

સપ્તીઓને અને મિત્ર-પત્નીઓને ભેટ આપવા લાયક સુંદર રાસ-સંગ્રહો			
ઉમા-ગીતાંજલિ	ગુણસુન્દરીના રાસ	રાસતરંગિણી	રાસચંદ્રિકા
મંગલિક ગીતો અને રાસ	વિધવિધ લેખકોના ચુટલા ૬૦ રાસ	કવિ બોટાદકરનો રાસસંગ્રહ	કવિ ખજંદારનો રાસસંગ્રહ
મૂલ્ય : ૦-૫-૦	મૂલ્ય : ૦-૪-૦	મૂલ્ય : ૦-૧૦-૦	મૂલ્ય : ૦-૮-૦
પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩

ચારે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૧-૧૨-૦ માં ઘેર બેઠાં મળશે.

નવો રાસસંગ્રહ

રાસમાલિની

જુનાં અને નવાં વિધવિધ કવિઓએ રચેલાં

૨૧૪ રાસ-ગીત

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૪-૦

પોષ્ટેજ : ૦-૪-૦

ગુણગરવી ગુણરાતણાનું પ્રિય માસિક

ગુણસુન્દરી

શ્રી-ઉપયોગી લેખો, રસબર્ણી રાસ, સુંદર દુકાં અને માણ વાતાંઓ, શ્રી-જગતનાં સમાચાર, ઇનામી દરીયાઈઓ, વગેરે ઉપરાંત બાલકો માટે બાલવિભાગ

સુનીતા શ્રોફ, એમ. એ. સી છવ્વેની નવલકથા

લેખક : શ્રી. યજ્ઞેશ દ. શુક્લ

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ થી ૧૩મું વર્ષ ઘર ધાપ બે લવાજમ : દિવસો : ૪-૬-૦ ; પરદેશ : રૂ. ૬-૮-૦

નવલકથાઓ

૧ મધ્યાની આગ

મૂલ્ય : ૧-૦-૦

પોષ્ટેજ : ૦-૩-૦

૨ તૂટેલા બંધન

મૂલ્ય : ૦-૮-૦

પોષ્ટેજ : ૦-૨-૦

૩ સંસારવિશ્વવ

મૂલ્ય : ૧-૦-૨

પોષ્ટેજ : ૦-૧-૦

ત્રણે સાથે લેનારને રૂ. ૨-૮-૦ માં ઘેર બેઠાં

દુકાં વાતાંઓનો સંગ્રહ

૧ લક્ષ્મીની સાડી મૂ. ૦-૧૨-૦

૨ સોળ સુંદર વાતાંઓ } લા. ૧-૦-૦

૩ પોશ્શી } ૨ પો. ૦-૩-૦

૪ પોશ્શી } ૩ પો. ૧-૮-૦

૫ પોશ્શી } ૪ પો. ૦-૩-૦

ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૨-૧૦-૦ માં ઘેર બેઠાં મળશે.

તમારા બાલકોને નિહર બનાવવા

૧ વાનર સેનાનાં ગીતો : મૂ. ૦-૨-૦

૨ વાનર નૈનિક રમેશ : મૂ. ૦-૩-૦

૩ ગાવા વાંદરા ન બોધ્યો : મૂ. ૦-૨-૦

— પોષ્ટેજ દરેકનું પોષ્ટો આનો —

ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને માત્ર આનામાં ઘેર બેઠાં મળશે.

પોષ્ટયા મંગલનારે નેટમાં રૂ. ૨૦ માં દીકરી બોક્સની "ગુણસુન્દરી"ના મોદબને દરેક પુસ્તક રૂ. ૨૦ દેકા વાતર્યા મળશે

વ્યવસ્થાપક "ગુણસુન્દરી"

૧૧૪, વિદ્યુલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબાઈ, ૪.

આ માસિક વડોદરા શાવપુત્રીમાંથી હિંદુશાસ્ત્ર સ્ત્રીમ પ્રિ. પ્રેસમાં અબાલાત વિદ્યુલભાઈ ઠક્કરે

સાધના

નવું પુસ્તક : ૨

અંક : ૧

માર્ચ : ૧૯૩૬

ભાવનાશક્તિ : કલેશ જોડે વિગ્રહ

(૪)

ભાવનાશક્તિની સાધનાનો એક જ માર્ગ છે : જે કલેશો સાથે રજુ બેસે છે તે જ છોડે છે.

કોઈ કુખ કે છે ? ના, મારો રાગ ને બધાં બંને કુખી કરે છે. કુખ દેનાર મારજી નથી-કલેશ એવું મરજી છે.

કોઈ સુખ આપે છે ? ના, મારો રાગ મને સુખ કે છે; મારો દ્રોષ મને બીજાથી સુખ મેળવવા અટકાવે છે.

પરિણિત વિગ્રહ અને સ્વપરિણિત વિગ્રહ વચ્ચે આ મોટો ભેદ છે. જે કલેશ ઉત્પન્ન કરનારને છતરા નળ છે તે કારી છે; જે કલેશને છતરા નળ છે તે વિગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવના-નથી તે ધતુ-એટલે કલેશથી પર થઈ જવાનો પ્રયત્ન. કાપરો બહે કહે કે રિપુ-મથા છે ને અમે થોડા હાંમે. નેણે કલેશ છાવો છે તે જ વિનિતા છે; તણે જમત તેનો વિગ્રહ સેશમાત્ર પણ શેધી શકતાં નથી.

રાગ છોડે તે શાંતિ પામે. દ્રોષ છોડે તે પ્રેમ પામે. બધાં છોડે તે શક્તિ સાથે. જીભે રસ્તો નથી. ને જીભે રસ્તો શાંતિ નળ તે મૂખ, ને જીભે મળ્યો છે એમ માને છે તે અંધ.

કૃતિયાલાલ મુનશી

પ્રાર્થના

તિમિર યોગમ આ ગિરિગંધર્વે,
અવનિ અંતર અગ્નિ ભર્યાં ભુંડાઃ
તિમિર ઘોર ભર્યાં મુજ આ ઉરે,
અગનદાહ ખળે હૃદયે ઉંડા.

નભપટે કરી વજ્ર નથાવતા
મહા સૃષ્ટિ તણા કરી કાટકા,
ફકત એક જ ઘોષ ગળતવતા
તહીં કરે ઉરના કંપન ત્રાટકા ?

ગગનમંડળને વિજયી ધિરે
ફડકે વજ્રતાલું ગણીને કરી,
વિજંતળી સરવી મુજ અંતરે
કંપન હરે ન વ્યથા વસંતી બધી ?

અભય અંતરથી મુજને કરે
હૃદયમાં ભયુ કુખ પ્રભો ! હરે.

ચન્દ્રવદન મહેતા

અશ્રુગીત

હેયુ ઘોળા ઘોળા આંસુડાં નીકળ્યાં, ઝીણો ઝીણુહાર !
કોઈ ઝીણો ઝીણુહાર !
દીવે દીવે એમાં અંતરવેદના આવે વહી વહી બહાર,
ધીમે આવે વહી વહી બહાર ;

ક્યાંથી આ આંસુડાં ઉપન્યાં, એનો કોણ બનાવણુહાર ?
કેમ કરી એના બહેણુથી પીગળે અંતરનો સહુ ભાર ?
કોઈ ઝીણો ઝીણુહાર...

આંખને આંગણ મોતીનાં તારણ યૂં'યુ' યૂં'યુ' સરી જાય;
વેરાઈ જાતાં એ વિસ્વના ચોક્કમાં, હૈયે ન પાછાં પળાય;
કોઈ ઝીણો ઝીણુહાર...

ભાવુ

જ્ય સોમનાથ

‘પાટણની પ્રભુતા’ ને ‘ગુજરાતના નાથ’ની

પુરઃસંધાનરૂપ ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[પ્રયોધિની એકાદશી દોવાળી ચાલાણીઓનાં જ્ય સોમનાથનાં મંદિર તરફ ખસતાં આવે છે. સોમનાથના ચિરાલખને ઇતિહાસ, સુવર્ણ, પત્રી ચન્દ્રનાથ અને તે પછી પાવાણુ મંદિરની સ્થાપના. સોમનાથની સેવામાં જનુસેથી ચારસે નર્તકીઓ; તે બધીની અભિધાત્રી મંગા-તેની પુત્રી સુન્દરી ચૌલાનો સોમનાથ આચળ નૃત્ય કરવાનો પ્રથમ દિવસ છે. તેથી ચૌલા અપૂર્વ વસ્ત્રાલંકારમાં છે. તેનું મન સોમનાથમાં જ નિશ્ચિત છે. તેની માતા મંગા પાશુપત સંપ્રદાયના અધિકારી સર્વજ્ઞ મંમતે પ્રણી ચૌલાનો પોવાડ લઈ આવે છે, અને ગુજરાત નરેશ ભીમદેવના આગમનની ખબર આવે છે. ચૌલા સોમનાથ સિવાય બધા માટે બેપરવાલ છે મંગા ચૌલાને અગાધકારિત્ર પ્રભુ છે અને તે અનુભવથી સુધારી એમ માને છે.

આશીને વખતે મંગા સર્વજ્ઞ ભીમદેવને લઈને મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. ભીમદેવ મંદિરનો છોટોદ્કાર કરવાને નિર્ણય મંમતે જલ્દી છે. મંગા કીર્તિજાળથી પ્રસંગની શરુઆત કરે છે. તે પછી ચૌલા નૃત્ય કરવા આવે છે. દિમાલય હપર તપ કરના શિવને પ્રસન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થયેલ પાર્વતી પેઠે ચૌલાએ પોવાનો આત્મા રેડીને નૃત્ય આરંભ્યું. પાછળ ઉભેલી નર્તકીઓ મીઠા સરોદે એ પ્રસન્નતા શ્લોક ગાય છે અને ચૌલાનું નૃત્ય વિશેષ ગાઢ ભવનું બધ છે. એનું નૃત્ય પ્રજ્વલભ્ય બન્યું. ચૌલાએ સંજમ ઠાડ્યો. તે પરણીએ હા. મંગા સર્વજ્ઞે તેને કીર્તીને સોમનાથ આપળ મૂકી. આ પછી અલખ નાંચે]

પ્રકરણ ત્રીજું

દેવકોષ

૧

મંદિરમાં

ભેગી મળેલી મેલીમાં એકદમ ધમચકડી થઈ હતી. કોઠાએ દોહાકાર કરી મુક્યો. કોઈ માણસ જોરથી મેલીમાં ધસી આવતો હતો એમ લાગ્યું. સર્વજ્ઞ અભયન થયા આ વખતે સાંતિનો જંગ થયું કર્યું હતું તેથી તેમને સમજ ન પડી. તેમણે ભૂભંગ કરી જોયા ક્યું. એમની હાજરીમાં આવો અવિનય બહુ એહો થયો. મેલીના એ ભાગ થઈ વચ્ચે રહતો થયો અને તેમાંથી એક માણસ ખડા જોરે ધસી આવ્યો. “ ભીમદેવ મહારાજની જન્મ. ” તેણે થોડો, બોમરે હાટ જવથોવાળા કરી. ભીમદેવ એ થોડાજા સંભળી, અને ચમકીને ઉભો થઈ આવળ આવ્યો.

“ કાણુ છે ? ” તેણે સર્વજ્ઞ તરફ જોઈ મુક્યું.

“ કાણુ છે ? જે હોય તેને મદીમાં આવવા દો, ” સર્વજ્ઞે આદા કરી. નવો આવનારો બપડનો સપડનો આવ્યો. તેની આંખો બેબાકળી, અને તેનાં

હુગડાં મેલાંડાટ હતાં, તે આવીને સર્વરાના પગ આગળ ફસડાઈ પડ્યો, અને જેમ તેમ “ નમઃશિવાય ” બબડ્યો.

“ શિવાય નમઃ. કોણુ છે, બેટા ? ”

“ કોણુ, મૂળો રોકેડ ? ” બીમદેવ તેની આગળ જઈ પુછવા લાગ્યો.

“ બાપુ ! બાપુ ! ” મૂળાએ જેમ તેમ બેઠા થઈ, હાથ જોડી કહ્યું,
“ હા-હાસો, મહેતાજી મરવા પડ્યા છે. હાસો હાસો. ”

“ મહેતાજી ? દામોદર ? શું થયું છે ? ક્યાં ? ”

વિમલમંત્રીએ આવીને મૂળાનું ખજું હલાવ્યું. “ ગડિયા થયો છે ? ને તું ક્યાંથી આવ્યો ? મહેતાજી તો સપાદલક્ષ ગયા છે. ”

ચાકનો માર્યો મૂળો ધુરકાં ભરવા લાગ્યો. “ બાપુ ! સાચું કહું છું, ત્યાં નથી. એ તો આ પડ્યા, પાધરે-મરવાની અચ્છી પર. દશ દી થયા-અમે નથી બાપું ને નથી ઉંઘ્યા. ચાર ચાર તો ધડીયા જેજન^૧ મારી. મારા બાપા, વેળાસર હાલો. નહીં તો મહેતાનો પ્રાણુ જશે ને આજી તુટશે. ”

બીમદેવને જરાય સમજ ન પડી. એનો સંધિવિગઢક દામોદર મહેતા સપાદલક્ષના રાજા જોડે કોલકરાર કરવા ગયો હતો, અને મૂળો તેનો વિશ્વાસુ અનુચર હતો. અત્યારે આ મૂળો પ્રલાસમાં ક્યાંથી આવ્યો ? દામોદર મરવા શા સારું મૃતો હતો ?

“ હાસો, બાપુ. ”

“ હા. ચાલ-ઉઠે-જલદી કર, ” વિમલમંત્રીએ કહ્યું.

સર્વજ્ઞે ત્રાસ લીધો અને આંગળીઓ વતી તેનું માપ કાઢ્યું. “ શિવરાશિ, ” સર્વજ્ઞે કહ્યું, “ મને આમાં કેં આપતિ આવતી જણાય છે. જા, જાને દામોદરને મારા ધામ પર લઈ આવ. હું હમણાં ત્યાં આવું છું. ”

શિવરાશિ બે બાવાઓ સાથે લઈ, બીમદેવ, વિમલ ને મૂળા સહિત, દામોદરની શાધમાં ચાલ્યો. બે મથાલયો આગળ આગળ રસ્તો બતાવી રહ્યા.

સર્વરાના હૃદયમાં ઉચાટ થયો. તેણે બજવાન સોમનાથ તરફ દૃષ્ટિ નાંખી મૂક પ્રશ્ન કર્યો, “ દેવાધિદેવ, આ શું ? ” પણ કેં સ્પષ્ટ જવાબ ન મળ્યો એટલે સંત-સુલભ દીનતાથી ચિંતાને ચિત્તાર્પણ કરી.

૨

થોડી ધડી રહીને ગંગસર્વરાના ધામમાં બધા ભેગા મળ્યા.

દામોદર મહેતા અડધી બેલાન અવસ્થામાં પચારીમાં પડ્યા હતા. એ ચાલી-જોક વર્ષના હતા. એનું સ્વરૂપવાન મુખ અત્યારે થોડું, પીઠામસ્ત ને નિસ્તેજ હતું. એની મોટી અખિા પર સોજા આવ્યા હતા.

વિમલમંત્રી એનું માથું દબાવતા હતા. સર્વરાનો એક શિષ્ય એના પગને તળીયે કંસાની વાડીવતી દોવેલ ધસતો હતો. બીમદેવ અધીરાધથી તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

૧. એક ધડીમાં જેજન ચાલે એવી સાંદલી.

જરાક આધે મંડસરના પાટલાપર પહાંડી વાળી, સીધા સોટા જેવા બેઠા હતા. પાસે ફિરશિ હોતો.

એક પ્રજ્ઞામાં બીજો એક સિધ્ધ ઓરસીયા પર દવા ધસતો હતો. મૂળા બીજા પ્રજ્ઞામાં લપાઈ જોશ ખાતો હતો.

“ મુઝેવ, હામો સરી તો નહીં નાથ ? ” બીમદેવે દશમી વખત આ અધીરો સવાલ કર્યો.

“ નહીં મરે, જા, મારું વચ્ચન છે, ” સર્વેએ કહ્યું. તેણે છડીને કિધે ખસેલી દવા લીધી અને આવીને હામોદર મહેતાના હોઠ ઉધાડી તેમાં નાખી.

થોડી વાર બધા મહેતા તરફ એકી નજરે ન્લેષ રહ્યા. તેના નિષેધ મુખમાંથી એક નિશ્વાસ નીકળ્યો, અંબિા ફરફી, હોઠમાંથી જરા દવા પાછી નીકળી, અને મહેતાએ અંબિા ઉધાડી.

“ હામોદર ! હામોદર ! ” બીમદેવે હેતથી તેને બોલાવ્યો.

હામોદરની આંખમાં બાત આવ્યું. તેણે બીમદેવને ઓળખ્યા.

“ અનહાતા ! બાપુ ! તમે છો ? ખરેખર, ” કહી તે એકદમ બેઠા થઈ

બીમદેવને વળગી પડ્યા.

“ મારા મહેતા— ” પાટણના નાથે મંત્રી ડાલે રનેક જતાબોલે.

“ હામોદરને માટે એક તકીયો સાવ, ” સર્વેએ કહ્યું.

સર્વેએને ન્લેષ તે પગે પડ્યો. “ નમઃસિવાય. ” સર્વેએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો અને હામોદરને તકીયે બેઠેથી બેસાડ્યો.

“ હામોદર, હવે અકાળાવા વગર કહે. છે શું ? ” સર્વેએ પુછ્યું.

“ પૂજ્યપાદ, ” હિર નમારી હામોદરે યક કહ્યું. એના અચાજ ને ભાષામાં સંરંજર હતા. એને ખાંસી આવી, પથુ ખતિ યમી એટલે એણે ફરીથી બોલવા માંડ્યું.

“ શાંત થા, હામોદર, શાંત થા. ”

“ બાપુ ! બાપુ ! ” હામોદરે બોલસડતો પ્રવળ કર્યો. “ બેસી શું રહ્યા છો ? પાટણ જાઓ—જલસી જાઓ. ”

“ કેમ ? ” બીમદેવે વિરમય બની કહ્યું.

“ કેમ ! મરજબનો સુરમાણુ ચડી આવે છે. ”

“ શું કહે છે ? ” સર્વેએ ને બીમદેવ બંને બેઠાની ઉઠ્યા.

“ હેં શું ? એના હાથ તો તીડની માફક સપાદજતની શૂંમિ પર છડી આવે છે—મલ સવારે ચડી આવશે. ”

“ ચડીઆ— ” સર્વેએ જાંબીર બની પુછ્યું.

“ હા. એણે થાણેપર છુટ્યું ને કોઝાજ બાગ્યું. આપને ખબર છે ? હવે એ ભજવાન સોમનાથનું ધામ તોડવા આવે છે. એક પગ બોલાવી નથી, જ્વો, મારા બાપુ, ને મુજરશૂંમિ સમાભો. ”

“ એ મરજબની કપારે નીકળ્યો ? ”

“ મહીનો થયો કશો. જેવી અને ખબર મળી તેવો કું નીકળ્યો, તમને ખબર કરવા આજે દલ દહાડથી કું પથ વાળી બેઠો નથી, ”

“ ભગવાન સોમનાથનું ધામ તોડવા આવે છે એમ ? ” જરાકે ગર્વથી સર્વે પુછ્યું.

“ હા. સપાદલક્ષને માગ આપવાનું કહેણુ પણ કહાવ્યું હતું. ”

“ કેટલે દહાડે અંહીયાં આવશે ? ”

“ કેમ કહેવાય ? લાખોની સેના લઈ રણ વટાવવું રહ્યું. ”

“ ને એ યવન મારા દેવાધિદેવની પતાકા નમાવશે ? ” સર્વે હસ્યા ને ખેલ્યા.

“ અભિમાની માનવી દેવથી પણ ડરતો નથી. ”

“ ગરજનનો મહામદ તો યમથી ય ભયંકર છે. ”

“ આવવા દો. જેણે ત્રીજી આંખે કામદેવને બાળા ભરમ કર્યો તેની નયન ન્યોતિ હજી અંખવાધ નથી, ” સર્વે કહ્યું. “ બીમદેવ, દામોદર બરાબર કહે છે, તું સવેશ પાટણ સાચવવા બા, ”

“ મહારાજ, હું તૈયાર છું. ગરજને હજી પદણીઓનો હાથ ન્યોત નથી મહેતા, યવન સાથે કેટલાં માણસો છે ? ”

“ કેમ કહેવાય ? વાયકા તો ઉડી છે કે યવન સેના લાખોની છે. ”

“ પિનાકપાણિ જેને રાખશે તેને કાણ છેડી ચકશે ? ” સર્વે કહ્યું. “ ઉઠ, ખેટા, સોમનાથ સદૈવ તારી. સાથે છે. ”

“ સુરદેવ, હું તો એમાં મહાદેવજીની કૃપા જોઉં છું. હું તો યુદ્ધ માટે તલસી રહ્યો છું ને તેમાં ગરજનના સુરત્રાણુ જેવો થોદો લદવા મળ્યો. હવે તમે બીમ બાણુવલિનું શૌર્ય જોશો. ઉઠ વિમલ, તૈયારી કરાવ. ”

“ સત્યનો જય છે, ખેટા, ” સર્વે કહ્યું, અને સોમનાથની કૃપામાં શ્રદ્ધાવાન તે તપસ્વીએ ઉમેયું, “ ભગવાન તને જ વિજય અપાવશે. ”

૩

બીમદેવના કાનમાં રણકંકણનો યોત્સાહક નાદ સંભળાવવા લાગ્યો. વિપવી બાપ અને નિઃસત્વ ભાઈને પાટણની ગાદી પરથી પદસ્રજ કરી તેના પર ચડો જવું એ એને મન રમત વાત બની ગઈ હતી. માંસવા જોડે યુદ્ધ કરવા તે તૈયારી કરતો હતો, અને તેમાં વિજય મળશે તેની એને ખાત્રી હતી. યુદ્ધ કરવા તેના સમાચો કોઈ થોદો જન્મ્યો નહોતો એવા ખ્યાલે તે ધણી વખત ખિન્ન રહેતો. અત્યારે દેવે જ તેના પર કૃપા કરી આ પ્રસંગ તેને આપ્યો હતો.

ગરજનના મ્હેંચ રાજની તેણે ધણી વાતો સાંભળી હતી. તેણે પંજબાધિપતિને હરાવ્યો હતો, થાણેશ્વર છુટ્યું હતું, કનોજ પણ તોડ્યું હતું, પણ તે રણ ઓકંગી, દુનીયાની પેસે પારથી, ગુર્જરભૂમિ જેવી વીરજનની પર આક્રમણ કરવાની ધૃષ્ટતા કરશે એવું તો તેને સ્વપ્ને પણ બાસ્તુ નહોતું; પણ આજે મહાદેવજીએ જ એને આ સુંદર તક આપી હતી. એમનું આ પરમ ધામ તોડવાની ઇચ્છા રાખનાર યવનને દંડ દેવા કરતાં બીજો કયો અપૂર્વ હથોથો પામર પામી શકે ? એની રગોમાં યુયુત્સુતા બાપી રહી.

અનામિકા*

રંભાપત્નું ના વિકસાવવું હવે,
મહારે ન કોની બનવું હવે પ્રિયા,
દાસી બની પ્રેમ-પ્રયોગ-કૌશલે
સ્વામિત્વ ના કોઈ તણું સ્વીકારવું.

માનુષ્યના અદ્ભુતવિધાનના
આજ્ઞાકર્તા મંગલકારી એરતા
સરી સરી એસરતા બધા દિસે
અબાધ હો અંતર શન્યતામાં.

સૌન્દર્યને કેશકલાપ મહારો
કોલી નહીં કે નરનેત્ર ખેંચશે;
સૌભાગ્યનાથી કરુણા કંઠથી
કેના નહીં અંતરને રણાવશે.

नहीं नहीं चन्द्रक साक्षरोभा
 रेवे; न वल्लो लक्ष्मी शोभना कला
 कक्षि य केना दिलने कक्षावरो.
 रतिस्वप्ना गल्लने न हो। मूढने;

शरीरभृंगो न समीप आवशो;
प्रशस्तिः ना प्रेमतथी सुखावशो.

ସୁବେଳା ସେବା

સૌંદર્ય-જય-ગાન

[લાવણી]

થવા દો પ્રેમ તણી સાથે મીઠી ખુબસૂરતીનો મેળાપ;
પરોધી હાથ મહોં નિજ હાથ, ફેરે ખન્ને વિસરી સંતાપ। ૧

જુએ આંખોથી જગત સમસ્ત
અથ'બા મહી થયેલી ગર્ક;
અદે આકે ચિત્ત સંશય-અસ્ત
હબરો કરતાં તર્ક-વિતર્ક. ૨

નિહાળે વાર વાર સહુ ચાર, તયનની તોય ન તૃપ્તિ થાય.
થએલા વિમર્શમાં ગરકાવ જનોની આંખળીઓ કરડાય. ૩

વખાણે હોય વચનમાં જેહ
તેથી છે ચૂપચણમાં ભઠઃ
જેહને હોય જેહવી લેહ
ચુજળ તે કરે તેહને ચાહ. ૪

જવાતી ભુલી વાત સહુ અન્ય, જાય છે વહી વખતનક જેમઃ
જવાનો ભુલી કદી નહિ પ્રેમ, જવાનો ભુલી કદી નહિ પ્રેમ ! ૫

રહે છે સ્મૃતિ જેથી સહુ કાળ
ખીલતી, પાંગરતી શુભ ચેર,
કાઠતી ડાળ મહોંથી કાળ
ફેલતી, આપી અખુટ ઉછેર. ૬

સમય સામે કરતી પડકાર, શોભતી સાથે વિધવિધ પુણ્ય
જતી ના ખપી ભેખસો માંહી, અને ના થતી વળી જે શૂન્ય. ૭

મુહામજ્જ સદાયની, સોહાય
અ'ખરો ધરી અવનવા અંગ;
જેહની ક્રાંતિ કદી ન વિલાય,
જેહનો ઘટતો નહિ જ. ઉમંગ. ૮

ઉતરતો નહિ જેહનો લેહ, ચિરંધી કદી તાજગી-તાજ
ખળેથી જેહ તણા, ઓરાજ, ઉજવીએ તેનો ઉત્સવ આજ. ૯

કયાં કરતી સુંદરતા વાસ ?
શકાવું 'હેંચી તેહને કેમ ?
જહું છે સુગમ તેહની પાસ,
હોય જો હીપ હાથમાં, 'પ્રેમ'. ૧૦

વિષમ-સમ જતાં સકળ તેતરી શોધતાં જેહ તેહની સોડ,
મળે છે, યોગ્ય સમય અનુસાર, હોય જેહને જેહના કોડ. ૧૧

ખને સૌંદર્ય સ્નેહની છાંય,
ભણવો પછી : કરો નિવેદ ?
ચંદીને એક ખીલની ખાંચ,
કરેલ એક ખીલને કેદ ? ૧૨

મીઠા સૌંદર્ય તણી સાથે પ્રણયને દો કરવા રસગોળ,
મેળવી શ્વાસ સાથ નિજ શ્વાસ, મેળવી એક સાથ નિજ એકા ૧૩

પતીલ

અડધે રસ્તે

કનૈયાલાલ મુનશી

[અનુસંધાન તથા અંકેના પૃષ્ઠ ૪૮૮થી]

[આગલાં પ્રકરણોનો હક સાર]

[“ ડોરના મુનશીઓ ” એ આગમકાની લેખમાળાના અનુસંધાનમાંથી, કનૈયાલાલ મુનશી આ “ અડધે રસ્તે ” લેખમાળા શરૂ કરે છે. જીવનને અડધે રસ્તે આવી દેખાતો આગમકાના પૂર્વભાગનું નવીન યોદ્યાન આરંભે છે. છેલ્લા બીજાપુર ભેટના સંવાદથી ૧૯૮૪ તરીકે, તે પહેલાં દેશબંધ તરીકે, તે પહેલાં મુંબાઈની હાઇકોર્ટના ‘ My Learned Friend ’ તરીકે, તે પહેલાં મુંબાઈની ધારાસભાના ‘ The Honourable Member for the University ’ તરીકે, તે પહેલાં કુરોળના પ્રવાસી તરીકે-આત્મકથામાં વિવિધ ભૂમિતિ દર્શાવતું ‘ પોતાનું સંયોધન ’ કરે છે. લેખકની જીવકેળવણી ને બાલકેળવણી શરૂ થઈ છે. એ ઓરિજિન નામદારના અને પરદુઃખજનક દાતમતાઈનાં પરાક્રમેના કલ્પનાતરંગોમાં વિહરે છે. તખલાના તાલથી આંકે છે. અલ્લાહાબાદના ભદ્રક શાનસંધી પેસાદાર થવાના પ્રયત્ન કરે છે.

વાંદાને આરંભિતવર્ષના નાહક મંડળીયાળા નાના મોટા અંતરે, અસહન સાથે કપમાં બળવાતું ‘ સહિતા દુઃખદર્શક નાહક ’, અંતરપુત્ર સંકરણ નહીં સોખવમાં રહેલું નાહકી નૃત્ય, ‘ સીતા સ્વયંવર ’ નાદ્યપ્રયોગમાંથી રમણભત્તી ભૂમિતિ, ‘ પ્રેમચંદ્રિકા ’ નાહકનાં બાલિકા રંગીઓની નાહક.

લેખક દોષપ્રિય હિંમતના દેવી સાહેબની જાંખી કરે છે.

જન્મભૂમિ બલકમાં, ધરમાં જાણ વધુરાણીનાં પ્રદર્શન. ગુરુગાની વાંચથી ચોષ્ઠીમાં લેખકને કપનીય સંસ્કાર મળે છે. અગ્રીણી ને હિંમત મહેતાજી કુંવારા બાલનિવાર્યોએ છેલ્લે નંબરે કાઢી પરણેલા ને વાજાન પામેલાઓને વધારે વધારે છે.

આલિંગનના આવીયા અંકેની કારતકીયતું દર્શ. તેમની પુનામે બાસ કપાસ કીલ્લી એવાઓની મેલીમાં એકાંકીયવત્તાં પરાક્રમ કરે છે. લેખક મહાબારતના પોરોના સંસ્કારોનો સંચય કરે છે.

સંસ્કારવિધિઓદારા લેખક હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં આદ્ય દર્શન થામે છે. બડવાના વરોડમાં લેખક વધુરાણી સાથે સ્નેહે રાડે ભેરે છે. રામજીની નાચથી કપનીયસંસ્કારની સમાપ્તિ થતાં લેખકના દીલને આખાત થાય છે.

લેખકના પિતા સચીનના દીવાન બનવાથી લેખક ત્યાં જાય છે. જીવનના બાલકાવાદના સ્વરૂપ સ્વામી, બાલકાવાદને કાળી સીંદૂરથી રંગીત કરવાઓ, નાસાવણ હેમચંદ્રનાં પુસ્તકો, જર્જરીત વારાપોશ્યાનકૃત ‘ કુશીન અને મુદા ’ નવલકથા, દાતમતાઈનાં પરાક્રમે કપેરે બીલવા અને વિવિધ વાચનસામગ્રી ને હાથોજો આપે છે.

મહાપદ સીમાજી રાજકુમારની વાલિયોથી લેખકનું મનોરંજન કરે છે. કલ્પનાઓ લેખકના કલ્પનાતરંગોમાં બીજીને રજી રાખી જાય છે.

સચીનના તે વખતના નવાજસાહેબ સરકારી એમ્પ્લોયીમેન્ટના પ્રતિનિધિના પુત્રને ભેટમાં સાહેબના કાનામાં કાઢી જાય છે. જીવન સાહેબ એને મુંદર ગુમારે જાંખી ચીનીઓની મેડ આપે છે જન્મ તેના પિતા તેને નાચાજ કરી તે થાકી આપવા કૃત્રિમ કરે છે.

એક દક્ષિણાત્મ બાળમિત્ર લેખકને ગાયત્રીમંત્રના ૪૫ તરફ એમ છે. હરીકાંઈ કરતા બંને મિત્રો અસંખ્ય ગાયત્રીમંત્ર પર ચઢે છે. આખરે થોડી ગાયત્રી જપી શકનાર મિત્ર ગળીદાસ માલમ પડતાં એમની ગેત્રી તૂટે છે. લેખક 'બાલગોલુ' કતવ્ય' એ પુસ્તક રચવા બાય લીડે છે. એ યહી એક 'ડાયરી' લખવાનો આરંભ કરે છે.

આઠેક વર્ષની એક સાખી લેખકના જીવનનકશામાં ભિમરાય છે.

નારાકની યાત્રાએ જતાં પહેલ આગળના મુંબાઈનાં લેખકને પ્રથમ દર્શન થાય છે. નારાકવ્યંબકેશ્વરના કલ્યાણિયાર ગોરા, તીર્થોની યવિતતા તીર્થોમાં નહીં, યાત્રાળુઓના હૃદયમાં જ.

પિતાની ધંધુકામાં બદલી. લેખકને એક કુરુરિયા સાથે પ્રેમસંબંધ થાય છે. જુની રાયલ રીડર્સના પાઠને કૃતરે 'Bravo Bobby' એ કુરુરિયું બને છે. સંધ્યા કરવા જતાં પણ પ્રેમથી અડકતા એ કુરુરિયાને છેવટ લેખક બારે વિદાયથી બીજા વિદાય કરે છે.

પહેલાં સુરતની The English School-દીગ્રી સ્કૂલમાં અને પછી ભરૂચની આર. એસ. દલાલ હાઈસ્કૂલમાં. બાળમાનસના અધુરા અભ્યાસી ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરની માર્ગોપદેશિકા સાથે માયાફેડ કરી લેખક પોતાના સંસ્કૃત અભ્યાસનો આરંભ કરે છે.

શાળાના અને કોલેજના દિવસો દરમિયાન લેખકને ક્રિકેટ તરફનો પ્રેમ અને વિરક્તિ. ધંધુકામાં પિતાની પ્રામાણિકતા દર્શાવતો બનેલો પ્રસંગ. વાતાંબિદારા અમેલ શીખવવાની હેઠામસ્તરે કરેલી શરુઆત. પરીક્ષામાં પસાર થતાં વોલ્ટર સ્કોટની આર નવલકથાઓ લેખકને ભેટ મળે છે તેમાંથી રાબરેલનાં ચિરંજીવ સંસ્મરણો.

નિશાળમાં મચ્યું ઓફ વેગિસનો કોર્ટનો પ્રવેશ ભજવવાનો પ્રયાસ. લેખક ડ્યુકનું પાત્ર ભજવે છે અને ધનામ મેળવે છે. ગાંધી માસ્તર-એક જૂના શિક્ષકનું બાવપૂર્ણ સ્મરણ લેખક નેધિ છે. લેખક ધંધુકા અને ભરૂચનાં સંસ્મરણો રજુ કરે છે. શ્રીયુત દલપતરામ શુક્લ (અત્યારના સોલિસિટર) ભેટનો સંબંધ અને તે અંગેનાં સંસ્મરણો. વાંકાનેર નાટક મંડળીનાં નટા અને નાટકોનો પરિચય. 'જગતસિંહ' 'સંસારી સાવિત્રી' 'નરસિંહ મહેતા' વગેરે નાટ્યપ્રયોગોનાં મધુર સંસ્મરણો. નાના વ્યંબકે સજીવ કરેલું નરસિંહનું પાત્ર. હુમાની નવલકથાએલું વાચન. કથા લખવાની કલામાં હુમાનો ગુરુપદે સ્વીકાર. હુમાની અને લેખાની કલાના સંબંધ વિશે સ્પષ્ટ કથન. પિતા રિહાયર થઈ ઘેર આવે છે. હાપનિયા હુકાજનું ચિત્ર-પિતાની અસાધારણ માદગી અને કર્તાની ચન્દ્રશેખરમાં અપૂર્વ શક્તિ. મૃત્યુધુખમાંથી પિતા બચે છે. આ પછી આગળ વાંચો.]

૧૦

બા

પાછા સારા થયા, પણ પોતાની છંદગી પરથી એમનો વિસ્વાસ ઉડી ગયો, અને એકના એક દીકરને પરણાવી દેવાની એમની ઇચ્છા થઈ. હું તેર વર્ષનો હતો ને તરત જ મેટ્રીકમાં આવ્યો હતો. મારી થનાર પત્ની આઠ વર્ષની હતી, ને પાંચ વર્ષની દેખાતી.

મને પરણવાનું ગમ્યું નહીં. એક તો મને કે' એવો ખ્યાલ હતો કે મેં એક બાલસખીને પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. બીજું, મારી થનાર પત્ની ઉંમરે ને દાહીએ ધણી નાની હતી. પાંચ બેમાંથી એકે કારણે કોઈને કહેવાય એવું નહોતું, અને બાપાજીની ઇચ્છાને હું સલામ આપ્યા માનતો આવ્યો હતો.

પર રંગાધુ, ચંદરવા જંઘારા, ટંકરખાનાં બેઠાં, દોડી હંમર સગાઓ, સંજી. ને પરવાતીયાં જવાવા માર્ગમાં. સવારે વહેલાં ઉઠી ઉઠીને મને નવડાવવામાં આવ્યો. મને

પીડી. ચડી. પરજીવામાં મળદ તો આવતી, પણ એક વખત કુંક મને ગમ્યું નહીં. ખાંસદાદમાં કુંક રમરોળે ફેરતાં હતાં; હું મહાદેવજી આમળ જામ રહી આવ્યો. ને પરજીવા તેવાર થયો.

વીક્ટોરીઆ રાણી વખતસર મરી મર્ષા એટલે રામજીની નાચ મોકુર રહ્યો. પરજીવાનો દિવસ આવ્યો, સંજીવું મૂકુંતું હતું. હું જામો ને પીછોડી પહેરી સળંગ થયો. મોડા પર ચડી તલસાર ખભે લીધી. શુભ શુભને હું બેરી છતવા, વાળતે માજતો, નીકળ્યો.

મારી જતની પાનેતરમાં એકો મોઢીને મારી લામે આડીને બેઠી. મંજલાઈક મવાયું ને હસ્તમેલાપ થયો. રાતના એક વાગે સરખસ નીકળ્યું. હું બેરી લપને પાછો ધેર જવા નીકળ્યો. સરખસ લાંબુ હતું. સાજન મોઢું હતું. કોડા પર કેટલાય સંમિલા હતા. ઠેક ઠેકણે આતસજાજી પુટતી. હું પાલખોમાં ચાક્યો, પાક્યો, માથે પાલડી જેમ તેમ રાખતો, પાન આવતો, બેઠો હતો. મને મારી જતની જોઈ વાત કરવાનું મન બહુ હતું એટલે પાલખીમાં પ્રથમ મગશે એમ ધાકું હતું...એ બીજારી તો સરખસ રોક થયું ત્યારથી ઝાડકાં ખાતી હતી. એ વાત કરવા લાગશે એવી ઢોંસ હતી તે મરી મધ. બ્યારે સરખસ ઉતર્યું ત્યારે એ મસખસાહ ઉંઘતી હતી.

૧૧

પરજીવામાં હું મારો હતો, અને નવું જાન છતવમાં પણ ફેરફાર કરવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૦ સુધી હું ત્રિકાલસંખ્યા કરતો, કોઈ વાર કોઈ કે વૈષ્ણવ કરતો, મજી વાર ધાકું વાર પાડવા ચિત્તકવચ પણ એકે પગે ઉભો રહી મેઘતો. મારા હાથમાં એક આક્રમક આગ્યું તેને ધર્મિક જ્ઞાનમાં રાહી નાંખ્યું. તેની મારી કાચરીમાં આ વર્ષે નેપિ છે.

ભાંચા તૃત્યા અમેજીમાં પડીની કેટલીક લખેડી નેપિા માનસિક પરિવર્તન લખવે છે.

૨૧-૩-૧૯૦૧

મારૂં હાથરુલવા દેડમાસતર સી. એન. કંટ્રીકરે Reformation પર સુંદર આપણ આપ્યું. તેનાથી મારા વિચારો પર મજી જલર થઈ. આખી રાત હું વિચાર કરતો પડી રહ્યો. હું એક પ્રમાણ રામન કેયોદીક સંપ્રસાદ પ્રમાણે લાલો હતો. હાથર તો કોઈ પણ આપણા પ્રાણના સંમિલે. એને સંસ્કૃત શા મરિ એકમે ? કવેથી સંસ્કૃત સંધાને બદલે મારે મુજાની સંધા કરી.

મુજાનીમાં સંધાનો અનુવાદ લાંચરા માંચે એટલે એનો જાનુ ચાલી મૂયો. મોડા દહાડા પહો બીજી નેપિ છે.

સંધા કરવાનો ફાઈ મારે કઈ મુખી રાખવો? એના કાઠુ ડ કે ધર્મ અર્થ ને મોક્ષ મારે સુદ તેજ બાપે છે. સુદ તો પરપરનો નિર્જન વારો છે એમ ખગોળવિજ્ઞાના નાંખ્યુ રુદ્રાવધાર્મનો વગાઈ માનવામાં કે અર્થ નથી મારે તો એના અઘા નિરંજન નિરાકારની પૂબ કરવી એકલે.

૧-૧૦-૧૯૦૧.

આને નિષ્કર કરી કે નેપિ હાંચન લખવી અને નીનિમાન પડું. અને 'પ્રાણાપના-નિવૃત્તિ, વાજા યોગના સ્વરૂપ પ્રમાણે બાવડું'. -

નોંધપોથી આમ મનોવિકાસની સાક્ષી પુરે છે. ત્યાર પછી તરત હું અમદાવાદ મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે હાથરપ્રાર્થનામાળા લખ આવ્યો અને સંખ્યા કરવાને બદલે તેમાંથી પ્રાર્થનાઓ વાંચવા લાગ્યો.

૧૨

આ વખતે હાઈસ્કૂલમાં પહેલા આસીસ્ટન્ટ ઉત્તમરામ માસ્તર મારામાં ધણો રસ લેતા. એ વિચિત્રતાઓનો ભારે લાગતા છતાં એમનું જીવન નોંધવા જેવું હતું. સ્વભાવમાં રહેલા ક્ષોભને જીતવાનો એક સતત પ્રયાસ એમાં મૂર્તિમાન થયો હતો.

અમારી ન્યાતના એ ધણું ખરું આદિ મેન્યુએટ હતા. બાણુતા ત્યારે ધર્મચૂસ્ત, રુઢીચૂસ્ત, એ અભ્યાસી પોતાનાં લેસનો વાંચી તરત પાસેના લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં જતા, અને ત્યાં હાથ જોડી દેવની સાંનિધ્યે ગોખેલા પૂજા બોલી જતા. અને પોતે પહેલા આવે અને બીજા પછી આવે એવી પ્રાર્થના કરતા.

હું ભરૂચ સ્કૂલમાં આવ્યો ત્યારે એ પહેલા એસીસ્ટન્ટ હતા. એમની ફેટલીક રીતો અત્યંત ક્ષોભમાંથી ઉદ્ભવી હતી. એ ચાલે તો રસ્તાની ડાબી બાજુની ધસ પર, અને પાણીના રેલાની માફક સરસર. એ બોલે તો અત્યંત અપાઠાથી, જમણે હાથે ડાબા હાનની ખૂટ જેવી જેવીને, અને દરેક બે ચબ્દે 'લે બાબ લે' ઉમેરે. કોઇને વડે તો તેની સામું જુએ નહીં-બારણાની બહાર જુએ.

માસ્તર તરીકે એ ધણા મારા, મહેનતુ ને ખતીલા હતા, પણ હોકરાઓ એમને તોળા પોકરાવતા. તેમાં અમારી ન્યાતના ફેટલાકે ચીખાવળા હોકરાઓ એમને રંજનવામાં મણા નડોતા રાખતા. એકવાર ચોમણામાં એમના ટેબલના ખાનામાં રેકા બંરી દીધાં હતાં એમ મેં સાંજેયું.

એક વાર એ હીંદનો ઇતિહાસ શીખવતા હતા: "Then Humayun recovered and Babar sickened and died"

એક હોકરાએ 'સીક'ડ' ચબ્દનો પડથો પાડ્યો, "શીખ'ડ"

બીજાએ ઉમેયું, "ઠારેલાનું" શાક "

ત્રીજાએ કહ્યું, "વાલની દાળ "

મેં પણ કેં ઉમેયું હશે. શું તે યાદ નથી-માસ્તરે બારણાની બહાર જોઇ જાનની જુટ જોરથી જેવી ઇપેક દેવા માંડ્યો: "લે બાબ લે, આતો શેમફલ. લે બાબ લે; મારા હોકરા આવું ન કરે. ને લે બાબ લે, પેસો (હંમેશા હેડ માસ્તરને તે પેલા કહેતા) આવશે તો તમારાં હાડકા રંગી કાઢશે. "

સાંજના હું હોકરાઓ જોડે ઘેર આવતો હતો ને માસ્તર રેલાની માફક રસ્તા પરથી સર્પા જતા હતા. મને જોયો ને તેણે બોલાવ્યો. "લે બાબ લે, કનેયા, હું મારે ઘેર આવજો. "

હું એમને ઘેર ગયો. "લે બાબ લે, કનેયા, હું બેસ, એક વાત કહું. લે બાબ લે, હું તો મારો હોકરા છે, ને અકલકલ ધણુ છે. ને આ પેલા બંધા તો અગ્રીયારમાં

[અનુસંધાન ૫. ૮૩]

સમર્થ રામદાસ અને રાજલક્ષ્મી

૫૪૬૭

ૐ

મહાત્માથી પીડિત હું, અલખને જાણનારો, નિરંજને નિહાળનારો, સમાજની વ્યક્તિએ વ્યક્તિમાં મૂર્ત સૌંદર્યો-
-કેવળ મહા તૃપ્તિ પીઠાને-આજે ફરી-મહાસૂરમાં આવો જન્મભૂમિ તરફ પગલાં મારી રહો છે !

એવી તે કદ મહાત્મા રે અવધૂત ! તને પણ જન્મભૂમિ તરફ ખેંચી રહી છે !

એવી તે શી વિશ્વમોહિની નારોના હૃદયમાં ફરી છે કે કાં માતારૂપે-અથવા અર્ધાંશરૂપે-કાં બાળક જેવો નિરાવલંબન બનીને અથવા પ્રેમી જેવો ખગલ બનીને-ધરતીને મને તે છેડે હોય ત્યાંથી-પુરુષ અને પોતાનો અર્થ આપવા-ચાલી નીકળે છે ?
રે નેગી ! આજે તને પણ માતાનો બોલો સાંભરી આવ્યો કે શું ?

શી રામદાસ સ્વામી પોતાની જન્મભૂમિ જન્મની મનોહર વનરાજી નેતા નેતા આજે વૈષ્ણવ પદી થર તરફ પાછા ફરી રહ્યા છે !

એ નેગીને પણ સમી સાગી છે કે એક વખત માતા રાજ્યાધના મરણ-કમળની રજ મસ્તકે મઝાવી દોડીક વખત નાનો 'નારાયણ' બની આવું-અને શી રામદાસ સ્વામીનું મહાપદ માતા પાસે ફરી આવું !

આજે એ પોતાનું નામ છોડી-પોતાને નામ પાછા ફર્યા છે. તે દિવસે નાનો નારાયણ હતો, આજે એ રામદાસ સ્વામી છે.

નાના સરખા મામડાની ઉજ્જડ શરીરોમાં મહાસમર્થ અવધૂતની અદ્વાલેક સંભાષણ : 'જય જય રમુવીર સમર્થ' !-અને શરીરે શરીરેથી નરનારીનાં જુદાં જુદાં ભરતી જાણે નવા શાસ્યો દીપી ઉઠી.

ધેરધેર અદ્વાલેક જાણના મહાનેગી એવી નાનપણની શરી તરફ વળ્યો.

અનેક ધીરજાવાળા એવી ચિરપરિચિત ખડકી હજી એવી ને એવી હતી-ચોનીસ વર્ષ પહેલાં એને મૂંછી હતી એવી ને એવી.

ઉપાડી ખડકી અતિથિ અભ્યાસરેને નિમંત્રી રહી હતી-અને એ આમંત્રણને સ્વીકારનાં હોય તેમ એક ગાય-ને એક ફૂલો જ-ને ત્યાં ઉઠ્યાં હતાં. ફૂંકા જેવા માથ પર એક કાચો ગોઠા હતો : તુલસીના ફૂંકા પાસે એકેથી બિલાડીએ નિહાળતું અર્થ છે એમ ધારી આંખો મીંચી મઠ હતી. અને એના એ રોગને જાહેર કરવા એ ત્રણ કાગરો આસપાસના એક ફરી રહી હતી. બાસપર્શનાં ત્રિશ્વરમાં જુદાં માતા ફળીમાં ખાટલો રાગને એકાં ફળે હાથમાં માળા હતી : મેંમાં રમુવીરનું નામ હતું.

-અને એકલામાં દિલા દિલાએ ફરી રેતો નેગીને અદ્વાલેક સંભાષણો : 'જય જય શી રમુવીર સમર્થ' !

માતા રાજ્યાધના હૃદયમાં જન્મસિદ્ધ નેગીના અવજમાં બાળક જેવો-જરાક

• દેવગણ પ્રસિદ્ધ જનાર • જન્મનું આવી.

પોતાના નારાયણના જેવો અવાજ હોય એવો આલાસ થયો—પણ આજે વર્ષો પછી એ ક્યાંથી—જેને માટે રડીરડીને અગિયો ગુમાવી હતી એ નારાયણ—આંહી ક્યાંથી હોય ?

અંધમાતાએ નહુને કહ્યું : ' જોગીરાજને લિક્ષા આપો ! '

' આજ તો મા ! ચપટી લિક્ષાથી, મારું જોગીનું પાત્ર નહિ ભરાય. એવી લિક્ષા આપો—તમારા અક્ષયપાત્રમાંથી—મા ! કે ઘેરઘેર કણકણ વેરતો જાઉં ને ઘેરઘેર દીવો પ્રગટાવતો જાઉં ! '

અંધમાતા રાણુખાઈ સાંભળી રહ્યાં, અવાજમાંથી ખાર વર્ષના નારાયણની મૂર્તિ જાણે ખડી થતી લાગી.

' આજનો લિક્ષુ મા ! લિક્ષા લખને જાય એવો નથી ! '

માતા રાણુખાઈના કંઠમાંથી ગદગદ અવાજ નીકળી પડ્યો.

' આ તો મારો નારાયણ ! '

અને જાણે એક પણ દિવસ ગયો નથી એમ ધારીને મા પોતાના આરવર્ષના નારાયણને હાથમાં ઉપાડી લેતા આગળ વધ્યાં.

પણ મહાજોગીંદરની, કંઈ અયોધ્યા હરહાર હિમાલય—સર્વ રમણની પવિત્ર ધૂસિથી ખરડાયેલી જટા હાથમાં આવી. કેશવલિથી શોભિત મસ્તકે, અને મોંના રપરો માતાને પહેલવહેલાં લાનમાં અપ્પર્યા કે આ નાનો ખાર વર્ષનો નારાયણ ન હોય—આ તો એના ઉપર ખીલ્ ' એવીસ વર્ષ વીતી ગયાં !

' બેટા ! નારાયણ ! જલ્દી મોટો થઈ ગયો માડી ! અમને મૂકીને આમ જવાય કે ? '

અને મહાસમર્થ જોગીની આંખનાં આંસુ માતાનાં ચરણ પાસે પડવા લાગ્યાં !

શ્રી રામદાસ સ્વામીનું મહાન પદ જાણે ' બેટા નારાયણ ! ' પાસે ટુચ્છ હોય—કુછ વિસાતમાં ન હોય—તેમ જોગીંદર માતાની હાથમાં નત મસ્તકે ઉભા રહી ગયા—

' બેટા નારાયણ ! ' એ શબ્દનું શ્રવણ કરવામાં તત્કલીન બની ગયા.

' નારાયણ બેટા ! તું કેવો મોટો લાગે છે ? હું તને જોઈ શકી હોત. '

' બેટા નારાયણ ! '

એક ધડીભરમાં આપું કુટુંબ ભેગું થવાથી મહા આનંદી—સ્વરો વડે એ નાનું ફળી ગાજી રહ્યું : તે દિવસ ને તે પછી પણ દિવસ.

જેવી ખાર વર્ષના નારાયણને ધડી આવી હતી તેવી જ ધડી—વિયોગની—જોગીંદર રામદાસ સ્વામીને પાછી આવી.

' મા ! હવે રજા આપો—માતા જોદાવરી જોદાવી રહી છે ! '

રાણુખાઈએ સજ્જન નેત્રે રજા આપી. પણ એક વાત માગી લીધી. ' એક વખત—જ્યારે રમણ કઈ ત્યારે—નારાયણ ! તારે પાછું આવવાનું. '

' આવીશ, મા ! જરૂર એક વખત આવીશ. મારું જોગીનું અજેપાત્ર અનેક માતાઓએ પ્રેમથી જોષોજસ ભરેલું છે. એની કણ કણ જનમણમાં વેરનો વેરનો ઠાંક વખત પાછો એ ભરવા તમારે આંખે જરૂર આવીશ મા ! '

[અનુસંધાન પૃ. ૭૭]

કલાપ્રદર્શન : ૧૯૩૬

(ઊડતી નજરે)

રવિચંદ્ર ૨૧૫૭

ક

કલાપ્રદર્શન ગુજરાતના ચોરસમાં જલિ કરનાર
 મણીનું નેપથ્ય. ૧૯૧૭માં આ જ પ્રદર્શનમાંથી ગુજરાતી ચિત્રકારને પહેલીવાર
 સુવર્ણચંદ્ર મળ્યો હતો. ત્રીસ વરસ બાદ બીજાવાર એની જ પરંપરામાં તેવાર
 ધરેલા બાઇ રસિકલાલ પરીખને એ સુવર્ણચંદ્ર મેળવવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું
 છે. એથી તે ગુજરાત સમસ્તના અભિનંદન પાત્ર બનેલ છે. બાઇ રસિકલાલ
 રાજપિપાના બાળતણ યાત્રિના એક તરણ કલાકાર છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં
 એ સાદા ઢાળીથી વિદ્યાર્થી સ્વરૂપે તેણે કુમાર કાર્યલક્ષના ચિત્રકૃદમાં પ્રવેશ કર્યો અને
 રવિચંદ્ર રાવલની પાસે સર્વ પ્રકાર પ્રાથમિક તેમ જ શિષ્ટ પ્રકારના કલાકર્મનું યાન
 મેળવ્યું. તેનાં અભ્યાસ અને સુધીયથી પ્રમુખ થઇ સર યુનુસખાનને વિદેશ અભ્યાસ
 માટે સોલારથીપની મદદ કરી. તેના જગે તે મદ્રાસ મરનેન્ટ્સ ક્લબરૂલમાં જઈ પ્રીન્સીપાલ
 દેવીપ્રસાદરાય ઓપરીની પાસે રહી વોટર કલર બુકટ તેમજ મોડેલીંગના વિષયો તેમજ
 કળાં. એ અરસામાં પણ ત્યાંના પ્રદર્શનમાં તેનાં ચિત્રો ખૂબ આદર પામતાં. મદ્રાસમાં
 ત્રણેક વર્ષ રહી મુંબઇની સરકારી ચિત્રશાળામાં એક વર્ષ ડિપ્લોમા કલાકર્મમાં રહી તે જ
 વર્ષે પ્રથમ ઐશ્વીમાં પ્રથમ પંક્તિના હુનામ સાથે ડિપ્લોમા પાસ કરી. દાલ તે અમદા-
 વાદમાં રવિચંદ્ર રાવલે રસપેલા ગુજરાત કલા સંઘ ચિત્રશાળામાં અનેક બીજા ઉદારતા
 ચિત્રકારો સાથે પોતાનો અવિરોધ નિહાસ અને શિક્ષણીય કાર્યકર્મની તાલીમ મેળવી
 રહેલ છે. તેનાં ચિત્રો દરેક પ્રદર્શનમાં આવજ પડતી બાત બતાવી ચકા છે અને
 ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ સાચવનાં હતાં કલાકૃતિગતા અને રમણીય રેખાંકનમાં ખાસ
 ગુણોથી ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રકારોની પંક્તિમાં ઝગજગ બાવે છે. ગુજરાત વિશે હવે કોઇ એમ
 ન કરી શકે કે તે કળા વર્ગર છે. આજ પ્રદર્શનમાં તેની વિશેષ પ્રતીતિ કરવામાં બીજા
 ચિત્રોમાં બાઇ માઈક બટનું ' શિખી ' એક પ્રજાગ બીર્મો રણ કરતું ચિત્ર છે. અભ્યાસની
 ભૂમિમાંથી આવી વરુ ઝડપનાવનાર આ યુવાન કલાકાર પરિપક્વતાનાં ક્ષેત્રમાં વિશેષ નામ
 કાઢ્યો. બહેન મોતીચાગાનું ' નાનું ' પણ મનોહર રંગકલાવાળું ' અભિરેક ' નામનું ચિત્ર અને
 બહેન બદા દેસાઈનું ' ગોવાલખી ' નામનું નાનકડું મૂર્તિવિધાન પ્રદર્શનની અતિ
 સુંદર કૃતિઓમાં આવજ તરી આવતી કૃતિઓ હતી. તરણ પાસેની કલાકારોમાં મિ.
 ચાવડા અને મિ. સોરાલ મીઠાવાલાની પેરટ્રેટ (તરતીર) બાલેખનમાં પાકટ કલા-
 કારોની હરીશાઇ બતાવતી કૃતિઓ હતી. મિ. ગુજારે રણ કરેલાં પેરટ્રસ ચિત્રો વિવિધ
 પાત્રાલેખનના આંખે ઉડી વળતના નમૂનાં એક, એકપ્રાઇ અને સુયોગ્ય મર્યાદા

નિર્માણની ખૂબીથી ન જૂલાય એવા હતા. કતુ દેસાઈ અને તેનાં જીવનસાથી બદ્ધ દેસાઈએ પણ પ્રદર્શનના આકર્ષણમાં ખાસ હીસ્સો આપ્યો જણાતો હતો. એકંદરે ગુજરાત નિઃશંકપણે આંગણી પર લાઇ રોકે એટલા કલાકારો અને કલાપ્રવાસીઓ આજે અસ્તિત્વમાં છે. એની ખુશાલી માણવાને આ ચિત્રપ્રદર્શન પ્રત્યેક ગુજરાતી જને જેવા જેવું હતું. પણ ગુજરાત આત્મપ્રશંસા અને આત્મગૌરવમાં વિકાસ અને પ્રગતિનાં પગથિયાં ન ચૂકે તેની સાવચેતી પણ રાખવાની છે. મહારાષ્ટ્રીય ચિત્રકારો તેમ જ અન્ય પ્રદેશનાં કલાકારો જે ઉદ્યમ અને આગ્રહથી કળાપ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા છે તેના મુકાબલે ગુજરાતે ધણું શીખવાનું અને વિચારવાનું છે. ગુજરાતને હજી પોતાના આંતર જીવનના સાચાં પ્રતિબિંબ કલામાં ઉતારવાનાં શરૂ જ કર્યાં નથી. મહારાષ્ટ્રના શિલ્પીઓ મહાત્મે કપરિકર તાલાપ વિગેરે શિલ્પકારોની હારની હાર ઉભી છે ત્યારે એક પણ નામ રજુ કરવાનું ગુજરાત પાસે નથી. મિ. ધુરંધર, માલી, હવદનકર પરદિકર જેવાએ તેમના પ્રાંતની કળામાં જીવનભર એકધારી ઉપાસના સાચી રાખી છે તેને તોફાને કરવાનું ધણું બાકી છે. મિ. મુલરની મેઘધનુષ્યના રંગો છાંટતી કદપના શૈલીનાં તેલ ચિત્રો અને સ્વ. મા. ત્રિન્દાડના ભરચક દુઃખાલદાર રંગપટ ભારતી પીંછી ગુજરાતમાં ખીલવવાની છે. ટાગોર નંદલાલ યુગતાઈ વગેરેની પ્રતિકૃતિઓના સ્વપ્નાં છે.

મુંબઈ આટલું સોસાયટી અનેક રીતે ગુજરાત તેમજ મુંબઈ કલાકારો કલાકારો અને કળાશિક્ષકોને દેશની નકળા સમજવાનું, શીખવાનું, વિકસાવવાનું, ઉત્તેજવાનું એકનું એક ધામ છે.

તેના માટે મુંબઈમાં એક સ્થાપિત ભવન હોય તો વર્ષમાં અનેક પ્રદર્શનો, કળા-પરિષદો, કળાનું પુસ્તકાલય કે કળાની એજેડેન્સી (મહારાજા) વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું આ મુળ બની શકે. રા. બ. રામચંદ્રરાવે રૂપીઆ બાવીસ હજાર જેવી રકમ આપા હેતુ માટે આપી છે. પરંતુ મુંબઈમાં લાખ બેલાખની રકમ વિના આ પ્રવૃત્તિની આદર્શ સંસ્થા અસંભવિત છે. ઉદાર દાનવીરો આ બાબતમાં રસ લઈ પોતાનો હાથ આપશે તો ભારતીય સંસ્કૃતિને સંરક્ષવાનું સરળવવાનું એક અનેક મથક જન્મશે.

મિત્ર

[ઉપજાતિ]

અનાજ/દાણા : ઉપયોગનાં છે
આલ્યા પછી ચારણીમાં સદા એ
મિત્રો ગળેના સરવે જનોને,
સાચો ગળો ફુલદ એ જ કે જે
વિપત્તિની ચારણીમાં ચળાયો.

દેહિન

એકલો—

સુરસી કાકુર

મ

સાચુથી થોડેક જ દૂર કોક મરજી દતી; ને એ મરજીની સ્ત્રી દિવાલો વચ્ચે બેઠો બેઠો કોક ફરીર સવકારતો હતો....." કાકુરે વાસે ચલ બેઠો બેઠો અડીચ રહ ગયા "....." છતાં બધા સામાન યા શીર દાર ઉતરી ગયો હુમ ! "...

મૃત્યુની આઘાતી, મૃત્યુ ને ત્યાર પછી વાતાવરણને પણ ગૂંઝાવી મૂકતી નીરવતા વાતાવરણના દેવામાં કદાર ભોંકી ઘોળી હતી. મસાણામાં ઝગ ઝગ કરતી કોકના સોના સરખા દેહની ચિતા જલતી હતી;

સોનલા સરખી એ જલે રે

રૂપલા સરખી રાખ,—

કાકુરે મેઘમોહ જોતા હોય એમ અવાક બનેલા એમના મોં પર ચિતાનાં તેજ ફરી વળતાં હતાં ક્યાંક અગ્નિ પ્રાણુદાન કરે છે તો ક્યાંક એ પ્રાણુધાતુ કરે છે, આજ એ સોનાવણી કોકના દેહની રૂપલા સરખી રાખ કરવા મથી રહેલી ચિતા એ મૃત્યુમય માનવીનાં દેશનાં તેજ હણતી હતી.

" કાકુરે પેલા પગ સંકોરો-અધઅળ્યા રહી જશે કાં તો. "

એ બધામાંથી એકાદ જીડી પાવડાથી એ કોકના કડુંવણાં પાલ સહ મરે કબને બગતી રેમાં નામે છે.

થોડીચર ચક્ર ને અગ્નિ પણ થાક્યો. ચિતા લીલી પડી. નાચ 1 નાચને પગ-એ વિનાશક તત્ત્વને પણ થાક મઢે છે ને મોજાં પડે છે એમ ચિતાનો અગ્નિ મોજો પડ્યો.

સર્વાનાં દેવાંવ હળવાં ચર્ચાં ને એકાદ નિશ્વાસ બધાએ લીધો. તલ્લે કે ચિતા હોલવવા દેવાં જ વાયુ ફૂંકતાં ન હોય. પણ એમ કોઇના નિશ્વાસે તે કોઇ ચિતા ફરી છે કે ફરશે ?

શત્રીની પ્રકૃતિ હવે વધારે બીચણુ સામી હતી. એ અડધા તેજઅધારમાં પાકું કોક બોલ્યું-આક્ર હજુ આ બોલ્યું નથી પુરું રાખ થયું—

" ત્યારે ? "

" તાબો કોકું પ્રાસમેદ ને મૂકો એક કાંડી-એ પકિતમાં રાખ થઇ જશે. "

કોક ખૂબ વદ-બણાં મર્યા બાળી મુઠ્ઠા જેવા દેવાવાળા-એ વદ બેઠો ઉઠવા.

એકાદ મુકાને હડીને એ સોનલા સરખા મોં પર પાસલેટ હાંટ્યું ને એક કાંડીએ મડીમાં પાછા બાકા બચુકવા ને મેંની રાખ થઇ.

આ કાકુરે પૈડી એક નવપુત્રાન બેઠો બેઠો આસુ સારતો હતો.

" કેમ મસણ 1 ત્યારે તો કાકુરે દોરે હતો ને ? "

" હા કાકા. "

“ હોય ભાઈ; હૈયું કાઠું રાખ; જે જીવું તે જાય ! એમાં આમ હારી શું જાય છે ! ”

“ નારે કાકા..... ”

“ પશુ આ અનિલ તો કંઈ ઠીક હતો ને આ શું ! ”

“ કાકા એ વાત પૂછવામાં કંઈ સાર નથી ! ”

“ ગાંધા ! સાર તો આ દુનિયામાં જ ક્યાં છે ! પશુ વાત હોય તો વેતરણ પશુ હોય—કંઈ અનિલને થયું સામવુંવું ? ”

“ અનિલને ! શું ચાય ?—આ મોત થયું એ જ ”

“ હવે એ તો જોયું બધા—પણ ” ગામના એક પ્રૌઢ બોલી બેઠ્યા.

“ ભાઈ આ નવજુવાનને ખરતાં વાર જ નહિં. આ અમે તો પાકાં પાન થયાં તોય આ ધોધ જેવું નાકમાં લોહી વહે છે ! આ કોણ જાણે જુવાનિયા—આ જેમ એમનો મિત્રજ જાય એમ ઘડિકમાં જીવ પશુ જાય. ”

“ અરે પ્રભુ શું થવા બેઠું છે કાંઈ ! ”

“ કાકા તમે શું કરવા જાતનો ભાર તાણો છો ! જુવાન શું કે ખયું પાન શું; મરણથી કે તમેય બચો એમ છો ? ”

“ મરેના મારો દુરમન—શા દુઃખે અમે મરશું બધા ! આ દાથે તો આ ગામનાં ન્હાનાં મોટાં કેટલાં બાળ્યાં, એ તો આ મસાણુને વાચા હોત તો શાખ દેત ! ”

“ મસાણુને ને તમને દોસ્તી હોય એમ લાગે છે કાકા ! ”

“ હે, હવે થયું ! નાને મોટે બોલતાંય વિચાર નથી કરતો. ”

“ અરે કાકા આપણે વિચાર્યું એટલું ચાય છે ! આ અનિલભાઈએ શું વિચાર્યું હતું ને શું થયું ! ”

“ શું વિચાર્યું હતું ! હું જાણતો હોય તો કહેના અમે તો એજ પૂછીએ છીએ. ”

“ આ ધમશાળામાં બીતર્યો એ શું ! ને મૂઓ ! ને કેં એમ નથી પડતી. ” બીજા વૃદ્ધ આણરતાથી બોલી બેઠ્યા.

“ આ કાલે તો પેલા ફકીર જોડે પેલું કાફલે વાલે ચલ ગયેવું ગીત લલકારતો હતો...અરેજર આ દાણે જ. ”

“ ત્યારે જુઓને કાકા આ આપણે તો—આ આપણો કાફલો તો રહ્યો ને એકજ ઉતાર ચાલ્યો ગયો. ”

“ આ જુઓ ત્યારે હું તમને કહું, એ અરુણ કંઈ કહેવાનો જ નથી ”—એક બીજા વૃદ્ધ મસાણુની ભયંકરતામાં વધારો કરવા માંડ્યો—

“ આ અનિલ પેલા લખિયાનો રહેવાસી. આ બણે કોણ જાણે પેલા કહે છે ને એમ સહેરમાં—કોલેજમાં બણે—આ જુઓને બણતાં બણતાં તો મૂઓ તોય એવું બણતર ન મુવું. ”

“ અને એ કોલેજમાં તો મોટી બાપડીઓ જેવડી છોકરીઓ પણ બણે. કાંઈ

ઘરમ લાજ । ચાર છોકરાની તો મા જેવડી પણ આવડા ભાવડા એડે છૂટથી રે રે
ને રમે । કાણુ જાણે શું થવા એકું છે । ”

“ પછી કહે છે કે ભાઈ ક્યાંક લપસેલા, પણ એમાં કાંઈ વળ્યું નહિ, આ
આજકાલની છોકરીઓ, કોટલા બેળની તે કાંઈ માનવી હશે કોઈને; રાંડની જાત; ને
વળી બણી । પછી ખાખોળીયું તે બરતી ઝીલવું હશે—કાઠી ચડું.”

આ બધારો સ્વભાવે ગરીબ રહેશે; ને પેલી હતી પૈસાદારની લાડકા, પૈસાવાળા
એકને આ ગમે મુરતે પરણી મઠ ને ભાઈ તો રહ્યા એકલા ”—

“ હા તેમાંજ કાંઈ એ જાતો તો પેલું—કાંઈએ વાંચે ચક્ર ગમે—”

“ હા એકલા એમ જ રહેલા, આ શરીર નજાળા, બણી બણીને કોરડી જેવું
શરીર ને હાડકાનો માથો લકુને ભાઈ ઘેર આવ્યા. ખાખ નહિ ને પીએવ નહિ । જાણે
એ છોકરી સિવાય બીજી બેઠું જ ન હોય । ”

“ હા ધના કાકા—ત્યારે જ તો આપણે કહીએ તો કે આજ કાલનું બધું-
તર તો કપાતર કરી મૂકે છે—આ એ જ અનિચ્છાનો હતો ત્યારે દોરા જેવો, આ જ
મામમાં બધુનો—નિશાળના માસ્તર શું વખાણુ કરે એનાં ।—આમ લેખાં તો આખ મિં-
ચાતામાં ગણે—પણ શહેરમાં ગયા—”

—પણ ધનાકાકા । આગળતો કહે; આ દેવતા હવે ઠીક ઠીક કરવા આવ્યો. આ
હાલું બગી રહે ત્યાર પહેલાં કદી નાખેને—લકીએ ઘેર જાંબને કાંઈ । ” આમે તવાઈ
જાણે ને શેખ બારી । આ બૂખ્યા પેટે કણસિએ જનાતા તે યાકલા ને રાત કાઠી
નાખવા વિચારે ક્યાં ત્યાં રહતારે ઉડત તો ને ? આ સાંજે તે વાત કહેતાં બાળિયું
ખાખી ઘણે મધું.”

“ પણ ધનાકાકા છોકરા રહેતો તો ઠીક. આમ પાસે જાંબ એના તો મ્હેંક મ્હેંક । ”

“ ધનાકાકા હજી તો થોડા લોચા રહ્યા લાગે છે । ”

“ અધ્યા લાકડાં પૂરા ક્યાં હતાં; નહિં તો આ ચાર હાડકાં આખ ચર્તા વળી
વાર ફેટલી । નાખ થોડું પાણું ધાસલેટ ને છૂટીએ. ”

“ અરજી જોવી જાણે ” અરે રે ધનાકાકા એ મોં મ્હેંકવું—હવે કાં ફરી ફરી
આમ ધાસલેટ છાંટાવો છો—રેક અમમલો છો ? ”

“ જોતારીની । આજકાલે તે તમે ક્યાંથી લીખ્યા ? ત્યા—ગાડા આ તો જીવ
ગમે કે પછી બધા બધા બધા । માટીનું માણિયું; એ તો રાખ કરે જ છૂટકો—”

“ નાખો લો ધાસલેટ ”

કેકે થોડુંક ધાસલેટ નાંખ્યું ને ઉઠી ઉઠી વાર ફરી અગ્નિ ચેલો ને એ
અગ્નિએ લોચાની બરમ કરી નાખી.

“ ધનાકાકા ”—અરજી જોયો “ એના ભાઈને આપણે ખતર ના કરી । ”

“ અરે એનું કાંઈ જોણું—આ એનો બાપ પણ પૈસા મૂડી મરી ગયેલો ને
મદ પણ થોડે દહાડે મૂક્ય— પછી તો ભાઈ પડેલા એકલા ત્યારે જ આ દાવ થવાને ।
આ એનો પિત્રાઈ છે તે કાંઈ જાણવડું, આ રાતે તે વળી કાણુ ચાર જ શાઉ
જાણ—એજ આવીને બાળકાનો જ હતો કે બીજું કાંઈ ?—આ માટી ગંધાવ નહિ એટલે
તે આપણે એની સુખિ કરી નાખી. ”

વસન્ત

રે કાલિદાસ ! તું કવિત્વની વાટિકામાં
કુન્નત કોકિલસમા મધુરા નિનાદે:
ને માધ ! ઉચ્ચ શિખરે કંઈ કદખનાનાં
આનન્દથી વિહરતા વિહંગાધિનાથ:
હે ભારવિ ! રવિ ન જ્યાં કદિ રહ્યોયતો ત્યાં
અન્ધાર દૂર કરતા કવિતા-પ્રભાથી:
ને કે તપોવન મહિં વસતા, ત્યજીને
સંસાર ભાતુંહરિ !-સૌ કરશે સદાય.

: તોટક :

કંઈ કાવ્ય-સંરેષવર નીરમહિં
કલહસે વિહાર કરતા તરે:
શુભ શુભ શરીર થઈ વિલસી,
સઉ માનવનાં મન-મોતી ચરે.
રિજવે "કંઈ માનવ સન્ત સમા,
ભૂલવે કંઈ માન વસન્ત તણ્યાં,
જગ-વેલતણ્યાં મધુરાં મુખને
જમવે લસતી યશની સુંરઠિ.

: પ્રમિતાદાર :

સુણુતા કંઠા મૃતિની કૃતિની,
ફૂલતા સદા ઉપવને પવને:
મૃદુ ગાનમાં પ્રવરતા વરતા,
હરતા વિપદ દુઃખસભી વસમી.

: દુતવિલંબિત :

નવમુધા વસુધા પર ઠાલવે
જ્યમ નિશાકર રાત્રિમહિં અહિં,
મધુરતા ઉરની ત્યમ સિંચતા,
વિહરતા, હરતા અમ ચિત્તડાં.
હૃદય-મન્દર પર્વતથી મથી
જગત-સાગરના જલરાસિને,
અમૃત કાવ્યતણું રસથી ભર્યું
મનુજને કવિઓ પીવડાવતા.

: માલિની :

રસ-જલ વરસાવી તૃપ્ત સૌને કરીને
અવિરત વિહરતા કદખના-જ્યોત્સ માહિં:
કદિ કદિ અમકારા વીજળી શા કરતા,
અવનિ પર રહીને અજ-લીલા ધરતા.
કદિક ગગનમાંહિં તારલાના સુવણે
શરીર નિજ વિંભવી રનાન રાત્રે કરતા.
કદિક વિમલ જ્યોત્સ્ના પાતથી મત ઘેને,
કુસુમ-રસથી ઘેલા જુગ શા, ગીત ગાતા.

રજનીકાન્ત મોદી

હુલ્લડખોર

રામચંદ્ર શુક્લ

[ગતિકના પૃષ્ઠ પૃષ્ઠ થી ચાલુ]

[મોના ઘરના જમણા બેરડામાં બીજે દિવસે સંધ્યાનો વખત, બારીઓ બંધ છે, પણ ખડા નાખેલા નથી. લખવાના મેજ પાસે સ્ટીલ ઓરેલો છે અને લખાવે તેમ કાગળ લખે છે.]

રહીલ : (કાગળ વાંચી જતાં) “ તોફાન થશે એમાં શંક નથી. પણ ગામના સત્તાધારીઓ બેરહની બરીએ ‘સત્તાગૃહને’ ઉપયોગ કરવાની આપણને મનાઈ કરે તો આપણે મેદાનમાં સજા બરીશું. જાહેર ખખર તો જરૂર કાઢો, અને ઘોતાજન તો મને તેમ બેગા થશે.”

મોર : જરૂર બેગા થશે.

રહીલ : “ તમારા વિશ્વાસ ” : તમારા વતી મેં સહી કરી છે (મોર માથું દલાવે છે.)

રહીલ : (સહીચૂસ મારી કાગળને પરખીડીયામાં મુકતો) તમને ખખર છે કે દેનરી સિવાય બધા નોકરોએ ‘ મોટીસ ’ આપી દીધી છે.

મોર : બિચારો દેનરી !

રહીલ : મોટે ભાગે તો અલગત બીકથી જ—મેં વખત તો બારીના કાચ તૂટ્યા પણ ફેટલેક અંશે એ.....

મોર : ફેલગ્રેમ, બરાબર ! હવે એ મોકા પોતેજ કાચ ફાડશે. એથી મને શાક આવે છે—રહીલ, કાલથી તારે છુટી પર જવાનું.

રહીલ : અરે, ના !

મોર : અરે ભાઈ—હા. મહ રાતે તો તારો ગંધકપ્રયોગ પૂરો થયો. એમાં તને સંકેતવા ખરેખર રિજીમીર છું.

રહીલ : કોઈએ કામ તો કરવું પડશે ને. અત્યારે તો તમે અપમુગ્ધ થઈ જાઓ છો.

મોર : હું તો બરાબર મગાઈ ગયો છું.

રહીલ : સાહેબ, છોડી દો. પણ જેખમ છે: ને એને મોગ્ય નથી.

મોર : અંત સુધી લડવાનું: હાસ્યાના હો એમ જાણવા ખતી—એના કરતાં બીજું શું સરખ છે !

રહીલ : હીર, ત્યારે, હું નથી જાતો.

મોર : આ તો માનું આનું નરક છે, રહીલ : હું એમાં વધારે વખત રીખા-છય નહિ. ખરું કરું છું, પોતા સિવાય બીજાને કુખી ન કરવું એના કરતાં બીજો મોરો એક સંતોષ નથી.

રહીલ : સાહેબ, હું તમને નહિ છોડી શકું.

મોર : ભાઈ, યા મારો ખરો આધાર છે—પણ અત્યાર સુધી આપણે જાણે

ચમત્કારથી જ બચ્યા છીએ, અને હવે તારું જોખમ હું વધારે ન લઇ શકું. આવતી કાલની સૂઝાને લાગતો બધો પત્રવ્યવહાર મને આપી દે.

[સ્ટીલ ખીસ્સામાંથી કેટલાક કાગળો કાઢે છે, પણ આપતો નથી.]

માર : આપ ! (કાગળો માટે એ હાથ લંબાવે છે. હજી પણ સ્ટીલ પાછો ખસતો હોવાથી એ કડક રીતે કહે છે.) સ્ટીલ ! એ મને આપી દે ! (સ્ટીલ એ આપી દે છે) હવે પત્રું, સમજ્યો ?

[એક ખીલ સામું જોતા તે ઊભા રહે છે; પણ સ્ટીલ અસ્વસ્થ થઇને ફરે છે, અને ઝીરડા બહાર નીકળે છે. દર્દીમાં સ્મિતથી એને જોઇને માર મોકલવાના ખાનામાં કાગળો મૂકે છે. એ લખવાનું મેજ બંધ કરતો હોય છે ત્યારે ' મી. મેન્ડીપ, સાહેબ ' એમ ખજાર આપતો નોકર હેનરી દાખલ થાય છે. આવનાર તરફ માર ફરે છે, પણ હાથ લંબાવતો નથી.]

મેન્ડીપ : (મારનો હાથ લેતા) મિત્ર, મારી થોડી શીફ્ટ્સી તો સાંભળો. મીસીસ મારે મને કહેલું કે તમે આજે પાછા આવશો, તમે સાંભળ્યું ?

માર : શું ?

મેન્ડીપ : છત થઇ છે.

માર : ઈશ્વરનો આભાર !

મેન્ડીપ : આહ ! ત્યારે તમે પણ ખરેખર માણસ જ છો.

માર : હા,

મેન્ડીપ : સ્ટીફન, ત્યારે આ હુતાત્માનો સ્વાંગ કાઢી નાખો. તમે મનુષ્યસ્વભાવનું માત્ર ઉલ્લંઘન કરો છો.

માર : એટલે-તમે પણ દુલ્લડખોરનો બચાવ કરો છો.

મેન્ડીપ : અરે ભાઈ, તમે જગતમાં સખળમાં સખળ સામાન્ય નૈસર્ગિક વૃત્તિની સામે બગવો કર્યો છે. તમે શું આરામ રાખો છો કે સામાન્ય મનુષ્ય પણ આદર્શધેસો હાથે જોઈએ: એનો દેશપ્રેમ એણે શીફ્ટ્સીલમાં સમર્પણમાં બ્યક્ત કરવો જોઈએ. તમે ખરેખર શું માગો છો ? મનુષ્ય ધણી સાદાં પ્રાણી છે; અને સમૂહ એ માત્ર સામાન્ય માણસોના એકત્ર સત્વર છે.

માર : એકત્ર કયરો છે, ધોધરપે એકત્ર યથેસો રસ્તા અને બગરનો કાલ છે આ અંધ બરાડિયું ' સ્વદેશભિમાન ' -ફરેક માણસને અહિં શું લાગણી થાય છે ? (એની જાતીને અડકે છે) ના !

મેન્ડીપ : તમે ધારો છો કે માણસો નૈસર્ગિક વૃત્તિથી આગળ વધે છે ? ના. એ તો માત્ર એટલું જ જાણે છે કે એમની પોતાની જ મૂર્તિ જોને તે દેશ કહે છે એને કંઈક બધા થાય છે. એમાં કંઈક મહાન અને ધાર્મિક તત્ત્વ જુએ છે અને અંધની માફક અનુસરે છે.

માર : આ તો નિર્બંધ વાણીનો દેશ કહેવાતો હતો. પોતાના સિદ્ધાંતને માણસ વળગી રહે એવો આ દેશ ગણાતો હતો.

- મેન્ડીપ : મનુષ્યસ્વભાવને પણ મર્યાદા હોય, મેર.
- મેર : ભોક્તા ધણાજ સામે કંઈ માનુષે પોતાના સિદ્ધાંતમાં મક્કમ ન રહેવું. એ જ હજુ તમારી સલાહ છે, ખરું ને ?
- મેન્ડીપ : મારી સલાહ છે “ મામમથી એકદમ આત્મ જાણે, ” આ સમાચાર બહાર પડી તેટલું બરીએ તમે કહો છે તે ઘણું ધરી અચર્યો આતો, બાઈ, અહિં રહેયો નહિ !
- મેર : આભાર ! કેશવન અને એલીસ જાન એમ કું તમજીજ કરીય.
- મેન્ડીપ : એમની સાથે જાણે ! તમારે કાચું નિર્દેશ મળું, તે પછી તમારી પણ કેમ નાચ નહિ થાય ?
- મેર : ન નાસવાનું તે આશાસન રહેશે. અને-મારે સંતોષ જોઈએ છે.
- મેન્ડીપ : આ ખરાબ છે, સીરાતઃ ખરાબ, મૂર્ખાઈ બધું ! ઠીક ! કું આમ સમા તરફ જઈ કું. આ રસ્તે કે ?
- મેર : પચ્ચિનાં છતરીને, ફરવાનનાં યજ્ઞને; રામ રામ.

[કેશવન પ્રવેશ કરે છે : પાછળ હાથમાં બેગ સાથે, હેટ અને અન્નપત્ર પહેરીથી આવ્યા આવે છે. મેન્ડીપથી કેશવન થકી કાંઈ જાણાને આવે છે. અપારથીથી મેર આવે છે.]

- મેર : આજ, જવામાં તે કલાપજુ વાપર્યું.
- આયા : સાહેબ, તમે મારી વહાણી શેકીઓ પ્રત્યે જરાખર વતન રાખ્યું નથી ! તમારું હૃદય ક્યાં છે ?
- મેર : સંપૂર્ણ ઉપયોગમાં છે.
- આ.યા : પેલા જંગલીઓ બહારે તમારા કુટુંબકીયા પ્રત્યે તમારી પહેલી ફરજ નથી ! તમારી બી લણકના સમયમાં જન્મી હતી, એનો જાપ લાગ્યોમાં હતો અને હેઠ મારે એને કાઢો માર્યો મરો. એના જ ધરતી જારીએ આજે તૂટે અને રસ્તાના હોઠરા એના તરફ આંગળી ચીંપે એ બધી કપરી વાત છે.

[એલીસી વાત જોઈ મેર આ હુબહાથી કાંત જોઈ રહે છે.]

- કેશવન : આના !
- આયા : તમે ક્રોધો છો તે સાહેબ-અકુદરની છે ! તમારી બી કરતાં પેલા જન્મ-લીએતો વિશેષ વિચાર કરવો ! એના તરફ તો જુઓ ! આવી પહેલાં કદી તમે એને જોઈ છે ? મોડું થાય ત્યાર પહેલાં સાહેબ, એનો.
- મેર : બહુ મધુ.

[અનિશ્ચિત રીતે આના થોડી વાત જાણી રહે છે : કેશવન તરફ વધારે વળત જુએ છે, પછી નબ છે.]

- મેર : (કાંતિથી) વિજય મળ્યો છે. (એ બહાર જાય છે.)

[રસ્તામાં ફરે જાય પાંચાટ અને ધમાલ સાંભળતી કેશવન એકથી જાય છે : મેર ફેરવી ‘સર જોન જુલીયન, બાઈ સાહેબ !’ આવીને

કહે છે, તે વખતે બારીએ દોડે છે. સર જોન પ્રવેશ કરે છે; એમના હાથમાં છાપું છે.]

કેથરાર્થન : આખરે ! વિજય.

સર જોન : ઈશ્વરનો આભાર ! (તે એને છાપુ આપે છે)

કેથરાર્થન : ઓ, બાપાણ.

[એ કાઠીને છાપું લપાડે છે, અને આવેશથી વાંચે છે.]

કેથરાર્થન : આખરે !

[રસ્તામાં દૂરનો ઘોંઘાટ ધીમે ધીમે વધે છે, પણ સર જોન, એને છાપું આપ્યું તે મજાની ધડી પછી મુઠા બની જમીન તરફ જોઈ રહે છે.]

કેથરાર્થન : (એકાએક, એમનું ગાંભીર્ય સમજતાં) બાપાણ !

સર જોન : ખીમ પણ સમાચાર છે.

કેથરાર્થન : ઊકરાએમનો એક ! છુબર્ટ ? (સર જોન માથું નમાવે છે.)

કેથરાર્થન : એ સ્વપ્ન (એ મોઢું ઢાંકી દે છે.) બિચારી હેલન !

[થોડી ક્ષણ એ શાંત ભૂતાં રહે છે. પછી સરજોન માથું ઊંચું કરે છે, અને હાથ ઢંચો કરી એના બીના કપોલને સ્પર્શે છે.]

સર જોન : (બોખરે અવાજે) દેવ જોમને ચાહે—

કેથરાર્થન : છુબર્ટ !

સર જોન : અને મારા જેવા બોખા છુબર્ટા કરે છે.

કેથરાર્થન : વહાલા બાપુ !

સર જોન : પણ હવે આપણે જંગલીઓને ઢાંકી કાઢીશું. એમનો કમ્પરમાણ કાઢીશું. સ્વીકૃત પાછો આવ્યો ?

કેથરાર્થન : કાલ રાતે.

સર જોન : છેવટે એણે એનું બદનામી ભયું લાપણ કરવાનું પૂરું કર્યું કે નહિ ? (કેથરાર્થન માથું ધુણાવે છે.) નહિ !

[પછી કેથરાર્થનને લાગણીથી કંપતી જોઈને, એના હાથ પંપાળે છે]

સર જોન : બેન ! ઘરમાં મૃત્યુ થયાં છે !

કેથરાર્થન : મારે હેલન પાસે જવું જોઈએ. બાપા, સ્વીકૃતને કહેજો. હું નહિ કહી શકું.

સર જોન : તારી પ્રમ્તિ પ્રમાણે, દીકરી.

[એ બહાર નીકળે છે; મંભાર ને ગુચ્છવાતા શોકમાં સર જોન ત્યાં ભૂતા રહે છે: થોડીક ક્ષણમાં મોર પ્રવેશ કરે છે.]

મોર : કેમ, સર જોન. મારું કામ-હવું ?

સર જોન : છુબર્ટ માર્યો ગયો.

મોર : છુબર્ટ !

સર જોન : તમે ટેકા આપો છો—તેનાથી જ. તમને જણાવવાનું કેથરાર્થને મને કહ્યું; એ હેલન પાસે ગઈ છે. એ વિષે મને લાગે છે તે હું કોઈ સમજથી

[અનુસંધાન ૫. ૫૯]

આંસુનો મહિમા

અનંતરાધ ૧૧૫૩

ૐ

સેજના અભ્યાસક્રમમાં મારા એક

સહભાગી એક હતામિખિત પ્રાખ્યાસિક કાદના. તેમાં તેણે એક વખત આંસુ-અંક
 કાદવાનું નકશો કરેલું એમ જ્યારે તમને કહું છું ત્યારે તેને કાદા પદોરની ત્રણ માની
 બેસીશો એવો મને ભય છે. પણ એ ખરી હકીકત છે એમ મારા વચન પર હતજાર
 છાપીને તમારે માનવું જ એકમ. પણ ખરું પૂછો તો આ કંઈ નવાઈ પમાડે એવી
 વાત છે જ નહિ; આપણા ધણા બધા માસિકો ને સાપ્તિક પત્રો વાંચી અંક,
 તંત્રી અંક, મહિલા અંક, ગાળા અંક, નદી દુનિયા અંક, મહાસુખ અંક, સાહિત્ય
 પરિવ્રજ અંક, કાવ્ય અંક છંદ વિશેષાંશી નથી પ્રચલિત કરતા ? તો પછી આંસુ-અંક
 ફેરવાઈતી શા સાડુ ? કહેવાય છે કે જ્યારે આપણા જુવાનીઓએ કોઈપણ અંકો
 પોષાક, વાતચીત, કાષ્ટકીય જેવી જામતોમાં એણે યત્ન જ ન કરે એટલે કોઈકોમાં
 મર્દનગી આવતી જાય છે. આ ભવિષ્યજનો વિષય સાથે જ ખરો દોષ તો
 આપણા જુવાનો કોઈક ફેરવાઈતી જાતા જતા એકમ, એનું સ્વાભાવિક પરિણામ
 છે. મારા એ કથારસિક અને સાહિત્યરસિક જરૂર, પણ ફેરવાઈતી દરમીય નહિ
 એવા મિત્રે કદાચ આ પુસ્તકમાં પારખીને જ પોતાના હાતમિખિત પત્રો આંસુ-
 અંક તૈયાર કરવાનો નિર્ધાર કર્યો હશે એમ કેમ ન માનીએ ? એ તમે તેમ પણ
 કમનસીબે એ અંક તેવા ન થયે, નહિતર તેના કિશોર લેખકો અનુમદિમા જેવી
 રીતે માત્ર તે જાણવાનું મળત. પ્રથમ મને એ વિચાર સહેજ હલચલ જેવો લાગ્યો
 હતો પણ હવે મને એનું કારણ આમ સુખજાય છે. સાહિત્યના વાચનથી ધાપેલા
 આપણા કિશોરકિશોરીઓ અને જુવાનીઓએનાં મનજી જીવનના સર પણ એવા જ
 છે કે કેમ તે જાણવા અનુભવવાની તરફ લીધા વગર સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થતાં
 જીવનને દુનિયાને સાચાં માની લે છે. જેમ મુખ તેમ જીભ પણ 'મદ સાથે
 સડા' છે તે કોઈ કદાચ 'લાભાં દો' એમ નથી, એટલે જીવનની વેદનાઓ ને
 દુઃખો માનવીને પ્રસંગોપાત્ત રડાવે એ સાચું સ્વાભાવિક છે. આમ હતાં આંસુ સાથે
 જાણે કવેશ્વરની દેવગીત તો કવિઓ અને સાહિત્યકારોને દોષ એમ લાગે છે. શું
 પશ્ચિમના કે શું આપણા, સર્વ કવિઓ આંસુનો મદિમા માવાનું અવસર આવ્યે ચૂકતા
 નથી. કોઈએ પ્રિયવિરહનાં આંસુ લાપ્યાં છે, કોઈએ મિત્રવિરહનાં વિલાપ કર્યો છે,
 કોઈએ ફેલતા તાસથી ધીંગાઈ તેની અકળામણનું રવન કહ્યું છે. આપણું બધું વાંચનામાં
 આવતાં કાશ્મી પ્રવાસ મુલોને આંસુ આવ્યું છે અને દુનિયા આપી તેમને અનુપૂર્ણ
 લાગે છે. મારા મિત્રના પ્રયોગની પાછળ આવું માનસ હતું.

અને એ વાત સાચી છે, કવિતા અને સાહિત્યમાં વિલાસ અને વિલાસ અને

ફળ ધણીવાર એટલાં પ્રમાણમાં દેખાય છે કે આપણને એવો જ ખ્યાલ બાંધવાનું મન થઈ જાય કે આ બધા કવિઓ એટલા બધા રોતલ હશે કે પછી જન્મજન્માન્તરની તેમની આંસુ સાથેની પ્રીતડી બહુ જળ્મરી હશે. અંગ્રેજ કવિ ટેનિસન 'Tears, idle tears' કહી આંસુને અબોધી એક મીઠું ફળકાવ્ય લખે છે. ક્રીટ્સની પેલી બહોળી 'Our sweetest songs are those, That tell of saddest thought' એ પંક્તિઓ પણ એ જ પ્રકારની ગણાય, કારણ કે વિષાદયુક્ત વિચારને પરિણામે આંસુ તો આવે જ, પણ આપણા ગુજરાતી કવિઓએ તો આ આબતમાં હલ કરી છે. અમારે તો 'ફળમય' છે ગીત સધળાં ' એમ કહેનાર કલાપીને તો 'અશ્રુકવિ' અને 'રડતા ફિરરતા' નાં સર્વશુભોપમાલાયક બિરુદ મળી ગયાં છે. કાન્ત પરના એક પત્રમાં તેણે લખ્યું હતું તેમ કવિતા જ એને મન નિઃશ્વાસ કે અશ્રુ જેવી છે, એ તો ઠીક પણ એણે પોતે જ પોતાના નાતના કવિઓનું સામાન્ય લક્ષણ આમ નથી બતાવ્યું કે—“અરેરે ! જેના મગજમાં કોઈ પણ કાવ્યશક્તિ હશે એ બધાં જ દુઃખી હશે ? રડતો શેલી, રડતો ક્રીટ્સ, રડતો ડેંડી, રડતો મૂર-બધા જ રડતા !” ? અને પછી કલાપી અર્થાન્તરન્યાસ બધે છે કે પ્રેમ એ રડવું જ છે. રોવાથી કંઈ વધુ જરૂરનાં કાર્ય છે સાધવાનાં એવો એની સ્વજન પળામાં એણે બસે નિશ્ચય કર્યો હોય પણ એ કલાપીએ કવિતામાં રોવા સિવાય બીજું કશું ક્યું નથી. નરસિંહરાવે પણ ‘હાનાં અશ્રુ’ કાવ્ય લખી એની પ્રીતપુરી ખાઈ છે, પણ કલાપીના જેટલું રડવું એમના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ, એટલે એમનાં ‘વાલને કઠણ ગાન વિશેષ બાવે’ છે છતાં એમણે ‘અશ્રુસંયમ’ સાધ્યો છે. ને તોય ‘સ્મરણ સંહિતા’ માં એમના આત્માનાં દુર્ગંધો નથી સંલગતાતાં ? કલાપીના આત્મોપમ સખા કાન્ત પણ “નિશાઓ ગાળું છું અતિશય ધણીવાર રડતાં” એવો એકરાર કરી બહાલાં આંસુને આવાહન કરે છે; અને એક કાવ્યમાં તો કહે છે—

‘વદને બહુ નીર જરાય, સખે !
તનુ ચેતન માત્ર હરાય, સખે !
જલને પડે સધળે નીરખું ;
નિરખું નહિં નેહ જરાય, સખે !’

બીજા એક કવિ ‘આવો આવો આંસુ આતમતાપનાં’ કહી આંસુને નોતરે છે. આ તો પછીના કવિઓની વાત ચર્ચ, પણ ખુદ નર્મદસિંહે પણ વિષાદને ડુરુદિયા અનુભવેલી એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ? દુનિયાં જૈરી જોડે નિત્ય રહેતા છતાં ‘પણ નવનેળ’ આંસુ પાડી રેહું જો’ એમ નર્મદ કહે છે અને કહે છે કે કોઈ ભાષણ બધું પણ આંસુ નથી લુછતા. નર્મદનું ‘ફળનરસિક’ કાવ્ય પણ આ સંબંધમાં જેવા જેવું છે. ‘વીરમતી તાટક’ માં નવલરામ ગુજરપતિ સિદ્ધરાજને રૂદ્રમાળની ભાવિ અનિત્યતાના ખ્યાલે ચોધાર આંસુએ રડતો ચીતરે છે. આપણા પંડિત શિવમણિ સાક્ષર ગોવર્ધનરામનું તો બહું પૂછવું. એની ‘રનેહમુદા’ માં તો ડુરુદિયાનું પૂર ઉછળે છે અને ‘હાય, હાય’

ને તો એક મંત્રની પ્રતિષ્ઠા ને પડવી મળે છે. તેમનાં સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, અલક, સુંદર આદિ પાત્રોની આંખમાં આંશુ અને મળે હોય તો ધણીવાર આવે છે પણ કોઈ કોઈ વિષય પ્રસંગે તો કુમુદ કે અલક 'દુઃખ' મૂકે છે, અને નાવગ્યાધિકારી આંખો અનેકવાર અશ્રુચલકાની ચિતરાઈ છે. આપણા દુઃખા હૃદયના મૃદકવિ લલિત 'બહેનનાં આંશુ' પર કાવ્ય લખે છે, અને 'આંશુમાં તો કેમ?' છે એવું અશ્રુમીમાંસાનું શ્રવણચક્ર છે. 'આંશુના બેઠા બતાવો, બતાવો કોઈ' એ આર્ત પુરાર પણ આપણા ગુજરાતી કવિનો છે. રા. ધૂમકેતુ એક ડગલું આગળ વધી 'આત્માનાં આંશુ' ની વાતો લખે છે. સાહિત્યમાં ને જીવનમાં નિર્મળતા સામે જોને જીવજીવજીવનાં આદર્શ છે, અને પ્રતાપ, સૌરવ તથા તેજસ્વીતા જ જેમને અપે છે એવા રા. મુનશીની વાતોમાં અશ્રુપૂર્ણ ન જ આવે. છતાં, 'બહારથી પ્રખર સમંધ પ્રતાપ વેરના છતાં અંતરમાં સહનના રણ જેવી વેરાન એકદમ અનુભવતા મુંઝવણે કોઈ કોઈ પ્રસંગે આંખમાંથી એક કે બે (બસ એટલા જ, એથી વધુ નહિ, નહિતર એવા પ્રતાપી પુરુષનું) સૌરવ પછી શું રહે ?) આંશુનાં મિનુઓ ખેરેય એમજે ચિતરે છે એ પણ નોંધવા જોઈએ છે. અને છેક છેલ્લે, ગુજરાતી પોયટતાના યુગ, સ્વભાવે ને લખાવે કહ્યું એવા કોરેન્ડો, નિર્ભયતા અને સત્યવાતનના પાઠ શીખનાર સાવરમતીના સંતની અને મુંઝવણ, કાક, કૌટિલ્ય, મુંજ સરખાં પ્રતાપી પાત્રોના સર્જક મુનશીની અંતરથી તેમ જ દુઃક સમય પર નજરે પ્રત્યક્ષ ધરેલા શૂરજીવનના સંસર્ગથી કલાપીના જેવી અશ્રુપ્રીતિ એકાદી ઘડને ચામડી જરા બરડા બની છે. છતાં પણ આપણા ઉત્ક્રાંતિ અને ઉમીદવાદી જીવન કવિઓની કવિઓમાં પણ ધણે રમજે આવી અશ્રુપૂર્ણ શોધે તેને જરૂરે તે બરી.

આમ સાહિત્યમાં આટલી બધી અશ્રુપૂર્ણ થાય છે તેનું કારણ? કવિઓ જરા વધુ-સુંવાળા ને કામગ, પ્રામ્પ કાષામાં કહીએ તો શેતલ, દોષ છે અને તેથી સામજીક અતિશયોક્ત કરી લાગણી લગવવામાં જ આર્તદ ખાને છે એમ કોઈ કહેશે. પણ ખીન્ને પહે, જે દુઃખમાં દોષ તે જ અવગમમાં આવે એ ન્યારે જે જીવનમાં ને જીવનમાં છે તેનો જ અંદરેકે કલાવતાર સાહિત્યમાં થાય. હર્ષ, શોક, નિરસ્કાર, નિરાશા આદિ કાવો તો શરૂ થતાની અનુભવતો જ દોષ છે પણ એ સમર્થરક પ્રસંગેને ને આવેને સહુ કલાપી વ્યક્ત કરવાનું કામ તો કવિઓ ને સાહિત્યકારોનું દોષ છે. એટલે એ રીતે જોતાં કવિઓની અશ્રુપૂર્ણ કવિતાની વાસ્તવિક ઘટનાનો જ સાહિત્યરસિ છે. એનો અર્થ એ થયો કે જીવન ખરેખર દુઃખી અને શોકમ્મત છે. એટલું બધું કે તેમાં કારણનું પ્રમાણ વધુ કે ઓછું એ પ્રશ્નનો જીવન બીજાની તરફથી આજ્ઞાનો. ઓ. નરસિંહરાવે આથી માન્ય જ કહ્યું હશે કે,

" છે માનવીજીવનની યદમાળ એવી
કુઃખપ્રધાન, મુખ અરપ થયી બારેવી. "

અને તેથી જ ' ' લોહીક દુઃખનાં આંશુ ' એવા નિશ્ચય કરીને પેટો કપિલ-વસ્ત્રનો રાજકુમાર મનસને પાતી અને પર છોડી આત્મ નીકળ્યો. કશો ને !

આંસુ કેટલીક વાર તો જરૂરના યષ્ઠ પડે છે. આંતરડાં સાફ થતાં ન હોય ને તેમાં વધુ પડતો મગ્ગ જમી ગયો હોય તો જેમ રેય લેવામાં આવે છે, તેમ હૃદયમાં પણ ધણીવાર માનવીને લલાટે જન્મથી જ લખાયેલી ધણી ધણી આધિવ્યાધિઉપાધિઓનો ભાર વધી જાય છે ત્યારે રૂદન અનિવાર્ય યષ્ઠ પડે છે. આંસુ પાડવાં એટલે રડવાનું તો ખરું જ, એટલે એ બેનો અવિનાભાવ સંબંધ જણી આંસુ એટલે રૂદન એવું સાદું સમીકરણ બાંધીને જ આ બે શબ્દોનો વ્યવહાર અત્ર કરવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. એટલે ઝીક કરુણાન્ત નાટકોમાં મૂર્ત થતા 'કેયાર્સીઝ' (હર્મિવચન) ના જેવો જ હેતુ ધણીવાર રડવાથી સ્પરે છે. આઠ આઠ માસના ટાદ-તડકાથી થીએલી ને જીએલીજીએલી પ્રકૃતિ પણ વર્ષામાં ચોધાર આંસુએ રડી લઈ દેવાનો ભાર ખાલી નથી કરતી ? પેલા અંગ્રેજ મહાકવિએ પણ એક કાવ્યમાં આ જ વસ્તુ બતાવી છે: એક સ્ત્રીને તેના મૃત વીરપતિનું શય જોતાં એવો સન્નગ્ધ આધાત લાગ્યો કે પથરવલ સ્તબ્ધ બની ગઈ, પણ કોઈ ડાહી બાઈએ તેના બાળકને તેના બોળામાં મૂકતાં વાત તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી ઉઠી. તેને રડતી જોઈને એ બાઈને નિરાત યષ્ઠ કે હવે એ બાઈ જીવશે, કારણ એનું 'હેયું' હજુ' યયું. આપણા ગોવર્ધનરામની બિચારી કુમુદ પણ હેયે ભાર વધી જાય છે ત્યારે 'હુંભા' મૂડી વેદના નથી સપાવતી ? કાણ કહેશે ગોવર્ધનરામ કલાકાર નથી ? પણ આમ જતાં ઝીક સાહિત્યમાં નિઓબીનાં આંસુ પ્રખ્યાત થયાં છે તેમ આપણે ત્યાં કામદેવ પાછળ-રડતી રતિના, પ્રિયપત્નીના મૃત્યુથી ઉકળતી અશ્રુધારા રેલાવતા અજ્ઞના, તથા વનમાં વલ-વલતી વેદર્શિના વિશ્વાપ જતાં અગત્યને જેમ તેના વાયદા માટે, તેમ કોઈને રૂદન માટે ખાસ પ્રસિદ્ધિ મળી નથી.

પણ આ તો યષ્ઠ સાહિત્યની વાત. સાહિત્ય જોના પડ્યો પાડે છે એ જીવનની વાત કરીએ-તો આંસુ જોડે જેમને ખૂબ લેણુંદેણું છે તે તો છે સ્ત્રીઓ. એ 'સુતતુસંધિ'ના દુઃખે દુઃખીઆ ગોવર્ધનરામે " પણ નારીને રાવા વિના નહિં કર્મમાં બીજું કંઈ " એમ જે કહ્યું છે તે સાચી હકીકત છે. ફેર એટલો જ કે ગોવર્ધનરામે એ રૂદનને નારીજાતિનાં દુઃખજનિત મનાવ્યું છે, ન્યારે આપણે દુઃખને વેદના સિવાયના પ્રસંગોએ પણ રૂદનકુશળ સ્ત્રીઓને આંસુની ખાસ ઇજારદાર કે સોલ એજન્ટ તરીકે ગણવી જોઈએ. ગમે તે પ્રસંગે, ન્યારે જોઈએ ત્યારે આંખમાંથી આંસુ ઘોડવાં એ સ્ત્રીઓને માટે કંઈ મુશ્કેલ કાર્ય નથી. સાસુનણુંદના બે બોલ પ્રત્યે રાષ દાખવતી વેળા, ચાર પૈસાની બંગડી લાવી આપવાનું પતિદેવને કહેતી વેળા છોકરાની તકરાર બાજતમાં પાડાયણ સાથે લાંબા હાથ કરી જીભાજોડી કરતી વખતે, એમનું બધું પરિબળ ખતમ યષ્ઠ ગયે છેત્લો આંશરો લેવાય છે આંસુઓનો. નાટકમાં જેમ બધી પ્રસંગપરંપરા લાવને પુષ્ટ કરતી કરતી અન્તે પરાકાષ્ઠા (climax) માં પરિણમે તેમ આંસુ એ સ્ત્રીઓને માટે અનેક પ્રસંગોએ પરાકાષ્ઠા રૂપ જ હોય છે, અને ત્યારે એ ધારી અસર ઉપજાવી વિજય મેળવે છે. એના વાકપ્રહારો તથા મહેલું બાજી સામે પુરૂષ ટકકર ઝીલી ચોકે પણ ન્યારે વાત આંસુ

કુદરત દર્શન

કિસનસિંહ આચાર્ય

પ્રિયગ્રાહ

હું મધ્ય અઠવાડિયામાં દાહોથી જન્મ આવ્યો. અહીંથી અને કલકત્તાથી મિત્રો ના કહેતા હતા કે આ દાહમાં જયો તો પાછા નહિ આવો. કારણ કેમપરચર હતું ૦-૩ એટલે ૨૮. પણ મારા માથીસર તીમેટીઅન બૌદ્ધ બિખ્ખુ છબરસ બહાદુર માણસ. એણે કશું નરકથી કંઠાવતી શ્વેતસુંદર કાચનજંઘા અને સમાધિસ્થ એવરેસ્ટ જેવાં કોચ તો આ જ સમય છે. ઉત્કળામાં તો પુખ્ત અને વાહળાં એવાં પળવે છે કે કાચનજંઘા કેખાતી જ નથી. એટલે જને એટલાં સાધનો; સાથે જમે પહેંચ્યા. કલકત્તાથી નીકળ્યા ત્યારે આડી બરેલી હતી પણ સરારે કિષાલવની તલેટી સીલીમુરી પહેંચ્યા ત્યાં તો આખી આડીમાં અમે માંડ આઠ દસ જણ. અને ત્યાંથી દાહોથીની આડીમાં તો અમે ૭ જણ-આર અમેરીકા દુરીસેા અને બે અમે. એ જ અઠવાડિયામાં નરકનો વરસાદ થઇ ગયો હતો એટલે દાહ તો મજાગતી હતી. ચારેક દળાર પુટ ઉંચે ચઢવા અને કુરસીયાં આપ્યું ત્યાં તો મરમ પાણીની રમરની કોચળાઓ દેવે ચાંપવી પડી. પુખ્ત અમળા તો એટલું પુખ્તસ કે રોચન પણ ન કેખાવ; બબર ન કેખાવ, પાંચ પુટ દરની વસ્તુ ન કેખાવ. પણ દાહોથીજ ચહેંચતાં પુખ્તસ વિખરાયું; અને સર્વ કેખાવેા. સનમજ આર વામ્પા હતા પણ સુધનો તડકો સરારના સાત વામ્પા જેટલો કેખાવ અને મીઠો હતો. અમે તો સામાન માણસ સાથે મોઢીને સીધા ઓખરવેટરી કીચ પર પહેંચ્યા અને હજી તો કેહ્યું હતી કાચનજંઘા એજ. મારા સાથીસરે કશું કે જો સર્વ રહેશે તે તો સર્વાસ્ત સુધીમાં બધી કાચનજંઘાની ચિરિમાળા રખત થઇ ગયે. અને સાથે જ સર્વાસ્ત સુધીમાં આખી કાચનજંઘા કેખાવ. શું એ દરપ હતું? પ્રશ્નના કિણેા નરક પર પહોંચ પહોંચને રંગની પીચકારીએ મારતાં હતાં તમે પક્ક માટે ત્યાં નહું કેંચવિધાન, નવી તેજરમત ! માણસની દષ્ટિ કેટલું જુએ ? ક્યાં બરે બધું ? સોનકર્મ પુવારા સતત ઉડ્યા જ કરે ઉડ્યા જ કરે ! તિ:સર્જના સોનકર્મની આ અપૂર્વ ઉત્કળીજીવનમાં પહેલીકાર આજીને હું તો પત્થ થઇ ગયો.

ધીરે ધીરે સર્વાસ્ત ગયો. કેટલીક રંગીઓ પર હજી પુષ્પકાંચની રમત માલતી હતી. ધીરે ધીરે અધકાર થન બનવાનાં વલખાં મારવા માંડ્યાં પણ અન્તમાં કિણેા એની સખતતાને પજે પજે રિખેરી દેતાં. સંખ્યા નમી મઇ ત્યારે આખી ચિરિમાળા ચાંત બની મઇ. માણસો, અને પશુપક્ષીએા પણ મોતના માતરમાં સમાઇ ગયાં. વનદેવી પણ જંથી મઇ એમ લાગતું હતું કે જાણે આકાશના જન નીચે બનતતાની મોઢમાં પ્રગ્તિ ચાંતનીની શ્વેત આદર ઓઢીને સુતી છે.

જેમ જેમ રાત વીતતી મઇ તેમ તેમ આકાશ વધારે સ્વચ્છ બનતું મધું. અન્તમાં તેજ વધારે નિર્મળ બનીને વિસ્તર્યું અને વાતાવરણ ચાંત બની ગયું. બીજા સંવેદના જન્મી. કાચનજંઘાનું ઉચું ચિખર હાંત નેજે વિલસી રહ્યું હતું. રાત્રિના આ નીતર જીવિમાં. વિગાઢમથી મેરે અને આદર અંતરે પ્રગ્તિ જીવનમાયે ગયેલા

પુરુષની રાહ જોતી બેઠી છે. મધરાત વોતી પથુ અનિમેષ નયને । અહીં તો ઉગવું એટલે ગુમાવવું. બે વાગ્યા. ટાપગર હીલ જે દાર્જીલીંગથી આઠ માઇલ દૂર છે ત્યાં પહોંચીને સુષોદય જોવા હોય તો બે વાગે વૉષ પર નીકળવું જોઈએ. હતાં એટલાં સાધનો લીધાં, ગરમ કપડાં પહેવાં, ગરમ પાણીની કોથળીઓ છાતીએ દાખી, ઉપરથી માથુ ઢંકાય એમ એક નાંડું ગરમ પટું ઝોઢપું, ક્ષેન્ડીના બે પેગ પીધા અને ચાલ્યા બે ભૂતિયાથોની સાથે. ચઢકતર આકરી એટલે અંધારામાં ઘોડાઓ ખૂબ ધીરે ચાલે. ઠંડી ગળજળની હતી. મને લાગ્યું કે મારે નાક જ નથી. શ્વાસની મુરકેલી પડે. હાથ બહાર કઢાય નહિ. મારા સાથીદારે ઉતરીને મને ઉતાર્યો; મોઢે અને નાકે ગરમ પાણીની કોથળી ફેરવી ત્યારે છવમાં છવ આવ્યો,

ધીરે ધીરે અંધકાર ઓસરતો ગયો, ચન્દનો પ્રકાશ આછો આછો થઇને મંદ થઇ ગયો. પૂર્વની ક્ષિતિજ પર રંગોળી પુરાવા માંડી. પહેલાં તો એક લાંબી લાલ રંગની રેખા અંકાઇ ગઇ પછી ધીરેથી એના ઉપર પીળા અને સોનેરી રંગો ઉપસી આવ્યા. અને આ રંગો પહેલાં ટેકરીઓ ઉપર અને પછી શાંત ખીણોમાં છંટાયા. પહોળા જંગલો ઉઠ્યાં વૃક્ષો સચેતન થઇ ગયાં અને લાખો વનરપતિની મજરીઓમાંથી બનાવેલું ઉતરીય ફરકાવતા માતરિશ્વા આવ્યા. પૂર્વની ક્ષિતિજ પર લાલરંગની રેખા પહોળી થઇ અને ધન બતતી ગઇ. આકાશની ઓસરીઓથી સવિતાનારાયણે અખિા જરા ઉંચી કરીને પૃથ્વી પર પહેલો દક્ષિણાત કર્યો. સમરત પૃથ્વી પ્રકાશમાન બની ગઇ. કિરણોને ઝબકાવ્યા વિના જ એમણે પૂર્વપ્રાંગણ વટાવ્યું. માત્ર પ્રકાશનો બનેલો ગોળાકાર ધીરે ધીરે ઉંચે ચઢતો હતો અને તેજસ્વી બનતો હતો. અકસ્માત એક તેજસ્વત રમાઇ ગઇ અને કિરણો ઝળકી ઉઠ્યાં. સમાધિસ્થ શિવ બેઠા હોય તેમ શાંત અંબીર એવરેસ્ટ દેખાયું. નિસ્સીમ વ્યોમમાં, મહાશ્વત્યમાં અને આ ચિરસમાધિમાં કંઈ જ ટીકા સમસ્થાનું નિદાન શોધવા આ નગાધિરાજ બેઠા છે ।

નીચે દાર્જીલીંગ ઉતરીને આવ્યા ત્યાં તો કાંચનજંઘાની આખી ગિરિમાળા તેજથી લિપાઇ ગઇ હતી. નિઃસર્ગમાં આ જાળ્યતા, સૌન્દર્ય અને લાલિત્ય એ ત્રિવેણી સંગમ માણીને માનવી મૂંઝો બની જાય છે. દક્ષિને દંગ અને વાચાને મૂંગી પહેલે દિવસે બપોરે પહોંચ્યા ત્યારે વાદળાંના અચંચમાંથી ડોકિયું કરીને કાંચનજંઘાએ અમને આનંદના રામાંચની બેઠ કરી હતી. ખીજે દિવસે ત્રણ વાગે નીકળ્યા ત્યારે વાદળાંની છુરખો ઝોડીને એણે અમને આશ્ચર્યદ્ર બનાવી દીધા. સૂર્ય પથુ સંતાઇ ગયો. ઘર જેવી અમારી નાની ગાડી ચાલી. ચાલીને થોડે જઇને રોકાઇ ગઇ; ધ્રુમસ વરસવા પ્રાંડિયું. દોઢેક કલાકમાં ધ્રુમસ વિખરાયું, વાદળાં સરકી ગયાં, સૂર્ય દેખાયો અને એની કિરણાવલિના ઝબકારમાં ફરીથી એકવાર ડોકિયું કરીને કાંચનજંઘાએ અમને આનંદના રામાંચ કરાવ્યાં.

રાત્રે આઠ વાગે તમેલીમાં સીલીગુરી પહોંચ્યા ત્યારે લાગ્યું કે આપણે આપણા દેશમાં છીએ. આપણી ભૂમિ ઉપર જ છીએ. હમણાં પુરું થયું એ તો માત્ર સત્તાવીસ કલાકનું સપનું હતું ।

તમે સૌ આનંદમાં હશે. ત્યાંના નવૈન લખશે. સૌ ચિત્રોને સંભારશે.

કલા અને જીવન

રમણીક મહેતા

સૌ

સૌની અભિલાષા જોને નથી ? સુંદર માનવને જેમ આપણું મન એ હૃદય પામવું નથી ? સુંદર કુસોને સુંદી તેને વચાવિષ ટેનજ ઉપર રાખવામાં કે મુઝક ખતાવવામાં આનંદ નથી લાગતો ? જિ. કોઈની પાસે વિપુલ દાન હોય તો તેને ખરચી એક સુંદર મકાન ખાંધવાની ઇચ્છા થતી નથી ? સુંદર અર્થકાર સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ, સુંદર કાપડો જોને નથી મળતા ? અર્થાત્ સૌન્દર્યનો અનુરાગ પ્રત્યેકને હોય છે, તે પછી ન્હાનો દો કે મ્હેરો. દરેકને સૌન્દર્યનો અનુરાગ હોય એમાં નવાઈ નથી, કારણ કે જીવનના જીવન સ્વરૂપે જ છે, તે સ્વયમ્ સૌન્દર્યમય-સૌન્દર્ય છે, આ જ કારણથી, પ્રત્યેક વ્યક્તિ સ્વયંકૃતિથી કોઈ અચાત નિષ્ક્રિયતાથી સૌન્દર્યની પિપાસા હોય છે અને સૌન્દર્ય અન્વેષણ કરી તે આત્મનૃતિ અનુભવે છે.

આ વિશ્વમાં સ્થલે સ્થલે અને પથે પથે સૌન્દર્ય તજરે પડે છે. કણકણ નિવાસ સરિતાના વક્ર વલનમાં, ઉદ્ધિતા મંજીર માનમાં, અંધિયાની રમતખારામાં, વનાન્તકોબી સન્ધ્યાના મનોહર રંગોમાં, નિલગ્ધ વનમાં, તરતનુ તરતિત વૃક્ષ પાંજરના ઊંચાનમાં, મેઘાચ્છન્ન અઢાસમાં, શમિન્દ્રિયા અમકારમાં, નવપ્રસૂરિત મુક્તાબી કળામાં, વર્ષા વિષોત્ત ચરપક કવીના સુવર્ણ રંગમાં, માલગ્ધા દાસ્તમાં, કેકિલ્લા કુળમાં, મતમપુરા થાન-વન નૃત્યમાં, કાજી કાજીમાં પરિવર્તન પામતા દિમાકિના દેલ કુંઝમાં, કિલોરીના કેલ કલાંપમાં કોઈને સંકલ્પદાર તાનમાં, તે માત્ર જોવાને સિનારીની મનમોહક મીઝમાં, કોઈને વિચ્છન્ન કેશમાં તો કોઈને 'મેલડેર' માં સૌન્દર્ય અનુભૂત થાય છે. સૌન્દર્યનો આશ નથી. કહે છે કે અફાલની સૌન્દર્યમોજ માણવા માટે ચોગીજનો વર્ષોના વર્ષો સુખી સમાધિસ્થ રહે છે.

‘સુંદર જાન્યો પ્રયોગ આપણે વ્યવહારમાં વારંવાર કરીએ છીએ. પણ સુંદર એટલે શું ? ‘સુંદર કહતી’ અહીં કહતી પહેરનારને સૌન્દર્યની તત્ત્વો અલગ કરવા કહીએ તો તે આગે જ તેમ કરી શકશે. સુંદર અથવા સુંદર જની એમ બંને આપણે કહીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં શું હોય છે ? અહીં ‘સુંદર’ શબ્દ સાપેક્ષ છે કે નહિ ? આપણે અન્યની સંખ્યામણીમાં તેને સુંદર કહીએ છીએ કે તેની ઉપસોમિતાનો ખ્યાલ આપણા મનમાં હોય છે ? તાર ‘સુંદર યુવતી’ અહીં સૌન્દર્ય તેની આંખોમાં, તેના કેશકાંધમાં, ચરણના અભિમંજમાં, કે પ્રમાણુલક અવવેશમાં છે ? હરિદિત સમગ્રદાનના અનુયાયીઓ શી સુધાને સૌન્દર્યનો આકાર માને છે, તે સમગ્રદાનનો એક રસિક કવિ રાધાના સૌન્દર્ય પરત્વે કહે છે :—

સા ધ્રુવત્તનચાતુરી નિરુપમા સા ચારુનેત્રાશ્લેષા !

રૂપં શારદચન્દ્રકોટિવદને ધમિહ મહીચ્છજામ્ ॥

‘સૌન્દર્ય’ પરબલને સાક્ષાત્કાર કરવાની શિક્ષા આપનાર આચાર્ય ચૂડામણિ-ચંદ્ર ભગવતીના ચરણગતિ પરત્વે કહે છે કે :—

‘રૂઠું હું સી જોડું’ નવલ નવલી ચાલ શીખવા

કદિ છોડે તારા પદ ચરણને એક ક્ષણ ના.’

ભગવતીના ચરણની ગતિમાંથી નૃત્યની સામગ્રી શોધતી અપ્સરાઓ અને ‘હંસનું’ જોડું તે નિરખવાને આવી રહે છે.

ધરાનના મથહર સાપર હાફે પોતાની પ્રિયતમાના કપોલ ભાગ પર સ્થિત તલમાં જ અને ‘સૌન્દર્ય’ સુંદર શબ્દોમાં વખાણે છે. એક ઉદું કવિ તત્વાંગીના કપોલ-પ્રદેશની કામળતા પરત્વે કહે છે કે :—

‘ક્યા નજકત હય કિ આરિજ ઉન્કે નીલે પડ ગયે

હુમને તો બોસા લીયાથા ખ્યાખમે’ તશવીહકા.

અને તો આ પંક્તિ લખનાર કવિ કરતાં જાદુગર વધારે લાગે છે; કારણ કે સ્વપ્નમાં અને તે પણ ‘હળીનું’ સુમ્મન લેવાથી પ્રિયતમાના ગાલપર નીલ દાગ પડે એ નવાઈ છે. અર્થ.

મનુષ્ય શરીરમાં સૌન્દર્ય નથી એમતો નહિ કહી શકાય. પ્રતિસષ્ટિ રચનાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર મહર્ષિ વિશ્વામિત્રની તપશ્વર્થ દેવોને લખાત કરે અને ઇંદ્રના ઇંદ્રાસનને ડોલાવે એવી ઉગ્ર હતી, પણ આ ઉગ્ર તપશ્વર્થને ડોલાવે તેવું શું? રૂપરાશિ મેનકાનું સૌન્દર્ય ન હતું ! Helen of Troy ને માટે પ્રજા પ્રજા વચ્ચે શું પ્રયંત્ર થઈ જતી ન હતી ? દયાનના વૈભવને આખમાં-મેળવનાર અને રામાયણની ઉત્પત્તિનું કારણ સીતાનું સૌન્દર્ય ક્યમ ન લેખાય ! કૃષ્ણના અનુપમ સૌન્દર્યના સૌન્દર્ય કીચક જેવા વીરને પણ તેની સાન વિસરાવી ન હતી ?

આપણે કહ્યું કે સુંદર અશ્વ અહો અશ્વનું સૌન્દર્ય તેની ચપળતા, વેગવાન ગતિ, બાલાકાર, કેશાવળી વગેરેને લઈને તે સુંદર બાસે છે કે તેની પ્રમાણ્યજ્ઞતા અવ-પ્રવેશની પ્રમાણ્યજ્ઞતાને લીધે ! ‘સુંદર’ વાંદરો એમ જો કાઠ, કહે તો કટુપતાનો પણ સૌન્દર્યનાં સમાવેશ થાય છે ખરો ? આપણે એક સુંદર ચિત્ર લખ્યો. ચિત્રકારે મનોહર દર્શન આપ્યું છે. રંગની જમાવટ નયનરંજક છે. વસ્તુનિર્માણ રચિતાર્થી સાધ્યું છે. પ્રમાણ્યજ્ઞતા મારી રીતે સાધી છે. આ ચિત્ર આ સર્વને લઈને સુંદર બાસે છે કે, સૌન્દર્ય તેની પ્રમાણ્યજ્ઞતા છે ? સર્વ કાઠ કહેશે કે તાજમહેલ સ્થાપત્યની એક અનન્ય સુંદર કૃતિ છે. એ સર્વ કાઠ કણુક કરે છે. તાજમહેલને જોતાં આપણને જો સૌન્દર્ય અનુભૂત થાય છે તે તેની પ્રમાણ્યજ્ઞતાને લઈને કે તેના અંગ પ્રત્યે રચિત છે ? જો પ્રમાણ્યજ્ઞતામાં જ સૌન્દર્ય હોય તો એક વસ્તુની પ્રમાણ્યજ્ઞતાના નિયમથી બીજી અન્ય વસ્તુની સુંદરતા માપી શકાય કે નહિ ? ‘સુંદર અશ્વ’ અને સુંદર મહિષી’, વા સુંદર ટેબલ અને ‘સુંદર ખુરશી’ જે

વિજેત્રી

સનાતન યુગ

નાટિકાનાં પાત્રો

મનોહરલાલ : એક ઇંદિયત ને ધનિક મુલસ્ય.

વિમલા : : : તેની પત્ની.

સરિતા : : : બહેનીમિત્ર.

: તોફર :

પ્રવેશ પહેલો:

સ્થલ : મનોહરના બંગલાને બેઠકનો ખંડ : સમય : બપોરના ચાર.

ખંડમાં મુખ્યતાથી શાસ્ત્રચિત્ર મોડવેલું છે. બપોરના બંગલ પહોંતી રાખેલી છે. બચ્ચે થોડા ટોળક પર સામ સામે બેસીને વિમલા અને સરિતા ફરમની ફરત ફરે છે. બન્ને સદા ડોઝાકમાં છે, ને ઉપાડે માથે બેઠાં છે. સરિતાને અગ્રિયો નથી પણ પાશ્વર્ય પદ્ધતિએ એના વાળા મળના નીચે ઠાપી નાંખેલા છે. (બાંન્ડ રેલા છે) એની ડાબીય વધારે આકર્ષક છે ને ઈશિક અભિરુચિ રચાવે છે.]

સરિતા : (સ્ત્રીપકર તાકતી) આ જો, એક સાથે બે (મારે છે) અંરે, એક જ મધ ! એમ—!

વિમલા : એમ કે' બે એક સાથે લેવી રસ્તામાં નથી પડી, સમજ ને !

સરિતા : (રમતમાં એકચિત બની, સ્ત્રીપકરને અગ્રિયોમાં રમાડતી) એમ છે, કેમ ? ઠીક, ત્યારે—ત્યારે (તોફર છે) હવે તો જોઈ જ લે. આ મધ—ને " સ્વ ગેમ. " (પુરથી પરથી ઉડી) બસ ! હવે રાજી કે નહિ ! હવે તો કું ત્હારી ઉપર છતી કે નહિ ?

વિમલા : (સોમડીઓ એકઠી કરતી) હા, એમાં હવે ના ના કહેવાય ! ત્હારે તો હજી બધું જીતવાનું જ છે ને ! અમારે તો હવે બધું જીતી લીધું.

[સરિતા જમણી બબ્બટા પુણામાં પડેલી એક આકાશ પુરથીમાં જઈ બેસે છે.

સરિતા : પણ, જીવનમાં ફળ જીતવામાં ક્યાં એની મન્યતા સમજાઈ જાય છે ! (પુરથીમાં આરામથી પડી, જીત તરફ જોતી) જીતેલું જાગવી સમજું' એમાં જ જીવનનો સાચો વિજય છે.

વિમલા : ઠીક, સાથ, હવે ખીજી રમત રાઈ કરવી છે !

સરિતા : ના, હવે જરા વાનો કરીએ. રમી રમીને હવે તો કંટાળી.

વિમલા : કે જીતેલું ગમાવવાની બંદીકે સાગી !

સરિતા : ત્યારે ના! એમ તો કું તારાથી બંદીકે' એમ ક્યાં છે ! (પુરથી પરથી એકી થઈ) ત્હારા મનમાં રહી જઈ' દોષ તો ઘ' કહે એટલીયાર આપણે

રમણું ને દરેક દાવમાં ત્હને મ્હારે હરાવવી, એક પછી દાવમાં તું મ્હને હરાવે તો મ્હારે તું કહે તેમ કરવું. ચાલ, છે કબૂલ ?

વિમલા : ના, ના; હવે આપણે જરા ખેસીએ. પછી જરા નાસ્તો લઇશું.
(ઉઠતી) વળી, ત્હારું જીતેલું નય તો ?

સરિતા : (પાછી આરામથી પડતી) ત્હોંયે શું ?

[વિમલા ગોળ ટબલની એક બાજુ દાવ મૂકે છે ને ત્રીયે બદલ દાવે છે. અંદર જરા દૂર એક ઘંટી વાગ્યાનો અવાજ થાય છે. જરા વારે એક નોકર પ્રવેશ કરે છે.]

વિમલા : આ બોડ અંદર મૂકી ને મહારાજને કહે કે બે ખાલા દેશી ને સવારે વટાણા આપ્યા છે તેની કચોરી જલદી બનાવે.

નોકર : હ, બાપ સાહેબ !

[જવા વળે છે.]

વિમલા : અને જો, સરિતા બહેન આજે રાત્રે અહીં જમશે. એમ પછી એને કહી દેજો.

નોકર : } (એકી સાથે) { હ. કહું છું.

સરિતા : } ના, ના. વિમલા, આજ હું નહિ આવું.

વિમલા : (નોકરને) તું ત્હારે મ્હેં કહું એમ કર.

નોકર : હ.

[નમ છે.]

સરિતા : આજ મ્હારે જરૂરી કામ છે. હું સાચું કહું છું હો. મારાથી આજ નહિ અવાય.

વિમલા : કામ હોય તો જમીને તરત ચાલી જજો પછી ત્હારે આવ્યા વિના નહિ આવે. અને એ વિષે વધુ મ્હારે કશું સંભળવું શે નથી.

[સરિતાની સામે પડેલી ખુરશી પર જઇને બેસે છે.]

સરિતા : સારું ત્યારે; જેવી ત્હારી મરજી !

[બન્નેનું સંલિપ મૌન]

વિમલા : (થોડી વારે) સરિતા !

સરિતા : (પડયે પડયે) કેમ ?

વિમલા : મ્હને ધણીવાર એમ થાય છે કે ગયે બવ આપણે બહુ જ નિકટના સગાં હોઇશું.

સરિતા : એમ શાથી લાગે છે ?

વિમલા : તે વિના આટલી લેણદેવી આપણી વચ્ચે ક્યાંથી જાગે ? હજી એક વરસ પહેલાં તો ત્હને હું જોગખતી શે નહોતી; અરે, ત્હને જોઇ પછી નહોતી ને આજ આપણો એક બીજને તુંકારાથી બોલાવવા નેટલો પરિચય થઇ ગયો છે ! એમાં કેંક પછી પૂર્વ જન્મનું રહસ્ય નહિં હોય ? હું તો પૂર્વ જન્મના કણાનુબન્ધમાં બહુ શ્રદ્ધા રાખું છું.

સરિતા : :- માણસ માત્ર પોતાની માન્યતાઓ પોતાની આસપાસની અનુકૂળતાઓ પ્રમાણે રચે છે. ચોર ને લૂંટારાઓ પણ એવી માન્યતા સંપત્તિ હોય છે કે એમને ચોરી ને લૂંટથી મળતો માલ એ તો મથા ભરતો એમના સેજાની વસૂલાત છે. અને એ જ પ્રમાણે એમની ઉચિરચકિત એવી હોય છે કે એ બધા પૂર્વ અર્થથી માન્યતા હોય છે કે એમને મળતી માલમતા તે કેવળ ઉચિરની કૃપાનું પરિણામ છે. હું તો એવી પૂર્વ જન્મના કાણાનુજ્ઞની માન્યતામાં રજા પણ વિશ્વાસ નથી રાખતી.

વિમલા : :- પણ ત્હને નથી લાગતું કે એ માન્યતા કેં છેક કાંઈ તોંબવા જેવી નથી ?

સરિતા : :- (ખુશીમાં બેઠી થઈ) ત્યારે હું ત્હને એક પ્રશ્ન પૂછું, આપણે ત્યાં પૂર્વ જન્મના સંબંધની કોઈપણ પ્રબલ માન્યતા સમજના વિષયની છે. આપણે ત્યાં એમ મનાય છે કે પૂર્વ જન્મના કાણુને લીધે જ સીધુજ પતિપત્ની બને છે. એમાં કશું તથ્ય છે એમ ત્હને લાગે છે ?

વિમલા : :- એમાં તથ્ય ? તું કહે પણ લખ જો. એમાં ક્યારેય પ્રકર તો ક્યારેય કોઈ કંઈ અને પૂર્વ જન્મના કાણાનુજ્ઞ સિવાય એમનો એટલો નિકટનો સંબંધ બંધાવાને ત્હને બીજું કશું જ કારણ તબિં દેખાય.

સરિતા : :- અને જો પત્નીઓને જીવનભરની કલેશની બાંધીમાં રોકાવું પડે છે ને પતિનો એક મોઠો લગ્ન પણ સંભળવા નથી મળતો એમનું શું ? એમનો કાણાનુજ્ઞ પરજાતાની સાથે પૂરા થતો હશે ?

વિમલા : :- એ તો સેજાદેવીની વાત છે. સંબંધ બંધાય પણ એ મોઠો રહે કે સંતાપજનક થાય એ તો બનેલી સેજાદેવી પ્રમાણે થાય.

સરિતા : :- કાંતી સેજાદેવી ને ક્યારેય કાણાનુજ્ઞ ! એ તો બધી પોતાને કાંતી મથેલી સવરૂપી માન્યતાઓ છે. કોમંત માણસો ઘેર ઘેર રાખે ને નિત્ય પૂજા કરે એટલે માને કે એમની સંપત્તિ તો એ બકિનું ફળ છે. ને મરીજ એમ કરે તો એ મરીજ જ રહે ને ગરીબીમાંથી જરા રે લેવો આવતો નથી.

[અણમથી પાછી ખુશીમાં પડે છે.]

આવી બધી માન્યતાઓ ! ત્હને ત્યારે મનમમતો સાથી મળી મથે છે એટલે ત્યારી માન્યતા આવી બને એમાં અને નરાજ જેતું નથી લાગતું.

વિમલા : :- એ તો માણું દો, મરિતા ! આરે પોતાને વિષે જો સાચું જ કદી કંઈ તો એમ જ બન્યું છે. ત્હમાં રે જગી તું જ કહે કે બીજાનાં ઘણાં મથેલાં આરે પોતાનો જીવનસાથી બને ત્યારે આરે તો એમ જ માનવું ને કે એ એમને એમનું કાણાનુજ્ઞ પરિણામ છે ?

સરિતા : :- (ખુશીમાં બેઠી થઈ, આશ્ચર્યા) એટલે ? તું શું કહે છે ? બીજાનાં ઘણાં મથેલાં એટલે તું શું કહેવા માને છે ? મનોહરલાલ— (અચકાઈ) બીજાવર છે ?

- વિમલા** : હા ને ના બીજી પત્ની પરણે એને બીજવર કહેવાય તો હા, અને પહેલી પત્નીના મૃત્યુ પછી પરણે એને બીજવર કહેવાય તો ના.
- સરિતા** : (અચંખાથી) અરે ! વિમળા ! આ તો નવી જ વાત છું કહે છે ! આજ સુધી આ વાત તો કોઇ દિવસ ત્હેં મને જણાવી પણ નથી !
- વિમલા** : તો આજ કહું છું ને. એ છે તો મ્હારા જીવનની ગુપ્ત કથા પણ ત્હારા આટલા પરિચય પછી હવે એ ત્હારાથી ગુપ્ત ન રખાય એમ મને લાગે છે.
- સરિતા** : પણ, ત્યારે ત્હારે શોક્ય છે ? એને તો કોઇ દિવસ અહીં મ્હેં જોઇ જ નહિં !
- વિમલા** : સાતિજા; મ્હારે શોક્ય છે ખરી પણ એ એને પિયર રહે છે કે કોણ જાણે ક્યાં પે દરી એ કું કશું જ નથી જાણતી. આઠ વર્ષ ઉપર જે ગઇ છે તે પછી એના કથા પે સમાચાર નથી, ચારેક વર્ષ પહેલાં ઉડતા સમાચાર હતા કે એ પરદેશમાં સફરે ગઇ છે. તે સિવાય પછી કશું જ જાણવામાં નથી આવ્યું.
- સરિતા** : એ તો ઠીક, પણ ત્હારું લગ્ન કેવી રીતે થઇ શક્યું એ તો કહે—જો વધી ન હોય તો હો.
- વિમલા** : બધું કહું છું. પણ કુંકામાં જ કહી નાખીશ હો. જો, કું ઇન્ટરમાં આવી ત્યારે એ રીનિયર બી. એ માં હતા ને તે વખતે અમારો પરિચય કે અચાનક જ થયો ને વધ્યો. અને એ જ વર્ષમાં એમનું લગ્ન થમુના નામની એક શ્રીમંતની છોકરી સાથે થયું—
- સરિતા** : અને ત્હારા મત પ્રમાણે એમની વચ્ચે જાણીતુંબંધ નહિં હોય, ખરેખર—
- વિમલા** : એ તો તરત એ લગ્ન થયા પછી એક જ વર્ષમાં એમને દીવા જેવું જાણાઇ ગયું કે એ લગ્ન એ એમનાં મોટેરાંની ખૂબ હતી. એમને ને થમુનાને કરી મેળ એસે એમ જણાયું નહિં. એમાં એમને ક્યાંય પ્રેમ જણાપો નહિં. એમને થયું કે એવા પ્રેમ વિનાના થમુના સાથેના સહવાસથી જીવનમાં કરી રસ નહિં મળે. અન્તે, એમણે જીવનની એ માતનામાંથી બચવાને માટે મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાને નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસે રીતસર લગ્નથી પણ અમે જોડાયાં.
- સરિતા** : પણ એમાં મોટેરાં વિરોધ ન થયો ? મોટેરાંએ ત્હમને સંમતિ શી રીતે આપી !
- વિમલા** : સાતિજા તો ખરી. મોટેરાં સંમતિ શું આપતાંતાં ? અરે, ત્યારે જે ખજાજાટ મચી ગયો ત્હની તો ત્હને પે કદાચ ખબર હોવી જોઇએ. અમારું લગ્ન એ તો તે વખતે ઘેરઘેર ને સ્થળે સ્થળે ચર્ચાતો વિષય બની ગયું હતું.
- સરિતા** : ત્યારે કદાચ કું પરિસમાં દોષ્ટ્ય કે પરોપમાં મુસાફરી કરતી દોષ્ટ્ય. આઠેક વર્ષ પર મ્હારા કામને કું ત્યાં પાંચ જ માસ રહેવા ગઇ હતી ને પ્રાંતી પૂરોપની મુસાફરી કરી હતી એટલે અહીંના સમાચાર મને મળ્યા નહિ હોય. ને કું રેલવે સમાચારમાં રસ પણ બદ્ધ ન્હોતી એતી.

વિમલા : તો એમ દશે, નહિં તો ત્હને ખજાર પડ્યા વિના ન રહે. ત્યારે વિરોધ થયેલો એની જેટલી વાત કહું ? મોટા મોટા સમાજના સુધારકો હોવાનો કાવો કરનાર પણ આવા દિંમતઝઘાં કામ માટે મન્યવાદ આપવાને બદલે અમારો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. અમે એ બધું આજગથી જ કાપી લીધું હતું ને તેથી અમે અમારા કર્તવ્યની ખૂબ હિંદી મીમાંસા કરી હતી. અમારાં મંતવ્યોનું મંસલ કરી નાંખ્યું હતું ને એવે અમને જણાયું હતું કે નવી સુધારણા કરતી વખતે એમ જ પ્રભુનો વિરોધ થવાનો. અને બીજું, અમને એક મોટું સત્ય સમજાયું કે પ્રેમની આજગ જગતનું તકેદારી ટકી જ ન શકે. અમે ધારણું જ કે બધો વિરોધ ધીમે ધીમે થમી જવાનો. જગતના મદાન સુધારકો, મર્મપ્રવર્તકો, મુતસર્જકો ને પથમંજરોને એવો જ વિરોધ સદન કરવો પડેલો ને અન્તે તેઓ જ સાચા હશે. એની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે જ છે. એટલે અમે પણ સમાજનાં સફલિત મન્યાં એ વાતને આજ આઠ વર્ષ પણ થઈ ગયાં ને પછી તો અમારાં જેવાં અસંખ્ય લોકો થતાં આવ્યાં છે. અમને તો ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે અમે જે દિમત કરી ત્હેની અતિ-શય જરૂર હતી. સમાજના સીતમયી જેટલી જે દબાઈ રહેલી વ્યક્તિઓને અમારા દાખલાથી અમે માર્મદર્શન આપ્યું છે. તું જ કહે કે અમે બંને લગતી ન ભેગમી હોત તો અમારું પ્રેમવિદોષ જીવન જેટલું ગામઘણક ને અસહ્ય થઈ જતું !

સરિતા : એ તો કીક, પણ ત્હારી શોકવનું શું કયું ?

વિમલા : હા; એનો વિચાર અમે કર્યો હતો જ. એને માટે દરેક પ્રકારની સચવક કરી આપવાની એમણે તૈયારી બનાવી પણ એ તો શ્રીમન્તની છોકરી એટલે કણિયો સ્વીકાર ન કરતાં ચાલી ગઈ. અને એક વાત ત્હને પૂછું કે એક જ વસ્તુથી બે માણસો કુખી થતાં હોય અને બીજાં બે સુખી થતાં હોય તો તું શું પસંદ કરે ?

સરિતા : (સમજ ન હોય તેમ) શું ? શું ? ફરીથી કહે. કું બરાબર સમજ નહિં.

વિમલા : જો, મ્હેં કહ્યું ને કે યમુના સાથે એમનો કાશ જ મેળ એસે એમ નેહાવું. એટલે એની સાથે જ જીવન ગાળવું એ અમારે બંનેને માટે કુખ્ય બોરી મેવા જેવું હતું. કારણ કે એમાં એ કુખી થાય ને કું જે થાઉં, સિવાય યમુનાને સુખ ન મળે તે જુદું. એના કરતાં અમે લાભ કરીએ તો ફક્ત યમુના જ કુખી હોય તે જરા વધારે કુખી થાય. આમ વિચાર કરીને અમે પત્રકું લીધેલું, ને આજ આનંદથી નેત્રએ બીએ કે સમાજ સુધારાની એક નવી જ દિશા શોધી આપી છે—

સરિતા : અને તે માટે ત્હને જેટલો મન્યવાદ આપ્યું ? વિમલા ! ત્હેં મ્હેને પણ

એક દિશા ખતાવી છે, અહા ! (ખુરશીમાં આરામથી પડતી) કેવી આનંદની વાત ? મ્હારી કેટલા સમયની મૂંચ ઉકલી ગઈ !

(તિલંગ : ત્રિતાલ)

હલકે હલકે ઉર થાય !

હવે હલકે હલકે ઉર થાય !

વણુકેલી મુજ મૂંચ હૃદયની

રોજ રોજ મૂંચવાય;

એક મૂંચ ખેસી છોકું ત્યાં,

ખીજી ઝટ અટવાય—૧

ઉકલતો નવ મંત્ર જડયો હા !

નૂતન બલ પ્રેરાય !

નવી દિશા જીવનમાં પ્રગટી,

અદીકે માર્ગે જણાય !—૨

દેખું હલકે હલકે ઉલ્લાસ !

[ખુરશીમાંથી ઠીક વિમલા પાસે જાય છે.]

વિમલા ! ત્હારી આજની વાતમાં મ્હને આજ આટલો રસ સાથી પડ્યો તે શું જાણે છે ?

વિમલા : (કેંક જાળી પડી) ના; ત્હને કેંક વધારે પડતો આનંદ થયો છે એટલું તો હું જાણું છું.

સરિતા : એમાં બેમાય છે શાની ? ત્હારે માટે કાંઈ અશિષ્ટ વિચાર આવ્યોથી મ્હને આનંદ નથી પડ્યો કે ત્હારી શુભ વાત જાણવામાં મેં મ્હને રસ નથી પડ્યો.

વિમલા : ત્યારે આટલી આનંદમાં કેમ આવી ગઈ ?

[સરિતા એક ખુરશી વિમલાની ખુરશી પાસે બેસી તેની ઉપર બેસે છે.]

સરિતા : ત્યારે ત્હને કેવું ? ત્હારા જેવી જ પરિસ્થિતિ અત્યારે મ્હારા જીવનમાં ઉપસ્થિત થઈ છે.

વિમલા : (નિરાસાથી ને આશ્ચર્યથી) શું કહે છે ?

સરિતા : એની વિગત હું કરી જ નહિં કહું. મ્હારે રક્ત ત્હારી સલાહ જોઈએ છે.

વિમલા : સલાહ ને સલાય જોઈએ તો તે પણ ત્હને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવા મ્હારી ક્યારે ના હોય ?

સરિતા : (કેંક જાળીતાથી) વિમલા, જીવનમાં આટલો વર્ષે જ્યારે હું મારે જીવનસાથી શોધી શકી છું ત્યારે મ્હારા માર્ગમાં વિમ્બો, જ દેખાય છે

વિમલા : ત્હારા જે વિમ્બો હોય તે મ્હને, વધી ન હોય તો, કરા મેં સંકાય વિના કહે.

[અનુસંધાન પૃ. ૭૫]

ચીની યાત્રાળુ હ્યુનસંગ

પ્રથમ પ્રકાશન મુદ્રા

[આ ગ્રંથની આગળના પૃષ્ઠ ૪૩૭ થી શરૂ]

હાથે શી હર્ષદેવનો રાજ્યાધિકાર જાણવાનો હેતુ એ સમયે દક્ષિણમાં એક બળવાન રાજ્ય જન્મતું હતું. તે દક્ષિણમાં ચૌકુક્યોનુ (સોલ્ડીએનું) હતું. એ વંશનો ખીજો પુત્રોદી વાતાપી (વાદાપી) ની માદીએ આવેલો; ઇ. સ. ૬૦૮. આ રાજ્ય થયો બહાદુર અને સાદસિક હતો. એણે મહારાજના આધ્યાત્મિક અને શૈક્ષણિક મોર્ચે રાજ્યને દરાવ્યા. પોતાના નીરાસ્ય વડે હિંદી મહા-સામરના અગ્રિયા જે દક્ષિણના સોદાચરોના વહાણોને કનડગન કરતા હતા તેઓને ઠેકાણે આવ્યા. રાજ્યને યાજે પાડી એ પછી દક્ષિણમાંથી સૈન્ય લઈ નર્મદા તીરે સવારી લઈ આવ્યો. પ્રથમ એણે સાદના મુર્જર રાજ્ય જયમદ વીતરાગને દરાવી સાદ દેશ સર કર્યો. વીતરાગે ચૌકુક્યની મૈત્રી અને ઉપરીપત્નિ-સ્ત્રીકાપુત્ર, અને એ પછી મુર્જર અને માલવદેશના રાજ્યને સાદદેશના રાજ્યની માફક પુલકેશીના મિત્ર બન્યા, ઇ. સ. ૬૩૩. આ પછી કાર્યનો મુર્જર રાજ્ય જયમદ મુલ્ય પામ્યો. એનો પુત્ર ખીજો દદ માદીએ આવ્યો.

સાદ, માલવ અને મુર્જર દેશના રાજ્યોએ ચૌકુક્ય ખીજા પુલકેશીના પક્ષમાં જવાથી પરાક્રમી શીહર્ષ દેવને રૂચું નહિ. જૂના મગધી ઉત્તરાપચના સામ્રાજ્યનું દક્ષિણ દાર નર્મદા નદી હતું. એણે ત્રણે ભેવરા રાજ્યોને પુનઃ દરાવ્યા, અને દક્ષિણમાં ચૌકુ-ક્ય ઉપર સવારી લઈ ગયો. ચૌકુક્ય સમ્રાટ જોડે હર્ષવર્ધન કાળો નહિ એમ માનવાતુના અંધમાં છે, એ પછી હર્ષ નેપાળમાંના રાજ્ય સર્વવશી ચિત્રદેવની મદદે ગયો. આ અરસાનો લાભ લઈને શી કુવભદે લડાઈ જગાવી. એને ચૌકુક્ય રાજ્ય ખીજા પુલકેશીની મદદની આજ્ઞા હતી એમ જણાય છે. ૧૦ પદનુ આ સમયે ચૌકુક્ય મહારાજનધિરાજ્ય હર્ષપુત્રીના નરસિંહવર્મા જોડે પ્રાચીન વિમલમાં ગૂંચાયો હતો. નેપાળથી પાછા ફરી હર્ષ વલમી ગયો. વલમીજીર જગમર્ગે જુગુક્ય-અરચ નામે સાદ દેવના મહાસામન્તધિપતિ પ્રસન્તરાગે કુવભદ-માલવિન્યને રક્ષણ આપ્યું. આ હર્ષીકન મુર્જર ખીજા જયમદના નવચારીથી મહેત્તા દાન પત્રથી ખગર પડે છે. ૧૧

આ દાનપત્ર કાવાવનાર-મતીથી અપાયેલું છે. તેમાં લખ્યું છે કે : ' લક્ષ્મી સંપન્ન. મહાન કર્ણદૃષ્ટા મહાન અન્વયર્મા, કમળ મંડગર્મા હંસ સમાન શી દદ હતો. તેનું પવિત્ર મન કલિદુષ્ટની અસર વિનાનું હતું. અને તે પોતાના લમલા હાપણુ મર્ચા કૃત્યોથી સર્વ નુપોને આધર્મ પમાડતો. તેના પર પરમેશ્વર શી હર્ષદેવથી

(૦) સંવર્ષ ૧૧૫૦ એકાદશ પ્રકાશન થયો. ૨૨. એશિયાટીક બેન્ક, પ્રસ્થ ૧૪. ૫. અમદી.

(૧૦) Early History of India By Y. A. Smith

પરાજય પામેલા વલ્લભીનાથના રક્ષણથી પ્રાપ્ત કરેલા શ્વેત વાદળ જેવા અશુભતા યથાનુ^{૧૧} તે છત્ર હતો ।

આ તામ્રપત્રથી ફેલે છે કે ભરૂચના ગુર્જર રાજા દર્દે ચક્રવર્તી શ્રી હર્ષદેવ જોડે વલ્લભીનાથ વ્યાલાદિત્ય જોડે સંધી કરાવી આપી. હર્ષવર્ધને આ સંધીના ઉત્સવ નિમિત્તે દ્રુવભટ્ટને પોતાની પુત્રી જોડે લગ્નની સમાપ્તિ સાર્કે બાંધી લીધો. હયુન સંગે પણ દ્રુવપટ (દ્રુવભટ્ટ ખીજે) કાન્થકુબ્જ-કોનાળના શીલાદિત્ય (હર્ષના) નો જમાઈ થતો હતો એમ લખ્યું છે.^{૧૪}

આ ઐતિહાસિક ઘટનાથી ફેલે છે કે કનિગામ સાહેબે ભરૂચ વલ્લભી સામ્રાજ્યનું અંગ જણાવ્યું છે પણ વર્તમાન ઉપજ્ઞાન સાધનોથી આ માન્યતામાં ફેર પડે છે, નોગવાના અને દ્રુવભટ્ટના ખીજા દાનપત્રોથી જણાય છે કે ચૌરાષ્ટ્ર અને માલવા વલ્લભી-શરના શાસન તળે હતાં. ભરૂચના રાજા એક કાલે ચૌકુલના અને મહારાજાધિરાજ-શ્રી હર્ષદેવના મૃત્યુ સુધી (ઇ. સ. ૬૪૮ સુધી) એનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું હતું. વલ્લભી^{૧૫} અને ભરૂચ ઇસના સાતમા શ્રેકમાં સ્વતંત્ર નહોતાં.

હયુનસંગે ભરૂચ નગરનો ઘેરાવો સવા ત્રણથી સાડા ત્રણ માઈલનો આપે છે. વર્તમાનમાં મ્યુનિસિપાલિટીની હદ અદીથી ત્રણ માઈલની છે. આ પ્રાચીન નગરની વસ્તી શહેર અને શહેર બહાર પરબોમાં રહેતી હોવી જોઈએ. ગુર્જર રાજાઓનો નાંદીપુરી નામનો ગઢ હતો. પંડિત બગવાનજીલ ઇન્દ્રજી આ ગઢનું સ્થળ નાંદેક ન્યારે મહાશય બહુલર પૂર્વ દિશા તરફના ઝોંધરી દરવાજા આગળ હોવાનું જણાવે છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ભરૂચની પૂર્વે નંદેલાલ નામનું નદાનું ગામ છે. ત્યાં હોવાનું માનવાને કારણ મળે છે.

હયુનસંગે બૃહકચ્છ-ભરૂચમાં દસ સંધારામ (બૌદ્ધ વિહાર) હતાં એમ ખબર આપે છે. ભારતવર્ષમાંના પ્રાચીન નગરોની નામાવલિમાં ભરૂચ પણ પુરાણ નગર ગણાય છે. આ નગરની ઐતિહાસિક હકીકત પુરાણ, જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળે છે. મુસોન્ડી^{૧૬} અને બેવેર જાતક કથામાં ભરૂચની હકીકત મળે છે. દીવ્યાવાદનમાં શૈલે^{૧૭} નગરના પતન પછી આ રાજ્યનો મંત્રી બીર મંત્રી રેવા તટે આવી બીરકચ્છ નગર વસાવ્યાની કથા મળે છે.^{૧૮} રામન સમ્રાટ ઓગસ્ટસના દરબારમાં બૌદ્ધ બિખ્ખુ અમણાચાર્ય ભરૂચ બંદરેથી રામ ગયેલો.^{૧૯} ભરૂચના બે બૌદ્ધ

(૧૧) (૧૨) ઇન્ડિયન એન્ડ્રી ક્વેરી પુ. ૧૩ પ. ૭૦.

(૧૪) ગ્રેટર પુસ્તક ૨ જી પ. ૨૪૩

(૧૫) વલ્લભી તે ભાવનગરથી વતર પકિએ વળા છે તે.
arch. S. W. I. Vol II p. 80 etc.

(૧૬) જાતકકથા અંગ્રેજી અનુવાદ પુ. ૩ પ. ૧૮૩ અને અગાઉ.

(૧૭) પ. ૫૪૪, ૫૮૬.

(૧૮) શૈલે સિન્ધદેશનું પ્રાચીન નગર વર્તમાન અગ્રેર.

(૧૯) સ્ટ્રેબોના મંથ વપરથી (Strabo LXXV O. i. 73)

... [અનુસંધાન પ. ૭૬]

ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય

[એક સમીક્ષા]

આનુચંકર આ. વ્યાસ

“પ

પુ સાહિત્યનું વર્ણન જેટલું સહેલું છે તેટલું જ અપૂર્ણ કામ તેના ઇતિહાસ શોધવાનું અને તેની રૂપરેખા દોરવાનું છે.”

સાહિત્યની ઐતિહાસિક સમીક્ષાનું કામ જેટલું વિકટ છે તેના નિર્દેશ ઉપરના વચનોમાં આપણને જણાય છે. તેમાં પણ આપણે ત્યાં તો પ્રેમાનંદ કે ક્યારામના જીવનની વિગતો વિશે પણ અનિશ્ચિતતા પ્રવેશ કરી શકે એવું હોય ત્યાં ફરતા સમયની તો વાત શી કરવી ? એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની રચણા અને સંપૂર્ણ રૂપરેખા દોરવી એ તે બહુ કપરું કામ છે. છતાં સાહિત્યના ઇતિહાસની આવશ્યકતા આજે દરેક પ્રગળે છે. અને કાળને પ્રવાહ વિગતસર ન નોંધે ત્યાં પણ કાળના પ્રવાહમાં બેસતા આવેલા મનુષ્યો આપણને મદદરૂપ થાય છે અને એ મનુષ્યો દ્વારા આપણે ઇતિહાસ નોંધીએ જાએ, એમાં અપૂર્ણતા પણ હોય-માનવ ઇતિહાસમાં સાધારણ રીતે હોય એટલી.

ગુજરાતનું ઇર્શન

શ્રી. મુનશીનું ઇતિહાસનું ઇર્શન જેવું છે તે આપણને ઇતિહાસના એમના પરિશીલનદાસ જણાય છે. નવલકથાનો ઇર્ષ પ્રસંગ હોય, ઇર્ષ ભૌતિકધર્મનું આ-શેખન હોય, કે સાહિત્યના કાંઈ ચિરંજીવ મન્યનું ઇર્શન હોય-શ્રી. મુનશીની દષ્ટિ એ બધામાં ગુજરાતની સંસ્કારિતા તરતની આપણને જણાય છે. ગુજરાતની સંસ્કારિતાના અંત ન હોય એવા તત્ત્વો એમની દષ્ટિને આકર્ષતા નથી. અને ઇતિહાસના તત્ત્વોના અવસ્થિત કે અઅવસ્થિત સમૂહમાંથી શ્રી. મુનશીની પ્રખળ પૃથક્કરણશક્તિ એમના ઇર્શનને અનુરૂપ તત્ત્વો સત્તર સંમવી લે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનું-સાહિત્ય, સમાજ, રાજ્યતાંત્ર વગેરેનું-મુનશીનું ઇર્શન પ્રધાનતઃ સંસ્કૃતિને અવલંબીત છે. એમની દષ્ટિ જુનાકાળને એટલે જેટલે દૂર જઈ શકે તેટલે દૂરથી એ ગુજરાતની સંસ્કારિતા નિદાગવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલે જૂઓળ અને ઇતિહાસની દષ્ટિએ ગુજરાતમાં કબજે રાંઈ કરમાન અમે અનેક પરિવર્તનો વર્ષા હોય, સંસ્કૃતિની દષ્ટિએ તો ગુજરાત એક અને અખંડ રહ્યું છે એ શ્રી. મુનશીનું ગુજરાતનું ઇર્શન. “હાલનો જમાનો અને તે માટે પણ જુનાકાળના વહાણમાંથી માંડીને, આજુથી મુંગાઈ મુખીનો સમરતટરણ પ્રદેશ ભગ્ન રીતે બૌ-એકાદિ ને સંસ્કારિત જ્ઞાતિત્વ સાચવી રહ્યો છે.” આ વચનમાં બૌદ્ધશિક્ષિત જ્ઞાતિત્વનો

• Gujarat and its Literature by K. M. Munshi, with a foreword by Mahatma Gandhi; published by Longmans, Green and Co. Ltd.

૧ મહાત્મા રજવરત્તિ : ક. મ. મુનશી.

૨ ગુજરાત એક સંસ્કારિત જ્ઞાતિ.

જે નિર્દેશ છે તેનો નિર્ણય કરવો અધરો છે અને સારિકારિક વ્યક્તિત્વનું દર્શન જ પ્રધાન છે એમ કહેવું ઉચિત છે.

આપણે ત્યાં સાહિત્યના ઇતિહાસના અન્ય આગળાને વેદે ગણ્યા તેટલા, તેમાં પણ એકાદ યુગનો સવિસ્તર અભ્યાસ દર્શાવતો અન્ય તો એક પણ નહિ. તેમાં આ અન્યથી એક મહત્ત્વનો ઉમેરો થાય છે એ બાબત નોંધવાની જરૂર છે. આપણા સાહિત્ય-ગર્ભ, સાહિત્યનાં આજ સુધીમાં પ્રવર્તમાન અનેકાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો, કવિઓનાં વ્યક્તિગત સર્જન અને એ સર્જનની પશ્ચાદ્ભૂમિરૂપે રહેલું પ્રગ્નજીવનઃ આ બંધનો સ્પર્શ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. બધાં અંગોનો વિસ્તૃત સમાવેશ તો એક અન્યમાં ફુલ્લ જ છે.

કર્તાની પ્રતિજ્ઞા

શ્રી. મુનશીએ પ્રસ્તાવનામાં પોતાના વિષયની મર્યાદા અને ક્ષેત્ર નિર્ણયિત કર્યાં છે તે પ્રથમ જોષએ. એમના ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે:

(૧) અંગ્રેજી જાણનાર પ્રગ્ન સમક્ષ ગુજરાત અને તેના સાહિત્યની કથા રજૂ કરવી.^૩

(૨) ઇતિહાસના અને સાહિત્યના પ્રવાહોનું સંયુક્ત સ્વરૂપમાં વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ.^૪

(૩) ગુજરાત સમક્ષ ઉપસ્થિત થએલા સમાજ અને સંસ્કૃતિ વિશેના પ્રશ્નો અને તેનું નિરાકરણ કરનારાં બળોની વિચારણા.^૫

(૪) આ પ્રશ્નોમાં આધુનિક પરિસ્થિતિને લીધે થએલા ફેરફાર અને પ્રવર્તમાન નવાં બળોની વિચારણા.^૬

(૫) નૈતિક સિદ્ધાન્તોનો જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગ (સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના સર્જનમાં)^૭.

આ પ્રમાણે શ્રી. મુનશી જે ઉદ્દેશથી આ ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાયા છે તે તેમણે બ્યક્ત કર્યો છે. “ગુજરાતઃ એક સારિકારિક વ્યક્તિ”નું એમનું બાપણુ પણ જેમણે વાંચ્યું હશે તેમને કર્તાના મનોવ્યાપારની તરત સમજણ પડશે. એટલે સાહિત્યના ઇતિહાસનું શ્રી. મુનશી જે રીતે દર્શન અને પરિશીલન કરે છે તેથી આશ્ચર્ય નહિ થાય. આશ્ચર્યનો નિર્દેશ એટલા માટે કે કર્તા અમુક વિગતોને અમુક રીતે સ્પર્શ એમ આપણે અપેક્ષા રાખીએ અને આપણી એ અપેક્ષા ન સંતોષાય ત્યારે આશ્ચર્ય અવકાશ રહે છે.

૩ To place a connected story of Gujarat and its Literature before the English-reading public; Preface.

૪ Attempt to describe in a connected form, its historical and literary currents; Preface.

૫ The social and cultural problems which confronted Gujarat and the agencies which solved them; Preface.

૬ The changes made by modern conditions in these problems and the new agencies now at work; Preface.

૭ A practical application of moral principles; Preface.

ત્રણ વિભાગ:

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલી પોતાની પ્રતિષ્ઠાને અનુસરી કર્તાએ સમગ્ર ગ્રન્થના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે, પહેલા વિભાગનાં પ્રકરણોમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનું (ઇ. સ. ૧૨૬૭ સુધીના) અવલોકન કર્યું છે. બીજા વિભાગનાં આઠ પ્રકરણોમાં ૧૨૬૭ થી ૧૮૫૨ સુધીના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું અવલોકન છે અને ત્રીજા વિભાગમાં અર્ધચીન યુગનાં દશપત નર્મદથી માંડીને આજ સુધીનાં બજોનું અવલોકન છે.

નરસિંહ મહેતાને પોતાનો આવકવિ માની એટલા ગુજરાતને ઇ. સ. પૂર્વેના સમય સુધી કાંઈ કાંઈ જાણ તો આપજીને આશ્ચર્ય પામવાનો તો અવશ્ય હક છે. ઇ. સ. ૧૨૬૭ પૂર્વેના ગુર્જર દેશને અને તે પછી પણ દેરડોક કાગ રહેલા ગુર્જર દેશને અર્ધચીન ગુજરાત એટલે સાંકળી લેવો એ દેરડે અંશે ઉચિત છે તે સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત છે. છતાં શ્રી. મુનશીનું દર્શન સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ છે એ આપણે જાણવાની જરૂર પડે. વર્તમાન ગુજરાતમાં જે સંસ્કૃતિ પ્રવર્તે છે-તે સંસ્કૃતિની ધટનામાં આજ સુધીમાં અનેક બજોએ પોતાનો દીરડો આપ્યો છે અને એ બજોનું દર્શન કરવા કર્તા કાગના વિરાટ પતપાર પર આભા જાય છે અને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ (૧) આમજ આવીને બાંહે છે.

૨૨. વજ્રલાલ શાસ્ત્રી જાની ગુજરાતીનો સમય સંવત્ર ૧૧૦૦ ના આરંભથી મળે છે, અને તેની પૂર્વેના સમયને અપભ્રંશનો સમય લેખે છે. દિ. જ. કેલવલાલ દ. કુવ દસમા અગિયારમાં યાત્રાની ભણાને પ્રાચીન ગુજરાતી અથવા અપભ્રંશ નામ આપે છે અને ત્યારથી ગુજરાતી ભાષાના તેમણે પાડેલા યુગોની શુભાન મળે છે. શ્રી. નરસિંહજીશાસ્ત્રી પ્રાચીન ગુજરાતીને બદલે અતિમ અપભ્રંશ નામ પસંદ કરે છે. આ પ્રમાણે વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યને દર દર કાંઈ જતાં જતાં આ વિદ્વાનોએ અપભ્રંશ એટલે સંકળાવ્યું છે. શ્રી. મુનશીએ વિવેક ગુજરાતી સાહિત્ય નહિ પણ ગુજરાતનું સાહિત્ય છે. એટલે એટલે દર સુધી એ ગુજરાતનું દર્શન કરી શકે તેટલે દર સુધી જવાને એ પ્રયત્ન થાય છે.

મહાભારત વગેરે પુરાણોના ઉલ્લેખ પછી પણ શ્રીક, શક, મ્લેત્રહણ દ્રવ્ય વગેરે ભોલો ગુર્જરશૂનિમાં આભા છે અને અન્નગુપ્તથી શ્રી દર્શ સુધીના રાજ્યોએ એ પરદેશી બજોના બાકમજીનો પણ વ્યાપકિત પ્રતિભાર થયો છે. જરૂર આ બધા પ્ર-સંગોમાં ગુજરાતને જે સંસ્કૃતિ ભાગતી રાખી છે તેનું આરોપણ તો ગુર્જરશૂનિમાં પ્રમજીભવ દરમ્યાન આયોજે કર્યું હતું અને એ જ સંસ્કૃતિ ગુજરાતમાં આને પુર્વજીવન પામે છે એમ જાણું દર્શન છે. ગુજરાતએના સુવર્ણયુગ પછી પ્રાચીન કાળએના કાળ આવે છે અને તે સમયે સાહિત્યનું તંત્ર મુખ્યતઃ જૈન સાધુઓના હાથમાં જવાય છે. એટલે વાનાં એ 'તરંગોલા' ની પો પર્મદશએનું રવાય કારણ કરે છે. આ પ્રમાણે એ સુધમાં આપણે જે ગુજરાતથી અત્યારે પરિકિત હીએ એ ગુજરાતના અખિતનું સુરેખ દર્શન કર્યું પુરોષ થય પો છે એટલે ત્યારથી જ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાચીન કાળમાં અન્નગુપ્ત કર્યું પો છે.

આ પ્રસંગે એક પ્રશ્નની ચર્ચા રસિક યશ દુપડે તેમ છે. ગુજરાતને નામ આપનારા ગુજરાં તે કોણ, અને ' ગુજરાત ' એ નામ આ જૂમિને કયારે મળ્યું ? શ્રી. મુનશીએ આ વિશે જે મત નોંધ્યા છે. સદ. દેવદત્ત ભાંડારકર ગુજરાંને ઇ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ દરમ્યાન આવેલી પરદેશી પ્રજા માને છે અને શ્રી. સી. વી. વૈદ્ય ગુજરાંને આર્યોના એક સમૂહ જ માને છે. એક લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ ગુજરાં શક લોકો હતાં એમ પણ જણાય છે. " The probabilities are that the Gurjars are of the same stock as the Sakas and came into India with them and on the 'break up of the Mauryan Empire, they began to rule Gujarata, Kathiawar and Malva where they had already settled." આ સાથે Vincent Smithનો અભિપ્રાય પણ રજૂ કરવા જેવો છે: " The early Gurjaras seem to have been foreign immigrants closely associated with, and possibly allied in blood to the white Huns. " ૧૦

આ અભિપ્રાયો સાથે એક બાબત લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે ગુજરાતમાં જે બહારની પ્રજાનાં આક્રમણો થયાં તેમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે સમૂહો છે. એક સદેહ હજી લોકોના જ એક વિભાગ જે ખતર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે અને ખીજો સમૂહ Goorgins (ગુર્જરાં) થી આવેલા લોકોનો, ૧૧ સર જીવજીત જમશેદજી મોદી ગુજરાંની વિશાલ સંખ્યા ઉપરથી, અને જ્યોર્જિયાના ધરાન જોડેના સંબંધ ઉપરથી ગુજરાંના મૂળ પુરુષો તરીકે ખતર લોકોને જ સ્વીકારે છે. સદ. દેવદત્ત ભાંડારકરનો અભિપ્રાય પણ આવો જ છે. આ ઉપરાંત ખીજી વિગતો લક્ષમાં લેતાં જણાય છે કે ઇ. સ. પાંચમી સદી પૂર્વેથી ગુજરાં હિંદમાં આવેલા અને રાજપુતાનાથી શરૂઆત કરીને આગળ વધતા ગયા, અને સાલુક્યોનો પણ આ સમૂહનો જ એક વિભાગ હતો.

આવી જ વિકટ પ્રજા આ જૂમિને ગુજરાત નામ કયારે મળ્યું તે છે. શ્રી. મુનશી કુલસપમાલામનિ ઉસ્તેખ દર્શાવે છે તે ગુજરાંના કે ગુજરાંજૂમિ તરીકેનો છે. શ્રી. ૧૨ નરસિંહરાવભાઈએ ધર્મિયાજના તાત્રપત્રનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં ગુજગરતા છે. આમાં પ્રાચીનતર ઉસ્તેખ સંસ્કૃત સખ્નો છે. છતાં ગુજરાંનામાં ત્રા રાખના અર્થ વિશે જે ચર્ચા શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ કરી છે તે વિચારવા જેવી છે. તે ચર્ચા પછી તેમનો અભિપ્રાય એવો યાવ છે કે મૂળ શબ્દ તો ' ગુજરાત ' લોકમાં પ્રચલિત હતો; તેના ઉપરથી પ્રાકૃતના અને સંસ્કૃતના પંડિતોએ અનુક્રમે ગુજ્જરત્તા અને ગુર્જરત્તા બનાવ્યું હતો. સાદિત્યમાં ' ગુજરાત ' નો ઉસ્તેખ બહુ મોડો મળે

ન...વું...સા...હિ...ત્ય

સામાર સ્વીકાર અને અવલોકનો

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (પ્રાચીન ગુજરાતી વાણીના વંશની સમાપ્તિ પર્વતના) : ભાગ ૨ એ—મંદ્રક કરનાર : ગિરનારકર વલ્લભાજી આચાર્ય; પ્રકાશક : શ્રી. શર્મા ગુજરાતી મળા, મુંબઈ, ૩૧૫ વિક્રમભાષા પટેલ રોડ, મુંબઈ નં. ૪; મુદ્રક રૂ. ૪-૮-૦

છબન અને ઉત્કર્ષિ—લેખક : જીમભાઈ લાલભાઈ દેસાઈ; પ્રકાશક : ઉપર મુજબ; મુદ્રક રૂ. ૦-૧૨-૦

નવમો અને દસમો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને નિર્મલસંમત (નદીઆદ)—પ્રમિદ કરતાં મંત્રીઓ વતી જર્ણલિસ્ટાલ મહેતા; નદીઆદ, દોરાલાલ પારેખ, મંત્રી, સાહિત્ય પરિષદ; ડેકાઈન યુ. વ. સોસાઈટી, અમદાવાદ, પાસેથી નકલો મળશે; મુદ્રક રૂ. ૩-૦-૦

ઉમેદવાર : એક પ્રહસન—લેખક અને પ્રકાશક : ભાઈલાલ પુ. ચિત્રકાર ખતર ગલી, મુંબઈ; મુદ્રક આપ્તું નથી.

આ એક નાનકડું પ્રહસન છે, લેખક વિનાશભાગે જતી સાતિઓના છઠ્ઠિયાં વડે સંરક્ષવાના ત્રિમા પ્રયાસો કરતા મદાદપ સાતિપત્રનંત્રીઓનો ઉપહાસ કરવાનો અદ્દો ઠીક પ્રવલ્ન કર્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે

સંગીતપ્રવેશિકા અને સંગીતરીપિકા—લેખક અને પ્રકાશક : મનહરરામ હમિદરામ મહેતા; સાંકુક : મૂલ્ય : અનુદમે છે આના અને દસ આના.

શ્રી. મનહરરામ મહેતાની સંગીતની હુશમત વધુ વળતરી ને ગુજરાતને સુવિદિત છે. આપણી સાગાઓમાં આ કલાનો આવસ્થક વિષય સાધારણ રીતે ઉપેક્ષાને પાત્ર કરવામાં આવે છે. આપણી કેળવણીપદ્ધતિ એના સંખ્યાબંધ વિષયોનું ટોણું હાથ આપણા આચાર્યનક પ્રાગેક્ષના દેહ અને માનસિક નિકાસને રંધી નાખે છે. સંગીતકલાનું સાચીપ ટાન એના શુદ્ધ વિનોદ સાથે આપવામાં આવે તો તેથી આ કુશળાં મળજે કંઈક એમના પાસે અસલ્ય ભોળે કળી કરી થકે. શ્રી. મનહરરામભાઈએ સાહિત્ય અને સંગીતના સુમેળ ને સરમ અસાચળા આ પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરી એમની પોતાની સંગીત-પ્રિયતાનો પરિચય આપી એનો વિદ્યાર્થીજગતને લાભ આપવાનો મુંદર પ્રયાસ કર્યો છે. એ માટે અમારા એમને હાર્દિક અભિનંદન છે. અમે છબીએ છબીએ કે ગુજરાતની આગવ પડતી અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રાચીન અને માધ્યમિક સાગાઓ આ નાનાં પુસ્તકોને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્વીકારે. પુસ્તકની રચના અને ગુણવત્તા સાચીપ હિષ્ટિએ પ્રશંસાપાત્ર છે એ કહેવાની જરૂર નથી જ.

સાહિત્યરત્ન : ભાગ ૧-૨-૩ (સુવારેલી આદિતિ)—સંપાદક અને

પ્રકાશક: ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબ તથા સ્વ. નરહરિલાલ દેશભક્ત; લેખકપરિચય અને ટિપ્પણ લખનાર: રમણલાલ વકીલ; મૂલ્ય : અનુક્રમે : આના દસ, ચૌદ અને અરાદ; સોલ એજન્ટ્સ: કરસનદાસ-નારણદાસ અને પુત્રો, સુરત.

સાહિત્યરત્નના ગણપદસંગ્રહે ૧૯૦૯ થી માઠી ધણીએક વખત ગુજરાતની માધ્યમિક શાળાઓમાં લોકપ્રિયતા ભોમતી છે. શ્રી. રમણલાલ વકીલે એ સંગ્રહને તથા જૂદા ભાગમાં વહેંચી નાંખી ઉપયોગી સુધારાવધારા કરીને ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની હાલની જરૂરીઆતને પૂરતી રીતે સંતોષી છે. ગદ્ય અને પદ્યમાં છેક આધુનિક કૃતિયોનું પ્રતિનિધિત્વ થયું છે. ત્રીજા ભાગમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીને જરૂર પડે તેવાં આછાં લેખકજીવનપરિચયો ને ટિપ્પણો આપવામાં આવ્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનાં પરિચય અને રસદષ્ટિ દાખવતા ધણીએક સંગ્રહો જે હમણાંના પ્રકાશમાં આવ્યા છે તેમાં આ સંગ્રહ એની જૂની લોકપ્રિયતા કરતાં પણ વિશેષ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરશે એમ હું માનું છું.

શં. છ. રા.

આપણી બે અગ્રગણ્ય સાહિત્યસંસ્થાઓનાં પ્રકાશનો

૧

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ

અમને અવલોકનારે સોસાયટીનાં નીચેનાં પ્રકાશનો મળ્યાં છે તેમનો સાભાર સ્વીકાર અમે આમળા કરી ચૂક્યા છીએ:—સન ૧૯૩૪ ની સાલનો રિપોર્ટ ઉપરાંત (૧) મિરાતે અહમદી પુ. ૨: ભા. ૩: ભાષાંતરકાર: દિવાન બહાદુર ફઝુલાલ ઝવેરી (૨) રત્નોશ્વરકૃત ભાગવત: સ્કંધ ૧-૨: સંશોધક: દેશવલાલ શાસ્ત્રી, (૩) રિમ્બકૃત પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ: ભાષાંતરકાર: છોટાલાલ પુરાણી, (૪) ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌનેટ, સુંદરજી બેટાઇ, (૫) ગુજરાતની વનસ્પતિયો: આપાલાલ વૈદ, કેળવું વાવેતર: મગનલાલ ગજ્જર, (૭) ધર્મ અને સમાજ: સ્વર્ગ, સર રમણભાઇ નીલકંઠ, (૮) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન: ખંડ ૧: બૂમિકા (સન ૧૯૦૧ થી ૧૯૫૭): હીરાલાલ પારેખ, (૯) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર: પુ. ૬: હીરાલાલ પારેખ, (૧૦) પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભૌગોલિક કાશ: ખંડ ૧ : ગદ્દાભાઇ દેસાસરી, (૧૧) વહાણની પરિભ્રમણ: હરિલાલ મોકીડ.

૧૯૩૪ નો વાર્ષિક અહેવાલ: સોસાયટીને રથપાયે સન ૧૯૪૮ થી આ વર્ષે સત્યાગી વર્ષ પૂરું થયું. પોતાના ઉદ્દેશાનુસાર આ સંસ્થા પ્રતિ વર્ષ પ્રગતિ કરતી જાય છે તે માટે તેના વિદ્વાન સંચાલકોને અભિનંદન થતે છે. એની વ્યવસ્થાનો અને સાહિત્ય અને કેળવણીનાં વિકાસ અર્થે એને મળેલાં જૂદાંજૂદાં દરદરેડોનાં દિસાજ એના સભ્યો તથા જાહેર પ્રજા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતીઓની વર્ષોથી સેવા કરનારી આવી લોકપ્રિય સદ્દર સંસ્થાના સભ્યોની સંખ્યા કુલ ૭૫૨ + ૪ (માટે સજાસરો મળી કુલ) ૭૫૬ છે. તે જોતાં

આપણા સંસ્કારવાદી ધનિકવર્ગ અને સંખ્યાબંધ રાજવાડા હજી મોટી સંખ્યામાં હામલ થઈ એના સંખ્યોની સંખ્યા કેમ વધારતા નથી એ વિચારણીય પ્રશ્ન થઈ પડે છે. ઓ, પાંચ એવા એના પ્રત્યક્ષ પ્રાણસંપાદકો ન્યારે સુંદર વ્યવસ્થાની આટલી ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર જવાની મિલ્કિ સાધી છે ત્યારે વર્ષમાં બે માસ એમણે ગુજરાત અને મહાગુજરાતમાં ન્યાન્યા ગુજરાતીઓની સંસ્થાનવેલ વિસ્તરી છે ત્યાંત્યાં પ્રવાસ કરી સભાસભ્યશ્રેણીને વધારવી એમણે, આમ થાય તો જ એનાં કીમતી પ્રકારોનો વધુ સંખ્યામાં વાચકોમાં પ્રચાર થવાનો સંભવ છે.

મંથ અને મંથકાર પુસ્તક: છટ્ટું: ૧૯૩૫.

વર્ષોત્તરના ઉપયોગી માહિતીમય આ પુસ્તકને અમે સર્વેમ વધાવી સહ્યે છીએ. બી. હીરાલાલ પારેએ ૬૨ વર્ષની મારફત આ પુસ્તકમાં પછી સને ૧૯૩૪ નાં આપણાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ અને પ્રવાહોનું સુંદર સંપાદનકાર્ય કર્યું છે. 'વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય' એ પ્રશ્ન થેરક છે. એમાં આપણા સાહિત્યનાં હાલનાં જાણીતા પૃથક્કરણ છે અને આપણી કુનિવર્સિટીની વ્યાખ્યાનમાળા જેવી પ્રવૃત્તિઓથી મહીં હાલમાં આપણાં નોંધપાત્ર સાહિત્યવૃત્તિઓ અને સાહિત્યપ્રયોગોની તથ્યપરથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ૩૪ નાં ગુજરાતી પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ અને માસિંકો વર્ષોમાં આવેલા મહત્વનાં લેખોની સમીક્ષા પણ વર્ષોવર્ષ સંપૂર્ણતા તરફ દૃષ્ટિ કરતી જાય છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ આ જમાનાની આપણી એક મોટી જરૂરીઆત છે અને એ મારે આ મંથમાં ઇતિહાસ સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખોની એક સારી મારી પૂરી પાડવામાં આવી છે. જૂની ગુજરાતીય મહાકાવ્યોનું કથન કરાવતાં જૂનાં ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો સંરોધી તેનું સંપાદન કરવામાં આ મંથે શ્રી ભોળાલાલ સહિસરાને સહકાર સાધી એક અમૂલ્યું કાર્ય કરાવ્યું છે.

આ પછી વિવરમાન અને વિરલ ગુજરાતી લેખોનાં છવન અને કૃતિઓની ઉપયોગી હકીકત આપવામાં આવી છે.

આપણા હાલના કવિતાસાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન કરાવી બી. સુંદરમે ૧૯૩૪ ના વર્ષની નવીન કવિતાના કેટલાક નમૂનાઓ કવિનાર આપ્યા છે.

પ્રજાજ્ઞ લેખોમાં દિ. બ. કેશવલાલ દુવળ 'કવિ દયારામ વિશે' અને 'નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન' એ બે મહત્વનાં લેખોનું પુનર્મુદ્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યાં ઉપયોગી માહિતી આપવાના સંબંધી-ઓની નહીં પણ વધારે સંખ્યાના આપણા ખીજના અને જન સાહિત્યના સંરક્ષણ માટે ખાસ જરૂર પડે છે, એટલા લેખોનો સહકાર સારો થકારો છે તે કરતાં વિરોધનો-વિવેચન વર્ષોના ખાસ પ્રતિનિધિઓ-સહકાર હજી મેળવી શકે આ પ્રત્યેક વર્ષનો વિદ્યાર્હિયનો મંથ પ્રતિવર્ષ સંપીનતા પ્રાપ્ત કરતો થતો જ એમાં સંદેહ નથી.

અર્ચાચીન. ગુજરાતનું રેખાશર્જન ખંડ ૧-ભૂમિકા (ઇ. સ. ૧૮૦૧ થી ૧૮૫૭ સુધીનું): આપણે જે કુચમાં વિચરીએ છીએ તે કુચ ગુજરાતની

સર્વે પ્રદારની જાગૃતિનો છે, તેની નિષ્ક્રિયાત્મક અસ્થિતાનો છે. આવા યુગમાં તેની ભૂતકાલીન સ્થિતિનું અને તે પરથી વર્તમાન સ્થિતિનું સર્વસંગ્રાહક રેખાદર્શન થાય એ ઇષ્ટ છે. ફોર્મસકૃત 'રાસમાળા' અને રા. બ. ગોવિંદભાષકૃત 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' ઉપરાંત નાનાનાના જે કંઈ પ્રયત્નો આજ સુધીમાં થયા છે તે સૌને નવીન દૃષ્ટિકોણથી અવલોકી, નવાં સંશોધનોનો તેમાં સમાવેશ કરીને, નવેસરથી લખવાના છે. આપણા આધુનિક ઇતિહાસનું સમગ્ર ચિત્ર આપવા માટે પણ આપણે ગુજરાતની અંદરનાં તેમ જ તેના પર આક્રમણ કરવા આવેલાં અનેક બળોનું અવલોકન કરવાનું છે. શ્રી. હિરાલાલ પારેખ આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન બન્ને ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીના સારા જાણકાર છે એટલું જ નહીં પણ એમની ઇતિહાસપ્રીતિ અને ઇતિહાસલેખનનો એમનો અધિકાર પણ માનપાત્ર છે. આવા ઉપયોગી ગ્રંથનો એમણે મંગળ આરંભ કર્યો છે તેથી અમે એમને ખાસ ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

ઔરંગઝેબના સામ્રાજ્ય તલે બહુ જ દબાઈ ગયેલા દિન્દુ રાજ્યાદર્શીના તણખા ચિત્રાણે એક વાર પુનઃ વેર્ષા. મરાઠા સત્તાનો ઉદય થયો. પણ એ ઉદય પણ આગળ જતાં સખળ મધ્યસ્થ રાજ્યવ્યવસ્થાના અભાવે અસ્તમાં ફેરવાઈ ગયો. મરાઠા અને મોગલોના માત્ર નહીં પણ તેમના વિભક્ત થયેલા માંડલિકો પણ એકબીજા સાથે અને આપસઆપસમાં લડ્યા અને તારાજ થયા. આ સ્થિતિમાં લડી લડીને સત્વરીન થયેલું ભારતનું દેશરક્ષક દ્વારજન અને રાજનૈતિક બળ ઉભરતું નષ્ટ થયું.

આ વખતનો લાભ અંગ્રેજ જેવી વશ્યિક જૂતિની સત્તાધારી પ્રજા લે એ સ્વાભાવિક યષ્ઠ પડ્યું. આપણા ગુજરાતમાં પણ આ વસ્તુસ્થિતિને લીધે નવગુજરાતના નાનામોટા રાજપુત્રોએ એ દક્ષિણના મરાઠા રાજપુત્રો, કદી કદી મુસલમાન રજવાડાઓએ કાલે તેમ બન્યો તેટલો ગુજરાતી મુલક અપનાવ્યો. ૧૮૫૭ ના બગવા સુધીની આ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ નોંધીને શ્રી. હિરાલાલ પારેખે તેમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની જન્માવટને પરિણામે સ્થપાયેલી શાંતિ પછીના ગુજરાતી પ્રજાના જીવન-વિકાસનાં વિવિધ અને પોષક તત્ત્વોની સૂક્ષ્મતાથી નોંધ લીધી છે.

આખોય આ ખંડ વચિતાં જૂનું અને '૫૭ સુધીનું' ગુજરાત આપણી દષ્ટિ આજગ આવી પ્રત્યક્ષ ઊંચું રહે છે.

શ્રી. પારેખને અમે આ પછીના ખંડ એક પછી એક આપવા માટે વીનવીએ છીએ. એમણે આપેલી દક્ષીકતા બને તેટલી પૂરી અને વિસ્તૃત છે. છતાં હજી એમાંથી વધુ સૂક્ષ્મ ચાગવંજી યષ્ઠ હોત તો સારું એમ પણ અમને લાગ્યા વગર રહેવું નથી. બીજા ખંડમાં એ ચાગવંજી ઉપરાંત આખાએ મંગળી સામ્રાજ્ય આ લેખનઘટના જેવાની અમે આશા રાખીશું. મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાનો આવો કંઈક ઇતિહાસ લખાઈ ગયો છે ત્યારે ગુજરાતી પ્રજાને એવો ઇતિહાસ મળવાનો રહ્યાત આ મંથથી યષ્ઠ છે એ આજા સંતોષની વાત નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌનેટઃ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનમાળાના આ એક વ્યાખ્યાનને પ્રસિદ્ધ કરી સોમપ્રીએ તેના વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા અને સૌનેટ સંબંધક તેમનાં

જાંઘાં મંતવ્યોની ચોખ્ખી કદર કરી છે. શ્રી. બેટાઇ આપણા નવીન શક્તિ કવિઓમાંના એક છે અને એ શક્તિ કવિમંડળની માથે સૈનેટ કાવ્યબંધના જાંઘાં બનુશકી છે. સૈનેટના કાવ્યબંધ વિશે આટલો બધો વ્યાપક અને જાંઘાં અભ્યાસ બતાવી શ્રી. બેટાઇ-એ એમનું કવિતા વ્યવસાયક વિવેચક તરીકેનું એમનું સ્થાન પણ આપણને પરિચિત છે. સૈનેટ વિશે આટલી બધી સંપૂર્ણ સૂચનાઓ જેવી માહિતીવાળી આ મંથિતોના સાથે પ્રચાર થાય એવી અમારી ઇચ્છા છે.

શંકરપ્રસાદ શંખ

બૌદ્ધિક કોષ (પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન) : અંગ્રાજીના શ્રી. નંદલાલ દેવ અંગ્રેજી મન્ય ઉપરથી આ કોષની ચોખ્ખી કરવામાં આવી છે, આ તો હજુ પહેલો જ અંક છે. સોસાયટીના ખીજ બધા કોષોની જોડે આનું મહત્વ પણ અભ્યાસકો માટે થઈ જાય છે.

વહાણની પરિચય : ગુજરાતના વહાણવાળા અને સમગ્ર દિવસ વહાણવાળાના અભ્યાસોને જુદા મહદ્દર થઈ પડે એવો આ લખુ મન્ય છે. ગુજરાતના જુદાજુદા પ્રાંતના તેમ જ, અંગ્રાજી અને તામિલ પરિભાષાના શબ્દો પણ સેમકે એક જ છે. જરાબર સમગ્ર પડે તેવા બાર ચિત્રો પણ આમાં છે, લગભગ બધે જ સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવાનો મોઢાં કરાએ રાખ્યો છે તેમાં અતિશયતઃ કોઈ વાર જણાય છે. આવી વિશાળમાં અભ્યાસની પ્રેરણા થાય એ હજી છે.

મિરાતે અદમદી (પુ. ૨ અંક. ૩ ને).

દિવાન બહાદુર જવેરીનો આ પ્રવાસ હજુ સંપૂર્ણ નથી થયો. હજુ એક અંકની અપેક્ષા તો જામી જ રહે છે. ઇતિહાસના મન્ય તરીકે મિરાતે અદમદીની ઉપયોગિતા વિશે બે મત દોષ જ ન થાય. અને તેમાં પણ શુ. વ. સોસાયટીએ દિ. બ. જેવાને કાચે આ બનુવાદનું કાપ કરાખ્યું એટલી એ કાર્યમાં વિશેષતા છે. નિર્મિતના મતપનો આને કાલ દિ. બ. ગુજરાતને આપના રહે એમ અને હજીએ છીએ

કર્મ અને સમાજ :

સમગ્ર રમણભાઈએ જુદાજુદા માસિકમાં એમનું ' જ્ઞાનસુધા ' માસિક ત્યાં સુધી તેમાં કનેક્ષ કટલાક નિર્મણ અને જુદેજુદે પ્રસંગે આપેલાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનો-નો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે. મુખ્યતઃ ધાર્મિક અને સામાજિક એવા બે વિભાગ આ મન્યમાં છે. રમણભાઈની ધાર્મિક આત્મચરિત્ર અને સમાજસેવાની વૃત્તિ આને ગુજરાતમાં એટલાં પરિચિત અને સર્વવિદિત છે કે તે વિશે ચર્ચા કરી અસ્થાને છે. શુ. વ. સોસાયટી તરફથી આવાં લખાણોનો ઉદ્ધાર થતો રહે છે એ ખાતર જ આને તો આશ્ચર્ય છે. આપણા જૂના થતા જતા સમય સેમકોનું જુદું લખાણ આ પ્રમાણે આપણને મળતું રહે એ હજી છે, અને સોસાયટીના આ સદાશરિ અમારાં સદાનાં અભિનંદન છે.

મિ. વ.

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ) : વિન્સેન્ટ રિમથરચિત અંગ્રેજી ઇતિહાસનો શ્રી. ઓટ્તોબ્રા પુરાણીએ કરેલા ભાષાંતરનો આ ઉત્તરાર્ધ છે. ગુજરાતી વાચકોને આથી રિમથના આ આખા યે સંશોધનમૂલક ઇતિહાસનો લાભ મળે છે અને એ લાભ લઇ તેઓ વિદ્વાન ભાષાંતરકારનો અને સોસાયટીનો ઉપકાર માનશે. મળ લેખકના સામ્રાજ્યવાદી અને તેમજ એકલપેટા ઇતિહાસકાર તરીકે. ભાષાંતરકારે દોષ દર્શાવ્યો છે તે વાળખી જ કહ્યું છે. વળી આપણા ઐતિહાસિક દ્રવ્યોમાં હમણાં આપણાં પુરાણોનું જે મૂલ્યાંકન અંકાય છે તેનો ઉપયોગ પણ ઇતિહાસકાર કરી શક્યા નથી એ ન્યૂનતા પ્રતિ પણ ભાષાંતરકાર ઠીક અગ્રણીનિર્દેશ કર્યો છે. આને પ્રમાણે સુરતવંશ પહેલાંના નામ અને વાકાટક વંશો પ્રતિ પણ રિમથે સાધનસામગ્રી હોવા છતાં પ્રમાણ સેવ્યો છે તેની પણ શ્રી. ઓટ્તોબ્રાએ ખબર લીધી છે. ભાષાંતરકાર પ્રસ્તાવનાના અંત ભાગમાં કહે છે:

સહજાગ્યે હવે હિન્દમાં હિન્દના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સારા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યા છે અને તેમની ધીરજ અને ખંતભરી મહેનતથી હિન્દનો હુપ્ત ઇતિહાસ પાછો સજીવન થવાની આશા બંધાવા લાગી છે. ડૉ. રિમથ હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઉદ્ભવ ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૬૦૦માં થયેલા શિશુનાગવંશથી કરે છે, પણ એક મહાભારતના કાળ મુધી ઇતિહાસનાં ઝરણાંને અનુસરવાનું શક્ય થઇ શકે એટલી સામગ્રી અત્યારે એકઠી થયેલી છે.

આ સ્થિતિમાં ભાષાંતરકાર ઇચ્છે છે તેમ આપણો કોઇ હિન્દી લેખક જ આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવા હામ બીડે એમ અને પણ 'ઇચ્છીયું'. ગુજરાતમાં દિ. બ. કેશવલાલભાઈ જેવા કેટલાક પુરંધર વિદ્વાનોએ પણ આ પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં ઉપયોગી યાવ એવી લેખસામગ્રી ગુજરાત આગળ પણ મૂકી છે. વિદ્યાપીઠ જેવી આપણી એક અમૂલ્ય સંસ્થા અંતઃસ્વરૂપ ન થઇ ગઇ હોત તો આપણને અત્યાર સુધીમાં આવેા એક ઇતિહાસ મળી પણ ચૂક્યો હોત. હજી પણ વિદ્યાપીઠના સંચાલકોના વેરાઇ ગયેલા જૂથમાંથી કોઇ આપણી આ વેડફાઈ ગતી પ્રાચીનતાનો ઇતિહાસ ઔચિત્યપૂર્વક લખી થઇ શકે તેમ છે.

ચિલ્લિલ અભ્યાસવૃત્તિના આ યુગમાં એકંદરે અભ્યાસપૂર્ણ સામગ્રીથી રચાયેલા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાની અને ખાસ લઘુમથક કરીએ છીએ.

કવિ રતનેશ્વરકૃત શ્રીમદ્ભાગવત (ગુજરાતી પદાનુવાદ) સ્કંધ ૧-૨ :

શ્રી. કેશવરાવ શાસ્ત્રીએ સંશોધિતો પ્રેમાનંદપુગના સંસ્કૃત પંડિત રતનેશ્વરના શ્રીમદ્ ભાગવતના સ્કંધ ૧-૨ નો આ પદાનુવાદ છે. ભાગવત જેવા આપણા રસ કાવ્યના રમણ અને જૂની ગુજરાતીના સારા અભ્યાસક આ વિદ્વાન શાસ્ત્રીએ હમણાં હમણાં સોસાયટીદાર આ પુસ્તકથી અને શ્રી કોન્ગ્રેસ ગુજરાતી સભા તરફથી મહા-ભારત બા. ૧-૨ દ્વારા આપણને એમના પ્રેમથી આપેલા અને પ્રેમપૂર્વક પૂરા

તં ત્રી સ્થા ને થી

સદગત શ્રી કમલા નહેરૂ

તા. ૨૮ મી ફેબ્રુઆરીને રાજ મુશ્કેલીમાં છુટાં ખાતે શ્રીમતી કમલા નહેરૂ આખરે કરુણ અવસાને થયું છે. સમસ્ત ભારતવર્ષના હૃદયે હૃદયને આ દુઃખદ સમાચારો વખવાનમ્મા વાંચ્યા છે. દેશભક્તિના મહાવચમાં સર્વેશ્વર હોમવા તૈયાર થયેલા આ વખરે કુટુંબ પ્રતિદિનના પ્રત્યેક આત્માના હૃદયમાં ઊંડી ભક્તિ અને પ્રેમભાવ છે. પારાવાર વૈભવનો યોગપૂર્વક સ્વરેષ્ઠિતવર્થ ત્યાગ કરનારા આ કુટુંબની કુલરથૂ ક્યારે તબીબન સુધારી સારેલા પાછાં ફરે એ માટે ઉત્કંઠાથી રાહ જોવાની હતી એટલામાં તે કારકારનિવાસથી લયલી ગયેલા એમના કુસુમોમલ દેહમાંથી એમને આત્મા સ્વપ્ના સિધાગ્યો, પંડિત જગદરવાજીના આ મેંધાં મહામર્મ્ય રિશ્મીએ કુટુંબ અને પતિ આથે દેશભક્તિ મથેચ્છ મ ગી શોકે તેટલું સપણુંએ સમર્પણ કરવામાં ફરી થયું ફરિને જોયું નથી. આધુનિક ભારતવર્ષના આ આદ્ય સ્ત્રીસ્ત્રને ચેતાને મારે કપરા સેવાપ્રદેશની પ્રસંગી ફરી વારંવાર જોલ નિવાસની થઇ બાબ્બા એમના પતિને એમણે સમસ્ત દેશની જ મેંધી મીસ્કન મધી સદાએ સદાનુમતિ ને સફાર આપ્યા. ઉદ્ધમરણ પચારીમાં પણ સ્વદેશની આઝાદીના મંત્રો એમણે વિચાર્યા નથી, દિનિ જન્મતાની સેવાને ઉત્સાહી અસ્તનું આપું અપૂર્વ તપશ્ચ અર્પનર શ્રી કમલાએ એમના અસ્ત ને અસ્તકર્મથી આધુનિક દેશભક્તિરત અર્પણીનો ફરી બુધાવ નહીં એવો આદ્ય રમુ કર્યો છે. પતિના વિજેએને એમણે દેશને આતર ઉચ્ચ પ્રમાણની માનવતાથી સદી સીધાએ એમના પુનિત પત્નીત્વની એક ઉજ્જવળ બાબૂ છે. આવી આદ્યમહિમાના આત્મા ત્યાગ મારે હિન્દ મેંધપણ કાળે મમરૂર રહેશે, એ વીરંજનાના ઉચ્ચ આત્માને અમે સનાતન શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ અને સમગ્ર દેશ સાથે એમના કુટુંબ પર એમના સ્વર્ગવાસથી થયેલા ભારે વિગેજમાં અંત રીને સહભાગી થઇએ છીએ.

મુંબાઈના કોરોનર અને ગુજરાતીઓ

સ્વયં સત્તી જાહેરે મરણ પામતાના અકરમાન અંતિમના સંબંધમાં યજ્ઞીવાર અને થયે રયજે બને છે. મુંબાઈમાં પણ આવા અકરમાન બને છે. આવા અકરમાનના બોમ ગુજરાતીથી હાતર ખીજ સોએ પણ બને છે. કોઈવાર આવા બોમની સંખ્યા ગુજરાતી યુવતીઓમાંથી વધુ મધ હતો. આવી આકરમાનિક વસ્તુરિયતિનું મોગ્ય પૃથકરણ કરવામાં મુંબાઈના કોરોનર રા. બ. આઈ.ને થયુંએ વાર ગુજરાતી અંતિમો પસંતે જ વહવાનદવા રીમા ફરી મરણ જોવા કરુણ પ્રસન્ન પાછા ન ઇચ્છીએ તેવા ઉદ્ધાર મહવા ફરે છે. આ ઉદ્ધારદયન જ્યારે પ્રસન્નપ્રસન્નને હતો બહાર થવા માંડયું ત્યારે મુંબાઈના ગુજરાતી સમાજને સકારણ રોષ થઇ બાબ્બા કોરોનરની આ ટેવ મારે મીયુત જમજસસ મહેતાના પ્રમુખપદે એક સંભાળવા અને એમાં શ્રીમતી

લીલાવતી મુનશી આદિ ઘણા વક્તાઓએ એ અનુદાર ઉદ્દગારો સામે જાહેર વિરોધ કર્યો. સલાના આદિઓને મુંબાઈની ધારાસભા સુધી ગયાં. પરિણામે રા. બ. આકંઠે હવેથી એવા ઉદ્દગાર કાઢતાં સંયમ સાચવશે એમ હોમ મેન્જર તરફથી ખાતરી આપવામાં આવી છે. ગુજરાતીઓના આવા એક સ્વમાનના પ્રયત્ન નીતીકરણ થયું છે.

સદ્ગત શ્રી. દીનશાહ એદલજી વાઝા

આપણી મહાસભાના આઘ સ્તંભ જેવા છેલ્લા વૃદ્ધ દેશભક્ત શ્રી દીનશાહ વાઝાનું પણ અવસાન થયું છે. મહાસભાને આત્મકાળથી પોષનાર દાદાભાઈ, શ્રીરાજ-શાહ વગેરે સાથે જોડાઈ શ્રી. દીનશાહ વાઝાએ હિન્દની આર્થિક સ્થિતિનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી જે સેવા કરી છે તે કાળે કરીને પણ બૂસાય એવી નથી. મહાસભાના ઉદાર મતવાદીઓના યુગમાં વીસ વીસ વર્ષ સુધી સતત સેવા બિઠાવી એ બાહોશ મંત્રી તરીકે સંગીન અને ચાલુ સેવા કરી ગયા છે. દાદાભાઈ નવરોજીના માનીતા અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસી શિષ્ય, શ્રીરાજશાહ મહેતાના જીવન દોસ્ત અને ગોખલેના એ સહમારી આક્રિડાઓના સંગીન ઉલ્લેખોથી બલબલા સરકારી મહારથીઓને પણ મહાત કરતા. મુંબાઈની મ્યુનિસિપાલિટીની એમની સેવા પણ જેવી તેવી નથી. આ દેશભક્તના આત્માને અમે શાશ્વત શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ.

સદ્ગત શ્રી. ધીરજલાલ નાણાવટી

તા. ૬-૨-૩૬ ને રાજ એક વખતના મુંબાઈ હાઇકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ ને પૂનાના સેસન્સ જજ શ્રી ધીરજલાલ ગાલાભાઈ નાણાવટીના હૃદયબંધથી ઊપજેલા દુઃખ અવસાનની નોંધ લેતાં અમે શોકની લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ. શ્રી. ધીરજલાલ નાણાવટી આઈ. સી. એમ. માં જોડાઈ નામદાર સરકારના ન્યાયખાતામાં જોડાયા હતાં. એઓ એક સહકર્મી, નિડર અને સત્યપ્રિય રાજસેવક હતા. એમની નિડર અને સત્ય-નિષ્ઠ સ્વભાવશક્તિને કીધે એમની રાજસેવામાં એ કદાચ અન્યાયના ભોગ થયા હશે. એમનો મિલનસાર સ્વભાવ, ઉદાર માનવતા અને સહયુગપ્રેમ એમને નામકિત ગુજરાતી ન્યાયમૂર્તિઓની દારમાં બેસાડે એવા હતાં. આવા એક સહકર્મ પ્રજાભક્ત સાથે સાચા રાજભક્તનું સ્થાન ગુજરાતમાં એમના અઝાલ અને કરણ અવસાનથી ખરેખર ખાલી પડ્યું છે. એમના અમર આત્માને અમે શાંતિ ઇચ્છીશું.

વિદાય

પતીયાબાના મહારાજની ઑસ્ટ્રેલીયન ક્રિકેટ ટીમ પોતાનો કાર્યક્રમ પૂરો કરી પાછી ઑસ્ટ્રેલીયા ગઈ છે. નહિ તથા અને નહિ પાંચ એમ ચાર ટેસ્ટ મેચ રમવાની નક્કી થઈ હતી તેમાંથી પહેલી એ ઑસ્ટ્રેલીયનો જીત્યા અને છેલ્લી એ મેચ વઝીર-અલીની કપતાનશીપ નીચે હિંદીઓ જીત્યા. પરંતુ આ જીતથી હિંદીઓએ કુલાહ લવા જેવું નથી કારણ કે ઑસ્ટ્રેલીયન ટીમનો આખો કાર્યક્રમ ઘણી અગવડભર્યો હતો હતો અને તેમાં મુસાફરી ધણી હતી. પાછળથી એમનામાં પાંચ પાંચ સારા ખેલાડીઓ

દો...હ...ન.

નપાની કાવ્યપુષ્પ

સિંધુને પારથી પવનલહરીસમા
 કાવ ભેટે મને-હું વિનેતા;
 વિગત કો' પ્રેમગાથાસખી અધિકા
 હા લપેટે મને-હું વિનેતા.
 કો મહાભંદ ને મોઢી રાત્રિભી
 એમ સંગીતને વ્યોમ લેતા;
 એમ મે પાંખ ખોળાય મુજ પ્રાણમાં:
 સભ્ય કીડતા કીસો હું વિનેતા,
 આજ ચિરમીના, મોઢ પરલોકના
 કાલકૃતિ કીસો હું વિનેતા,
 હસતો વિનેતા.

—યોન મોચી: વિનેતા: કલમ અને કિતાબ: જન્મભૂમિ: ૧૨ : ૧૨ : ૩૫

ધમનાં દાર

કોઈ પણ ધર્મને સામાજિક અધિકારમાં પક્ષપાતકારા કૃત્રિમ રોકા મેળવવાનો અધિકાર નથી. અવિખર્માં હિંદુધર્મ પ્રત્યે હરિજનોનાં મનમાં પ્રેમ અને ભક્તિભાવ તો જ રહેશે ને તેમાંના સુચિકિત્ત લોકોને સામરો કે હિંદુધર્મ એ પ્રેમ અને ભક્તિને પાત્ર વસ્તુ છે. કોઈ માણસની સામે આપણાં ધર્મનાં ને મંદિરનાં દાર ખંધ કરીએ અને કતા આપણા ધર્મ વિષે એનાં મર્યાદા ને નિષ્ઠા હકી રહે એવી આજ્ઞા સખીએ એ ગ્રંથવાના નીર સમાન છે.

—અકેવર્તો રાજગોપાલાચાર્ય: હરિજન

સ્ત્રી ભાવનાપ્રધાન કે બુદ્ધિપ્રધાન ?

એમ કહેવાન છે કે સ્ત્રીઓ ભાવનાપ્રધાન જ હોય છે અને પુરુષો બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે. સ્ત્રીઓએ જ ધર્મભાવના મેળવેલી છે. એવી ભતની માન્યતા અને વાક્યો મોલતાં સાંભળીએ છીએ. હું એ પોતે પાની ટાલો નથી. સ્ત્રીભતિ ભાવન્દ્રપ્રધાન અને પુરુષ બુદ્ધિપ્રધાન અગિત છે એ હું નથી માનતો. માત્ર ભાવના કે માત્ર બુદ્ધિ કમ નથી જાતની. પુરુષ ભાવના અને બુદ્ધિ બન્ને મર્યાદા ધરાવે છે અને બુદ્ધિ અને ભાવના વો કોઈપણ નરી વસ્તુ સ્વીકારે છે. સ્ત્રીઓ ધર્મની રહા કરે છે એ ભતની પ્રકંમા હસ ગિરને કે આજો નાપુએ કરેલી છે પણ એમાં હું મંમત નથી.

—કિટોરશાસ મધરવાળા: સ્ત્રીઓના માર્ગમાં અંતરાયો.

જાવનર પ્રવિદ્યા વિદ્યાલયમંત્રા વ્યાખ્યાનમંત્રી

રવિબાણુની સાહિત્ય સૃષ્ટિ

મારી સૃષ્ટિને એક સીમા હોય છે. તે સીમા પર્યંત વારંવાર તમારા મનોરથ જમ પહેલેથી તો તમારું મન ખગડી જશે. મનુષ્યને એક રોગ છે. જે પ્રાપ્ત થાય તે તમારી પ્રકૃતિને સંપૂર્ણપણે પરિતપ્તિ આપી શકે તેવી પ્રત્યાશા મારી રચનાઓમાંથી રાખશે નહિ. કંઈક તમને સારું ન લાગે તે બીજાને મન પોતાના મનની જ કથા લાગે. જુદા જુદા ભારથી જુદા જુદા દુરથી જુદી જુદી વાતો કહેલી છે. તેમાંથી જે તમને પસંદ પડે તે પસંદ કરી લ્યો.

—શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

માતૃભાષા જ કેળવણીનું ખરું વાહન

“ હિન્દના ધણાખરા પ્રદેશમાં તો ફક્ત એટલું જ થયું છે, કે મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ભાષા સિવાયના બીજા જવાબપત્રો માતૃભાષામાં લખવાની વિદ્યાર્થીઓને છૂટ આપવામાં આવી છે: તે સિવાય ભાષાને શિક્ષણ વાહન તરીકે ‘બહુ જ થોડું’ રચાન મળ્યું છે. ત્યારે અહીં ચૈમ્પુરમાં તો આપણે આ બાબતમાં પહેલ કર્યાનો દાવા ધરાવીએ છીએ. ત્રણ વર્ષો પર ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષયો કાનડી ભાષાદ્વારા શીખવવાનો એક પ્રયોગ ચાલુ કરેલો. ને આ વર્ષે તો આપણે તમામ મોરી હાઈસ્કૂલોમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ને ગણિતના શિક્ષણનું ફરજિયાત વાહન કાનડીને અત્યવેશ છે. પણ જેઓની માતૃભાષા કાનડી નથી તેઓને અંગ્રેજીના માધ્યમમાં લખવાની છૂટ આપી છે. ને અમે તો જોયું છે કે કાનડીમાં શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓએ કાનડીમાં પરીક્ષા આપવામાં સફળ કરતાં વધુ નિપુણતા બતાવી છે, એટલું જ નહીં પણ તેઓએ અંગ્રેજીના વિષયમાં પણ બહેતર પરીણામ બતાવ્યું છે. આ એક મહત્વની બીના છે, કેમકે યુનીવર્સિટીની એ ફરીવાર છે કે મેટ્રીકની તો શું પણ પ્રવેશકની પરીક્ષા પસાર કરનારા વિદ્યાર્થીઓનું પણ અંગ્રેજી અતિ નબળું રહે છે.

—કાનડી સાહિત્ય પરિષદના અધ્યક્ષ શ્રી સુબ્રામણ્યમના ભાષણમાંથી.

હિન્દના પરદેશી હિતૈષીઓ

અને સિસિસ સેંગર તો એવા દુઃખીઓના દુઃખભંગક રહ્યાં. એવાં દુઃખીઓનું મોક્ષમાધન સંતતિનિયમન નહીં તો બીલું શું? હું આ કટાક્ષ નૃપી કરતો. મિસિસ સેંગરે અમેરિકામાં સર્વધર્મપરિષદ આગળ આપેલ ભાષણમાં સંતતિનિયમનને મોક્ષ-માધન તરીકે વર્ણવેલ છે. તે ભાષણમાં એમણે નથી વાત કરી કેવળ વિવાહિત દંપતીઓની, ત્યાં તો એમણે વાત કરી છે અમેરિકાની—ત્યાં દર વર્ષે ૨૦ લાખ બાળહત્યાઓ થાય છે! એટલી બાળહત્યાને અટકાવવાને માટે સંતતિનિયમનનાં માધનો સિવાય બીજો શો ઉપાય? પણ હજી આગળ વધીએ તો જણાશે કે આ પરદેશી પ્રચારિકાઓની ચલામ ભારતની ઓઓના હિતાયે નહીં પણ બીજા જ હેતુથી ચમ રહી છે. અમેરિકાના એ જ ભાષણમાં એમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું: “ જાપાનમાં વસતિ કેટલી વધી રહી છે! ત્યાં તો વસતિવૃદ્ધિનું એનું આગલું અપવ પ્રમાણ હતું તે પણ હવે વટાવી જવામાં આવ્યું છે. આમને આમ ચાલે તો આ એશીઆની પ્રજાઓનો ત્રાસ ધરતી કેમ સહન કરી શકશે! રાષ્ટ્રસંઘે આની સામે કાંઈક જગરસ્ત

[અનુસંધાન પૃ. ૧૦૨]

વર્તમાન સાર

આહરીય કવિ કમલુ જી પિટસે લખનિયોને જન્મ સંસ્કૃતિનાં શિરોમણિ
અર્થે તરીકે બહુમાન કર્યો છે.

તા. ૬-૨-૩૬ એ અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભા, બારત કલામંદિર
અને હિંદુસ્તાની સાહિત્ય સંઘ તરફથી કરેલ કેરલ કલામંદિરના સંસ્થાપક કવિવર
વશીષ્ઠાચાર્ય, સન્માન કર્યું હતું.

તા. ૬-૨-૩૬ ને રાજ ઓ. કોવાલાલ મુનશીને પ્રમુખપદે સ્વર્ગસ્થ પંડિતજી
મોતીલાલજી નહેરૂની પતિમી સંવત્સરી બિજવણ પ્રબંધમાં બહેર સભા યજ્ઞ હતી.

તા. ૧૫-૨-૧૯૩૬ રાજ મહારાષ્ટ્ર સંગીત સમિતી તરફથી હિંદુસ્તાની
મ્યુઝિક કોન્ફરન્સનું પ્રથમ સત્ર શરૂ થયું હતું. સત્કારમંડળના પ્રમુખપદે ઓ.
લીલાવતી મુનશી હતી ને પ્રમુખપદે હરમપુરના મહારાજ ઓ વિજયદેવજી હતા.

તા. ૨૩-૨-૩૬ ને રાજ ઓ હાર્મસ ગુજરાતી સભા તરફથી શુદ્ધિવર્ધક
બ્યાખ્યાનમાળા અંગે 'બેઠેર : કળા કે શાસ્ત્ર ?' એ વિષય ઉપર દિ. ન. કૃષ્ણલાલ
કવેરીના પ્રમુખપદે ઓ હાર્મસ ગુજરાતી સભામંદિર, મુંબઈમાં ઓ. બીમલાલ લાલવાણી
રેસાઈએ એક બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

રવિવાર તા. ૧૬ ઓ ફેબ્રુઆરીને દિવસે સુરતની આંતરરાષ્ટ્રીય ફેલોશિપના
આશ્રમે ઓમતી શીરીન ફોલ્કરે 'બહાઈ ચળવળ' વિશે ભાષણ આપ્યું હતું.

સોનબદ ગુરુકુળનો મહોત્સવ ફેબ્રુઆરી તા. ૨૧ થી ૨૩ સુધી બોજવાયો હતો.

સદમત મંત્રાદ પંચમે જ્યોત્સને અંજલિ આપવા મુંબાઈના ન્યારિકોની
સભા નામદાર આગાખાનના પ્રમુખપદે મળી હતી.

સિંધની કોલેજની કન્યાઓની સભા કરાંચીની સિંધ કોલેજના થીએટરમાં મળી
હતી. કન્યાઓ માટે નાટીની કારણીકા ઇચ્છવા જોમ છે એવો ઠરાવ તેમાં પ્રસાર થયો હતો.

૧. રહેલ આકરમાત વખતે મુંબાઈના કોરોનર ગુજરાતીઓ રહામે જે બહુપદતી
રીઝ કરે છે તેને વિરોધ કરવા ઓ. જમનારાય મહેતાના પ્રમુખપદે મુંબાઈમાં એક
સભા મળી હતી.

સિદ્ધપુરમાં કલકાલપ્રદર્શન બંધાયું હતું.

આવતા બુલાકાના પહેલા સપ્તાહમાં મળનારી આગ્રહ અને અમેરિકન ઇતિહાસકારોની પરિષદમાં હાજરી આપવા કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલરને નિર્ગત્ય મળ્યું છે.

અમદાવાદમાં શ્રી. ડી. બી. મહુલીકરે તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરીને દિવસે ' ભારતીય ચિત્રકળા ' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

૧૯૩૪-૩૫ થી જે શિક્ષકોએ મેઇસ ટ્રેઇનિંગ કૉલેજની પરીક્ષામાં દિન્દી વિષયની ન આપી હોય અથવા નાપાસ થયા હોય તેમની દિન્દીની પરીક્ષા એપ્રિલ માસમાં લેવાશે.

વડોદરામાં ધી બરોડા એલિમ્પિક એસોશિયેશન સ્થાપાયું છે.

દિન્દુ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ચાન્સેલરના સ્થાનેથી આચાર્ય શ્રી. આનંદચંદ્ર મુવટકે સમયમાં નિવૃત્ત થનાર છે.

દિન્દુસ્થાની સાહિત્યસંઘ, અમદાવાદમાં તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરીને રાજ દશમિના દેસાઇને પ્રમુખપદે અ. રામચંદ્ર આશવસ્તે ' મરાઠી પોવાડા સાહિત્ય ' એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું.

પૌરત્વ વિદ્યાપીઠ (School of Oriental studies) વાળાં ફેવરેડ નિયત એમીલન ધવાન્સનું જન્યુઆરીની આખરે લંડનમાં અવસાન થયું છે. એઓ હેન્ડા સારા વિદ્વાન હતા.

દિન્દના મિમેનિકલ એન્જીનીયરીંગ સંઘની અમદાવાદની શાખાએ મિમેનિકલ સેવિલ તથા ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જીનીયરીંગ અંગેનાં સો પ્રતકો મરફતી માઈટની ઘાઈએરીને બેટ આપ્યાં છે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રતિ વર્ષ થતી સાહિત્યના અભ્યાસની પરીક્ષા તા. ૭ મી જૂને લેવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાના આવતા સત્રની તારીખ એપ્રિલ ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ નક્કી થઈ છે.

શ્રી. ભક્તિપ્રસાદ ત્રિવેદીએ દિન્દી સરકાર તરફથી મંડપાળની તાલીમ આપનારા વર્ગના બાકી લઈ પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું છે.

સીરોલીન

ખાંસી, શરદી, સળેખમ, ધનુસુએજા અને કાચની પ્રાથમિક સ્થિતિ વગેરે માટેના એકનો એક અને સર્વથા વિદ્યાસપાત્ર સલામતીભર્યો ઇલાજ. હિંદના બહુતા રાજકારી નેતા ડૉ. એમ. એ. અનસારી, એમ. ડી; એમ. એસ. સિરોલીન "સેરો." ના સંબંધમાં તા. ૧૨મી મે ૧૯૩૪ના પત્રમાં લખે છે કે:-

" હેઝો કેટલોક વખત ઘણા જુના જાતીના અને જાતરડાના કાચના મારા ઘરોએને કે સીરોલીન (સાફમેન-સા-સેરો) આપતો રહ્યો છું. આ ફા સરખતના રૂપમાં કારેકોલની એક સ્વાદીષ્ટ-ખનાવટ છે. અને એ અસરકારક અને જલદ જ-પુનઃચક્ર બનાવટ માલમ પડી છે. એ સ્વાદમાં અતિ મધુર છે અને દરદીને લાંબો વખત સેવન કરાવવામાં આવે ત્યારે પણ પેટમાં કાંઈ પેકે તામેય થઈ શકે છે. "

અને ડૉ. વી. એમ. ભાયાણી, એમ. બી. બી. એચ. મુંબઈથી તા. ૩૧મી ડીસેમ્બર ૧૯૩૫ ના પત્રમાં લખે છે કે:-

" શરદી, ઉધરમ અને જાતીનાં ઘરો તેમ જ કાચોગની સરખાતના કીટસાએમાં સીરોલીન "સેરો" ની ઉત્તમ અસરની મને ખાતરી થઈ છે. તેના મધુર અને સ્વાદીષ્ટ મને તેવા સ્વાદને લઈને નાણુક અને સુંવાળા બાવડો પણ એ દવા ખૂબ મુશીબી પડે છે. "

[એકલો : પ્રમુખાન પૃ. ૧૯ થી]

આમ વાત કરતા તો ચિતા દંડી પડી ને વાત લપડી-બધા ય હાસ કરી અંધારામાં ભૂત જેવા રસ્તે પડ્યા ને પોતપોતાને ઘેર પડ્યા.

એ અંધારામાં એ રાખ પાસે માત્ર અરુણ બેઠો હતો. તે રાખને જોતો હતો. જીવનની આ ઘટમાળ ઉપર-આ કારમા વૈષમ્ય ઉપર રહ્યું ય પાછું હતી જવું હતું-“ એકલવાયું જીવતા એકલાનું તે કાણુ ! કાષ્ઠ થયું છે-ન અનિદ, કે નહિ; કું તારી રાખ સંભાળું છું. તું ચિંતા ન રાખતો ! ” કહી એ પણ પ્રલાતનાં આજ્ઞા ઉઘસ થતાં ચાલી નિકળ્યો.

બીજે દિવસે એના પિત્રાધને જાણ થયું-વારસાહકની બજવણી કરી બાકનો હકક બજાવ્યો; ને બીજી રાતે પણ પેલા ક્ષીરનાં ગીતો સાંભળતો હતો. એકલો અરુણ-અરુણ તો એકલો હતો એવો જ રહ્યો.

એકલા ઉગલું, રહ્યું, એકલા આશમી જવું.

એકલી જલકાતા આ સંસારે એમ શું થયું ?-એ કાષ્ઠ ઉઠેલી શક્યું છે ! કે બરમ ફરે ?

ગયા વર્ષમાં રૂ. ૧,૪૧,૦૦,૦૦૦નું જીંદગીના વિમાનું મેળવેલું કામકાજ “ ન્યુ ઇન્ડીઆ ”ની સદ્દરતા અને લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે.

ન્યુ ઇન્ડીઆ

એશ્યુરન્સ કું લી.

(એરમેન-સર નવરોજી સકલ્લાતવાલા, નાઇટ, સી. આઇ. ઇ.)

સત્તાવાર થાપણ રૂ. ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦

ધરતુ થયેલી થાપણ રૂ. ૩,૫૬,૦૫,૨૭૫

પગાર થયેલી થાપણ રૂ. ૭૧,૨૧,૦૫૫

ન્યુ ઇન્ડીઆ “એ જીંદગીના વિમાનું કામ ૧૯૨૯ માં શરૂ કરી બીજી દાયકા પણ દિંદી મા કંપનીએ પહેલાં ૭ વર્ષમાં નહીં કરી જતાવેલું કામ કરી જીંદગીના વિમાના ક્ષતિદા-માં એક રેકર્ડ કર્યો છે.

ધુ વીગતો માટે લખો:

જનરલ મેનેજર,
એશ્યુરન્સ શેડ, કોટ, મુંબાઇ.

[હુલડડખોર : અનુસંધાન ૫. ૨૪]

બ્યક્ત કરી ચકો નથી. તમારી અને કેથરાઇન વચ્ચે અત્યારે કેમ ચામે છે તે મને ખબર નથી: પણ સ્ટીફન, હું તમને કહું છું—ખીજ કેઇ સ્ત્રી સહન કરી શકે તેના કરતાં વિશેષ, તમે ગયા બે મહિનામાં અને પાલી છે.

[માર કુખનો અભિનય કરે છે.]

સરજોન : તમારા સ્ત્રી તમે અત્યારે પસંદ કર્યો—

માર : પસંદ કર્યો !

સરજોન : એની દરેક લાગણીની વિરુદ્ધ તમે વર્ત્યા. આ પરિણામ અસરથી તે તમે જાણતા હતા—મારા ખીજ છોડાને પણ એવુંજ થાય—

માર : એમાંના અને તેને બદલે ખુશીથી મરણ હું તૈયાર છું.

સરજોન : હા—તમારું કુખ હું સમજું છું. તમારા દેશ વિરુદ્ધ ખડા થવા કરતા ખીજું મહાન કુખ હું અણલમાં લાવી શકતો નથી. એ બોલે તો મને જીવન પાછો મળતો હોય, અને, મારા બાપ દીકરા બચતા હોય—તોપણ તે મારે પાછા ન મેળવે. દેશ માટે મરી શીટવું—અને તેમ પણ મારો છોડો સુખી છે !

માર : હા !

સરજોન : હતાં તમે કો તે એ જ કાં કરો ! સ્ટીફન, તમારામાં અભિમાનનું હું જૂન જરાઈ છે !

માર : તમે એમ ધારો છો કે ત્યાં લડતા નવામાં નાના સૈનિક કરતાં હું મારી જીતને અહીંયાંતો માનું છું ? એક ધડી માટે પણ નહિ.

સરજોન : હું તમને સમજી શકતો નથી. મેં તો કમેઈ તમને, કેથરાઇન વચ્ચે લાગણી ધરાવતા જોઈએ.

માર : સર જોન, તમે સ્ત્રી અને બાળક પહેલાં દેશને રચાવ આપો છો ને ?

સર જોન : જરૂર.

માર : હું પણ તે જ માનું છું.

સર જોન : (અભયપૂર્વક) મારો દેશ જે કરે છે અથવા કરતો નથી, તેની પરીક્ષા મારા હિંમતની જેમ હું કરતો નથી. (એના માટે એણે જે સહન કરું છે તેના આનંદથી) મારો દેશ !

માર : એ સિદ્ધાંત માટે મારું સર્વસ્વ સમર્પણ હું તૈયાર છું.

સર જોન : (સંચારપૂર્વક) સ્ટીફન, મેં તમને કેઇ દિવસ ચક્રમ લાગ્યાં નથી : હંમેશાં મેં તમને પ્રામાણિક અને શણગાર માન્યા છે. પણ આ તો — આદર્શ-વાદી ચાંપણ છે.

માર : માર છે તેનું જીવન.

સર જોન : જમી પરના જગત પુરોષો અને મનોતપ પ્રજાએ જે પોતા મારે મારું

માન્યું છે તેનાથી તમને કેમ સંતોષ થતો નથી. આપણા દેશ માટે એ કેટલું સહન કરી શકે તે મેં જોયું છે અને હું એમને જોળણું છું.

માર : સર જોન, ખ્યાલ તો કરો કે મારા ગયા એ મહિના કેવી રીતે ગયા છે ! રસ્તામાં મને જોષ લોકો પુઠે ફેરવે — અને જીત સમજી જુના મિત્રો મારી પાસેથી પસાર થઈ જાય છે. ટપાલની પછી બીતી રહે ! કાનમાં છુમરાણના અવાજ વાગતા હોય એવી સ્થિતિમાં દરોજ રાત્રે સુવાનું ! અને તિરસ્કાર સિવાય મારું નામ વપરાતું નથી એ જાણ્યું —

સર જોન : તમારે નવા મિત્રો થયા છે : હું ધારું છું કે એવા ઘણા જ થયા છે.

માર : પછી કાલ રાત્રે મારા પર યુકવાર્ગા આવ્યું, એથી તો એનો ખદ્દો વગતો નથી ને ? એની સરખામણીમાં તમારી લડાઈઓ રમત બરાબર છે.

[રસ્તામાં દોગાનો પોંપાટ અને ધમાલ વધતાં જાય છે, સર જોન એમનું માથું તે વરફ ફેરવે છે.]

સર જોન : જીત થઈ એ તમે સાંભળ્યું દરો. એ માટે દિલગીર થવા જોઈતી હદ સુધીની તમારી અકુદરતી લાગણી નહિ હોય ? (માર માથું ધ્રુણુવે છે. એ તો ઠીક છે) ! ઈશ્વરને ખાતર, સ્ટીફન, સુધારણું મુશ્કેલ નીવડે ત્યાર પહેલાં અટક. કેથરાઈન સાથેનું તારું જીવન બગાડીશ નહિ. જીમર્ટ એનો પ્રિય ભાઈ હતો. એને મારનારને તમે ટેકા આપો છો. એથી, એને કેટલું લાગે એનો તો વિચાર કરો. આ-ગાંડા ચક્રમવેડ-આદર્શ-ધેલજા-જે કહેતા હો તે જતા કરો, કેથરાઈનને લખને જતા રહો. આ ખતમ થાય ત્યાં સુધી દેશ છોડીને આદ્યા જાઓ-આ તમારો દેશ જેની તમે વિરહ છો અને જેને તમે બદનામ કરો છો એને સાથે લઈ જાઓ. જુઓ ! તમે શું સારું કરો છો ? ખરેખર શું સારું કરો છો. ? ચાલ, ભાઈ ! સંપૂર્ણ હેરાન થાય ત્યાર પહેલાં સમજ.

માર : સર જોન ! આપણા લોકો ત્યાં એમનામાં છે તે સિદ્ધાંત માટે માર્યા જાય છે. હું મારો સિદ્ધાંત ઉંચો અને માનવજાત માટે વિશેષ સારો માનું છું-એમાંથી મારે ખસી જવું ? આ લડત મેં શરૂ કરી ત્યારથી આ વિરોધ કરવા માટે અનેક મારો આભાર માન્યો છે. એ મને હવે એમનો નેતા માને છે. એમનો મારે ત્યાગ કરવો ? તમે તમારી છેલ્લી આશાની અજમાયશ કરો-ત્યારે તમે શું સારું કરો છો અથવા એમાંથી બચીને જીવતા આવશો, એવો તમારી જાતને સલાહ કરેલો ? મને અત્યુ-સર છે એ લોકોને દેવો ન દેવો અને આજ આ દેશમાં નહિ, પણ સદા માટે સર્વ દેશમાં પવિત્ર છે એવો જ્યોતિષ પ્રકારવા પછી અને હોલવાઈ જવામાં મદદ ન કરતી, એ મારી છેવટની આશા છે.

સર જોન : (લાંબુ જોવા પછી) તમે જોશો છો એ માનવા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. પણ મને કહેવા દો કે તમે ગમે તે જ્યોતિષ વિષે વાત કરતા

હશે-એ સમજ્યા માટે તો હું ધરો યહ ગયો. છું-તમે જરૂર એક એક જ્યોતિ તો જુઓ. હો-તે તમારી પત્નીનો પ્રેમ. ખુદ ખાતર ! આ તમારા નવા મિત્રોનું જુથ, આ ચક્રો અને તમારીદાસોનું દેણું એ એના પ્રેમનો-તમારી કારકીર્દીનો, અને અન્ય જે તમને ચાહતા અને માન આપતા તેનો તમને અહીં આપી દો, તેમ હેલ તો તો ધણું મારું. પણ જુદી પરના એકલવાયા હેલ્યા માથુસરી મારક-તમારે પ્રેમ માટે હાંકાં માર્યા પડે. આ તમારું કાર્ય પૂરું નાશ અને બરબાદીમાં પરિણમે-જે યાનું જ છે-તો હું તમારા પ્રેમે દયા નહિ દર્શાવું-હું દયા દર્શાવી કપાઈ નહિ. રામરામ !

[એ બારણા વરફ ભય છે. તેને ક્યાં છે અને બહાર ભય છે. મોર લડન રાત કોરો રહે છે. આજો જન્મત રસભરનો ધોંધાટ અને જુમરાણ વધે જ ભય છે, અને ધીમે ધીમે એની જ્વાલમાં પ્રેમાલ છે. એ જ્વાળાની આગને ભય છે અને બહાર જુએ છે; પણ પંદરી વગાડે છે. એનો જ્વાળા આવતો નથી, અને જતો રૂળગાળેને એ ફરી પંદરી વગાડે છે. કેવરાઈન ફરી પ્રવેશ કરે છે. એણે કાળુ ટોપી, અને બહાર જ્વાળો કાળો કોટ પહેરેલાં છે. ઘંઝુ એવા ઝિવાય લાગણી વિના તે બોલે છે.]

કેવરાઈન : તમે પંદરી વગાડી ?

મોર : આ કોરો નોકરો બંધ કરે તે માટે.

કેવરાઈન : નોકરો બહાર ચાલ્યા ગયા છે. હરને આજ લમાકારો એવો તેમને ભય છે.

મોર : સમજ્યો.

કેવરાઈન : એમની પાસે એમને દેશની રાખવા તમારા જેવા આદર્શો નથી. (મોર ખચકાચ છે) હું એવીજ અને હેલનની જોડે બાપાજીને ત્યાં બહુ છું.

મોર : (એવું સંજોનો અગત્ય અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરતો) કીક ! હોટલ કરતાં તને એ મધુ ? (કેવરાઈન માથું હલાવે છે. ધીમેથી) મને કહેવા કપડા, પીટ, કે તારા માટે-શુમટના-મને કેટલી લાગણી થાય છે ?

કેવરાઈન : જરૂર નથી. મારો કહેવાનો અર્થ મારે સ્પષ્ટ કરવો જોઈતો હતો. હું પાછી આવવાની નથી.

મોર : નથી-આ ધર સલામત નથી ત્યાં સુધી—

કેવરાઈન : સમજાગી નહિ.

મોર : કીટ !

કેવરાઈન : મેં તો તમને પહેલેથી કહ્યું હતું. તમે કદ એનાંગી ગયા છો !

મોર : (અનિશ્ચય લાગવાથી) એનો અર્થ શો થાય છે તે ખબર છે ? આપણે આનો પ્રેમ...અને દસ વર્ષ પછી !

કેવરાઈન : એ પ્રેમ હતો ? મારા જેવી કૌર્બીને તમે કદાપિ આવી જ કેમ ચમ્પા હો !

મોર : આ નો મહિપણ છે, કીટ-કીટ !

કેથરાર્થન : ગઢ રાતે હું તૈયાર હતી: તમે ન થઈ શક્યા, તે વખતે તમે તૈયાર ન થઈ શક્યા તો કદાચ તમારાથી નહિ થવાય. તમે તો બહુ ઉન્નત છો, સ્ટીફન. જેની સમોવડી હું નથી, એવાની સાથે મને રહેવાનું ગમતું નથી—હું રહેવા ઇચ્છતી નથી. તમે પેલું ભાષણ કયું ત્યારથી આનાં પગરણ બેઠાં હતાં. શું પરિણામ આવશે, એ મેં તે રાતે કહ્યું હતું.

માર : (એને હાથ વીંટળાવા પ્રયત્ન કરતાં) આટલી બધી દુઃખનીશ નહિ.

કેથરાર્થન : ના ! સાચી હકીકત જુઓ ! આટલી બધી લિન બર્કિનઓ સાચી શકે જ નહિ—મને જવા દો.

માર : ધ્રિવરને નામે કહું છું કે આપણા સિદ્ધાંતમાં ફેર છે તેમાં હું શું કરું ?

કેથરાર્થન : ગઢ રાતે તમે 'સોદો'—શબ્દ વાપર્યો હતો. બરાબર છે. તમને ખરીદવાનો મારો વિચાર હતો. મારે તમારા સિદ્ધાંતનો નાશ કરવાનો ઇરાદો હતો. હું શું કરતી હતી તે તમે મને દર્શાવ્યું. સ્ટીફન, હું સોદા કરનારી છું, એમ ઓળખાવાનું મને પસંદ નથી.

માર : ધ્રિવર જાણે છે—એવો મારો હેતુ નહોતો. તમારી આત્મસ્વરૂપ હું ન હોઉં તો મારે તમારી રખાત માફક રહેવું નથી.

[માર, કોઈએ ચામુક ફટકાર્યો હોય તેમ જાણે બચાવમાં બે હાથ લેવા કરી દે છે.]

કેથરાર્થન : હા, એ દુરતા છે. એ દર્શાવે છે કે તમે ઉન્નત સ્થિતિના વાસી છો. હું તમને નીચે નહિ ખેંચી પાડું.

માર : ધ્રિવરને ખાતર કીટ, તારું અભિમાન દૂર કરી જરા સમજ, હું મારા સિદ્ધાંત માટે લડું છું. માણસ ખીજું શું કરી શકે ? ખીજાં શું ? અરે ! કાટ ! જરા વિચાર !

કેથરાર્થન : હું તો અહિં યુગગામી જઈ છું. કશું કરવું નહિ—મુંગા બેસી રહેવું—અને મારા ભાષણો ત્યાં લડે છે અને માર્યા જાય છે. હું સારવાર માટે જવાનો પ્રયત્ન કરીશ. હેલન મારી સાથે આવશે. મારે પણ મારો મત છે : જેવો તેવો સામાન્ય દેવપ્રેમ. હું તમારી સાથે અહિં રહી શકીશ નહિ. ગઢ રાત મેં જમીનપર વિચાર કરતાં કાઢી છે—અને હું સમજું છું !

માર : અને ઓલીવ ?

કેથરાર્થન : આપા જોડે હું એન બાપાને ત્યાં મૂકીશ: એને લઈ જવાની મનાઈ કરો તો જૂદો સવાલ છે. તમે મનાઈ કરી શકો છો.

માર : (નિઃસ્વાહ્યા) હું સારી પેઠે જાણે છે કે એમ હું નહિ કરું. તને જવાની અને એને સાથે લઈ જવાની સ્વતંત્રતા છે.

કેથરાર્થન : (ધોમેથી) આભાર ! (એકદમ તે એના તરફ ફરે છે, અને એની આંખોને માતા તરફ આકર્ષે છે. અવાજ વિના, એ દષ્ટિમાં સર્વ ઘટિત વ્યક્ત કરે છે) સ્ટીફન ! એ છોડી દે ! અને મારી પાસે આવ !

[રસ્તામાં ધ્રુવાલીના અવાજ વધતા જાય છે. આનંદનો દરક અવાજ, સોસોડીઓ, કુલકા જોરેના ધ્વનિ સંભળાય છે]

મોર : અને એમાં કુખી મરે ?

[કેપરાઈન ઝડપથી બાસણ વરફ ફરે છે. ત્યાં તે ઘસી રહે છે અને ફરીથી એના આંખું જુએ છે. હાથણીના ધુલને ઢીરે એનો ચડોસ અમમ્ય થાય છે.]

મોર : ત્યારે-નું જન્ય છે ?

કેપરાઈન : (ધીમેથી) હા.

[એ મરવડે નમાવે છે, દરવાજે ઢપાડે છે અને જન્ય છે. મોર એની પાછળ જાય જ્યાં આગળ ધરે છે, પણ દરવાજામાં ઝોલીવ દેખાય છે. એણે સફેદ નાનો ડોઠ અને ગોળ સફેદ ડોઠ પહેરેલાં છે.]

ઝોલીવ : બાપુ, તમે અમારી જોડે નથી આવતા ! (મોર માથું ધુણાવે છે)

ઝોલીવ : શા માટે નહિ ?

મોર : કંઈ નહિ માસ અસ્થિર પંખી !

ઝોલીવ : મોટર ધડી ધીમી લઈ જવી પડશે. રસ્તામાં ધણી દોઢો ભેગા થયા છે. એ ધડો આગ લગાડે નહિ, એટલા માટે તમે અહિં રહો છો ! (મોર હા પાડે છે) હું થોડીવાર રહું ? (મોર માથું ધુણાવે છે) કેમ ?

મોર : (એના માથા પર હાથ મુકતા) મારી બચુડી, જા.

ઝોલીવ : બાપુ ! મને જરા બચ્ચી તો કરો. (મોર એને ઉચકી બચ્ચી કરે છે)

ઝોલીવ : ઊ...ઊ...

મોર : જા, દીકરી !

એ જન્ય છે, એની સામે સાથું ફરી જુએ છે, એકદમ ફરે છે અને અદસ્ત થાય છે.]

[મોર બાસણ મુઠી એની પાછળ જન્ય છે, પણ ત્યાં અટકે છે. પછી એરે બધું જણાવે ખ્યાલમાં આવે છે, એણે રસ્તાની બારીએ દોડે છે, અને આગલાં બાસણાં પર નજર નાખતાં એક લંબાવે છે. સડ થતી સાડીનો અને ટોળામાંથી રસ્તો કરવા વચાકતા છુંગળાનો એાં એાં અવાજ સંભળાય છે, એ બારી આગળથી ખસે છે.]

મોર : પૃથ્વી પરના છેલ્લા મનુષ્ય એવો એકલા !

[રસ્તાના ચોંપાટમાંથી એકદમ રમકડું અવાજ સંભળાય છે.]

અવાજ : એ રહ્યો ! એ જ છે ! મોર ! દેશબેદી ! મોર !

[લાંબીના કાચે કપર સોપારીનાં એાં, નારંગીની ડાલ, અને નકાબો વસ્ત્રએનો વરસાદ મહેલક થઈ છે. થડા પેકાર માફક રાખે છે. " મોર ! દેશબેદી ! દેશબેદી મોર ! " અને બારીમાંથી, ઢાંચી ખલભે અને વાંસડા કપર થઈ હાકલાં સળંગતાં ચોનાથ ફાગસો નજરે પડે છે. ચાણોનો ખનિ વધતો જાય છે. એ વરફ ખાન આપ્યા વિના મોર આવી વરફ નેરો કરે છે પણી કાકડ અવાજ સાથે એક કાચમાંથી પથ્થર અંદર આવે છે. હસવાનો એાંખરો અવાજ અને આનંદમયું બુમરાણ એની પાછળ સંભળાય છે. કાચ ફેલી બીએ પથ્થર અંદર પડે છે. એક થીબર મોર વિસ્ફાસભરી નજરથી રસ્તા વરફ ફરે

છે, અને ચીનાઈ ક્ષાનસના તેજથી એના મોં પર પ્રકાશ પડે છે. પછી બસે બહારનું બધું ધોંધાઈ જાય જઈને, એ ઝોરડામાં પાછો ફરે છે, આત્મબાણ જીએ છે, અને માથું નમાવી દે છે. ઘોંઘાટ વધતો જાય છે: ત્રીજો પથ્થર ફાલ ફેરી અંદર આવે છે. મોર ફરી માથું ઉંચું કરે છે, અને બન્ને હાથ દબાવી પોતા સામું જોઈ રહ્યો. નોકર હેનરી સાબલ યધને બે બાસણવાળી ખાસીઓ તરફ ઉઘાડીને જાય છે.

મોર : અરે ! મેં ધારેલું કે તું ગયો તો.

નોકર : સાહેબ, હું પાછો આવ્યો.

મોર : હવે માથુંસ !

નોકર : સાહેબ, એ અગાશીવાળો દરવાજો ઉઘાડવા મહેનત કરે છે, ખાનગી મીલકત પર એમને આવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી—ગમે તેમ હોય તો પણ.

(હુલ્હડખોરના ઘસારાખંધ પ્રવેશમાં સામનો કરતો નોકર હેનરી ગસરાઈ જાય છે અને અગાશી પર ટોળામાં ફેંકાય છે અને પછી દેખાતો નથી. બન્ને ભતિનાં મોલ્સાઓનું બનેલું મિથ્ર ટોળું છે. એમાં હંકતરી વિદ્યાર્થીઓ કારકુનો, ફકાલદારો, છાત્રીઓ અને એક બે ફકાટ છાત્રાઓ છે, ધણાએ ટોપીઓ અદલબદલ કરેલી છે. કેટલાક પાસે પીંછાં છે તો કેટલાકે પતરાની સીસોટીઓ રાખી છે. બહાર અગાશી ઉપર કેટલાક વાંચનાં અને ચીનાઈ ક્ષાનસે લેહાળે છે. અવાજનો ઘોંઘાટ ધણો છે. ધમાલમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આગેવાન છે: એમાં મુખ્ય સાજ સન્ના વિનાનો 'હોવાથી જણાઈ આવતો, ટોપી વિનાનો કસરતબાજ યુવાન છે. ધસી આવતું જડકું અને ફાલસા જેટલી કાળી મૂછો એને છે: અને એના મોઝા હાથને ખસાના આંદોલનથી એ ચતિનો પ્રવાહ ચલાવે છે. અવાજ અને ધસારાનું પહેલું મોલ્લું શમ્યા પછી એ જુમ પાડે છે: " એના તરફ છાત્રાઓ ! એ ઘીરને ખુરશીએ ચડાવો. " સ્થિર મોર તરફ વિદ્યાર્થીઓ ધસારો કરે છે અને એમના ખલા પર ચડાવી દે છે, અને ઝોરડામાં ચારે ફેર ફેરવે છે. એમના મિથ્ર ગાવાના, સીસોટીઓના અને જુમરાણના સંગીતને તાલે બે વખત એનું ચક્ર ફરી, વિદ્યાર્થીઓનો આગેવાન જુમ પાડે છે " એને નીચે ઉતારો ! " કક્ષાગણ થઈ રસ્તાની ભારી આગળ ધકેલી પ્રવેશ મેજ પર એને બેસાડે છે, અને એના સામું મોં ફાટી જોઈ રહે છે.]

મુખ્ય વિદ્યાર્થી: ભાવણ ! ભાવણ !

[અવાજ એટલો ઘાય છે, અને મોર આત્મબાણ જીએ છે.]

મુખ્ય વિદ્યાર્થી: ચાલો, સાહેબ.

મોર : (શાંતિભર્યા અવાજે) મઝાંમાં જ્યાં હુલ્હડખોરના વર્તનને લાગુ પડતા જુલમના કાયદાને બંને તમે અહિં આવ્યા છો. અને એ કાયદાના આધારે તમે મારા શરીરને તમને ફાંસે તે કરી શકો છો.

એક અવાજ: અને અમે કરશું જ.

મોર : મને એમાં શંકા નથી: પણ તે પહેલાં મારે થોડુંક કહેવાનું છે.

એક અવાજ: તમારે હમેશ એ હોય છે.

[એક બીજો, નિર્ધારના શ્રદ્ધાવાનો અવાજ કાઢે છે.]

મોર : દુનિયામાં તમારા-દુસસહસ્રોત જેવી બીજી કોઈ તિસ્તકાર્યોગ્ય વસ્તુ નથી.
તમને આવતા દેખીને ધ્રુવર પશુ ચાલ્યો જાય છે.

મુખ્ય વિદ્યાર્થી: સાહેબ, -વિચારીને બેસો.

અવાજો : મારો ! મારો બીજારીને !

મોર : (હુમરાણ કરતા મોટા અવાજે) મારા અમ્મન મિત્રો, હું તમારાથી
બીજો નથી. મારા મકાનમાં તમે જળાકારથી પેદા છો, અને તમે મને
બેસવાનું 'દરમાયુ' છે. ત્યારે એક વખત સત્ય સાંભળી લે. (એના
જુઓનો શોધ ચાલે છે.) તમે અસહ્યને મારો છો: અંધોને લાનો
લગાવો છો: સ્વતંત્ર વાણી સામે હુમરાણ મચાવો છો. આજે
આ અને કાલે પેશુ-મુદ્દિ-તમારામાં નથી. આત્મા એનો
પ્રાણાયો પણ નથી. તમને નીચતા ન કહેવાય, તો જન્મતમા એના
જેવી વસ્તુ જ નથી: કાવરતા તમને ન કહેવાય તો કાવરતા જ નથી.
(મિખાલની વધારી તિફલુના ઉપરથી) સ્વદેશાભિમાન-એના એ પ્રગટ છે,
-એક સૈનિકાનું અને આ બીજું મારું. તમારા બેમાંનું એક નથી.

મુખ્ય વિદ્યાર્થી: (તોફાની ખસારો શેકતા) શાંતિ શાંતિ ! શાંતિ રાખો ! (મોરને)
તારા દેશને હવે જાનવામ નહિ કરે એવા સોગમ લે: સોગમ લે !

રાણું : આહ ! એમ ! આહ !

મોર : મારો દેશ તે તમારો નથી. અન્યની અકક્ષિતનો સામ કદી પણ ન લે
એવો મદ્યન મારો દેશ છે. (હુમરાણ કરતા ઉંચેથી) હા ! તમે મારું
ચાહું અને મારી બારીઓ તોડી ઘડશો: પણ ધારશો નહિ કે તમે મારો
સિદ્ધાંત તોડી ઘડશો. એક સાથે તમે લાખો હશે તો પણ તમે એને
તોડી ઘડશો નહિ કે હલાવી ઘડશો નહિ.

[કાળી આંખો અને વિખરાયેલા પાળવાળા એક ઠાકરી ટાળામાંથી
કૂદી આવે ને અને એની સામે મુકી દેખાડે છે.]

ઠાકરી : મારા પ્રિયતમનો મું દોસ્ત છે ! (મોર એના સામું સ્થિત કરે છે
અને તે પાસેના ઠાકરાના પટામાંથી એકદમ જરી ખેંચી લે છે.)
કુપા-કસ.

[પાળવાળો તોફાની ખસારો અને હાકો મોરને પરી ઉપર ફેંકે છે:
એને અકકર આવે છે, લવડીયાં ખાઈ પાછો પડે છે, અને ટાળામાં વચ્ચે
પડે છે. શાસ, પ્રસારો, દોડધામ અને હુમરાણનો ચોંપાટ દુસસહસ્રોત સંભળાય
એમ મુખ્ય વિદ્યાર્થીએ ધ્રુવે છે : " સ્થિત રહે ! " બીજો: " મારા
જન્મવાળ ! એને ચાહું લાગે છે ! "

મુખ્ય વિદ્યાર્થી: એને હવા આવવા દે !

[રાણું સામું પડે છે, એ વિદ્યાર્થીએ મોર પર નખીને, એના હાથ

અને માથું ઢંચું કરે છે, પણ તે જડ માફક પાછાં પડે છે. એનામાં દેવ
છે એમ જોવા તે ફરફાં માટે છે.]

મુખ્ય વિદ્યાર્થી: અરે ભગવાન, મામલો ખલાસ !

[પછી બારી તરફ લચ્છીત ધસારો રાત્ર થાય છે. કોઈક દીવા હોલવો
નાખે છે, અને અધકારમાં ટોળું જલદીથી વિખરાઈ નય: છે.] એક ચોતાઈ
ફાનકના પ્રકાશમાં મોરનું શરીર પડેલું દેખાય છે. “ બિચારો, સેતાન, ગમે
તેમ એણે અંત સુધી ટકાવી રાખ્યું. ” રાબ્દો મણમણી, જમીન પરથી
ફેંકેલો યુનીયન ભેકે ઉપડે છે અને મોરની છાતી ઉપર મૂકે છે. પછી એ
પણ ફરે છે અને બહાર ઉતાવળે આલેયો નય છે.]

[અને મોરનું શરીર તેજના કિરણમાં પડેલું દેખાય છે: અને રસ્તામાં
અવાજ વધતા નય છે.]

[પડદો પડે છે, પણ એકદમ ફરી પાછો ઉપડે છે.]

અંતને પરિણામે

(વસંતઋતુના પાછલા ભાગનું એક પ્રભાત ઉઘડે છે. પરંતુ અને પુષ્પભર્યાં
વૃક્ષો, અને તે પાર એક લંડન રોવરનાં મકાનો પર પ્રકાશની પત્રાદ્ભૂમાં વચ્ચર પીઠિકા
પર કાળું આખી આકૃતિનું પુતળું નજરે પડે છે. આગળ પહોળી, ધૂળગ્રાંખી ફરસ-
ખંધી છે, પ્રકાશ વધે છે અને પીઠિકાની આલુબાલુના મધ્ય શબ્દો મોખ્ખા વંચાય છે:

“ પોતાના આદર્શને

વશદાર

એવા

રીક્ત મોરના

સ્મરણમાં

સ્થાપિત. ”

આજા રિખત સહિત અદર છંમે મોરનો અહેરો એની સાથે સીધું જુએ છે.
એક ખલા પર અને ખુલ્લા માયા પર બે ચક્રીઓ બેસી છે અને પાછળના બાગ-
માંથી પક્ષીઓનો ગાવાનો અને કિલકિલ અવાજ આવે છે.

(પડદો પડે છે)

[સંપૂર્ણ]

શ્રીમતી બહેના,

આપની રંગબેરંગી સાદીઓ સાથે સુમેળ સાધતા સોનાંના સુંદર મીનાકારી
દાગીના મેળવવાનું એકજ માતીનું મયક:-

નાગરદાસ વીરચંદ એન્ડ સન્સ, ઝવેરીઓ,

૩૩, સ્વદેશી મારકેટ, અંબાઈ, ર.

લેટેસ્ટ ડીઝાઇનના મીનાના સાચા મોતી બધિલાં અંમખ,

કિં. રૂ. ૧૦ અને વધુ.

[આંધ્રુનો મહિમા: પૂર:સંપાદન ૫. ૨૮]

પર આવે છે ત્યારે મને તેણે કંઈક પુકારી દેવાના કુર્મ અવગણી જાય છે. માત્રે અનુભવ શીઘ્રજ્ઞ જેવાને પણ મગી ગયો છે. સ્વર્ગમાંથી પારિજાતક પુષ્પ ભાવી આપણની સત્વભામાની કોઈક અને તેના અનુકૂળી રેલગાથો, અણેપો, મહેણાં વગેરેથી શી ધુણુ જરાય પીયત્યા નહિ, પણ કાંતની પ્રાર્થક ' વત્સલતા નરનો ' રડતાં એ જોઈ રહ્યા નહિ અને આંધ્રુના છેલ્લાં અમેષ દરને સત્વભામાને વિગળ અપાવ્યો. એ આપણે જાણીએ છીએ. શાલજાં રોડન કાઢ્યું એ સાચું હશે, શીએને મારે એ વિશેષ સાચું છે. ' પ્રમદાની છુદિ પાનીએ ' એ રહેવાની સામે તે કદાચ અધુનિક કીર્તિત ભગવો જમ્મવે તો નવરૂ નહિ, પણ તેના જેવી જ કીર્તિ રહેવા ' અભગાનુ' ના આંધ્રુ 'ની સત્વતાની હા પાડ્યા સિવાય તેમને છુટકો નથી. સ્વ. રમજુભાઈએ કદાચ આ અપદ્ધથો જ સમજ્યું કે જે કીર્તિ કાઢનારો હોય તે આશુવેદ પાંચમે લખાત વેદ તો નથી ". રીપરીનાં આંધ્રુએ દંડ સોંપીના મુદિગિર જેવાનું મોટી મરમ નહોતું કરી નાંખ્યું અને કુરુક્ષેત્રનો માનવમંદાર નહોતો કરાવ્યો !

આપણી સામાન્ય સમજ તે આંધ્રુ કુઃખથી પ્રેરાય છે, એમ માને છે. પણ એ ઉપરાંત હર્ષનાં આંધ્રુ, ક્રોધનાં આંધ્રુ, રામચિરિ પર પત્નીચિરદે તુલાય વધુનાં આંધ્રુ જેવાં, કે નક વિશેષે વનમાં વચાલની દમવંતીનાં આંધ્રુ જેવાં વિરહનાં આંધ્રુ, યુદ્ધ, મિત્ર, કે હારણ નિહાળ સ્વઅનતાંમ્યુએ પ્રેરેલાં આંધ્રુ. ' પાપી જેમાં કુતરી છંદે પુરવણાગી અને છે' જેવાં પથ્થાવનાં આંધ્રુ, આગનાં કિરિવાનાં આંધ્રુ, પ્રજ્વલ્યકે વહેતાં પત્નીનાં આંધ્રુ એમ આંધ્રુ તો મર્યાદા ગ્રહાય નહિ એટલા પ્રકારનાં હોય છે, એ રીતે પ્રકાર અખીરથી ખોટી અવગા અદમી મુધી સૌને છુટનાં અનુભવગ્રોથર હોય છે. પોતાની કાવત્ય કે મહત્ત્વકંડા સિદ્ધ ન થવાની નિરાશા કે તેમ કરવાની પોતાની અકર્મિત પ્રત્યેની ગીડને લીધે પણ આંધ્રુ આવે, અને તેનો ઉપયોગ જપરેતરના સંબંધમાં ' યુદ્ધરાતરના તાથ ' માં રા. મુનશીએ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ભગવતનોનાં આંધ્રુ એ પોતાનો એક ચિચિષ્ટ પ્રકાર બોલે છે. શી. રામજુભાઈ પરમદંડ વારંવાર કહેવા કે કુદ વસ્તુઓ વારને મનુષ્યો જેટલાં આંધ્રુ પાડે છે તેના કરતાં હિંમરદઈન મારે તેણે એ આંધ્રુએ પાડવાં જોઈએ, અને એમના આ ઉપરેલનું પાલન એમણે ખજીવાર ક્યું છે. ખીરાંબાઈને પણ એ જ સંદેશો કહેવાનો છે: ' આંધ્રુ જલ્લ સૌંચ, પ્રેમખેલી ભોઈ, ' સદઅભિંચ તગાવની વર્તમાન અસથા જોઈ તેણે જૂન તોરરની ચાચી કવિને આવતાં આંધ્રુ કે સંત દેલિયા બણી પ્રથાજી કરનાં સ્તીમર પરથી પ્રાગ્ભૂમિ કાંમને આંધ્રુ છલકાવી આણે છેલ્લું વંદન કરતા નેપોલિઅનનાં આંધ્રુ એ પણ અહિંને એક પ્રકાર છે. કુરુક્ષેત્રના રણાંબજ વચ્ચે યજ્ઞાઓ નાંખી દઇ બિએલા ' અધુપણીકુવેતજી ' અધિવત્તાનાં અનુભાવ ને વિપાદગ્રસ્ત આંધ્રુ કે જમનાનાં દુઃખે જોઈ મોનમજુદની આંખમાંથી નીકળેલાં જૂનદગા ને અનુકંષાનાં આંધ્રુ કદાચ ઉચ્ચ પ્રકારનાં આંધ્રુ હશે. કાઠની ઠંડીમાં ધરચરના ચિંચેરેલાં સિખારીને મરમ કમતો આવનાં તેની આંખમાંથી ગાસ પર જે ભેચાર ફતનનાનાં ને આભારનાં આંધ્રુ દરી પડે તે કદાચ હવેને આઈ ન જાય ? ક્રોધનાં

આંસુ વિશે તો ખાસ કહેવા જેવું નથી લાગતું, કારણ ક્રોધાવિષ્ટ સ્થિતિમાં આવેલા માણસો ધ્રુજવા મંડે છે, તેમનો ચહેરા લાલચોળ બની જાય છે અને આંખો લાલ બની તેમથી આંસુઓ પણ ખરવા મંડે છે, એવાં દરેકો આપણામાંથી દરેકને કાષ્ઠ કાષ્ઠ ધન્ય ધડીએ કર્યાં જોવાં નથી મળતાં !

આમ આંસુના અનેક પ્રકારો છે, પણ એક ખાસ નેધિપાત્ર પ્રકાર ‘મગરનાં આંસુ’ (crocodile tears) એવા વિદક્ષણ નામે ઓળખાય છે, કહેવાય છે કે મગર પોતાના શિકારને બરાબર પકડી, યુગળાવી, આરોગવો હોય છે ત્યારે તેની આંખોમાંથી તો આંસુ ઝરતાં હોય છે. એવાં મગરી આંસુનો પ્રયોગ માનવીઓને છેક અપરિચિત નથી, રોકાટિશ રાણી મેરીને દેહાંત શિક્ષા કરમાવવાના હુકમ પર પ્રથમ સહી કરી, તેનો અમલ યદ્ય ગંધા બાદ એકદમ વિલાપ કરવા મંડેલી રાણી એલિઝાબેથનાં આંસુ આ પ્રકારનાં ગણી શકાય, અનારકલીને છવતી દાટી દેવાનો હુકમ કર્યા પછી પાછળથી નીકળેલાં અકબરનાં આંસુ ખરા પશ્ચાત્તાપનાં ન ગણીએ તો આ પ્રકારનાં ગણાય, પોતાના ભાઈ મુરદને દગાથી મારી, આપ શાહજહાનને કેદ કરી પછી જાણે એ કારણે પોતે દુઃખિત થયો હોય એવો દેખાવ કરતા ઔરંગઝેબનાં આંસુનો પણ આ જ પ્રકાર, રાજદારી પુરોષોને તો આ પ્રયોગ બહુ સિદ્ધ હોય છે એમ સાંભળ્યું છે. આપણા એક બાહોશ રજવાડી મુસદ્દી અનેક પ્રસંગે ભાષણોમાં યોગ્ય પળે મળગળા યદ્ય જાય છે અને આંસુના પણ એક બે ટીપાં ઝેરવી શકે છે. એક રીતે ગણો તો મુસદ્દી વર્ગનાં એવાં આંસુ નાટકરીતેમાનાં નટનટીઓનાં આંસુના જ વર્ગમાં મૂકવાં જોઈએ, કારણ બનેલું થયે એક જ હોય છે, બંને પાંદ જ ભજવતા હોય છે.

વિરાળની સર્વોપરિતાના આ જમાનામાં એક વસ્તુ કરવા જેવી છે, પરસેવાનું પૃથક્કરણ કરીને તે પરથી માણસો વિપથી, લોભી, ઉડાઉ, આતંદી કે કોપી છે તે નક્કી કરવાના પ્રયોગો વિરાળ શાસ્ત્રીઓએ કર્યાનું વાંચીએ છીએ, તો, આભાર, હર્ષ, ઉદ્વેગ, ક્રોધ, દયા કે દોષનાં આંસુનાં ટીપાં એકઠાં કરી તેનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરી તે તે પ્રકારનાં આંસુનાં રસાયણિક તત્ત્વો નક્કી કરવામાં આવે તો જરૂર એ દરેકમાં ખારાશનું પ્રમાણ જુદું જુદું જ માલમ પડશે એવું મારું અ-વિરાળીનું અનુમાન છે. વિરાળવાદના આ જમાનામાં આ પ્રયોગ બાળ કોષનું ક્ષ્ણ ન ગણ્યું ને મારાં જેવાને સ્વચ્છ કરવાનું સૂઝે છે એ વિધિની વિષમતા છે, આ પ્રયોગ કેમ કરાય, એવાં લિન્ન લિન્ન પ્રકારની લાગણીથી ઉદ્ભવતાં આંસુ છ સાત માણસની આંખમાંથી એકી સાથે કેમ કઢાવવાં વગેરે બાબતની ચોજના કરવાનું વિરાળશાસ્ત્રીઓને સોંપી દઉં છું.

એક રીતે કહીએ તો અત્યારની સંસ્કૃતિ એ વાણિજ્યસંસ્કૃતિ છે, અનેક વસ્તુઓનો તેમના સ્વભાવધર્મ પ્રમાણે જે ઉપયોગ થાય તે ઉપરાંત વેપારી નફાની દૃષ્ટિથી બીજાં અનેક કાર્યો માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વાણિજ્યસંસ્કૃતિના અને ઉપયોગિતાવાદના આ જમાનામાં અશુભયોગથી પછાં વાનાં સિદ્ધ યદ્ય શકે છે, ખાસ યદ્ય પૂરતા દોકડા મેળવવાને વિદ્યાર્થીઓ એનો સફળ ઉપયોગ કરે છે નોકરી

વારતેના ઉમેશ્વરો પોતાની ત્રીજી બાહ્ય આંખમાં ઝળઝળિયાં આંસુ સંજલતા મેળવે છે જિભારીઓ તો અસરકારક રીતે રહવાનું શિક્ષણ ને વ્યવસ્થિત તાલીમ પોતાનાં સગીર બાળવ્યવસ્થાઓને આપતા રહે છે. દર દરના સાત આઠ પેઢીનાં સર્ગ બ્રહ્માં દેખના મત્તુ પ્રસંગે મૃતાત્મા પ્રત્યેનું પોતાનું બ્રહ્મ અને તેના મરણથી પોતાને રચેલું કુન્ન સસન્ન અશ્રુપ્રયોગથી પચીસમજી વધારે દેખાડી શકે છે. રાજદારી મુત્સ-
દીઓ અને સોફિસ્ટિકાઓ તથા બાવણકર્તાઓ પણ ઘટતે પ્રસંગે આ અમેલક શક્તિના પ્રયોગ અજમાવી ખારી અસર ઉપભવી ભવ છે. કેમે કરી ન માનતા નિબુર પતિ-
દેવેને પીયગાવવાને કીઓ આ જડીકુડીનો આશ્રય લે છે. સાબરને એનાં શોંગાં નગમાં થઈ થડે કે શકામૂતને એની ગતિ તથા સામાસાત મથુની બબ્બ મુદેલ કાપા
પણ નક્કી થઈ થડે, પણ કીઓનાં આંસુ તો સમજામ બિનઅપવાદે છૂત જ કરી
ભવ છે. ને બીબની શી વાત, ખુદ પરમાત્મા પણ આંસુથી નથી પીમળા જતો ?
કાંઈ ઉપાયે કાંઈ ન સરલું હોય, સાત સાંધો ત્યારે તેર છૂટતા હોય, ભ્યારે હાથ હેઠે
પડ્યા હોય ત્યારે આંખમાં અમુસમેત મરમદ કંઠે પ્રભુને આજીવકુત વિનતિ કરીએ
કે, " હે દીનાનાથ, આટલું કર, હવે તો તારે શરણે છું, " તો જોઈ લ્યો, પ્રભુ પણ
છુટ થઈ આપણું કાંઈ સિદ્ધ કરી આપે છે. કુંવરબાઈની નજીક વારતે કાપકું
મેગવચ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા નરસિંહ મહેતાથી ખાંડી ' પ્રેમજા ભ્યોતિ 'ને એક જ
ડગલું માર્ગે અજવાળવા વિનંતિ કરતા કાંડિંનલ ન્યુમેન સુધીના અનેક બકતોએ
બીડ પાપે શીકરિને અપુત્રકિત સંભાર્યા છે અને તે સર્વેના ' કારજ સીખ્યા ' છે.
કરનાભ્યપ્રાપ્તિ માટે સજ્જત અરણ્યો ને પ્રાર્થનાઓ કરવાનો વિનિત વર્ત્તે
માર્ગે કદામ આ જ દેવથી અંકિત નહિ હોય એની શી ખાતરી ! આમ અનેક
અર્થે સારતા આંસુને નિર્જળતાની ને કાવરતાની નિશાની તથા ચેતસવેડા કહી
વગોળનાશોને આંસુ ફેરલું સંદર કાંઈ કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ પણ ચાને આવે ?

મુંબઈમાં સુમીરી રહેવા જમવાનું

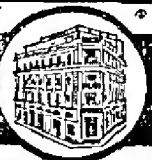
આર્યનિવાસ

૨૩૨૨૬

તાર
ARYANIVAS

ટે.ન. ૨૩૧૩૬.

હિંદુ લોકો

કાલ્યાણદેવી મુંબઈ

[કલા અને જીવન પર સંધાન પૃ. ૩૨]

પ્રમાણ્યકતાના નિયમથી આપણે અચરને સુંદર કહીએ કે ખુરશીને... સુંદર કહીએ છીએ તે પ્રમાણ્યકતાના નિયમ સુંદર મહિષી અને સુંદર ટેબલમાં લાગુ પાડી શકશે ખરા ? Plotinus કહે છે કે :

'Beauty is something which shines through symmetry than symmetry itself' આ કંઈક અંશે સત્ય છે. અહીં આપણે લક્ષ્ય એક બીજા સુદારણ હું જેવના પ્રયત્ન છું. સૌન્દર્ય એ પરંતુ વા પદાર્થ નો ધર્મ-ગુણ છે કે નહિ. વા આપણી જીવિતોનો કે રસજીવિતો પદાર્થ સાથે સંબંધિત આ પરત્વે રસ મીમાંસા વચ્ચે તીવ્ર રજુતાંકવ હજી સુધી દષ્ટિએ પડે છે. કેટલાક 'સૌન્દર્ય' ને Expression કહે છે જ્યારે કેટલાક સૌન્દર્યતત્ત્વવિદો એ વાતનો સ્વીકાર કરતા નથી. ડૉ. સ્વીન્ડનાય કાફર કહે છે કે માણસોમાં લાગણીઓ છે. તે લાગણીઓની સંવેદના જ્યારે વધી પડે છે, પૂરની માફક ઉભરાઈ જાય છે ત્યારે તે ક્રોધ ને ક્રોધ રૂપે વ્યક્ત થવા મંડે છે. અને તે કળાકૃતિમાં પરિણત થઈને વ્યક્ત થાય છે. માણસની સંસ્કૃતિનો આ પાલો છે. તેથી કહે છે કે :

'The principal object of art, also being the expression of personality, and not of that which is abstract or analytical, it necessarily uses language of picture and music. -અર્થાત્ 'સૌન્દર્ય' Subjective-સ્વાનુભવરસિક છે. જ્યારે કેટલાક આ વાત માન્ય રાખતા નથી. બીજા તત્ત્વવિદો કહેવું છે કે તે Objective અર્થાત્ સર્વાનુરસિક કૃતિ છે. આપણે સ્વીકાર કરીએ કે કળાકારનું એ સંજોગ છે પરંતુ પ્રેક્ષક તેને કઈ દષ્ટિથી વિશેષ છે તે જ મહત્વની બીજી છે જોતાર તે કૃતિનો વિચાર કળાકારને લઈને કરે છે : પરંતુ કહે છે કે જ્યારે આપણે સુંદર ચિત્ર જોઈએ છીએ ત્યારે તે કળાકૃતિમાં, રૂપ, રંગ, સુસમ્ય-ધતા, રેખા, એ દરમ પદાર્થમાં છે તેને લઈને સુંદર કહીએ છે કે, નથી કહેતા. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે 'સૌન્દર્ય' એ આત્મલક્ષી છે : કેટલાક તો તેને Value છે એમ કહે છે. આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી આ બે શબ્દોએ સૌન્દર્યની મીમાંસા પરત્વે ભારે પ્રકારે પેદા કર્યો છે. પ્રેટો અને એરીસ્ટોટલના સમયથી કથકાની શરૂઆત છે અને તેના હજી અંત આવ્યો નથી. એક ચક્ર ગોળ : ગોળ ફરતું હોય તેની માફક 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' એ બે વિશેષણો પર વિવાદ ચાલ્યા જ કરે છે. હજી અંત આવ્યો નથી. આપણે આ પ્રશ્નની જોડી મીમાંસામાં ઉતરીશું તો રસના નંદનવનનો ત્યાગ કરી તત્ત્વવિદ્યાના શુષ્ક દંડકરણની બુલબુલામણીમાં જઈ મરીશું. જોતકિત આ બે પ્રશ્ન પરત્વે કહે છે તે પરથી તેનો આજો ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે.

Among the ancients the fundamental theory of the beautiful was connected with the notion of rhythm, harmony of parts in short with the general formula of unity

in variety. Among the moderns we find that more emphasis is laid on the idea of significance, expressiveness, the utterance of all that life contains in general that is to say, on the conception of the characteristic.

ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે કળાને આશય કયા છે? ચિત્રકર કહેશે કે-રંગમાં-રસમાં અર્થોત્તર કે અનુભવ તેજમાં, પ્રયોના પરાયનો દર્શન કહેશે કે દ્રાણમાં, રસવાળી પૂરીમાં, અંધકળી પૂરીમાં મિથાનનો અનુભવ કહેશે કે રસના વડે જે માધુર્ય અનુભવાય છે તેમાં સંતોષનો પશ્વરમાંથી કહેશે કે તંદ્રાવાળા રહુન અને અનુરક્તમાં કહીદેશી આકાશમાં વિષમોશી કહેશે કે કાલાની કુસુમસદૃશ ભાગ્ય કાલાના રસમાં, કવિ રસારમઃ વાણીમાં, યોગી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં.

જ્યારે આપણે કાલ પદ્યને સુંદર કહીએ છીએ ત્યારે આપણુ મનમાં અનુભવોની ન્યૂનતા થાય છે. યોમસ રીઃ કહે છે:

'All the objects we call beautiful agree in two things, which seem to concur in our sense of beauty. First, when they are perceived, or even imagined, they produce a certain agreeable emotion or feeling in the mind, and secondly, this agreeable emotion is accompanied with an opinion or belief of their having some perfection or excellence belonging to them.'

અર્થ સોન્દર્યનો આસ થાય છે ત્યાં આનંદ, સંતોષ, સમૃદ્ધતા, તુષ્ટિ, તુષ્ટિ આપણને થાય છે. રસરસ પશુ આ કથનને પુષ્ટિ આપે છે:

In the subjective aspect, we call beauty which supplies us with a particular kind of pleasure.

In the objective aspect, we call beauty something absolutely perfect, and we acknowledge it to be so only because we receive from the manifestation of this absolute perfection, a certain kind of pleasure so that this objective definition is nothing but the subjective conception differently expressed.

આ ને કળાનો ઉદ્દેશ છે. કળાકાર સર્જક છે. તે કથનને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે, સર્જન કરે છે, નિર્માણ કરે છે. ચિત્રકાર રંગ અને પીંછી વડે, દિશી દીકાં કે કોશ વડે; કવિ શક્તિ વાણી વડે, સંતોષના સુરોના સુરોશ-મેલ વડે, નટ અભિનય દ્વારા, નૃત્યકાર મનિ કાંઠી અને અંતરિક્ષ વડે મનોહરતાથી કથનને સજે છે. કળાકારની કળા તે આ. કળાકારની સૃષ્ટિ પદ્યમૂર્તી સૃષ્ટિ કરતાં મનોરમ છે; કારણ કે, કળાકારે નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિ 'નિર્મિતૃત્વ નિયમાધિન, આ સ્કૃદ્ધિમયી, અન્યપરતંત્ર, નરસ, કલિશ એવી આસ્વાદ્ય છે

સૌંદર્યનું ઉત્પાદન કરનાર વિદ્યાના આપણે ત્યાં બે ભાગ છે. ૧ સ્થાપત્ય અને ૨ ભાસ્કર્ય. સામાન્યતઃ કળાનું વર્ગીકરણ આમ થઈ શકે:—

૧ સ્થાપત્ય, ૨ શિલ્પ, ૩ ચિત્રકળા, ૪ સંગીત, ૫ કાવ્ય, એમાં એક આપણે ઉમેરીએ. ૬ વાક્યમયની લલિત કૃતિઓ.

૧. સ્થાપત્યમાં પ્રધાનતઃ આકાર અને સામગ્રી દ્વારા સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરાવાય છે. હેંગલ કહે છે કે:—

‘Symbolic type of art is the fundamental, principle of architecture.’

૨ શિલ્પમાં આકૃતિ અને આકાર પરત્વે વિશેષ લક્ષ આપવું પડે છે. અહીં આકૃતિમાં ચૈતન્યની ભાવનાનો ભાસ થાય છે.

૩ ચિત્રકળામાં, સામગ્રી, આકૃતિ, રંગ અને રેખા.

૪ સંગીતમાં સૂક્ષ્મ રેખા ઉપરાંત યાન છે. કહીશું, કે ચૈતન્ય પ્રધાન છે. Prall કહે છે કે:—

‘And of all the arts, perhaps music is in the matter of emotional expressiveness, the deepest and the richest; of the widest range and greatest power, as well as the most flexible and most delicately precise.’

૫. કાવ્ય: રસ કાવ્યનો આત્મા છે.

૬. નૃત્યમાં ગતિભેગી, અને તાલમદ્ધતા, અભિનયમાં અંગવિશેષ, મુદ્રા: પરિવર્તન સૌંદર્યનું ઉત્પાદન કરે છે.

સાહિત્યમાંની લલિત કૃતિઓ, જોને વેદગ્ધ વાક્યમય કહી શકાય તેને કળાના ક્ષેત્રમાં સ્થાન છે કે નહિ? આ પ્રશ્ન અત્યંત વિવાદાસ્પદ છે. હું સુવિખ્યાત વિવેચકના શબ્દ ઉદ્ધૃત કરું છું. વોલ્ટર પેટર લખે છે કે:—

‘Just in proportion as the writer's aim, consciously or unconsciously, comes to be the transcribing, not of the world, nor of mere fact, but of his sense of it, he becomes an artist, his work fine art and good art (as I hope ultimately to show) in proportion to the truth of his presentment of that sense, as in those humbler or plainer functions of literature also, truth-truth to bare fact, there-, is the essence of such artistic quality as they may have.’

આ મુદ્દાની ચર્ચા તેણે વિસ્તારથી કરી છે તે પરત્વે આપણું લક્ષ બેંચું છું. ક્રમુદ્ધ અને કુસુમના પાત્રોને આલેખનાર ને મુત્સદ્દી કાકડું નિષ્પ્રદ ચિત્રાકર્તા કરનારને, મંજરીના પ્રણયોદ્ધર્ષને મૂર્તિમંત રજુ કરનારને શા માટે કળાકાર ન કહેવો? કળા પરત્વે આપણે ચર્ચા કરી. જ્યન એટલે શું તે કથાની આવશ્યકતા છે

ખરી ? કળા કુલ જીવનમાં અમલ સીધી તેને પ્રયુક્ત બનાવે છે. જીવનની કૃતા દૂર કરે છે. આનંદ અર્પી આનંદધન સાથે એકરસ જતાવે છે. જીવનમાં આપણે રસદાણુ માણતાની છે. રસાપ્ત્ય કે દિવસ, કામ્ય કે સંગીત, મિત્ર કે અભિનયઃ સર્વ રસમાં જ વિરમ્ભે છે. આ સર્વમાં એ રસરાજની દર્શન કરવા કે કાવચા તે જ કળાનું ક્ષેત્ર છે.

ગુજરાતમાં કળાને એક સમયે મહત્વનું સ્થાન હતું, એ આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. મોઢેરાના દેવગનું રસાપ્ત્ય જુઓ : આજુ પડનાં દોરનું અનુપમ ઠોતરકામ જુઓ. તેમાં ચૈતન્ય અને વીર્ય સ્પષ્ટતર રીતે પ્રજ્વલિત થાય છે. આપણા મહાતેની શાકડાના ઠોતરકામની નકસી જુઓ. ગુજરાતનું વિશિષ્ટ કલાવિધન એમાં જ છે એમ પણ કલાવિદોનું કહેવું છે.

આપણા જીવનમાં સંગીતને પણ મહત્વનું સ્થાન હતું. રમ અવસરે ગણેશ મંથન કે સો વર્ગ ગીતા સૂર કરતાં કરતાં, લીસો આવીને વાજાંનો વગાડી જતા હતા, શીખતેને ત્યાં ટોતરખાનામાં સરણાપના ખીસા સૂર ઘુંછ લડતા હતા, એ માતા વાળાં દોલ તેા આજના માતાનો મોડ બાંધી ખુંમતાં હતાં. એક પ્રકારનું એ વૃત્ત જ હતું. આ સર્વ અદ્ભુત થવા માંડ્યું, માણસો અને કથાકાર પણ મણીવાર સંગીતની મોજ ગપાડતા હતા. તેનું પણ હવે તમ રશું નથી. આપણા જાગૃતીઓ, દાદીઓ, ગુરૂપીઓ અને રાક્ષાધારીઓ, સંગીત અને અભિનય દેખાડતા હતા તેમનાં નામ સુદર્શ લોકોને અવગત નથી. અમદાવાદમાં અને રમરણ છે કે રર. રીઠ નેસીંગલસ ઇન્ડિય સંગીતસર્જક હતા. એક સમયે એક નચ્ચાંરીએ વૃત્ત દાખવતાં તોડામાં સૂકમ જૂલ કરી. તેમણે તે તરત પારખી કાઢી. આપણા કલાકાન્ત કવિ આગાધાંકર બાઈને તેમના પિતાશીએ સંગીત તથા વૃત્તની તાલીમ આપી હતી. સંગીત ગુજરાતમાં લપાટું ભય છે. ગરબા જે ગુજરાતનું એક વિશિષ્ટ સંગીતપ્રિયતાનું ચિહ્ન છે તે પણ નષ્ટપ્રાય અવસ્થામાં જ જણાય છે. કદાચ મારો ભ્રમ હોય તો બનવા જોમ છે. પરંતુ હવે-એટલે એકાદ સૂર પડી લસર-હાને જીભ સૂર પર જવાનું હોય તેવી ગરબીઓ માનાર પણ રહ્યાં નથી અને ઝીંબવાર પણ નથી. ગુજરાતના સંગીતકારોમાં જે જ નામ અજારે તો લઈ શકાય છે. એક પંડીત ઓઠાસનાથ અને માસતર વસંત. પંડિતજી એક અચ્છા સંગીત મર્મંદ અને હૃતમ ગાયક છે. તે કોઈ વખતે ભલભલા ખાં સાહેબને મેઢેમાં આમણાં મથાવે છે. તંત્રવાદમાં પ્રભાતદેવજી. વૃત્તમાં પણ એ જ અધોધુની નથી તાલનું કેશજી કે લવનું ? તો પછી તોડા મેચની જાત તો ક્યાં રહી. બહી પણ આપણે મણિપુરીઆનું અધ અનુકરણ કરીએ છીએ. માત્ર મૂક કાર પ્રદર્શન કે વ્યંગનાથી વૃત્ત સાંધે નથી. અને રમરણ છે, મલ્લુ ? રીને પ્રતામાં ચિત્તભિલડીના નાચમાં કંઈક જુવનો એછો બાસ હતો.

અભિનયમાં ગુજરાતીઓએ પોતાનું સ્થાન કંઈક બંધી જાળવી રાખ્યું છે. સ્વ. અમૃત કેશવ, વલ્લભ કેશવ નાયક, પછી અભિનયપદ્મ જમશંકર, મારદર મોહન ત્રેગેનાં નામ લઈ શકાય તેમ છે. કાવ્યના પ્રદેશમાં ગુજરાતીઓ નમનું નથી આપતા.

એ સતોપની વાત છે. આપણા ઉમતા કવિઓમાં સુંદરમ્, બેટાઇ વગેરે અનેક નામ સહ શકાય છે. વૈદગ્ય વાડમયમાં રા. રા. રમણલાલ દેસાઇ આદિ નવીન લેખકો સાહિત્યના આ યોગનો સુવિકાસ સાધી રહ્યા છે. આપણા ઘરોમાં દષ્ટિપાત કરો. કદાને તેમાં કેટલું રચન છે. કાવ્યની બૃંગળીના તોરણો, ચીની કે જાપાનીઝ પદાર્થો અને તે પછી સુરચિથી કે સુંદર-તાથી ગોઠવેલા નહિ. પણ ખાલી ભભોરા બતાવવાને માટે ટગિલા. શ્રીમંતોના દિવાનખા-નામાં પણ અર્થ વગરની કીમતી વસ્તુઓનો હેઠું વિહોણો સંગ્રહ. આપણા-સંગીતની સત્યાનાંદીમાં એક હારમોનિયમ પછી મહરવનો બાગ બજગો છે. જેમાં નહિ, મીંઠ, મુત કે ગમક. તે વાગ્યંત્ર આપણા સંગીતને ઉપયોગી નથી. અસ્તુ.

પ્રશ્ન એ આપણને જીવન બદલું છે તો જીવનને રસથી એતપ્રિત કરવું; કદુતાને દૂર કરવી. રસની દ્વાજ મ્હાણવી. કળા જીવનમાં રસ અર્થે છે. હમણાં જ એક નવીન પુસ્તક આંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. The conquest of ugliness એમાં જુદા જુદા લેખોએ એક જ ખોયથી જુદા જુદા નિર્ણયો લખ્યા છે. મર્મસાર એ છે કે કાઠીગરોએ મનુષ્યની સૌન્દર્યની પિષાસા છુટાવે નહિ તેવા પદાર્થોને અસ્તિત્વમાં આણવા નહિ. રંગભરે વિવિધ કળાકરોએ પ્રજાની રસવૃત્તિ ખોલે તેવી કૃતિઓ નિર્માણ કરવી. નિરૂપતા તમેમય છે. તેનો જીવનમાંથી બહિષ્કાર કરવું એટલે પરમ તત્ત્વ સત્યમ્, ચિત્રમ્, સુંદરમ્ને આપણે પ્રાપ્ત કરીશું.

જીવ તુ શીદને ચિંતા કરે-વોર્ડન ચિંતા સૌં તુજ હરે

જાહેગીના વીમાની પોલીસીઓમાં “વોર્ડન” નેટલી સગ આપે છે તેવી બીજી કોઈ પણ હિંદી વીમા કંપની આ નથી. પહેલા જ વર્ષમાં રૂ. ૨૫,૧૫,૦૦૦ તું પૂરું થયેલું વીમાનું કામ મળ્યું છે, તે જ સિદ્ધ કરે છે કે “વોર્ડન” પોલીસી બાબતમાં કોઈ પણ જાતની ચંકા રાખવાનું કારણ નથી. આ પોલીસી વિચારપૂર્વક લેવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ સલામતી અને અસાધારણ લાભો “વોર્ડન”ની જાહેગીની પોલીસીમાં તમારી મૂકી શકો.

વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

શીશી રોડ

...

...

...

...

અમદાવાદ.

શાખાઓ: ૨૩૫, દોનંબી રોડ, કોટ, મુંબઈ. ૧૨, થામ્સ ગેરી સ્ટ્રીટ, મદ્રાસ. ૨૧, બ્રોડ રોડ હાઉસ, કલકત્તા. સળ-આન્ડ ૧૮૦, હુલ્લાર પેટ, બું

[વિજેત્રી: પૂર:સંધાન પ. ૩૮]

સરિતા : મ્હારે શું કરવું એ સુઝવું નથી. જેની સાથે હું લગ્નથી જોડાવા માગું છું એમની પત્ની જીવંત છે તે એમની સાથે જ રહે છે.

વિમલા : ત્હમ્હારી બન્નેની પૂરેપૂરી સંમતિ ને તેવારી છે ?

સરિતા : વિમલા ! ત્હને શું કહું ? હું જે એમાં નિરાશ થાઉં તો મ્હારાથી છતી જ ન થાય, ને એમને જે મ્હારી ઉપર નિસ્તીમ પ્રેમ છે. અને બન્ને પરથીએ તે જ સુખી યજ્ઞ ક્ષત્રીએ એ તો હવે નિર્વિવાહ વાત છે.

વિમલા : તો પછી ત્હારે યાની સલાહ જોઈએ છે ?

સરિતા : પેલીનું શું ? મ્હને એને માટે સાચી યાચ છે.

વિમલા : પેલીનું પેલી સંભાળશે. ત્હારે એનું શું છે ? એને પતિ ચાહતીથી ત્હારો સ્વીકાર કરે છે ત્યાં એનો ત્હારે શા માટે વિચાર સરખો જે કરવો જોઈએ ? એને ને ત્હારે શી સેવાદેવા છે કે એને લીધે ત્હારે જીવંતી દુઃખી કરી ? સુપાત્રો જ સુખના અધિકારી છે એ જીવનનો ન્યાય છું તો બધું છે ને ? ત્હારા પ્રિયજનના જીવનમાં હવે છું એના પ્રેમ માટે સુપાત્ર છે એટલે પેલીએ ત્હને માથું આપવો જ રહ્યો.

સરિતા : ત્હારે, ત્હારો મ્હને આ જાનનમાં આશય છે ?

વિમલા : પૂરેપૂરાં હું જે જોઈશ તે સલાહ પણ ત્હને જરૂર કરીશ. મ્હારી સરિતા એકલી મરી બેઠી યાચ છે તો પછી મ્હારા આનંદને પાર શાને હોય ? ત્હારો આનંદ એ મ્હારો આનંદ-પણ, સરિતા ! રોજ રોજ પૂછું તો કે ' મ્હારે તો પરણવું નથી ' એમ કહેતી તે આ કેમ બન્યું ? આટલી જુલમ જાણતી ? આજ સુધી મ્હને કશું જાણ્યું જે ને દીધું ને ?

સરિતા : ના ના, વિમલા ! એમાં જુલમ યાની ? તો પછી આજ કહું યાની ?

વિમલા : પણ આટલા દિવસ આ વાત ન કહી ને ? ઠીક, પણ હવે નામકામ ક્યારે કહેવાની ? એ તો ત્હારે મ્હને જોઈયાં કહેવાં જ પડશે.

સરિતા : એ જાણું જે થોડા સમયમાં ત્હારા જાનવામાં આવશે.

[હાજની ધમિયાળા બૂલે છે.]

આહ, હવે મ્હારે જવું જોઈએ,

[કહે છે ત્યાં મોઢર બદલવા આવે છે.]

મોઢર : આમ સાહેબ ! નાસ્તો અંદર લાવી મૂક્યો છે.

[વિમલા પણ કહે છે.]

વિમલા : આહ, નાસ્તો તેવાર જ છે તે જાણને પછી જ.

[સહ નય છે.]

[ગીતી ચાત્રાણુ હમુનસંગ: પ્રસંધાન પૃ. ૪૦]

સાધુ હમકુડીયા છુદ મિત્ર અને છુદરક્ષિતની દાનની તપ્તીઓ અમરાવતી ૨૦ સ્તુપ નજીક છે, આથી કહે છે કે છમ્મની પૂર્વે અને તે પછી છુદ ભગવાનના અર્ધિંસા અને પ્રેમના ઉપદેશામૃતનું જેન્દ બરમ પશુ હતું.

ગીતા સાધુએ એ કાળની સામાજિક રહેણી કરણી ઉપર પશુ ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ ગ્રંથમાં બીજા દેશોની તવારીખ ભેતાં ભર્યના નાગરિકો વ્યાપારી, હતા પશુ એવી વિરોધો વગેરે આપી સાતમા સૈકાનું માનસ બતલાવ્યું છે.

પ્રાચીન ભર્યના અવશેષો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. રેવાળની જલરેહોએ નગરને કેટલીએ વખત તારાજ કંપીતી અબર પડે છે. પુરાણા અવશેષો જળસમાધિ લઈ ભર્યનું નામ માત્ર ઇતિહાસને પાને અમર રાખે છે.

(૨૦) મ્યુઝ ૧૧૬૪.

પનવેલકર પ્રાહીતલ મગરના કામનંતુ અને પોતાના માત્રા
આપો જો તો વધારી
સ્વદેશ ચાલો અને પારતી
અરહાલી વાળને
વધારે છે

પનવેલકર પ્રાહીતલ

૨૭૨૨૬ નં. ૫૨૦૦
વાણી મુલનામારે દરેક માણસો હંમવા
મગરનું પ્રાહીતલ વાળે છે સદીની રીતે મોખુદે
દરેક દેકોલો એજ સ્ત્રીઓ આપવાની છે.

લાખો એમ મો પનવેલકર ૨૦ નવી વાડી
મુલ નં. ૨

લગનસરામાં ભેટ આપવા લાયક:—

સ્વદેશીની ગેરંદીવાળા સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપો. અમારા મદુરાના માલનેજ સ્વદેશી મારકેટ કમિટીએ સ્વદેશી માન્ય રાખ્યો છે.

છેલ્લામાં છેલ્લી દબ્બી ફેન્સી ફેન્સી ડીપ્રાઇમોવાળી સ્વદેશી સુતરની પાકા રંગની મદુરાની જરી કિનાર સાડીઓ, જાદણી, ખંડ, પોલીષા, કુપડા વિગેરે ખરીદવાનું બરેમાપાત્ર મથક:—

ઈન્ડીયન હેન્ડ વોવન કલેથ સ્ટોર્સ

પ્રો. હંસરાજ વિશ્વામ કુ. નં. ૨૨. સમીત્રી, સ્વદેશી મારકેટ, મુંબમ્ ૨.
ગોસીમી ન્યેજેટની પ્રીન્ટેડ સાડીઓ, જરીમાલ વિગે અદ્યયિત ખરીદો.

[સમર્થ સમઘાસ: પૂર:સંધાન પૃ. ૧૪]

રે ! નારી તું ખડભાગી છે, તું ખડભાગી છે, તેં પામરમાંથી પુરુષો સન્ધા: પુરુષોમાંથી પુરુષોત્તમો, અને તારા ચરણની રંગકણ લેવા મોટા મોટા બેઝોઈરો ને યાનીઓ ફરી ફરીને આગળ ખન્યા । રે નારી ! તું ધન્ય છે । તને ધન્ય છે ।

કોણ એ અભાગી નારી, આવે સમયે, પોતાની દેહને ચીથરે જેવી તેવી ઢાંકી, રાજમહેલમાંથી નીકળા ' પુણ્યવાન નરનારીઓ । મને બિખારણને તમામ કપા અંકારમાંથી મુદી અનાજ આપજો—સત્ત્વ ઢાંકવા એકાદ ચીથરું ફેંકજો ' એમ કહેતી કહેતી, વનને જંગલની માણી ભવ્ય છે ?

કોણ એ નારી રાજમહેલ તણને આવી અંધારધેરી રાતે એકલી વનમાં નીકળી પડી છે ?

એ કોણ છે, જે કાલાનક માર્ગે, ઘેરા વિપાદઝરેલા આર્તનાદે, મુંગા વન-મુંગા પહાડ અને મૂક દુનિયા-મધગળિ જમાવી રહી છે ?

કોના હૃદયમાં આવી હજારો ત્રિષ્વરોની વેળા સળગી ઉઠી છે કે માનવીનું આગળ અદ્ય પગ ન મૂકે એવી બિહામણી રાત્રે વનકીડીને માર્ગે ' મને, બિખારણને મુદી અનાજ આપજો-આશ્વર્ય નરનારીઓ । ' એવા દુ:ખને પોકાર કરતી આણી નીકળી છે ?

એ તો મહાન બાહરાની પુત્રવધૂ, પેલા માધવરાવની મા.

નારાયણરાવ પેલાની જતેના-ગોપિકામાધ ।

આજે એ અભાગી નારી પોતાનો અંગપુરુષો સુંદર મહેલ તણને-મી રમુકીર અરણ્યગિત પલ્લવકૂટી ઉપર ગીટ મારી રહી છે, જ્યાં જ્યાં વૈભવ હોય ત્યાં ત્યાં એને વિષ્વરોની ઝેરનાગા દેખાય છે.

એ આજે ચિતાની ક્ષાંતિ શોધવા નીકળી છે । એ આજે કોઇની ચરણજ વડે મનનું સમાધાન કરવા નીકળી છે. એનું અંતર એને અંદર કોરી રહ્યું છે. એના અંતઃકરણમાં હજારો અવાજ જેવો એક જ શબ્દ બોલાઇ રહ્યો છે । ' વરે ! નારાયણ રાવ મેટા । તું પશુ ન રહો ! '

—એણે સ્વીકારેલા ક્ષત્રિધર્મે એની પાસે આજ દિવસ સુધી લોહા જેવું અંતર માથું હતું. પાણીપતની ત્રીજી હાડાઈમાં, જ્યારે મોટા પુત્ર વિશ્વાસરાવ વીરમુખ પામ્યો ત્યારે વીરજ્ઞાની માથે એ પા એણે ઝીલી લીધો હતો.

માધવરાવની મહત્તાએ એનું માનહૃદય ફરી ખાલી ઉઠ્યું.

અઘરીસ વર્ષના કારજોખર વડે મહારાષ્ટ્રને અને માને રાણીને એ ગયો.

પછી નારાયણરાવ ઉપર ગોપિકામાધનું ' રૂચિત હતું: એ પશુ મારો જ દીકરો છે ના ?—એ પશુ રમુકાકે વચાસી. ' પશુ નારાયણરાવનું ખૂન મધુ-ત્રણ ત્રણ વીર પુરોને દોમ્બા પછી, હવે આજે ગોપિકામાધનું હૃદય ફરી મધુ ।

એને લામું કે હવે વિપાદનું આણું જલ્દીજલ્દ વચાઈ મધુ છે. હવે એમાં એક બિંદુ પશુ સમાય તેમ નથી.

એના અંતરમાં કોણે સકમન્યામ લગી નીકળ્યો. રાજમહેલની વિષાદથી પ્રત્યે એના દિલમાં બિખાવા ઉરમવી.

—અને એ ગંગાપુરનો મહેલ તજીને ચાલી નીકળી.

‘અરધી રાતે, અંધારધેરા માર્ગે, એને પંચવટી બોલાવી રહી હતી. ‘લિક્ષાન્નમાં એને શાંતિ કેખાતી હતી.

x

x

x

મૈયા ગોદાવરીનાં જળ હજી ચંબેલાં છે. પંચાવટીની ભૂમિ પણ એવી જ શાંત છે. વનવગડાનાં પંખી હજી વિરામ લે છે. સરજનો આંછો ઉગસ હજી આવ્યો નથી— ત્યાં લોકને મહાનિકામાંથી જગાવતી કાંઈ લિખ્ખુણીનો શબ્દ કાને પડયો: ‘ રે ! લાગ્યવાન નરનારીઓ ! મને મુઠ્ઠી અનાજ આપજો—એક ચીંધડું દેહ ઠાંકવા દેં કજો ! ’

નરનારીનાં વૃંદ ઘેર ઘેરથી અજળ જેવી વાણી સાંભળીને નીકળી આવ્યા.

કાંઈ કાંઈ આપવા દોડે છે—કાંઈ કાંઈ પાસે ધરે છે—કાંઈ રાજમાતાને જોષને રડતાં રડતાં એને ચરણે અનાજ વચ્ચે મૂકવા મારે છે.

પણ એ અજળ જેવી લિખ્ખુણી તો ઘેર ઘેર મુઠ્ઠી અનાજની લિક્ષા લેવાં પોતાની જોળી ફેરવવા માંડી: ‘ રે લાગ્યવંત નરનારીઓ ! મારી જોળીમાં મુઠ્ઠી અનાજ આપજો !

—અને એ શોકાત્ કદમમાં પણ એક ઉડું—આજ્ઞાસન બેઠું છે.

લિખ્ખુણી ઘેર ઘેર ફરીને અનાજ માગતી જાય છે—એના અંતરમાં એક મૂક વિચાર જન્મતા જાય છે :

‘ મારી આ સર્વ પાતના નારાયણપવના બાળપુત્રના કદમાણુ માટે—હો ! હે અશરણુ શરણુ ! હે રધુવીર સમર્થ ! એના કદમાણુ માટે મને એમાંથી લેશ પણ ફળ ન મળે—લેશ પણ પ્રુણ ન મળે ! ’

લેસ્ટ
ડીઝાઇન

પાકા રંગની ગેરંટી

સુધ
છપાઈ

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કળામય છાપકામ માટે
આ શીરનામું નોંધી લ્યો.

ગુજરાત હાઈંગ અને પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ.
૧૩, શમી ગલી, સ્પેટેશી, મારકેટ, સુબર્બ ર.

સુતરાઈ તથા
રેશમી સાડીઓ
અહીંજ રંગાવો
તથા છપાવો.

કારખાનું:—

ગુજરાત હાઈંગ અને પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ.
મેજેસ્ટીક સીનેમા પાસે, ગીરગામ, સુબર્બ,

[જય સોમનાથ: પૂર્વસંભાવ ૫. ૬]

મધરાત્રિ વીતી ચૂકી હતી, અને ચિત્ત જવાની બધી તૈયારી કરી રહ્યો હતો. રસ્તે પડવાને બેચાર થઈ રહી હતી.

એ વચ્ચેથી સજી તૈયાર હતો, ને જવાની વાર હતી. જાણ્યા પુરાએલા સિંહની માફક આમ તેમ અધીરાતપી ડગ કરતાં એના પગ મંદિર તરફ વળ્યા. જતાં ફરી એક વાર સોમનાથનાં દર્શન કરી આશિષ શા માટે ન માંગવી !

એ સર્વવંશ મામમાંથી પરદાટમાં આવ્યો. મેઢની બધી એસરી ગઈ હતી. એકબે જણ દૂર પુણે બેસી બગસાં ખાતાં કેંક વાતો કરી રહ્યા હતા. બધાખરા હીવાઓ પણ હોલવાઈ ગયા હતા.

એ સજામંડપમાં ધીમે ધીમે આવ્યો, એક તરફ ડોહ ફુગ્ગી માગાણુ શિવ-કવચનો જાળ જપતો હતો. બીજી તરફથી ચાંદનીનો ઉગ્મય સ્તંભાવસિમાં થઈ આરસ-મય મંડપમાં પડતો હતો, અને તાડનાં લેનોમાં શ્વેત રેતી પર ચાંદની પ્રસરી રહી હોય એવો ખ્યાલ તેને આવ્યો. તેના કુદ કરવા તલસતા મનજ પર રસોત્સુકતાના દેવ-ગીડા પવનની સદરી વાઈ. તે મર્મહાર પાસે આવ્યો. મર્મગૃહમાં ચોટી થોડીક દીલીએ ઝાંખી ઝાંખી જળતી હતી.

તે મહાદેવજી પર દષ્ટિ રાખી મર્મહાર પાસે જતો હતો અને તેની નજરે થાંભલા એકે ઉમેશી એક આકૃતિ પડી. તરત તેના હોસોસ ઉડી ગયા અને ધધરના પૂતળાની મારફ તે રિશ થઈ ગયો.

થાંભલાને અટકી ઉમેશી આકૃતિ ભર્મંદર હતી. તેને માથે ગંદી સફેત સટકતી જતા હતી. તેને મોઢેથી યોષરીઓનો હાર સટકતો. તેની જાંઘ પર ને પગેં નાના મોટાં હાડકાંની માગાઓ હતી. તેના કાથમાં ડોહ મોટા જાનવરના પગનું હાડકું હતું. તેના બન્ને તરફોરા પર મોટા કાપ હતો. તેના ઉપરો હોઠ કપાઈ ગયેલો હોવાથી, અંદરથી મોટા કાંતની હારનું કારમું રક્તન થતું હતું. એટલું જ નહીં પણ તે કારમું મુખ અદભૂત ભયભ્રમકતાથી હમતું હતું.

ભીમ ધરધર કુણ હોયો. પહેલાં તો એને સાચું કે સાક્ષાત્ ભૈરવ અલીઆ શિવમંદિરની રક્ષા કરવા ઉમેશ હતો, પણ ખ્યાનથી નેતાં એની ખાતી થઈ કે આ ડોહ કાલક્રુખા સંપ્રદાયનો હતો. ભૈરવ તે તો દેવદૂત, ગમે તેવો ભર્મંદર પણ દેવી. આ તો જીવજે, હાહાતો કાપાતી. ભીમદેવના રુએ રૂવા ભયથી ઉભા થઈ ગયા. તેને ત્યાંથી નાસી જવાનું મન થયું, પણ તેણે પગ ત્યાંથી ખસ્યા જ નહીં.

ભીમદેવે કાપાતી ડોહી સાચું નેહ કસતો હતો તે નેવડ ગર્ભગૃહમાં તબ્દર કરી સાથ, મદિરમરત, કયાનક આંખો એડીટરો, અમાનુષી એકાગ્રતાથી, નેહ રહી હતી-ગર્ભગૃહમાં કેંક પાડું હતું તેની તરફ. ભીમદેવે તે વરદ તરફ નેપું.

પ્રથમે કમરો પડયો હોય તેમ પદેમાં સાચું. પછી તેમાં એણે માલવીની શરીરેણા જાણી. સુરેખ ખમું, નાના નળુક હાથ, માટીયા નિતંબદયાની રેખાઓ પર દષ્ટિ તેણે નાંખી અને જોઈ દેખાએ ત્યાર વટે તેમ તેને આલખાણુ પડ્યું. આ તો પેલી ચોલા-મહાદેવજીની નર્તકી હતી.

તે માણું એમિ રેકવી પ્રાર્થતી હતી. તેનું એક અંમ પણ હાલવું નહોતું. તે

મરી ગઇ હતી ? બીમદેવને ચેલાના હૃદયનો હીપક દોસવાનો લાગ્યો. અને આ કાપાલી એને આમ-આ માટે જોવા કરતો હતો ?

એ પણ રતબધ થઇ ઉત્તો, એની આંખો પણ ચોંટાળી ઉઠ્યા પોતા શરીર પર ચોંટી ગઇ.

ચોટી વારે ચોસાનું માથું ઢાલ્યું. એ જીવતી હતી ! શું એને આ કાપાલી અહીંયાં લાગ્યો હતો ? શું એને જ માટે તે વાટ જોતો હતો,

ન એ ખરેખર, ન ચોસા ખસી, ન કાપાલી ખરેખર.

પછી ચોસા બેઠી થઇ ને કર એડી પ્રાર્થના કરી રહી, અને પછી તે એકાદમ કમળી માથે ઉઠી. સુવર્ણનાદી ઉત્સાહ-ટપકત કાનથી તે દેવને પહોંચી રહી, તે હસી; પગ વડે તેણે બેરચ્છ વખત તાલ આપ્યા; ને લગવતે, કોઠ બાળે અનાજ તે બખડો, “મારા નાથ, તમારી-હું તમારી હું તમારી.” પછી તે પાછી ફરી. હસતી, મદમસ્ત નયનો નચાવતી, તે ગર્જનામાંથી બહાર નીકળી ને દક્ષિણ તરફ ગઇ.

બીમદેવ પાછળ દડ્યો, કાપાલી પણ ચાલતા પાછળ બરાબ ગયો. અને જાણે વસંતનું પંખીડું હોય તેમ ચોસા ઉત્સાહભર કુદતી કુદતી ચાલી ગઇ.

તરત કાપાલી ચાલતાઓમાં લપાતો સંતાતો પાછળ પડ્યો.

બીમ શરજનનો યવન અને બરજાનનાં કંઈન બને જુદી ગયો. એનું કેયું પણ ચેલા વસંતના પંખીડા પર જઈ ચોટ્યું હતું. તે પણ કાપાલીની પાછળ પાછળ ગયો.

કાપાલી કેમ પાછળ પડ્યો હતો ?

સંકેતથી નેતો ખુપાતો કેમ હતો ?

કેં કારણે નેતો શું ?

એણે સાંભળ્યું હતું કે કાપાલીએ ત્રિપુરમુંદરીના મંદિરમાં અન્યથા બાંધકાએની ઉપાડી લાવીને વધેરતા, કે રમસાનમાં લઇ જઈ તેમના સંધિયથી લેવડને વૃષ્ટ કરતા. પણ આ તો સોમનાથની નતકી ? એને એ કાચ શા ?

કાપાલી આગળ જતી ચોસા પર દષ્ટિ રાખી આસતો હતો.

બીમદેવ પણ ધીમે પગે, કાપાલી પર નજર રાખી, ગર્ભગૃહની પાછળ ગયો. ચોસા દરીયા તરફના દરવાજા તરફ ગયો. અત્યારે, દરીયાપર શા માટે ? દરવાજામાં બીમદેવ લપાટને ઉભો. કાપાલી એવાસના પગથીમાં પર એક કામની ઓંચે જઈ ઉભો રહ્યો. પણ ચોસા—

એવાસને છેલ્લે પગથીએ ઉભી રહી તે ગણાડાને વંચો કાઢતી હતી. એને જરાય વહેમ નહોતો કે બે પુરોની એકાદ, અત્યુત આંખો બસરની માથે જુદા જુદા કાવથી પ્રેરાએલી એનાં અંગેની મોહકતા પી રહી હતી.

ચોસાએ કપડાં કાઢ્યાં. તે ચંદિકાના અપીસવંતો પ્રકાશમાં-સાગરની બહારીઓના રૂપેરી અમરમાં-એકાંત જગ્યાતા આવાશ પર-તે ઉભી, જળમયી નીકળેલી સદમી સમી. વઓના. આઅજાન નિશાની બમકતા સૌંદર્યમાં સિયર થઇ રહેલાં ચંદ્ર-કિરણોની તે નાનકડી ભૂતિ લાગતી.

સૌંદર્યદેવના પ્રચંડ પ્રવાહમાં ધસડતો બીમદેવ ગોંધા જેવો જોઇ રહ્યો.

ચોલા દરીયામાં નહાવા પડી. તે તોફાને મઢી હતી. તેણે વાળ છાંયે છાંયે તેનાં ઘુંઝળાં વાળ્યાં. તેણે માથ પર, છાતી પર, પેટ પર વઢાલથી હાથ ફેરવ્યા. અને પછી તેણે પાણીમાં કુબડી મારી; પચ્ચાર તે અદરેચ થઇ, ઉપર આવી, પાછી અદરેચ થઇ. તેણે હાથ વતી, પથ વતી પાણી ઉઠાવ્યું, અને ચતી પડી તરવા લાગી. ચમકતા, પારદર્શક તરંગોમાં થઇ કિરણો. તેના પર પડતાં, મોઢક મોતીછીપનો બન્ધો કોઇ અપૂર્વ સંબંધ તરતો દોષ તેરી તે સામતી હતી. અને સાગર તેને જલપારણે હીચોગનો હોસ-ધામેથી, મમતાથી.

ભીમદેવે જીઓ જોઇ હતી, સારી ને ખોટી, સ્વરૂપની, નખરાળી ને લાવણ્ય-મયી. પથ કોઇ પથ એણે જોઇ નહોતી. કોઇ પથ એણે કદાચી નહોતી જે તેને આમ મુગ્ધ બનાવી મૂકે, આ તો કૌમુદી, લહરીઓ, પવન અને લાવણ્યનું જનનું, સૌંદર્યની અધિષ્ઠી મૂર્તિત કરતું માત્ર સ્વપ્ન એનું પુરુષત્વ એની આંખોમાં આવીને ફરી રહ્યું.

ચોલાનું સૌંદર્યનાન પુરું થયું. તે છુંટણુ સમાણા પાણીમાં ઉભી રહી, તેણે શરીર ધરધરાવી પાણીના કણ દરે કપાં. વાળ નીચેની અંખોડો વાળે તે પાણીમાંથી તે બહાર આવી. ભીમદેવ આ સૌંદર્યનું પાન કરી રહ્યો.

અને ચંદ્રિકાની તે માઠક અપૂર્વતામાં, સાગર તરંગોની ચમકના બન્ધ આસ્વાદક પ્રકાશમાં સ્વસતાની બાવણ સમા આ અદ્ભુત ચિત્રને કલંકિત કરતો કોનો મોરો? કપોડો પડે તેમ વૃંદાવર કરી, હાથમાં હાલકાની ગદા ફેરવતો બપંકર કાપાળી, રાત્ર સમે, ચોલાની સામે જઈ ઉભો.

અને બાર્નાકમ્બ, ઉત્સાહથી સુક્રમાર બાગા આ કારમા ઇર્ષ્યથી બચ-ભીત બની પાછળ હતી અને તેની બપંકર ચીસથી તરંગોના સુરથી સમકુર બનેલી શાંતિ ચીસાઇ રહી.

ભીમદેવના મજામાં કડકો થયો. રાત્રિ સમે ચપલ તે કૂલો, ને એક જ કૂલો પત્રથીયે વટાવી, કાપાલી પર જઈ પડ્યો. તેના ક્લાયુઆળા હાથથી તેની ગરબ ને કપાવી રહ્યો.

કાપાલીએ ચોલાને પકડવા હાથ લંબાવ્યા હતા તે તેમ જ ખાતી રહી મથા. અચળીત ચોલા એવાન બની ધરણીએ ઢગી. અને ભીમદેવના બાગથી મહાત થયેસે; તે કાપાલી યુગ્મગાતા જનનવર નેવો અવાજ કરી ફરવા ગયો, અને સાથે સાથે ભીમદેવના શિશા નેવા હાથને ફરડવા ગયો.

ભીમની ઉમતાનો પાર નહોતો. કાપાલીના મગાને ફગારી તેને તેણે મોં પર પડકવા પ્રયત્ન કર્યો. કાપાલીએ બહુ ભ્રેર કરી તેને દૂર ધોળવા સામે પ્રયત્ન કર્યો. એક બીજાને એવે પડકવા મથતા તે બન્ને થોડીક વાર બાથડીયાં મારવા સામ્યા; મારતાં, મારતાં બન્ને પાણીમાં મથા. ભીમની ઝૂન હાથમાં ન રહી. દોઢ પર દોઢ પીશી તેણે કાપાલીને પાણીમાં નાંખ્યો, ને મગાથી પકડી નીચે દાખ્યો—તેરથી ને વધુ ભ્રેરથી—એક વાર, બે વાર, અને ત્રી વાર. કાપાલીનો તંકુટાટ શાંત થયો; સામે પ્રયત્ન સંકેશાઇ ગયો; કાપા-
૬૬

લીના મુખમાંથી શીણ નીકળ્યું—ન નીકળ્યું ને તે મુઠ્ઠું થઇ પાણીમાં પડ્યો. કાપાલી ન ઉડ્યો એટલે લીમની જન્ન શમી. તેના થગને હડમેલી તે બહાર આવ્યો.

૪

લીમદેવ પાણીમાંથી બહાર આવી ભોંય પર બેભાન પડેલી ચોલાને જોઇ રંબો. કરમાઇ ગયેલા મોગરાના ફૂલ જેવી સુરેખ, સુધડ ને શ્વેત પલ્લ શિયલ તે પડી હતી. લીમદેવના હૃદયમાં ઉર્મિનો ઉછાળો આવ્યો. તેને હાથમાં લઇ, ગળે લપેટી, પોતાનામાં સમાવી દેવાની ઇચ્છા પ્રગટી. તેણે તેને હાથમાં ઉંચકી લીધી.

તેની સુંવાળી, શિતળ ચામડીના રપશે તેના રુંવા ઉભાં થઇ ગયાં. તે બાલક હતી. જીવાનીએ તેના શરીરની રેખાઓને માત્ર નામનો જ વર્તુલાકાર આપ્યો હતો. અને તેના અનામી અંગોમાં વિશ્વકર્માની અદ્ભૂત કારીગીરીની અપૂર્વતા હતી.

તે ટાઢે હુંકવાઇ. લીમદેવે અકથ્ય મમતાથી તેને દેખા સરસી ચાંપી. તેનું મુખ લઇ પોતાના મુખ સાથે દાબ્યું. જે જન્ન, શ્રમ, ને ઉર્મિથી જગત્ તેનું મુખ ચૌકાના બેભાન મુખની શીતળતાને રપશે શાંત બન્યું. તેણે ચોલાના લુગડાં લઇ જેમતેમ તેની આસપાસ લપેટ્યાં અને તેને ખોળામાં સુવાડો બાનમાં આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ચૌકાની પાંપણો ફરકી અને તેણે આંખો ઉઘાડી. ઉઘાડતાં એને બાન આવ્યું, ન આવ્યું, અને ચીથ પાડી તે દૂર જઇ ઉભી. દૂર જતાં તેનું લુગડું ભોંય પર સરી પડ્યું.

લીમદેવ ઉભો થઇ ગયો. “ ગંભરા નહીં, ” તેણે કહ્યું, “ ગંભરા નહીં. ”

પોતાના શરીરનું બાન આવતાં ચૌકા લજ્જાઇ ગઇ. તેણે લુગડું લઇ જેમ તેમ અંગો ઢાંક્યાં. “ કાલમુખો ક્યાં ગયો ? ” તેણે કહ્યું અને ખીકથી તે ચારે તરફ જોવા લાગી.

“ કાલમુખને મેં મોકલી આપ્યો, ભૈરવને ત્યાં. ” અને લીમ ખડખડ હસ્યો.

“ કાલમુખને...” અવાજ રુંધાતો હોય તેમ ચૌકાએ કહ્યું “ મારી નાંખ્યો ? ” એ મા ! અપશુકન થયા. પશુ તમે કોણ છો ? ”

કાલમુખના મરણથી થયેલા અપશુકનનો કમકમાટ ભીમે જેમતેમ ખાળ્યો. “ મને ન ઓળખ્યો ? હું પાટણનો લીમદેવ. ”

“ કોણ બાણીવલિ લીમદેવ ” સંભમ ને સરમનો મારી ફરીથી મવયવો ઢાંકવાનો બ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહી.

“ હા, મેં આર્યો ન હોત તો તને એ કાપાલી ઉપાડી જાત. ”

“ પણ કૃપાનાથ તમે મને ઉંચકી આણ્યા, ” તે નીચેથી ઉંચું જોઇ ન શકી. “ મારું લુગડું. ”

“ હું શું કરું ? ” આ લજ્જાથી ખડખડ હસી ભીમે કહ્યું, “ તું ક્યાં લુગડાં સાથે બેભાન થઇ હતી ? ” અને તેનું નીખાલસ હાસ્ય ચોલાને પશુ આકર્ષી રહ્યું.

“ કૃપાનાથ ! જે જોયું હોય તે જીવી જાએ. હું સામાન્ય નેત્રી નથી, શિવનિર્માત્ર્ય છું. ”

“ તેમાં જ વિત્તે મોટું કુલ મેં પણ માથે વાળ્યું. ને હું હવે ઉધો ફરી મો રહું છું, હું કુલકે પહેરી લે,

બીમદેવ હમતો હમતો ઉંધુ ફરી ઉભો રહો. જમરાટમાં ચારે તરફ ભેટી જાય એમ તેમ કુલકે પહેર્યું. કાપાલીની બીક અને નિર્વસનનાની ઘરમ વચ્ચે તેનું હું હજુ રેગણે નહોતું પડ્યું.

“ હવે ફરું ? ”

“ હા, ફરો ” ચૌલાએ જવાબ આપ્યો.

“ સાકે થયું કે હું અહીંમાં હતો, નહીં તો— ”

“ તમને કાલપ્રભાતી બીક નહીં લાગી ? એ ખુલ્લો તેપી કાલ જણે શું એ થયો ? ”
પાપા અર્ધકર અધોરીને અડકવાની મારી જાતી કેમ ચાલી તે તો મહાદેવજી જણે. જવાબ એમની નર્તકીને કેં જુએ ? “ બીમદેવ ફરી હસ્યો, ને ચાલા પાસે આવી.

“ તમે બહુ બહાદુર છો. ”

“ હું કહે છે ત્યારે મને ખાતરી થતી છે. ”

“ હું હવે જઈ છું. તમે ક્યાં સુધી અહીંમાં છો ? ”

“ હું ? એ તો આઠલાજ માટે જમવાને મને અહીંમાં મોકલ્યો ! હું આ પાઠો આપ્યો. ”

“ ક્યાં જતો છો, અરણ્ય ? ”

“ પાટણ. ”

[અવધ]

દાંતની સ્વચ્છતા !

ઉપરજી શરીરની નિરોગીતા, સુદૃઢતા અને સુખની મુંઢરતા અવલભે છે અને તે મેળવવા તેમજ સાચવવા દુધ ધ્રુવ એક અગત્યની જરૂરીઆત છે:—

આર્યન દુધ પ્રશનો આકાર દાંતના પ્રખ્યાત ડોક્ટર પી. ધારમલકરની સલાહ પ્રમાણે દાંતની રચના અનુસાર ચોખ્ખો હોઈ દાંતને સર્વે બાજુથી સાફ કરી પેમાં મજબૂત કરવાની શક્તિ પ્રસાદે છે. તેના બ્રીટલ ઉંચી કક્ષાના—સ્થિતિસ્થાપક—અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ શુદ્ધ કરેલા (Patented) છે.

મૂલ્ય : આઠે આના.

આર્યન પ્રશ કંપની. ૩૬ હામામ સ્ટ્રીટ, સુબહ.

[અડધે રસ્તે: પૂરઃસંધાન. પૃ. ૧૨]

અને એ પોતાનો જોગ સંભાળવા આવી નીકળ્યો.

x

x

x

બારમાં બાઇ દોર થઇ ગયા છે. લે બાઇ લે, તું એમની જોડે ભજે તે તો મને નહીં ગમે. લે બાઇ લે, સાચુ કહું છું, મને નહીં ગમે. ” અને કાનની છુટ લાંબી ખેંચાતી જણાઇ.

“ માસ્તર, આટલી વખત થઇ ગયું. હવે નહીં કરું. ”

“ લે બાઇ લે એમ નહીં, હજુ પરીક્ષાને પાંચ મહીના છે. મારી પાસે આવીને ખેસતો જો. લે બાઇ લે, તારે તો પાસ થવાનું છે—આજ વર્ષે. ”

“ માસ્તર, ભાગવનાં છોકરાઓ તો પહેલે વર્ષે પાસ થાય જ નહીં. ”

“ લે બાઇ લે, જુદી વાત, સદંતર જુદી. એ છોકરાઓની તો તું સોખત છાડ. મારા સમ. ”

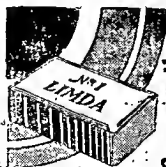
પરિણામે ધણીવાર સાંજના એ મંદિરે દર્શન કરીને અમારા ઘર આગળ આવે ને બહાર ઉભા રહી, “ કનૈયા ” કરીને જીમ પાડે ને મને લઇ જાય. એ મને બહાવે તો નહીં પણ શું વાંચું છું તેની દેખરેખ રાખે.

મારામાં પાસ થવાની શક્તિ છે, મારામાં કેં બુદ્ધિ છે, એ જ્ઞાન હૃદયના ઉંડાણમાં અવ્યક્ત હતું તે આ મારતરે સ્પષ્ટ કરાવ્યું. આત્મશ્રદ્ધા પેદા કરે એ શિક્ષકથી કયો શિક્ષક ચડે ?

હું પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ ગયો. સાથે મારા દોષ્ટના છોકરાને બાપાજીએ મોકલ્યા. હું ગભરાતો ગભરાતો પરીક્ષા આપવા બેઠો. નિબંધ આપ્યો, “ Your favourite pastime. ” નહોતી ક્રીકેટ આવડતી, નહોતો ફૂટબોલ આવડતો. પતંગ ચલાવતાંય ન આવડે. ખરું હતું તે લખ્યું: “ Reading Novels. ”

ઉત્તમરામ માસ્તરની વાત ખરી હતી. ભાગવ છોકરાઓની પ્રજ્ઞાલિકા તોડી હું પહેલે વર્ષે પાસ થયો.

ખંડ બીજો સમાપ્ત.

બનાવનાર:
વેજટેબલ સોપ વર્ક્સ
કલીકટ, મુંબઈ
મદ્રાસ

સાંદ્યનો સંહારક
ચામડીનો સંરક્ષક

લીમડા
નહાવાનો સાબુ

અદાબે કેઝાણે મળે છે

હિન્દુસ્થાન ઓપરેટીવ ઇન્શ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(સ્થાપના ૧૯૦૭)

અગત્યના આંકડા :

ચાલુ વિમો	રૂ. ૧૦,૬૩,૦૦,૦૦૦. ઉપર
લાઈફ ફંડ	„ ૧,૭૪,૦૦,૦૦૦,
કુલલે યાપણુ	„ ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦,
આંકણીનો વધારો	„ ૧૮,૯૭,૦૦૦,

નવો વિમો તા. ૩૦ એપ્રિલ ૧૯૩૫ ને દિને પૂરા થયેલાં વર્ષ દરમિયાન

રૂ. ૨,૫૨,૦૦,૦૦૦ ઉપર

બોનસ

દર વર્ષે દર હબરે

ગ્રેન્ડાઉમેન્ટ વિમા ઉપર રૂ. ૨૩

આખી હાંદગીના વિમા ઉપર „ ૨૦

મુંબઈ શાખા—કામીસેરીઅટ બીલ્ડીંગ; કાંટ.

વીમો ઇંગ્લીની પ્રાથમિક જરૂરીઆત દે

— એ શી અનનું —

સીલ્વર જ્યુબીલી વર્ષ

૨૫ વર્ષની લોકસેવામાં કંપનીએ કરેલી પ્રગતિના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

લાઈફ ફંડ રૂ. ૪૦ લાખથી વધુ

દાવાઓ ચુકવ્યા રૂ. ૨૩ લાખથી વધુ

ચાલુ વીમાઓ રૂ. ૨૧ કરોડથી વધુ

મળો યા લખો:—

ધી

એશીઅન એરયુરન્સ
કું. લી.

હેડ ઓફીસ: એશીઅન બીલ્ડીંગ, બેલાર્ડ એસ્ટેટ, મુંબઈ.

પ્રાન્ચ ઓફીસો: કલ્કત્તા, મુરત અને સ્ટેશન રોડ, અમદાવાદ.

[ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય: પૂર:સંપાન પૃ. ૪૪]

છે. એટલે આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપવા બાબ પ્રમાણે મગી શકતાં નથી. હતાં જા પ્રત્યયમાં રહેલી કૃત્રિમતા જાણાઈ આવે છે ખરી.

શ્રી. મુનશીએ સાહિત્યના ઇતિહાસનું જે રીતે આલેખન કર્યું છે તેમાં રાજ્ય-તંત્રની પરિસ્થિતિ અને લોકજીવનને પણ સ્પર્શ કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે એટલે સાહિત્ય અને સંસ્કારિતા કેવી રીતે સાથે સાથે રચ્યાં છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પરંતુ રાજ્યતંત્ર સાથે ધાર્મિક પરિવર્તનો પણ જૈન, બૌદ્ધ કે બ્રાહ્મણનાં પ્રવેશ પામે છે. વળી સાદા અને આનર્ત-સાથે બિન્નામાથ સુધીનાં પ્રદેશની મહત્તા 'ગુજરાત' માં છે એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

હેમચન્દ્ર પૂર્વના જૈન સાહિત્યમાં 'સમરાધ્યક્ષકા' આપણું લક્ષ્ય બને છે. પણ 'તરંગલેખા' ની સાથે મુકતાં આ કથા કેવી જણાય છે તે કતાના ચળદામાં જ જાણાવવું અનુકૂળ થઈ પડશે કારણ કે એ બે કથાના ભેદમાં એ સાહિત્ય પ્રવાહ-એ સાહિત્ય યુગના ભેદનું દર્શન છે :- "The emotion of love intense, fresh and natural which dominates તરંગલેખા becomes subordinate to a spirit of adventure and religious zeal." ^{૧૭} આ લક્ષણ જોડે બીજાં લક્ષણો પણ રજુ કરીને કતાએ દર્શાવ્યું છે કે બાલ્યમંદની શબ્દાશ્રુતા અને આકર્ષકશક્તિ યોગી જૈનોની ધર્મકથામાં 'તરંગલેખા' પછીના આ યુગમાં પ્રધાનપણે દેખાય છે.

મૂલરાજના સમયમાં કતા Modern Gujarata ને foundation મૂકે છે તે મૂલરાજનું રાજ્યતંત્ર જોનાં વારતવિકાસાએ છે. ગુજરાતમાં એકતાનું તત્ત્વ મૂલરાજના સમયથી વધારે અને વધારે સ્થિર બનવા માંડે છે. અને હેમચન્દ્રનો સમય પણ નજીક આવતો જાય છે. અને ધીમે ધીમે ઉત્તર અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં ગુજરે બુધિમાં સંપ્રદાયનો આપણે જોઈએ છીએ અને વલ્લભીપુર તથા બિન્નામાગને બદલે પાટણ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બને છે. મૂલરાજ ઉત્તરમાંથી બાકાણોને નિમન્ત્રે છે અને જૈન સંસ્કૃતિને પણ બાકાણ સંસ્કૃતિ વિજયશાળી બને છે. આ પરિસ્થિતિ હેમચન્દ્રના સમયથી બદલાય છે, અને કતા આપણી સમક્ષ સિદ્ધરાજનું પાટણ મુકું કરે છે.

હેમચન્દ્ર અને તેના ચિખોની અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાથે કતા અપભ્રંશ સાહિત્યના કેટલાક ઉત્કર્ષવશ રૂઢાંઓ પણ રજુ કરે છે. તેમાં Didactic અને Heroic એવા બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. Heroic વિભાગમાં એક સ્થળે ^{૧૮} સૂતારના રૂઢાંઓ એકત્ર થયેલા જણાય છે હતાં મહાશું Heroic શા માટે મહાશું? છે ન સમજાવું નથી. તે સમયના સાધુઓએ પ્રાકૃતની મદદ પણ અપભ્રંશના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા લીધો છે. એટલે અપભ્રંશ પણ ધીમે ધીમે અન્તિમ સ્થિતિ તરફ પહોંચતી જતી હતી. કાવ્ય કે હેમચન્દ્રે અપભ્રંશનાં જે દર્શાવેલાં આપ્યાં છે તે એવાથી સ્વચ્છ એક સેના પૂર્વેની સાધના છે.

જૈન અને બાકાણ ધર્મના વિપ્રક્તિ સાથે તે સમયના સાહિત્યના એક ખાસ

અન્યનો પરિચય આપણને થાય છે. કુમારપાલના જૈન ધર્મના સ્વીકારને વિષય બનાવીને વશપાલ નામના એક સાધુએ ' મહારાજ પરાજય ' નામનું નાટક રચ્યું છે. નાટક એ યુગમાં સાહિત્યમાં સ્થાન ન પામ્યું એટલે નાટક તરફ આ પ્રયોગ નિર્બળ હતો. આ નાટકનો સાર આપણને કતાએ આપ્યો છે તે વાચતાં ધાર્મિક વાતાવરણ જ પ્રધાન લાગે છે. આ પ્રસંગે એ પછુ કહેવું જોઈએ કે જૂના કેટલાક ગ્રંથોનો પરિચય શ્રી. મુનશીએ આપ્યો છે તે સ્તુત્ય છે. કારણ કે ગ્રંથના માત્ર નામનિર્દેશથી આપણને તે ગ્રંથનો કે તે સમયના સાહિત્યનો પરિચય થઈ શકે નહિ. એટલે દરેક યુગમાં પ્રતિનિધિ ગણાય એવી વસ્તુનો પરિચય આપવાની પ્રથા સ્તુત્ય છે. તે પછી પાછો નિસ્તેજ સમય આવે છે તેનો સાર કતાના એક જ વાક્યમાં આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે. " They had no ideas to convey, no social life to depict, no deeper interpretation to offer. " ૧૫ પરંતુ હિલુષખાનની ચલાઈ પહેલાના આ વિશાળ કાળપ્રવાહનું અવલોકન કરતાં શ્રી. મુનશી તો આપણી સમક્ષ સતત વહેતો રહેલો આર્થ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ જ લાવે છે. બીજી સંસ્કૃતિઓ જોડે ધર્ષણ થયાં હોય. સમન્વય સંધાયા હોય તે છતાં આર્થ સંસ્કૃતિની દોષિકા જાગ્રત રહી હતી.

બીજો વિભાગ

બીજા વિભાગમાં આપણે ઇતિહાસની વધારે સમીપ આવીએ છીએ. પદ્માબાઈ દયારામ સુધીના સમયનો સમાવેશ આ વિભાગમાં છે. તેમાં પ્રવર્તમાન મુખ્ય બળોમાં મીરાં નરસિંહ વગેરેની ભક્તિ અને બાપક સૂર તે પછી અખાની પરલોકદ્રષ્ટિ - other-worldliness. અખાના સાહિત્યમાંથી મુનશીએ આ સૂર તારવ્યો છે, અને ન્યાન્યાં એ સૂરની બાપક અસર જોઈ ત્યાંથી એનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ યુગની શુરુઆતમાં રાસટ્ટયાનાં, શાગનાં વગેરે કાવ્યોનો ઉલ્લેખ આપણને જણાય છે. ઋતુઓનાં અને માસનાં કાવ્યો; પછુ આ યુગમાં આપણી નજરે પડે છે. સાથે સાથે જૈન સાધુઓની ગદ્યમાં રચાયેલી કથાઓ પછુ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ બધી ચર્ચા જોડે કતાએ બાપાની ચર્ચાને પછુ રહેજી છેડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રસ્વૃત ગ્રંથમાં બાપાની ચર્ચાનું સ્થાન ધણું ગૌણ છે. એ એક વાત. બીજું બાપાનો જે રીતે વિકાસ થયો અને વિકાસમાં શબ્દોનાં જે જે રૂપ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તથા સ્વર બંજન વગેરેમાં જે પરિવર્તનો થયાં તે બધાં નોંધવાને અહિં અવકાશ પછુ નથી. છતાં નિષ્કે દેખાય તેવી રીતે થોડી ધણી હકીકત શ્રી. મુનશીએ અત્રે રજુ કરી છે. જૂની ગુજરાતીનાં મુખ્ય લક્ષણો ગણાવતાં તેમણે લખ્યું છે કે,

૧૫ " The indistinctly pronounced vowel at the beginning of a word is dropped. " અહિં કદાચ કતા ૧૭ અસ્વરિતપ્રથમ-શ્રુતિલેખનો નિર્દેશ કરવા માગે છે. તે પછી indistinct ઉચ્ચારણની અને આદિ

૧૫ Page : 73.

૧૬ Page: 86.

૧૭ જેમ-પ્રથમમાંથી ' રણ ', પ્રહરમાંથી ' હ ' વગેરે સ્વરલેખનાં દેખાતાં છે તેમ જુલુસમાંથી ' ભૂખ ', કોદણમાંથી શું વગેરે બંજનલેખનાં દેખાતાં પછુ છે.

સ્વસ્તી જ વાત કરવી તે અપૂર્ણ છે. આવી બીજી યોડીએક અપૂર્ણતાએ બાળા વિશેની ચર્ચાના ઉદ્દેશ્યમાં મળી આવે છે. પણ તે મારે કતાએ જિજ્ઞાસુએને દેરવા સંપૂર્ણ ચર્ચા મળી આવે તેવાં પુસ્તકોનો ઉદ્દેશ્ય થયો છે ખરો, છતાં અમે તેા એટલું જ કરવાની જરૂર હતી કે જે દષ્ટાન્તો રજૂ કરવામાં આવ્યાં હોય તે બધાં ઉપરથી બાળામાં જણાતાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની તારવણી.

તે પછી કાન્હાડે પ્રખ્યાત અને રણમલ્લ જન્મનો પરિચય આપણને થયો છે. કાન્હાડે પ્રખ્યાત તેા આપણને અર્વાચીન સ્વરૂપમાં પણ દેરાસરીએ ઉપલબ્ધ કરી આપ્યો છે. પણ રણમલ્લ જન્મનું સંશોધન કરવાની જરૂર છે. અસ્પષ્ટતા ઘણી હોવાથી કાચું બહુ વિકટ છે છતાં ગુજરાતમાં એવું કાચું કરનાર અને કશવનાર કોઇ જીવન ધામ તેા એ નીરરસના બીજા કાવ્યનો પણ ઉદાર થાય. કતાએ કાન્હાડે પ્રખ્યાતને ક કમલમ કમલમ ઠઈ ઠઈઠ ઈલુંકરજીક ઠઈ Sindhbraja કહ્યો છે તેમાં આપણને તેમની સંક્ષેપાત્મ અને સચોટ શૈલીનો પરિચય ધાય છે. એકાદ કાવ્યમાં કે એકાદ વાક્યમાં એક પુસ્તક વિશે થયું કહી દેવું એ સિદ્ધિ બહુ યોગ્ય લેખકોને હોય છે.

તે પછીના મુસલમાન અમલ દરમ્યાન ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં ત્રણેય પુરાણોમાંથી વડે છે. મદાબારત અને અન્ય પુરાણોનો ઉપયોગ બાહ્યો અને પુરાણીએ કરવા મળે છે અને સમસ્ત પ્રામતી સંસ્કૃતિની તુલા વસ્તુનઃ તેમના હાથમાં જ આવી જાય છે. ભગવત, ગીતગોવિંદ વગેરે કૃષ્ણમંત્રિના કાવ્યોનો પ્રચાર પણ થયે છે અને ગુજરાતને એક નવું કાવ્યસ્વરૂપ સાંપડે છે—તે આખ્યાન. મદાબારત વગેરે પુરાણોમાં આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો સંકલિત છે. વાર્તાપ્રવાહમાં તે બધાં સંસ્કૃત મદાકાવ્યો કરતાં કોઈક વિશિષ્ટ છે—છતાં કથાનું તત્ત્વ તે બધાંમાં ભારેભાર હોય છે અને વળીને મારે પણ પુષ્કળ અવકાશ હોય છે. ગુજરાતમાં કથાકામના સમયમાં આખ્યાનની રચના કાંપી પડેલી જણાય છે અને તે પછી લુપ્તવર થાય છે. પુરાણોમાંથી ગ્રામ થયેલી આખ્યાનોની વસ્તુદારા પણ સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ તેા મૂળનો જ અખંડ રહે છે. કાલજી આખ્યાનો ઉપરાંત કાદમ્બરીને પણ ગુજરાતીમાં ગીતારે છે અને તરખી વગેરે કથા કથાકામ સુધીના કવિએ મારે મારું તેવાર કરે છે.

આ પૈતૃશ્લિક પ્રવૃત્તિનું એક પરિણામ ૧૮ આત્મજીવનના ભક્તિ આવે છે, અને એ ભક્તિનું કેન્દ્ર કૃષ્ણ અને છે. મમે તે કારણે આજ પર્વત ગીતાના ગાનાર તરીકે કૃષ્ણને જ માનવામાં આવે છે અને પરમાત્માના સર્વ અંશોનો તેમના વ્યક્તિત્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ભાગવતમાં નિર્દિષ્ટ થયેલી ભક્તિ વિકાસ પામીને જન્માવતની કૃષ્ણમંત્રિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને મારાં અને નરસિંહમાં તેા આ વિકાસ થયેલું સ્વરૂપ જ આપણી નજરે પડે છે. મીરાંના નિવાસેના પ્રદેશ બાપક હતો છતાં ગુજરાતનો એના ઉપર વિશેષ હક છે એ ચોક્કસ, એ બનેલા જીવનમાં પૌરુષીક આખ્યાનિકાએ એક અનેક ચમત્કારો પણ વણાઈ જાય છે અને ગુજરાતમાં તેમનાં ભક્તિનાં પડેલી ગાલ બેઠે છે. પરંતુ ભક્તિના આ પ્રવાહ સ્ત્રોત નિર્મળ સ્થાનનો પ્રવાહ પણ વહેતો હતો તે આપણા કદાચી નુકાર જોવા ન જોઈએ. આ બંને કવિઓનાં

કેટલાંક પદ શ્રી. મુનશીએ મૂળ અને ભાષાન્તરકારા પશુ રજુ કર્યા છે. પરંતુ નરસિંહનાં પ્રભાતિયાનો એમણે એક સ્થળે ૧૭measure અને બીજે સ્થળે metre તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિચિત્ર લાગે છે. ધણી પ્રભાતિયાનું મંડાણ ઝૂલણા જાનના હાલદા બીજ ઉપર છે એ ખરું, છતાં બીજા દાળમાં સ્થાયેલાં પ્રભાતિયાં પશુ મળે છે. ઝૂલણાના બીજનો ઉપયોગ સુદામા આખ્યાનમાં પશુ નરસિંહ મહેતાએ કર્યો છે. એટલે પ્રભાતિયા જેવો કાષ્ટ જાંઘ માની સેવા તે ઉચિત નથી. નરસિંહને વધારે સમીપ લાવવા માટે શ્રી. મુનશીએ રજુ કરેલાં પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે અને તે આધારે તેઓ નરસિંહને ૧૫૦૦ થી ૧૫૮૦ વચ્ચે મૂકે છે. છતાં પર્વતાખ્યાનની પ્રત, શ્રી. આનંદ ચંકર દુવ, શ્રી. દુર્ગાચંકર શાસ્ત્રી, શ્રી. અંબાલાલ જાની વગેરેનાં પ્રમાણોની દુલનાં કર્યા પછી શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ જે અભિપ્રાય બાધે છે તે આ પ્રમાણે છે: ૧૮ "Whatever the case be, Mr. Munshi's very late date (1509 to 1600 A. D.) is difficult to adjust with other poets after him." પરંતુ પ્રચલિત રીતે સ્વીકારાયેલા સમયમાયી તો નરસિંહને ખસેડવા પડે એવો પુરાવો સ્પષ્ટ જણાય છે.

તે પછી શામળનું પુરોગામી વાર્તાસાહિત્ય આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે. જૈન યતિ-જ્ઞાની કથાઓ સાહિત્યમાં દષ્ટિએ પડે છે અને તરંગભેલાનું પ્રેમંતત્ત્વ જાણે નવે સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. આવી અનેક કથાઓમાં મુનિ લાવણ્યસમયકૃત વિમલ પ્રબંધ વધારે પ્રસિદ્ધ પામેલા અન્ય છે. ઇતિહાસનું તત્ત્વ આ અન્યમાં બહુ ઓછું છે પશુ તે સમયના સમાજનું ચિત્ર તેમાં વિગતો સાથે આપણને મળી આવે છે. કળા-કૃતિ કરતાં આ રીતે એ અન્ય તથાવે મૂલ્યવાન ગણી શકાય. એ જ મુનિના અને અન્ય મુનિઓના બીજા અન્યો પશુ આ મુગમાં રચાયા છે.

આ પછીના સમયમાં શ્રી. મુનશી પદનાભ અને નરસિંહના સમયનો પ્રત્યાષાત જુએ છે અને જૈન યતિઓ તથા વેદાન્તીઓમાં પરલોકદષ્ટિ વ્યાપક બની હતી એમ જણાવે છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અખ્યાના સાહિત્યમાં આ સુર શ્રી. મુનશીને પ્રધાનતઃ સંભળાય છે. તેથી જ શ્રી. મુનશીએ કરેલું 'અખ્યાન' દર્શન આપણને કદાચ વિરૂત લાગે. કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો જે સંબંધ હોવો જોઈએ છે, અને જે અખ્યાના કેટલાંક પદમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વ્યક્ત થયો છે તે શ્રી. મુનશીની દષ્ટિ બહાર છે એમ નથી. એક સરસ દષ્ટાન્ત તો એમણે પશુ રજુ કર્યું છે છતાં અખ્યાના સમગ્ર સાહિત્યનો પ્રધાન ધ્વનિ જાણે કર્તાની સાહિત્યની ભાવનાને પ્રતિરૂપ જણાય છે. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈનો અભિપ્રાય અત્રે નોંધવા જેવો છે: "In fact, Akhos poetry lies concealed inside his man aspect and flashes out occasionally,—even as the lightning does from inside the rain-cloud." ૧૯ અખ્યાની રચનાઓમાં યાત્રીની ગીરસ અને શુદ્ધ વૃત્તિ

૧૭ Page 145 & 148,

૧૮-Thakkar Lectures P. 45,

૧૯ Thakkar Lectures P. 124.

અવરણ દૃષ્ટિએ પડે છે. છતાં કવિતાના ચમકાર શોધવા પણ મુશ્કેલ નથી, અને જીવન તથા જમત તરફ એની જે વૃત્તિ ખંધાઈ હતી તે સંપૂર્ણ રીતે સાંકર અદૃતને અવ-લંબીને જ ખંધાઈ હતી. અને આ જગતને નિર્મળ કરવા એણે પ્રવૃત્તિ પણ જોડી નથી કરી. આ કવિત ચમકારનો સ્વીકાર થી. મુનશીએ પણ અવરણ કર્યો છે એટલે એમનું કથન પ્રધાન સૂર પરત્વે જ આપણે સમજવાનું છે. અને ધીરા, બોલો, નીરાત, શ્યામિનાસપણુપંથના સાધુઓ વગેરેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાંથી શ્રી. મુનશી પોતાના કથનનું સમર્થન અને પુષ્ટિ મેળવે છે.

પ્રેમાનન્દની વિસ્તૃત સાહિત્યસેવાનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કતાંએ નકામી વ્યક્તિપૂજન નથી દર્શાવી એ ધટ છે. પ્રેમાનન્દના શિષ્યમંડળનો ઇતિહાસની વિસ્તૃત તરીકે ઉદ્દેશ્ય કરી કથાક વેગ નથી. પ્રેમાનન્દની કેટલાંક આખ્યાનોનું કતાંએ સંક્ષિપ્ત જતાં સંયોદ અવશેષન કમું છે અને પ્રેમાનન્દના નાટકો વિશે રાષ્ટ્ર અભિપ્રાય તથા વસ્તુત્તર મિત્રપદ્મજીવાનકર્તા વિશે રાષ્ટ્ર શંકા દર્શાવવામાં શ્રી. મુનશીએ સંકોચ નથી રાખ્યો એ નોંધવાની જરૂર છે.

સામાજીક જાદ, અન્ય સામાન્ય કવિઓ અને દ્યારામથી આ મુજબ ઇશન પૂરું થાય છે. દ્યારામને રસિકવસ્ત્રકે અન્નમિલ-આખ્યાન માટે મૌરવ આપવાની જરૂર નથી. ગુજરાતમાં દ્યારામની કવિતિ તે જરૂરીસાહિત્યના પિતા તરીકે જ ચિંતિત છે અને રહેશે. અને દ્યારામની કેટલીયે ગરબીઓનું કાર્ડ અંગ્રેજી ભાષા-દ્વારા પ્રગટ કરવું અશક્ય છે એટલું કહીને પણ શ્રી. મુનશીએ ગરબીઓની અપૂર્વ સરસતાનો નિર્દેશ કરી લીધો છે. તદુપરાન્ત દ્યારામના જીવનમાં જે ઉત્થાપ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે તેનું ઇશન પણ શ્રી. મુનશીએ કરાવ્યું છે. ધીરા અને બોલ જાગતના મુજબ પ્રેમનું અવિરત ગદ્ય ગાનાર આ કવિ આપણા સાહિત્યના ઇતિ-હાસમાં એક પ્રાન્તિક મૂર્તિરૂપે ખડો રહે છે અને નવી ઉપાનાં કર્કશ કરતો અસલ પામે છે.

ત્રીજો વિભાગ: અર્વાચીન યુગ

આ અર્વાચીન યુગના વસ્તુના: પણ ખંડ કતાંના મનમાં છે. ઘડુઅતનો ખંડ જલપતસમ, નર્મદાકંઠર વગેરેનો. ગુજરાતમાં સિદ્ધાન્તની ઘડુઆત થાય છે. સાહિત્યમાં નવાં નવાં સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં આવે છે. નવા પ્રકારને કીલવાને સાહિત્યકાર: અને અન્ય પ્રજાજનો ઉચત થાય છે. આ યુગનો પ્રધાન પુરુષ તે નર્મદ, માત્ર સાહિત્ય સ્થાપક માટે આ યુગ ન કહો. સાહિત્યસ્થાપક એડે લોકજીવનને ધરવાની જે કમિટી તે સમયને જરૂર હતી તે નર્મદમાં પ્રચંદ રૂપે વસતી હતી અને સાહિત્યકાર નર્મદ કરતાં વીર નર્મદ અનેકમણે પ્રહાર કહો. નર્મદના જીવનના નિરીક્ષણમાં જ આ યુગનાં અર્ધ ખોળાનું નિરીક્ષણ આવી જાય છે.

તે પછી કુનિવર્સિટીનું વિજેણ વપારે આવ્યો અને છે અને એ શિક્ષણના સંસ્કાર પદપેલા સાહિત્યકારોનો યુગ આવે છે. તે દરમ્યાન શરસીને: એક પ્રગટ પણ મહિમાવ નમુજાઈ, આવાશંકર, કલાપી વગેરેમાં અસત થઈ જાય છે. શ્રી. મુનશી આ યુગને Sanskritio Revivalનો યુગ કહે છે તે થયાઈ જ છે.

કારણ કે સંસ્કૃતના અભ્યાસનું સિંચન જે દલપત-નર્મદના સમયમાં ત હવું તે આ સમયમાં જણાય છે. આ યુગના પ્રતિનિધિ અન્ય તરીકે સરસ્વતીચન્દ્રને રજૂ કરી શકાય. કવિતા પણ આ યુગમાં પ્રગતિમાન બની છે અને કરુણ પ્રશરિત, ખંડકાવ્ય વગેરે નવાં સ્વરૂપો ગુજરાતીમાં ઉદ્ભવ પામ્યાં છે.

આ એક વિભાગ પણ એટલે વિશાળ છે કે: ન્હાનામોટા દરેક સાહિત્ય-કારનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરવા માટે એક સ્વતંત્ર અન્યની જરૂર પડે. એટલે જ કતાંએ મુખ્ય અન્યકારોની સામાન્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો નિર્દેશ કરી, તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

બીજું આ યુગના દર્શનમાં કતાંનું રાષ્ટ્રીય દષ્ટિબિન્દુ તરત આપણા લક્ષમાં આવે છે. ઇન્ડિયન નેશનલ કેબિસ પ્રથમ મળે છે ત્યાર યુનિવર્સિટી યુગની શરૂઆત ગણીને ૧૯૧૪ ના મહામુદ્દ પછી કતાં ગાંધીજી ઉપર દષ્ટિ ઠેરવે છે અને તે પ્રસંગે પણ કેબિસ અને રાષ્ટ્રીય જીવન કતાંની દષ્ટિને પ્રધાનતઃ પકડી રાખે છે એટલે પ્રમુખના જીવનના પ્રવાહોનું પણ સાહિત્યના પ્રવાહો જોડે અવલોકન કરવાનું. કતાંએ નિર્ણયિત કર્યું છે એ વધારે સ્પષ્ટ બને છે.

સરસ્વતીચન્દ્રના કતાંને આર્પસંસ્કૃતિના સંદેશવાહક તરીકે શ્રી. મુનશી ગણાવે છે, અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે પુરાણધારની દષ્ટિએ શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈએ ‘સરસ્વતી ચન્દ્ર’નો અન્ય તૈયાર કર્યો છે. જૂનાં અને નવાં બળનો સમન્વય થાય છે, અને તે પછી તો આજે ધણે કાળ વહી ગયો છે. નવી કવિતાના આદિ પ્રચારક તરીકે શ્રી. નરસિંહ-રાવનો સ્વીકાર કરતાં એમનાં લાંબાં કાવ્યો, ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ તથા ‘ચિત્ર-વિલોપન’ જેવાં નિર્દેશની જરૂર હતી. પણ શ્રી. મુનશીએ પ્રતિનિધિ કાવ્ય તરીકે ‘રમરણસંહિતા’ ને લીધું છે અને તે સર્વથા ઉચિત જ થયું છે.

તે પછી કાન્ત, કલાપી, રમણભાઈ, ખગરદાર, મણિલાલ, બાળાશંકર અને બીજા અનેક સાહિત્યકારોના અને તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય છે. આ યુગમાં સાહિત્ય એટલું વિપુલ સરમુખું છે અને સાહિત્યકારો એટલા બધા છે કે, શ્રી. મુનશીએ જે ઉદ્દેશ્ય રજૂ કર્યો છે અને તેને વિવેચનને બદલે પરિચયના વાહક મણુ ન એ જ ઉચિત છે. શ્રી. ખગરદારના ઠાકોરની કાવ્યપ્રવૃત્તિ વિશેનું એક કાવ્ય નોંધવા જેવું છે: ૨૦ “Emotion is expressed with exquisite self-restraint.” આ પ્રમાણે પરિચય આપતાં આપતાં મને શ્રી. મુનશીએ યોગ્યક અર્થપૂર્ણ વાક્યો ધણીવાર કેટલીક સાહિત્યકૃતિઓ વિશે અને કેટલાક સાહિત્યકારો વિશે મેંચોટ વિવેચના વાળા વિધાનો કર્યા છે. છતાં સોનેટના ઉત્પાદનના અને વિવિધ હન્દ:પ્રયોગોના ઉદ્દેશ્ય વગર પ્રો. ઠાકોરની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું દર્શન અપૂર્ણ જ ગણાય.

આ જ યુગમાં કવિ ન્હાનાલાલની વિપુલ સાહિત્યસેવાનો સમાવેશ થાય છે. તેમની કૃતિઓમાં મુખ્ય રાસ, અને નાટકો જેને માટે શ્રી. મુનશીએ ખંડ-આખ્યાન એવો નવો સજ્જ થોભ્યો છે. કવિનું અષ્ટાગચ પણ પ્રયોગ તરીકે ઇતિહાસમાં સ્થાન

પામે છે, કવિના શક્તિ પરત્વે શ્રી મુનશી કહે છે, ૨૧ "A subtle touch of emotion; a brief experience; witching words of poetic value a haunting tune and sense sound and rhythm combine to produce the garabi of Nanalal, અહીં શક્તિ બદલે મરણી શબ્દોના પ્રયોગ વધારે સ્વાર્થ છે અને કવિ ન્દાનાલાલના શક્તિ જે મનોહરના છે તેનું સંપૂર્ણ ક્યંઈ નહીં.

જ્યા જ્યન્ત વગેરે કૃતિઓને શ્રી મુનશી નાટકના વર્ગમાં મૂકવાનું ઉચિત ધારતા નથી. કવિની ભાવના આ બધી કૃતિઓમાં બાળક છે, પાત્રોમાં કિષાત્મકતા કવચિત્ દેખાય છે, વસ્તુના વિકાસ જેવું કંઈ જાણે જ દેખાય છે, સંવાદોમાં નાટકની મતિ કરતાં કવિના વિચારો અને ભાવનાઓ જ આપણને જણાવે છે, આ બધા કારણોને શ્રી મુનશી આ બધી કૃતિઓ માટે ખંડ-આખ્યાન એવું નવું સ્વરૂપ કહે છે. વસ્તુતઃ આપણે ત્યાં જે અર્થમાં દસ્ય કે શ્રાવ્ય નાટક એમ પ્રયોગ કરવાનો પ્રચાર છે તે જ અર્થમાં શ્રી મુનશી આ ખંડ-આખ્યાન શબ્દોના પ્રયોગ કરે છે. આખ્યાનનું ન્દાનું સ્વરૂપ અથવા તો અંદર પ્રવેશરૂપી ખંડેવાળું આખ્યાન એવો કાંઈક અર્થ હિંદુિષ્ટ લાગે છે. છતાં આખ્યાનોમાં બાળક એવા પરજરી તત્વનો આમાં બાળક સ્વરૂપમાં જ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો એ બધાની સારા કે નબળાં નાટકો કહીએ તે જ ઉચિત છે.

કવિ ન્દાનાલાલ સંજ્ઞાથી મુનશીએ બીજી એક ગામત પાત્ર કહી છે: નામને 'તુ' પ્રથમ સ્વરૂપને કિષાપદો બતાવી નવા શબ્દો યોજવાની પ્રથા કવિએ શરૂ કરી અને તે સૌક્રિય બની છે. નામ ઉપરથી કિષાપદ-નામધાતુઓ બનાવવાની પ્રથા તો સંસ્કૃતમાં પણ છે અને ગુજરાતમાં પણ-આજ ઉપરથી સાલતુ, પલાણુ ઉપરથી પલાણતુ વગેરે કિષાપદો બનેલાં છે. પણ કાવે તો જે નામ ધાતુ ઉપરથી કૈતરી આખ્યું દેખાય અને તે ધાતુ પ્રયોગદશામાં દેખાય તે જનાં નામ ઉપરથી નવા ધાતુ ત્રાપે છે. 'નિમન્ત્રતુ' ઉપરથી નિમન્ત્રણ નામ બનેલું છે. કવે નિમન્ત્રણમાંથી નિમન્ત્રણતુ નિમ્પન્ન કરવામાં આવે તો તેનું વિચિત્ર પાત્રું તે જરૂરી અને પછી કિષાપદ એમ કરતા જાણ્યે તો અનવરથાપ્રસંગ આવે, પણ કવિએ તો કર્મચિત્રનું ફેન્ટાસી રૂપ ઉપરથી પણ ધાતુઓ બનાવ્યા છે અને વસ્તુતઃ પ્રચારમાં તો આ પ્રકારના ધાતુઓ જ આવ્યા છે: પરિશુદ્ધતુ, લોકાન્તુ વગેરે. ૨૨ પરંતુ આ બધા પ્રયોગો બાબતી દષ્ટિએ અશુદ્ધ જ છે.

૧૯૧૪ થી આજ સુધી

૧૯૧૪ પછીના ગુજરાતમાં કર્તાએ રાષ્ટ્રીય મંચવળને પચાદશમી તરીકે લઇને મંધીજીનું ગુજરાતમાં અવતરણ આલેખ્યું છે. માંધોજીનો આપણા જીવનમાં વિવિધ ક્ષેત્રો જોડે એવો ગાદ સંબંધ દેખાય છે કે રાઈ પણ વિવિધની ચર્ચા કરતાં તેમને અસિધ કે દૂર રાખી દેવાય નહિ. માંધોજી તરફ કર્તાનો અપૂર્વ ભાવ આપણને જણાય છે જતાં મંધીજીની કૃતિઓની ચર્ચા કરતાં તદરથના જગતગાઈ છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ મંધીજીના અકિતલથી અને એમની પ્રજાતિથી ગુજરાતના જીવનમાં જે કાંઈ બગ

પ્રવર્તમાન બન્યા છે તે બધાં વિશે નિર્ણયાત્મક ચર્ચા કરવી એ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે. એ બધાં બળોની ગિચરતા કે અસ્થિરતા વિશે નિર્ણય ઉચ્ચારવો એ બહુ દુર્ધર્ષ કાર્ય છે. એટલે એ બધાં બળોની તત્કાળ અમરથી ઉદ્ભવેલી સાહિત્યકૃતિઓ વિશે અત્યારે નિર્ણય ઉચ્ચારવામાં પણ ઉતાવળ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવાની જરૂર છે. પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે ગાંધીજીમાં કર્તાને પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના પુનરવતરણનું દર્શન થાય છે અને આ રીતે કર્તાના જાંઝાંબ ની અખંડિતતા જળવાઈ રહે છે.

શ્રી. મુનશીની સાહિત્યસેવા વિશે ડૉ. તારાપોરવાલાએ આ ગ્રંથમાં લખ્યું છે. શ્રી. મુનશીએ પોતે જ તટસ્થતાથી પોતા વિશે લખ્યું હોત તો એ કસોટીમાંથી પોતે કેવી રીતે પાર જતરે છે તે જોવાનું આપણને મળત. ડૉ. તારાપોરવાલાએ શ્રી. મુનશી અને તેમની સાહિત્યકૃતિઓનો પરિચય કરાવવાને ઉદ્દેશ પ્રધાન રાખ્યો છે એટલે વિવેચનનો ભાગ બહુ જ થોડો પ્રવેશ પામ્યો છે. આ સાથે ગુજરાતના નાયનો ઉપોદ્ધાત તથા શ્રી મુનશી વિશે ગુજરાતના બીજા વિવેચકોએ લખેલા લેખમાંથી અવતરણો રજુ કર્યાં હોત તો આ ભાગ વધારે સમૃદ્ધ બનત. કવિ ન્હાનાલાલના સાહિત્યના અદ્ભુતત્વ પછી સાહિત્યમાં માનવતાના ધબકારવાળું શ્રી. મુનશીનું સાહિત્ય જ પ્રાધાન્ય મેળવે છે એ કેવળ સત્ય છે.

હવે કવિતા, નાટકો (એકઠી પણ) ટૂંકી વાર્તાઓ. નવલકથાઓ અને ઇતરે વાક્ય એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જાય છે કે બધાંનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની જરૂર પડે. એટલે શ્રી. મુનશીએ પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોને અને તેમન મુખ્ય કૃતિઓને જ સ્પર્શ કર્યો છે. શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીની સાહિત્યસેવા ચર્ચા કરતાં જો માનવ મુલ્ય ભ્રમતા કર્તામાં દૃષ્ટિએ પડે છે તે સ્વીકારતાં જરા પણ સંકેત આપણને થતો નથી: પરંતુ શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં કદમને પણ અવકાશ આપવા પ્રેરાય તો આ ભ્રમતાદર્શનની સાર્થકતા ખરી. નહિતર તો શ્રી. મુનશીના આ લખાણથી ગુજરાતે શું પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને બદલે શું ગુમાવ્યું છે તેનું જ સતત ભાન થશે.

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી. ધૂમકેતુ શ્રી. રામનારાયણકાક વગેરેની સાહિત્ય સેવા વિશે પણ વિસ્તારથી લખવાને હજુ ધણે સમય છે. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની નવલકથા દિવ્યશ્તુ વિશે જે નિર્જાતનો ઉલ્લેખ કરાવેલો છે તે ગાંધીજીના જીવનથી ગુજરાતમાં આગિર્ભાવ પામેલાં તત્ત્વોનાં એમના દર્શન જોડે અસંગત જણાય તેવો છે. વળી સામાજિક નવલકથાઓ આપણે ત્યાં હજુ પ્રયોગદશામાં છે એટલે શ્રી. રમણલાલ દેસાઈમાં સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણતા ન પણ સંભવે છતાં સર્જનની એ દિશામાં એમણે જે પ્રયાસ કર્યો છે તેના તરફ દુર્ભક્ષ કરી ચકાય તેમ નથી જ.

સમાપનમાં કરાવેલી કવિતાનાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્ત રજુ કર્યાં છે અને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જે બળો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનું આણું અવલોકન કર્યું છે. તે ઉપરાન્ત અન્ય ગુજરાતી પદ્યરચના વિશે પણ એક ટૂંકું પરિચિત્ત જોડ્યું છે. એ પરિચિત્તમાં જ Black power જીપંગવવા ગુજરાતમાં જે પ્રવાસો થયા છે તેની નોંધ લેવાની જરૂર આપણને જણાય છે. શ્રી. ખગરનાર, શ્રી. દાદોર વગેરેની પણ

રમનાઓની ચર્ચા પણ સાથે સાથે સમાવેશ પામત. પણ એ પરિસ્થિતિમાં ક્યાંએ માત્ર મુગ્ધન વિષયો જ આવડાને ઉદ્દેશ રાખ્યો જણાય છે. પરંતુ તેમાં પ્રભાવિયા, પદ, ગીત, ઝરને, ઝરખી, માસ, આદિની વચ્ચેનો popular doshī metres તરીકે છે તેનું કારણ સમજાવું નથી. વસ્તુતઃ આ બધા કાવ્ય સ્વરૂપો-કાવ્ય પ્રકારનો છે. પણ metres તરીકે તે તેમને મજાની શાય તેમ છે જ નહિં. આપણા દેશી કાગમાં તે સંગીતને આધારે જ વર્ણવવાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે.

એક જાણત વધારે કહે રચકે મૂળ રસ કે પદમાં દેખાતો નોંડે અર્થિય જ્વાલનર પણ ક્યાંએ રહ્યું ક્યાં છે. કેટલેક રચકે આ જાણતર મૂળ જેવાં જ સરસ થયાં છે. કતાં કાંઈ કાંઈ વાર આપણને ન રૂચે એવાં જાણતરો થયાં છે તેનો નિર્દેશ દેવાની જરૂર છે. અને આપણને ન રૂચે તેનું કારણ એટલું જ કે મૂળનો રસ કે અર્થ સંપૂર્ણતઃ જાણતરમાં જગવાયો ન હોય. થોડાકે દેખાતોથી આ જાણત વધારે રસ્ય થશે.

૧૪ જ તમે વિચાર એ તમરી મરિયે. તોલ તમારું બોયું કે I am dying for you, I have weighed you in the balance.

૧૫ આ ધ્રુએ મુજને ધાડી નધ. He passed a string through my nose.

૧૬ જોમ ભવ જગ જસદ, રારક જગ રુડી દીમે શમિની ભવ પસાય. The hot season passes away; the monsoon spreads in lovely colours; the lightning flashes.

આમાં બીજાં દેખાતો પણ મળી કો તેમ છે અને પુનર્મુલ્ય વખતે તે જ્યાં એનાં મે રસપમાં ન જવાય એ તાર ક્યાં વસ રહે એટલી જરૂર છે. વળી 'હાનલ' અને 'માલલ' માટે Kanji અને Marji એવું નીરસ અને સામાન્ય માણસોની નામ ભેગ કામે છે કે અંગ્રેજીમાં જુલુના અર્થનો સ્થેન પણ ખર્ચ ઉત્પન્ન થતો નથી. એટલે જુલુના નામવાચક બધા કન્ડો માટે અંગ્રેજીમાં તે Lord Krishna હોય એ જ કન્ડ કામે છે.

એક મે રિયોમાં પણ સુધારો કરવાની જરૂર છે તેનો નિર્દેશ અરથને નહિં મજાવ. પ્રત્યાજ્ઞામાં રક મે અને પ્રેમાનન્દના પુરાખ્યાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. કુજરાતમાં કાળાશવન પુરાખ્યાન પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રેમાનન્દનું પુરાખ્યાન ભલુમાં નથી. થી. રમજી-લાલ દેશકાંડી નવલકથા પ્રાચલકપતિ ઉમેળ પ્રાખ્યાનમાં તરીકે (૧. ૩૫૬ મે) થયો છે. જે કાંઈ મે ઉચ્ચાઓમાંની ઉચ્ચો વિશે મે પૂન ઉચ્ચોનો જ નિર્દેશ છે, પરંતુ ઉચ્ચાઓના ક્યાં મે પૂન અને એક છત્ત એમ પણ ઉચ્ચો ઉચ્ચાઓમાં વજુમેરી છે એનો ઉમેળ એ પ્રવચન અનુષ્ઠામાં કર્યો છે. પણ આ બધી તો સ્થેન કાળાશવી પ્રવેશ પામી ભવ એરી જ્યાંની જામતે છે.

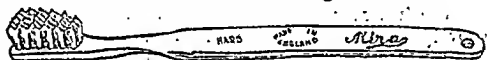
આ ઉપરાંત આપણા સામનિક વચો, રમજીમ વચો વિશે પણ વધવાચક

૧૩ Pigeon 151. ૧૪ Pigeon 151. ૧૫ Pigeon 172. ૧૬ Pigeon 183.
જગર = વજુમેરી અને જગરજગર એટલે વર્ષાવૃત્ત. કાળાશવનું કાળાશવનું કાળાશવનું નહિં પણ
કાળાશવન. પસાય = જાડી સ્ત્રી, નિવસ સ્થાન.

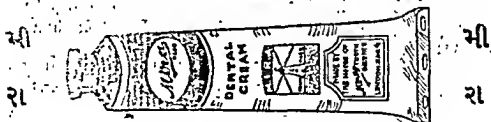
ચર્ચા આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. છતાંમ્ને ફલક એટલું વિશાળ રાખ્યું છે કે બાગ્યે જ કાંઈ એ ફલકમાં પ્રવેશ પામ્યા વગર રહે. વળી શ્રી. મુનશીને નિવૃત્તિ ફેટલી છે એ પણ ગુજરાત જાણે છે. સામયિક પત્રો અને રંગભૂમિ કવચિત્ સાહિત્યના વિકાસની સાથે સાથે તો કવચિત્ સ્વતંત્ર પણ આગળ આવતાં ગયાં છે. આજે રંગભૂમિની સુધારણા માટે જે અવકાશ છે તેનો નિર્દેશ તો શ્રી. મુનશીએ અનેકવાર કર્યો છે અને તેની સુધારણાનું પ્રેરણારથાન બનવા પણ તૈયારી બતાવી છે.

શ્રી. મુનશીએ ગુજરાતને ધણું યે આપ્યું છે. છતાં હજુ ધણું યે ગુજરાતને એમના પાસેથી મેળવવાનું છે. આજે ગુજરાતને હિન્દી વિખુટું પાડીને પોતાની પ્રગતિ સાધવાનો અધિકાર નથી એટલે શ્રી. મુનશીને આપણે આપણું આગવું ધન ગણી શકીએ તેમ નથી. તેમની શક્તિયો આજે વિશાલ ક્ષેત્રમાં વ્યાપ્ત થતી જાય છે તે છતાં મુનશી ગુજરાતના છે અને ગુજરાત મુનશીનું છે એ સત્ય અવિચલ છે અને અવિચલ રહેશે.

સર્વોત્તમ મીરા નાવા દુધ બ્રશ

હાંતને દરેક ખુણામાંથી સાફ કરે છે. એના વાળ ઉત્તમ જાતના હોવાથી મંજબુત અને સફાઈબંધ રહે છે. આપનું બ્રશ 'મીરા' ન હોવું નોંધ્યે.

મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા અમૂલ્ય દાંતના રક્ષણ માટે વાપરો. સઘળે ઠેકાણે મળે છે. આજે જ ખરીદો.

હીલ ઇલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

ફોનિક હાઉસ, ગ્રેડામ રોડ, સુબંધ.

[નવું સાહિત્ય : પુરઃસંધાન ૫. ૫૦]

કેટલો સંશોધન ને સંપાદનકારનો સાચો પરિચય આપે છે. રત્નેશ્વરી સંસ્કૃત વાણીમયી જ્ઞાતરેલી મધ્યકલીન યુગરાત્રી વાણીમાં રચાયેલો આ ભાગવતનું અને તેના અનુવાદનું આપણી ભાષાના વિદ્યાર્થી દૃષ્ટિએ પણ ગ્રાંથ મૂલ્ય છે. શાસ્ત્રીજીની ચાતુરસિદ્ધતા આપણા નરસિંહ અને નાટ્યયુગમાં પણ વિદ્યાર કરી આવેલી છે અને એ યુગની પ્રચલિત ભાષા ને તેના સ્વરૂપ વિષે એમનાં મંતવ્યો પણ મોટે ભાગે પ્રમાણપુરક છે તેથી પણ મધ્યકલીન યુગના આ કવિવરના કાવ્યસંશોધનમાં એમણે કરેલું સંગીન કાર્ય આપણને મેલાયક માર્ગદર્શક થઈ પડે તેનું છે.

વિશ્વાસપાત્ર પાઠાંતરો, શ્રોતક પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ધાતનાં ૬૪ માહિતીમયો પૃષ્ઠો તથા અને પરિશિષ્ટો સંપાદનકારના મૂલ્યમાં સંગીન વૃદ્ધિ કરે છે.

સંસ્કૃતની પ્રૌઢિ જેવી રત્નેશ્વરી આ યુગરાત્રી પ્રૌઢિનું આસ્વાદન અધિકારીઓ સ્વમેર કરશે એમ અને હમીએ છીએ.

યુગરાત્રીની વનસ્પતિઓ:

એકવાર ઇન્દોરની નંદનચરિત્રસમુદ્ધન યુગરાત્ર આગે વનસ્પતિવિજ્ઞાણ નવનું નવમ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ જે વનસ્પતિ યુગરાત્રમાં છે તેનું ચાલ તેના પ્રત્યક્ષીએ પણ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં યુગરાત્રની વનસ્પતિઓ એ વિશ્વ ઉપર પણ અપ્રત્યક્ષ બી. જાપાણલક વેવ જેવા ચિન્તક ને વિજ્ઞાન વેવ પાસે અપારી સોસાઈટીએ

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ શું કહે છે:—

“ મહાત્માજીનાં અપવાસ વખતે વાપરવામાં આવેલ ‘આસર’ના યુ-ટી કોલેસનની બનાવટ પ્રસંગેનિષ છે તેમજ તેની સુરાલ સુમધુર અને તાજગી આપવારો છે.

ધી આસર કેમીકલ વર્કસ, મુંબઈ, ૬.

પર્જીકેટિ, પૂના, તો. ૨૨ જુન ૧૯૩૩.

બહાલો સાહેબ, મહાત્માજીના અપવાસ દરમ્યાન એકેશવામાં આપેલી આપની માયાજી અને આપના પુત્રો જેટલી પ્યેલિ બેઠી ન મિલકી હાથ લાગે દીક્ષીર જી, આપનાં રસિયામાં બેઠો ‘યુ-ટી કોલેસ’ (કોલેસ બોર્ડ) ની બનાવટ અને પ્રસંગેનિષ માલમ થઈ છે અને આવા મધુર તાજગીમાં અને સુવાસિત વોલ્વિટ વોલવની બનાવટ ખરે ખરા અસિલવેલ ‘સાડુ’ જી, આપના સાહસને સર્જી સફળતા મળે. આપની વિદ્યાર્થી સરોજિની નાયડુ.

આપણા યુવકવર્ગના કર્તવ્યપ્રદેશ માટે ક્ષેત્રની યથાકાલે રમૂતિ આપી છે. ગુજરાતના આ કાંચા સુવચુનો અભ્યાસ કરનારા ઉત્સાહીઓને અને તેથી ગુજરાતને આર્થિક લાભ આપવાની દૃષ્ટિએ પણ વ્યાખ્યાતાનું આ રસિક અને માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન યાત્રાઈ રીતે નવીન પ્રેરણાઓ આપે એવું છે. રાંકરપ્રસાદ રાવલ :

[સ્થળ સંક્રાંતિને લીધે શ્રી કાર્ગસ ગુજરાતી સભાનાં પ્રકાશનાનું અવલોકન અમે આવતા અંકમાં આપીશું. તૃતીઓ]

ત્રણ નાટકો: લેખકપ્રકાશક: રમણલાલ ન. વકીલ, શંકરભવન, ક્રેન્ચ બિંગ, મુંબઈ ૭.

કાર્ગસ જેને નાટકો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે પણ વસ્તુતઃ જેને નાટિકાઓ કહેવી ધરાવત છે એ આ 'ત્રણ નાટકો'માં ભાઈશ્રી રમણલાલ વકીલે શાળાકાલેજાનાં વિદ્યાર્થી અભિનેતાઓને ભજવવા માટે સારા નમુના રજૂ કર્યા છે. પ્રથમ નાટક 'પેટના ખાડા'માં સાહિત્યકારો પોતાનું સર્જન ક્રિતિવાંછનામાં નકકામું મરતમાં છુટાવી દે છે અને પેટના ખાડા પૂરવાનાં સાંસાં એમને કપાલે ચોટલા જ હોય છે. એ સુદાને નાટકના કેન્દ્રવર્તી વિચાર તરીકે લાઘુ કવિપત્ની નેનાના પાત્રદ્વારા યોગ્ય ઉદાહરણ મૂક્યો છે. વ્યવહારકુશળ ખતીના કલાથી શીખેલા કવિ પોતાના લખાણનાં દામ માગતાં શીખી જાય છે. આ મતદર્શન કરવાનાં પ્રવૃત્ત નાટકનું પ્રથમ હોષ 'ચોટક' પ્રચારક તરફ આવેલી ગયું છે, છતાં, 'ખનાઈ' શાં જેવાનું તે બહુ જ પૂછવું. 'પણ' આનોઈકે ખેનેટ ને રૂપાઈ કીર્ણીંગ જેવા પણ જંગી રકમનો વારસો મૂકતાં જાય એ સમયે ગુજરાતના સાહિત્યકારોના પેટના ખાડા સાહિત્યસેવા પૂરી ન શકે એ હવે સત્વર નિકાલ માગતી અધન્ય વસ્તુરિયત તરફ આંગળી ચીંધી આપણું લક્ષ દોરવા બદલ તેમ જ આવી હળવી રમુજ તેની રજૂઆત બદલ આ નાટક કીમતી ગણ્યારો, ખીજું નાટક 'ભાવનાની ભીતિ' વાસ્તવ જીવનની વ્યવહાર દુનિયાથી અસ્પૃશ્ય એવા યુનિવર્સિટિપઝયા ખ્યાલી જીવાનિયાઓને હાસ્યપાત્ર કરાવે છે. ત્રીજા નાટક 'ભવ સુધારવા'માં નવયુગના ફરજંદ જેવા ન્હાનું કાનુને સમજાવી જે યુક્તિથી પરડે બડપણ ત્રીજવાર મોટે ચઢવાના ઉત્સુક જુખજુહાસ તથા તેના સહાયકોની યોજનાને ધૂળ ભેગી કરે છે તે માન સાથે ગમત પણ આપે છે.

ત્રણે નાટકો ભજવવા માટે જ લખાયાં છે એ હકીકત એની વિશિષ્ટતા તથા મર્યાદા બને છે. પહેલાં જે નાટકોમાં આવી બંદુ ક્રિયા (action) નથી આવી શકી, ત્રણે નાટકોમાં હાસ્યરસ સારો પીરસાયો છે તે પણ એ ભજવવા માટે છે તેથી જ. ખીજું ને ત્રીજું નાટક તો પ્રદક્ષિણા છે, અને પહેલામાં પણ કલ્પનામાં જ ઉડ્યા કરતાં અને અવ્યવહાર તરંગી કવિના પાત્રદ્વારા ઘણી રમુજ મળે છે. ક્રિયાની ખાટ સંવાદ પૂરી પાડે છે. વાર્તાશાપની રજૂઆત પર શ્રી વકીલને સારો હાથ બેસી ગયો છે. ભાવનાની ભીતિ માં હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાનો જય યથાપાત્ર સફળ સંવાદોને જ જાય છે. મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ આદિ સ્થળે આ નાટકો સફળતાથી ભજવાયાં છે એ ખિના જ આ નાટકોની તખ્તનાચાપી માટે જોઈતો પુરાવો છે. જે ઉદ્દેશપુરઃસર એ લખાયાં છે તેને એ ગરાયર સિદ્ધ કરે છે, અનંતરાય રાવલ

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક : શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રાવલોકન માટે માટે મોકલેલ
વાચન યથા પ્રકારે છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી મરેડેલ અને કલાના
અભિવ્યક્તિનું અપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શ્રીમુત
મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્વર્ણને સરખાવે
અનાવડી તેમની કૃપાના, અને સ્વપ્ન સ્વપ્નમાં આ ગ્રંથમાં છે કલાને એવું
નાર-મારા જેવા માટે નહીં પણ-બીજાં ધણાંને આશ્ચર્ય થમાડે એવી જાગૃત એ
છે કે આદ્યો અધ્યાય પરિભ્રમ તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેટલી રીતરીતે
પાંચળ અને સ્વસ્વસ્થ શાયરિયેટ અપૂર્વતા સમયમાં.

પ્રારંભ આ ગ્રંથનું આશ્ચર્ય તે છે કે ગુજરાતના સાહિત્યનો
અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમજ વિવિધ ઇતિહાસ ઉપર સંબંધ દર્શિ રાખીને
કરવામાં આવ્યો છે આ ગ્રંથકર્તાએ વિસ્તારથી અને ગુણવૃત્તે કર્યું છે. x x x”

—આચાર્યશ્રી આનંદરાંકર મુવ.

પ્રો. વાઇસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ.

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી એવું સ્વેચ
વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ
અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે
તકરારમાં વિદ્વાનો જરૂર છે તેની પાસતા કલામાં છે, કારણ કે તેમણે જીવનનો
બધો સમય સેવામાં મળ્યો છે, એટલે એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x”

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ ગુણ એ છે કે એમણે કૃપાના સમય
સાહિત્યકારોનો અને તેમની કલા-ભીષાઓનો ઉલ્લેખ
અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું અર્થ
મૂલ્યાંકન કરી શક્યા છે એમના રસનના સંપર્કસત્વથી હું ન્યાં પરીણ કરી શકું
એમ હું ત્યાં તે અને સચિત્ર અને સર્વસંપૂર્ણ જણાવું છે. અને સાહિત્ય સર્જન
નું દાન કાવ્યનાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્વતાઓ પણ ન
સંતાપવામાં કલાએ જે રૂપિ કાઢી છે, તે અર્થ ગુજરાત કલાનું અદુર્લભ સ્વરૂપ છે

—ડૉ. એ. બેરીડેલ કીથ, ડી. સી. એસ.

કુનીવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

[તંત્રીરચનાથી: પૂર:સંધાન પૃ. ૫૨]

ગાંધીજીને બિજાને હતા, આ અધુર જ્ઞાનમાં રાખનાં અને હાર-જીત એ કાષ્ટપણ્ય રમતમાં અતિ મહત્ત્વની બાબત નથી એ સ્મરણમાં રાખતાં એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે આવી આવી અનેક ટીમો આવે, એમની સામે આપણા હિંદી ખેલાડીઓ રમત ખેલે, એમના મારા ગુણોની નકલ કરી એમને પોતાના જીવનમાં અને રમતમાં જીતારે તો હિંદી ક્રિકેટનો ઉત્કર્ષ ત્વરાથી થાય.

આ પ્રસંગે એટલું મળ્યું કહેવું પડે છે કે હમણાં હિંદી ક્રિકેટના વિષયમાં જે વસ્તુસ્થિતિ જિમી થઈ છે તે ખેલજનક છે. એ વસ્તુસ્થિતિની સામાં આંખમાં આપણાં કરવાં માલવે તેમ નથી. ગમે તે કારણો હોય, ગમે તે પક્ષનાં હોય છતાં તે કારણો શોધી કાઢી, તેમને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાય શોધી તેમને ત્વરાથી સત્તાવાળાઓ તરફથી અમલમાં મુકારા જોઈએ. આવી રમતોમાં એકેએક ખેલાડીએ મુપૂણ્ય એકદલીથી પોતાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, તાલીમ અને ચિસ્તનું મયાર્થ રીતે પાલન કરવું જોઈએ અને જતને બૂલી જઈ આખી ટીમનું ક્રેમ થાય એમ જ વર્તન કરવું જોઈએ. તો જ હિંદી ક્રિકેટ જગતક્રિકેટમાં ઉજ્જવલ રથાન સેવા બાબતમાં યશે.

ઈંગ્લેન્ડ જનાર ટીમ

પતીપાળાનો યુવરાજ નહિ, નાયક નહિ, વજીરઅલી નહિ અને વીજીયાનમરના મહારાજકુમાર ઇંગ્લેન્ડ જનાર ટીમના કપતાન નીવાયા છે. હજી ખેલાડીની શક્તિઓને નહિ મળ્યું તેની ગામાગિક મદદીને આવી રમતોમાં પણ રથાન અપાય છે એ ખેલજનક પ્રમંથ છે. પણ હજી હિંદી ક્રિકેટની આસ્થાવરથા જોતાં આવી કેટલીક ખેલજનક રીતિઓને પણ ચલાવી લેવી પડશે. આખી ટીમ નીચે જણાવ્યા મુજબ ચૂંટાઈ છે:

૧. વીજીયાનમરના મહારાજકુમાર (કપતાન)	૧૦. કે. આર. મહેરજોમજી.
૨. સી. કે. નાયક.	૧૧. એસ. પી. જાધવ.
૩. વજીરઅલી.	૧૨. એસ. બાનરજી.
૪. મદમદ નિસાર.	૧૩. એમ. જે. ગોમાલન.
૫. એસ. અમરનાથ.	૧૪. પી. ઇ. માલીઆ.
૬. વી. એમ. મર્ચન્ટ.	૧૫. ડી. ડી. દોડલેકર.
૭. બાશા જીવાની.	૧૬. એસ. એમ. દુસેન.
૮. અમીર હાદવી.	૧૭. સી. એસ. રામસ્વામી.
૯. મુસ્તાકઅલી.	

આ સીવાય એસ. અમરસિંહ, જદગીરજીવન અને દીલાવર હુસેન ટેસ્ટ મેચ માટે લેવા હશે તો સહ ચક્રી કાઢવું કે આ ત્રણ ખેલાડીઓ એ વેળા ઇંગ્લેન્ડમાં જ રહેવાના છે.

અર્થ સંયોગો જ્ઞાનમાં લેતાં ટીમની ચુંટણી સારી થઈ છે, તો કે બેટીંગ કરતાં બોલિંગ બગ ચડીવાતું લાગે છે અને શીફીમના ક્ષેત્રમાં ટીમ કાંઈક નબળા જણાય છે. સી. એસ. નાયક અને વજીરઅલીને ટીમમાં લેવામાં આવ્યા હોત તો ટીમનું બગ વધત એ વાત નિર્વિવાદ છે. પણ ચૂંટણી કરનાર સંસ્થાના માનસ એમ સંદેશાપથી સમજી શકાતાં નથી એટલે એ વિશે કાંઈકેય કરવો નકભો છે. આ ટીમ ઇંગ્લેન્ડ જઈને હાર કે જીતે એની આપણને જાતી પરચદ નથી પણ ત્યાં જઈને આ આદ્યાદી રમત રમાવી જોઈએ ને પ્રમાણે આ ટીમ રમે એટલું જ આપણે ઇચ્છીએ છીએ.

ગોંડળનાં મહારાણી સદ્ગત શ્રી નંદકુંવરબા

ગોંડળનાં મહારાણી શ્રીમતી નંદકુંવરબાના અવસાનની નોંધ અમે સજેદ લઈએ છીએ. એમના અવસાનથી કાઠિયાવાડના એક પ્રગતિશીલ, સાધનસંપન્ન અને પ્રગતિપ્રિય મહારાજાનાં સાચાં સહાયક સ્વરૂપી ગુજરાતે ગૂમાવ્યાં છે. ગોંડળના પ્રબલિકાસમાં શ્રી. નંદકુંવરબાનો પ્રેમલ દિરસો અર્ધાંગ કરનારે વિશેષ હતો. એમને પ્રવાસ પછો જ પ્રિય હતો. જગતની મુસાફરી કરી એમણે 'ગોંડળ-પરિક્રમણ' નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. સાહિત્ય પણ એમને પ્રિય હતું. ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રાજકોટના સત્રમાં એ સત્કાર મંડળનાં પ્રમુખ હતાં અને એમનું 'પ્રેરક વ્યાખ્યાન' એક સારસ વ્યાખ્યાન હતું. કડીઆવાડના રાજવાડામાંથી પડકારો રીવાજ કાઢી મૂકવાનો મંત્રણા આરંભ કરનારા આજ રાજની સન્મારી હતાં. તે વારસો એમની રાજકુમારીઓ અને પુત્રપુત્રીઓમાં ઊતરી આવ્યો છે. એમના મારણથી વૃદ્ધ મહારાજાશ્રીના રાજકુટુંબ અને પ્રજાકુટુંબ વચ્ચેનો એક સ્નેહી અને સેવાપ્રેમી સેતુ કાઠી પડ્યો છે. વૃદ્ધ રાણીશ્રી કેટલાક વર્ષોથી કેન્સરના રોગથી પીડાતાં હતાં. સારવાર માટે તેઓ મુંબાઈ આવ્યાં હતાં. 'કોલિનનું' ઇન્જેક્શન લેતાં તા. ૬ મીને સોમવારે એમનું અવસાન થયું છે. એમના આત્માને અમે અખડ શાંતિ ઇશ્વરીએ છીએ અને એમના રાજર્ણી કુટુંબના શોકમાં આજ લઈએ છીએ.

દાસ્પરસના જાણીતા લેખક

શ્રી. ધનમુખલાલ કૃ. મહેતા રચિત

દાસ્પરસિક ગોલીસ વાર્તાઓ
આકર્ષક ચિત્રો સાથે-સુર રૂપરંગમાં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું બેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦

પોષ્ટેજ : ૦-૩-૩

(રજીસ્ટર્ડ-વી. પી. આર્ટ બુક નં-૩-૦)

"ધનમુખલાલની મર્મોળી કલમ ગુજરાતને જાણીતી છે. કેટલીક નવી વાર્તાઓમાં ખરે તેમ જ કેટલાંક વિનોદમય કાવ્યચિત્રો લેખાવી શકાય. એવાં ગોલીસ કાવ્યો પુલ જેવાં અને ટુંક લખાણોના આ મંત્રક અને લેખિતોમાં રહેલી મર્મપદ્ધતિને દાખલ છે."

—"જનમજૂમિ"

મળવાની
પ્રતિષ્ઠા { "ગુણસુન્દરી" કાર્યાલય, ૧૧૪, ગીરનામ મુંબાઈ, ૪
અને જાણીતા મુદ્રકશ્રી પાસેથી.

પ્રતિબંધ મૂકેલા જ નેપથ્યે. પોતાની પ્રજાને માટે આચારનાં સાંસાં છે એટલે જાપાનને વધારે મુશ્કેલ નેપથ્ય છે, વધારે બળને નેપથ્ય છે, એ માટે એ પવિત્ર મંથિઓ તો છે, અને જગત્પ્રાપ્તિ વિચારનાં બીજાં વાલે છે. " જાપાનનો દાખલો તો ઉદાહરણ છે. જાપાન અગામી રીતે વર્તી રહ્યું છે એટલે દેખીતી રીતે ઠાવકું ઉદાહરણ છે, પણ મિશ્રિત સંસ્કારને તો સંતતિનિયમન ન કરનાર એશીઆઈ પ્રજાઓનો યુરોપી પ્રજા ઉપર અજીમ રહેલો કરનો આચાર દાખી રહ્યો છે. આવા દ્વિતીયોની અગાધી આપણે જોઈલા વહેલા એનીએ તેટલું સારું.

—મહાદેવ દેવાઈ: પરદેશી નવાં દુભયો: હરિજનબંધુ: ૨૬:૧: ૩૬

ગર્વનું ગુર્જરીતણા !

ત્યાં તો હાર્દ મુજબા: " પુલીસ પુલીસ ને લાઈ ! બાવા ! સ્વારો !

" ગોળાઓ આલશે " ને " અજ ધડી પુગરો તોપ મોટી પચાસા !

એક રોજેથી જીવી કહ્યું, પ્રભુ સમરતાં રાખતીથી બેસજો, સી !

મેં મેનું સાંભળે ના, સમરવધર. સી આમને તેમ. નાસે.

" રોજે બેઠેલ પોતાને ગિરજતાર ગણો મદ્દ. "

સાગરપરે હકમ હોડયો ને નયુને શાક સાંભળ્યું !

તેની આ ને બબલી તણી બા: બારીએ બેસી બેચે,

બબ્બે વર્ષો દિન દિન મણી વાંદ નેપ ગગાની !

તેનું બાકું વિરહચંચળે પાન નેવું મધુ યે:

મુલામાયે મુસવી, મુસવીને બટાટાનું સાક !

પરંતુ માર ના બાધી, ને કપાલી ન નાસિદા !

ધન્ય, ધન્ય, મગા નધુ ! મર્વનું ગુર્જરી તણા !

—કરમચંદસ મણેક: આલમેજ માંથી

યંત્રવાદ વિ. હાયકોચોગ

આપણે ત્યાં પ્રખ્ય યંત્રવાદ વિ. હાય બતાવતો નથી. યંત્ર ન નેપથ્ય એમ માધ કહેવું નથી. પ્રત્યેક સીરી ૧ યંત્રો આપણાં નોદર યાવ ને રોડીપાઓ ન બને એ નેવાનું છે. પરંતુ જ્યોત્ષી એટલી બધી ઉત્પન્ન ન થયી નેપથ્ય કે જોથી આપણે બીજા પર મામબપત માટે આધાર નાખવો પડે. ને તેથી જ હિંદમાં હાયકોચોગની આવરવકતા છે. આપણે પૂરો વિચાર કરીને ચોંગલા ધડવાની છે. યંત્રનો ઉપયોગ પશ્ચિમમાં નાના સિદ્ધિતા પર યાવ છે. ને તેથી જ ત્યાં આગમ્યોગ્યોગ્યની વસ્તુઓ વધુ બને છે. યંત્ર કાંઈ આચારમાં બંધનું નથી. હીપરટીક કાંઈ બાધ સકાવતી નથી. તેમ કરતાં જગરિયાનની વસ્તુ પર જ પાન આપવું નેપથ્ય. યંત્રમાં થતી વસ્તુથી બધા રોજ મેગરી સકતા નથી. બમેરિકા: ધનાઢય એ બતાવ્યાં બેકારો પચા છે. યંત્રો મનુષ્યને શુભામ બતાવે એવું ન નેપથ્ય. પોતાના એકદમ મુશ્કેલ કરતાં જાપાને ચોડુ મુખ મજ ને મેમરકર છે, ને મામકોચોગમાં માંબીજીની એ જ ચોંગલા છે. આપણે વ્યક્તિમન કલિન વધારી નેપથ્ય. યંત્રમાં બધાની યક્તિ બીજીની નથી.

—શ્રી કુમારજી: મુરતનું પ્રવચન: ૪-૧-૩૬

સખીઓને અને મિત્ર-પત્નીઓને બેટ		આપવા લાયક સુંદર રાસ-સંગ્રહો	
હિમાચીતાંજલિ	ગુણસુન્દરીના રાસ	રાસતરંગિણી	રાસચંદ્રિકા
માર્મિક ગીતો	વિધવિધ લેખિકાના	કવિ ચોટાદકરનો	કવિ ખમગદારનો
અને રાસ	ચુટલા ૬૦ રાસ	રાસસંગ્રહ	રાસસંગ્રહ
મૂલ્ય : ૦-૫-૦	મૂલ્ય : ૦-૪-૦	મૂલ્ય : ૦-૧૦-૦	મૂલ્ય : ૦-૮-૦
પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩

આરે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૧-૧૨-૦ માં ઘેર બેઠાં મળશે.

નવો રાસસંગ્રહ		ગુણગરવી ગુજરાતજનુ પ્રિય માસિક	નવલકથાઓ
રાસમાલિની		ગુણસુન્દરી	૧ કાપ્યાની આમ
જુનાં અને નવાં વિધવિધ કવિઓએ રચેલાં		શ્રી-કવિઓએ લેખો, રમણીયાં રાસ, સુંદર કૃતિ અને ચાલુ વાર્તાઓ, શ્રી-જમતનાં રાસમાયા, મનાશી દરીશાખઓ, વગેરે ઉપરાંત બાલકો માટે બાલવિભાગ	મૂલ્ય : ૧-૦-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૩-૦
૨૧૪ રાસ-ગીત		સુનીતા શ્રાંદ, એમ. એ. સી છવનતી	૨. તૂટેલા બંધન
મૂલ્ય : રૂ. ૧-૪-૦		લેખક : શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ	મૂલ્ય : ૦-૮-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૨-૦
પોષ્ટેજ : ૦-૪-૦		સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ થી ૧૩મું વર્ષ સુધે થાય છે	૩ સંસારવિષયક
		લવાજમ : દિવસ ૪-૬-૦૦; પરંતુ : રૂ. ૬-૮-૦૦	મૂલ્ય : ૧-૦-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૧-૦ ત્રણે માથે લેનારને રૂ. ૨-૮-૦ માં ઘેર બેઠાં

હંદી વાર્તાઓનો સંગ્રહ		તમારા બાલકોને નિહર બનાવવા	
૧ લક્ષ્મીની સાડી	મૂ. ૦-૧૨-૦ પો. ૦-૩-૦	૧ વાનર સેનાનાં ગીતો	મૂ. ૦-૨-૦
૨ સાળ સુંદર	લા. ૧-૦-૦ પો. ૦-૩-૦	૨ વાનર સેનિક રમેશ	મૂ. ૦-૩-૦
વાર્તાઓ	મૂ. ૧-૨-૦ પો. ૦-૩-૦	૩ આવા વાંદરા ન જોઈએ	મૂ. ૦-૨-૦
૩ પોદશી	મૂ. ૧-૨-૦ પો. ૦-૩-૦	—પોષ્ટેજ દરજ્જા પાલો આનો—	
ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૨-૧૦-૦ માં ઘેર બેઠાં મળશે.		ત્રણે પુસ્તકો માથે લેનારને સાત આનામાં ઘેર બેઠાં મળશે.	

ચોટાશ મંજાવનારે તેટલી રકમની
ટીકોટ મોકલવી. "ગુણસુન્દરી"ના
આકાશને દરેક પુસ્તક રૂ. ૨૦, ૨૫
જાતશી મળશે

વ્યવસ્થાપક "ગુણસુન્દરી"
૧૧૪, વિજયભાઈ પટેલ રોડ, મુંબાઈ, ૪.

સારજીવ

દર મહીનાની તા. ૧૫ મીએ પ્રકટ થાય છે.

મે અંકમાં

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવો નવલકથા

જય સોમનાથ

(ચોથું પુસ્તક)

એક અદ્ભુત અડવાડિયું : ...	શ્રી મંમનવિહારી મહેતા
કુટલાં કરમ (વાર્તા) : ...	શ્રી કિશનસિંહ ધાવડ
કવિ લાલજી (નિમંષ) : ...	શ્રી મજીન્દર પંડ્યા
વિજેત્રી (નાટક) : ...	શ્રી સુનાતન મુય
સમના બખારમાં : ...	શ્રી રામપ્રસાદ શુક્લ
ટૂંકી વાર્તા : ...	શ્રી સનકુમાર વીણ
મહાશુભરાતનાં સંસ્થાના : ...	કુશલસી મરમસી સંપદ
(બીજા વગેરે)	

ઉપરાંત, અસહાયતા, સુંદરમ, બેટાઇ, સ્વપ્નરથ, જગલલ વગેરે કવિઓનાં કાવ્યો, નવું સાહિત્ય, તંત્રીશાસ્ત્રની વગેરે વગેરે.

ટેલીફોન : ૨૧૧૧૦
ટેલીગ્રામ : ૬૨૩૬૮

સારજીવ

નિવ્યાજ

રહેવા
જમવાની
આદર્શ
મગાવડ

૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

ગુજરાત

પુસ્તક ૨ : અંક : ૧

એપ્રિલ : ૧૯૩૬

૬

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ

ગુજરાત કાર્યાલય :

૧૧૧, એસ.એન.કે. રોડ, કોટ, મુબાઈ.

અ નુ ક મ છી

જીવન	...	...	...	કનેયાલાલ મુનશી	૧૦૩
પૃથ્વી	...	...	...	પુનલાલ	૧૦૪
સ્મૃતિ રક્ષા	...	...	...	રમણીક અરાલવાળા	૧૦૪
જ્ય સોમનાથ (વાર્તા)	...	...	...	કનેયાલાલ મુનશી	૧૦૫
ખાખરનું વસિયતનામું	...	...	...	નાનાલાલ મહેતા	૧૦૬
એકલ એ સાદ	...	...	...	જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૧૧૦
પાનખરનો પ્રેમી	...	...	...	છદુલાલ મોંધી	૧૧૦
નીખા	...	...	...	નિરંજન શુક્લ	૧૧૧
મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો	...	...	...	કુમરશી સંપટ	૧૧૫
વિજેત્રી :	...	...	...	સનાતન શુચ	૧૧૬
જગતનું આશ્ચર્ય	...	...	...	સુરેશ	૧૧૩
પરિચય	...	...	...	ગાંધી	૧૨૫
પ્રતિમા-પ્રણયની વાં પ્રણયની	...	...	...	કુમુદાકર	૧૨૬
બાલજી	...	...	...	જ્યોત્સ્નાકર પંડ્યા	૧૩૧
મહાધર્મ	...	...	...	વેક્ટર સુનીલાલ	૧૩૫
ભરૂચના આચીન નિવાસી	...	...	...	ધનપ્રસાદ મુનશી	૧૩૬
તોફાની સાગરને આંબહાન	...	...	...	પુનલાલ	૧૪૧
ખાશ્વે	...	...	...	રમણીક અરાલવાળા	૧૪૨
ગમે	...	...	...	પ્રદલાદ પારેખ	૧૪૩
મનુષ્યાર્થ કે ?	...	...	...	સ્વપ્નસ્ય	૧૪૩
અર્ચાપત્ર	...	...	...	કેશવશામ શાસ્ત્રી	૧૪૪
નવું સાહિત્ય	...	...	...	...	૧૪૫
દોહન	...	...	...	...	૧૪૬
તત્ત્વીયસાધનાથી	...	...	...	...	૧૪૫
વર્તમાનસાર	...	...	...	...	૧૪૭

વાવિક લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫

સંસદના સભ્યો માટે : રૂ. ૪

પરદેશમાં ૧૨ શીર્ષાંગ

આ અંકની કિંમત આઠ આંના

આ માસિક વટોદરા-રાવપુરામાં થી લુદાણમિત્ર સ્ટીમ પ્રિ. પ્રેસમાં અંબાલાલ વિઠ્ઠલભાઈ કબરે
ચોવાને મટિ છાપી અને તેજ કેમલેથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. વા. ૧૫-૪-૧૯૩૬.

અ નુ ક મણી

સાહિત્યમાં સામ્યકતા અને શ્રેષ્ઠતા	...	...	...	...	...	અગવંતરાય કોશર
જ્ઞાનસિદ્ધિ	...	...	...	...	...	ઉમાશંકર જોષી
કવિતા	...	...	...	...	...	કિશનસિંહ ચાવડા
મિહવાઅમનું પુનર્દર્શન	...	...	...	...	...	દ. બા. કાવેલકર
કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ	...	...	...	...	...	મનઃસુખલાલ ઝવેરી
અમણી શોહકતા	...	...	...	...	...	ઈન્દુલાલ ગાંધી
ઉત્કર્ષપંથના યાત્રીને	...	...	...	...	...	પૂજાલાલ
તમે જ	...	...	...	...	...	મનઃસુખલાલ ઝવેરી
વિમલેન્દુ બોલ	...	...	...	...	...	પ્રેશક
શુજરાતની કપડાં ઉપરની જોનાઝિત કલા	...	...	...	...	...	સારાબાઈ નરાય
માસતર કમેજારાંકર	...	...	...	...	...	શ
સ્મૃતિચિત્રો : વસંતિલ	...	...	...	...	...	‘ભેરકા’
મિતિ	...	...	...	...	...	રમણલાલ દેમાઈ
વિલોચનના પ્રવાસપત્રો	...	...	...	...	...	સતીશ દ. કાવેલકર
વંદે તંતરિયો	...	...	...	...	...	અદવદન મહેતા
વંદિયો	...	...	...	...	...	અંકુલાલ શાહ
ક :	...	...	...	...	...	પૂજાલાલ
અવલોકનો :						
શુભજનું અંશાત	...	...	...	...	...	અગવંતરાય કોશર
શુજરાતી સાગવત પદ્યો	...	...	...	...	...	જોગીલાલ સહિયરા
લોખંડાં અંકકાવ્યો	...	...	...	...	...	‘મિ.’
લગ્નમીમાંસા	...	...	...	...	...	જોવિન્દલાલ ડ. બંદ
મનન નોંધ :						
ખેલદિની વિ. ખેલદિની-અંબારી	...	...	...	...	...	અ-ભારી ‘-’ રાંકનું રતન ‘-’ આભાસમ
અનુભવનાની-કથમ, કિતાબ અને રિકવ-અલિયારા પારતોપિક-ગ્ર. સા.	...	...	...	...	...	
મળાનું વાર્ષિક અવલોકન-અવલોકન પ્રગતિ-સાહિત્યપરિષદ દોળીમાંથી	...	...	...	...	...	
રિવાજોમાં-કાવ્યમાં કરમાયું નથી-મણી વચરનાં-આર્યોની પુનઃ	...	...	...	...	...	
જોરાતો કરનારું સત્યાનાથ ‘જો’ ‘-’ સમાધાનિય અરપદ-	...	...	...	...	...	
રાષ્ટ્રપતિ અને દિંદી સરકાર-સરમ બરેલું, દીલું કામ	...	...	...	...	...	મૂં
એલિયાની પ્રાચીનનમ સંસ્કૃતિ	...	...	...	...	...	ર. વિ.

સ્ત્રીના સૌભાગ્યની નિશાની

હીરાની સળી કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે
કુડાજોડી કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે

આહુ સસ્તા દામે હીરાની, જ્યેસો વસાવવાની આ તક છે
બહારગામના ઓર્ડરનો માલ વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.
કોઈ પણ કારણસર માલ પસંદ નહિ પડે તો એક અઠ-
વાડીઆ સુધીમાં પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો રાખીશું.

સ્થાપના : ૧૮૯૫

સુરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

હીરાના વેપારી,

કેપટ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ, ર.

પ્રોડક્ટ રેકર્ડો — “અપ્રીલ રીલીઝ”

નીચેના સુવિખ્યાત આર્ટિસ્ટોની રેકર્ડો બહાર પડી ચુકી છે:

મીસ રાજુલી શકુંતલા (દેશબાદ)

B. 2215 } દે દે સંભાલે દાલે બોલે ... (લીમ્પલાસ)
ગગરી મોરી લરન દે ... (અડાણા)

શ્રીમતી બાઈ પ્રેમીલાબહેન (અમદાવાદ)

B. N. 2217 } મને ચાકર રાખોજી ... (લગ્ન)
તમે અંગે મેલો દહાન ... (...)

મીસ શંકરાબાઈ (દેશબાદ)

B. 2216 } બાદ મેરે ઈરકકા ... (ગઝલ)
જહાં તરે ન કરા કદમ ... (...)

ઉપલી ત્રણ રેકર્ડો એક વખત સાંભળવા તમને ખાસ લાભમણ કરીએ છીએ.
સાંભળ્યા પછી લેવાનું મન જરૂર યરોજ. આ સીવાય બીજા આર્ટિસ્ટોની
રેકર્ડો બહાર પડી ચુકી છે. સીલેક્શન માટે કેટલોગ મંગાવો.

ધી મ્યુઝીકલ પ્રોડક્ટ્સ લી.

મુંબાઈ — કલકત્તા — મદ્રાસ — કોલમ્બો

સાચા જીવન

નવું પુસ્તક • ૧

અંક : ૨

એપ્રિલ : ૧૯૩૬

છવન

(૫)

જનની બાળ્ય અને સમજાય છે. જે
જન્યુરિ સ્વભાવ છે એવું છે તે છે એ છે

જે સ્વભાવે વધતી આવના મિત્રે તે જ પાતાની આવનાસગિ સુદ છે
કે, જે પાતાની આવનાસગિનું વળ જન્યુરે તે પાતાની સગિસગિને અપરિમિત
માથ સાધી રહે-તે જ આવનાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત છે

જેની સગિ જાહેર દોષ તે કહેતને છતે-તે પીતામહસગિ જાહેર. એને
જન્યુર મુજબ એક સમજાય-એને જ સમાધિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત. એ જ પાતા કહેવાય.

આવનાની એની સિદ્ધિ અપૂર્વ અને છે. આને કેવલ કહે, મુજબ કહે કે
નેપાળ કહે-વિદ્યાસની આ સગિજામાં છવનું સાદર છે.

કનૈયાલાલ મુનશી

દૂર દેશની મેઘમલિન શરદપૂર્ણિમા બેઠને

પૃથ્વી

નથી શરદ આજ કેં વિમલ નીલ શોભા લારી;
જમા થઇ રહ્યા ઘનો ગગન ઘેરતા ડાયથી:
ન જોઉં મુખ પૂર્ણ ચંદ્ર તણું કોમુદી નીતરી
કરે નયનરંજના નહિ: સુધારસી જાંયથી
હવાય પૃથિવીનું તપ્ત ઉર ના; રસોહતાસના
ન ક્યાંય રમણીય રાસ: રમણો રુકુરી આવતાં
સુદૂર પ્રિય ભૂમિનાં, શરદ ચંદ્રના હાસના
પ્રસાદ મધુરા જહીં હૃદય પ્રેમનાં માણતાં.
નથી શરદપૂર્ણિમા વિશદ આજ છો બ્યોમમાં
ચિદંબર વિષે પરંતુ પ્રિય ગુર્જરીની રમે
મસન્ન મુખકાંતિ, જોડ નહિ જેની કે લોમમાં.
અહો! વહન બહાણું એ સરસ બ્યોદિસ્તકા શી જમે!
જગાડત મુખપત સિન્ધુ સ્મૃતિ જન્મભૂમી તણી
અહીં મલિન પૂર્ણિમા ય અપનાવું મોખી ગણી.

પૂજાલાલ

સ્મૃતિરક્ષા

પૃથ્વી

વહે દિવસ કેંક ને વરસ કેંક પીતી જશે,
થશે ખતમ જીંદગી જનનીદર્શને મૂરતાં;
મયું ઘણું ય આવશે યુગપ્રવાહમાં આધડી,
પરંતુ નહિ આવશે યુગસમાન આયુષ્યની
ધગત રણભોમમાં શીતલ માતની છાંયડી.
રહ્યું રમરણનું કરી રમરણ અંતરે રાચવું.
ઉરે ભય છતાં, કદી સકલ વિશ્વઉત્ક્રાંતિની
અજેય સુર અસરા યુગપ્રવાહ પીવાડીને
મળને ભુલવી કુત્રવી રમરણ માતનાં લે જશે.
વિલાસ! વિભવપ્રસોહ! અણુપ્રત ભાવોમિઓ!
રહો દૂર સદેવ, રે નજર એક નાખો રખે!
વિવાદ! વસમાં દુઃખ! અસહ આત્મ એકલ્ય હે!
રહો! હૃદયરાફડે સતત જાગતા સપ્તશાં
અમૂલ્ય મણિ માતના રમરણનાં સદા રક્ષતાં.

રમણીક અરાલવાળા

જય સોમનાથ

‘પાટણની પ્રભુતા’ ને ‘ગુજરાતના નાથ’ની
પુર.સંધાનરૂપ ઐતિહાસિક નવલકથા

ઈ.સ.૧૯૩૬ મુનશી

[૧૮૦ પાના ૫૪૮ થી વધુ]

[પ્રચલિતી એમદારી દોવાણી ચાજાગુઓનાં જૂથ સોમનાથના મંદિર વરૂં ધસવા આવે છે. સોમનાથના સિવાલયનો પ્રતિદાસ, મુરજી, પત્રી ચન્દવમાત્ર અને તે પત્રી પાપાજી મંદિરની સ્થાપના. સોમનાથની રોવામાં પ્રજ્ઞાસેથી ચારસે નર્તકીએ; તે બધીની અધિકારી મંગા-નોની પુત્રી મુન્દરી ચીલાનો સોમનાથ આવક નુત્તર કરવાનો પ્રથમ દિવસ છે. તેથી ચીલા અર્જુન કલ્પદમાં છે. તેનું મન સોમનાથમાં જ નિરત છે. તેની માતા મંગા પાટણના સંપ્રદાયના અધિકારી સર્વજ્ઞ મંગલે મળી ચીલાનો પોષાક સજ્જ આવે છે, અને મુન્દરી નરસ બોમદેવના આમમનની ખબર આવે છે. ચીલા સોમનાથ સિવાય બધા માટે લેપરવાદ છે. મંગા ચીલાને અપાવવામાં મરજી છે અને તે અનુભવથી મુન્દરીએ એમ માને છે.

આસીને વખતે મંગા સર્વજ્ઞ બોમદેવને કથને મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. બોમદેવ મંદિરનો છત્રોદ્ધાર કરવાનો નિર્ણય મંગલે જાહેર છે. મંગા પ્રતિજ્ઞાથી પ્રસંગી શરૂઆત કરે છે. તે પત્રી ચીલા નુત્તર કરવા આવે છે. દિમાલય કાર તપ કરતા સિવાને પ્રવેશ કરતા પ્રવેશ ભવેશ પાર્વતી રેડે ચીલાએ પોતાનો માતમ રંગને દુર આરંભ્યું. પાછળ કોનેલી નર્તકીએ બીલા સોદે એ પ્રસંગા કોણે આવે છે. ચીલાનું દુર વિશેષ શાક બનતું આવે છે. એનું દુર પ્રવેશાલય બન્યું ચીલાએ સંવધ સારી, તે પાર્વતીએ કળી. જય સર્વજ્ઞે તેને જ ચીલાને સોમનાથ આવક મૂળી. બચાલક મંગા દોવાણે મહેતાના અમમનના સમાચાર આવે છે. સતત મુન્દરીની કીર્તિ આવેલા દોવાણે મહેતા મંગાનામિષના આક્રમણની ખબર આવે છે. સર્વજ્ઞ મંગાની અનુભવી બોમદેવ રણપુત્રી તેવારી કરતા પાછળ આવે છે.—ચીલા સોમનાથના મંદિરમાં ગયું દોવા છે તે વખતે એ દોવાથી તેની પાછળ પડે છે. ચીલા સમુદ્રસ્થાન કરી બહાર નીકળે છે તે વખતે દોવાથી આક્રમણ કરે છે. બોમદેવ ચીલાને બચાવે છે. બંનેનું મિલન. આ પત્રી આવક વાંચો]

‘ ચાલ ત્યારે, મારો વિમલ વાટ જોતો હશે. તને હું મુકી દઉં. ’

“ ચાલો, ” ચૌલાએ પાણી તરફ જોયું ને તેને ફરી કમકમાટ આવ્યા...

૫

નર્તકીઓના આવાસમાં જવાના દરવાજા આગળ ચૌલાએ ભીમદેવની રજ લીધી, અદૃષ્ટ થતા ચંદ્રબિંબ સમી તે દૃષ્ટિથી ગહાર થઈ પથુ ભીમથી ખસાયું નહીં. ધડી અધધડીમાં એણે કદી કંપ્યેલું નહીં, કદી સ્વપ્ને સેવેલું નહીં એવું સૌંદર્યદર્શન કયું. અને અધકારમય જગતમાં પ્રાણદાતા ભાણુ ઉગે તેમ એના જીવનમાં અપ્રાણેશ્વરી આવી અને તે જ ધન્યપલમાં તેને પાછો દાલવી રહી. એણે જવું જોઈએ, રણે ચડવું જ જોઈએ, વિજયદેવીને જોળે મરતક ધરવું જ જોઈએ. વખત છે ને એ જીવતો પાછો નએ ફરે—અને આ અપ્સરાસમી ચૌલાનાં દર્શન નંએ કરે, એના હૈયામાં ખિન્નતા સંચરી.

એણે મંદિર તરફ નજર નાંખી; ધીમે ધીમે ઉંચું જોઈ શિખર પર ફરફરતી ધ્વજ પર દૃષ્ટિ ફારી. એના મહાદેવજી એની સાથે હતા. ગંગ સર્વગતા આશીર્વાદ હતો. ચૌલા એની વાટ જોતો હશે, જરૂર, ના કહી હતી છતાં. એ તો જરૂર પાછો આવવાનો, અને પ્રાણી પાણું દર્શન...એની કદપના આગળ વધે તે પહેલાં હોઠ પર હોઠ બીડી તે ત્યાંથી ખસ્યો.

તેણે ઝડપથી મહાદેવજીનાં દર્શન કર્યાં, અને વાટ જોતા વિમલને જઈ મળ્યો. નીકળતા પહેલાં તેણે દામોદરને જગાડી તેની રજ લીધી.

“ બાપુ, ” દામોદરે કહ્યું, “ હું જેવો ઠીક થાઉં છું તેવો આવી લાગું છું. પાણુ જોજો બૂલ, કરતા. એ મેંએ જીવાનલ જેવો ભયંકર છે. એને ખાગવો મહેલ નથી. ”

“ હું જરા ગભરાતો નહીં. આપણે પહેંચી વળશું, ” ભીમદેવે કહ્યું.

“ જરૂર. ”

“ એ રણુ કેમ ઝાળંગવાનો છે, તે તો કહો, ” વિમલે કહ્યું. એને દામોદરની ખીંક અકારણ લાગી. “ હું સૈન્ય લઈ સામું જઈશ. ને અન્નદાતા પાટણ સંભાળશે. ”

દામોદરે ડોકું ધુણાવ્યું, “ એવું સાહસ કરતો નહીં. એક જ ઠેકાણે બધું સૈન્ય ભેગું કરી ફેંસલો કરી દેવો છે. બાપુ, જો જો, હોં. ”

“ જરા ધ ફીકર ન કરતો. હું બધું જોઉં છું. ” ભીમે દામોદરને ધીરજ આપી, સર્વગતા આશીર્વાદ ફરી પાડ્યા, અને વિમલ સાથે મુસાફરી શરૂ કરી. અને સોમનાથનું મંદિર છોડી જેમ એની સાંકળી દૂર જવા લાગી તેમ એનું હૈયું વગર તાંતે બંધાએલું મંદિરની એક નાનકડી નર્તકી તરફ જોરથી ખેંચાઈ ચાલ્યું. વૃત્તિ ખેંચતી હતી પ્રણય ભાણી, કર્તવ્ય ખેંચતું હતું રણુ ભાણી. ને જેમ કર્તવ્યપ્રેયું ચરીર દૂર જતું ગયું તેમ પ્રણયપ્રેરી વૃત્તિ ચૌલાની પાસે ને પાસે આવતી ગઈ.

૬

એક ભરડો રોજના નિયમ પ્રમાણે ઉઠ્યો અને ધીમે ધીમે દાતણ ચાવતો, મોઢિ સ્તવન, લલકારતો, ફરીઆ દરવાજેથી ધીમે ધીમે પગથીઆં ઉતરતો હતો. ચંદ્ર એક અરત થતા આવ્યો હતો અને ચંદ્રિકાની પ્રકાશ ઝળિયાં શરૂ થયો હતો.

તે પગથીઆ ઉતર્યો, દાનજની ગીરી દરીઆમાં ફેર નાંખી અને નીચો વળી મેઝગા કરવા વચ્ચે...ને કારખી ચીસ પાડી પાછો વળી છવ લાઇ નાહો. તે મોઢે સિવ-કવચ મોઢ્યો જતો હતો: “કે જમો મગલતે સદ્ગાદિવાય સકલ તત્ત્વાત્મકાદ...”

બે ઝીંચો આવી, પાણીનાં બેઠાં લાઇને, બગાસાં ખાતી, ગપ્પાં ભરતી. તે પગથીઆં ઉતરી, પાણીમાં ઉતરવા મધ ને પત્રે કેં અવધાનું. બન્નેએ નીચે નેરું...બેઠાં તેમણે ફેર દીધાં અને “ઓ મારી મા!” કરી પાછી નાહી.

અડધી ધડીમાં મંદિરમાં સોરખોર થઇ રહ્યો. એક ભયંકર વાત બધાની છામે હતી. અણુકણ્ય ધારકો અધનિ હૈયે હતો. કરી કોઇએ ન સંભળેલો એવો બનાવ બન્યો હતો—ભયંકર, આપત્તિસૂચક, દેવોપતો કાર્યક: એક કાલમુખ્યો શરી આપિ, હોઠ-હીજી કુએ વિરાલ, એવારા અચળ મરેલો પડ્યો હતો.

વાત વાએ પ્રસરી, સર્વગતા ધામમાંથી, મંદિરમાંથી, પાઠશાળાઓમાંથી, ભરપૂરો ને નર્નકીઓના આવાસમાંથી સ્ત્રી ને પુરુષો, મહારાત્રે મુખે ને બીતે, ધીમે અવાજે વાત કરતાં, સિવનું સંરક્ષણ ચાલતાં, ધડકતે હૈયે, બહાર પડ્યાં, કેંક એવું બનું હતું કે જેથી કલ્પના બધાની કાચ કંપાવતી. કેંક એવું બનવાનું હતું જે તજી કાલમાં કોઇએ જાણ્યું નહોતું. એક કાલમુખ્યાનું ભયંકર કાળ મંદિરના આવાસ પર પડ્યું હતું. બીકથી ધુજતાં, દેવકોપની આગાહીથી તાસતાં નરનારીઓ ન જિતાસા શકી શક્યાં, ને ન ખરા બનાવની ખાતરી કરી શક્યાં.

વાન વધવા માંડી. એક નહીં પણ અનેક કાલમુખ્યાના શબની વાતો યાદ.

યાત્રાળુઓના ઉતાસાઓમાં વાન પ્રસરી, થરથરતા મહાળુઓ દેવકોપથી બચવાના ઉપાયો યોજતા લગ્યા. ઝીંચો રડવા લાગી ને મોંમાં ઊકારાઓને દેખાસરસાં માંથી બાધાઓ ભેરા લાગી નાની બાલકીઓ દુરમાં બરી રડવા લાગી, મુખે મુખે ‘સિવ સિવનું’ રટણ લાગી ગયું.

સિવકવચના પાઠો આવડવા તે બોલતા લાગ્યા. ઓળીયો મંદિરમાં આવ્યા, અને સિંચ નખારી, ચાંસે નખાચ મારી, દેવ પાસે ક્ષમા ચાલવા લાગ્યા. નં નાહી, સંખ્યા કરી તેવાર હતા તેમણે રુદી શરૂ કરી. કેટલાક ભય-મરત લોકો રોળે વળી ખરતી બહાર નીકળ્યા ને એમા મળી કીર્તન કરવા લાગ્યા, મંજરા, મુઝ ને શરણાષ્ટકા અવાજે ચારે તરફ યવા લાગ્યા. જેનાથી બન્યું તે મંદિર તરફ આવવા લાગ્યું. કંકરની કૂષા ચાગ્યા વિના આ દેવકોપમાંથી બચવાનો કોઇને બીજો માર્ગ મળ્યો નહીં.

સિવરાયિએ મહામહેનતે ધડી બે ધડી આંખ મોંમાં અને આ કાલાકલે તેને જગાડી મુક્યો. તેણે તપાસ કરી અને વાત સંભળતાં તે પણ સિવકવચનો પાઠ કરવા લાગ્યો. નિત્યકર્મ છોડી તે મંદિરમાં આવ્યો અને ત્યાં ચાસી રહેલી, કૂષા પ્રાર્થતી કંકજોષ સેતે પણ ચાસી રહ્યો. તે જોવારે આવ્યો, જેમનેમ કંકમાંથી તેણે રસ્તો મેળવ્યો, અને તે પગથીઆં ધર આવ્યો.

ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં કાપાલીનું હોઠહીજી ભયંકર મુખ શરૂ રોળે સિવરા-ની રત્ની ચળ તરફ બેઠ રહ્યું હતું.

દામોદરની વાતથી પરિચિત, દેવદોષના લાયથી ગ્રસ્ત શિવરાશિએ માથે બે હાથ મૂક્યા, ને સામાન્ય જનોની માફક “ ॐ નમો ભગવતે સદાશિવાય સકલ સત્યાત્મકાય...” બોલવા મંડ્યું. તે પાછો જવા લાગ્યો, પણ એ કગલો ભરતો એની નજર ગભરાએલાં સ્ત્રીપુરુષો તરફ પડી અને તે અટક્યો. વીશ વર્ષ થયાં સેવેલાં શાસ્ત્રવચનો, ગુરુસેવા ને તપ એની બહારે ધ્યાનાં, ગંગા સર્વેશ કેલાસવાસી થયે આ પરમ-ધામ અને પાશુપત મતના આચાર્યની પદવી તેના હાથમાં આવવાની, અને અત્યારે પોતે પોચકાં મુઠી નાસી જાય ! હોંમત કરીને તે ફર્યો, અને એક પાસે ઉભેલા શિષ્યને તેણે બોલાવ્યો.

“ સિદ્ધેશ્વર ! ”

“ હા. ”

“ ગુરુદેવને ખબર કર કે કાલમુખાઓમાં એક એવા ત્રિકાલરૂપી શ્રીમદ્ કંક-યોગેશ્વર કેલાસવાસી થયા છે, અને પછી કાલમુખાઓના શ્રુંડને ખબર આપી આવ.”

“ જેવી આતા, ” કહી સિદ્ધેશ્વર ઝપાટામંથ ચાલી ગયો.

ઉભેલા ભોકાના સમુદાયે ન્યારે કંકયોગેશ્વરનું નામ સાંભળ્યું ત્યારે તેમના પર એક કમકમાટનો મહાન તરંગ ફરી વળ્યો. કંકયોગેશ્વરનું નામ કાલમુખા સંપ્રદાયમાં પરમ પૂજ્ય મનાયું. તેમના યોગજલે ભૈરવ જાતે તેમની તહેનાતમાં રહેતો એમ પાશુપત મતના અનુયાયીઓમાં મનાયું હતું. ચંકરનો સાક્ષાત્કાર કરવા એમણે લયંકર મહાવિધિ આરંભ્યો હતો ને એ વિધિ પુરો કરવા એમણે ને આઠ સંહરીઓના સ્થિરથી ભૈરવનાથ એવા મહારૂદ્રની રૂઢી કરવાનું એમણે મહાવત લીધું હતું. અધોરીઓમાં એક એવા એ મધ્યરાત્રી શીવામ-શમશાન બહાર નીકળતા નહીં અને મૃતદેહનાં માંસ ને ભરમ વિના બીજો બહાર કરતા નહીં. એમનું આવું મરણુ જોઈ બધા હતા તેનાથી વધારે ગભરાઈ રહ્યા.

શિવરાશિને લાગ્યું કે અત્યારે તેની કસોટી યદ્ય રહી હતી, જે આ બધા એને પણ ગભરાએલો માનશે તો સર્વેશપદવી એની લાયકાત યોગી ગણાશે. ગુરુની જો રહી અધિકાર કેમ સાચવે તો તેને આવડતું હતું. જેમ તેમ ગભરાયું હૃદય વશ કરી, તેણે પાસે ઉભેલી એક વૃદ્ધ અને ધુળવી જોઈ કહ્યું, “ માણ ! શા માટે ધુને છે ! ”

“ શશિજી, આ શું ચડ્યું ? કંકયોગેશ્વર આમ કેલાસવાસી થયા તે માણ જોશું. એ યશો ! ”

“ ભગવાન ચંકરની મહેર છે તો શું થવાનું છે ? ”

“ મહાદેવજીની અવકૃપા વિના આમ કેં થાય ? શી શી વિપત્તિઓ આવશે ! ”

શિવરાશિને ગરજનનો સુરચાલુ માદ આપ્યો અને તેનાં રૂંવાં ઉભાં થયાં. પણ બીકણુ હૃદયને મહામહેનતે દબાવી તેણે કહ્યું, “ અરે એમ શું ગભરાય છે ! મને યોગેશ્વરે પોતે કહ્યું હતું કે જે પહે એ ભગવાન ચંકરનો સાક્ષાત્કાર કરશે તે જ પળે આ જૂતલ પર એ નહીં રહે, પણ કેલાસ પર વાસ કરશે. એ તો ભગવાન સાથે ગયા અને પંચમૂર્તિનું ઝાગિયું. અદીઆં રહી ગયું. ભગવાન સોમનાથની કૃપા યદ્ય ગઈ. ”

[અનુસંધાન પૃ. ૧૬૦]

બાબરનું વસિયતનામું

નાનાલાલ મહેતા

[શ્રી. નાનાલાલ મહેતા, આદ્ય. સી. એલે બોલાવની હમીદ હાથકેરીમાં પડેલું મોજલ સામાન્યના રૂપાપક બાબરનું બાબરની વસિયતનામું ' દુવેનીએવ સેન્ચુરી ' માં પ્રગટ થયું છે. એ દસ્તાવેજ અદ્વિત છે, હિંદના એ વિજેતાની મુસદ્દીગારી અને વિચાળ રાષ્ટ્રિય પ્રતાપો તે આપે છે. મુજબ સામાન્ય ને આદર્શો ને સ્વપાયુ તેને મૂર્તિમાન એ કરે છે. એ નીચે પ્રમાણે છે:—

ત. મુ.]

જહીરુદ્દીન મુહમ્મદ બાબર આદલાહ મહમુદ સાલમના નસીર-ઉદ્દીન મુહમ્મદ હુમાયુને મારેનું બાબરની વસિયતનામું—

અલ્લા તને સાંખી ઉમર ખાણે.

સલતનતની દહતા તથા સંગઠનને માટે આ તને લખું છું. મારા બેટા ! આ હિંદુસ્તાનમાં મિત્રમિત્ર ભવિષ્ય છે. મદાન, સકિતશાળી, ન્યાયશીલ પ્રજાએ આ અખંડ રાજ્ય તને સોંપ્યું છે. એને મારે તેને ધન્યવાદ આપ અને તેની સ્તુતિ કર. પાકિસ્તાન-નિર્મલ મન-થી, ધાર્મિક કદરતા તથા પક્ષપાત વિના, સૌને તેમના પોત-પોતાના રિવાજો પ્રમાણે ન્યાય કરવો એ તારી ફરજ છે. ખાત્ર કરીને ગોન્હત્વાથી ઘું ફર રહેલો, કારણકે કારતવ્યશીલોનાં હિસને આપણી તરફ એકસરો એ ઉધાવ છે. બધી પ્રજા સાદી કૃપા તથા મુજબિંતને લીધે આપણા પર થતા સખશે, તારું રાજ્ય મંદિર, દેવાલય અથવા મુસ્લિમસ્થાનોને કદી પણ મુકમાન નહિ પહોંચાડે એ જોજો. એવો ઇન્સાફ કરવો કે જેથી પ્રજા રાજ્યથી ખુશ રહે અને ખુદશાહ પણ પ્રજાથી ખુશ રહે. ઇસ્લામની ઉત્તિ બુલખની તલવારના કરતાં એકસાનનાં અડગથી શાપ એ વધારે સારું છે.

શીઆ તથા સુન્નીઓના ઝઘડાઓમાં ઘું પડીશ નહિ. એ તો મુસલમાની ધર્મની કમજોરી છે. શરીરનાં ચારે તરફની પેટે પ્રજાને એક રાખવો કે જેથી શાસનરૂપી શરીરમાં કોઈ શેષ ન થવા પામે.

ઘું કજરત તૈમુર સાહેબ દેરાનીની કોર્નિંગ બાદ રાખવો કે જેથી ઘું સલતનતને નિરે હોંચીવાર રહી શકે. મારી તો તને શીઆમણ આપવાની ફરજ છે.

૧૧ મી જાન્યુઆરી, ઈ. સ. ૧૫૨૬

ધર્મને નામે હિંદના દુકાદ કરતાં બાબરના દુકાદ નાજરના ધર્મોષિને આ વસિ-યતનામું અપાણ કરી શકીએ છીએ.

એકલ એ સાદ

હવે મૂળાં રહેા, જરી ઉભાં રહેા !
જુઓ શોધે છે આજ કોઈ બેનને.
સૂણો એકલ એ સાદ,
મોઠો એકલ એ સાદ.

અહો ! બોલે છે આભના ઉડાવુમાં,
જુઓ જાંબે છે આજ કોઈ બેનને.
નહીં ફુલડાંના ફાલ,
નહીં હોરી—ગુલાલ.

બાપુ એકલ એ સાદથી શ્રદ્ધાંડ આ,
જુઓ તેડે છે આજ કોઈ બેનને.
નહીં દેહના વિલાંસ,
નહીં જ્ઞાનના પ્રકાશ.

જઈ મૃત્યુની પાંખ આજ ઊડવા,
અહો ! આપે છે હાથ કોઈ બેનને.

ન્યોત્તરના શુકલ

પાનખરનો પ્રેમી

: સિખરિણી :

વસંતો હરેશણી નવીન પદકુલે રતિસ્મિતે
અભિસારિકાશી કુદરત બની આજ નવલી;
યુવાંબી છંદાણી કુસુમદંત છાંયા જન ભરી,
નમાવી કાયાને 'સુમતી કળીઓનાં મુખ કળી'.
પણે ફેલડાંની દિલ્લહર છટા, રંગ વરધા—
પતંગો, પુષ્પોનાં મૃદુ ચરણ ઘેકાર રચતાં;
છવાયેલી ચારે ગમ રીતલ સૃષ્ટિ પવનની
તમે આને માની ક્ષેપ સકલની મોહકલગી ?
અરે ના, ના, આ તો અપવિત્રતિ, હુન્નચી મધુરતા
અહીં સંતાંણી છે કુસુમદંતલે સૌરભરપે:
વિચારો ને વસો સકલ જીવવાણી જીવનને
તજ હેતી પેલી પુનિત કરુણા પાનખરનો
હું તો હું રહેલાણી :

ઈંદુલાલ ગાંધી

નીલા

નિરંજન શુક્લ

રં

ગમ્ભીર પરી બહાર આવી, ત્યારે નીલાનું મોઢું મોં યુસ્માથી શત્રુચોગ હતું. પાંખડીઓ સમા એક દુર્ગતા હતા. તિરકારથી હથેલીમાં સાડીનો છેડો ચૂંથાઈ રહ્યો હતો. વર્તમાન અડપલાંઓ સામે જે ચાલી જુકુટી અત્યારે પણ જે ચાઈ રહી હતી. રૂપરાણી અપમાનિત થતાં જેવા માનભંગ સહે તેવા માનભંગ નીલાને આજે અનુભવવા પડતો હતો. એના શબ્દ માટે અધીર મિત્રનું સામે દષ્ટિપાત કર્યા વિના, નીલા જલ્દી રસ્તો દવા લેવા તલસતી દોડે તેમ, બહાર જવા ઉતાવળી થઈ રહી

‘નીલાબહેન’ પાછળથી મુવતી સાથે હમેશ થઈ જતો નમ્ર સ્વર આવ્યો, ક્યારેક મને નીલા પાછળ ફરી. કેલેજ બેઠકોનો માનદ મંત્રી બને એટલી નમ્રતા ધારણ કરી હોયો હતો. નીલાએ તિરકારભરી દષ્ટિ નાખી, હસતું વદન જેવા દેવાવેલો મંત્રી અડગાઈ ગયો.

‘સરસ માનું, નીલાબહેન.’ પેલાએ છાત્રમાં અનુભવ લાવી બોલવા પ્રવૃત્ત કર્યો. નીલા અપમાનથી શત્રુચોગ બની ગઈ. પૂરી એક લીટી પણ માઈ થઈ ન હતી, ને આ એને અભિનંદન આપતો હતો. એના દોઢ સખ્તાઈથી ખીમ્યા. હમેશ માનું સાંભળી, હસીને ‘થેન્ક્સ’ કહી હાથ લંબાવતી નીલા, આજે જવાબ આપ્યા વિના દાર બની, ઔરવતરી ચાસે આગળ વધી.

‘સ્ત્રીમાં મુવોનું’ એક નાનું ટોળું આવતી જતી ખાગાઓની ઓળખ આપતું બિંદુ હતું. નીલાને કાને અવાજ અચડાયા.

‘આ જોઈ ? અમારી કેલેજની લીલીમન હારવે.’

‘આ કોણ.’

‘આ પેલી સજિતાદેવી જાણ.’

નીલા યુસ્માથી કંપી જીડી, પાસે જઈ બોલનારાને એક બે લપકાક પરી દેવા થઈ ગયું, એને નજીક આવતી જોઈ પેલા દાન્ય થયા, પણ જરા બે કમસાં આવજી મજ કે તરત પ્રસંગની ગડી વરસી.

‘માર્શલ રીટીંગ’

‘માર્શલ’

‘કુદે મેલી’

‘નુકી.’

જરા અડપથી નીલા બહાર ચાલી ગઈ. આજે આ બધું શરૂ નહિ.

વાત આમ હતી-કેલેજનું વાર્ષિક મેડેશન હતું. અને અત્યંત આમલને વડ થઈ નીલાએ એક બે ગીત ગાવાનું સ્વીકાર્યું હતું. ગીત ગાવા રંમ્ભીમિ પર આવી,

પણ વિદ્યાર્થીવર્ગ એના સંગીતને ભૂલી, અથા રંગોના ચોરા ફાડી સીવેલો ચણીયો, જાતી ઉપર અધિકી વેતેક પહેળી ઘેરા લીલા રંગની ચગકદાર પટ્ટી, અને તે પર પહેલેલી મોંગલ વિલાસિની સમી વિવિધરંગી ચુંદડીમાં શોભતી ધાડીથી સુરેખ દેહલતા જોવામાં મગ્ન બન્યો. યુવકો ખુશ થયા, અને પ્રસન્ન બની જાન ભૂલી વિવિધ આલાપથી વાતાવરણ ગળતી રહ્યા. નીલાના શરીર ઉપર કાગળની ગોળીઓ અને વિમાનો સરસરાટ કરતાં ઊતરી આવ્યાં. નીલા કંટાળી ગઈ. પૂરું ગીત પણ ગાઈ ચક્રી નહિ. અંતે મહા મહેનતે જેમ તેમ ગીત પૂરું કરી નીલા જિભી થઈ ગઈ. બીજું ગીત ગાવાનું પડતું મૂકી બહાર ચાલી આવી.

દાદર ચડી નીલા ' પ્રોફેસર ' રૂમ 'માં આવી. અહિં શાન્તિ હતી. માત્ર વિદ્યાર્થીઓની પ્રો. જિનવાળા નાકની દાડી પર ગોઠવેલા એતાળામાંથી અત્યારે એ કોઈ પુસ્તક પર નજર ફેરવતા હતા. નીલાના પગના અવાજે પ્રોફેસર ચમકી ગયા.

' Excuse me, sir ' નીલાએ સવિનય માંથી માગી.

' Oh no dear, Not at all dear ' બબડી પ્રોફેસર પાંખ વાંચનમાં મૂક્યા.

નીલા પ્રોફેસરના ' ડીયર ' શબ્દ પર ચીડાતી બહાર રરતા પર પડતી અગાસીમાં ચાલી ગઈ. આજ એને કોઈનો પણ વ્હાલસૂચક ઉચ્ચાર ગમતો નહતો.

ત્યાં પણ નીલાને નસીબે શાન્તિ નહતી. પ્રો. મોદી સીગરેટ પીવાના મહાન કાર્ય માટે રૂમમાં આવ્યા હતા. નીલાને જોઈ ધૂમાડા કાઢતા પ્રોફેસર અગાસીમાં આવ્યા. કોલેજના આ અત્યંત રસિક આત્મા પણ નીલાની શાન્તિમાં ભંગ પડતાં અજબામણા બની ગયા.

' Hallo, Nila dear ! what do you do here ? ' એમનો મિષ્ટ સ્વર ગૂંજી રહ્યો.

' જિભી હતી, સહેજ. ' જવાબ મળ્યો.

' એક નીલા, તમે પછી પેલું બીજું ગીત તો છોડી જ દીધું કેમ ? પહેલું ગીત તો મને ખૂબ ગમ્યું. સરસ હતું. '

નીલાની આંખમાં રોયની ચમક આવી.

' એક લીટી તો ગાઈ ચક્રી નથી, ને તમને ક્યાંથી સરસ લાગ્યું ? '

પ્રોફેસર ચમક્યા. નીલા આમ સંપાટમાં લેશે એવો એમને કલ્પના ન હતી. એમણે બચાવ કરતા પ્રયત્ન કર્યો.

' You are mistaken dear, ...quite... '

નીલાના હોઠ ફૂલ્યા. સખ્તાઈથી પ્રોફેસર સામે ગૌરવશાળી વદન જાણ કરી નીલા ખોલી. ' સાહેબ, ધરની ઘેરીને જિઆરીને કહીએ dear સાંભળવાનો દલાલો આપ્યો છે કે ? '

પ્રોફેસર પત્યરની પ્રતિમા જેમ સ્તબ્ધ બની ગયા નીલાના આસ્વરૂપની કલ્પના પણ એમને હતી નહિ. એ સડકે બની જિલા. નીલા એમને આવી મૂઠ દશામાં જ છોડી

હાર કીતરી નીચે આવી. એને બહાર આવતી જોઇ શોધર મોટર નહીં લાગ્યો. નીશા મોટરમાં બેસી મઠ. યાક, અપમાન અને હુલ્લેને અકાળવાતી વિચિત્ર વિચારસહરીઓ અનુભવતી નીશા એ દાયમાં મોં દેખાવો રહી.

‘નીશા આટલી બેચેની ?’

યમજીને નીશાએ જાણે જોયું વત્સલના બદલપૂર્ણ નયનમાં એનાં શતાં નયન પ્રગટ્યાં.

‘આટલી બેચેની નીશા ?’ ફરી વત્સલે પૂછ્યું.

અત્યંત કંઠગાપૂર્વક નીશા બોલી, ‘હા. મને છત્તર ફરી હોય, તો હવે જવા દે, શોધર ચલાવ.’

.. મોટર કીપડી, અદભૂત યર્ષા ત્યાં સુધી મોટરનાં ભયમાં બંધીસ એનો વત્સલ ત્યાં જોતો.

(૨)

‘પણ વત્સલ...’

‘તું નાશી અકાળ છે, નીશા.’

‘પણ એ બધું કેમ સચું જાય વત્સલ ? ગાતી હતી ત્યારે કેટલાય અકાળ મારા મોં પર અપમાન, સૌ જામણી જેમ બરાબતા કરતા. મને પૂરું આવે ન રીધું. કહે આવ મઠ હતી કે મારું પ્રદર્શન કરતા.’

વત્સલ દસીને બોલ્યો, ‘બન્ને.’

‘તું વત્સલ ?’ નીશાના શ્વરમાં કંપો હતો.

‘મને શું પૂછે છે, નીશા ? નાશ હલકે જ પૂછી જોતે ? તું આમ દાઢ કરીને આવે પછી શું થાય ? તારું ગીત આજે તે પહેલાં તો તારું રૂપ આજે લે. નિશાસ મુરોતો શા મારે વાંકો કાઢતી રહે છે ?’

‘મારામાં રૂપ હોય તેમાં શું તું કહું તે ?’

‘હોશિયારી બીનીઓ જોડે છે એવો છુરખો બોલીને રહતી હોય તો.’

નીશાને હસતું આવ્યું, ‘મરડું આજુ’ હોય એવી થાતું.’

‘પણ પછી હોય તારી માથે જ નહિ જુલે, બધી પંચાત જ દમી જાય.’

નમણાં નેચામાં કંપો ખરી નીશા બોલી, ‘તું સાર આવે છે, વત્સલ.’

વત્સલ મારે કંઠગી લાગણી જન્મે તે પહેલાં શોધર ફરી ફરે, નીશાને એ પ્રિયતમ નથી કે લાઠ પણ નથી. એ બન્ને જિતો છે. પાંચાલી દેરાને કીધે સાથે કંઠેનાં તેમ જ કંઠેનાં એકમે બિત્રી જુલી અને માઠ પણ ખરી. અને આ કુશમાં ‘બોલે પુરુષ મિત્ર હોય.’ એવી આગાહીમાં વધતી જતી શુભ માન્યતાને પ્રત્યે જન્મેની મેચો રપી કોપી. આ મેચો સાવિત્રી ભગવામાં પરિણમે એવી કંઠગી આજે કોએ રાહરી પ્રતાપની અત્યારે તો જરૂર નથી જ. અને કલ્પ એમ થાય તો મેચો બીજું સ્વચ્છવિત્ર શું ?

એકાદીના રિશાવર જાહેરી કુશમાં એકી કરી, નાની નાની ફોડીયાની

આકૃતિ સ્પષ્ટ કરતો સૂર્ય ઊગતો હતો. હેંગીંગ ગાર્ડનમાં સ્થવારની લટારના શોખીનો ચક્ર પર ચક્ર લેતા હતા. કેાષ રથુલાકૃતિ શરીરને ઝડપથી ધૂમાવી ધટાડવા, તો કેાષ દયામ્ ગમેલાં ફેફસાં હવાથી ભરી દેવા કરતા હતા. અત્યંત વ્હાલથી ઉભરાઈ જતા કેાષ પતિરાજો પાંચમી સુવાવડમાંથી મુસ્કેલીએ ઊભી થયેલી પત્નીને આગ્રહપૂર્વક ફરવા લાવ્યા હતા. સ્થવારનો આસ્વાદ લેવા સારા પ્રમાણમાં સૌ ભેગાં થયાં હતાં.

ખીજી સ્થવારે વત્સલે ફરવા જતાં ખૂસ મારી કે તરત જ નીલા તૈયાર થઈ બહાર આવી. બંને હેંગીન ગાર્ડનમાં ફરવા આવ્યાં. એ ચક્ર પર મારી બાંકડે બેઠાં વત્સલે ગઈ કાલની વાત ઘેડી. નીલાએ ધુધવાતી વરાળને માર્ગ આપ્યો.

‘ હું તો એ જ જોઈ રહી છું કે તમને છોકરીઓ વિના ખીજી વિચાર જ નથી આવતા. કલાસમાં કે બહાર એમનાં અભોજના ઘાટમાં જ નજર ચોટી હોય છે. ત્યાં તમારી પાસેથી સારી રીતભાતની કે સુકુમારતાની આરા રાખવી વ્યર્થ છે. હું બહાર આવી ત્યાં બધી આંખો મારા તરફ વળી. હું તે શું પ્રદર્શનમાં મૂકાયું કેાષ પ્રાણી હતું ? ને વાતો ચે કેવી ? આ માર્શીન ચાલી, આ ગારબો ગઈ. ને મોટાં પ્રેડેસર માહેઓની ચે ‘ ડિપર નીલા ’ એ વિના વાત જ નહિ આ ગંદી મનોવૃત્તિ નહિ તો શું ? વત્સલ કાંસે તો હું ગુંગામ ગઈ. ’

સહૃદય વત્સલ નીલાની વરાળથી દુઃખી થયો. નીલા એની મિત્ર હતી. સ્વતંત્ર પ્રકૃતિની હતી, છતાં વત્સલના હૈયાથી દૂર રહેતી નહિ. નીલા માટે એને માન હતું. આ ગૌરવશાળી યુવતી ધારે તો અજન્મ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરી શકે એવી એને ખાતરી હતી. નીલાની મિત્રવર્ગ સાથે છૂટ લેવાની ટેવ ક્યારેક એને ગમતી નહિ, પણ એને કશું જ ન કહેવાની વત્સલ કાળજી રાખતો. રૂઢ સામાજિક જીવન સામે થતો આધાત એટલે જ પ્રજા પ્રત્યાધાત ન સહે તો સારું એમ એ ધમ્મજતો. આજે નીલાની વેદના એને દુઃખી કરી રહી.

‘ નીલા, આ વસ્તુ સામે ટકી રહેવા જેટલું સ્વાસ્થ્ય મેળવીને પગ કાઢેજમાં મૂક્યો હોત તો સારું યાત. ’

‘ આટલી બધી હજી વાત જરો તે થી ખબર ? ’

‘ અત્યારે ચે ખબર પડી એ બહુ છે. હવે ત્હને એમાંથી બચવાના માર્ગો શોધવાનું મન થશે. આપણા માટે સાવ નૂતન આ સહશિક્ષણનો પ્રયોગ જુના રૂઢ માનસના ધર્મણમાં આવે, અને આ પરિવર્તનકાળને આવા દુઃખદાયક વર્તનથી ભરી દે, તો તેની ના નહિ. આ તો બૂલશું, પડશું એટલે ઊભા થવા પ્રયત્ન કરશું. હું જ કહેને નીલા, તારા શરુઆતના વર્ષો ક્યાં એાં મસ્તીખોર હતાં ? ’

નીલા લળ્ળમથી સાવ નીચે જોઈ રહી. વત્સલની વાત સાવ સાચી હતી. પ્રીવિ-યસથી ઇન્ટર સુધીના વર્ષોમાં નીલાની કુગડુગીએ સહુને નાચતાં કર્યાં હતાં. આજુબાજુ પ્રસંગોત્પન્ન ટોણું જામે તે નીલાને ગમતું. હળવે હાથે કેાષ મિત્રના ગાલે તમાચ મારવામાં એને કશું જ અધટિત લાગતું નહિ. મિત્રો ‘ ડિપર, ડાર્લીંગ નીલા- ’ કહે તો

મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો

કુંભરશી સપ્તક

(૨) બંગાળ

શ્રી

બંગાળ સાથે ગુજરાતનો વેપારીસંબંધ અદ્યતન સદી પછી થયો જણાય છે. નવાબ અલીવર્દીખાન, સીરાજ ઉદ્દૌલ્લાહ, મીર જાફર અને મીર કાસમના વખતમાં ગુજરાતી વેપારીઓનો સાધારણ પગપેસારો માત્ર બંગાળમાં હતો. બ્રિટિશવાદનું સુંદર રેલમી કંપડ અને શાંતીપુરની ખારીઃ મલમલ ગુજરાતના વેપારીઓ બંગાળમાંથી ખરીદી અમદાવાદ સુધી લાવતા હતા. પરંતુ રસ્તામાં અનેક ભતના કુંદારો, રાજસતા અને અપાયારી કોનો ભય દેવાથી વેપાર બહુ નબળો હતો. મહાગુજરાતનું ધાણું બંગાળમાં નચાવેલાં અમલ પછી જ રચાવાઈ હતું જે કે છુટાછવાયા વેપારીઓ બંગાળમાં આવતા જતા ખરા, પરંતુ નિયમિત સતત અને ચાલુ સંબંધ તો અંગ્રેજ અમલમાં જ રચાયો હતો.

મહાગુજરાતના વેપારીઓની પેઢીએ મલખારમાં ધણા જૂના કાળથી હતી. (મલખારના સંસ્થાન સંબંધી હવે પછી લખીશું) મલખારમાં પ્રાચીન સમયથી તેલ, નારીયેલ, કેપડાં, મૂંઠ, મરી, કાયાની રસી મોટા પ્રમાણમાં ધાય છે. આ માત્ર વેચવા માટે મલખારના ગુજરાતી વેપારીઓએ બંગાળ સાથે સંબંધ ગાંધેલ. પ્રથમ તેઓ બંગાળમાં પોતાનાં વહાણો મૂકતા હતા. પરંતુ તેવી રીતે વેપારમાં વચ્ચે ખીજો નહોતો ચાલી જવાને કારણે દેવધી તેમણે બંગાળમાં પોતાનાં માણસો મૂકવાનું કર્યું હતું, ધીમે ધીમે વેપાર વધવાથી પેઢીઓ રચાવવામાં આવી હતી. પરંતુ તે બહુ ઓછી અને અત્યાર નગર જ હતી.

મહાગુજરાતના વેપારીઓએ અરકત ખાતે ધીમે ધીમે લામવજ મેળવી. સુલતાનની મદદરજાની અને બેપારી લાગેને લીધે ત્યાં સંસ્થાન ભર્યું. સુલતાને આ શાંત, રાજદારી મદદવારણ વગરના, પ્રમાણિક અને સાદાસિદ્ધ વેપારીઓને પોતાના તરફ આવી તેમને કાવમની મોનોપોલી આપી. વજીર જેટલે પહે પળ ચાલ્યા. મરહુમ તરખી મહાગુજરાતના વેપારીઓ ખજુર, ખારેક, મેલી વગેરે કિંદનાં બંદોશમાં પોતાનાં વહાણોથી મોકલવા અડાવા. બંગાળનાં પાકા ચોખ્ખા આરમ લોકો બહુ પસંદ કરવા લાગ્યા જેટલે ખજુર ખારેકથી બરેઈ વહાણો કલકત્તામાં એ માલ કિતારી મદદમાં ચોખ્ખા ભરી પસંદગન વગરનાં બંદોશની સરે- કરવા મોકલા. એ રીતે અવકાર થયે થયે, મરકતના ગુજરાતી મોટા વેપારીઓએ પોતાની પેઢી પેઢીઓની લાખાઓ કલકત્તામાં મેલી બંગાળ સાથે અવકાર ગાંધેલ.

બંગાલમાં ચોખ્ખાનો પાક ઠીક ઠીક થવા માંડ્યો. પાનાઇ, હુડા, ચીનીસકર આગવુંલસી, બલમ, રાડી વગેરે ચોખ્ખાની મોટી આમદાની મુકામોમાંથી કલકત્તે થવા માંડી. બંગાળની પ્રગ્નની જરિયાતથી વિશેષ ચોખ્ખા બંગાળના જલ્દામાં પાકવા માંડ્યા. એ માલની નિકાસ કરવાની પુષ્કળ ક્ષમ્મ રહેવા લાગી. મુંબઇ ઇલાકા અને મદ્રાસ ઇલાકા બન્ને ચોખ્ખા ખાનારા પ્રદેશ છે. બંને પોતાની પ્રગ્નની આવરપકતા જેટલા ચોખ્ખા પેદા કરતા નથી. પરિણામમાં મુંબઇના ગુજરાતી વેપારીઓ કલકત્તાથી ચોખ્ખા મંગાવવા માંડ્યા. પરંતુ બંગાલી વેપારીઓ પ્રગતિશીલ નથી. તેઓ કામકાજમાં બહુ ઠંડા અને મુસ્ત છે. તેથી આડતનું કામ જરાજર આદ્યું નહિ. મારવાડી વેપારીઓએ ગુજરાતીઓ કરતાં જુના, હુશિયાર અને કાર્યદક્ષ હોય છે. પરંતુ તેઓનો સ્વાર્થ વિશાલ રહે છે. આથી ગુજરાતીઓએ પેદીઓ કલકત્તામાં ચોખ્ખા મંગાવવા માટે બંગાલી દીધી. કલકત્તાથી મુંબઇ, મદ્રાસ, કોલ્કો, કલીકટ વગેરે બંદરો ખાતે બંગાલના ચોખ્ખા ગુજરાતી વેપારીઓ ચડાવવા માંડ્યા. ગુજરાતી વેપારીઓએ ચોખ્ખા ખરીદવા બંગાલના ચોખ્ખા ઊગાડના પ્રતિમાં માણસો મુકવા માંડ્યા. એ રીતે વેપારી સંબંધ દંડ થતો ગયો.

બંગાળમાં રાણીજનો ચોખ્ખાની સારી પેદાઇ થતી હતી. ત્યાં ગુજરાતી વેપારીઓનાં માણસો હતો. દરખાનમાં ત્યાં જમીનમાં કાલસા હોવાનું સરકારી બુસ્તર ખાતા તરફથી જાહેર થયું. બંગાલી વેપારીઓ સાહસમાં ન્યૂન છે. પરંતુ મારવાડી અને ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓએ તરત જમીનો સરકાર પાસેથી પટે લીધી, સેકન્ડ ક્લાસ કાલસો એ જમીનમાંથી નીકળવા માંડ્યો. ખીઠાર ઓરીસામાં ઝરીઆની કાલસાની શોધ થઇ તે પહેલાં રાણીજનો કાલસાના ઠીક ઉદાવ થાતો. ખાણોમાં સરવાતમાં સારો લાભ મળ્યો હતો. ગુજરાતીઓએ દશઆર ખાણો ત્યાં લીધી હતી. એ રીતે કાલસાના વેપારને લીધે ગુજરાતીઓએ વેપારીસંબંધ વધાર્યો.

મુંબઇમાં કાપડ બનાવવાની મીલો સ્થપાવા લાગી, ધીમે ધીમે મુંબઇનો કાપડ વણવાનો મીલઉદ્યોગ પ્રબળ થતો ગયો. મીલોનાં બનાવેલાં કપડાંઓ માટે નવી નવી બજારો શોધવી પડી. બંગાલમાં કાપડ મીલ નહોતો. કપાસ પણ તે સમયે બંગાલમાં વગાતો નહોતો. બંગાળની પાંચ કરોડનો વસ્તી માટે કપડું જોઇએ. લોકેશાયર બંગાલને એ કપડું પૂરું પાડવા લાગ્યું. બંગાળના કારીગરો આખા જગતમાં જીજ્ઞ, મુલાયમ, સરસ કાપડ વણવા માટે પંકાયેલા હતા. એ કાપડ યુરોપ પણ ખૂબ જાતું પણ લોકેશાયરના કારીગરોને રીઝવવા એ કાપડ ઉપર ઇન્ડિયામાં મોટી જગત નાખવામાં આવી હતી. તેમ જ બંગાળમાં તે સમયના અમલદારોએ એ કાપડની પેદાશ ઉપર અંકુશ મુક્યા. જેથી લોકેશાયરનું કાપડ બંગાળના ગામે ગામે વ્યાપક બન્યું. આ વેપારમાંથી કાંઇક દિસો મેળવવા મુંબઇની મીલોએ કલકત્તામાં વેપારનો સંબંધ જોડ્યો. કેટલાક ગુજરાતના વેપારીઓએ પોતાની કાપડની પેદીઓ બોલી પણ મુખ્યત્વે કાપડનો વેપાર મારવાડી વેપારીઓના હાથમાં જ રહ્યો છે. સને ૧૮૭૮ માં મુંબઇમાં પહેલી કાપડની મીલ સ્થપાણી તે સમય પછી બંગાળના કાપડના વેપારમાં ગુજરાતીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો.

બંગાળમાં જુટની મેનોપેંધી છે. આ વસ્તુ અષાઢ જમતમાં માત્ર બંગાળ અને નેરોના પ્રાંત ખીદારમાં જ પેદા થાય છે. જુટમાંથી કાથળા વણાય છે. હેસીઅન એટલે જુટનું પાતળું કપડું કપડાની ઝાંઝીઓ અને કપાસની ઝાંઝીઓ બાંધવામાં કામ લાગે છે. કલકાતામાં રીસરા ખાતે સને ૧૮૫૬ માં પહેલી જુટ મીલ સ્થપાઈ. તે પહેલા જુટ હાથ ઉલોચ તરીકે વણતો હતો. કાથળાની અનાજ ભરવા માટે જરૂર પડી. હેસીઅનનું કપડું કપડાની ઝાંઝી અને કપાસની ઝાંઝી માટે વાપરવાની આવશ્યકતા થઈ. એ રીતે એ બંને પદાર્થોની વેપારી માંત્ર નીકળી પડી. ગુજરાતી વેપારીઓએ આ ધંધામાં મુંઝવણ તેઓ મોટે પામેથી કાથળા તથા હેસીઅન ખરીદી મુંબઈ, મદ્રાસ, કરાંચી, રંગુન વગેરે સ્થળોએ સંગ્રહવા મંડ્યા. એ વેપારમાં તેઓએ સારા દિસો મેળવ્યો. ધીમે ધીમે તેમણે કાથળા તથા હેસીઅન અમેરીકા, જપાન અને યુરોપ ખાતે મોકલવા માંડ્યાં. એ રીતે બંગાળ સાથેના વેપારી સંબંધમાં આ કી પથ્થુ ઠીક મળજીત થઈ.

બંગાળની પ્રબળ દર વરસે પાંચ લાખ ટન મીઠું નેષ્ટએ છીએ. બંગાળની સરકાર અને ત્યાંના વેપારીઓની અસહસિકતાથી બંગાળમાં બીલકુલ મીઠું પાકતું નથી. બંગાળની એક તરફ બંગાળનો અખાત આવેલો છે, તેમાં નેષ્ટનું મીઠું સહેલાઈથી પાડી શકે છે. પરંતુ સાદસત્ત્વ અભાવે એકેય કારખાનું ઊભું થતું નથી. થોડાં વરસો પહેલાં માન્ચેસ્ટર બંગાળની મીઠાની જરૂરીયાત પૂરી પાડતું. પરંતુ એક કારાંચી, એઆ, પ્રમોદા વગેરે સ્થળે મીઠાનાં મોટાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે. એ બધાં કારખાનાંમાંથી મોટા દિસો ગુજરાતી વેપારીઓની માલેકીનો છે. એટલે મીઠાની આકતને સંજ્ઞાગવા ગુજરાતી વેપારીઓએ યાખાઓ તથા એજન્ટો નીમ્યા; ને કે મારવાડી તથા બંગાળી વેપારીઓનો પણ આ ધંધામાં દિસો છે. છતાં પણ ગુજરાતીઓ પણ ઠીક ભાગ લે છે.

સોડાનું તાનાનું મોટું કારખાનું જમશેદપુરમાં સ્થપાયું એટલે તેના અને વિશ્વવતી સોડાના માલ માટે ગુજરાતી વેપારીઓએ રસ લેવો શરૂ કર્યો. કદી આખ્યાત વેપારમાં પણ તેમને ઠીક દિસો છે. બંગાળથી પ્રથમ કપડાની મીલ ધી બંગલુરો મીલ પણ ગુજરાતી કારબાર નીચે હતી. તે પછી બીજી મીલ પણ ગુજરાતીઓ તરફથી સ્થપાઈ હતી. જુટની એક મીલ પણ સરકારમાં ગુજરાતીઓએ સ્થાપી હતી. બંગાળમાં પરોણથી અખાત કરાતા માલમાં પણ ગુજરાતી વેપારીઓ ઠીક રસ લાઈ રહ્યા છે. જપાનથી હમણાં બહોં માલ બંગાળમાં અખાત થાય છે. પરંતુ તેમાં પણ ગુજરાતી વેપારીઓ દિસો ઠીક છે. નાના કુટુંબદારોથી કરીને મોટા વેપારીઓ ગુજરાતીઓ છે.

બંગાળમાં સીંધી મોટા, સારી અવસ્થા, મેકી ચાપણ, મોટાં સાધનો, મેકી ઉલોએ, મોટી લામરમ અને એવરવાળા યુરોપીયન વેપારીઓ છે. સરકારી ભેટા અને અધઃસરકારી ખાતાઓની સંપૂર્ણ મદદ, જમતના દરેક બળયો સાથે નીકળેનાં સંબંધ, ખોલેનું વહાણવડું, બનવાનું ભેટા એ સર્વે સમયે ભારે પ્રમાણમાં મળવાથી

યુરોપીયન વેપારીઓએ જંગાળમાં ઊંડા મૂળ, બારે લાગવગ, મોટા ઊંઘોગો અને બારે સમૃદ્ધિ મેળવ્યાં છે. જંગાળના આર્થિકચિત્રમાં યુરોપીયનો પ્રથમ પંકિતનો ભાગ રોકે છે. તે પછી મારવાડી વેપારીઓનો છે. ગામડે ગામડે પણ મારવાડી વેપારીઓની દુકાનો જંગાળમાં આવી છે. અનેક ઊંઘોગો, મોટા વેપાર અને સટ્ટો એ મારવાડી વેપારીઓની જંગાળમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. મારવાડી વેપારીઓમાં અનેક કરોડપતીઓ છે. જંગાળની હવા અને વાતાવરણ તેમની સાહસિકતાને ખૂબ અનુકૂળ થયાં છે. મારવાડ અને બીકાનેરથી દારીસોટા લાવનાર એ વેપારીઓ સમૃદ્ધિથી છલકાય છે. એમના પછી ત્રીજો નંબર ગુજરાતી વેપારીઓનો છે. તેઓએ કલકત્તામાં આવી સંસ્થાન વસાવ્યું છે. અર્ધો લાખ ગુજરાતીઓ જંગાળના વેપારી, જીવનના રસમોગી થયા છે. મોટા વેપારીઓથી દુકાનદાર, મહેતા, કળાકારો, ઉદ્યોગપતિઓ, વીમાદલાઓ, ઇસ્ટેટ દલાઓ, એકઊટ-ટો, બેંકરો, વહાણવટીઓ, કારખાનાઓના માલિકો વગેરે અનેક ધંધાઓ ગુજરાતીઓને ધોળે આવ્યા છે. સાહસિક ગુજરાતીઓએ જંગાળને પોતાના દેશ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

જંગાળી જંધુઓ વિદ્વાન છે, સુશિક્ષિત છે, સાહિત્ય અને સંગીતના ઉપાસક છે. દીર્ઘ અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના વારસ છે. અતિભુદ્ધિમાન અને ભાત પાડે તેવા પ્રગતિશીલ છે. રાજદારી વિષયોમાં તેઓ અગ્રગણ્ય ભાગ લે છે, પરંતુ વેપારઉદ્યોગમાં તેમનો નંબર ચોથો છે. જમીનદારી પદ્ધતિથી તેઓ જમીનની પેદાશ ખાય છે. પોતાનાં બાળકોને ઊંચી યુનીવર્સિટીની ફજવણી આપે છે. અનેક વકીલો, ડૉક્ટરો, વિદ્વાન ધારાશાસ્ત્રીઓ, સેનેટરો, રાજદારીઓ અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જંગાળના ઉદ્ભવથી જન્મ્યા છે. પરંતુ વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને સાહસોદ્યોગો પ્રમાણમાં થોડા થયા છે. રસાયણશાસ્ત્રીઓ, વિદ્યુતશાસ્ત્રીઓ, એન્જીનીયરો તરીકે બહુ પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે. પરંતુ તેમનું ખેત્ર નોકરી મેળવવાનું છે. સારી સરકારી કે ઓરીસની નોકરી મેળવી કૃતકૃત્ય માને છે. જંગાળી જમીનદારો પોતાની સમૃદ્ધિ જમીન અને સરકારી ગ્રામીસરી નોટોમાં રોકી જીવનું સાધન માને છે. પરંતુ વેપારઉદ્યોગ જેવાં નેપથ્ય ભરેલાં સાધનો તેના સ્વભાવને પ્રિય નથી, પ્રાંતીય સ્વભાવ એવો પડી ગયો છે.

જંગાળમાં ગુજરાતીઓનો એક વર્ગ પણ ઠીક પગપેસારો પામ્યો છે. રેલ્વેની સડકો બાંધવી, પુલો બાંધવા, જંગલોમાં તૈયાર કરવા જાહેર બાંધકામ ખાતાનાં મકાનોના કંદ્રાકટરો લેવા, મ્યુનીસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડના મકાનોના કંદ્રાકટરો લેવામાં ગુજરાતી અનુભવી કંદ્રાકટરોએ બૂતકાળમાં જંગાળમાં સારો ભાગ મેળવ્યો છે. તદ્દન નિરક્ષર જેવા, પુરું ગુજરાતી વાંચતાં, લખતાં પણ આવડે નહીં એવા ઓછા સંસ્કૃતિવાળા કમ્પ્લી કંદ્રાકટરોએ વંશપરંપરા કંદ્રાકટ લેવાના અનુભવથી જંગાળના સરકારી તથા ખાનગી કંદ્રાકટો પોતાનો સારો હિસ્સો છે. તેમણે એ ધંધામાં સમૃદ્ધિ પણ ઠીક ભેગી કરી છે.

સં. ૧૯૪૮ માં જે પહેલાં કલકત્તે માણસોની વસ્તી માત્ર હતી. પરંતુ ગુજરાત

ત્યારે ત્યાં ગુજરાતી ચારેક હજાર વચ્ચે સારો સંપ અને સંગઠન હતાં.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬)

[અનુસંધાન ગયા અંકના પૃષ્ઠ ૭૫ થી]

પ્રવેશ બીજો

સ્વેદન સરિતાના અંતરમાં એનો શબ્દખંડ : : સમય : સંજના સાત

[સરિતાની પેલાની ટાપ્પીખના પ્રમાણમાં અંતમાં પહોળા સાદાઈ છે. જ્યાં અંગેણ પદ્ધતિમાં ટેબલ, ખુરશી, ટોચલેલી સમગ્રી વગેરે મુખક રીતે મોઢવેલાં જમ્યાં છે. એક બચીપર્વત જમણે ખુણે પાથો છે તેની ઉપર મુન્દર કિનાસી મજ્જરદાની દોઢી છે. સસ્તિ પહેલા પ્રવેશના જ શેર્યાકમાં છે. આશ્રમતા દિવસનું આજુ તેજ અંતના બોરડામાં અજવાણુ આવે છે, બીજાનો દિવો પેઠવેલો નથી, સરિતા જમણે હાથે, ડાબી તરફની એક ખારીનો પદારો આડો સળિયો પડી ડાબા હાથની આંગળીએ ગળામાં પકાડમાં નાંખી આકાશ તરફ જોતી હતી છે.]

સરિતા : (અંતમાં દગ્ધિ વાળી) હલ્લ ! હલ્લ ! તારી બધું કસોટી કરો. પશુ હવે અણીને સમયે મને દેવો દુષ્ટ મારા આટઆટલાં વર્ષો સુધી તને દ્યાવ્યું છે, રીવાવ્યું છે, તારો વિગ્રસ ક્રુદ્ધિત કર્યો છે. પશુ હવે જરા ખામોશ રાખજો. જસ, હવે થોડી ધીરજ રાખજો; અણીનો વખત આવી ગયો છે. આવે વખતે હું આટલાં વર્ષ રહ્યું છે તેવું જ કહ્યું રહેજો. મારી સાજ હવે તો તારા જ હાથમાં છે, મ્હારી પ્રતિવાદનું પાલનત્વાર હાથમાં છે. જોહ ! (દુઃખની કૌતરિક પીડામાં ટેબલ ખુરશી પર બેસી જાય છે.) સ્વજિત શાન્તિ. (જરાવારે) નહિ ! નહિ ! આ બધી શાને માટે તત્પરતા ! કહ તુખિના માટે વધારા ! આટલી અધમતા હવે હું ક્યાં સુધી જાગવાઈ ! છવતની ઉણપો રહી મધ તે હવે રહી જ મધ ! (આંખમાં પાણી આવે છે.) આશ્રમો ઉગવાના ને સ્વખોનો સાક્ષાત્કાર કરવાય દિવસો તો ગાળ્યા ગયા ! હવે હું રહ્યું ! જમણું ખીલણુ ચોરન એને જણું પછી હવે મ્હારે આ બધાં વસણાં ચા માટે મારવાં ! ક્યાં જવ માટે આ અધમ સાધસાની પરિતુષ્ટિ માટે મેટકમળા કરી રહી છું ! હરો, મ્હારા નસીબમાં જીવનની આનંદ પશુ નહિં સંભરશે હોય તેથી જ યરાનું હળું તે યજ્ઞ ગણું.

[હડિને આશમખુરશીમાં બેસે છે ને પ્રકી વિચારમાં પડે છે.]

પશુ, પશુ મ્હારી સાત-સાત વર્ષોની તેવારીનું હું ફ કું જે પ્રસંગને માટે આજ સાત વર્ષથી તલસી રહી છું, જેને માટે મ્હેં જોહરામ તેવારી કરી છે એ પ્રસંગ આજ આવી પડેલો છે. અને આવે સમયે મ્હારું હલ્લ જ મને દેવો દેશે !

(આવેશમાં હડે છે ને આંશ મારતી બાંહે છે.)

નહિં મ્હારે એજાર તો મ્હારો પ્રભાવ જાતવલો જ નેપરી,

આટલા વર્ષોના શ્રમ હું એમ વ્યર્થ ન જવા દઇ શકું. મહારા સુખની આડે આવનારને, મહારા સુખવૈભવને સગાવાની મૂકનારને, મહારા મૌવનની આશાભિલાષાઓની ધૂળધાણી કરનારને મહારે પૂરેપૂરું શાસન કરવું જ જોઇએ. આજ સાત વર્ષથી હૃદયને વિસારે પાડ્યું છે. એને ગણકાર્યું નથી ને હૃદયદીન બનીને જોને માટે તૈયારી કરી છે તે પ્રશ્ન જ હાયમાં આવી પહેચ્યો છે તેવે સમયે મહારાથી પાછી પાતી કેમ કરાય ?

[યોશીવારે અચાનક માઢ આવતાં સ્વીચ હાંપી ડીધા કરે છે ને પછી ટબલ પાસેની ખુરશી પર બેસે છે.]

વિમલા ! વિમલા ! ત્હારી જીવનની દિલ્સુષી—ત્હારી સ્વાર્થી ને અધમ દિલ્સુષી હું ધરીભરને માટે સ્વીકારી લઇશ. હા મહારે શી પરવા છે કે બીજા કોઇને સુખ મળે છે કે દુઃખ ? (તિરસ્કારથી હસે છે.) વાહ ! શી જીવનની ધન્યતા ! એને ભોગે એક સુખી થતાં હોય તો શું ખોટું ? (વળી તિરસ્કારથી ખડખડાટ હસે છે.) સાચું વિમળા ! એ જ સાચું છે. સંસારના વ્યવહારનું એ જ તત્ત્વ છે. પોતાના મનગમતી દિલ્સુષી રચવામાં કયા વાર લાગે છે ?

એકને ભોગે બે સુખી ને એને ભોગે એકી બે ને ભોગે ! (ગંભીર બની, નિઃશ્વાસક્રતાથી) વાંધો નહિ. મહેં અખૂટ શક્તિ સંધરી છે, હૃદયને પત્થર જેવું કઠણ બનાવ્યું છે. એકને ભોગે ? શા માટે ? એ 'એકે' બીજાનું કશું ચે ખગાડ્યું ન હોય છતાં એને હોમવાને માટે શા માટે કોઇએ વચ્ચે આવવું જોઇએ ? એ 'એકે' કયો સુતો કયો, કઇ દુર્વાસના સેવી, કેનું અનિષ્ટ ઇચ્છ્યું કે એનાં શાન્ત ને સુખી જીવનમાં વચ્ચે પડવાની ત્રીજાને જરૂર જણાય ? (આવેશમાં) પ્રશ્ન ! પ્રશ્ન ! કહો, મને ખુલાસો કરો ! કશા ચે કારણ વિના શા માટે માથુસો બીજાનાં સુખ સગાવાની મૂકે છે ? નિર્દોષ માથુસો જ શા માટે રીવાય છે, પીડાય છે ? અને બીજાનાં સુખની રાખ પોતાને અંગે ચોળી સાધુતાના આડંબરમાં સજ્જન તરીકે ખપી જતાં પાપી સંસારીઓ વૈભવ ને મનમાની મોજ કેમ મારે છે ? કહો, પ્રશ્ન ! કહો !

(માલકંસ)

દીનવત્સલ, પ્રશ્ન ! કયમ, કહું આપને ?

દુઃખમાં દીન, જે નિત્ય તવ જાપ લે !

જોડે જ્યાં સદગુણી, પાપબીર ગ્રામવી;

જાંઘીભર કથી મોજ તવ જાણવી !

જન દહે : સાચનો, નીતિ, તવ ભક્તિનો—

વિજય અન્તે ખરો એલ સો મુક્તિનો !

પ્રાણનું બિન્દુએ બિન્દુ ચૂસામ ને—
 દિવસ ને રાત પીગમ, પીગમ જે—
 અન્તર્માં ! ત્યાહરે સાથ સમજે સદા:
 પાપીઓ જીવનગર મોજ માણે બધા !

[પુરથી પુરથી હડી જવા વાર મૂંઝી ફરે છે.]

(ઘેડી વારે) પાપીઓ મોજ માણે ! હું એમને શાસન
 કરીશ મ્હારું સુખ લૂંટીને હવે કેમ માણી શકે છે એ જોઈશ. સુખાત્રો
 જ સુખનાં અધિકારી છે, કેમ ? હીક, ત્યારે સુખાત્ર કોણ એ જ હવે
 નક્કી કરી લઈશ ને સિદ્ધ કરી જતાં રીશ. (ક્ષણિક મૌન પછી નરમ
 પડી)—પણ, મ્હારી આટલાં વર્ષોની તૈયારી નિષ્ફળ તો જાય ને !
 હાથ-પત્થરનું હાથ પણ હવે કેટલું કમ્બાણુ સઢન કરી શકશે ? એવસરે
 જ એ શાંતિને એમાંથી અરણ્ય રૂંટશે તો !

[આસપાસનાં બેઠી બજ છે.]

તો ? તો—ઓ વણુ ! શું સંજ્ઞા નથી.

[બંને હાથમાં ઘેડું ઢાંકી હાથગર બેસે છે. ઘેડી વારમાં મનોહર
 પ્રવેશ કરે છે. એ અગ્રેષ્ઠ યોદ્ધામાં નખસિખાનવ સજ્જ છે. સંસ્થાને ભેળાં
 જ અટકે એની પાસે બજ છે.]

મનોહર : કેમ, સર ! આજ આમ કાં ?

[પાળો રાખેલું કદન હવે ન દખાતાં સરિતા રડી પડે છે. પુરથી બહુ
 મનોહર પાસે બેસે છે.]

સર ! આ શું ? શું થયું ? આમ જો ! મ્હારી સર આમ કરે
 તો પછી મ્હને ન અમે. આમ ઉંચે, મ્હારી સામે જો, ચાલ, કાન્ત યજ્ઞ
 આ : હું પાપી લઈ આવું. (ઉઠીને અંદર જઈ પાપી લાવે છે.) સર !
 આ પી લે, ચાલ જોઈએ.

[સંસ્થા હવે ઘેડું કરે છે તે પછી પાપી પી કમાલથી આંખો લૂંટે છે.]

આજ કેમ કે ? અચાનક રડતી હતી ? શું થયું હતું ? મ્હને
 બધું કહીશ ને !

[સંસ્થા હાલસ મ્હેરે યજ્ઞ સંસ્થા જમીન વચ્ચે બેઠી બેઠે છે.]

સર ! આમ કેમ કરે છે ? મ્હારી ઉપર રોષ આવ્યો ? એકથી
 એકની જ આજ કેમ રડી પડી ? કહે જોઈએ.

[હાલસ સંસ્થા મનોહર સામે સરિતા ભૂંચે છે ને વચ્ચે પાપી જમીન
 તરફ નજર મારે છે.]

સરિતા : મનોહર !

મનોહર : (આગુરનાયા) કેમ ?

સરિતા : તમને શું થયું ?

મનોહર : બધું કહી દે. મ્હારી પાસે ત્યારે ક્યારે આવ્યો કરી દે એટલે તમને કાન્ત થી.

સરિતા : શો ક્યારે આવ્યો કરી ? મનોહર ! જીવન એટલું નરસ કાને છે કે મ્હને

કશું સરવું નથી. બહુ મુંઝાઈ જઈ છે. કેટલાંક માનવજીવનની અધમ-તા જોઈને મને મ્હારી જીવનપ્રવૃત્તિની દિશા બૂલબૂલેલી લાગવા માંડી છે. હું ઉલ્ટે રસ્તે તો નથી ચાલીને એમ હવે મને સંશય આવવા લાગ્યો છે—

મનોહર : એમ શા માટે મને શંકાકુશંકાઓથી લભાવે છે ? સર ! મ્હારામાં ત્હોં કશી ઉણપ જોઈ ? મ્હારા પ્રેમમાં અધૂરાપણું, મ્હારી મમતામાં કશી ઓછાઈ ત્હને જણાઈ ?

સરિતા : ના ના, એમ કેમ કહેવાય ? ત્હમારા ધડીભરના સહવાસે તો મ્હારો આખો દિવસ સુધરી જાય છે. પણ—

મનોહર : પણ શું ? સંઘાય વિના કહી દે. સર ! મ્હારાથી તો જુદાઈ નથી રાખતીને ?

સરિતા : જુદાઈ કેવી ? પણ, મને મ્હારા જીવનનું ખેય બહુ જ હલકું જણાવા લાગ્યું છે.

મનોહર : હલકું ? એમ શાથી જણાય છે, સર ? મ્હારા જેવા ત્હારી અનન્ય પ્રીતિ કરનારના જીવન સાથે ત્હારું જીવન જોડાશે પછી એમાં હલકાપણું ક્યાં જણાયું ?

સરિતા : પણ પછી શું ? મનોહર ! જીવનનું ખેય શું માનો છે ? આનંદ લાંટવો, સુખ લાંટવું, વાસનાઓ સંતોષવી એટલું જ ? કરાની કે કોઈની પરવા ક્યાં વિના એક ચિત્તે પોતાનું જ સુખ શોધ્યા કરવું એમાં જ જીવનનાં ખેય ને ધન્યતા રહ્યાં છે એમ ત્હને લાગે છે ? હું સ્વીકારું છું કે સુખપ્રાપ્તિ એ મનુષ્યની હમેશાંની આકાંક્ષા છે, અને ધર્માર્થો દિર્ઘા કામ એ જ માનવજીવનની પ્રધાન ને પ્રેરક વાસના છે. પણ, મનોહર ! એને માટે કેટલી અધમતાએ મનુષ્ય જાય છે, શાણાં, વિવેકી, કુશીન ને ચિકિત્સિત લોકો પણ એને માટે કેટલા વિવેકભ્રષ્ટ બને છે એ હું જોઉં છું ને મ્હારું હૃદય કકગી ઉઠે છે. મ્હારું અંતર આત્મનાદ કરે છે કે મ્હારો માર્ગ વિનિષ્ઠાતને સ્થગે તો નથી જતો ને !

મનોહર : સર ! આવા વિચારો વળી ત્હોં ક્યાંથી લ્યા ? ત્હારે તો હજી સંસાર-જીવનનો આરંભ કરવાનો છે. ત્યાં આવા લુખા વિચારો રાખીશ તો સંસારનું સુખ શું ક્યાંથી માણી શકીશ ? એવા વિચારો જવા દે. અત્યારે જરા એના વિષાદમાં ત્હને એ બધી ક્રિત્સુરી સૂઝી આવી લાગે છે, જરા આનંદમાં આવી જ. જો, આ શું શું ત્હારે માટે લાગ્યો છું તે તો જો.

સરિતા : નહિં મનોહર ! ત્હમે ઉંડો વિચાર કરો. ત્હમે પરિણીત છો, ત્હમારે પત્ની છે ને તે સિવાય પહેલી પત્ની થે છે.

[ખાસામાંથી બે સુંદર ડબ્બાઓ કાઢે છે.]

જગતનું આશ્ચર્ય

—જિજ્ઞાસુ —

તું જગતનું આશ્ચર્ય છે.
જગતમાં છે તાજ, ને છે તાજ જેવાં કેકે કે,
તું તો પરંતુ તાજનો એ તાજ છે.

આશ્ચર્ય છે તું જગતનું,
આશ્ચર્ય સૌમાં તું પરમ આશ્ચર્ય છે,
એ સર્વે જે ન કરી શક્યાં તે
રમતમાં તેં તો કર્યું,
આ હૃદયમિશિની યાક ખાતો સમરડી કરી મૂકી તેં.

હું ચિંતવું ચિંતાન હીનેતીર બેસીઃ
તીર ક્યાંથી આવિયું ?
સાખો નયનમાં એ નયન ફાવો મયું,
મારા મગજની માછલી વીંધી મયું,
ને અનેરો મુશ્કેલ કેં ચીંધી મયું.

એ નયનને મેં તપસ્યુંઃ
તું હવે એ કમલ ? હા, ના, કેણ બલે ?
તું મુંઝતી ત્યાં સ્નેહસિંધુ ચૂકે ગાને ?
તું મોહિની ત્યાં વિશ્વમોહક નાચતી નખરાં બરી ?
કે હામિની શિરમોરની કાંતિલ કટારી વિખભરી ?

ના કેં હવે.
એ નયન તો સાખો નયન જેવું હવે.
પાંપણ મયું, બીડું, હથેળું, માવડું, બેહોશ, ઉન્માદી કરી.
બલે એ કેં નહીં,
અનનલમાં સી દાર પૂંઠળ તાકતું ન હવે હવે,
એ સહજ વિજ સૌન્દર્ય મૂડથી સજિને શણગારતું.

૧, એ નયન
બલે ન મનતું કેં ન એવું એવું ૧' છે જહાંતકી,
બલે ન પણ નિજ રજિ યા યા કાદ બાને છે બહીં !

અણબણ અદ્ભુત એ અલૌકિક આંખની
નિર્વાજ લૌકિકતા અહો,
આ જગતનું આશ્ચર્ય છે.

ચિંતાનદાને તીર ચિંતનચાકડેથી આંટું
મેં ઉતાર્યું કનકમય એ કોડિયું,
કરમાં રમાડત હું ક્યો ઘર વાટે ગમ,
એ બક્ષવા એને ધરી ખાયેશ દિલ.

ધર વાટ ગમ
આસ્તે કદમ ભતો હતો,
આસ્તે કદમ ભતી હતી તે આમ તેમ નિહાળતી,
હું જાય્યો, 'લે આ કનકમય કોડિયું.'
'ક્યાં કોડિયું ?'
આશ્ચર્યમાં તે નેત્ર વિસ્ફારી વહી.

'ઓ, ઓ, અજબની આંખડી તુજ એ મહદ આશ્ચર્ય છે,
એ શોધ મારી છે કનકમય કોડિયું' એ ખ્યાલ મનનો
ભલે ત્યાં સમભવવા ત્યાં
હૃદય કેરી ભમરડી મંડી પડી ભમવા, અને
હું જાય્યો કેવલ,
'ભલે, તું જ જતી રમવા જહીં !'

આશ્ચર્ય છે તું જગતનું,
છે જગતમાં ને તાજ, ને છે તાજ જેવાં કેંક
તું તો પરંતુ તાજનો ચે તાજ છે,
એ તાજની એ તાજ તું સુમતાજ છે.

સુંદરમ

પરિચય

• આખું •

ઉ

મતો પ્રતિભાસાથી નટ, વિમલેન્દુ બોજ થોડાં

જ વધેથી ઉદયદંડે ભારતીય નાટ્યકલાનું નામ જગતમાં તેમ જ ભારતમાં જાણીતું થયું, તે પૂર્વે ભરત-નાટ્યકાએ ઉપર આધાર રાખી આપણે માનતા ખરા કે આપણી નાટ્યકલા હતી. પરંતુ અત્યારનાં ઉપલબ્ધ કલાસ્વરૂપોમાં આપણને અસહ્ય કલાની આછી પ્રતિભા પણ દેખાતી નહિ. કલાના સ્વરૂપમાં નવાં તત્ત્વો ભળ્યા જ ર્યા છે અને કરે છે. એટલે આપણી નાટ્યકલાને અમુક પાસા ઉપર લાવવાના કે પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયાસોમાં થતી ભણી અડચણો હતી. તેમાંની એક સામાજિક પુરોહી એ પણ હતી કે આપણી પ્રભુ નાટ્યકલાને અતીતિ સાથે જોડતાં શીખી ગઇ હતી. આ વાત આપણા જમાના વિષે અને આપણી પૂર્વેના જમાના વિષે સાચી છે. ધીમે ધીમે જ એ વિરોધ દૂર થતો જાય છે અને જશે. અને એ કલાના નવજન્મમાં ઉદયદંડેનો શોભા અતિ અમુકનો છે. સરખાવે ઉદયદંડે નમ્ર છે અને નવું શીખવામાં એને કંઈ નાનમ લાગતી નથી. એટલે એની કલા કળ ખીયરી એ નિઃશંક છે, અને વધારે આકર્ષક એ હોયત પણ છે કે સમાજનો વિરોધ ઓછો થતો જાય છે અને નવાં નેરો પણ ધીમે ધીમે બહાર આવવા લાગ્યા છે. નટીઓ પણ હવે જનસમાજ સમક્ષ પોતાની કલા પ્રદર્શિત કરે છે. એ કલાના પુનરુત્થાનમાં ઉદયદંડેનો પ્રથમ રચાનની સ્પર્ધામાં ઉપર એરો ડોઝ નીચે નટ દોષ તો તે વિમલેન્દુ બોજ છે.

એ એવીય વર્તેનાં યુવાન કળ કલાસિક વર્ષમાં જોઈએ તેટલો જાણીતો થયેલો નથી. પરંતુ કલા વિવેચકોની નાની સંખ્યામાં એ ક્યારેના સમ્યક્પ્રતિષ્ઠ થઇ ચૂકે છે. શ્રી રતીન્દ્રનાથ દાગોરણી માંડીને સી. વી. શાનિવાસાચારી અને સર સી. વી. સમન જેવાએ એને એક અગાળે, પ્રવેશો જોઈને, જમાવેલો છે. અને એ તે પોતાની કલાસિક સાથે સંસ્કરિતનો મેળ, અવસ્થાક્રિત, અને કલાનો પ્રચાર સાધશે તો તિમલેન્દુ હિન્દો એક મહાન નટ થશે એ વિશ્વસ થશે નથી. મુકુન્દજી શરીરનો અને મખંડ ઉપાધ્યો દોષાથી એનું દારીરિક બોધારણ એના નાટ્યપ્રયોગોમાંથી કેટલાક અવસ્થા તત્ત્વો લઇ લે છે તે પણ જે સ્વાસ્થ્યવિદ પ્રતિષ્ઠ, તદ્દર્શિતા, અંતરસોધન અને તાલ ઉપર અસાધારણ પ્રમુલ્ય એણે મેળવ્યું છે તે વડે પણ એ પ્રથમ પંક્તિમાં આવી શકશે.

વિમલેન્દ્રનું જીવન એની પ્રતિભાના જેવું જ વિચિત્રતાભર્યું છે. એણે સૂક્ષ્મમાં જ નિયમિત શિક્ષણ લીધું નથી. એ ભણ્યો નથી એટલું જ નહિ નાટ્યકલા પણ એ નિયમિત રીતે કોઇ ગુરુ પાસે શીખ્યો નથી. બાર વર્ષની બાળક ઉંમરે એણે ઘરનો ત્યાગ કર્યો. અને એક સાયકલ લઇને તેણે પૃથ્વીપર્વટન ક્યું છે ! એ રમખાંડી દરમ્યાન એણે દરેક પ્રકારનાં નૃત્યો જોયાં છે અને જોઇ જોઇને પોતાની કલાને સમૃદ્ધ કરી છે. એ યુરોપ, એશિયા અને અમેરિકામાં અકિંચત્ ભગ્યો છે અને હોલીવુડમાં એના નૃત્યનાં ચિત્રો ત્યાંના લોકોએ લીધાં છે. ખાનગીમાં એનું નૃત્ય જોઇને કલાવિવેચકો પ્રસન્ન થયા છે. હેલ્થ વર્ધી તે દક્ષિણ દિશામાં સાયકલ ઉપર, મુસાફરી કરે છે અને નાટ્યકલાનો પરિચય મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. એનો વિચાર એ તથા માસમાં મુંબાઇ તરફ આવવાનો છે. ૧૯૩૭ માં પેરીસના ઇન્ટર્નેશનલ એક્ઝીબીશનમાં જઇને નાટ્યપ્રયોગો કરવાનો પણ એનો ઇરાદો લાગે છે. ટાઇમની પણ સલામ વગર એ પોતાનો માર્ગ કરી શકે છે. જો એની પ્રતિભામાં સંસ્કારિતાની સુવાસ અને વ્યવસ્થા શકિત બળે તો નાટ્યકલાની મહાન સેવા એ બગવી શકે એ નિઃસંદેહ છે.

એનો એક જ પ્રયોગ નગરે જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. વિષય યંદરનું 'તાંત્ર' હતો. એકથી સવા કલાક સુધી એકલે હાથે વખરું અટક્યું, નૃત્ય કરીને એણે સમસ્ત પ્રેક્ષકવર્ગને મુગ્ધ કર્યો હતો. 'તાંત્ર'માં એણે જાતનાં આદિતરવોનો સંદાર રજૂ કર્યો હતો. ધડીમાં અર્ધનારીશ્વર, તો ધડીમાં કલ્યાણ, સુંદર, ધડીમાં ઉદાસીન તો વળી બીજી વખતે ઉત્સાહિત, ધડીમાં સુષ્ટિના કાર્યમાં આત્મપ્રેત તો બીજી વખતે સંદારકાર્યમાં લીન, ખ્યાન, પ્રાર્થના, ઉદાસીનતા, વૈરાગ્ય એમ અનેક ભાવો એના શરીરની હંદમય પ્રતિરૂપે પ્રગટ થયા કરતા હતા. અને આ બધી ભાવસુષ્ટિ ઉપરાંત નાટ્યકલાની પરિભાષા ઉપરનો એનો અદ્ભુત શક્તિ, તાલ ઉપરનું એનું અસાધારણ પ્રભુત્વ અને અનુકૂળ અર્થઘટ્ટો સંજ્ઞાની એની કુશળતા એ બધું એની કલાને અસાધારણ બનાવવાને સમર્થ હતું. સંગીતની ખામી અને તખ્તાની અપૂર્ણ તૈયારી છતાં એણે ને. કલા દર્શીને તે અસાધારણ હતી. જ્યાં જાય છે ત્યાં એ પોતાના નાટ્યપ્રયોગોની સામગ્રી પેટીઓમાં ભરીને સાઇકલની પાછળ મોટો જંગ કરીને સાથે જ લઇ જાય છે ! આ પ્રભાણે વર્ષોથી એ પર્વટન કરે છે ! હવે એ કુશળ કલાવિધાયક પોતાની નાટ્યકલાને વધારે સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરે એ ધણું જ જરૂરનું છે. મુંબાઇ તથા ગુજરાત તરફ આવવાનો એ વિચાર રાખે છે તે જો અમદામાં મૂકે તો મુંબાઇ તથા ગુજરાતની જનતા એના પ્રયોગો જોવાનો લાલસે એ ધણું ઇચ્છે છે. કારણ કે લેખકારા એની કલાનો ઝમે તેટલો પરિચય કરવા કલાવવામાં આવે પાંદડ પ્રત્યક્ષ પ્રયોજના જેવી એની હાથ કદી ખો નહિ એ નાટ્ય જેવી દરમ કલા વિશે તો તાત્પર્ય સાચું છે.

પ્રતિમા-પ્રણયની વા પ્રણવની ?

કુમુદમ્બર

૧

સં

તત્કાલ એને વ-સંતકુષ કહેયું; તે પછી, આપણે સહુ ઘણાંકમણે તે એને સંતકુષ જ કહેયું ને ? હા ! સંતકુષ એ શબ્દો-અર્થજ્ઞ જ અનેક તાણ, કુંજી, ધીકી રમ્પતિઓ જમવે છે. રમણોનો જાણે સામર સળો છે ? હું ? ! આપું આશંકેશ જ જાણે મનમનું આ ક્ષમું. એા કહે છે તેમ સાચ-કાલે, માથાની ઝીરીઓ અંદો જાગમેડે જાતી. આરી જા એડે કુલે સમી સાંજે અંદો ક્ષમી જતો ને હવાના થાગા નજીક પુરાતર પુરાતર ભમરો પુરાતરો આ લીડીઓ વખાલ છે ને હવે આરી કમ્પનની આખ સામે તરતર તરતર થાલ છે. પડી જવાય તેવી રેલી તેવી નીની થાગ, લીલાકમ રીતગમી રંચાવું તેનું ભોળાગીયું; અને સરખમ માનુરી જાગત કસી તેવી ચરેડી, અને સમ્પાદા સુરજું નમોમંડપ તમે હવાના થાગા પર નારીવનમે કિસ્મોશ કહેા તેા કિસ્મોશ ને કમગાજ કહેા તેા કમગાજ.—આ સહુ મોથાકલ આરી કમ્પનના બનજુમાં કણ કટીરીયાં ખાયા કરે છે.

ગોગમરોગ એનો ઘેરાવો; કાજરી એનાં જાગ, સોડીયું થાગો જામી દોલ એની એની વિરામો; આ જામું જુમું જુથાવ એમ કનું ? પુરાજી જાગરિન જુનાગા જ જાણે કાજરી ખરે થાલ છે ને ? ! ધીમ રામગીલ પુરાજી સોમ, પ્રભાત, અને તેવી ગોઠમાં જુજલ કારિશ રમજી કીપતી ખોલમાં છેલેયું, કમસી પૂમરજીવિયા કમસયું તે થાલજું, અને તેને ગોઠ, ગમેલ તે સંતકુષ, કુપ્તી વિજમમાં એા થાલ કતો; ને થાલમાં કમરેશની મ્પતિ કતી. જાક આન વિનીડી અંજુલિયા મનમનનું થોડું એ કમરેડી સોજીયું કનું ? હું એ ? ! એકા, એમાં કંઈક વપાડી રંચ-ભાગ કલે; એકા, એમાં કંઈક રપ-સોદાન કલે. પજુ, કું ને આરી જા જા જાતાં, તારે ત્યાં, માગથા કરી ચરેયું, એ ભાજ જુનાગાની કામરેજાએ તુડી પુડી જાણે પડી દોલની, એમ મ્પતિ કાંથીતુડી મોગા રીતે, એકું વગસી પડી કતી. માગનો કાલ અને થજુ જાણે તેને જ જાજ જાતાં ન દોલ ? ' રેવ મગા કુંચર ને પીર મગા મગે ' નેડી તેવી મ્પતિ કતી જાગવની જુકાનાં કામજુમરમ્પી ને કમગાર પડી કતી. પ્રમાથડી થોડમાં નિજ કિમ્પા પર કંઈક પતુડો કાજ કાલની રેખામરો પડે પાતાં, કમ્પાએ પડી નિજમલ, કુરકુર થી જુમ્પાનની મ્પતિ તેા નિજમી છે ને ? જાગરંકમ્પતિ કાંથી પાલ પડી દોલ, એડે સોમનાનાં ખડે નિજમનાં ' નવન થીજાં છે જાગમાં ' ? !

ભજ, હજાજ અધિધાતા થવાનું, રેમો નહીં મમ્પું દોલ ? નવેમ્પતિ મોચેશને કમમ્પું ? મ્પું મ્પે ન જોય ? જાગે જાગે કમકામાં જાણી અધિકાર સુન્દર, એકાક

એકાન્ત ખડે ન સાંપડે શું ! સંસ્કૃતિએ વ પાસું બદલ્યું તો, બસો હશે તો દેવ
વિરાગતો હશે કોઈ નગરમંદિરના દાકેરામાં, હાવાં, સંતકુંઠમાં તો નિરંતર
મૂર્તિપર કાટાઝાખરા વગેરેમાં દર્શાવે ! 'આવું' કેટકમય જગત ગંધાબ્યું તો શ્વેત જરા
આપે રસાસ્વાદ 'એમ કહેતાં જ જાણે ઝાંખરાં દેવમૂર્તિને ભેટતાં હોયની ? ! અથવા
તો આડીઅવળી યાખાઓ જાણે દેવમૂર્તિનાં યુગળાતાં કુસંગને ઇશ્વરતી ન હોય ? !

સમી સાંજે, અહીં શો કિલખિલાટ થઈ રહેતો ? કંઈ કેટલીયે કાયકતો : કુકુર,
કંઈ કેટલીએ ઢગકતી દેલનો ચનનચનનાટ ! ને, તહમે વ યાપથી પુરશે કંઈક કાંચરના
કળાહોળ ને કાગારોળ ! પાણીઆરનો આખોયે શેરડો શું ગાજી ઉઠતો ? ! અહીં
નહીં તો બીજે કયે અમૃત આવે, લોકકવિ પ્રેરણા પામે ! આવાં જ પાણીઆર
'હલકાવું' આવે બેડકું,

મલકાતી આવે નાર રે ! ' વગેરે રસગીતોને જન્મવાતાં.

એક બીજને હાડો કે બેડું ચડાવતાં કંઈ કેટલાંયે રામાયણ મહાભારતના
કંઈ કંઈ કાંડો અહીં ઉજેળાતા ? ! અપારા 'વ'નું આમ, ને 'બાઈજનું' તેમ;—આ
કુટુંબકાંડમાં તો કંઈએ અમરી સાંજ પર ધપતી રજનીના ઓળા પડી જતા !
અમરીસન્ધ્યા—' કાં શું જન્માં, ને દશાણીને દોકરા આળેા કે દોકરી, ને દોકણી
તો આમતી બાજત આમ છે, ને પુછાંની તો તેમની બાજત આમ છે, એમ કંઈ
કાલાહલને અજંપાને નિજ ઉદરમાં ચમકમાવી દેતી. આ અચાન્તિમાં ચાન્તિને
જંખતી એ તો એક રંભા જ. રંભા નામ જ કલ્પનાને કંઈ કંઈ ગદગદીયાં કરી
મૂકવું નથી કે વગી, તેના રંપરંગ પર એકાદ આછેરી મૂકું મૂકું મુલાયમ ચબ્દે
પીંછી ફેરવવી પડે ? ! એનું વય વચનકાળ પ્રકૃતિની ગ્રોદમાં અધિભાસા ચક્રવર્તી
કમનીય કુરંગની કીકીની કિત્તો પડતી, વા વનજ્યોત્સ્નાને રસાલના નિગૂંદ
આશ્લેષની ચિહ્ન જે પામતી; આ તેની કેળવણી; અને નૈઋત્યિક દેવાનો દિલ્લોલ ને
અધિકૃત પદ્ધત તેનાં તે.

હતાં, રંભા એક મુંઝું પ્રાણી જ હવું ના ! હકારેપર પાસે તેનું, દેયું એ
હલવે, ફવા પરની બધી માનવમક્ષિકાઓનો અમણાટ સન્ધ્યાની ચાન્તિમાં કુબી નવ,
આકાશમાં સંતાકુકડી રમતા તારકા ડોકિયાં કરે, ત્યારે રંભા પ્રેમાશુભીની આંખે ભાંખી
તુડી પ્રતિમા સામું ટગર ટગર જોઈ રહે. એના હૃદયમાં અનેક ભાવો ઉભરાતા, પરંતુ,
દેવાના ભાવોનું નવનીત ચબ્દમાં રમી કે જમી ચક્રવું ન્હોતું. તદમારી આજઠાલી
વિદુષી કાસેનિયન કન્યા તો કંઈ આવે જ શ્રોક યુગલેને ?—

यश्छंदसामृषमो विष्णुरूपः छंदोम्योऽमृतात्संयमव

समेन्द्रो मेघयासृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् ।

शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुसमा कर्णाम्यो भूरि

विश्रुयम् । वक्त्रजः कौशोऽस्तिमेघयापिहितः भुतं मे गोपाय ॥

(તૈ. ઉપનિષદ અ. ૪)

પ્રણવ—(વેદોમાં કહેવામાં આવેલા પવિત્ર ચબ્દ છંદકાર સ્વરૂપ પરમાત્મા) કે
જે વેદોમાં એક અને વિષરૂપ કહેવામાં આવે છે, જે અમૃત રૂપ વેદોના કરતાં. પણ

વધારે અમુક રૂપે ઉત્પન્ન થવા છે, સંપૂર્ણ કામનાઓના ઉત્તર છે તે પ્રણવ આરો
હુદિમાં વધારો કરે. હે પ્રકાશમાન પ્રણવ ! હું મોક્ષ સાધનમૂલ અમૃતત્વના કારણરૂપ
ચાનને કારણ કરનાર (કરનારી) થાઉં. આરો શરીર નિરોગી થાએ. આરો જીભમાં
અતિથય સકુરતા આવે. આરો કાનો મધ્ય સાંમગનારા થાએ. હે પ્રણવ આર !
આપ મેવાથી વીંટાપણ અથવા સામાન્ય હુદિથી નહીં જાણી શકાય તેવા અજ્ઞાના મોક્ષ
રૂપ છો. જે કંઈ પણ ક્ષણગાન મેં સાંભળ્યું છે તેનું તમે પાલન કરો.—

“ આરોન, આરોન—” આવી અને આદઆટલી વિદ્યા તો સુખે અમૃતથીને
દીધામ. મોરો તો અધેડાં ને ક્યાં નથી હોતા ! મહાગેરણુની દેવી કીપડી સુમદા થા
મોરો નહોતા જ; અરુ ના ! છતાં અણુનની આંખ તો ક્યાં રે ? અને રસચામમાં
‘ સ્વામા ’ ને ક્યાં આણું મોરવ પામી છે ! રંજાને ‘ મોરી ’ કે ‘ સ્વામા ’ શવે
તે હરોગમાં મૂકી દેને ને. રંજા ત્યારે મોડી મોડી સુનિ થું મજુમજુની !

“ પ્રણ ! મોત આવે તે પહેલાં, રૂઢત આટલું જ જીવાની હોય છે, નહી
જગાધારી, નવેસર સૌને કે રૂપે મદદુ બાણુ, આરમ કે સંજેમરમરનું આસન,
હપ્પુપ્પ અરેલો મુપરીયાગો પોડિયો, મરવા મજુપતિ ને જીભાગી ઉપા, આ બધું નવું
વસે તો, સંતકુપ્તના મોખમાં આરે જાણે સ્વર્ગ આવી વસ્તું; લોક કહે છે કે વમાવશું
વમાવશું. પણ એતો અમૃતવના વાવદા, નાથ ! મેંથી આ નથી જોયું જવાઈ, નાથ !
ત્રિમુરતિના નાથની આ દશા ! પ્રણ ! રોજ સંજે આદી તો ગાલરોના ઝંકાર થવા
જોઈએ; તિડિંગલિન તિડિંગલિન નાથનાં ને નોગત વાગવાં જોઈએ; રોજ મંજિ સાહર
કોપરોના પ્રચાર જોઈએ; સોમચારે સોમચારે ધાગ ધરાવા જોઈએ; મહિનામાં
મંજ વર દીપમાંગાના ક્રમચાર ને સિવરાત્રિએ અખંડ ત્રિવીપતરી મીડીનું આરાધન.

રંજાને રેવે, કાન દીધા; તેની મીઠી મુરદો અર આવી, વર્ષોનાં તેનાં તપ રેખાં
ને તેવ કેવ સંજેમમાં !

૨

વનુજા હવે કંઈ વહેરા નહોતા. હા ! થોડોક ઉદમાન ઓઝો ખરો; પણ
ચલવનાટ તો એ તે એ. કમુમ્બા ને કુંજાની દુનિયામાં જ રહેતા. આવી તો અનેક
દુનિયાની કુલ્લે હોકામાં મરડાએ જતા સરાર, સંગ, ખરોર, ખસ રંજનીના ને રંજ
નીના જ. દુનિયામાં છે ને દારાન સંગને એને તો જમ કમુમ્બાના જમ મજા એટલે
તમગપિન્યા ! હું ! ને આખી દુનિયા રંજ-હિતોગા ખાય. “ કમુમ્બો-રંજ કમુમ્બો ”
અહા ! એ વેણમાં જ કંઈ બહાસ વરસી જતા. “ કમુમ્બો-રંજ કમુમ્બો-એ રાગમાં જ
એ શી મધુ મધુ માધુરી સારી મુકના ! કમુમ્બો-રંજ કમુમ્બો-એમાં નો ગી જામનાન-દની
લરી ! કમુમ્બો-રંજ કમુમ્બો-એ રાગે-દુનિયા નો રોને જ/રોમે પંખ સ્વર્ગને પાનાએ
મમદી મુખરદી લેતા. એ રાગ ઉચ્ચારતા તો એનામાં કંઈ અજારી રમકમક
આવી જતી. જલે અવધૂનને સમાધિ મળી; એનો તો એણે અહાલેક જ મનવ્યો તે ને ! !

બાપ સાહેબ આનંદારે ને કાંચવારે કમુમ્બો દીએ. કમુમ્બાની આલીએ તો
કાં રંજ-હેરીવાં વરમતાં ! “ અખમાં ” હરોન્માદનાં પીપુડાં પડે; કીડીમાં “ અસામાં ”
આનંદેમિં યનમને. એ રમ-પુડો તો પદ્મ પર કંઈ અવતારું અજ્ઞાનું રમણ. એ

રસ-મુંડે તો તારાઓ ટમટમે તેમ તેની અગ્નિ ઝળક ઝળક થતી. અને એ 'આબે-હયાત' તેના હોડ પર શું હળવું આનન્દ નૃત્ય જમાવતું ? નાણાના ઠેકાણાં નહોતાં; પણ તેની શી ચિન્તા ? અસ, એક જ પ્યાલી, ને તેમાં તો પૃથ્વી સ્વર્ગ ને પાતાળ ત્રણે સોકનાં દુઃખો કુખી જાય, તો એક હકરાતની આજખંપાળના તો શા હિસાબ ? આજ સવારના ઠીક ઠીસવાના થાટ થયેલા; એટલે ઠીકર આજ તો 'પાદશાહ' અન્ધારતા. ન્હાની 'મોજુલી'માં 'હજુર સ્વારી' નીકળી રહી હતી..

ઠીકર કસુઆના આરાકે તો બોળાનાથની વિજયા માથુક, ભાંગના ધેનમાં મોળા બદ લટાણીનાં કંઈ મહેલુટિણાં બૂલી જતા. એ રંગવાડકીમાં તો ગંગા જમનાજીનાં સ્થેરીયાં નાચતાં. અમ બોળા ! દારિદ્ર્યને વરેલા આ મૂર્દેવ તો આ રંગ વાડકીના પ્રતાપે કુએરની અલકાના હેમહિન્ડોળાએ ઝુલતા, અમબોળા. કઠાનાની બંસીએ જ્યમ ગોપિકાનૃત્ય થનગનતું તેમ આ રંગ-વાડકીએ મોળા બદ ડોલતા, અમ બોળા.

ઠીકરની માજુલી ગામની ભાગોળે આરી પ્લેંચી ત્યાં બટજીનો ભેટો થયો.

"કાં ક્યાં પ્લેંચાડ્યા ?"

"ટાટિયા ટરડે ત્યાં; જમશું, ભદ્રેશ્વર સુધી, અમ બોળા."

"પાંપૂજ કરવાની હરો ?"

"અમારે પ્રાકૃત્યભાષને 'ગીલું' શું હોય ? આજ શિવરાત્રી છે.. ધરણ, શ્રી. અગડ અમ અમ નાચે સદા શિવ બૂલે છે વિશ્વ."

"ત્યારે આવો બટજી, ઝુકી જાઓ મજુલીમાં."

"ક્યાં સુધી ?" "અરે બટજી, એ શું બોલ્યા.. ધરતીના હેડા લગી. અમે કંઈ નોકરીયાત છીએ કે રેમ સાચવવાનો હોય ?"

'હા બાપા હો તો અલકમલકના ધણી, છે કોઈ પુછનાર ? ભલે ભા, ભલે, અમબોળા.'

માજુલી ખરર ખરર ચાલવા માંડી.

'કાં' બટજી, આ તમે તો બસા ગોડવાયા, પણ તમારી કુંદ તો. બાપાખર ગોડવમ છે ના ? !

"અરે, ભા, બળી એ કુંદ. અમબોળા !"

"કેમ કંઈ એટલું જાણું ? હમણાં કંઈ લાડવાના જોય મોળા ચતા હરો ?"

"આપણે તો ભા બે દોડીયાના વિજયારાણી મળે તો બસ. અમબોળા.

રાણી વિના તે રાજ શોભે ? ભલાં વિજયારાણીને ભલા અમે. અમબોળા !"

"પણ, મોદેશ્વરનાં રાણી તો સારી દુનિયા દાગ ગણે છે તેનું કેમ ?"

"ભા, દાગના દાગ તો કુકુકુડ અમેય ક્યાં નથી મારતા ? પણ ભા, ભાગિ વિના સર્વ મોજું ! અમબોળા."

"તમારે, પત્રાવળી પર દલ્લો કરવો હરો ? બટજી, પત્રાવળીનો રાજ કાણ ?"

"એમાં પુછવું શું ? મારા નાથ મોદેશ્વર જ છે !"

[અનુસંધાન ૫. ૧૮૦.]

છવન, કવન અને બાળવિકાસ

પ્રકરણ ૧ છ

૧ માર્ગદર્શક કાર્યો કર કવિ

ગુર્જર સાહિત્યનો વિકાસ કરનારા અમરવર્ય કવિરશ પ્રેમાનંદ, ચામળ, દયારામ, વલ્લભ, અબો વગેરેમાં જ્ઞાનામહનિવાસી ભગવતિ નરસિંહ મહેતા તથા પાટણ નિવાસી, પંડિત કવિ ભાલણ અમરદાસ બોમ્બે છે. ભક્તિમાવનાથી રંગાયેલા ભગવ-કવિના માનસમાં સાહિત્યવિશ્લેષની તથા પ્રભુના ગુણ ગાવાની અપરિમિત શુધ્ધા જેટલી પ્રત્યક્ષ નહતી. એ કાર્ય એના પુરોગામી અને સમકક્ષીન કેટલાક કવિઓનો પ્રયાસ બોતાં બાલુપાકું થઈ ગયું છે. આધુનિક સંશોધનને આધારે આ ભગવતકવિને આદિ કવિ તરીકેનું માન સંપ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ ભવિષ્યમાં વખતે એ માન અન્ય કવિને પણ મળે, એમ થાય તો પણ સાહિત્યવિકાસ તથા બાળવિકાસનું જે માન કવિને મળે છે તેમાં ભૂતના દેખાવાનો ભવ દેખાતો નથી.

પંડિતકવિનું પણ કાર્ય બાલુનું જ સંગ્રહીત છે. સમકક્ષીન કવિઓ કરતાં આ કવિએ નવો જ યોગો પાડ્યો છે. અનુભામી કવિઓ એ જ ચીલામાં ચાલ્યા, પરંતુ એને જ સુવક થતી રાજભાર્યોના રૂપમાં બાલુરાનું કાર્ય તો કવિરશ પ્રેમાનંદને માટે જ કુવનની રચું, એક બાલુ સોરાષ્ટ્રની જમિન પર પવિત્રતાની દષ્ટિ ફેંકના ગિરનારની રહેલી ભગવતકવિના મંજુલ મંછરાના રજકારથી અને ભગવતકવિને આનંદકારી ભક્તિપદોનાં પ્રમાણથી દેવાની પવિત્રતાથી અનેક ચતાવરણ કૃપરિચન કરનાં હતી. અનેક ભગવ-જનોને આકર્ષી રહી હતી, સમાજને દિગ્મુદ કરી રહી હતી. તેજ સમયે શિક્ષકજનોને આશ્ચર્ય આપતો પાટણનો ધીરજો મુકેતો પંડિતકવિ ભાલુકુની સરળ, મૃદુ અને સુમધવી ભેખીભાંથી કરતો રસાસ્વાદ લઈ રહ્યો હતો. એક કવિ કૃષ્ણ પરમાત્માનાં સ્વરૂપમાં નભીન થતો અમળ ધૂન મચાતી સ્ત્રો હતો ત્યારે અપર કવિ મમાજલકવિને પરાજી રીતે ધોરામિત ક્ષમાનતાનાં પાન કરતા તેની ચિત્તચિત્તિને વાગવા પ્રયાસ કરતો માર્મિક વાતા-વરણ પ્રેરી રહ્યો હતો. એક સમયનો સાધુ હતો, નેરાગી હતો; અપર સંબોધક, ઉપદેશક, પંડિત હતો; સંસારની વાસનાથી અનિર્મુક્ત હતો. એકની ચિત્તચિત્તિ "ભણું થયું" અંગી જન્મન મુખે ભજનું શ્રી ગોપાલ " ની હતો; ત્યારે અપરની—

વરમક ન જમ્યા મોરવ ન કવો કોય ન પહોંતી ખાત,

શકિતબોલિયદે સતોઆણે નહિ પરિવાર,

ભાલણે પ્રાકૃત પ્રીતવદ્ય કવિ એ પદમંધ.

એમ પરિવારને સંતોષવાની તેમ જ પ્રાકૃતજનોને પૌરાણિક કથા સમજાવવાની હતી.

વળી કાદમ્બરી અને નૈપથ જેવા અતિ કઠિન ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃતજનો ગુર્જર ભાષામાં સમજી શકે એ માટે બાલજી કાદમ્બરી તથા નૈપથ અને નૈપથાખ્યાન ઉપરથી નગાખ્યાન લખ્યાં પોતે રચ્ય કહ્યું છે:—

મુશ્વરસિક સાંભળવા ઇચ્છિ પશુ પ્રીછિ નવ જાવ,
તેહિ પ્રીછવા કારણિ કીધું બાલણિ બાપાપંથ.

કાં. કડવું-૧ કુ

રસિક જન માંહિ દુઃખ આણિ અધવચિ જોઇ પ્રવંધ,
તે માટે શુદ્ધિમાનિ માંડયું મિષ્ટ એ કથા સમંધ.

ઉત્તર. કા. કડવું-૧ કુ

કાલને પ્રીછવરા બાલજો બાપાએ કીધી,

x x x

મુરખ જનને મોહ કરવાને બાલજી કવિ અભિમાને.

x x x

ત્યમ મેં પામરને પ્રીછવરા મુગ્ધ કરીને બાપી.

નગા. ક-૧ કુ

સપ્તશતી જેવા ગ્રંથો કેવળ ભક્તિભાવે લખ્યા છે એવું પણ બાલજી રચ્ય ક્યો છે:—

બોલે બાવે ભક્તિ આણી આપના ગુણ મધે રમું,

નિર્વિબંધજો એ ગ્રંથ રચવા રીઝસુતાસુત પરંજુ.

ભક્તિભાવ તથા સ્વપરિજન પ્રતિનો સ્નેહભાવ અને લોકસેવાની બાલજીની પ્રતિ જોતાં તેણે અનુગ્રામી કવિજો માટે અભવ્યે નવ માર્ગદર્શન કયું. સંસ્કૃત કાવ્યો, પુરાણો અને ઇતિહાસ પ્રતિ કવિઓની દષ્ટિ આકર્ષ્યાં. પોતે પુરાણ, મહાભારત વગેરેમાંથી વર્ણ સંઘરી ગદ્યધર આખ્યાન, દ્રુવાખ્યાન, દશમસ્કંધ વગેરે લખ્યાં. આ પ્રધાને અનુસરી નાકરે પણ પુરાણીઓ પાસેથી સંસ્કૃત મૂળના અનુવાદો શ્રવણ કરી, નગાખ્યાન, દ્રુવાખ્યાન, વ્યાધમૃગશી સંવાદ, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન વગેરે લખ્યાં અને વિશ્વદાસ વગેરેએ પણ આ રીત ઉપાડી લીધી. આમ જોતાં ઉદય, વિશ્વદાસ, નાકર, દુવસીદાસ, શ્રીદાસ, રામદાસ વગેરે કવિઓનો જેમ બાલજી માર્ગદર્શક ગયો, તેમ પ્રેમાનંદ કવિનો પણ કંઈ અંશે માર્ગસૂચક થયો. પ્રેમાનંદે બાલજીનું આ પદ સ્વીકાર્યું છે. કેમકે બાલજીની પ્રથા અનુસાર પૌરાણિક ઇતિહાસોનો આધાર અનેક આખ્યાનો એણે લખ્યાં. સપ્તશતી જેવા ગ્રંથોના અનુવાદો પણ કર્યા. વળી એક રથજો બાલજીના નામનો પ્રેમાનંદે ઉલ્લેખ પણ રચ્ય ક્યો છે:

બાલજી, માધવ, દેવમુરી વળી કણ્ઠી તગજો એક,

એમણે દેવીમાદાન્ય પ્રાપ્ત કર્યાં પરી અર્થનો ખજા વિવેક.

(દેવીચરિત્ર)

દેવીમાહાત્મ્યને સમજાતી વળી ચંડીપાઠ કહે કેમ;
માથે કે આખ્યાન કેમ નવ નામ અર્થો સોચ.

(દેવીચરિત્ર જી. કા.)

સમજાતીનું નામાભિધાન કાલજી આપ્યું છે. અને જલદંધરાખ્યાન વગેરે આખ્યાનો પશુ કાલજી લખ્યા છે. એટલે આ તુક પશુ કાલજીને હરેશ્વરે પ્રેમાનંદે લખી હોય એવું લાગે છે. અને તે હોય પરંતુ નરસિંહ મહેતાનાં જેવાં રસમય પદો લખી ભક્તિ-માર્ગની એક દિશા, પૌરાણિક મંથોને આધારે આખ્યાનો લખવાની ત્રીજી દિશા તથા કાદંબરી જેવા મંથોના અનુવાદ કરવાની ત્રીજી દિશા, એમ ત્રણ દિશામાં પ્રવૃત્તિનું માર્ગસૂચન કાલજી અનુષાધી કવિએ મારે અભ્યસે કયું અને એમાં આખ્યાન લખવાની પ્રથાનો આરંભ થયો જલદી થયો. અનુષાધી કવિસમૂહ આ માર્ગસૂચન મારે કાલજીને આપી જ રહ્યો.*

૨ લોકપ્રિય કવિ

કાલજીનાં આખ્યાનો તથા પદોની ભાષા નરસિંહનાં કાવ્યો તથા પદોની ભાષાની જેમ રૂપાન્તર પામી છે એથી જનસમાજમાં કાલજીનાં પદો માનીતાં થયાં હોવાં જોઈએ. કાદંબરી અને નગાખ્યાન જેવા મંથોમાંની કદિન કરપના તથા મિત્ર ભાષાને લીધે એ પ્રાકૃત જનોને સમજવી કદિન હોવાથી વખતે તે તે મંથોનું લખામમ મૂળ ભાષાપોત, સચવાઈ રહ્યું હોય એમ લાગે છે. કાલજીને મધ્યજની મંથ એનો અતિ સરળ ભાષાને લીધે હજી પણ એટલે જ સોફિસ્ટિકાત છે. સૌથી વિશેષ જ્ઞાન એક્ષારા ભાષા એના પદ-સમૂહનો છે. જેમ નરસિંહનાં અને દયારામનાં પદો હજી પણ મુક્ત કંઠે ગવાય છે તેમ કાલજીનાં પદો પણ એટલા જ પ્રમાણમાં ગવાય છે. “ જલ્પુ ” જે નંદોના ગોવાળીઓ ટું યાનું માને છે કાલજી ? “ એકોચરે ના જાઉંએ નંદકુંવર આગ કડે પહો; ” “ દુધ પીએ જાવશે-મુજને જાને રોગો છે રન ! ” ; કત્તાદિ પદો નરસિંહનાં “ જસોદા તારા જનુમને સાદ કરીને વાર રે; ” તથા પ્રેમાનંદનાં “ પુતારી મુમરાવાળી રે, ” વગેરે પદોનાં જેટલું જ ઉત્સાહથી ગવાય છે. દયારામની “ કું કું જાણું ” જે વ્હાલે મુજમાં ટું દીકું ” જેવી ગરબીઓએ આરંભેલા સામાન્યમાં પશુ કાલજીની ગરબીઓ-પદો વિરમન થયાં નથી એથી કાલજીની અલ્પનિક સમયમાં તેની પૂર્વજ્ઞાતિના અવશેષ રક્ષા છે એમ માનવું પડશે. “ સજ્જારી ” ની ગરબી કાલજીની દેખાતી છે. તેનું અનુકરણ કરતા દયારામ સ્વચ્ચાષ એ પણ કાલજીને ઓછું માન નથી.

જેમ પોતાના સમયમાં કાલજીની જ્ઞાતિ હતી તેમ એનો વિરુદ્ધ પણ પશુ તે વખતે હતો એ દશમ સ્કંધમાં જાણવું કરેલું ઉદ્દેશથી સમજાય છે.

ખા. જોયને જામે કૈવ કવિ કદાપ્યા મારે મન રૈય

દશમ-૫૬. ૩૩૬.

રમે ચપુર કૈષ મુરખ માનો કાપાખંધ એ રેખી.

નગાખ્યાન. ૩૫. ૧.

કડીનાકલ્પ, કપાલકલ્પ વગેરે પુરાણને આધારે, કાપાખંધ વસ્તુ એક પ્રકાર નરીકે નહિ બે આનનો કાલજીનું, કાંઈ કે જનકદંતનું નહીં,

આ વિરોધ શિષ્ય વર્ગના હોય એવું સંભવે છે. અને બાલણની માન્યતા પ્રમાણે વિરોધ કરનારો પક્ષ તેનો દ્વેષી હતો એમ માનવું થાય છે, કેમ કે બાલણની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો અંતર હેતુ સમજનારાઓ બાલણને ઉપર પ્રમાણે કોષ ન જ દે. “કવિ કહાવ્યા” એ શબ્દોથી તે વખતે બાલણ કવિ તરીકે જાણીતો થઈ ગયો હતો એમ માનવું એ ખોટું નથી. કેમ કે “વીરજી” ની મારફતે વસ્તુબતી મારફતે ‘કવિ’ કહેવડાવવાની બાલણને હોંસ થઈ હોય કે એટલું ગુમાન પ્રાપ્ત થયું હોય એવું જણાવું નથી.

પ્રકરણ ૨ જી

જીવન

નારાયણ યશસ્વી ભારથીએ બાલણના જીવન વિષે સાચો માહિતી મેળવી છે. દશમસ્કંધની પુષ્પિકા^૧ જોતાં બાલણ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો અને પાટણનો તત્કાલીન હતો એમ માનવું થાય છે. કાદમ્બરીની પુષ્પિકા પ્રમાણે બાલણની અવસ્થા ત્રણી હતી. બાલણનું નામ બાલણ હતું કે પુરુષોત્તમ દેવે તે વિષે શંકા કરાય છે. પરંતુ દશમસ્કંધનાં ૫૬-૩૧ માંની એક તૂક ઉપરથી બાલણ “બાલણદાસ” કહેવાતો હતો એવું સમજાય છે.

“એવું જાણી આણી વિશ્વાસ કરજોડી કહે બાલણદાસ.”

બાલણદાસ સંભવે છે, કેમકે એના પુત્રો ઉદ્ધવદાસ અને વિષ્ણુદાસ એવા “દાસ” નામાન્તવાળા હતા. આ નામાન્ત ‘દાસ’ કોઈ યુક્તિથી અયોગ્ય દર્શાવાય તો પણ બાલણનું નામ અતંભવિન નથી. કેમકે “બિદ્ધણ”નું નામ પણ જાણીતું છે. વળી સંવત્ પંદરમા ચતુર્થના બાળ્યકાર ‘સાધણ’ નું નામ પણ પ્રચલિત છે. સાધણના પિતાનું નામ પણ માયણ હતું.

ધીવટા ચક્રામાં રહેનાર બાલણના આશ્વકાળ વિષે ખાસ માહિતી મળતી નથી. એના પિતા પંડિત હતા અને તેણે બાલણને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું.^૨ ખાસ કોઈ કથાકાર વ્યાસ પાસે જવું પડ્યું નહિં હોય. કથાકાર વ્યાસની કથાના સંસ્કારો તેના ગગનપર પડ્યા હશે અને તેથી આખ્યાન લખવાની સુરણાઓ નાનપણથી થઈ હોય તો અનવા એવું છે.

યુવાવસ્થામાં એના જીવનના ચમત્કારોની દંતકથાઓ ઘણી કહેવાય છે. એમાં સત્યતા હોય તો એણે તાંત્રિક અને યૌગિક વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો સંભવે. પરંતુ એણે

[અનુસંધાન પૃ. ૧૮૬]

૧ (મ) રૂંત શ્રી મારજન મહાપુરાણે દશવસ્થે વાઙ્મીજાનદંવેષ પાટનગલાનો-ત્રાસ્ય મારજન સંપૂર્ણ. સુ. પ્ર. એ. ૧૯ ૧૮૮૫.

(જ) મામડી આખ્યાનની પુષ્પિકામાં બાલણને ત્રણી કહ્યો છે, તેમ જ તે પાટણ નિવાસી હતો તે બાલણ પોતે જ કહે છે:-પૂન તણો પટણમાં કામ એકવાર જોડો જે જે રામ. ૩૩ કડવું. ૮.

૨ માદરિ-મુખથી વાણી પ્રગટિ તેણે કારણ બાપ; માદરિ-મુખથી અક્ષર નિસરી તે પિતાવજ પ્રસાદ “ ઉત્તર-કા.

મહાધર્મ

વૈદ્યક સુનીતાક

રાજન, તા. ૩-૩-૩૦

પ્રિય બહેન ઘમિતી,

તને મારી સખી મળવી કે નહિ તે સમજાવું નથી. જે સમયે મને તારી સલાહની જરૂર હતી ત્યારે જ તે મને એક દીધો છે. તું માત્રાએ નીકળી તે પછી એક અઘવાડિયામાં જ મારા જીવનમાં કેંઈ નવું જ તરવ પ્રવેશ્યું છે. તે દિવસે જ મને શામું કે તું દોલ તે આપણે તમાર પડ પાણી કરતાં પેટ કરીને ચાન કરતે. મને તારી સલાહની જરૂર હતી. તારી નામ્તી યોગ આપ મારે મારી સમસા રાખતી હતી. તારી કૃપાળી મોઝ, અઘવાડિયા ભુલિ અને કાવતરી સલાહની જોડ સામે છે.

માથ, મુખ્ય વાત પર આવું.

તું મધ પછી એક અઘવાડિયામાં જ આપણા પ્રમના હરિદર સાચી મુંબાધથી જાણ્યા. પીરજલાલ મહેતાનો દોઝો ઇન્દરાવન પચ્ચીમ વર્ષનો થયો પણ હજી મંગલો નથી એ તું જાણતી હતી. આ દોઝો સાથે મારી સગાઈ કરવા શાસ્ત્રીજીએ મુશ્કેલી કરી. કોણ જાણે શા કારણે આ આ વાત સંભળતાં આનંદોન્મત યદ્ય મધ અને બીજે જ વિરમ વિરાલ કરવા આમક કર્યો ? સોગ સોગ વર્ષે સુધી મને પોતાનાર જે દિવસ પણ કોમન ના ખોડે એ વિશ્વસ્ય નથી લાગતું ?

પિતાજીને તો તું જોગએ છે ને ? એમણે મારી મરજી પૂછી. આવો પ્રશ્ન પૂછતાં મને હારમ આવી. અત્યાર સુધી હું હારમ છું તે સમજતી ન હતી પણ હારમ છું એનો એ પ્રશ્ન મને પ્રત્યક્ષ અનભવ થયો.

"માથ, મારે હમણાં નથી પરણવું," મેં કહ્યું.

"એવો, ન્યાયભરતમાં તારે જમારે મારે જેની ચાલ ચાલ છે તે તું જાણે છે ને ? તને વિચાર કરતો અમને મળતી નથી." આપણી આંખમાંથી અપુર્વાં એ મોટાં નિપ્તુ સરી પડ્યાં. નિકામજી વાપ સામે એકલા કાંઈ જાણ કીડનાર પિતાજી જેવા મદની આંખમાં આંસુ જોતાં મારી લાગણીએ હું શોધી ન જ શકી.

"આજા, મારે વધી નથી."

મારી આ રીતે સંજનિ સેવામાં આવી. આવી સંમતિ ફેટકીયે જાગાઓની લેવાની હતી ? પણ તે મારે વડિસેનો દોષ કરવાનું ? વડિસેને કુખી જોવાની અસંમિત તો આપણી જ ને ? દોષ વડિસેનો કે વડિસેનો વલકલો ?

મને ને દોષ પણ મળ્યો દિવસ પછી મારા વિરાલ યદ્ય મધ, પ્રમમાં વાલ શામ્તી હતી, જેની સાથે મારું જાણિ સંબાવણું છે તેમની એક આંખ ખાંસી છે. બીજે દિવસે રમીલ મારે ઘેર આવી. તેજે ઇન્દરાવને જેવા હતા એટલે મેં હારમ પૂછી પૂછ્યું. રમીલએ જવાબ મને કહ્યું કે આમની બીજી દોઝીએ કરતાં મને મારો જનિ જાણે છે ત્યારે મારું મન સંતોષ થતું.

જો તું અહીં હોત તો મને ખૂબ હુંદ રહેત. તું જે મારી પાસે હોત તો ઇન્દ્રવદનનું વર્ણન મારી પાસે કર્યા વિના રહેત નહિ એની મને ખાતરી છે. પણ હવે શું ? કુંભનું ધડતર થઇ ગયા પછી કુંભારને સ્વર્ગીય કલ્પના આવે તે પણ શા ઉપયોગની ? હવે તો કુંભજળનું પાન કરીને જીવનતરસ છીપાવવાની. અને આપણે ક્યાં કુંભારની માફક લક્ષ કુંભ ધડવાના છે ? એક કુંભ ધડ્યો તે ધડ્યો, જે નંદવાય તો જીવનતરસ-આનંદનું એક બિન્દુ કુંભમાં જળવી શકે નહિ. જે કુંભ અશ્વી-શુદ્ધ રહે તો જીવનભર અમીઝળ સીંચી પ્રદુસ્તિત થવાનું. કંવિષ્ણના ગર્ભમાં શું લખેલું છે ને તો કાળનો કાળો ખડેલ ચીરવાધી જ સમજાય.

તારા પત્રની તાકાદે આશા રાખું છું. તું કુશળ હશે. તારા માતપિતા અને બાપભાંડુને મારા વચાચોગ્ય.

લિ.

તારી સખી ઉમા :

(૨)

મારી દામિની,

તને મળવા, તારી સાથે વાતો કરવા અંતર નાચી રહ્યું છે. પણ વિરહ દિયામાં જતી આગગાડી માફક આપણે તો દૂરનાં દૂર જઈ રહ્યા છીએ. ત્યારે મારાં લગ્ન નક્કી થયાં ત્યારે મેં 'ધારેલું' કે તારું મોં જોઈય પણ તને મારા કરતાં આમા વધારું લાગ્યું. મારા કરતાં તાજમહાલ જેવામાં વધારે આનંદ લાગ્યો. આપણા દશ દશ વર્ષના અવિરત સંબંધ પછી હું મૂર્ખ એમ માનતી હતી કે તારા પર મારો હક્ક છે પણ પ્રભુ એવું જૂઠાણું કેમ નભવા દે !

દામિની, સાચે જ હું 'હું' કે મને તારા પર રીસ ચડી છે. પણ તારે માટે લાગણી એાછી નથી થઇ. ન અવાયું તેમાં તું શું કરે ? એટલે દૂરથી એકલાં તો થોડાં જ આવી શકાય છે. પણ જે તું મારો પાસે હોતો તો ચાર દિવસ સુધી એક સામટી વાતો કરતે. તું અહીં હતી ત્યારે દરરોજ બે-ત્રણ કલાક તકાકા તો મારતા હતા. હમણાં તો મારા પાસે વાત એટલી વધી પડી છે કે એક મહિના સુધી વાત ન ખૂટે.

દામિની, તું સમજી ગઇ હશે કે પરિણીત ઉમા તને કાગળ લખી રહી છે. પરમદિવસે જ મારાં લગ્ન થઇ ગયાં. ઇન્દ્રવદનને મેં ધુમ્મટનાં પડ નીચેથી લેવા. તું હેલા કાગળમાં ઇન્દ્રવદનનું વર્ણન મંગાવે છે એ કામમાં હું કંઈ તારા જેવી નિયુજ્ય નથી પણ મારી પહેલી જ દષ્ટિએ હું જોઇ શકી કે ઇન્દ્રવદન સામાન્ય ઉંચાઇના, ગોરા યુવાન છે. મોં જરા ભરાઉ કહેવાય. આંખ સહેજ ત્રાંસી તો કહેવાય જ. પણ એકંદરે મને લાગે છે કે દેખાવમાં આકર્ષક કહેવાય. વધુ લખીશ તો તું એમ ધારશે કે હું પક્ષપાત કરું છું. સ્વભાવ તો કેવો છે તે તો કેમ ખબર પડે ! પણ લગ્નચોરીમાં બેઠાં બેઠાં એમના મિત્રો સાથે જે દબે વાત કરતા હતા તે પરથી મને ગૃહસ્થ લાગ્યા. વધુ પરિચય પછી જ તને વધુ જણાવી શકું.

કેણુ જાણે કેમ પણ મને લગ્નપ્રસંગે ઉત્સાહ ન હતો. ખર્ચા લગ્નમાં થાય છે તેમ મારા લગ્નમાં પણ વાળાં વાળાં, વિધિ ઘણી, સ્થોત્ર બોલાયા અને તકશર પણ થઈ. આ બધાય વખતે હું તો અવિધ્યનો વિચાર કરતી મૂક જેવી ફરી છું. વધીત તારા સત્સંભાષણથી શીખેલી વાતો જીવનમાં બિતારી ઘણીય કે નહિ તે માટે વિચાર આવ્યા જ કરે છે. મારી આસપાસનું વાતાવરણ પ્રેરણાત્મક ન હતું. સૌના મનમાં લગ્ન એ સામાન્ય પ્રસંગ હતો. લગ્નમાં કંઈ મંજીરતા તેઓ સ્વીકારતા હોય એમ મને લાગતું નથી. એમને મન લગ્ન એ વાવેતર અને લઘુતર જેટલો જ સામાન્ય વસ્તુ હતી.

હજી તો યોગેર લગ્નનું વાતાવરણ શુંજે છે. બાળકોના રુદનનો અવાજ હજી ચર્ચવાર આવે છે. તેમને સરસ્વતીથી શોભાવતી માતાઓના સાદ કનપાથી ખસતા નથી. એ સંભોગોમાં તને વડુ લખી શકાય મારી અશક્તિ જાહેર કરે છું.

સખી, મંગલવારે હું સાથે જઈશ. સોગ સોગ વર્ષથી મારે માટે સુખદુઃખ સેવના માતપિતાનો સુમાશ્રમ છોડી નરી ન રહેવામાં જઈશ એ પ્રસંગે કડુણ ધરી એમ મારું અંતર સાક્ષી પૂરે છે. તને બીજે કામગ લખીશ.

હું પણ લખ્યા કરજે. જેના લાગે તેવું વર્ણવજે પણ ખરી. બધાં બધી રીતે તાં મિત્રો મોકલજે. તારા પત્રો મને આનંદપ્રદ થઈ પડ્યા છે. કુખાઈ જેવો મોટા કોરોમાં હું જઈશ ત્યારે તારા પત્રો એવીયે વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે માટે લખજે.

સિ.

ઉમાનાં સ્નેહમયણ

(૩)

૨૧-૬-૨૦

પિય શામિની,

તારો કામગ મળ્યો છે. રાત્રનથી કબેરો મારો કામગ પણ તારા કાંથમાં આવી મોકો હતો.

તું મને પૂછાને છે કે તારે પરચુરું કે નહિ. અત્યાર સુધી તું મને કંઈએ માર્ગ-સ્પંક થઈ પડી છે. આ પરુસો જ પ્રસંગ છે કે બધારે તું મને સલાહ પૂછતી આવે છે. આપણે જે એટલી બિન બ્રમિશ પર રહીએ છીએ કે મારી સલાહ તને થોડાં લાગશે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. હું મારા કરનાં વધમાં અને અનુભવમાં મોડી છે. તને મેંસી કેળવણી આપવામાં આવે છે. તું શ્રીમંતપી પુત્રી છે. તારા પિતા સુધારક છે. તું ન પરજે તો પણ વિના કંઈ તારું યુગશન અને જેની સમગ્ર કરી આપવા તારા પિતા શક્તિમાન છે. આ બધી નિશ્ચિતાઓએ જતાં મારી મર્યાદિત શુદ્ધિને એમ લાગે છે કે તારે લગ્ન કરનાં. હું સાંસારિક દષ્ટિએ આત્મક નયો કરતી. પણ મેં તે કંઈક જ પૂછીએ એવડી વાતો છે. તે પછી એમ લાગે છે કે લગ્નમાં આત્મચર્ચિયન અને મેંદલી જતી જાતના છે. પૂછી પર પુરુષ કે સ્ત્રી એ જે કાંઈ સનાતન મર્તિનાં જે થાય તેવું છે. જેક અ-પોત્ત વિના અપૂર્ણ જ રહે છે. મારે જે ભર્ષાઓના મન-કામી જ 'કંઈત' નયમની નયમન અને બોજરવી મર્તિ અવગરે છે. એમને લગ્ન-મરણી હું તારો એવીનો જ 'સ્વાર્થ' સપીસ એટલું જ નહિ પણ તારા અર્પ

ભાગનું જીવન ધન્ય કરીને તું પરમાર્થ કરશે. એટલે જ હું કહું છું કે લગ્નમાં આત્મભોગની તીવ્ર રેખાનાં દર્શન હું કરી શકું છું. તને પણ એ દર્શન કરવા નેતરું છું. ખીજું, લગ્નથી આપણે એક એવી તક મેળવે છે કે તેથી એક વ્યક્તિની સેવા માટે તો આપણે કાલ આપી દઈએ છીએ. સેવાની પોલી વાતો તો ઘણીયે યાવ છે પણ તેને વ્યવહારિક સ્વરૂપ મળી શકતું નથી તેનું કારણ એ જ છે કે એ સેવા કરજ તરીકે નહિ પણ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારી લેવામાં આવી હોય છે, લગ્નથી પતિ અને પત્ની એકમેકનાં શુભેચ્છક અને સેવક બને છે, વધારે લખવા મારી શકિત નથી. મારા વિચારો તને કદાચ આધુનિક ન લાગે, ગમે તેવી પણ હું ગામડાનીને !

મેં તને જણાવેલા દિવસે હું અહીં આવવા નીકળી. ગામના પાદરે ગાલીમાં બેઠી ત્યારે આ તથા બાપા રહી પડ્યાં. સોજ સોજ વર્ષથી પાછો પક્ષી તે દિવસે બેઠો જ હતું. બા માટે મને લાગણી વધારે થતી હતી પણ તેનું રુદ્ધ બહુ કારણ ન હતું. સ્ત્રીજાતિનું રુદ્ધ કંઈ અસામાન્ય ન કહેવાય. મારા બાપાને અત્યારસુધી લલપટીન માનતી હતી. તેમને હું કુટુંબજીવનથી પર માનતી હતી. તેમને ખુલ્લે દિલે રકતા જોષ મને લાગ્યું કે બાના હૃદયમાં જે પ્રેમની જવાબા હતી તેની પિતાજીમાં ફક્ત ચિનગારી હતી. પણ મારી વિદાયવેળાએ એ ચિનગારી કુટુંબને ભ્રષ્ટ્રાતી જવાબા બની રહી. વિદાયવેળા મારી આંખ પણ અશ્રુભીની યષ. જેમની સાથે મેં આજન્મ જીવન વીતાવ્યું તેમને હોડતાં દુઃખ યાવ એમાં શી નવાઈ ? પરંતુ આંસુ સાથે હું નીકળી પડી. આ બધા કુરુણ દેખાવ ઇન્દ્રવદન તમાસાની મારફત જોષ રહ્યા.

મુખાઈ પહોંચ્યાં ત્યારે આ શહેર જોષ હું આબી બની ગઈ. મોટા મોટા ચળકતા રસ્તા, તેના પર ગાડી મોટર અને શહેરીઓનો શાશ્વત વ્યવહાર જોષ મારી નવાઈનો પાર નહોતો. પહોંચ્યાં ત્યારે રાતે સ્મૃત વાગ્યા હતા. આ વખતે આપણા રાજનમાં તો મધ્યરાત્રિ ગણાય. ત્યારે મુખાઈમાં તો આંખ ઝાળી નાંખે એવી તીવ્ર જ્યોતિરેખા ફેલાવતી મોટરો પુરપાટ દોડી જતી હોય છે. ઘોડાગાડીમાં બેસી અમે ધર ગયાં. એક જંગી મકાન આગળ ગાડી ઉભી.

“ આ આપણું ખીલોંગ. ”

“ આવું મોટું ? ”

ઇન્દ્રવદન હસી પડ્યા.

“ આપણે તો આમાંથી બે જ ઓરડી વાપરવાની. ”

ઉપર ગયાં ત્યારે બે નાની સરખી ઓરડી જોષ મને સંકાય થયો. રાજનમાં અમે ચાર ગાળાનું ઘર વાપરેલું અને મુખાઈમાં બે નાની ખોલી જોષ મને તો સાચે-સાચ એમ લાગ્યું કે “ આમાં જીવન કેમ જશે ? ”

બારણું ખોલી બેઠાં પણ નથી તેવામાં તો ઉત્સુક પાડોશી મોંજેલું કરવા આવ્યાં. ઇન્દ્રવદને એમની સાથે થોડી વાત કરી વિદાય કર્યાં. “ ઇન્દ્રવદનલાઈની વડુ ” ને જોવાને આ બધાં હેતાળ પાડોશી આટલાં બધાં આતુર શા માટે હતાં તે કંઈ સમજ ન શકી.

ભરૂચના પ્રાચીન નિવાસી

પુણીન્દ જ્ઞાતિ

ધનપ્રસાદ જુનાગી

૬૬

દેશના સમ્રાટના તિલકસમાન જુગુકમ્ભ -ભરૂચ નગર-હવું એમ પ્રમાણકયરિતમાં લખાણ છે. (પ્રભાવકયરિત કલક કથાનક શ્લોક ૬૪). અસ ઇન્દસી સાટ દેશના મહાનગરો ભરૂચ (બરુચ) અને રશિર જાણીએ છે. (ઇ. સ. ૧૧૦૦). ટોલેમીની પ્રાચીન જૂગોળમાં (ઇ. સ. ૧૫૦) લારીકનું (સર્સન રાષ્ટ્રીક-પ્રાકૃત રદીક)-સાટદેશનું રાજનગર ભારમાઝા-ભરૂચ હવું એમ ખબર આપે છે. ધીર્વ સમ્રાટ અરોકના સિલાલેખમાં સં-સદિશ-પ્રા. રદીકનો અપ્રભંક-રાષ્ટ્ર-સાટ થયાનું વિદાનો જાણીએ છે. ગુપ્તના સમયના એક લેખમાં ઇ. સ. ૪૩૭-૩૮-સાટદેશના વજ્રકરબાપારીઓએ વિશ્વનું મંદિર જાંધળ્યાની ખબર પડે છે. પાલી સદિલેખમાં દીપવંશ (યુ. ૫૪) અને મહાવંશમાં (યુ. ૬૦) ' સામરૂચ '-(સં.) સાટરાષ્ટ્રમાં સિવાકુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો એમ કહીકત આપી છે. આવાં અનેક સાધનોદારા સાટ દેશની-વર્તમાન મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત-ની કહીકતો મળે છે. એ કાળે વર્તમાન ગુજરાતે ગુજરાત નામ લારણ ક્યું નહોતું.

સાટ દેશની સીમા કાળકાળે બદલાતી રહી છે. મહીનદીનો દક્ષિણ વિકાસ વર્તમાન મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત સાટ દેશ કહેવાતો. ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનાં તામ્રપત્રો પ્રમાણે સાગરમનીથી થાણા સુધીનો વિસ્તાર સાટદેશ મનાતો. પ્રખ્યાત બીની માવાગુ હુનુમંત મહીથી નમંદા સુધીનો સો-સો-દક્ષિણ સાટ જાણીએ છે. ખીજા કેટલાક લેખો પ્રમાણે મહી અને તાપી નદીનો મધ્ય પ્રદેશ સાટ કહેવાતો આ સાટ દેશમાં અને એના રાજનગર ભરૂચમાં અજાય પુણીન્દ જ્ઞાતિ નિવાસ કરતી હતી.

પુણીન્દ જ્ઞાતિ વિષે આ પ્રમાણે કહીકત મળે છે. આર્યવર્તમાં સાગર, આબીર, પુષ્કુમા વગેરે અનાથ જ્ઞાતિઓના મણ મણાળ્યા છે તેઓના લખા પુણીન્દ હતા. મહાભારતમાં (મહા. ૧૨ ર૧૭. ૪૨ દક્ષિણપથ જન્મ સર્વે નરવર) આન્ધ, ગુહા, સાગર, મુચુકા, મદકા વગેરે જોડે પુણીન્દ જ્ઞાતિનું રહેણું દક્ષિણપથમાં હવું. મત્સ્ય અને વાલ્મીકીમાં વૈદર્ભ અને દૃપકા જોડે દક્ષિણપથમાં પુણીન્દ લોક નિવાસી હતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણ પ્રાચીન મંથ મળ્યા છે. આ મંથે પ્રમાણે વિષામિત્રના જ્યેષ્ઠ પુત્રને કાપ અળ્યો હતો. આ કાપ પ્રમાણે તેઓ આન્ધ, પુંડ, સવરા, પુણીન્દ અને

(૧) Geography of Early Buddhism by Bimala Charan Law M. A. B. L., Ph. D., Page 58. આરવનું પાટનગર સિંહપુર આપું છે. આ રવરનો કોઈક નિર્ણય થયો નથી. વખતે નમંદા કહિ કિદાર છે તે કોણ તો ?

(૨) મત્સ્યપુરાણ ૧૧૪-૪૧-૪૮; વાલ્મીકી ૪૫-૧૨૧.

(૩) એ. આ. ૭-૧૮;

મુતીયાની ઓલાદના પુલીન્દ લોક કહેવાશે આ ઉપરથી જગજૂના કાળમાં આ જાતિની ગણતરી દક્ષિણના આન્ધ વગેરેની હરોલમાં હોવાનું મનાય છે,

માકડેય, વાયુ અને મત્સ્ય પુરાણમાં પુલીન્દ જાતિનું સ્થાન દક્ષિણની સિન્ધ સિન્ધ જાતિઓ આન્ધ, પુન્દ્રા, કેરલા, કલિંગ, આલીર, વિદર્ભ અને કુંતલ જેડે કહ્યું છે. (૫૭, ૪૫, ૪૮,) રામાયણની અંગાલી પ્રતમાંના કિષ્કિંધા કાંડમાં (કિ, કાં ૬૧, ૧૭, ૬૪, ૧૨) આ જાતિ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં રહેતી કતી એમ લખાણ છે. ઉત્તરની પ્રજામાં સંસર્ગ ઉત્તરમાં જ હતો (એજન ૬૩,) રઘુવંશમાં પુલીન્દનો ઉલ્લેખ છે, પંચુ તેઓના ભૌગોલિક સ્થાન વિશે એકકમ નિર્દેશ નથી. (રઘુવંશ ૧૬, ૩૨). શ્રીમદ ભાગવતમાં કીર્તી, દૂણુ, આન્ધ, પુકકશા, આલીર શુભ, યરન અને ખાંસ જાતિઓએ શ્રી કૃષ્ણનો આશ્રય માગ્યા વિશે છે. (૨, ૪, ૧૮). વિષ્ણુપુરાણ સિન્ધુ નિવાસી જેડે પુલીન્દકઓનો સંપર્ક કરે છે, અને કશા, ભોળ, દર્શના, મેકલ અને ઉત્કલ જાતિઓની નામાવલીમાં એક જ વ્યક્તિ સમૂહ સિન્ધુ-પુલીન્દક ઉલ્લેખ આપે છે.

પુલીન્દ જાતિનું રાજનગર પુલીન્દનગર હવું. એ સ્થળ દર્શનની દક્ષિણ પૂર્વે વર્તમાન વિદિશા અથવા સિલસાના વિસ્તારમાં હોવાનું મનાય છે. રાય ચૌધરી રૂપનાય સ્થળ હોવાનું માને છે કે ભાંધી અશોક રાજનો ન્હાનો લેખ પ્રાપ્ત થયો છે, ૪

મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના રાજકાલસમયે પુલીન્દ પ્રજા હિંદની દક્ષિણે નિવાસ કરતી હોવાનું જણાય છે. આ રાજના પાષાણ ચિહ્નલેખ નં ૫ અને ૧૩ માં અશોકદેવના સામ્રાજ્યની આશ્રિત જાતિઓ આન્ધ, ભોળ, રટ્ટીક જણાતી છે તથા પુલીન્દ જાતિનું પણ નામ છે. સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ સીમાડો મેલોર ડિસ્ટ્રીક્ટની પનાર નદી સુધીનો અંકાય છે. તામીલ સામ્રાજ્યની છેવટની સરહદ અથવા પ્રચલિત મૌર્ય સત્તાની સરહદ કહેવાતી,

ટોલેમીની ગ્રામીન ભૂગોળમાં પુલીન્દ જાતિ વિશે ઘણું સારું જણવાનું મળે છે. ટોલેમીનો કાળ ઇ. સ., ૧૫૦ નો નકડી મનાય છે. તે જણાવે છે કે, પોલીન્દાઈ- 'અગ્રીઓ ફગાઈ' (Poulindai-Agriophagoi) ઉત્તરમાં નાસિક, ઉત્તર-મીનાગર, લારીક (લાટદેશ) અને આરીગામી-ભર્યમાં આ જાતિ નિવાસ કરતી હતી. અગ્રીઓફગાઈ એ ગ્રીક શબ્દ છે અને તે પુલીન્દ જાતિનો વિદેશી ઉચ્ચાર છે. આ જાતિનો આહાર કાંસુ માંસ અને મળાયાં અથવા જંગલી ફળો હતા. યુદ્ધ પોતાના નકશામાં આ જાતિનો નિવાસ કન્જના એખાતની ઉત્તર-પૂર્વદિશામાં હોવાનું માને છે.

આ હકીકતથી ફલે છે કે ભારતવર્ષમાં જે જંગલી અથવા અનાર્થ જાતિઓ નિવાસ કરતી હતી તેમાંની એક પુલીન્દ જાતિ હતી. મહાભારત ઐત્રેય બ્રાહ્મણ પુરાણ વગેરે ઉપરથી તેઓ નર્મદાની દક્ષિણે નિવાસ કરતા હતા, ઇસવી સન પૂર્વેની એક બે સદી અને તે પછી લાટ દેશમાં આવી વસ્યા. ટોલેમીની પ્રાચીન ભૂગોળ પ્રમાણે તેઓ ભગુકન્જ-ભર્યમાંના પ્રાચીન નિવાસી હતા. ભૃગુ કાવ્યોના સહેવાસથી તેઓ આર્થ સંસ્કૃતિના પુનરી થયા.

૪ પોલીન્દક હીસ્ટરી એન્ડ એનશિયન્ટ ઇન્ડિયા: ત્રીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૬૫. ૨૧૩.

૫ ટોલેમીના સમયમાં મીનાગર નામનાં બે નગર હતાં. એક સિન્ધમાં અને બીજું ભર્ય પાસે. મીન એટલે રાક નગર સહેર: રાક લોકનું સહેર મીનાગર.

(૬) મહારાષ્ટ્ર બિમલ ચરણ લોની બૌદ્ધ કથાની પ્રાચીન ભૂગોળ અને પ્રાચીન ભારત વર્ષની જાતિઓ નામના અંક ઉપરથી આ લેખ સંકલિત થયો છે.

તોફાની સાગરને આર્થિક *

આજ સાગર ! આજ જાણે ભારતો !
આજ જળ ખાડો અફાળો ઠારતો !
આજ આ ઊભો અડમ કું અડમ પુજને ખાળતો !
તે તોરનાં તોફાન રિધર નિર્ભય નયનથી ન્યાળતો !

અંધિકાની સિંહરવારી ઠારતો
વિકરાલ પું છાને પ્રલય શો તારતો !
ધાર મૃત્યુતરંગરૂઢ આડે પ્રહર દેશાવતો
આજ સિંધુ ! અકંપ અડક ખડો તને ખેલાવતો !

જળશાસિપાળે શે અને નહવાય પું;
શુધિ જેનફલના આર્થ અદળકે ભાવ પું;
પરવળ રતન ચોતી સસત ટુલ અરણ્ય દરતાં વેર પું;
મુજ રંજનાર્થ મથાવ નીતમ ભારત્ય શો કુપ હરેર પું !

મા અથી અથી મુજ રહેય અમધુ નાવતો !
હરેવાતણી ના પાત પું કંઈ ભણતો !
સિર પર અમર અંબર અને ધરખમ ધરા ધારે તળે !
જાને યજ્ઞે મુજ લુહય ભરતાં મૂઢ નિજ વિજયી જળે !

કું રથાણું બાણું બાણું આ ખડો !
સાતે સમુદ્ર ભણે તડો !
મુજ નેમ નમવું નહિ ન મૂઠે : નહિ હલે ભાતી જડો !
કાળાં જળોના કોપ મુજ વડે વૃથા શો આધડો !

મુજ કાડના પોશાદમય પાયા પરે
કો દીપદાંડી રથાર્થ બધોલિ ભણે ભરે :
વિક્રમ સરશી સાવચેત ઘણું સલામતીએ હરે
તો ખંચ જડ ભવન છતાં ખાતીસ કું સુખને ખરે !

* વિચાર શ્રી રૂબલાલ અમ્લા તોફાની સમુદ્ર વચ્ચે અડત કોયેલા ખડના ચિત્રો પ્રસ્થાવના

હું આ રહ્યો, જુગના જુવાળ બલે મડો ;
 હો કાળ જંઝા ફૂંકતો સામે પડો ;
 ઇજાબજલપર્થે લેગો તુમુલ જળવાયુ વમળો ના નડો ;
 પરવા નથી વળો વિનાશકે વિશ્વેતે શિર મડગડો.

નહિ નહિ હું ધર્મ ચૂર્ણ લઉં હું બલે,
 ને અતલગભે ઉતરું અર્ધાં જલે ;
 એ કબરમાંથી યે જખર જવાળાખળે પ્રેરાઈને
 આપીરા ઇશંગી બહાર પડકારત તને એરાઈને.

પૂનઃપ્રસાદ

ખારવો

: સિખરિણી :

હું તો ખહારી ન્હાની તરણી લઈ તોફાની ફરિયે
 જતા કાંઠે કાંઠે વીચિ—વમળ—જંઝાનિલડે,
 અલણ્યો અભિધનો પથ, સુહૃદ, હોકા નવ કને.
 અને માર્યે મસ્તી મચી, પુષ્પવતી સિન્ધુરમણી
 મહી મરંજવા કે અભયસુરદોરી સહી સરે
 અનંતે ઉડાણે, ધવલ નવલો મૌકિતક લહી
 ઉરે નાયે, રાયે, નયન નયવે કે સુજભણી
 વિનાશની કાંડી ઊપણી વીણતો કાચર ગણી.

જહું ખહારે શું એ શરમભર નેત્રે નીરખતાં
 હજી કાંઠે કાંઠે ? નહિંજ, નહિં રે પ્રાણપરવા !
 મળો મોતી વા ના, વિજયસ્થિતની યે નવ તમા ;
 હવે તો હંકારે અતલજલજકાર સુણવા,
 અને આ આંધીએ ઉરવગ મચતી મૂવડણી
 “ મરીશું માર્યે ને સ્થિત મસરશે ઉવલ પડી.”

રમણીક અરાલવાળા

ગમે

૧

બને પ્રિય મને બધું છવનમાં ચતુ' એ ધડી
કરાળ નગરાળ ને મુદ્દલ પુષ્પની પાંખડી.
મમે સકલ વાસ્તવિક સ્વપનાં થ સર્વે મને,
સપાટી પરના પ્રફાલ તળીયાની શાંતિ મમે.

૨

મમે નયનનીર ને ફિમતતણી મમે દીવડી.
વિશાળ રાગ શુભતા ધરણી ખાવના વળુંતી.
મમે સરલ પંથ ને બહરુંથ બહારું અને,
મમે તિમિર તેજ ને પ્રથમ સર્જનો સૌ મને.

અનંત પ્રજા કાળમાં નહિ ક્યહોં ય એવી ધડી
રતું અંતર સાથ જે સમય ઉરને ભેળવી ?

પ્રજ્જ્વાલ પારેખ

મનુષ્યાર્થ કે ?

: ૪૨૦ :

ખરીજ કપ તેજ મ'એ સત્તુ છે મનુષ્યાર્થ' કે ?—
હસે ઉર અકાશનાં વિમલ નતને, રખનાં
અકલ્પ કપ હસને બહન શાંતિ બાને બળે,
સુખ'થ હૃદયે બરે વિમલ પ્રિયતા કલ્પના—
સખાઈ' છવનોતળો શુભ પ્રકુલ થેતજની,
બને અનન્યજ્ઞાન વાદળ બધું' બરે જ્ઞાનિને—
ઉરે સ્મૃતિ જમાડું' વિદ્યે સૌ મનોરાજ્યની.
મનુષ્ય ઉર એમ પ્રતિ રૂપ બાને રથે :
ઉપા ઉદય એઈ સર્જન વિશાસ પ્રત્નો સુદે,
રહે હૃદય શીશુ' : મરણ, પાર સંપ્રથા સમિ,
અમાથે જાગે પડે નિરખનાં અનતે નભે
અશીમ અવલોકને હૃદય તત્ત્વ જાંબી રહે :
નહોં નહિ જ બધું' એ સકળ માનવીનાં કર્તા
અમરથ પંથ કૃષ્ણને પામતી પ્રતિ પ્રિયમ.

સ્વપ્નરથ

લિપિ સુધારણા

ચોક્કસ સમય થયાં રાષ્ટ્રીય એક જ લિપિ કરવાને માટે આગેવાન દિલ્હીમાં વરદી પ્રયત્ન શરૂ થયા છે. એ પ્રયત્નોને કેટલાકો વધાવી લેયે છે, ન્યારે કેટલાકોને તે વરદી સ્વાભાવિક મૂલ્યા જ હોય તેમ લાગે છે. અને પછે નિષ્પક્ષપાત દર્શિથી આ હાલને માટે ઉપસ્થિત થયેલા વિષય વરદી એવાનું છે.

શ્રીયુત કાકા કાયેલકર વગેરેને આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનું ને સૂચનું છે, તે રાષ્ટ્રીય એકતાને માટે જ. બર્ફીણી લિપિ એક ગુજરાતી ભાષ્યે જ વાંચી શકવાનો (બર્ફીણી લિપિનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા આમાંથી બાદ.) તેથી બેલદ્દે કમલ, ને દિન્દિસદાનના ધવા પ્રાન્તનો કોઈ પણ વતની ભાષ્યે જ વાંચી શકવાનો. કેટલીકવાર એવું બને છે કે બોલનારના વિચારો ભાંગીટૂટી એક ભાષામાં હોય તે અન્ય પ્રાંતનો માણસ સમજી શકવા સમર્થ થાય છે. પરંતુ તે તો ન્યારે તેવા બંને માણસો એકત્ર થાય ત્યારે. પરંતુ જો દૂર રહે દૂરની ભાષા સમજવી હોય અને તેનો અભ્યાસ કરવો હોય તો અપરિચિત. લિપિ કરતાં પરિચિત લિપિમાં દૂરની ભાષાનો અભ્યાસ-પરિચય જરૂર વડુપથી સાધી શકાય. અંગ્રેજ ભાંપાનો અભ્યાસ કરનારને પણ પ્રથમ તો માતૃભાષામાં ઉચ્ચારણો લખેલાં વાંચ્યા-શીખ્યા પછી જ તે લિપિમાં લખાયેલી ભાષા ઉપર કાનૂ સાધી શકાય છે. આ જ હેતુથી એક લિપિની અનિવાર્યતા બોલી થાય છે.

બધા પ્રાન્તોની અનુકૂળતાનો વિચાર કરી દિલ્હી, મદારાષ્ટ્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોના પ્રતિનિધિયોએ સર્વસામાન્ય એક લિપિને અનુરોધ કર્યો છે. એટલે તે જરૂર આગ્રહણ લાયક છે.

લિપિનું લેખનમાં સારસ્ય લેણે તેના કરતાં મુદ્રણમાં સારસ્ય વધુ આવશ્યક છે; કમકે જેમ એમાં બીજાં તેમ ખર્ચ થોડો આવે. અત્યારે નાનરી લિપિ કે ગુજરાતી લિપિના એક ફેલસની (લખણા વરીકે લિયો પેકા,) ૪૫૦ થી ૧૦૦ નેટલી મેનિસો લેણે. આ શાને આભારી છે ? અંગ્રેજ કેપિટલ, રમોલ કેપિટલ અને ચાન્ડ લાઇયેયે થતાં (બધાં ચિત્રો પચો વધ) ૧૫૦ મેનિસો નથી લેણતી. તેનું કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે કે-સ્વદેશનાં સાદાં, અનુસ્વાર-વાળાં અને ઘુદ સ્વરનાં ભૂદાં આવાં બીજાં, તે દેશની પાછી બારાખડી, તે ઉપરાંત ભોક્ષરોની સંઘુક રચના-આ વગેરેનાં અખવડ બીજાં (કે ને મુદ્રણને સરવ બનાવવા થોડાં વિના થાયે તેમ નહીં) માટે આટલી બધી મેનિસો લેણતી દલી-અને દરેક ફાન્ડ્રીવાળાયે તેટલી રાખવી પડે છે જ. આની સરળતા બનાવવા અસાધારણ ફેરફારની આવશ્યકતા છે જ. લિપિ સુધારણાના પ્રયત્નની ચર્ચામાં પહેલાંજોયે ચોલાની ચર્ચામાં લેખન કરતાંયે મુદ્રણને સોંપ અને સરવ બનાવવા વરદી ખાસ ધ્યાન આપવાનું રહે છે. લિપિ સુધારણા સમિતિના પ્રયત્નમાં તેનું મુદ્રણ-સારસ્ય છે જ. તે વાત તે વિષયના અનુભવીયો જ સમજી શકે.

લિપિસમિતિ ને ફેરફાર સૂચવે છે, તે ધાર કોઈ એસાડવા નહીં જ. અને તેથી જ તે વિષયમાં રસ લેનારા ચોલાનો અભિપ્રાય બજા કરવાને હકદાર છે; તેના મતને લિપિસમિતિ અવગણવાની નથી જ. અને સસવવામાં આવેલા થોડા ફેરફારોને લિપિસમિતિયે વધાવ્યા છે, તે બીજા અનુભવ છે.

લિપિસમિતિયે ચાલ ગુજરાતી લિપિમાં ક, ખ, ચ, જ, ઝ, ભ, ધ, દ, બ, લ, વ- એ અક્ષરો અસરોપાં ફેરફાર ઇચ્છયો છે; એ વાત કેટલાકોને નથી ગમતી. એઓને નથી ગમતી

તેઓને કું સુવચના મારું છે કે-પ્રચલિત ગૃજાસતી લિપિમાં મુદ્દણ્ણસીદર્શની દૃષ્ટિએ કાંઈ ફેરફાર હજી છે ખરા કે ? અને તે જ રીતે માધાવાળી નામની લિપિમાં મારાં કામચલાણીને પણ તે લિપિને સાર્વજનિક બનાવવામાં સમર્થ થઈ શકાય, તેવી કોઈ ચોક્કસ ઇચ્છા છે ખરી કે ?

નામની લિપિમાં બીજાં ગોઠવવાની મુશ્કેલી બીજાં ગોઠવવાના સમગ્ર છે. અખણદેવીના ઇચ્છા દેખા બતાવે તે બીજાં ગોઠવવાની મુશ્કેલી ખાસ બોલી નથી શકી; કારણકે આપણાં એકબેરલાં સ્વરો છે, તેટલેટલાં બીજાં બનાવી દાહવની કેમસેમાં તેટલાં ખાતાં બનાવે (ના માટે અત્યાશયુક્તિ એ બે ઇચ્છા છે, તે પૂરતી નહીં સાથ-તથા ઇચ્છા બેજામાં એટલી એકરો) ત્યારે સાર્વજનિક થાય. તે થઈ શકે સમગ્રિત છે. આ જ માટે લેખનમાં ફેરફાર હજી છે-તે ફેરફાર થવાની ઇચ્છા જ, લિપિ સાર્વજનિક બની શકે-તે માટે નામનીના જ ધાર્મિક અનુચિતો બેજા કે જ, વ, ઘ, મ, લ એ અક્ષરો અને સ્વરોનાં સ્વતંત્ર રૂપોમાં ફેરફાર થાય, તે સાથે એકાદરમાં લેખન-સીદર્શ થાય, એટલે લિપિ મુદ્દણ્ણસીદર્શ તેમ જ સાર્વજનિક બની શકશે. નામનીનાં મારાં એને હજી છે, તેવાઓ આટલા ફેરફાર સ્વીકારે એટલે બીજાં ગોઠવવાની વાજીક થકી જ હકી જવાની.

પ્રાનીય સ્વરોને પમાલમાં તેનાં-એક વચ્ચારણ એક દેશમાં હોય તે જ વચ્ચારણ અન્ય દેશમાં હોય જ નથી; આ પ્રાનીય વચ્ચારણો સાવચલા માટે નજીકના વચ્ચારણવાળા વર્ણ નીચે નુબા સ્વીકારવાની એકલી સમજા મળી જવાની. આમ કપડાં છતાં જે ૨૦૦ મેટ્રિસેલી ૧૫ મેટ્રિસેલી નહીં એકરો, બુદ્ધે, કયાં ૨૦૦ મેટ્રિસ અને કયાં ૪૫૦ થી ૧૦૦ મેટ્રિસેલી ?

સ્વરોના પૂર્ણ સંકુલેતા અત્યારે નામનીલિપિમાં ક-ઈ, ઝ ક, જ, લ, ઘ, વે છે. જો, જો માટે તેમ ક-ઈ જ સ્વરો એકરો. સ્વરો વિભાગીય છે, તેનાં સ્થાન મેડ છે. તે જ ની મારાખડી વચ્ચા સમિતિના નિયમોમાં અડધનુ પડશે કાલા, જો-મીમાં આ વાપી નથી ? તેમાં જ કા માટે વળવામાં આવે છે ? તેમાં એમ જ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, તેવી રીતે બધા સ્વરો માટે જ સ્વીકારી બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થાનનાં વચ્ચારણો માત્રાએથી બતાવવામાં આવે તેા સીદર્શ વધવાનું કે પમાલનું ? આ માટે જ તે દિશાનાં એ પ્રયત્ન થયો છે, તે આનકારના લાયક છે-લિપિને સાર્વજનિક બનાવવા તેમ જ મુદ્દણ્ણસીદર્શ મેળવવા.

અત્યારે મારાં કાદનાં ન કહે, એ સ્વાભાવિક છે, અને તે માટે માધાવાળી જ-પૂર્ણ માધાવાળી નામની લિપિ બહે રહી.

સ્થાન સદ્ગતિ લિપિસમિતિના વચના લાયકા હોય તેા (અને તે એ-એ-એ-એ-એમાં જ ખાસ તેમ જ જ-એમાં કહ્યું) તેને સરલ * બનાવવાનો પ્રયત્ન હજી એટલું તો સવચલા જ એકરો કે સ્વરોમાં ચિહ્ન ન આવે, ન નીચે કે ન કાથી બાબુએ આવે. તે જ રીતે એકાદરમાં પૂર્ણ વર્ણો કાનાવાળા હોય તેને કાને વડી બધ ને કાને નથી તેવા વર્ણો એકાદરમાં બધાજ અક્ષરો તે વર્ણની જમણી બાબુએ નીચેના બધા વર્ણ હવે ચિહ્ન એ-એ-એ-એ-એની સમીપરેલા એ-એ ચિહ્ન થાય. -અને છે, જ, વ, ઘ, મ, લ, માં લિપિસમિતિને કાંઈ ફેરફાર થાય. (આવા સમિતિમાં જ ગૃજાસતી જ થી એકાદર ન થાય તે માટે જેની જ લખાય તેા તેથી એકાદર કાના નહીં થાય.

તે જ રીતે ગૃજાસતી લિપિ પણ ગૃજાસતી વચ્ચે થાય, એટલે નવી લિપિ-ગૃજાસતી કાંઈ એકાદર નથી સુવચનાથી છે-તેવામાં બધાનાસમિતિ એક પછી આવળા વધતો તો કાચરો-અને કાંઈ કાચરો નહીં એ સાથ મરો નહીં મીઠાખડી-અમદાવાદ તા. ૨૦ : ૨ : ૩૫.

તા. ૨-૨ ની લિપિને પણ અન્ય વર્ણ એટલે એકરો કે કિડીની કાંઈકથી બધી કહ્યો આ વિષયમાં મારા સ્વતંત્ર વિચારને અન્ય દેશો સમજમાં જ પ્રસિદ્ધ થશે તે એક વિચારના કારણે છે.

૦ રીડે અન્યની વિચારની વાલ જ- ગૃજાસતી અન્યને માટે જમણી બાબુએ કાંઈ એકરો નિશાની, કાંઈ વર્ણ અત્યાશયુક્તિ છે, તે પાત્ર જમણી બાબુએ નીચલા સાથ તરફ કાંઈ તે જ રીતે રીડે વર્ણ એકાદર માટે એકાદરમાંથી જ નેા કાચ કાંઈ જમણી બાબુએ અર્થે વર્ણની જમણી બાબુએ એવી રીતે અને માધાવાળી અર્થે 'સાર્વજનિક' ના સ્વરૂપની : જ, વ, ઘ, મ, લ.

ન....વું....સા....હૈ....ત્ય

અવલોકનો

આલબેલ : લેખક : કરસનદાસ માણેક ; પ્રકાશક : મગનલાલ શેઠ, કિંમત રૂપિયા દોઢ.

એક દિન આંસુબીનાં રે હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં.
પાયરંગી ઝોઝવ ઉછળ્યોતો અન્નકૂટની વેળા,
ચાંદીની ચાખડીઓએ ચડી ભક્ત થયા'તા બેળા !
શંખ ધોરતા, ધંટ ગુંજતા, ઝાલરેં ઝણુઝણુતી :
ચતયગ કંચન આરતી હરિવર સંમુખ નતંતી.
હરિદ્ર, દૂર્બળ, દીન, અછૂતો અન્નવિના અકવડતા,
દેવદારની પ્હારે ભટકતા દુકડા કાઠ ટટળતા,
તે દિન આંસુબીનાં રે હરિનાં લોચનિયાં દીઠાં.

હરિનાં લોચનિયાં

શ્રી માણેક કાવ્યલેખક તરીકે ગુજરાતને અપરિચિત નથી. ચિન્તનશીલતા એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું મુખ્ય લક્ષણ છે એમ 'આખનાં પોયણાં' ના વાચનથી પડેલી જાણ આ સંગ્રહ સુદઢ કરે છે. ચિન્તનને શુષ્કતામાં, પીંગળમાં સરી પડવાનો ભય છે; પરંતુ આ સંગ્રહમાં સાધારણ રીતે એવું બનતું નથી તેથી અનેક ચિન્તનપ્રધાન સુંદર કાવ્યખંડો જુદીજુદી કૃતિઓમાં ગૂંચાઈ ગયા છે. 'હરિનાં લોચનિયાં' 'ખૂટતી કડી', 'આખનાં પોયણાં' વગેરે કૃતિઓ કવિની પ્રતિભાના નમૂનારૂપ જણાય છે અને વાચકના હૃદયમાં દઢમૂલ યવાનું સામર્થ્ય હોમાં છે.

જગત વિશે વ્યાપક ચિન્તનના પ્રદેશમાં દારૂપત્યના અનુભવોનું સ્થાન શું એ પ્રશ્ન શ્રી. માણેકની કેટલીક ચિન્તનાત્મક કૃતિઓ વાંચતાં ઉપસ્થિત થાય છે. 'સ્મૃતિ પરાગ' માં દરૂપતીજીવનનાં સ્મરણકુસુમોનો સંગ્રહ થયો છે; પરંતુ એ કાવ્યમાલાના પ્રથમ ખંડમાં પ્રથમ પાંચ કડી જેટલા વિસ્તારમાં માનવી જીવનની કલેશમયતાના અસંતોષના ઉદ્ગાર કર્યા પછી પ્રિયતમાની 'સજોઈ ઝાંખી' માત્ર થાય તો

હજાર મૃત્યુતણી ચાતનાઓ,

વ્યથા કરોડો નરકોની કારી

કબૂલ છે દેવિ ! સદુ મ્હેને...

એમ ઉદ્ગાર કર્યો છે તેથી આધુનિક દષ્ટિને કંઈક વિચિત્રતાનો અનુભવ થાય એવો સંભવ છે. ચિન્તનની ભૂમિ વિશાળ હોય, અંગત સુખદુઃખનો પ્રસંગ ના હોય ત્યાં પણ પ્રિયતમાની રસમૃતિનો પ્રવેશ થાય ત્યારે હોમાં આનન્દુકતા લાગ્યા વમર ન જ રહે. ચિન્તનના વાતાવરણમાં એ રસમૃતિ એકરસ ના યજ્ઞ યજ્ઞવાને લીધે એમ બનવું પામે. 'સ્મૃતિપરાગ' ના અન્યખંડો વિશે આવી શરિવાદનો પ્રસંગ નથી એ ૨૫૯

છે. તન્મયતા અને તટસ્થતાનો સમન્વય ઉત્કૃષ્ટ કલામાં-આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી ઉભય પ્રકારમાં-અનિવાર્ય છે. તટસ્થતા તન્મયતાથી વિરુદ્ધ પામે ત્યારે કૃતિ રચિકસેષ ઉત્પન્ન કરે છે. એ કામરથાન સમાક્ષીને પોતાનું કલાનાય આર્ષ માણેક કંઠારશે તો ધણી ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ સરજી શકશે.

કન્દર્ભા, વિષમર્ભા, નિરૂપણર્ભા, સર્વત્ર નવીન પ્રયોજો આજ્ઞા કવિઓને પ્રિય થાય છે. આથી કવિત્વના સંચરણને પ્રદેશ વિસ્તૃત અને વૈવિધ્યયુક્ત થાય છે તે વિશે યક નથી. નવીનતાના ઉત્સાહને ચમત્કારહીનતામાં સપડી પડવાનો ભય છે. નર્મદલપન અને એમના અનુયાયીઓનો ઇતિહાસ પુનરાવર્તન નવીનરૂપે પણ પુનરાવર્તન, ન પામે તે કષ્ટ છે. કવર્ષ માણેક ઉપદાસકાવ્યમાં પોતાની સેખણને પ્રવૃત્ત કરી છે, પરંતુ, 'મર્' તું મુર્દરી તણે' એ કાવ્યમાં એમણે ચોળેસો કટાક્ષ અત્યંત રચ્યુત અને ખાસ ચમત્કાર વચરનો છે. કાવ્ય સર્જનમાં ઉપદાસ, કટાક્ષ વચરેનું રથાન અત્યંત મર્યાદિત છે એ કહીશત ભૂલવા જેવી નથી. નિરૂપણર્ભા રસસિન્ધિને સ્વરૂપરથાને ના રાખવાથી મણીવાર શુદ્ધતાની જ નિષ્પત્તિ થાય છે.

કન્દ અને કાવ્ય ઉભય ઉપર ધી માણેકને સારો કાણુ જણાય છે. કન્દની જાગૃતમાં કેટલાક પ્રશ્નો એમણે સરસ કર્યા છે. પરંતુ અગ્વરા અને અનુકુપનું મિશ્રણ એટલું સુખમ થવું નથી. પંક્તિઓ જ દંડીઓ:

આત્માની યદ વેદી,—ઈન્દ્રિયા ઉર્મિઓનાં

પારબ્રહ્મિ સિખાઓ,—શગવાયુ નિસાસા.

અહીં દંડ પંક્તિ વચ્ચે ખાલી ખૂંટી જગ્યાએ વાંચનાં નકમો વિસામો મેલો પડે છે. એ કદાચે કુંભકિત કરવા માટે વચ્ચે સંયોજક કહીની અપેક્ષાથી જામ અને છે. કેટલીક જરૂરિયર છૂટ લેવા કન્દે રચનામાં એમણે સીધા છે તે વાચકો પ્રત્યે ભેદ થોડો એવી દેખાઈ આવતરણ આપવાની જરૂર નથી. પ્રકૃતિ, સૂત્ર જેવા કન્દેમાં પ્રયત્નસરને લગભગ મર્વ મુડ મળ્યો છે તે ઉચ્ચરણની અશુદ્ધિનું પરિણામ જણાય છે. આ નહું એક રીતે મીઠું છે: પરંતુ કચવા સેખકો ખાલી જાગૃતો વિશે મેલમર રહે તો એ મીઠું ખામીઓ દર થઈ પરિણામે એમની કલામાં રપ્પ દેવ જનીને રક્ષણ માત્ર કરે છે.

મિ. વ.

કીર્તિદા અને બીજી વાર્તાઓ : એખા: ઉત્કૃષ્ટ રાંધી: પ્રકાશક: સ્વલિપ મંથમાગા માર્ચલ, ૧૧૮, પ્રીન્સેસ રોડ, મુંબઈ, નં. ૨: ડિ. ૧, ૨-૮-૦૦

ધી ઉત્કૃષ્ટ રાંધી કવિ તરીકે, નાટ્યકાર તરીકે જેરલા જણીત છે તેટલા નર્મલકાકાર તરીકે નથી. આ સંમકથી તેઓ યુવરાત્રી જનના આગળ નર્મલકાકાર તરીકે પણ રજૂ થાય છે. આમાં ૨૦ વાર્તાઓ છે જેમાં ૭ અનુવાદો છે. ખાલીની યોદ્યતાનું કૃતિઓ છે. આ નવીને વાર્તાઓ એમણે ધ. સ. ૧૯૨૫-૩૦ ના આગામાં લખેલી છે અને પછી એમના જ કન્દેમાં કહીએ તો—

"ત્યાં તો એમની સગપ્તી સાહેલીઓ-કરિના અને નાદિહા-એ આવેલે આવી આજ્ઞા અને મિત્રો જેનું અશુભ દુર્લ્લભ ૧૩". વાનિ આમાં ચોખી માનકાનિ.

જણાવે. અને ધરણ્ય બેરને આવા નાચણુવેક રોજ રોજ પાસે પશુ શી રીતે ! પછી તો કણુખીની પરણેતર, પાનેતર, અને બકોમાં જિતારી જેમ હમેશને માટે સામર્ય હોય તેમ તે ગઈ અને હું બીજામાં મોકલો.”

આ પ્રમાણે લેખકના પોતાના એકરાર પ્રમાણે એમણે હવે નવલિકા લેખનની પ્રવૃત્તિ બંધ કરી જણાવે છે. જો આ મત્ય હોય તો ગુજરાતી સાહિત્ય માટે એ વસ્તુસ્થિતિ શોચનીય છે; કારણ કે આ સંગ્રહમાંની એકેએક વાત એના લેખકમાં આ દિશામાં સહેલ શક્તિઓનો સ્પષ્ટ ભાસ કરાવે છે.

અમે વિવેચક છીએ એટલે અમારે ગુણની સાથે દોષ પણ જોવા જ જોઈએ અને જિમ્મિના આવેશમાં તણાયા વચ્ચે તટસ્થ વૃત્તિથી દરેક વાર્તાની સંમતિઓ કરી એ અમારી ફરજ છે એટલું બૂલી જઈને જો કોઈ વાચક આ વાર્તાઓ વાંચે તો એને બધીએ વાતો સુંદર, આકર્ષક અને વેગવતી જ જણાય. પરંતુ કમનસીબે અમે વિવેચક છીએ એટલે જ અમારે અહિં કહેવું પડે છે કે લેખકની શક્તિઓનો સ્પષ્ટ ભાસ થાય છે છતાં એ વાતોમાં અપરિપક્વતા છે. ભાષામાં જિમ્મિના પ્રમાણ વધારે પડ્યું છે. વસ્તુ અતિસુંદર હોય છે પણ તેમાં પાત્રાલેખન અસ્પષ્ટ છે. વાસ્તવિક વાતોમાં અવાસ્તવિક પાત્રો નજરે પડે છે.

ચૌદ મૌલિક વાતોમાં ચાર પાંચ વાતોમાં અંત મત્યથી થાય છે. જે વાત ઉપરથી આ સંગ્રહનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે તે વાત-કીર્તિદા-માં પ્રેમશાશ્વત નિષ્ક્રોધ નિરપણ વચાઈ કરવામાં આવ્યું નથી. સુંદર શબ્દચિત્રોમાં વચમાં વચમાં ઉપદેશાત્મક ઉદ્દેશોથી વાચકની રસવૃત્તિ ધવાય છે.

ઉપર દર્શાવેલ દોષો જણાય છે એટલા મોટા નથી. માત્ર એ અપરિપક્વ દશાના ચિહ્નરૂપે જ છે. લેખક જુદાંજુદાં અનેક કલાવિધાન પોતાની વાતોમાં ફેરી શક્યા છે. એમની ભાષામાંથી જિમ્મિના અતિરેક દૂર થઈ શકે, પાત્રાલેખનમાં વાસ્તવિકતા અને ભાવના વચ્ચે સુપ્રમાણ સાધવામાં આવે અને મત્યથી જીવનના પ્રયોગો જોઈ કરવાનો સરળ માર્ગ હોય દેવામાં આવે તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમ નવલિકા સાહિત્યમાં જે દારિદ્ર્ય હમણાં પ્રવર્તે છે તે દારિદ્ર્ય આ કવિ-નાટ્યકાર નવલિકા-લેખક જરૂર ઘોડે ધણેએ પશુ મટાડી શકે એટલું સામર્થ્ય શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધીમાં છે એવી સાથે પ્રતીતિ એમના આ સંગ્રહમાં જણાવે આવે છે. આવી શક્તિઓ છતાં ઇન્દુલાલ ગાંધી કવિતા અને નાટિકા એ જો માંગેને રાખી નવલિકાનો હમેશ માટે ત્યાગ કરે એ ખરેખર એદાનક છે. જો બને માંગે. રાખી શકે છે તો ત્રણ માણે રાખવામાં ઇન્દુલાલનો વધિ અમને સમજાતો નથી. નવલિકાના પીયરીયા પક્ષના માણસ તરીકે અમે ભાઈ ઇન્દુલાલને આશ્ચર્યવર્તક સલાહ આપીએ છીએ કે નવલિકાને એઓ પુનઃ પોતાને ત્યાં સ્થાન આપે !

દીપમાળ : લેખક : ચીમનલાલ મૂળજીભાઈ હુદાર : પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ સંગ્રહમાં પાંચ નવલિકા છે. તેમાંની એક મૂળ નેપોલીયન બોનાપાર્ટે હમેશી તેનું આર્થાતર છે. બાકીની ચાર મૌલિક છે. નવલિકાઓ છે છતાં એ વાતે.

હાની છે અને એ ' અમરાવતીનો અતિથિ ' તો હવેલમ સો પાનાં રાખે છે. આના ભેખડની પ્રતાપના ઉપરાંત બી. ધૂમકેતુક ' ને મોત ' છે જેમાં એમણે ભેખડની દેહી વચેરેનો આજો પરિચય આપ્યો છે, અને સાથે સાથે નવલિખા વિશે પણ થોડુંક જણાવ્યું છે.

ભેખડ પોને જણાવે છે તેમ તેમનો આ પ્રયોગ આરંભવાનો છે એટલે દરાશયિક રીતે જણાવ્યું અને દેહીમાં અમુક પ્રકારની કચાસ ઝીંજુવટથી વાંચનારને લાગે ખરી. બીજો ભેખડ આજણથી સતોષ માનીને આ પ્રવૃત્તિમાંથી નિરત નહિ થઈ જાય તો નવજ તેમ જ નવલિખાના ભેખડમાં ભેખડ આપણા જે પ્રકારના સાહિત્યમાં કાચે રચાને પડેલો એવી એાખખી નિહાનીઓ આ સંપ્રદમાં જણાય છે. દેહી કાંઈ સિદ્ધ થઈ નથી અને કનેવાલાલ મુનશીની દેહીની અસર તેમાં સાશ પ્રમાણમાં લાગે છે. પણ આ સંપ્રદમાંની દરેક ન્યારિયામાં વચ્ચેવિધાન અને પાવાભેખડ ઘૂંસ અને રજા છે અને ચાતમંત્રી દિવાની મતિ આનંદભગત ત્વરાથી થાય છે, આ બધો ચાતેમાં અમુક જાણે ઐતિહાસિક વાતવરણ જમાવવામાં આવ્યું છે. હમણીય નવલિખાએઓ પ્રધાનપણે વાસ્તવિકતા તરફ દગ્ગા છે તેવે સમયે ઓખનલાલ ભેખડ આવી અહીં ઐતિહાસિક, દૈવી, વીરત્વ, વિરથ પ્રેમની વાતો લખવા પ્રેરણા એ પ્રકારે મુજરાતી વાચકો મારે આનંદ પામવા નેચે છે; કારણ કે નહિ તો આપણી નવલિખાઓ પતી માત્ર વાસ્તવિકતા તરફ જ પ્રવાણ કરી રહે અને બીજા અનેક ઘૂંસર રિકાએનો બહિષ્કાર કરે એ હજીનીય નથી.

અતે, બી. ઓખનલાલ માત્ર દેલિઝી પદવીથી સતોષ થઈ એમાંથી નિરત નહિ થાય અને સેનાપતિ થવાની ચક્ષુકાંક્ષા રાખી પોતાનો આ પ્રિય વિનોદ ચોટ રાખે તેવી તેમને ચિનંતિ કરીએ જીએ.

મુજરાતી : ભેખડ : વિનોદાલય હરજીવન બહુ : પ્રધાનક : હિન્દુવાલ મોહનલાલ રહે, અનંતલિ સંપ્રદાયા, કેસો દોલ, કાંચી : ડિ. ૧. ૧-૦-૦

આ સંપ્રદમાં રસ ટુંકો વાળોએ છે. આરંભમાં બી. કચાજીરાય ન. ભેખડોને વિનુત પ્રવેશ છે જેમાં નવલિખા વિશે વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. એમાં નવલિખામાં રસપ, વિપ્લવ, વચેરે વિશે લખવામાં આવ્યું છે જે રસીકવામાં ખસ લેખને રસીકોએ એમ લાગતું નથી. પરંતુ પ્રવેશભેખડના અમુક અમુક વિચારો કાચે સરંજામો સંપ્રત લાગે એ સંલવિત નથી. લખવા તરીકે એમણે સૌરજની સ્વપાત્ર પુલકો આપ્યા જણાવ્યું છે કે ' બી. મેથાજીએ સૌરજમાતાનું અન્નપૂજને અપમાન કર્યું છે એવું કહેતોની જાર થઈ એવી લેખી થઈ હતી; પણ આજે તે હેતુ જ પડે છે.

તે દરિયિંકું નજર આપત રાખીને બી. મેથાજીએ એ અમર પુલકો લખ્યા છે તે દરિયિંકું બી. ભેખડે નિમ્નપ્રધાનપણે લક્ષમાં લીધું હોત તો એમને ખતરી થત જ ને મેથાજીએ સૌરજમાતાનું અપમાન કર્યું નથી પણ સૌરજમાતા પ્રવેશું ' એવું જણ રેડીને યાત્રી કુખ ઘીસી છે.

આ સંપ્રદમાંની વાતો સંધારણ સંધારી રત્નાં હાથ લેવીની છે. ભેખડની

વિવિધતાવાળા આવા સરસ વાર્ષિકની પ્રસિદ્ધિ માટે ગંડગને ધન્યવાદ. કૉલેજની વિદ્યાર્થીઆલમના એની માતૃભાષા પ્રત્યેના પ્રેમનું આ ગ્રેરક પ્રતીક છે.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક: પુસ્તક ૧ હું: અંક ૧ લો: એપ્રિલ-જૂન ૧૯૩૬; સંપાદક અને પ્રકાશક: અંબાલાલ છુલાખીરામ જાની, ૩૬૫, શ્રી. કાર્પસ ગુજરાતી સભા મંદિર, મુંબાઈ નં. ૪; વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ત્રણ.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાની આ નવપ્રવૃત્તિને અમે હૃદયભરે વધાવી લઈએ છીએ. ગુજરાતના અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની તેમ જ ગુજરાતને લગતી વિજ્ઞાનવિષયક વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ એક પછી બીજી જીલ્લતોરે હાથ ધરવાની સભાની સેવાવૃત્તિ દિવસે દિવસે સંગીન પ્રગતિ ને નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરતી જાય છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની અસ્તવ્યસ્ત દશા પહેલાં 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિકે ગુજરાતના આ પ્રકારના વાહ્યમયની સંગીન સેવા કરી હતી. આ પછી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક મરી ત્રૈમાસિક થયું તેમાં પણ 'પુરાતત્ત્વ' માફક જૂના અને નવીન સાહિત્ય પરનો પ્રકાશ વધતો જતો જણાયો છે. આ ઉપયોગી સામગ્રીને હજી વિશેષ અંશે પ્રકાશિત કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે ખોટા પૂરી પાડી કાર્પસ સભાએ એક સ્વૃત્ય પગરણ માંડ્યું છે એમ વિનાસકાંચે કહી શકાય.

આ અંકમાં આ અતીવ ઉપયોગી 'ત્રૈમાસિક'ના ઉદ્દેશ અને પ્રયોજનને ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયાએ અને વિદ્વાન સંપાદકે સ્પષ્ટ કર્યા છે. આપણી ઐતિહાસિક સામગ્રીના સંશોધનના મુખ્ય પ્રશ્નોમાંથી કેટલાકની રૂપરેખા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ સચ્ચનારૂપે રજૂ કરી છે. ઇસ્લામી યુગના ગુજરાતનાં સાહિત્ય અને પર સંસ્કારોનો હજી ઘણા જ પ્રમાણમાં સંચય ને રજૂ કરવાનો છે. આ માટે સભાના વિદ્વાન પ્રમુખશ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલભાઈ આદિ બીજા જે ચોડાક વિદ્વાનો છે તેમના તરફથી જ ગુજરાત કંઈક સંગીન લાભ મેળવી શકે તેમ છે. આ અંકમાં દિવાન બહાદુરનો 'મોગસોન' સમયમાં ગુજરાતની લરકરી વ્યવસ્થા નો લેખ તેમ જ 'ગુજરાતની સંસ્કૃતિક રિયતિ' વિષેના શ્રી. અણ્ણકર નદવી સેવદ સાહેબના સંગીન લેખો આ હકીકતની પ્રતીતિ કરાવે છે. શ્રી. ધનપ્રસાદ મુનશીએ પણ બૌદ્ધધર્મકાલીન ગુજરાતનાં નમરો વિષે ઘોતક ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રી. પોપટલાલ શાહ અને શ્રી. બીમભાઈ દેસાઈએ અનુક્રમે 'વિશ્વરશ્મિ' અને 'જીહેર: કળા કે શાસ્ત્ર?' એ વિષયો આપીને 'ત્રૈમાસિક'ના વિજ્ઞાનવિભાગને શોભા ન્યાય આપ્યો છે. દિવાન બહાદુર કેશવલાલભાઈએ પણ કહેવાતા પ્રેમાનંદના પેલા 'સત્યભામોરોપદર્શિકાખ્યાન' નાટકના એક નાનકડા કડૂપલાને એમની જાડી સંશોધનરસિકતાથી ને પ્રૌઢ વિદ્વતાથી નવાજ્યો છે. આ નાટકો પછી કોનાં હરે છે એ હકીકત તો એમ ને એમ જ અંકઅંધ રહે છે. માત્ર એક જ પ્રતિ જેની હતી એવા આ નાટકના પણ કેશવલાલભાઈ આટલા વધે સંશોધક ચવાની હામ બીટી શકે છે એ જ એક જેટલો ઘોતક તેટલો જ ગૂઢ પ્રસંગ છે.

શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીનો અભ્યાસસંગીન લેખ—અર્ચાચીન ગુજરાતનો આરંભ કાળ—પણ આ અંકની એક સારી વાનગી છે. સજ્જાને તેના આ મુલગ કર્તાવ્યપણા શુભ પ્રસ્થાન માટે અમે પુનઃ ધન્યવાદ આપીશું.

દો...હ...ન

વિશ્વનું અર્ધાંગ

હોમાંધિ હવે યાદ હસતી હ્રાસવે,
ને ગર્વિલા પુરુષના અભિમાન બાળે,
સંસારની રથલગામ હરે પ્રહંતી
યે સારથી પુરુષને રહી દેરી અગ્રે.

એ મેળ નારીનરનો અનરો નવીન
ભયે સરી પુરુષભાનિનું આધિપત્ય,
ધાર્તી વિમુક્ત જગતી અલગત સકિત
શ્રુતિપ્રજ્ઞાત નહિ હર રહે પછી કં:

એ સ્વપ્ન સત્ય અટનાવી દિશી મરે છે,
સૌભાગ્ય વિશ્વ તલ્યું નારી બની રહે છે,
એના પ્રપુત્ર પદ્મોત્પન્ન પ્રગંઢથી દા
પૂત્રી દેવે અનેમે નમ્રનસ કરમે પ્રેમપાનો મરે છે,

—સુંદરમ : વિશ્વનું સૌભાગ્ય : ભેડી વિલાનેન...
અભિનંદન અન્ધપ્રાધી

સાહુનામાનો રસ

સાહુનામાનો મુખ્ય રસ સૌંદર્ય છે. સાહુજનને એ યનમનાઠ મધ્યાવી રે છે અને વચિનાં ઘોઘી કોઠગો આવે છે. હસાનની એક સાધાક જાતિને એ, વાંચતી વખતે જાડી બહાર મૂકતા આરવાનું જાણવામાં આવે છે. તેઓ મુકમજાન તરિંગે એમાંથી શીટીઓ માવ છે. આ જતાં તેમાં પ્રેમ અને મુંઝારમ પણ પ્રકાશ છે. આ પદ્યો કેટલાકે તેને જાણ્યો હશે એને વચોવચ પ્રવલ્ન કરેલો; પણ પાત્રને ઉચિત કોષ કબજે જાવના મુખમાં તેણે મુખ્ય છે તે તો એની હથળતા જ જાણે છે. એમાં સ્ત્રી તથા સૌંદર્યના અદ્વિત્ય વર્ણન તેણે કરેલાં છે. કદાચત પણ તેણે તેમાં ખૂબ વર્ણનાઓ છે. સોશળને એના પિતા રૂપમ મારે છે, ત્યારે અથવા તહેમીના પુત્રના મુઠ્ઠા મારે વિલાપ કરે છે, એ પ્રમુખ વચિની વખતે સાંતવનાસ્ત્રી આંખમાંથી અશ્નિ રજાના મેં એવાં છે. હિંદુ સંસ્કૃતિમાંથી આવના વિચારોને દબી ત્વપ એવો એ વિલાપ છે. વાંચી ન સરીએ એવી તે અસર કરે છે. અવાનકરમ પણ એવો જ આવે છે. પણ સાહુનામાનો સર્વોત્તમ રસ તો અગ્નિરસ છે. એ વાંચતાં થાવ છે કે એનો મેખક નરમિલ મહેનો તો નથી ને કે દુનિયાની અઝીપાસી અને મલ્લ પર ને તે અગ્નિરસમાં નાલીન બની શીમુશી કરે છે.

—શ્રી. કારર : અભિનંદન : ૧૨૪૧૩૬

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન

આપણે ત્યાં તો ગતકાલીન સાહિત્યના વિવેચનમાં પણ હજી ઘણું કરાનું બાકી છે. ખરી રીતે પ્રાચીન અર્વાચીન ઉભય વર્ગનાં ગતકાલીન સાહિત્યનું સાચું મૂલ્યાંકન આપણે ત્યાં હજી બહુ થોડું થયું છે. એ વિષયમાં આપણે પરંપરાગત મતોને આંખો મીંચીને અનુસરીએ છીએ, પણ એ બધા મતો કેટલે અંશે સાચા છે કે અઘતન સાહિત્યભાવનાના પ્રકાશમાં એ કેટલે અંશે ટકી શકે એમ છે તેની તટસ્થ તપાસ કરવાની જરૂર છે. તે કરનારું હજી કોઈ નીકળતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે આપણી પ્રાચીન કવિતાની દેટલીક વાર બહુ પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, પણ શુદ્ધ રસદષ્ટિએ જોઈએ તો એ પ્રાચીન કવિતામાંથી ઘણું ફેંકી દેવા જેવું છે, ઘણું સાહિત્યના ખંડમાંથી કાઢીને વાહુમયની મોટી વખારમાં હડસેલી દેવા જેવું છે, ને સાચી કવિત કહીએ એવું તો એમાંથી બહુ થોડું નીકળે એવું છે, પણ એ બધી પરીક્ષા અત્યાં કાણ કરે છે ?

—વિશ્વનાથ ભટ્ટ: લોકોમોઅ વિવેચક: કેટલાંક વિવેચનો: માનસી: પુ. ૧: ભાગ-૧

વિવેચકનાં મિત્રો

આ વક્રીલે કેટલા ધ આપણા જમાનાના મિત્રો પણ મને મેળવી આપ્યા. તેમ પ્રથમ સ્થાન તનમનને આપું. મને બહુ યે મરજી હતી કે એક વખત આ તનમન અને કુમુદને ભેગાં કરું. એ બંનેની સ્થિતિ ઘણી રીતે મળતી હતી. તનમનને પણ બીચારીને પથ્થર સાથે પહોડવામાં આવી હતી, પણ તે તો જખરી હતી. એણે તો એના ધણી યતા કરમદાસ શેઠને એવા તત્કાલી કાઢ્યા કે શેઠ તો જીભી પૂંછડીએ નાસી ગયા. એ બીચારી નાના વયમાં ગુજરી ગઈ એટલે હું કુમદની સાથે એને મેળવી ન શક્યો. હું એના શોકમાં જ હતો એટલામાં મને જ્યાં સાંપડી, પેલી જ્યંતની વદ્ધે નદી અને વદ્ધે ખરી. આ બંનેનાં લખે ચર્ચા ત્યારે અમે કેટલાંક મિત્રોએ મેળાવડો કર્યો હતો. તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર કે કુમુદ આવ્યાં ન હતાં. આ લોકોમાં હાસ્યરસનો તો સંપૂર્ણ અભાવ છે, એટલે તેમણે આમંત્રણના જવાબમાં ચીઠ્ઠી લખી: આર્થ લખો- એટલેક ધર્માસન સામે તેના કરતાં વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તારા આર્થ હૃદયમાં છે, એ ધર્માસનનું સુખ અનાર્થ લોભને જ હતે !

—નવલરામ ત્રિવેદી: મારા મિત્રો: ચર ૬ વાર્ષિક: ૧૯૨૨

■ જયોતિ રેખા ■

શ્રી. મુન્દરજી ગો. બેરામનાં ખણકાબોના સંગ્રહ

શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથના વિસ્તૃત વિવેચનાયુક્ત પરિચય તથા શ્રી. કવુ કેશાવ

અને શ્રી. રવિ હતાના બાવપૂર્ણ ચિત્રો સહિત કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

લખો—ગુણસુન્દરી કાર્યાલય, ૮૨, અમરાલી હાઉસ ગીરગામ બેક રોડ,

સર્વ લાક્ષીતા બુકસેલરે લેશે છે.

મુબાઈ-૪.

તં ત્રી સ્થા ને થી

અપરસરચના ?

‘ જીર્મિ ’ માસિકના ઝસ્મદીયમ્ ના લેખક ‘ વન્ને તાતરિયો ’ ની ચર્ચામાં પ્રિયક યધને આગળ પડ્યા છે. તેમણે પોતે એ પ્રસંગકથાને અપરસરચના કહી છે અને બીજા જેને એ કથાને એ પ્રમાણે નવાજતી તેને ‘ જીર્મિ ’ ના પૂર્ણોદ્ધાર તેમ કરવા નિર્મત્સ્ય આપ્યું છે. અસ્તુ.

અમે એ કથા અપરસરચના છે એમ સ્વીકારીને એનો ખચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એવું આરોપણ અમારા ઉપર કરવામાં આવ્યું છે. આપણું દરિદ્રમિત્તુ આપણે રજૂ કરીએ અને તે ખોટું છે, અનુચિત છે એમ આપણને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી આમલપૂર્વક તેને વાતચીત રીતે તેમાં ખચાવ કરવા જેવું થું થયું ! વગી ‘ જીર્મિ ’ ના પોષ અંકમાં જે લખાયું હતું તેમ અર્થનો અમે વિપર્યય કરી નાખ્યો છે એવો આરોપ પણ અમારા ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. કટાક્ષ સખ્યાને મર્યાદા છે કે નહિ અને છે તો ફેરવી છે તેની ચર્ચા અમે કરી જ નથી. પણ ‘ જીર્મિ ’ ને ‘ વન્ને તાતરિયો ’ ના પ્રકાશનમાં જ કટાક્ષલેખકને જે મર્યાદા દેવાની જોઈએ તેનું ઉલ્લંઘન થયેલું જણાયું છે, એટલે જ તેમણે આ મર્યાદાના અરપણ સ્વરૂપની પાછળ આશય લીધો છે. તેમના માનસમાં કદાચ આ મર્યાદાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ હોય, અથવા તેમના પર સંદેહના તો કામજો આવેલા છે તેટલા પરથી જ તેમણે મર્યાદાનું સ્વરૂપ મમઝી લીધું હોય; પણ એ સ્વરૂપ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં ‘ જીર્મિ ’ માં રજૂ નથી થયું.

હવે એક સામાન્ય પ્રશ્ન વિચારીએ. ઇલનમાં એક પ્રસંગ વીની ગ્રથો હોય અને તે પ્રસંગમાં પ્રકાશનના તરફો હોય તો તે તરફોને લક્ષ્ય તરીકે રાખીને એ પ્રસંગ તરફ હસવામાં આપણે ફેરવી મર્યાદા સાચવતી જોઈએ ! પ્રસંગ તરફ હસતાં આપણે કેમ એક અકિતને રીજું લગાડવાનો પ્રયાસ અવરજ ન કરીએ. પણ કટાક્ષના દર્શન કે આયોજનમાં પ્રસંગ પ્રધાન હોય અને અકિતઓનો ઉદ્દેશ્ય મૌખ્ય હોય તથા અકિતઓને કદાચ આવતો કટાક્ષ ષટ્તરી હજારી રીતે અને સમપ્રમાણથી બેંચાયેલો હોય ત્યારે પણ રચકમાં દેવ કલ્યાણિ આપણે જોઈશું !

ફે. કોરના અવતરજીવાદા અમને જે ચમત્કારી નવાજવાનો ‘ જીર્મિ ’ માં પ્રયાસ થયો છે તે પ્રત્યે અમે ઝસ્મદીયમ્ ના લેખકનો ઉપકાર માનીએ છીએ. અને કટાક્ષમાં તેમ કહેવાને જાહેર તેમણે સીપેસીધું હતું એટલે રચના અપરસર ને જાહેર સરજ જમી છે એમ તે માનવા હોય તો પણ અમે માને. છતાં અવતરજીનો આશય તેમણે લીધો છે એટલી નેપિ સેવાની જરૂર અમને જણાય છે. તાત્ત્વિક ચર્ચાને જાહેર તેમણે આ રીત મદજ કરી એ રીતે ચાંચાલના સત્તમાં અવરજ આપ્યું હતો. અમુક રચના અપરસ છે કે નહિ તેની વાસ્તવિક ચર્ચા કરવાને જાહેર એ રચનાને અપરસ તરીકે ફેરવી મેસાદી તે રચનામાં રાખનાર (૧) ને અને તે પદની આપી ફેરી એ ન્યાય કોણે પિયવ !

આ ઉપરાંત 'જિમિ'ને આ પ્રશ્નમાં પોતાની વક્ષ્ય માટે મુખ્યારક્ષાની આપતા બે પાંચ પત્રોમાંથી જિતારા પણ 'જિમિ'માં છે. એ પત્રના લખનારાઓનાં નામ આપ્યા વગર જે પ્રશંસા એ લખનારાઓની કરવામાં આવી છે તે રહામે અમારે વધી, નથી પણ એવા વાંચનારાઓની વિગતવાર નોંધ તો 'વજ્રે તાંતરિયો' ના લેખક પણ 'જિમિ'ને 'પહેંચાડી શકશે. અને એ નોંધમાં પણ 'સમય' વિચારો 'અવસ્ય હશે એની અમે ખાતરી આપીએ છીએ. પણ અમારે વધી તો નિર્ણય કરવાની રીત પરત્વે જ છે. જે રચના વિશે આ ચર્ચા છે એ રચનાનું વિવેચન કરતા પત્રો 'જિમિ'માં બંને એક પછી એક છપાતા જાય અને એ વિવેચન વાંચીને ગુજરાતને જે નિર્ણય કરવો હોય તે કરે. આમ કરવાથી અમારાસે આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં પણ થોડા ધણે વધારો થશે અને તેનો યશ 'જિમિ' ને મળશે. આવી ચર્ચા કે વિવેચન પૂર્વગ્રહો વગર અને તટસ્થતાથી કરી શકે તેમનાં વિવેચન જ માગદર્શક થશે એ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. આજી પોતાના કટાક્ષને કટાક્ષ-રમુજ માત્ર માને અને અન્યના કટાક્ષને દ્વેષ માને તેવાઓની ચર્ચાથી શા લાભ થઈ શકે ? પણ આ બધું તો જેને અમે 'જિમિ'ની સમજદાર માની છે તે 'સમજદાર' નથી પણ સત્યદર્શન છે એમ ખાતરી કરાવવાની 'જિમિ'ને જરૂર લાગતી હોય તો. નહિતર 'સમજદાર' ખાતર ચર્ચાઓ કરી સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવો હિતાવહ નથી. અને 'વજ્રે તાંતરિયો'ની પછી 'કપા-' જેવા સજ્જ પ્રયોગો વક્ષતા આવે એવા બંધ પણ અમને તો લાગે છે.

હાસ્યરસના જાણીતા લેખક

શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા રચિત

હાસ્યરસિક ગોવીંદ વાર્તાઓ

આકર્ષક ચિત્રા માથે-મુદર રૂપરંગમાં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું બેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦

પોષ્ટેજ : ૦-૩-૩

(રજીસ્ટ્રેશન-ની. પી. ખર્ચ જુદું : ૦-૩-૦)

“ ધનસુખલાલની મર્મજાળ કલમ ગુજરાતને જાણીતી છે. કેટલીક નાની વાર્તાઓમાં બપે તેમ જ કેટલીક વિનોદાત્મક સજ્જ ચિત્રા લેખાવી શકાય, એવા ગોવીંદ હજારા પુલ જેવા બને દુઃખ લખાણોનો આ સંગ્રહ અને લેખિનીમાં રહેલી મર્મપ્રદુતાને દીપાવે છે. ”

—“ જન્મભૂમિ ”

વજ્રવાનાં

દાખા.

{ “ ગુણસુન્દરી ” કાર્યાલય, ૧૧૪, ગીરગામ મુંબઈ, ૪
અને જાણીતા મુકસેલરા પાસેથી.

વર્તમાન સાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ભારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની યતિના નંબર પાંચ તીથે મુજબ છે:

ત્રીજી યતિએમાં તહેર કયાં મુજબ અમદાવાદમાં કરાનારા ભારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન માટે જન-મુખારીની ૧૨-૧૩ અને ૧૪ મી તારીખે નક્કી થઇ હતી. પરંતુ સંમેલનના વસાએલા પ્રમુખ મહાત્મા ગાંધીજીની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાને કારણે અનિશ્ચિત સમય માટે તે પાછળથી મુજબની રાખવી પડી હતી.

હરમાન બીજી કેટલીક પ્રતિકૂળતાઓ તથા અમદાવાદનો મે માસનો તાપ લક્ષમાં લેતાં આ બિનવાગમાં તે બરી સહવાનો સંભવ ન હોવાથી, આવતા ઑક્ટોબર માસની વેકેશનમાં બસવાનો નિર્ણય સ્થાનિક કારજાગીરી સમિતિએ કર્યો છે. તેની ચોક્કસ તારીખે હવે પછી તહેર કરવામાં આવશે.

સંમેલનનો સમય આમ હવે દર જવાથી લગભગ ૭ સાત માસનો ગાળો બનવાસે મળી રહે છે; તેથી અમારી આટલો અને વિનિતિ છે કે એ સમયમાં સારા નિવંધો રજુ કરી સેખકર્મજુઓ પોતાના અગ્રવ્યસનો લાભ જનવાને આપશે. અમદાવાદ, તા. ૨૫-૩-૩૬.

ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ

મહાત્મા ગાંધીજી અને બાપુ રુબેન્ડ્રાજીની સુચનાનુસાર આ પરિષદનું અધિવેશન વર્ષને બદલે તા. ૨૪-૨૫ એપ્રિલને રાજ નામદુરમાં થશે.

શ્રી. કાર્મસ ગુજરાતી સભા

સભાની કુદિવધેક આજ્ઞાનમાતા અંગે 'પાણી અને તેના પ્રભર' એ વિષય ઉપર એનિલ સેન્ટની અને હિમ સાર્થે એક વ્યાખ્યાન તા. ૨૬-૩-૩૬ ને રાજ દિ. બ. કુલ્લલક ઝવેરીને પ્રમુખપદે શ્રી. લલવંત નાથે આપ્યું હતું.

કાઠિયાવાડ વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ

ચેરસાડ મુકામે આ સંસ્થા તરફથી એક વ્યાયામ વર્ગ તા. ૧-૫-૧૯૩૬ થી ૫-૬-૩૬ સુધી આયુ રહેશે.

કાવર ટાગોરના શાંતિનિકેતનને સાહુધ્ય

મહામાજીની પ્રેરણાથી આ સંસ્થાને રવિયા સાકે કલ્પસની રકમની એક થી નિરજ તરફથી મળ્યું છે.

આચાર્ય મુવ

વિદુ રુનિરજિંદિય શ્રી. અન્સેશરને રવાનેથી આચાર્ય શ્રી. અર્ધાંશકેર મુવ નિવંધ જર થયા છે.

૧૫૮ .... સુવર્ણ : એપ્રિલ : ૧૯૩૬

નવલશતાપદી

સુરતના સાહિત્ય મંડળના આગ્રહે તા. ૩-૪-૧૯૩૬ ના રોજ પ્રો. કોમરના પ્રમુખપદે નવલશતાપદી ઊજવાઈ હતી.

સ્વર્ગસ્થ ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબ

સુરતમાં કળવણીકાર શા. સા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબનું અવસાન થયું છે.

શુરકુલ

કાંગડીથી 'શુરકુલ' નામનું સાપ્તાહિક નીકળવાનું છે.

પશ્ચિમના પોષ્ટ ગ્રેન્યુએટો

અમેરિકા અને યુરોપના કમલગ સો પ્રવાસી પોસ્ટ ગ્રેન્યુએટો હિંદના પ્રવાસે આવ્યા છે.

મિ. સી. વી. રેડી

આંધ્ર યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર તરીકે મિ. સી. વી. રેડી ચૂંટાયા છે.

કવિવર ટાગોરને

કવિવર ટાગોરને યનિવારે (તા. ૨૮-૩-૩૬) દિલ્હીની પ્રખ્યાત તરફથી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રેમાનંદ જ્યોતી

વડોદરા સાહિત્ય સભાએ પ્રેમાનંદજ્યોતી ઊજવવા નિર્ણય કર્યો છે.

સર મનુભાઈ ધનામી નિર્મળની હરિકાંઠ

વડોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી ચાલુ વર્ષે સર મનુભાઈ ધનામી નિર્મળ માટે " પ્રામ પુનર્જાટના " એ વિષય દર્શાવે માટે પત્રક કરવામાં આવ્યો છે, તે વિષય ઉપર ચુનવાતી લાવામાં પુસ્તકેય સાધકનાં ૭૫થી ૧૦૦ જેટલાં પૃષ્ઠો લખી મોકલી દર્શાવકમાં હતીયું ધનામી શા. ૧૦૦૭ આ દે રૂપીઆ સો રોકડાનામ આપવામાં આવ્યો. નિર્મળ તા. ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૩૬ પહેલાં મંત્રીએને મળી જવો જોઈએ. વધુ કરવો માટે લખો: ખાલુભાઈ ઇ. દેસાઈ, મંત્રી, સાહિત્ય સભા, કે. શીયાપુરા આમલી ફળીયા, વડોદરા.

મંત્રીઓ, સાહિત્યસભા, વડોદરા

શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલનાં પુસ્તકો

મહત્ત્વવિશેષ ધ્યાનમાંનું છવનચરિત

મંદિરકૃત લેખાલ્પા અથવા પ્રબોધબચીસી

અને શીવચરિત રાવજીમ દોહરીયાવાદ
(જૂની ગ્રન્થાતી)

પરશતિકૃત પંચદંડની વાર્તા (જૂની ગ્રન્થાતી)

મધુસૂદનનું દંડાવતીવિક્રમચરિતવિવાદ

(જૂની ગ્રન્થાતી)

મિશ્રકાવ્ય પુસ્તક ૧-૨ (અંગ્રેજી ભાષા, પ્રથમ પોરણ માટે)

ગવસમુચ્ચય ભા. ૧ (અંગ્રેજી ભાષામાં છાંદ પોરણ માટે)

ગુરુવાતનો નાથ: અવલોકન અને ટીકા
(નવલકથાવેષ્ટી નામક વિરાટ વિવેચન-લેખ સાથે)

ગુરુવાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ ભાગ ૧ અને સાહિત્યપ્રકાશિની (૧૯૩૬ ની મંદિરકૃતી ગુરુવાતીની પરીક્ષા માટે ગરુડ સંદર્ભિત)

સર્વ લાક્ષણીકા શુદ્ધસેલરો પાસેથી મળશે

એક દાયકાની પ્રગતિના આંકડા

સાક્ષાર સ્ત્રીકારેલ કામકાજ

૧૯૨૫	રૂ.	૨૨,૧૮,૫૦૦
૧૯૨૭	રૂ.	૩૮,૭૭,૦૦૦
૧૯૨૯	રૂ.	૫૧,૨૨,૫૦૦
૧૯૩૧	રૂ.	૫૮,૧૧,૫૦૦
૧૯૩૩	રૂ.	૯૪,૧૧,૫૦૦
૧૯૩૪	રૂ.	૧,૦૪,૩૩,૭૫૦

૧૯૩૫ રૂ. ૧,૨૩,૨૮,૦૦૦

૧૯૩૫ નું નવું કામકાજ

મેળવેલ રૂ. ૧,૫૦,૪૯,૦૦૦

સ્ત્રીકારેલ રૂ. ૧,૨૩,૨૮,૦૦૦

બોમ્બે લાઈફની કાયમી પ્રગતિથી મળતા લાભો

જરૂર ઉઠાવો

વધુ માહિતી માટે લખો:—

ધી મેનેજર—

ધી બોમ્બે લાઈફ એશ્યુરન્સ

કંપની, લીમીટેડ.

(સ્થા. ૧૯૦૮)

બોમ્બે લાઈફ બિલ્ડીંગ, ૪૫-૪૭, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

[જ્ય સોમનાથ: પુર: સંધાન ૫. ૧૦૮]

આડંબર સહિત પગથીઆં ઉતર્યો અને યોગેશ્વરના શય આગળ ઉભો રહી, તેના ફાટા ડોળા પરથી પોતાની નજર જેમ તેમ દૂર રાખી રતોત્રો બોલવા બેઠો. તેનું હૈયું પહે પહે હોલવાવાની તૈયારી કરતું હતું, અને હમણાં ગુરુ આવી પહોંચશે તે જ આશાએ જેમ તેમ ધ્યક્ષતું હતું.

લોકોની મેદની વધતી આવી, કીર્તન ને બજન જોરથી ને જોરથી ગાઇ બીક મટાડવાના અને દૈવકોપ શમાવવાના પ્રયત્નો વધતા ગયા.

શિવરાશિનું ગંધુ મુખે મુખે ચોમેર ફેલાવા માંડ્યું. લોકોમાં હીમત આવી. આ દૈવકોપ નહોતો, દેવની કૃપા હતી. અને જ્યારે ગંગ સર્વસ આવ્યા ત્યારે લોકોમાં ગભરાટ છેક શમવા આવ્યો હતો. સત્કારનો સ્વીકાર કરતા સર્વસ આવ્યા. એમના મુખ પર હંમેશાં હતી તેવી જ શાંતિ હતી. તેમણે આવીને તરત શુદ્ધ અવાજે એક નામીતું સ્તોત્ર બોલવા માંડ્યું; અને એમને જોઇ નિર્ભય બનેલા લોકો તે સ્તોત્ર સાથે સાથે બોલવા માંડ્યા. સર્વસ યોગેશ્વરના શય પાસે ગયા, અને નીચા વળી તેમની આંખ પર ધૂસ નાખ્યાં.

એટલામાં કાળમુખાએનો ઝુંડ વિચિત્ર ને ભયંકર હોહારા કરતો આવ્યો, અને તેમણે યોગેશ્વરનું શય સંભાળી લીધું.

કંક યોગેશ્વરની રમયાનયાત્રા શરુ થઇ. એક લાખ ત્રી પુરુષોના 'નમઃશિવાય' ને રટણે યોગેશ્વરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કંકનું શય રમયાને પહોંચ્યું. કાલમુખાએ પોતાનો વિધિ આદર્યો, અને સર્વસ ને તેના ચિખો શિવાય બહારનાં બધાં વિસર્જન થયાં. કાલમુખાએ સનાતન પ્રણાલિકા પ્રમાણે એમના દેહાસવાસી યોગેશ્વરના હાડયામની અકથ્ય અને ભયાનક વ્યવસ્થા કરી.

૭

સર્વ મધ્યાન્હે આવ્યો ને ગંગા પાછી કરી ત્યાં સુધી ચોલા સુતી હતી. એને ભયાનક ને રસ ગરતાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. બીહામણા અધોરીઓ એની પાછળ દોડતા. શિવ વૃષભ પર બેસી એની આગળ જતા. ભીમદેવની ગોદમાં લપાઇ તે ગણપતિના ઉંદર પર સ્વારી કરતી. દેવ ને દાનવગણો એને માટે મારાકાપી કરતા. ચંકરના બોળા પર બેસી તે પાર્વતીજી જોડે લલચા ઢાળી, અને પાર્વતીજી ગુસ્સે થયાં એટલે એક પગે નાચવા લાગી. હોહ વચરના અધોરી. તેને ખમ્મે લઇ ભીમદેવ પાસે લઇ જવા લામ્યા. ભીમ કાત્તિકેયના મોર પર બેસી આવી લાગ્યો. અને તેને હૈયા સરસી ચાંપવા લાગ્યો. અને મોરે ચાંચ મારીને તેનાં હુમડાં લઇ લીધાં ને તે ઉડી ગયો...

તે ક્રમશીને નગી ને ગઇ કાલનાં રમરણો તાજાં કરવા બેઠી. કાલે તેણે દેવને રીકવ્યા હતા. ચંદ્રિકામાં સમુદ્રસ્નાન ક્યું હતું. ભીમદેવના હાથમાં લપાઇ હતી. તેના મહાદેવે જ તેને જીવતી બચાવી હતી. નહીં તો વળી તેને બચાવવા ભીમદેવ ક્યાંથી આવી લાગે ? જરૂર તે દેવની લાડથી જ હતી. હતી, હા હતી, તેમાં જરાય સંશય નહોતો. તે હતી.

મંગાએ આંત્રીને પુત્રીને હસતાં જોયું. “ જમ, અબી, ઠેકું ઘેરે છે ? ખરેખર કપાસના ઘઉં ગયા. ”

“ તેમાં શું ? કાલે આખી રાતનો ઉજાગરો છે તે-”

“ પણ ખરેખર છે-શું ઘઉં તે ? ”

“ ઉંઘની હતી તે યાની ખરેખર હોય ?” તેણે મસકાઈને પૂછ્યું, “ શી ખરેખર ? ”

“ કંઈ ચોગેવર મરી ગયા. ”

“ જોયું ? ”

“ કાપાલી કાસમુખાઓના આચાર. ઓવાણ આગળ સળ પડ્યું હતું. આપરે કે’ કાઠા ડોળા ને ખીલામથું મુખ !” કપડાં બદલતી મંગા વાતો કરતી ગઈ. “ ખરેખર છે તને ? એકસો ને આઠ છોકરીઓનાં રૂધિરથી મહાદેવજીને રૂદી કરો-” તેની નજર ચોલા પર પડી ને તે મજાકાઈને અટકી. “ શું છે બેટા ? ”

“ છોકરીઓનાં રૂધિર-ઓ મા રે !”-કરી ચીસ પાડી ચોલા બેઘાન થઈ ગઈ.

૮

અને રમથાનથી પાછા ફરેલા મંગ સર્વથ ફરીથી સ્નાન કરી ખાન કરવા બેસતા હતા ત્યારે તેને મુખે પણ અનપરે શિવકવચનો પાઠ આવ્યો.

“ ઠઠ નમો મગવતે સદાશિવાય.....”

દાંતની સ્વચ્છતા !

ઉપરજ શરીરની નિરોગીતા, સુદૃઢતા અને સુખની સુંદરતા અવલંબે છે અને તે મેળવવા તેમજ સાચવવા દુધ બ્રશ એક અગત્યની જરૂરીયાત છે:-

આર્યન દુધ બ્રશને આકાર દાંતના પ્રખ્યાત ડોક્ટર પી. ખારમલાની સલાહ પ્રમાણે દાંતની રચના અનુસાર ચોલબેટો હોઈ દાંતને સર્વે બાજુથી સાફ કરી પેદાં મજબૂત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેના બ્રીટલ ઉંચી કક્ષાના-રિયલિસ્ટાપક-અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ શુદ્ધ કરેલા (Sterilized) છે.

મૂલ્ય : આઠ આનાં.

આર્યન બ્રશ કંપની. ૩૬ હમામ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

[નીલા : અનુસંધાન પૃ. ૧૧૪]

એમને શેઠવાનું કંઈ જ કારણ ન હોય તેમ એને લાગતું. પોતે સૌની સાથે હળેમળે છે, છતાં કોઈની પોતાને પરવા નથી. એવું માનવા મનાવવામાં એને હેર આવતી. સાડીની પીન લગાવવાનું કાષ્ટપણ્ય યુવકને કહી, પેલા બિચારાને સુખમય સ્વપ્નોથી ભરી દેવામાં એને જરાપણ બાધ નહોતો નહિ. નીલાના નેત્ર સન્મુખ આવા અનેક ચિત્રો આવી જોવા.

વત્સલ બોલ્યો, ગઈ કાલે તો એ વધારે પડતી છૂટનું પરિણામ મેળવ્યું એમ નથી લાગતું, નીલા ?

નીલા મૂક રહી. તોએ જોઈ રહી.

‘ આ પરિવર્તનકળામાં તમે તમારું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખો, તો તમને સૌ સંભળશે, સહુ માન આપશે. એ ચારિત્ર્યબળ ધણું તમારા હાથમાં છે. ’

નીલાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

‘ નીલા ! ’ વત્સલે એને હસાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ‘ જોલોને, કેમ મૂંગી રહી ? જીભ તો મારા કરતાં મોટી છે. ’

નીલાનું વદન જાયજી વત્સલે જોયું તો પહોળાં નેત્રો પાણીથી ઇંસકામાં હતાં. વત્સલ દીલગીર થયો.

‘ નીલા ! ’

નીલાએ હસવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હસી શકાયું નહિ. હોઠ પર શીકકું સ્થિત અને નયનમાં આંશુ ચમકી રહ્યાં.

‘ નીલા જો રડ નહિ. હું કંઈ જ નહિ કહું બસ ! ’

નીલાએ સાડીવતી આંખ લૂછી.

(૩)

એક વર્ષ વીતી ગયું હતું. શેઠજીનું ગેઢરીંગ આ વર્ષે પણ પૂરબહારમાં ચરે ચડે હતું. સૌ રસપૂર્વક ભાગ લઈ રહ્યાં હતાં. મંત્રીના આગ્રહથી નીલાએ પણ પોતાનું બાળ્ય ગોઠવવા હા પાડી હતી. વિષય હતો Aspects of co-education.

ત્રેશકવર્ગથી ખંડ સ્વીકાર હતો. નીલા બેસવા જોઈ ચક્ર ત્યારે સૌએ તાળીઓ પાડી, પછી સર્વજ્ઞ શાન્તિ પ્રસરી. શાન્તિ સ્પષ્ટ અને મધુર સ્વરે નીલાએ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.

“ સદચિત્સંજ્ઞાની જરૂર બને સ્વીકારાય પણ તે માટેની ચોખ્ખતા વિચારવી ધટે. ઓમાત્રને ધરદોષથી જોવા ટેવાયલા માનસને બૌદ્ધિક ક્ષેત્રોમાં ફેરવી આ Shook આપે, કે અત્યાર મુઠ્ઠી જકામળ ગમેલી મનોવૃત્તિઓ અવકાશ પ્રાપ્ત થતાં મર્કટવૃત્તિને વશ વર્તે, તો તેમાં અસ્વાભાવિક કશું જ નથી. માત્ર એ પરિવર્તન કાળ સરસ રીતે વડાની દૃષ્ટિએ એવા પ્રયત્ન કરવા ધટે. યુવનીઓ પ્રતિનો પક્ષપાત જરા રાષ્ટ્ર પ્રતિ દળે તો વધુ ચારું; ને દિનકર. વિના મૂંઝવે પ્રાપ્ત થવી, નગર સન્મુખ જોભેલી ‘ શાહંઝાદી ’

મેળવીને સંતોષ માની લેવામાં 'આઝાદી'ની ઉપેક્ષા યાપ છે તે સમજવું જોઈએ. 'આઝાદી' પર આવે 'તું' 'ચાહજાદી' પર આવે 'એવું' રૂપાંતર કરતાં મેં ધણા મિત્રોને સાંભળ્યા છે. તેથી આટલું; ત્રાણ એમાં નથી પરાક્રમચૂરતા છે. આ પરાક્રમચૂરતા પાસરતા પ્રતિ સહ જન્ય, મટે જીવનશૈલમાં પરાક્રમને સ્થાન આપવું જોઈએ. યુવતીઓને જો કામગીર માનતા હો, તે એમની તરફ કામગીર વર્તીવ રાખવાની જરૂર ખરીજ ને ? વિદ્યાર્થીઓ પશુ આ ઉત્ક્રાંતિકાગમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ભજવે તે આશ જરૂરનું—" કલ્યાદિ.

એનેક વિષયોને રૂપથી નીલાએ તાગીઓના અગ્રમટ સાથે પોતાનું સ્થાન લીધું. બહાર આવી ત્યારે નીલા પ્રવૃલ્લ હતી. એના વડન પર પ્રસન્નતાની છાપ હતી. દોઢ દસના હતા. સૌ એના તરફ જોઈ રજા હતા. છતાં નીલાને એથી હોશ ન થયો, લેવડું એનું વડન સ્નેહથી ચમકી જાયું. આજ એના કમમાં જોડવ હતું, વડને પ્રતાપ હતો. ગૌર અંબ ઉપર સ્વેત ત્રીણી ખાદી લહેરાતી હતી.

'નીલા બહેન, અફ સરસ જોડ્યાં હોં !' મંત્રી પ્રજ્ઞા કરતો આવ્યો. કસીને નીલાને જવાબ આપ્યો, 'હા, ઇન્ડુભાઈ કીઠ મોલાયું. સારું ઉકલી ગયું. ચાલો.' રિમત કરતી નીલા આગળ વધી. પાછળ કોઈ વાત કરતું હતું.

'આ નીલા બહેન.'

'તોણ છે એ ?'

ગયા વર્ષમાં રૂ. ૧,૪૧,૦૦,૦૦૦નું 'જાંદગીના વિમાનું મેળવેલું કામકાજ
"ન્યુ ઇન્ડીઆ"ની સફરતા અને લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે

ન્યુ ઇન્ડીઆ

એડ્યુરન્સ ફં. લી.

(એરમેન-સર નવરોજી સકલ્લાતવાલા, નાઇટ, સી. આઇ. ઇ.)

સત્તાવાર યાપણ રૂ. ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦

ઇશ્યુ થયેલી યાપણ રૂ. ૩,૫૬,૦૫,૨૭૫

પ્રમાર થયેલી યાપણ રૂ. ૭૧,૨૧,૦૫૫

"ન્યુ ઇન્ડીઆ" એ જાંદગીના વિમાનું કામ ૧૯૨૬ માં શરૂ કરી ખીજ કાંઈ પણ હિંદી ચીજો કંપનીએ પહેલાં જ વર્ષમાં નહીં કરી બતાવેલું કામ કરી જાંદગીના વિમાનું પ્રતિજ્ઞા-સર્મા એક રેડીયો છે.

૫૬ પીમનો મટે બજો

જનરલ મેનેજર,

એડિટર શાહ, કોટ, મુંબાઈ.

‘ નથી ઓળખતા ? પેલા ‘ સ્વસ્તિક ઓ સંઘ ’ના સ્થાપક. ’

‘ એમ ? ’

‘ A girl with an unique personality. ’

મલકાતી નીલા કમ્પાઉન્ડની બહાર આવી. હવામાં જાણે કોમળદેહ : અદ્ધર ચાલતો ન હોય એવો અનુભવ થતો હતો. એને હૈયે હર્ષ માતો ન હોતો. એને બહાર આવેલી જોષ શોધર મોટર નજીક લાવ્યો.

‘ નીલા, ’

મોટરમાં સડતી નીલા વત્સલના પરિચિત અવાજે અટકી, વત્સલ દોડતો નજીક આગ્યો. એનું મ્હોં પણ હર્ષથી ચમકતું હતું. નીલા હસતી નજીક દોડી ગઇ. બે કોમળ હૃદયે વચ્ચે વત્સલનું મ્હોં વ્હાલથી દબાવી રહી.

‘ વત્સલ ! ’

‘ જો નીલા, હાથ લઈ લે દોસ્ત. કોષ જોષ જશે તો વળી આફત. હજી તો આપણે માદરેવતન હિંદુસ્તાનમાં છીએ, ત્યાં લગી ‘ જંગી તું શાંત લગ્ન ધાર ’ તો ફીક. ’

સ્મિત કરતી નીલાએ એનો હાથ પકડ્યો. ‘ હવે આવે છે કે ઘેર ? ’ એણે પૂછ્યું. ‘ ચાલો આપણે તો નવરા જ છીએ. ’

બન્ને મોટરમાં બેઠાં. શોધરે મોટર ચલાવી મૂકી. બન્ને આજ પ્રવુદ્ધ હતાં.

‘ નીલા એક ચમત્કાર થયો આજે. ’ વત્સલ બોલ્યો.

‘ ક્યાં વળી ? ’

‘ તું. બાપણુ કરતી હતી ત્યારે. ’

‘ શો ? ’

હસીને વત્સલે જનાળ આપ્યો : ‘ તારા વદન કમળની આસપાસ તેજપાંખડીઓ ફૂટતી હતી, નીલા. ’

ચરમાતી નીલા હસી પડી. નમણાં નેત્ર નચાવતી બોલી, ‘ હા ! હતી તેજપાંખડીઓ ! ’

‘ સાચું કહું છું નીલા. એવી પૂર્ણ પ્રવુદ્ધ પાંખડીઓ ! એવી તેજોમય ચારિત્ર્યકલા ! ’

“ વત્સલ ! રહેવા દે હો ! ” નીલાને ગમ્યું, હૈયું વિચિત્ર બાવે દ્રવી ગમ્યું. એ બોલી જાણી.

નીલાના વદનનું તેજ પીતાં ન ધરાતો હોય તેમ વત્સલ એના સાચું અનિમિષ જોષ રહ્યો.

‘ એ તેજવર્ણુલ શાખત તારા વદનકમળને વીંટાળને રહેને નીલા, તો બસ. ’

નીલાનાં સ્વપ્નશીલ નયનોમાં આંસુ ઝગઝગાં. એ આંસુ હૃદયભૂમિમાં જિગતાં છવનશમણાં પ્રખર અગ્નિ આમે ખૂચી સાચવી રહે તેવી આશાથી પૂર્ણ હતી.

સીરોલીન

સ્વીટ્સર્લેન્ડમાં બનાવેલું

ખાંસી, શરદી, સળેખામ, ઇન્ફ્લુએન્સા અને ફાયની પ્રાથમિક સ્થિતિ વગેરે માટેનો એકનો એક અને સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર સલામતીબરો હસાજ. ફિક્કના બળીતા શબ્દાસી નેના ડૉ. એમ. એ. અનસારી, એમ. ડી. એમ. એસ. સિરોલીન "રોશો" ના સંબંધમાં તા. ૧૨મી મે ૧૯૩૪ના પત્રમાં લખે છે કે:-

" છેલ્લો ૧૮વોક વખત થયાં જુના હાલીના અને ખાતરડાના ફાયના મારે દરોજોને હું સિરોલીન (ફાઈમેન-લા-રોશો) આપતો રહ્યો છું. આ દવા શરખતના ૧૫માં થાયોલોસની એક સ્વાદીષ્ટ બનાવટ છે. અને એ અસરકારક અને જલ્દ જલ્દ થઈ જાય છે. એ સ્વાદમાં અતિ મધુર છે અને દરોજોને શાંતિ વખત સેવક ફાયનામાં આવે ત્યારે પણ પેટમાં સારી પેટે તામેલ થઈ શકે છે. "

અને ડૉ. વી. એમ. બાથાઈ, એમ. બી. બી. એચ. મુંબઈથી તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૫ ના પત્રમાં લખે છે કે:-

" શરદી, ઉપશ્મ અને હાલીના દરો તેમ જ ફાયરોજની શરખાતના ફીસમાઓમાં સિરોલીન "રોશો" ની લુપ્ત અસરની મને ખાતરી થઈ છે. તેના મધુર અને જીભને મે નેના સ્વાદને લઈને નાજુક અને સંવાળા બાળકો પણ એ દવા ખૂબ પુશીયો પામે છે. "

[મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનાં : પરસ્પ્રધાન પૃ. ૧૧૮]

પરસ્પર દળવું મળવું, સારેનરસે આવસરે સાથ આપવો, લાચાર દુઃખી, દીન અને ભયમાં આવી પડેલાને સહકાર આપવો, દેશ તરફથી આવેલાઓને સહાય આપવી, ગુજરાતની ધાર્મિક સંસ્થાઓને આર્થિક મદદ આપવી, દેશના બ્રાહ્મણ, ખાનગી, બાદ, ચારણને દાન આપવું એ સામાન્ય હતું. ભારે ભાષ્યચારો હતો. કચ્છ કાઠિયાવાડનાં જુદાં જુદાં ગામોના વતનીઓ અને જુદી જુદી નાતના ગૃહસ્થો ભાષ્યઓ કરતાં પણ તથા સ્નેહ ભળવતા. સૌ નજદીકનાં લતાઓમાં એકબીજાને હાંદ રહેતાં. અખો લતો " ભાડીયાપટ્ટી " ના નામે ઓળખાતા હતા. વેપારમાં કસ હતો. હરિશ્ચંદ્રનું તત્ત્વ ચોડું હતું. બંગાળી બાંધુઓ ગુજરાતીઓને સંપીલા અને ધનવાન ગણતા હતા. એમની તરફ માનની નજરે જોતા.

ગુજરાતીઓમાં એક વૃદ્ધ, ગંભીર અને ધનવાન વેપારીને ચૌધરી એટલે મુખી તરીકે નીમતા. એ સર્વેના વાંધા તકરારો પતાવતો, ઉત્તેજન આપતો, સારે નરસે અવસરે સૌને ત્યાં હાજર રહેતો. ધર્મ સંસ્થાઓ કે ગરીબોના ખરડા શરૂ કરી આપતો. પંચ તરીકે નીમતો. એની સૌ આમન્યા રાખતાં. બનતાં સુધી કોઈ પણ કોર્ટદરવારે જવું નહીં. વધી કે તકરાર ચૌધરીના નિર્ણય માટે સોંપાતાં. એ ચોપડા તપાસી, અને પછેતે પુણી ખુદાઓ કરી આપતો. ગુજરાતી ઉત્સવો જેવા કે દોવાળી, નારીલકી પુનમ વગેરે દિવસોએ સૌને ભેગા કરી દેવદશને અને પરસ્પર મળવા તેડી જતો. સ્ત્રીઓ કસકતામાં બહુ થોડી આવતી હતી. દેવદર્શન અને સાંસારિક પ્રસંગોમાં સૌ મળતી. વડોતોની પુષ્કળ મર્યાદા હતી. એક ગુજરાતી યાજ્ઞ પણ રક્ષાપવામાં આવી હતી. સાથે કન્યાયાજ્ઞ પણ હતી. વિંદુ મુમ્મદખાન એવો ભેદ નહોતો. ખેત, મેમણ, પારસી, વાણીયા, બાડીયા, લોહાણા સૌ હળી મળી રહેતાં.

હવે કસકતામાં ગુજરાતીઓની વસ્તી વધી છે. પુષ્કળ ગુજરાતીઓએ બંગાળના ગામડાઓમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે. કોઈ પરચુરણ કુશનધર, કોઈ ચોખ્ખાની નાની મીલ, કોઈ વીમા એન્ટ, કોઈ મહેતો, કોઈ વેપારી, એમ અનેક ગુજરાતીઓ બંગાળમાં પ્રવેશ્યા છે. કસકતામાં હવે તથા માધવ દૂર દૂરનાં લતાઓમાં ગુજરાતીઓ વસે છે. જુદાં જુદાં ધંધા અને વાતાવરણમાં વસે છે. હવે એકબીજા સાથે દળવું મળવું ચોડું જ થાય છે. તે એકબીજા અને સંમૂળ નીકળી મળ્યાં છે. સૌ ગુજરાતીઓને, માગના મહાકાળોને એક સાથે રાખવાર સુતની ગેરદાનવી સાથે છે. જુદા જુદા ગુજરાતના પ્રતિભાંધી વખાન્ય માર્ગો આવેલ ગુજરાતીઓ કસકતાના જુદા જુદા લતાઓમાં વળી પરસ્પર દળન મિલનમાં પહોંત રચ્યા છે. ગુજરાતી તરીકેની અસ્મિતા મોટી પડી છે. માત્ર સ્ત્રી સંજોગોએ અને ઓળખીતાં પારખીતાં જ પરસ્પર મળે છે. હવે તે હલમતો બધા અને સ્નેહ દેખતાં નથી.

ગુજરાતીઓની રહેણીંદરથી જુના રીવાજને અનુસરી છે. કસકતામાં મકામોનાં ભાગ મોંઘા છે. જીવન પણ મોંઘું છે. એટલે ગુજરાતીઓને આમ વર્ગ નાની નાની ઓલીઓમાં વસે છે. હવા પાણીની પણ પુરતી સમજ રહેતી નથી. કસકતામાં સારું કુપ અને સ્વચ્છ થી મળવાં મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીઓને બહાર નીકળવાના પ્રસંગો યોગ આવે

૭. આ કારણથી કલકત્તાના ગુજરાતીઓ કોકરોનો આશ્રય સ્વાસ્થ્ય સુધારવા ઠીક પ્રમાણમાં લે છે. ગુજરાતીઓનો અસલ રહેવાનો હતો ખદુ ખીમ છે. કલકત્તા મ્યુનિ-સીપાલીટીએ કલકત્તાના પછા બાથો સુધાર્યા પરંતુ ગુજરાતી ભત્રાવાળા બામ તરફ વેચતી સુદૃષ્ટિ લંબાણી નથી. સાધનસંપન્ન તો હવે એ હતો મુખ્યે દૂર દૂર રહે છે. વસ્તી ઠીક પ્રસરતી જાય છે, છતાં સ્વાસ્થ્ય, કસરત, સુખ શાંતિ અને શારીરિક સંસ્કૃતિ માટે ગુજરાતી પ્રજાએ વધારે પ્રગતિ કરી નથી. હજી બીરતા, અક્રિયતા રક્ષણ, સામનો ન કરતાં બામી છુટવું, સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્તતા વગેરે દુર્ગુણોએ ગુજરાતી પ્રજાને મુઠી નથી, હિંદુ મુસલમાન ફક્ત કે એના બીજા ભયંકર પ્રસંગોએ ગુજરાતી પ્રજાએ સમર્પિત નિઃશ્વરતા દાખવી નથી.

સ્વદેશમાં ગુજરાતીઓ ખાનપાનના વ્યવહારો તરફ સક્રમ વિવેક દર્શાવે છે. ખંદુ ખંખાહમાં તેમાં પણ કલકત્તામાં રહેવાતા આચાર્યનું સુદૃઢતાથી પાલન થતું નથી. શાંતિઓની સાંકળો ઠીક યિયિય થતી જાય છે. હિંદુ દેવોનો અત્રેક વધી પડી છે. તેમાં શાંતિ થતો ઠીક ખંચ થાય છે. કોઇ ચોડી અક્રિયો શિવાય ગુજરાતીઓ મોજાન જવહારમાં ઉદાર થયા છે. સ્પર્શસ્પર્શનો એટલો દંભ નીકળી ગયો છે, માત્ર વનસ્પતિ આકારો કોઇપણ શાંતિનો દોષ તો સહનજાનમાં વધી આવતો નથી. બીજો હજી એટલી ઉદાર થઇ નથી, છતાં જમાનાનો પ્રગતિમાલ પ્રવાહ તેમને પણ લાગુ પડ્યો છે. ગુજરાતી જોખમો મોરોત્થાય હજી સ્વદેશ તરફ આકર્ષાન છે. વિવાહ આદિ યુગ પ્રસંગો ઉજવવા

છવ તુ શીદને ચિંતા કરે-વોર્ડન ચિંતા સૌ તુજ હરે !

છંદગીના વીમાની પોલીસીઓમાં "વોર્ડન" જેટલી સમવજો આવે છે તેવી બીજી કોઇ પણ હિંદી વીમા કંપની આપતી નથી. પહેલા જ વર્ષમાં રૂ. ૨૫,૧૫,૦૦૦ નું પૂર્ણ થયેલું જે વીમાનું કામ મળ્યું છે, તે જ સિદ્ધ કરે છે કે "વોર્ડન"ની પોલીસી બાજતમાં કોઇ પણ જાતની શંકા રાખવાનું કારણ નથી. આ પોલીસી ખૂબ વિચારપૂર્વક લેવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ સલામતી અને અસાધારણ લાભો માટે "વોર્ડન"ની છંદગીની પોલીસીમાં તમારી મૂડી રોકો.

વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

રીચી રોડ

...

...

...

...

અમદાવાદ.

શાખાઓ: ૨૪૫, હોર્નબી રોડ, કાટ, મુંબઈ. ૧૨, કાચુ ચેડી સ્ટ્રીટ, મદ્રાસ. ૨૧, આલ્ફા રોડ હાઉસ, કલકત્તા. સમ-ખાન્ય ૧૮૦, મુખવાર પેક, પૂના.

દેશ તરફ જાય છે. છતાં કોઇ કોઇ વખતે કલકત્તામાં... પણ સીમંત, વરણી પરણી અને જનોઇ જેવાં પ્રમોગા ઉગ્રવે છે. સ્ત્રીઓમાં ધર્મવેલછા છે. પુરુષોમાં અંધ શ્રદ્ધા ખુબ થતે છે. સાર્વો, પુરાણી અને જોશીઓના રાક્ષા જંગાળની પ્રજામાં કાળ્યા નથી. ધાર્મિક પ્રવાહ મંદ મંદ ચાલે છે. સ્ત્રીઓને દર્શન કરવા માટે દલેલી, દેવમંદિરો વગેરે સંસ્થાઓ છે. ગંગાદર્યાન એનું માહાત્મ્ય ગુજરાતીઓમાં પુખ્ત છે. આટલી મોટી ગુજરાતી વસ્તી છે છતાં કોઇ આચાર્ય, મહંત, ગાદીપતિ સાધુ કે મહાધારીની સંસ્થાની સ્થાપના થઇ શકી નથી.

ગુજરાતીઓ શિક્ષણમાં સર્વજ્ઞ મોળા છે. એ વ્યવહાર પ્રજા વ્યવહાર પુરતું જ શિક્ષણ લે છે. ઉદર નિર્વાહ અને કમાવવાને માટે આવેલ એ પ્રજા સાધારણ થોડું જ શિક્ષણ મેળવે છે. સાધનસંપન્ન પણ પોતાનાં બાળકોને મુનીવર્સિટીનું શિક્ષણ આપતા નથી. એ જંગાળી બંધુઓને બારે આશ્રમ પમાડે છે; પોતાનાં છોકરાંઓને અંગ્રેજી પાંચ છ ધોરણ બહુલી તોમને સાદરમાં ગમેશે (પરણાવી) નાખે છે. અને તરત કોઇ તોફારીએ લગાડી દે છે. અથવા વેપારમાં જોડે છે. આ સંકલના સૌને માટે એક ધારી વહે છે. બહુ થોડાં જ ગુજરાતી બાળકો કલકત્તા મુનીવર્સિટીની/મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરે છે. રેલ્વેએટો તો આંગળીઓના વેદ્ય ઉપર ગણાય તેટલા દરો, ધું કલકત્તાની કોલેજોમાં ગુજરાતી છોકરાઓ ભેળા જતા. પરંતુ બહુ થોડા દષ્ટિગાયર થતા હતા. વક્રીશો કે ધારાસાઓમાં તરફે ગુજરાતીઓએ નામના મેળવી નથી. ડોક્ટરો પણ જંગાલી છે. સાચીય માનવાળા ગુજરાતીઓ અદ્ય સંખ્યામાં રહે છે. એ દિશામાં ગુજરાતીઓ જંગાલમાં ખૂબ પહાત છે. એક કોમ તરીકે છુદ્ધિમાં ગુજરાતીઓ બીજા કોઇ પણ પ્રાંતીય પ્રજાથી પહાત નથી. પરંતુ હિન્દુ શિક્ષણ લેવાંમાં કે તેની કિંમત સમજવામાં જરૂર મોળા છે. એમની એ નજરો બાણ છે. પેટ પુરતી પ્રદક્ષિ ગુજરાતીઓ ધરાવે છે.

શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં એક એવો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ. હેલ્થ પીસ્તાલીય વરસોથી કલકત્તામાં સ્થપાઇ છે. દલે પ્રગતિમાન થઇ તેની હાઈસ્કૂલ બની છે. એક બાબ રૂપિયાની અસંખ્યમત આ સંસ્થા પાસે છે. કલકત્તાના ગુજરાતી વેપારીઓની ગિણતારાનું એ ફળ છે. લગભગ ચારસો છોકરાં એ સંસ્થાનો લાભ લે છે. સાથે જોડે ગુજરાતી કન્યાઓ પણ ભોંડામાં આવેલ છે. એક સારી જગ્ગેર લાખજેરી પણ આ સંસ્થા નોભાવે છે. આ રીતે ગુજરાતીઓનો પ્રાયગિદ અને માંધમિક શિક્ષણ માટે સારો પ્રયત્ન છે. પરંતુ મુનીવર્સિટીના શિક્ષણ માટે ગુજરાતી સંસ્થા નથી. તે માટે જંગાલી કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને ભેગાડું થો છે. ડોક્ટરો માટેની માંદ મેડીકલ કોલેજમાં થોડા ગુજરાતીઓ દરો પરંતુ હો કોલેજ, એન્જીનીયરીંગ કોલેજ કે લાઇબ્રેરી કેળવણી સંસ્થાઓમાં ગુજરાતી યુવક કે યુવતીઓ દેખાતાં નથી. હોડવા, તરવા, કીકેટ રમવા, ક્રુએસ રમવા વગેરે સ્વાસ્થ્ય મેળવણી શરતોમાં અવારનવાર ગુજરાતી ખમીર ચમકી હો છે.

જંગાળના ગુજરાતીઓમાં બહુ થોડા વિદ્વાનો છે. જંગાલી બાપા લખી વંચી અને બોલી બને એવા બહુ થોડાજ ગુજરાતીઓ નીકળે છે. પણ ગુજરાતીઓ

બંગાળી ભાષા બોલી શકે છે. પરંતુ અનેક વર્ષો બંગાળમાં ગાળ્યા છતાં પણ ગુજરાતીએ બંગાળી ભાષા બોલતાં આવડતી નથી. બંગાળી ભાષા બહુ સરળ છે. જે મૂળભૂતી ગુજરાતી ભાષા નીકળી છે તે જ સંસ્કૃત પ્રાકૃત બંગાળીનું પશ્ચ મૂળ સ્થાન છે. જ્યાં પ્રમાણે હાલે પણ ગુજરાતીએ અર્ધો દિંદી અને અર્ધો બંગાળીનો સંબંધ રાખે છે. ભાષાની તકલીફથી બંગાળી સાવચેતીએ, કવચે, મિત્રમંડળ અને મેળાવમાં ગુજરાતીએ વધુ પ્રમાણમાં જામ લાદી શકતા નથી. આથી પ્રાંતમેદ ૬૬ થઈ જુદી ભાષા પડે છે. બંગાળીઓના સંસ્કારમય સદ્વચન કેળવી શકાતા નથી. મારવાડીએ બંગાળીમાં મોટી સંખ્યામાં વસે છે. પરંતુ એ પ્રભુ ગુજરાતી પ્રભુ કરતાં પણ વધુ પછાત છે. સાંસારિક હજી મળવાનાં પ્રયત્ન એકા પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ રજકીય, વેપારી, અને ધાર્મિક મેળાવમાં બંગાળી અને ગુજરાતી પ્રભુએ માટે સામાન્ય છે. ત્યાં હજી મળવું થાય છે. પરંતુ બંગાળી પ્રભુ દિંદી ભાષા બોલવામાં પછાત છે. તેથી ધણીઓ ભવચાર અંગ્રેજીમાં જ ચાલે છે. પરિણામમાં અંગ્રેજી ભાષાને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. બંગાળીએ બોલવા આવવામાં ખૂબ વિવેક, નમ્ર અને મધુરભાષી છે. એટલે એકંદરે ગુજરાતીએ સાથે સંપર્ક સુલેહ સારાં છે.

ગુજરાતી વેપારીઓ સાથે બંગાળી વેપારીઓનો સારો ધરોળો છે. બંગાળી વેપારીઓ એમને પોતાને ત્યાં મોકલેલી સંઘીત પાર્ટીઓમાં આમંત્રણ કરતા. એ પ્રભુ સંઘીતની સારી ઉપાસના કરે છે. કલકત્તાના બંગાળીપુરાના પરામાં સંઘીત સાંઘીય મંડળ છે. તેમાં અમને મેંબર બતાવતા અને સારા સંઘીતસાંઘીનું સંઘીત હોય ત્યાં અમને ધરે પણ આમંત્રણ મળતું હતું. બંગાળમાં કાકોતર માસમાં દુર્ગાપૂજાનો પ્રભુ ધાર્મિક ઉત્સવ આવે છે. એ એક માસ આખા બંગાળના કિંદુએ બહુ જ ઉત્સાહ અને ધાર્મિકતા ઉજવે છે. ઝાંઝીએ, બેંગા અને સરકારમાં પણ એમનાં કેટલાક વિવેકો પબ્લીક તહેવારો તરીકે ગણાયા છે. વર્તમાનપત્રો પણ એ વિવેકોએ બંધ રહે છે. ધરે ધર દેવીની મૂર્તિને હાથેરી આવે ઉત્સાહ બતાવે છે. અર્ધા સાંસારિક રીતરીતને અને પ્રથાએનો સંબંધ બંગાળી કિંદુએએ આ દુર્ગાપૂજા સાથે બંધાયે છે. ધાર્મિક નાટો, પાનાઓ અને શરણોથી આખી રાત બંગાળી પ્રભુ ધાર્મિક ઉત્સવનું મહત્વ વધારે છે. દેવદેવીઓની ધૌરણિક આખ્યાયિકાઓના પ્રસંગોની મૂર્તિની સુંદર મૂર્તિઓ બતાવી મેળા કરે છે. બંગાળી મહત્ત્વ પોતાની વરસની વધારાની કમાણ પણ આ જ પ્રસંગે વાપરે છે. અમને બંગાળી મિત્રો તરફથી ઠીક ઠીક આમંત્રણો મળતાં અને અમારું સારું સન્માન રાખવામાં આવતું હતું.

નિશ્ચય વચે પ્રસંગે પણ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અમને આમંત્રણ મળતું. બંગાળના રસમેળામાં અને રરિદા નાગની સ્વાદિષ્ટ મીઠાઈ ધણી વખતે અમને ખાવા આપવામાં આવતી હતી. દીપાળી પ્રસંગે અમે પણ બંગાળી મિત્રોને નોતરતા. ભાષા રરમે હાલે એઓનો અવર જવર નહોતો. બંગાળી પ્રભુ પ્રચ્છી માંસ ગાય છે. જીવણે પણ એ વસ્તુએનો ઉપયોગ કરે છે. એટલે મદનોજનો વિષય મરળ નહોતો. તેમ જ બંગાળી પ્રભુ સખત પડે પાતે છે. એટલે જંમ સ્ત્રી સન્માનનો પ્રમંજ મારા મારે હતો જ નહિ. સુધારેલા બંગાળીઓના આક્રોમમાજમાં સ્ત્રીઓને પુરોની જેવી જ સન્માન રહે છે. પરંતુ બહુ થોડા જ ગુજરાતીએ આક્રોમમાજના સંબંધ ટોપે છે.

વેપારના વિષયમાં અને તેને લગતી સંસ્થાઓમાં ગુજરાતીઓનો યોગ્ય હિસ્સો છે. બંગાળીઓની વેપારી સંસ્થા થી બંગાળ નેશનલ એમ્પાયરમાં થોડા ગુજરાતીઓ મેંબરો છે. પરંતુ પોતાના વેપારના પ્રમાણને સમર્થન આપવા મારવાડી અને ગુજરાતી વેપારીઓએ ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ એમ્પાયર સ્થાપી છે. એમાં ગુજરાતીઓ આગળ પડતો ભાગ લે છે. સેક્રેટરી ગુજરાતી છે. ઘણા પ્રમુખ પણ ગુજરાતી વેપારીઓ થયા છે. એ સરકાર તરફથી માન્ય થયેલી સંસ્થા છે ને ઘણું સાફ કામ કરે છે. એને પોર્ટટ્રસ્ટ, રેલ્વે કમીટીઓ અનેક બહાર સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિત્વ મળેલું છે. તેનો લાભ ગુજરાતી વેપારી એમ્પાયરને પણ મળે છે.

ધી સીંધીઆ સ્ટીમ નેવીગેશન કં. લીમીટેડ એ ગુજરાતી સંસ્થાઓમાં મુખ્ય છે. એની કલકત્તાની મેનેજમેન્ટ સરસ છે. મુંબઈની વીમા કંપનીઓની એજન્સીઓ પણ ઠીક કામ કરે છે. એક વીમા કંપની ગુજરાતી અમલ નીચે સાફ કામ કરી રહી છે. એલ્યુમીનીઅમનું એક કારખાનું પણ ગુજરાતી મેનેજમેન્ટથી ચાલે છે. વેપારી ઇન્ડસ્ટ્રીમાં ગુજરાતીઓ રસબરેલો ભાગ લે છે. તેમણે પોતાનું સ્થાન જમાવી લીધું છે. કાંલસા, કાપડ, મીઠું, ચોખા, જુદા, ખંડ, કરીઆણું, વહાણવડુ, શરારી વગેરેમાં ગુજરાતીઓએ મોભાને શોભે તેવો ભાગ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. બંગાળના ગામડાઓમાં તેમનો પ્રવેશ મારવાડીઓ જેટલો વ્યાપક નથી. છતાં તેઓ ગામડાઓમાં પણ ટુકોનો રાખી બેસા છે.

કલકત્તામાં જુદાં સૌથી અગ્રગણ્ય અને મોટા વેપાર છે. જુદાંની અનેક મીઠો રકોચ સાદસથી ઉભી થઈ છે, જે કે શેરહોલ્ડરો સાફ ટકા ઉપર ઢિંદી છે છતાં જુદાં વધુવાની મોટી મીલોની વ્યવસ્થા, દેખરેખ અને ઉપરીપણું રકોચ મેનોના હાથમાં છે. જૂતકાળમાં આ ઉદ્યોગે ભારે મેટા પ્રમાણમાં નફા આપ્યા છે. ઢિંદમાં કોઈ પણ ઉદ્યોગ કરતાં એ ઉદ્યોગ વપારે સારી હાલતમાં અને રિયલિમાં છે. એ ઉદ્યોગે કેટલાક વરસો સુધી ત્રણસોથી ચારસો ટકા જેવડી અસાધારણ મોટી વહેંચણીઓ લાગીદારોને આપી છે. આપણા મુંબઈના મુકીપતિઓ કોણ જાણે આ માટે એવા નફાવાળા ઉદ્યોગથી દૂર રહ્યા છે ! શરૂઆતમાં એકાદ મુંબઈના વેપારીની મીલ હતી. પરંતુ ખીજઓએ પાછળથી એમાં ભાગ ન લઈને એક સરસ તક ખોઈ. હવે મારવાડી ભાઈઓએ ચાર પાંચ મીલો બાંધી છે. ગુજરાતીઓમાં શેઠ આદમજી દાઉદભાઈની એક જ મીલ છે. હમણાં જુદાં મટે કુસંપને લીધે કંટાળીને અમથ છે. છતાં એ મીલ ઉદ્યોગ ચાલુ નહિ તો આપતો જ રહ્યો છે. હજી બાર આખા ઉદ્યોગ રકોચમેનોનાં હાથમાં છે. તેઓએ એક સુધી કરી અઠ્ઠાવીસમાં માત્ર ચાલીસ કલાક મીલો ચલાવી માલની પેલાજ બહુ આછી એટલે જરૂરિયાત મુજબ કરી ભાવે ટકાવી રાખ્યા હતાં. પરંતુ હવે ઢિંદુઓની પણ ઘણી મીલો બંધાઈ છે. થોડો વખત કામ કરવાથી નથી મીલોને ગરે મળતો નથી. જેથી એકસંપી ટુંટી ગઈ છે.

પારસી ભાઈઓ ઢિંદમાં જેમ સર્વ સ્થળે આગેવાની બરેલો ભાગ લે છે. તેમ કલકત્તામાં પણ તેઓ સારા શહેરીઓ તરીકે ગણાય છે. સરકારી ઓફિસો, વેપાર, ઉદ્યોગ, વગેરેમાં તેમનો હિસ્સો ઠીક છે. માહનનાં સીનેમા અને નાટકગ્રંથો આખા ઢિંદમાં ફેલાયેલાં છે. આંર, જે, ફર્સ્ટમલ્ડ સી. આઈ. ઇ. કલકત્તાના શેરીકે થયાં હતાં.

પ્રતિવેલકર જાહીત

અગત્યના કાનૂનનું પાલન કરવાનું છે

અંગત જીવનમાં

સર્વે પાત્રો અને જાતો

અટકાવી લાવે

વધારે છે

પ્રતિવેલકર જાહીત

વજન ૫૦ ગ્રામ

વાલની મુંઝવણમાંથી રક્ષા કરે છે

પ્રતિવેલકર જાહીત ને લાવવાનું છે

દરેક કોઈને, એક સ્ત્રી અને બાળકની

લખો-એમ પી પ્રતિવેલકર ૨૦ નંબર

ગુજરાતી દાનશીલતા તો કલકત્તામાં પણ વધી છે. સૂક્ષ્મ, કન્યાશાળા, લાયબ્રેરી, ધર્મશાળા વગેરે તેના કબજે હોય છે.

આખા જગતની મંદીએ બંગાળના વેપારને પણ ઘેરો છે. જેથી સ્વાભાવિક રીતે કલકત્તામાં ગુજરાતીઓ ઉપર તેની અસર થઈ છે. ગુજરાતી નવા આગતુકાને હવે નોકરીઓ મળતી નથી. થોડી થોડી બેકારી પણ દેખાય છે. વેપારમાં નફાને બદલે નુકસાનીઓ આપવી પડે છે. ઉલ્લેખમાંથી પુરતો મીઠા રસ ઝરતો નથી, ફેટલીક મોટી વેપારી પેઢીઓ ધાસી ગઈ છે. ગુજરાતીઓની સ્થાવર મીલકતોમાંથી ભાડાં ઓછાં આવવાને લીધે પેદાસ ઓછી થાય છે. નોકરીઓ માટે ગુજરાતીઓ પગથીઆ ધસી નાખે છે. દેસ તરફ પાછા જનારઓની સંખ્યા વધી છે. ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિ અને શક્તિ ઘટી છે, વેપાર પણ ઘટ્યો છે. છેલ્લાં પાંચ વરસોએક પછી એક વધારે ખરાબ ગયાં છે. હજી એ મંદી ક્યારે જશે તે પણ અટકળી ચક્રાતું નથી. કલકત્તાનો ગુજરાતી વર્ગ અમછવી નથી. મોટા ભાગે મધ્યમ વર્ગનાં બનેલાં છે. સાંકડી કટાડીમાં વસતું, આબો દિવસ વૈતરું કરવું, નહિ રમત ગમત કે આનંદપ્રમોદનું સાધન કે શક્તિ, કરકસરથી રહેવું સારી શુદ્ધિ અને આરોગ્ય જેવો ખોરાક પણ મળે નહિ. બહારથી ગાલ ઉપર તમાઓ મારી સારો દેખાવ રાખવા પ્રયત્ન કરવો; પરંતુ અંદરથી બે ટંક ખાવા જેટલું પણ મળે નહિ એવા મધ્યમ વર્ગના ગુજરાતીઓના મોટા ભાગ બહુ દુઃખી છે. કલકત્તાનો વેપાર ફેટલો ઘટ્યો છે તે નીચેના આંકડાઓથી જણાશે.

વરસ	આમદાની	નિકાસ	સરવાળો
	૧૦૦૦ રૂપિયામાં	૧૦૦૦ રૂપિયામાં	૧૦૦૦ રૂપિયામાં
૧૯૨૯-૩૦	૮૪૧,૩૬૧	૧૮૬,૨૪૬	૧,૦૨૭,૬૦૭
૧૯૩૦-૩૧	૫૧૫,૬૪૩	૧૪૪,૯૭૩	૬૬૦,૬૧૬
૧૯૩૧-૩૨	૩૪૬,૬૪૭	૧૭૧,૬૨૦	૫૧૮,૨૬૭
૧૯૩૨-૩૩	૩૫૧,૧૦૫	૧૭૩,૮૯૯	૫૨૫,૦૦૪
૧૯૩૩-૩૪	૩૨૫,૮૫૯	૧૧૯,૩૬૦	૪૪૫,૨૧૯

આ આંકડાઓ ઉપરથી જણાશે કે કલકત્તામાં મંદીનું ફેટલું મોટા પ્રમાણમાં ખેસ છે.

ગુજરાતી વરતી નર્મ વેપાર હોય ત્યાં જ દોડે છે. જનતા સુધી બંદોબાજી હોય તેમના સાદસ માટે અતુકૂળ પડે છે. જંગાળનું જીલું ખંદર ચટગામ પણ ધારણ વેપારનું સ્થળ છે. ગુજરાતીઓની વસ્તી ૨૦૦-૩૦૦ માણસોની છે થોડી જરાતી પેઢીઓ પણ છે. વેપાર ન હોય તેમાં સ્થળો માટે ગુજરાતીઓ ઉદાસીન છે.

બંગાળમાં ચાદ, ચોખા, અને ભુટની મોટી ખેતી થાય છે. પરંતુ જમીનદારો ખેડૂતો તરીકે ગુજરાતીઓ કાંઈ જોવા સાંભળ્યા નથી. ખેડૂતોને જમીન પુરતાં રસકસ પતી નથી, ને પેદાસ થાય છે તેના અર્ધોં ઉલ્લેખ ઉપજના થાય છે. આથી જમીનદારો ખેડૂતો બહુ જ દુઃખી છે. જંગાળના ગુજરાતીઓ અમછવી નથી એટલે ખેડૂત અને રીતા બંને ધંધાઓ તેમને માટે વર્ત્યા છે.

હિન્દુસ્થાન કોઓપરેટીવ ઇન્શ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(સ્થાપના ૧૯૦૭)

અગત્યના આંકડા :

ચાલુ વિમા	રૂ. ૧૦,૬૩,૦૦,૦૦૦. ઉપર
લાઈફ ફંડ	„ ૧,૭૪,૦૦,૦૦૦,
કુદરતે ચાપણુ	„ ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦,
આંકણીનો વધારો	„ ૧૮,૬૭,૦૦૦,

નવો વિમા તા. ૩૦ એપ્રિલ ૧૯૩૫ ને દિને પૂરા થયેલાં ૨૪ દરમ્યાન

રૂ. ૨,૫૨,૦૦,૦૦૦ ઉપર

ખોનસ

૬૨ વર્ષે ૬૨ હજારે

ઑન્ડાઉમેન્ટ વિમા ઉપર રૂ. ૨૩

આખી હાંદગીના વિમા ઉપર „ ૨૦

મુખર્ષી શાખા—કામીસેરીઅટ બીહોંગ; કાટ.

[વિજેત્રી : પુરસ્કાધાન પૃ. ૧૨૨]

મનોહર : (અચંખાથી) હું શું કશું ?

સરિતા : ત્હમને બે પત્નીઓ અત્યારે છે ને ત્હમે—

મનોહર : —પણ ત્હને એ કાણે કહ્યું ?

સરિતા : મને ત્હેણે. પણ ત્હમે તે છતાં યે મ્હારી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો. તો હવે ત્હમે વિચાર કરો કે એ પત્નીઓનું શું ? એમના સુખ માટે શી તજવીજ ? આપણે બંને સુખી થઈશું—હું તો અનહદ સુખ મેળવીશ પણ એમનું શું ?

મનોહર : (જરા અકળાઈ) પણ, એ ત્હારે જોવાનું છે કે મ્હારે ?

સરિતા : બંનેએ. મનોહર ! જૂંટવી લીધેલું સુખ હું માણી કેમ શકું ? ને ત્હમે કેમ જૂંટાવા છો ?

મનોહર : આ શી ઘેલણ આજ ત્હને વળગી છે ? સર ! આટલા દિવસથી તું મ્હારા હૃદયને પારખી નથી શકી ? ત્હને મ્હારા જીવનમાં સૌથી પ્રિય વ્યક્તિ તરીકે મ્હેં સ્વીકારી છે. ત્હારે ખાતર હું સર્વ કાંઈ કરવા તૈયાર છું. ત્હને જીવનમાં કશી યે ઉણપ ન બાસે તે માટે હું મ્હારું સર્વસ્વ ત્હારે ચરણે મૂકું છું. ત્હારા સ્વપ્ના, ત્હારી બાવનાઓ, ત્હારી અભિલાષાઓ મૂર્તિમંત કરવા, ત્હારા સંઘળા કોડ પૂરા કરવા હું ઉત્સુક બન્યો છું. ત્હારી પાસે શાં સાધનો નથી ?

સરિતા : પણ, એ બધું યે બીજા પાસેથી જૂંટવીને જ ને ?

મનોહર : (જરા કચવાઈ) સર ! આમ કેમ કહે છે ? આપણા લગ્નને આગતે જ દિવસે આ શું કહે છે ? આ ત્હારા બોલ મ્હને ફેટસો આઘાત કરે એ તું સમજ શકે છે ? હું ત્હને કશું જૂંટવેલું નથી આપતો. મ્હેં કાંઈને નથી આપ્યું તે જ ત્હને આપવાનો છું.

સરિતા : (આવેશમાં) શું ? કદી કાંઈને નથી આપ્યું તે ?—

મનોહર : હા, સર ! હા. તું નહિં જ માને. પણ મ્હારા જીવનમાં સૌથી પહેલી ત્હેં જ પ્રેમજ્યોત પ્રગટાવી છે. આજ સુધી હું જે કદી નથી અનુભવી શક્યો ત્હેનું ત્હેં જ મ્હને દર્શન કરાવ્યું છે. તું મ્હારી જીવનધાર બની છે. તું હવે મ્હારા જીવનમાં અનિવાર્ય છે.

સરિતા : મનોહર ! આ શું કહો છો ! ત્હમે મ્હને તો ઉતરો છો પણ પોતાને પણ, ઉતરતા તો નથી ને ? પહેલી પત્નીને છોડી બીજી કરી ત્હારે ત્હમે શાથી પ્રેરાયા હતા ? વિપદા માટેના પ્રેમને લીધે જ કે નહિ ?

મનોહર : સર ! હું ત્હને ઉતરતો નથી તેમ મ્હને યે નથી ઉતરતો. માત્ર આજ સુધી દુનિયાને ઉતરી છે. હું આજ ત્હારી આજળ—આપણે લગ્નથી જોગ્યા પહેલાં જ—પ્રુત્તે પ્રુત્તો એકરાર કરી નાંખ્યું છું. સર ! ત્હારે મ્હારી વાત માનવી જ પારો. વિમલને મ્હારે સંયોગવશાત્ સ્વીકારવી પડી છે. ને પછી મ્હારે તમાચાથી મોઢું લાલ રાખી દુનિયાને ઉતરવી

પડી છે. વિમલા માટે મ્હારા હૃદયમાં પ્રેમ ન્હોતો ને નથી, ઉગતી જવાની-
ના દિવસોમાં કું એનાથી મોઢાથો ને પ્રેમના આભાસમાં સપડાયો અને
છેવટે એની સાથે લગ્ન કરવાની મને ફરજ પડી. સર! કું મ્હારી
નિર્જાળતા કબૂલ કરું છું કે કું કે સંત નથી. ત્યારે જવાનીનું નેમ
પૂર નોસમાં મ્હડવું હતું તે વખતે એક મુન્દરી સ્લામેથી આલીને મ્હારા
જીવનમાં આવી ને અંતિમ જીવને એત્તમાં કું મોઢાથો.

સરિતા : પણ તો પહેલી પત્નીને છોડી એના કરતાં આને જ છોડી દાત તો !
આનો જ સ્વીકાર જે ફરજના બાવથી ત્હમને અનિવાર્ય લાગ્યો છેવડું
બાન પહેલી પત્નીની બાતમાં ત્હમને ન થયું !

મનોહર : સર! હું એક વાત જૂલે છે કે મ્હારી પહેલી પત્નીને માટે મ્હારા
માતાપિતા જવાબદાર હતાં ને વિમલાને માટે કેવળ કું જ જવાબદાર હતો.

સરિતા : (કાનિષ્ઠા ક્રોધથી) માતાપિતા જવાબદાર! મનોહર, પરબુવા ત્હમે
મથા દતા, સપ્તપદી ત્હમે જ ચાલ્યા હતા, સંસાર ત્હમે જ ચલાવ્યો
અને કેટોટલી મળ એ મરુ નવચોવના પાસેથી ત્હમે જ લૂંટી અને

સર્વોત્તમ મીરા નાવા દુધ બ્રશ

દાંતને દરેક ખુણામાંથી સાફ કરે છે. એના વાળ ઉત્તમ ગાંતના હોવાથી મજબુત
અને સફાઈબંધ રહે છે. આપનું બ્રશ 'મીરા' જ હોવું જોઈએ.

મી
રા

મી
રા

મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા અમૂલ્ય દાંતના રક્ષણ માટે વાપરો.
સબળે ટેકલે મળે છે. આજેજ અરીદો.

હીલ ઇલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

સ્ટોનક હાઉસ, પ્રિન્સિપલ રોડ, મુંબઈ.

છેવટે એક—(કોથના આવેશમાં બોલી નથી શકતી એટલે થોડીવારના મૌન પછી) મનોહર ! એ સ્ત્રીના આઘાતની કંઈપના ત્હને ઠાઠ વાર કરી છે ! (અચાનક કથાકતું લાન થતાં) ઠીક, પછી શું ?

મનોહર : સર ! કદાચ મહેં એને 'યે અન્યાય કર્યો હતો. પણ વિમલાની બાબતમાં હું એટલો જ સર્વાંશે જવાબદાર છું. એ લાનને લીધે મહારં સર્વ લક્ષ વિમલા તરફ જ રહ્યું હતો. હું જેટલો એનામાં ફસાયો હતો તેટલી જ એને 'યે મહેં ફસાવી હતી એ વિચારને લીધે હું વચનભંગ કરી એને રજાગતી ન મૂકી શક્યો. મહારે લોકાપવાદને ન ગણકારીને એને સમાજના એક બહિષ્કૃત અને તિરસ્કૃત બનીને પણ એ સાથે મહારં જીવન જોડવું પડ્યું, એટલું જ નહિ, પણ અમારો પ્રેમસંબધ પૂરેપૂરો અસ્પષ્ટિત દેખાય એવું વર્તન રાખવું પડ્યું. વિમલાને 'યે ખબર નથી કે મહારા હૃદયમાં શા શા ઉલ્કાપાત આઠ-આઠ વર્ષોથી સતત ચાલુ રહ્યા છે. એની મોહિનીમાં હું ફસાયો પણ એમાં એનો શો વાંક ? મહેં એને મહારી અંતર્વેદનાની ગંધ સુદાં કદી આવવા નથી દીધી. તેમ એની ઉપેક્ષા કે અવગણ 'યે નથી કરી. પણ સર ! મારં જીવન એક પાંગરના પ્રાણી જેવું થઇ ગયું છે, મહારં પ્રાણુતરવ નિરંતેજ બની ગયું છે, મહારો જીવનચક્રિત કુંઠિત બની ગઇ છે, મહારો ઉદાસ ઓસરી ગયો છે, મહારો વિકાસ અટકી ગયો છે. સર ! સર ! હું જ મહેને આમાંથી ઉગારી શકીશ એ આશા ત્હારો પરિચય થયો ત્યારથી મહેં રચી છે ને પોષી છે—

[કોથ યાચ છે ને આંધા મારે છે. કણ્ઠેકના મૌન પછી નીચેનું બોલે છે.]

પણ, હું બૂલું છું. આટલાં વર્ષ મેં જે નિલાબ્યું તે જીવનના અંત સુધી શા માટે નિલાવી ન શકું ?

[સરિતાની સામે જોઇ વચ્ચે રહે છે.]

(આવેશમાં) સર ! હું શા માટે અહીં આવી ? મહારા ચૂંચાઇ ગયેલા જીવનમાં વધારે વિષેપ કરવા શા માટે હું અહીં આવી ? હું આવી ન હોત, ત્હને જોઇ જ ન હોત તો મહારા જીવનમાં આટલી અશાન્તિ તો ન આવત. સર ! હું જા, અહીંથી ચાલી જા; આ ગામ છોડી ચાલી જા; મહારા જીવનમાંથી ચાલી જા. (દેખાડ પાસેની ખુરશી પર બેસી જાય છે) મહારા જીવનમાં સુખની આશા કેવી ?

[સરિતા ઢઢે છે ને મનોહર પાસે જઇ એની ખુરશી પાસે બેસી રહે છે.]

સરિતા : (મીઠાચથી) મનોહર ! આમ મુંઝવે નહિ. ચાલો પેટું ત્હને શું લાગ્યા છે એ મહેને બતાવો. એ ડબ્બીઓ ક્યાં મૂકી ?

[આસપાસ જાય છે ને આગામ ખુરશી પાસે ડબ્બીઓ પડેલી જોય છે.]

આ રહી. (તે છે ને ઉધાડે છે.) ઓહો ! મનોહર સુંદર એરિંગ સુંદર ચીંટી ! ને સૌથી સુંદર રિસ્ટોરેશન ! (મનોહર પાસે જઈ, લાડથી) મનોહર ! આ બધું મ્હારે માટે છે !

[મનોહર નિમ્નતઃ બેઠી રહે છે.]

મનોહર ! આમ શું કરે છે ? બોલોને.

[હાપચીવી મનોહરનું પોટું ઢાંચું કરે છે ને ઝીંકી વળે આંખિઆંખ નિહાવે છે. મનોહર જ્યાં સ્થિત કરે છે.]

જરા વધારે ! જરાક દસો ! (ખુરશી લઈ પાસે બેસે છે.)

મનોહર ! આમ શું કરો છો !

મનોહર : કમલે ને પમલે મુશ્કેલીઓ આપ્યા કરે ત્યારે માણસ શું કરે ? ત્હારી ઉપર મહેં આપ્યા બાંધી રહેનો છું નાથ કરવા માટે એટલે શું યાચ ? બલે, ત્હને થોડા થાકે તેમ છું કરી શકે છે. (ઉભો થાય છે.) હવે કું જઈશ. એક વાતની સ્પષ્ટતા કરી લઉં : મ્હારે ત્હારી ઉપર કોઈ પણ ખર્ચ નહીં કરવું. અને છું કહીશ તો દરેકી ત્હારી સાથેના પરિચય પણ ઓહો કરી નાંખીશ.

હાંદગીના વીમા માટે સહર સ્વદેશી કંપની

સ્વ. સર મનમોહનરામ રામજી નામદારે હસ્તક સ્થપાયેલી અને બ્રિટિશ વેપારી ડિરેક્ટરોની દેખરેખ નીચે ચાલતી ધી હન્ડીયન મર્કેન્ટાઇલ ઈન્સ્યોરન્સ કું. લીમીટેડ છેલ્લાં અઢીવીસ વર્ષથી વીમા આધમની સેવા કરી દિગ્ગી જનતાનો મંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવી રહી છે. આ સુખચરિત સંસ્થાની ધીમે ધીમે જેવી સુંદર પ્રગતિ થઈ છે તે નીચેના આંકડાઓથી સદાજ સમજાય છે :—

વરમ	આવક રા.	રીઝર્વ ફંડ રા.	નફો વહેંચ્યો-રકમ
૧૯૦૮	૭૧,૮૨૧	૩૫,૦૦૦	૫
૧૯૧૬	૭૧,૮૧૨	૨,૧૧,૧૨૧	૧૧
૧૯૨૪	૧,૦૨,૨૫૭	૫,૧૫,૦૦૦	૧૨૧
૧૯૩૨	૧,૩૬,૪૧૪	૭,૪૮,૦૦૦	૧૫

કુલ અરેકંધામત રા. ૧૨,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ફળ એ જ વધુ પેસા બર્બોચી આલુ રહેતી પોલીસી; વધારાના પ્રીમીયમ વર્ષે અર્જનતાનો સંપૂર્ણ લાભ; હર પાંચ વર્ષે આપોઆપ ઓહાં થતાં પ્રીમીયમવાળી ચોખ્ખા; વાર્ષિક પ્રીમીયમ પર રાહ દેના વજતી વિ. વિ.

વધુ વિગત માટે જાઓ :—

હ. એચ. દેસાઈ, ખ. એ. લાલકે મેનેજર,

ધી હન્ડીયન મર્કેન્ટાઇલ ઈન્સ્યોરન્સ કું. લી. ઓ

સર હીરોચલા અહિતા રોડ, કોટ, મુંબઈ.

સરિતા : મનોહર ! અસ, આમ રીસાધને ચાલ્યા જશો ? ત્હમને નથી લાગતું કે આપણી બંનેની આજની નિંખાલસ વાતચીત અતિશય જરૂરી હતી ? અને તે એ આપણે લમથી જોડાઈએ તે પહેલાં—

મનોહર : (મંદતાથી) હશે.

સરિતા : હશે નહિ. (ઉભી થાય છે.) આમ જુઓ. આજે ત્હમારે ત્યાં અત્યારે મ્હારે જમવાનું છે. આ બધું અત્યારે જ પહેરીને આવું ને ? ને સાડી કંઈ પહેરું ? આજ તો ત્હમારી પસંદગીની પહેરું.

મનોહર : એમાં હું કંઈ ન જાણું.

સરિતા : તો કંઈ નહિં !

[રીસાધને બારી પાસે જઈ બહાર જતી ઢલા, રહે છે.]

મનોહર : (એની પાસે જઈ) સર !

સરિતા : (બહાર જ નજર રાખી) મ્હારી સાથે ન બોલશો.

મનોહર : સર ! આમ જો.

[એક ડાહ્યાઈ સરિતાને ફેરવી પોતાની સામે જોતી ફરે છે ને પછી એને ખભે હાથ મૂકી નજરે નજર માંડે છે.]

વાહ, ત્હારી રીસ—

[સરિતા સ્મિતભરી નજર માંડે છે ને અચાનક મનોહર વિસદાશ્વ રીતે એણી ટો જોઈ રહે છે. સરિતા સ્ફોજ ચમકે છે ને એનું સ્મિત ભૂંસાઈ જાય છે. એ જરા નજર ને મોડું ફેરવી લે છે.]

સરિતા : (ખભાપરના હાથ દૂર કરતી) મનોહર ! આમ શું જોઈ રહ્યા છો ?

મનોહર : (જગ્યા જોવા) સરિતા ! ત્હારી અખિમાં મ્હને કેંઈ ઉંડી ઉંડી અવનવી છતાં પૂર્વ પરિચિત એવી ચમક જણાઈ, ત્હારા સ્પર્શથી એવા જ કેં વિલુપ્તવાહનો મ્હારા સૌમેરોમમાં સંચાર થવા જેવું થયું—

સરિતા : હીક, હવે તો જશો. અહીંથી. મ્હારે હજી ત્હમારે ત્યાં આવવાની તૈયારી કરવી છે. અને—હા, એક વાંત તો ત્હમને કહેવી રહી જ ગઈ. આજે મ્હું કેરમમાં વિસદાને ‘ હવે જોમ ’ આપી છે. આજ મ્હારો વિજયદિન છે. એટલે મ્હારે પૂરી તૈયારીથી ત્હમારે ત્યાં આવીશું છે.

મનોહર : સારું, ત્હારે હવે ક્યારે આવીશ ? (બારણા પાસે જાય છે.)

સરિતા : અર્ધા કલાકમાં આવું છું.

મનોહર : હીક, જઈશું.

(જાય છે.)

સરિતા : (આરામ ખુરશીમાં પડતાં નિઃશ્વાસ મૂકી) ઓ પ્રભુ !

[વિચારમાં પડી રહે છે ને પાકો પકે છે.]

[અપૂર્ણ]

મેમો હંદગીની પ્રાથમિક જરૂરીયાત છે.

— એ શી અનનું —

સીલ્વર જ્યુબીલી વર્ષ

૨૫ વર્ષની લોકસેવામાં કંપનીએ કરેલી પ્રગતિના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

લાઈફ ફંડ રૂ. ૪૦ લાખથી વધુ
દાવાઓ ચુકવ્યા રૂ. ૨૩ લાખથી વધુ
ચાલુ વીમાઓ રૂ. ૨૫ કરોડથી વધુ

મળેલાં યા લખો:—

ધી
એ શી અન એર્યુરન્સ
કું. લી.

હેડ ઓફીસ: એશીઅન બીલ્ડીંગ, બેલાર્ડ એસ્ટેટ, મુંબઈ
પ્રાંત્ય ઓફીસો: કલ્કત્તા, મુરત અને રોયન રોડ, અમદાવાદ.

[પ્રતિભા-પ્રણયની વા પ્રણયની ? : પુરઃસંધાન પૃ. ૧૩૦]

“ ભૂલ્યા ભૂલ્યા ભટક, રાજ પર સહુ કોઈ હસો કરે ? જુઓને કોના પર મમારો ચાલે છે ? ને રાજ આમ છોકરડાંથીએ મ્હાત થાય ! ”

“ વાર, ત્યારે તીખાં તમતમતાં શાક્યાકે તો પક્ષતન ને સેનાપતિ જ ના ? ત્યારે જાણ કોણ, મારા રાજ ! ”

“ રાય-તું ”

“ અરર ! એ શું બોલ્યા રાય-તું કે રાય-હું, મ્હારા રાજ ! ખમબોળા ! ”

“ રાય-તું ! રાય-તું ! રાય-તું. ”

“ હા ! આપ ! હા ! રાય હું ; પણ બા, મ્હારાં વિજયાદેવીને પ્રતાપે, ” મામ વાટમાં અરધો પરધો પહોંસો તો કપાઈ ગયો.

હોકારને ભાંગતી આ બાગમાં ફેંજત પડવા માંડી. વિજયાના ગુણગાને કલ્પનામાં સુખાનાં રંગદેલીલાં ચગવ્યાં.

“ ત્યારે ત્હમે ય કાંસો છ ખરા ? ” “ અરર ! એ શું બોલ્યા ! ખમબોળા. આપણે તો ગંગાજળીયા કલાલો બાઝારના ધરાક, લા ! ન-દોહીયાં હાટડીની રંગ-ચાલી આપણે તો બસ, જેને દીયતું હોય તે દીયે. ન કુટી બહામતું ખર્ચ, ખમબોળા ! ”

“ આ રંગ હાટડી ક્યાં આવી, ભટક ? ! ”

“ લા, ગામના ગોદરેથી થોડાક જ મળે છે. ચારે કોર ખેતરાંને વચમાં એ ગંગાજળીયો આવેલો. કરો ટાંઠાં તન ને મન, ખમબોળા મહાદેવજીની કિરપાએ ગંગાજળ-હાલ્યાં જાય છે ના ? !

“ ગંગાજળ ? ! હું ત્હમારા જેવો દેડકો નહીં ભટક. ”

“ હોકારે કંઠા, હોકાર ! આ શિવરાત્રિના પરચા ત્હમે શું જાણો, ખમબોળા સંતકુષમાં આજની માઝમ રાતે તો, શા ચમત્કારો બને છે ? પાણીમાં કંઈ હેસે ચડે છે. મહાદેવજીની કિરપાએ જળ દેવતાય કંઈ અડપલાં રમે છે ? કંઈથીએ તે પામીએ. કાંસુ હોય તો બા, લહું એ છે, મયખાનું ; દીયતું હોય તે દીયાય. આ અમને ત્યાં વિજયાપાન મળે. ને ત્હમને ત્હમારો કસુમ્બો. મહાદેવજીની કિરપાએ શિવરાત્રિની માઝમરાતે પાણીડાનાં અમૃત યષ્ઠ જાય છે ને જેવો કંજો તેવો એમાં રસારવાહ, કસુમ્બો કંજશો તો કસુમ્બાના રંગ-પાણી મળશે, લા ! સંત-કુષના અમૃત ચટકાં તો દેવ-લોકોને ફાલેલ. આ ત્હમારો કર્નેપો ગોપિકાની ગોરસી ! કંજતો એવી રંધ મઘની મટકી તરે એ ત્યાં, ખમબોળા, લા, પાસેના ખેતરમાં ઘડીક નિરાંત કરજો, થોડું છોડજો. મંથરાતને સમયે અપ્સરાનો આવો દેખાશે. ધૂપ, દીપ, નેવેદ, ચંદન કપુરાદિથી ભરેલાં પૂજાપાત્ર સહિત અપ્સરા આભનાં સરસ્વિમાંથી ઉતરી આવશે. અપ્સરા સંત-કુષના ઝકકારેપરને કુમકુમ અક્ષત, ચંદન ચોડી અર્ચન કરશે. અર્ધપાદાદિથી પરમ પુષ્પનું આરાધન કરશે. આરતીના ઘંટાનું રણન થાય ત્યાંસિધી ફવાની પાલે સંતાઈ લપાઈ ખેસી રહેજો. આરતી વેળા યષ્ઠ ન-યષ્ઠ ત્યાં ગરેડોપરની એકે બાલદીમાં એક પગ મૂકજો, ને બીજી બાલદીએ હાથે રેકવી રાંદનું છુદું મૂકી ગરેડી ગરરગર થાય કે સંતકુષમાં સરપી પડજો. ”

“ ને આ બધા કમરત દાવ દા મારે છ ? ”

“ બાપુ ! બાજ સિવરાત્રિની માઝમ રાતે હી મહાદેવજીની કિરપાએ થી બીલા યહ રહે છે ? કમ્પા પી પીને તે અવતાર કાઢયે અવતાર. ”

“ હવે પીએ અમૃત અમૃત ! અમ્મોળા ! ”

[અમૃત છાન્ડ જ તદ્દમારી કમ્પનાને કંઈ કંઈ મદદગીવાં કરી મૂકે છ ના ! આ તે અમ્મરા; ત્હેનાં તે અધરામૃત પીવાનાં દોષ, દીવે રાખજો મ્હારા બાપા ! કમ્પનાનાં મલ્લુચિયાં ને રોકેય કોણ ?]

“ આ દા અપ્પોળા અમ્મરાએ રાખો છ, કદછ ? ”

“ બાપુ, અમે તે લયપયતા ગોળા પેટમાં ગોઠવ્યા કરીએ એટલે ગોળા જ મળ-ગલીએ ને ! આપે વળી અમારા દસગતા દરિયા પર રહેમ કરી તે મેંકું પંડથી બને છ ચાકરી કરી લાઇએ, સંસારિયામાં તે દ્વાવાય છે ને દ્વાગાય છે, અમે બતાવી છ આ સ્વર્ગની ફેરી, પણ છ તે જેના કમ્માં લખ્યું દોષ તેને લીધે ને ! લક્ષ્મી ચાંદેસા કરવા આવે ત્યાં મ્હોલું ધોવા જાય એને કહીએ વશું ? ” -આટલું ઉંઝડિયું વનુભાની કમ્પના સગાવવા મારે બસ ન્હોતું ? ! કદછ તે કદેશ્વર આજાન ઉતરી પડ્યા, વનુભા સગમ્યા, તેનું શું ? કાંઈ અમૃતની જાલદીયાં હંટાવ કરશે કે ? !

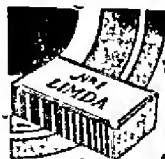
મહાસિવરાત્રિનું આજ પર્વ છે, સુષ્ટિવ સામરસાન કરતા કથાક અગ્રોષ યહ મળા છે, તમિઝાએ સજા વિશ્વને વીંટી લીધું છે, સતતે સોયો વળી ચ્યો ક્રોડે, પર્વગીનાના તેજ જેવા કાંઈ કાંઈ મુંપગમાં ઝલુકે દીવડા બને છે, હજી કમ્પા જ સાંસકાગની આરતી તે યહ મહ, પણ આજ તે અખંડ રીપમાળ મગજિગાં આખી રાત થવાની છે.

વિભૂવણોદમાસિ મુગ્ધમોગિ વા

ગજાજિનાલમ્બિ વુકલધારિ વા ।

કપાલિ વા સ્વાદયયેન્નુચેષરં

ન વિશ્વમૂર્તેરવધાર્યસે વપુઃ ॥

બનાવનાર:
વેલ્ડેબલ સોપ વર્કસ
કોલકટા, મુંબઈ
મદ્રાસ

સ્વૈચ્છ્યનો સહાયક
ચામડીનો સંરક્ષક
લીમડા
જાવાનો સાબુ
સધાએ કેળાસે માટે છે

જે શરીર ભૂખણીથી ભૂખિત છે તે જ શરીર સર્પોથી વેષિત પણ છે. એ શરીર ગળચર્મ પણ ઓઢે છે; એ જ શરીર સુંદર સુંદર ગાઢમૂલ્ય વસ્ત્રધારી પણ થઈ શકે છે; જે શરીર કપાલપાણિ છે, એજ ચન્દ્રમુકુટ પણ છે, જે વિશ્વમૂર્તિ છે એ શરીરનું એક રૂપમાં નિશ્ચય કાણ કરી શક્યું છે ? (કુમારસંભવ)

બિંદી પત્રો સડે જતાં હતાં. મંદિર-ભદ્રેશ્વરનું મંદિર-ધ્વનિથી ગાજ રજું છે:—

जडता पशुता कलङ्कितता कुटिलचरत्वं च नास्ति मयि देव ।

अस्ति यदि राजमौलि, भवदाभरणस्य नास्ति किं पात्रम् ॥

હે રાજ શિરોમણિ ! હું નથી જડ, નથી પશુ; નથી કલકૂટી, નથી વક્રગતિ; આ ચાર શુભથી મુક્ત છતાં પણ. આપ મહારા પર કૃપા કાં ન કરો ?

હે નાથ ! કહી આપ કહેશો કે નહીં નહીં આ સર્વ શુભ મહારામાં મોલુદ છે; તો તો હું કહીશ કે વળી તેથી તો આપના અંગનું ભૂખણુ ખનવા હું વિશેષ લાયક છું તો નાથ ! આપ મને કેમ ધૂતકરો છો ? આપે ગંગાજીને શિર પર સોઢાવ્યા છે, શું એ જડ હાંડંગાર શીતળ નથી કે, નાથ ? ? મને આપ હાથમાં ધરી રજા છો; ને આખર તો આપનું કૃપાપાત્ર એ પશુ તો. ખરું ના ? કલકૂટી ચન્દ્રને તો આપે વળી મરતકને મુકુટ બનાવ્યો છે. સર્પને તો આપે દેવાના હાર કરી ઝૂલાવ્યા છે; હે સ્વામિન ! સર્પ વક્રગતિ નથી શું ? ત્યારે મુંઝે એવો તે કયો અપરાધ કયો છે કે મને આમ હડધૂત કરી મૂકશો ? હે નાથ ! હું આ બધાં કુલકલ્યાણો હઉં તો તો આપની કૃપાનો અધિક પાત્ર નથી શું ? !

શ્રી. ચંકરાચાર્યની ચંદ્રસ્મૃતિ.

अतर्ज्योतिर्यद्विज्योतिः प्रत्यग्ज्योतिः परात्परः ।

ज्योतिर्ज्यોतिः स्वयंज्योतिरात्मज्योतिः शिषोऽस्म्यहम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

આમ શિવ-ધૂન લાગી રહી હતી; ત્યાંથી રંગા ચાલી નીકળી. એના ધટદેવ-હૃદયનાથ તો સંતકુહના ઔઞરેશ્વર,

હાથમાં પૂજપાત્ર રહી ગયાં છે; કુમકુમ પગલે આનન્દસુરભિ વેરી રહી છે; માંગલ્યની મૂર્તિ જ નજો ! એનું પુણ્યધરંત્ર શુભવદન શું પ્રસાદવદન હતું નજો ! આ શું અદ્ભુત ભયું. આસપાસના ઘેરા અન્ધાર ગર્ભમાંથી નજો ચન્દ્રિકા પુટી નીકળી ! સુરમંગામાંથી કાષ્ઠ અપ્સરા પુટી નીકળી નજો !

વનુભા કુવાની પાગ પર પડ્યા પડ્યા એલાં ખાતા હતા. અપહરા તો ચારી પુગી, મેરીડી પરની આલસીમાં ટાંટિયા મોઢવી દીધા ને વનુભા પ્લેઆ તળીયે. પણ, આ શું વિપતડી ? રાંઠવું પુટી ગયું ને હવે વનુભાને પોતાની રિયતિના બરાગાર ખ્યાસ આપ્યો. શિવ ! શિવ ! હરે ! વનુભામાં ગંગાજગના કસુઆ મદાદેવજીને પ્રતાપે યંધ ગંધાતા કે નહીં એ જોવાના દેશિકોસ રવા ન્હોતા. દારિ આગતેમ નજર નાખી. આ સમે-આ વિઠ સમે કાણ એની બારે ધાય ? રાત્રિ ખાવા ઘાતી હાથ, એમ

વાંધી હતી. સંતકુષ્ઠ !-અત્યારે રોશન નરકનો કુક જાની ગયો હતો કે શું ? વનુબા આમ તેમ મિથ્યા તરફથી માં મારે,

રંભાએ ઊંચે ઉમંગે જાહેરની આરાધના માંડી, પરંતુ આ શું ? આજ સંતકુષ્ઠ આમ ધુનતી હતી કે શું ? કુવામાંથી આવતા હતા સંગ્રહ-ઝીણા જેથી ને કસણ જળમાંથી જ્યારે ઉંડા ઉંડા જ્વનિ વેસતા હતા; ચૂંકે છુટકે ! આ જળમાં આત્મનાશ કા ?

“ રંભાએ સાદ ક્યો-કાણુ રે ! છે શું ? ”

વનુબાના ‘ હે પ્રભુ ! હું ’ નો ‘ હે ’ વાતાવરણમાં કુખી ગયો.

રંભાને બચ્ચે પ્લેઝ્યો થાપ્યો- ‘ હું, પ્રભુ હું ! ’

“ હે ! હે ! સંભવે ? ! મ્હારા નાથ ! આપ ! પ્રતિપાત્ર ! બન્ધ કરો; બન્ધ થઈ ! ” રંભા બાળ જ બૂઝી ગઈ. આજ શિવરાત્રિને શુભ વર્ષે જે કંઈ ના જાને તે એણું ! ! હે નાથ ! આપની હું સેવા કરી ચકું ? અગ્નિવર્ણમાં તરંગિત થવાની આ પગ હતી ! પ્રતિમાને વાચા દુદી હતી, પણ આ જ શિવરાત્રિની માત્રમ રાતે શું ન સંભવી શકે ?

આજ પશુપતિની કૃપાએ પશુનેય વાણી દુટે તો પ્રતિમાને કેમ નહીં ? રંભાએ પાગપર વાંકી વળી, દીન અધીન રારે પ્રતિમાને વીનવતાં કર્યું- “ નાથ ! ત્હમે તો દેવું જાણો છો ને, અંતરભરી ? ! ઘરણાગતવત્સલ પ્રભુ ! ત્હમારી કૃપા-લક્ષરને હું ‘ હેલુ’ ‘ જંલુ’ છું, તે ત્હમણથી અગતવયું જ્ઞાન, પ્રભુ ! ત્હમારી ભાંતો તુદી પ્રતિમાની રંભાએ રંભા એ મ્હારા લાગે ઉડતી કસાનતરેઆ છે. મ્હારે તો નવી જળાધારી, નવું જાણ, તવું યાત્રા જોઈએ જીએ, પરંતુ, જ્ઞેરી આલમ સાંભળે ત્હારે ને ! શી પડી છે આંધળા જગતને ત્હારો જેવના ? કંઈક મેંડાં ને કંઈક પીધેલાં; કહેવું ન જોતે ? કંઈ ચરેલો કંઈક હાસિલ ..છેલ્લી ઉપાધિએ વનુબાના માન સરવા ક્યો.”

“ દીવેલ-હાસિલ પણ તેં બીલું નહીં ક્યુમ્મો હો !-” કુવામાંથી પ્રભુતર આવ્યો. આ જગા રહેવું તુદી ચકું છે, તો બીલું બાંધી બાલતી ઉતારો તો અંગ ન્યાયા જોરી ! ! ”

મુક્ત આપવાના અર્થે

SAVING CLOCK

નૈપ્યુન

૨૫૪ આવી કુંડલીપર
૬૪૫ હયાતીપર

નફા નાં
૯૯૮૬૩ માં
પોલીસી
લેનારને
મલે છે.

નૈપ્યુન એસ્થુઅરન્સ કુંડાલી

વિદ્ય પાસેથી માર
રેકીટ મુબક

“ હેં, હેં ! ત્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રશ્ન નથી કે શું ? ” રંભાના અવાજમાં આનંદ-સ્વપ્ન ફરી ગયાની આતિ લહેરી હતી, ધુમરી હતી, અકસ્મિત ગુસ્સો હતો.

“ એતો હું દોષર, વનુબા દોષર. ”

“ કકરાતમાંથી બાકા પરવાર્યા ? ! ” રંભાના અવાજમાં કકરાઈ ને ગુસ્સો બહુકર્તા હતાં. સ્વપ્ન, ફેડનારને કપાળે દેસ સિવાય બીજું શું ? !

“ મેં તોરી ગોઆ 1-લાયાર હલ્લનો રોષીલા અવાજને ઉતાર હતો, ” અવાજમાં આવડી મુકુતા તે કપાળી આવી ? ! શી મળી રે મારજ ? 1-એ સંભળો છો કે ના ? બાંધી મુંજ નીચી નમેલી હતી. ગોષોમલર મવરી ગાય બન્યોતો. લીલાવતનો મુકો પાંતરીયાનો પોપટ બન્યોતો; પાંગરો કે ના, મધુરી મેના !

લોક-કવિ, ત્હને પેલી પંકિત ક્યારે સ્ફુરી ? !

“ લવંચ કેરી લાકડી યે રામે સીતા માખીં જો.

ફૂધેરી દુહલીએ સીતાએ વેર જ વાળ્યાં જો. ”

આહી તો સીતા યે નયો; ને રામજી એ નથી. પણ કલ્પનનાં મલમલીમાં હતાં ને ! ! તેનું કેમ કરીએ ? !

“ બાપ, રહેમ કરો, રહેમ કરો ! ”

“ અરે જેણે શ્રદ્ધાની અમરાપુરીની કચુંબર કરી નાંખી, તેના તરફ તે દયા ! આજ ક્યાં અવનવા આસોક ઉષ્ણતાતાં, તેને સાટે જેની એવકુશીથી અન્ધારા ઉમેચવાનાં રહ્યાં, તેના તરફ કઠણા ! જેણે અકલ્યા ગુલાબી સ્વપ્ને ફેડ્યાં, તેને તો ધરે કુણા કે કઠણા ! સિવ ! સિવ કરો દોષર, કકરાળાં મ્હને માળ કે તમ સરખા પોઠીયાને બચાવું તો. ”

“ ભગવાન ત્હમારે બહું કરો. ” સનાયને સંજારતાં અવાજમાં તો અનાયતા હતી.

ગુલાબી-ફુલ ગુલાબી વલ્લ દજી ગુસ્સાથી લાલચોળ હજું.

“ ભગવાન પણ ત્હારા જેવા ઉતરેલ માટે નવરો પડતો હશે ને ? ”

“ ઈન્દર લેજો, બલમનસાઇ ખાતર, ઉગારી દ્યો, ઉગારી દ્યો. આજની સેવા લેજો સામરો; ફેમટ જનાર નથી. ત્હમને સોને મદતીય...”

રંભાનો મિત્તજ હાથ ન રહ્યો. મદાવજો જેને મદાવવાનાં હોય તેને !

“ આકળાં મા યાએ જનદગળા / હોડો શું કરે ? શું ન કરે માતાજી ! ”

રંભાના ઓહલપમાં અનુકરણની સેર ફુટી !

“ પામર, આજ સિવરાત્રીની અમૃત પર્વણીએ ત્હારા જેવા જનવરને પણ આમ મરતાં મારાંથી ન મૂકાય, સંભળ, પામર, એક ચરતે ત્હારો ઉદાર શક્ય છે. ”

દોષરે જુમકર જેડી દીન વાળી બાખી: “ માતાજી ! એક નહીં પણ અનેક ચરત પાંગવા તૈયાર છું. ”

“ જો ઉમરેમરની પ્રતિમા નવો પ્રમત્તો પડશે. કુવાના યાજ્ઞ પર પણ કુવાના જાખ સંગીપ મુર્તિનું અમરેમરનું દોરે જંધારનું પડશે. દોરામાં મહાવેલની બખ્ય પ્રતિમાની ગોહવજ ચરો નેહએ; દોરના જાખમાં સિવપાર્વતીની આરત-મુર્તિ; મંદિરમાં સોનેરી શૂંગો પોતીરો, ને જાણએ મજપતિ ને કિવાની મુર્તિ, આ પ્રમાણે

સર્વ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવી પડશે; મંદિરમાં નિત્ય સેવાને માટે પુત્તરીની વ્યવસ્થા કરવી પડશે; સોમવારે સોમવારે યાગ; અને આવજી માણ ને મહાશિવરાત્રિની અનોખી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. "

" કબૂલ. "

" પુત્તરીનું માસિક વેતન—"

" કબૂલ. "

" દીપમાળા ને કુંડલિગજનાની મોઢવણી—"

" કબૂલ. "

" આલસના ઝણુકારે કાપરામણી કીડી આઢી રક્ષન કરવા આવતું પડશે. "

" કબૂલ; કબૂલ મંજુર; કબૂલ હંજુર; કબૂલ. "

શંભુએ નવું દોરકું કુવામાં સેરવ્યું.

હાથે ડાલ બાંધી ને એ તખ્તાસન્નરીત ચમકેર બહાદુર થયા.

શંભુના એક લેકડાં, એક લેકડાં, એક-એકા. ની ઠંડી મરકરી ગરેડી કરી રહી હતી. સાચ તજ મણુનું નાણુક પુલકું, ઘેપર બેંગાણું હવું ને ઉંચકનાર-મહારે માથે ફુલના દડા.

એ નવનું પાણીના ધડા એ એણીની હેમપૂતળી હતી. શબ્દોમાંથી શી ચમત્કૃતિ છે ! હેમ-પૂતળી ને બસે હેતપૂતળી શું બેકું ? આ એણીમાં તો કંઈક સ્વપ્નોની સુવંજીરજ છે, આ બધી માયાદૂતને બસે કુવામાં નિસરણી હેત તો ! નિસરણી ન્હોતી કે ?—તિરખીએ છ, હડે રેર.

જાગેજલા—

એકાદ લાકુ મ્હેઠાંમાં ન મૂકીરે.

×

×

×

જાગેજલા મરુપમજેરિવાલિઃ ।

મરુપેન સા લેલિ લિલગનમરુપા

લલિવરે લાલ લમાર લાલા ।

મારોહજાર્ધે નવમીયમેન

લામરુપ સોપાનમિલ પ્રમુક્તમ્ ॥

પરનુ, ધારે જો એરના રક્ષ-ગરા વિષમાં પુટી નીકળતા નથી, એક જાણુ જામો મીઠેર; મીઠુ નાણુ જેના મુખમાં હજી કુલિપાર્ધન છે એટલું નિર્દોષ પંખીકું. જમરતો કંબે-સહી ન કો એવાં કિરીયને વળી પડીતી ચીંમ ?—

અંતરના સ્વમેવ પ્રેમાકુર રપખરતો કંબ તો કિરીય બાપકું સહી રપુ 'વે'; પરનુ જાસા કારમા અમ્યુપદાર ! ૧—

વર્ષ લહેત પ્રમરુપ વેલર્ષ

શિરીયપુર્ણ ન પુનઃ પત્રિગિઃ ૩૧ (કુમાર સમ્બત્ત)

૧ 'લાગણ' અને સ્વનુમતિની આ કપામાં વાલક વચાવતિ - વચાવિ પુર્ણકૃતિની સમ્બત્તીના રમ પુરી રહે. મહારા તો જાનુઆરીએ મરુપેન જાતરની મજેરીની કુંજ રહી છે. શંભા પાર્વતીની કુલિપાર્ધન તેની કંઈક પ્રતિષ્ઠાવાળી ? મ્હેરેશ્વરીની પ્રતિમાની, હાથે કાલ દેવદૂત ન રૂરે ? પિતા પુત્રીનાં કુમળા કાલ પુરવા જનનમાં કાલ જન્મી પુરેવાના વચાર કુખમરુપે ન રહે ? મ્હેરે કહે તે એ જ સુદ--

કર્ષ પ્રચલનકુલા કરે દ્વાઃ

કાલવાના કીમ છે રેર દુઃ ૧

[ભાલણુ : પુસ્તકાનંદ. ૧૩૪]

લખેલા સપ્તશતીના મંથને આધારે મંત્રતંત્રમાં ભાલણુ રચ્યો. પચ્ચો હોય એવું માનવું
 ઠીક નથી, સપ્તશતીનું ભાષાંતર તો અનધિકારી વર્ગને માટે ક્યું છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં ભાલણે સંન્યસ્ત લીધું હશે એવો તર્ક થાય છે. પરંતુ એના પુત્ર
 ઉદ્ભવે રામાયણમાં “ મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી ” એ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ભાલણને
 લાગુ પડતો નથી. “ મધુસૂદનાશ્રમ ” એ કાષ્ઠ અન્ય સંન્યાસી હોવા જોઈએ
 અને એણે કાષ્ઠપકાથ ઉદ્ભવને ઉપદેશ દીધો હશે. તેથી ગુરુ તરીકે તેનું સ્મરણમાત્ર
 ઉદ્ભવ કરે છે. કેમકે જો ભાલણે સંન્યસ્ત લીધું હોય અને તેણે મધુસૂદનાશ્રમ નામ
 ધારણ ક્યું જ હોય તો પછી ઉદ્ભવ અને વિષ્ણુદાસ પિતાને પ્રણામ કરીને મંથ
 લખવાની રીતિ રાખે છે,^૧ તે ન રાખે અને મધુસૂદનાશ્રમને જ સ્મરે. પરંતુ અહિં
 તો પિતાને પ્રણામ કરવાથી તે વિદ્યમાન હોવાનું સમજાય છે. આવા વિરોધને લીધે
 ભાલણે સંન્યસ્ત લીધું હોય એમ માની શકાતું નથી. ભાલણની ગાદી, પાવડી વગેરે
 મળી આવતાં અવશેષો જોતાં તો તે ધણા જૂના નથી એ સ્પષ્ટ છે. એટલે ભાલણની
 મહત્તા સ્થાપના આ કંતકથા ઊભી કરી આવા અવશેષો મૂકવામાં આવ્યા હોય એ
 અસંભવિત નથી.

ભાલણુ અને તેના ગુરુ

ભાલણે પિતા મિત્રાય અન્ય ગુરુ અધ્યયનાર્થે કર્યા હોય એવું લાગતું નથી
 એવું : ઉત્તરકાશ્મીરીમાંની એક તુક ઉપરથી જણાય છે.^૨ એથી “ ગુરુપદ્મકમ્બને
 પ્રણમ્ય : ” “ ગુરુકૃપાએ કવિતા સાગરમાં આવે ભક્તિ ઝોટજી ” વગેરેમાં આવતા
 ગુરુ શબ્દથી પિતા સૂચવાય છે. પરંતુ પ્રવાખ્યાનમાં ભાલણે પોતાના ગુરુ વિષે એક
 સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

શ્રીપાતજની કૃપા કરિ નિં કયા કંઈ કહેવાય,

કહે કરિ ગુરુ તમ્હા અહનિશ પૂજું પાય.

કડવું. ૧૮.-૨૦

ભાલણે શ્રીપાત ગુરુ કયો હોય તો પણ તેમની પાસેથી ભક્તિ અને જ્ઞાનના
 ઉપદેશ સિવાય ભાલણને બીજી પ્રાપ્તિ યદ્ય નહિ હોય. કેમકે સપ્તશતી, કાશ્મીરી જેવા
 મંથોમાં ગણપતિને ગુરુ તરીકે સંબોધી કાવ્યો લખાયા છે. ત્યાં શ્રીપાતનું સ્મરણ
 નથી કે નથી ગુરુના પ્રોત્સાહનો સ્વીકાર. એટલે અધ્યયન વગેરે તો પિતા પાસે કરેલું.
અભ્યાસ

કાશ્મીરી, નૈપથ, મહાભારત વગેરે મંથોનો તેનો મહત્ત્વ અભ્યાસ તે તે મંથોના
 આધારે લખેલાં કાવ્યો પરથી જણાઈ આવે છે. કેટલેક કેટલેક શુદ્ધ ભાષાંતર છે ને
 કેટલેક કેટલેક અનુવાદ તથા નવો ઉમેરો દર્શાવનારો છે. મૂળનો અભ્યાસ એણે કર્યો
 હતો તે વિષે પોતે જ લખે છે :

૧ મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી, સમી તેનું નામ,

પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને ગાથા દરિદ્રપ્રકાશ.

૨ જુઓ કુનોદ નં. ૨

નૈવધ અગ્નિ મહાકારતમો કવિ કીર્તિ અતિ લીધી,
કાલણે પ્રીતિવદ્ય કાલણે બાલણે તે કીધી.

૫૦ નગાખ્યાન.

નગાધરાખ્યાન, કુવાખ્યાન, મામળી આખ્યાન, હરસંવાદ, બાલકમ્પલીસંવાદ
વગેરે જોતાં, તથા રામ ભાગલીલા, દશમસ્કંધ વગેરેનો ખ્યાલ રાખતાં બાલણે પુરાણો
તથા રામાયણ અને ભાગવત સારાં વાંચેલાં એ નિઃસંશય છે. નગાધરાખ્યાનમાં
૫૫ પુરાણ વર્ણવેલો ઉલ્લેખ છે.

સત કહે છે કૌનક પ્રત્યે ૫૫ પુરાણી સાર
બાલ્ય એક પ્રતિજ્ઞા કરીને તે કથા કહું વિસ્તાર.

કુવાખ્યાનમાં કાશીખંડ વિશે છે:—

વિશ્વે કથાએ કહી તે કાશીખંડ વિસ્તારી,
સંવાદ અમરત્ય મુનિ તણે ને સોષામુદા નારી,

વગી દશમ સ્કંધમાં:—

કથા જે ભાગવતે બોલી હરિવંશે વિસ્તાર,
અન્ય પુરાણતથાં સર્વ આશી આણી એકે ધર.

૬. પૃ. ૨૪૮,

બાલણે સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યાનો સંભવ જોઈ નથી. કાદમ્બરી જેવા પ્રયો
વાંચના નાટકોથી વિપ્રુક્ત ન રહે. જતાં તેનો પણ ઉલ્લેખ છે:—

એકે કવિએ વર્ણવ્યું નાટક કરી પ્રજાએ,
કહે બાલણ બાલ્યે કું રે રહ્યો કરીને ખંધ,

આ ઉલ્લેખ હનુમાન નાટક, કે ઉત્તરામચરિત વગેરેનો હોય.

સંસ્કૃત બાકરણ અલંકાર તથા પિંજાગનો પણ અભ્યાસ હોવાનું સંભવે છે.
બાકરણ અને અલંકારના ગાન વિના, કાદમ્બરી, નૈવધ વગેરે પ્રયો સમગ્ર
કાલ્ય જોવા નથી. વગી કાદમ્બરીમાં તે બાલણે નવા અલંકારો પણ ચોળ્યા છે. તે
વખતની સંસ્કૃત શીખવાની પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ તો બાલણ હાલુ કૌમુદી કે
સિકંતાકૌમુદી જેવા બાકરણના પ્રયોગી વેચતો રહ્યો હોય એ સંભવનું નથી. તેમજ

આસરનું બ્રાહ્મી તેલ

સ્વચ્છ, સુંદર અને સુવાસિત મગજની રાક્ષિ વધારનાર તેલ

આપણા બ્રાહ્મી તેલથી આપણો ખેડો, ટાંચ, શેડીમાછટ, આંખની કાલકા અને સોજો
આંખમાંથી વારંવાર પાણી પડતું, વગેરે દૂર થાય છે, અને આંખનું તેજ વધે છે તેમ
જ મગજને કંડક વગેરે છે. વાગને માટે તેમજ ફરિરે ચોળી બાંધા માટે અને રીને
વાપરી કામ થાય છે. એમાં મુખપિત્ત ક્યો છે, સપળા વાપરીને સંતોષ થાય છે.

ધી આસર કેમીકલ વર્કસ, ૩૩૭, કાલા બજાર, મુંબઈ. ૨.

સાહિત્યદર્પણ કે રસગંગાધર જેવા અલંકારના અંથોને સ્પર્શ કર્યો ન હોય એ પણ હીક લાગતું નથી. રાગ તાલના જ્ઞાન વિષે પોતે લખે છે.

‘તાલમય’ સહસ્ર અર્થ પદ્યધે બાંધું’ નળાખ્યાન,

‘મુરખજન મોહ કરવાને બાલણુ કવિ અભિમાન.

કુટુંબ

બાલણુનાં કુટુંબી જનો રસિક હશે. શકિમણીવિવાહ વગેરે કુટુંબીજનો માટે લખેલાં અને તેથી તેમને સંતોષ ન મળવાથી સત્યભામાવિવાહ લખેલો.^૫ આ જીજ્ઞો કાણુ કાણુ હતાં તે વિષે સચના મળતી નથી. બાલણુના બે પુત્રો તેમણે રચેલા રામાયણના અંતથી જાણીતા છે. તેમાં મોટો ઉદ્ધવદાસ વિશેષ જણેલો^૬ અને સંસ્કૃત અંથોને અભ્યાસી હતો અને પિતાના કાવ્યપ્રસાદને પ્રાપ્ત કરનાર હતો. વિષ્ણુ-દાસમાં એટલું જોડું હીર ન હતું. ત્રીજો પુત્ર ચતુર્ણજ નામે હતો. પરંતુ તેના વિષે ખાસ જાણવા જેવું મળ્યું નથી. ૨૨. બારતીના કથનાનુસાર ભીમ નામે બાલણુનો એથો પુત્ર હતો. આ ભીમ નરસિંહની દારમાળામાં આવતા ભીમથી અને હરિલીલા પોષ્ટ કથાના ભીમથી ભિન્ન હતો. દારમાળાનો ભીમ રામાનંદી હોય એવું એની હકિત પરથી લાગે છે. અને બાલણે રામબાલલીલા તથા તેના પ્રથમ બે પુત્રોએ રામાયણ લખ્યું અને બાલણે “ બાલણુ પ્રભુ રઘુનાથ ” એવું કેટલેક સ્થળે રઘુનાથને પ્રભુ માની નામને એ રાખેલી અંકિત કર્યું એ જમથી ભીમને બાલણુનો પુત્ર માનવા મન લક્ષ્યાત્મક હશે. જો આ જ ભીમ બાલણુનો પુત્ર હોય તો સંવત ૧૫૧૨ માં દારમાળા રચાઈ તે પૂર્વે ભીમ અને નરસિંહને સંવાદ થયો. આ વાંત સંત્ય હોય તો ભીમ જોહામાં જોહી વીસ વર્ષની ઉમરનો હોય. અને ભીમને જ્યેષ્ઠ પુત્ર માનીએ તો બાલણુ રહેજે પાંત્રીસ ચાળીસ વર્ષનો હોય એટલે બાલણુનો જન્મકાળ સંવત ૧૪૬૦ ની આસપાસ અને વધુ વિચાર કરતાં સંવત ૧૪૫૦ નો માનવો પડે. આ હીક લાગતું નથી. આ ભીમ અને ઉદ્ધવ બંને એક જ હોવાનું માની શકાતું નથી. એ બંનેની પ્રકૃતિ જ ભિન્ન લાગે છે. ઉદ્ધવ શાંત છે અને ભીમ તોરાંતી છે. કૃષ્ણ ભકિતની ધર્મ્ય કરનાર છે. ઉદ્ધવ મિશ્ર ભકિતને કંઈક અંશે માનનારો છે.

૫ ભીમ જ્યેષ્ઠ પુત્ર નથી કેમકે દારમાળાને ભીમ વીસ વર્ષનો હોય એવું દેખાતું નથી. સંન્યાસીઓએ પણ ભીમને અમણી કરી વાચ્યુક કર્યું છે એટલે આ ભીમ પ્રૌઢ હોવો જોઈએ. એવી તક તો કોને કંટીએ મળ્યા ભીમ પ્રધાન સંન્યાસી

૫૨ ૧૩૨- દારમાળા.

૫ જો આ ભીમને તો વેદાંતનો પણ ચરકો છે. કેમ કે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રસાદ કરનારો છે. (પદ. ૨૫, ૩૧ વગેરે) ન્યારે ઉદ્ધવ કેવલ રામને, સીતાપતિને માનનારો છે. વળી બાલણુ કુટુંબ પણ સરળ વૃત્તિનું છે. બાલણુની વિશ્વ મયલો પક્ષ કુટુંબીજનોને ન હતો. ઉદ્ધવ લીમના એ સંન્યાસીઓમાં પ્રખ્યાત હોય તો શા માટે ઉદ્ધવના નામે રામચણુ લખે અને સંન્યાસીમાં જણીતું ‘મધ મયલ’ ભીમ નામ બહેરમાં ન રાખે ?

૬ અધ્યાત્મક રામાયણને અંશે પણ કશો વિચેક,

દનુમાન નાદકમાં કહ્યું છે, હરમણુ સીતારામ

(કંડુ ૧૨, ૧૩, રામાયણ ઉદ્ધવનું).

આ ભીમ દરિયાના પોણકળા લખનારા ભીમથી જિન્ન છે. એ ભીમે દરિયાના પોણકળા સંવત્ ૧૫૪૧ માં રચી. ઉદ્ભવતી રામાયણ સંવત્ ૧૫૭૫, ૧૬૮૭ વગેરેમાં દુકો દુકો પૂરું થયું જણાય છે. તેમાં ઉદ્ભવના વામ લગભગ સંવત્ ૧૫૫૦-૧૫૬૦ માં પૂરો થતાં તે સદૃશ થયો હોય એમ માનવું પડે છે. આ ભીમ વિખ્યાનો દાસ છે ઉદ્ભવ સીતાપતિનો દાસ છે. અને દારમાજાનો ભીમ રામનો દાસ છે એટલે સમકાલીન હોવા છતાં દરિયાના ભીમ આ બંને કરતાં જુદો છે. વળી દરિયાના ભીમ મુંડુત પંડિત હોવા છતાં જાતે બાલણી હોય એવું લાગતું નથી કેમકે પોતે બાલણીનો મહિમા ગાય છે અને તેની સેવા કરાવતું જણાયે છે,

પહિલું વિપ્રચરણ વંદીછ અપરિ પદારથ નુ સંધીધ;
વાડવનજીં વચન મગ્યોસ દા હં કૃણુહ કથા રચોસ,
અહનિશ કરે વિપ્રની સેવ ભૂમિતથા ને જનમ દેવ
નેહની વાણી નિર્મલનીર પાતક કુટલ તણાં શરીર.

(હરિ. પે. ૩. ૧. સો.) પ. ૧૨. ૫૬-૫૭. ,

વળી

આવી દિવનપ્ર ભાગુ પાછ મનપ્ર કીધુ બહુત પસાધ. (એર્ન) ૬૬

વિપ્રતજીં વચન પામીઉં કરોડી મરતક નામીડા. ૭૨

એટલે જો કે આ ભીમ વિખ્યાદાસ ભીમના નામથી જાણીતા થયો છે અને " ભીમજયુષ વિખ્યાનુદાસ " એ રૂપિ હસ્તિ ઉપરથી વિખ્યાદાસ એવું નામ મળીએ તો પણ ભીમ બાલણીપુત્ર હોવાથી બાલણીપુત્ર વિખ્યાદાસ પણ આ ભીમ નથી. વળી બાલણીપુત્ર વિખ્યાદાસ આ ભીમ જેટલું સરસતીનું દાન પણ કરાવતો ન હતો, કેમકે જાત બાલણી પાસેથી તેને જમાવણી શીખવું પડેલું. એટલે બાલણીપુત્ર ભીમ હોવાનું દંત કથાને આધાર ન માનવું પડે છે.

ધર્મ

બાલણીનો ધર્મ કયો હતો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. જેન ધર્મની રહેજ પણ અમાર જણાતી નથી. સામાન્ય રીતે જોતાં તે કંઈકનો પૂજક હશે અને સાથે સાથે દેવી, કૃષ્ણ, રામ વગેરે દેવા પ્રતિ ભક્તિના અંકુર રુપમાં હશે અને એની ભક્તિએ

શ્રીમતી બહેના,

આપની રંગમેરંગી સાડીઓ સાથે મુખેળ સાપના સોનાના મુંદર મીનાકારી ટાંગીના મેળવવાનું એકજ માનીતું મથક:—

નાગરદાસ વીરચંદ એન્ડ સન્સ, હવેલીઓ,

૩૩, સ્પેરશી મારકેટ, મુંબઈ, ૨.

લેટેસ્ટ ડીઝાઈનના મીનાના સાચા માતી ભંધેલાં સુમખ.

કિં. રૂ. ૧૦ અને વધુ.

મિત્ર. ભક્તિનું સ્વરૂપ પદ્યનું હશે. મૃગી આખ્યાન શિવરાત્રીનો મહિમા સૂચવવા અને ખીલીપત્રથી અપૂર્ણ શિવલિંગની પૂજનું ઉત્તમ ફળ લાખવું - લખ્યું છે એટલે એ શિવમતનો તો હોવો જોઈએ. ચંડીપાઠનું બાધાંતર કયું માટે તે શક્ત મતાનો હતો એમ માનવાનું કારણ નથી. નવરાત્રમાં શક્તિની સ્થાપના અને ચંડીપાઠનો મહિમા પ્રચલિત હતો. વળી સપ્તશતીમાં બાલજી બાધાંતર કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાયો છે.

જેને પુરાણનો અધિકાર નહિ સ્ત્રીશુદ્ધ કરે કામ,

બાધાએ કરી બાધીયું અભિકા કેરું નામ.

કૃષ્ણલીલાનાં પદો લખવાથી તે યુદ્ધિમાર્ગનો હતો એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ સર્વ દેવોને પૂજ્ય ગણવાની શુદ્ધિથી તેના પણ ગુણ ગાવાની તેને હેતુ હતી.

મનમહિ ઇચ્છા એવી શ્રી બાગવત દશમ સ્કંધે..

શ્રી કૃષ્ણ ક્રીડા મહિ છે ધણી તે કરીય પ્રબંધે. દશમ-૫૬-૧ છં

રામભક્તિ પ્રતિ પ્રોદાવસ્થાથી શ્રીપાત ગુરુ ચર્તા કંઈક વિશેષ વલણ યથું ઠીસે છે. “ બાલજી પ્રભુ રઘુનાથ ” એ વાક્યથી રામભક્તિનો સ્વીકાર કર્યો ઠીસે છે. જો કે પ્રેમાનંદે પણ પોતાનો આવા પ્રકારે ઉલ્લેખ દશમસ્કંધમાં કર્યો છે. બાલજી પોતે રામભક્ત હોવાનો સ્વીકાર કર્યો છે :-

બાલજી પ્રભુ રઘુનાથ માદરો મુક્તિનો દાતાર. રામબાલચરિત્ર.

સીતાપતિ ગોકુલ અવતરીઆ સસવતી સુત બોલેરે

ખીન્ને એવો કો નથી જે આવે બાલજી પ્રભુની તોતેરે. દશમ ૭૨ મું પદ.

બાલજી પ્રભુ રઘુનાથના કરતાં યાન ઉજોય. નળા. ૨ છં કંડુ ૧૦

વળી,

રઘુનાથની કૃપાથી. ગાંધ. છિ બાલજી તિના ગુણ; નળાખ્યાન.

બાલજી પ્રભુ રાધવને જોતાં કૃષ્ણ સંપર્ગાં જશેરે. રામ બાળલીલા.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણ એ રામનો અવતાર છે, એના સમો ખીન્ને કો દેવ નથી, એ જ મુક્તિદાતા છે, અને તેણે જ કૃપા કરી તેથી બાલજી તેના ગુણગાવા સમર્થ થયો છે; એવું શ્રીરામને ઇર્ષ્યા તરીકે સ્વીકાર્યાનું વારંવાર સૂચન મળે છે. એટલે કેવળ માનાય અને આદરને અંગે મહિમાસૂચક આ રામનામનો ઉલ્લેખ બાલજી કરે છે એવું મનાય નહિ. શ્રીરામ બાલજીના ઇષ્ટદેવ હશે તો પણ અન્ય દેવો પ્રતિ તેનું વલણ આ સમયે ઉપેક્ષાચૂરિતું તો નહિ જ હોય. જો એવો સંભવ સ્વીકારીએ કે તે અન્ય દેવોની ઉપેક્ષા કરતો હતો તો વૃદ્ધાવસ્થામાં દશમસ્કંધ સંકેલીને તૈયાર કર્યો એમ માનવું ઠીક ન લાગે.

ઉદ્ધવની રામભક્તિ જોતાં બાલજીની પ્રોદાવસ્થાથી રામભક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી હોય એમ માનવું પણ અયોગ્ય નથી. કેમકે પિતાપુત્ર સંબંધે રામભક્તિના સંસ્કાર પડ્યા હોય, બાલજીને શ્રીપાતજીની કૃપાથી એ ભક્તિ સ્ફુરી અને ઉદ્ધવને મધુસૂદન સંન્યાસીથી યદ્ય, તે વખતે રામાનંદી સંન્યાસીઓનો રામભક્તિનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ સર્વોપ હોય એ નરસિંહની દારમાગાથી સિદ્ધ છે. બીમ અને અન્ય સંન્યાસીઓ શ્રી રામની ભક્તિ કરવા વારંવાર નરસિંહને પ્રેરે છે :-

પ્રમાદ પુરી- શમ તણ જેણે વિષય સમ આપો તે પ્રજા નહિ પાકાણ.

કાર- ૫૬. ૪૪

ભીમ- ભીમ કણે છૂટી નારાયણ જે જપતે હું રપુપતિ ગાય.

કાર- ૨૧

શમણ વિદ્યા જાણુ કવચગ તારે હું જેને મન વિચારી.

કાર- ૧૩

ભીમ કણે જેણે શમણ જોગજ્યા છૂટયો તેને આ મર્જવાય.

કાર- ૧૫

રપુપાય- શમને મૂળી શું મરી રહો છે આચાર્ય આચાર્ય.

કાર- ૫૬. ૧૧

જન્મ સંવત્

આજણેનો જન્મસંવત્ નિર્જીવ કરો મુરોચ છે, નરસિંહ, હરિચીલા વગેરે
ભીમ, કાન્હાપ્રજાંશ વગેરે પદ્મવત વચેરે આજણના મુખકાલીન કવિઓ દ્વારા જે
નિર્વિવાદ છે, આજણે કાન્હેમાં રચા સંવત્ આપ્યો નથી, પરંતુ બીજાવારનું નવા-
ખ્યાન સંવત્ પંદરમે પીસ્તાળીપ્રમા સખાનું છે જેમાં સંવત્ મળે છે:

પંદરમે પીસ્તાળીપ્રમાર્થિક આથ નગમુજ્જ્વલમણ,

૫૬ ખટ્વનને સાત કથી છે હરિજ્જ્વલા વિજયમણ,

આજણે અન્યપ્રમામાં રચા સંવત્ નથી આપ્યો તેથી આ સંવત્ બોરો છે
અથવા કાળ જેણે નથી સખ્યું એમ માનવાનું કારણ નથી. નિષિદ્ધર પણ નથી
લખ્યાં જે વાત ખરી છે, પરંતુ કોપરનિશ્ચિત રજુમત્સ કંઈમાં પણ રચાસંવત્ કે
કંઈ નથી, એવું જ વર્મનવિસાદનું છે. રીનાદરણ સંવત્ ૧૫૨૬માં જ
લખ્યાને કસોબ છે તેમાં વારનિધિ નથી, જગદેને ઉપાદરણમાં
સંવત્ માત્ર વિદ્ય નિધિ મરં આપ્યું છે, વળી કામવતી કાન્હેમાં કાષ્ઠમાં
નિધિ છે, તે કાષ્ઠમાં નથી, કાષ્ઠમાં સંવત્ છે ને કાષ્ઠમાં નથી, એટલે પ્રાચીન
કવિઓમાં એકે ખામ નિરમ નિષિદ્ધર વિશે નથી, હરિચીલાનો ૫ તે અબીમન,

લખસરામાં ભેટ આપવા લાયક:-

સ્વદેશીની એરંદીયજા સ્વદેશી માથને ઉત્તેજન આપો. અમરા મહુલના માથનેજ સ્વદેશી
મારોટ કમિટીએ સ્વદેશી માનવ રાખ્યો છે.

છેલ્લામાં છેલ્લી કબી ફેન્સી ફેન્સી કીકાછનેવગળે સ્વદેશી સુતરની પાકા રંગની મહુલની
જરી કિયાર સાડીઓ, જોડણી, ખંડ, ધોતીયા, કુપટા વિગેરે ખરીદવાનું બહેણાચાત મથક-

ઈન્ડીયન હેન્ડ વોવન કલેથ સ્ટોર્સ

પ્રો. કંસરાજ વિજય કુ. નં. ૨૨, સમીપ ૧૧, સ્વદેશી મારોટ, મુંબઈ ૨,
ભોસલીની જ્યોર્જેટની પ્રીન્સ સાડીઓ, જરીમાલ વિ. બદીયાજ ખરીદો.

ભોગ, નક્ષત્ર, ક્ષરણ, સગ્ન વગેરે તમામ આપે છે, નરસિંહનામાં પણ હારમાંના સિવાય બીજા કાવ્યોમાં તિથિવારનો ઉલ્લેખ નથી. વળી ભાલણ સંવત ૧૫૪૫ માં જીવતો હોવાનો સંભવ છે. કેમકે એ સમયે ઉદ્ભવ જીવતો હતો અને એણે રામાયણ લખ્યું અને તેમાં પિતાનું સ્મરણ ન કરતાં પિતાને પ્રણામ કર્યા અને પછી મંથનો આરંભ કરીધો. ઉદ્ભવે સુંદર કાંડ પૂરો કરીધો તે વખતે ભાલણ જીવતો નહોતો, ઉદ્ભવનો દેહાંત થયો ત્યાર પછી ભાલણ જીવતો હોત તો બાકી રહેલો યુદ્ધકાંડ ભાલણ પોતે જ પૂરો કરત કે કાકળી પાસે કરાવત અને ઉત્તર કાંડ લખવામાં વિષ્ણુદાસને બટ બાળકૃષ્ણની સદાય સેવા જરૂર પડત નહિ. વખતે ઉદ્ભવે યુદ્ધકાંડ પણ લખ્યો હોય અને તે ગુમાષ્ટ જવાથી કાકળ મધુસૂદને સંવત ૧૬૮૭ માં નવો લખી ત્રુટક રામાયણમાં ગોઠવી દીધો હોય. પરંતુ ઉત્તરકાંડ લખાયો તે વખતે ભાલણ જીવતો નહોતો, એટલે સંવત ૧૫૭૫માં ભાલણ જીવતો નહોતો.

બીજું નળાખ્યાન ભાલણનું છે અને ' જંદ પ્રબંધ હું કાંઈ ન જાણું ' વગેરે ભાલણની નમોદિત છે. (કાવ્ય ૧ હું) કેમકે એને કવિની અહંબુદ્ધિ છે. એ વિષે અત્યંત ઉલ્લેખ પણ છે. અને લેકિએ તેના પર ટીકાર કરી છે. તેથી ભાલણે " ખપ જોવાને જાણે કવિ કહાવ્યા માટે મન રોષ " લખ્યું છે. તેવી જ રીતે પ્રથમ નળાખ્યાનમાં પણ ભાલણ પોતાને ' ભાલણ કવિ અભિમાન ' એવો ઉલ્લેખ કરે છે. એથી ફરીથી નળાખ્યાનમાં " નાગર કાળે શ્રમ દુવેળા કવિને ક્યોં લાગ્યોજી, " એવું પાણું કવિનું નામ ધારણ કરે છે. ભાલણનું નામ સ્પષ્ટ છે. તેમ જ " દુવાખ્યાન ને નળાખ્યાન બે પુનરપિ કરી અનુસાગ્યોજી. " એ તુકમાં " પુનરપિ " શબ્દથી ભાલણનો જ બીજો પ્રયાસ સૂચવાય છે. વળી, " ગુરૂપાએ " એ શબ્દથી આ કાવ્ય ભાલણે ' શ્રીપાત ગુરો ' દુવાખ્યાનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ગુરુ થયા પછી એટલે પ્રૌદાવરથા પછીનું છે. દુવાખ્યાનમાં શ્રીપાતનું નામ હોવાથી ગુરુ ક્યાં પછીનું તે કાવ્ય દેખાય છે ત્યારે આ નળાખ્યાન ત્યારપછી જરા લાંબી મુદતે પૂરું થયું જણાય છે. " સંવત પંદરસે પીસ્તાળીસનો ઉલ્લેખ કર્યો તે એવો ઉલ્લેખ ન કરવાનો નિયમ તોડીને નહિ પરંતુ બીજાવારનો પ્રયાસ હોવાથી એનાથી અગત્યે જ એ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આ કાવ્ય ભાલણે લખ્યું છે તે કવિની ભુદ્ધિથી ઉચ્ચ કાવ્ય ભાલણે લખ્યું છે તે કવિની ભુદ્ધિથી ઉચ્ચ કાવ્ય દર્શન કરાવવા નહિ, પણ " પુષ્પ સ્લોકના ગુણ ગાવા "ના હેતુથી. ત્યારે પ્રથમનું નળાખ્યાન તો સંપૂર્ણ કવિ ભુદ્ધિથી રસસ્વાદની અભિલાષથી મુરખ જનને મુગ્ધ કરવા માટે નૈવેદ્ય, ચંપૂ, અને મહાભારતની દુર્ઘટ રચના કાલને પ્રીતિવવા માટે લખ્યું હતું. બીજાવારનું તો માથે પડ્યું તેથી લખાયું છે.

એટલે ૧૫૪૫ માં ભાલણ પ્રૌદ થઈ ગયો હતો. ઉદ્ભવનો સુંદરકાંડ અને વખતે યુદ્ધકાંડ સંવત ૧૫૭૫ પૂર્વે પૂરો ચલ્યો. વિષ્ણુદાસે બટ બાળકૃષ્ણ પાસેથી સાંભળ્યું, લખ્યું, એ વિચાર કરતાં ઉદ્ભવનો રામાયણ વિભાગ આશરે સંવત ૧૫૬૫-૭૦ માં પૂરો થયો હોય, એટલે ભાલણનો અંતગણ પણ આ જ સમયમાં સંભવે છે. વિષ્ણુદાસે " એ મંથ પુરણ થાય " એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે ભાલણના અસ્તિત્વ વિષે લખ્યું નથી. બાતા પણ નથી અને પિતા પણ નથી તેથી બટ બાળકૃષ્ણની સદાયતા લેવી પડી

એવો મંડળનિ વિશ્વદાસની ઉક્તિમાં જોઈએ તો બાલકૃષ્ણ ઉદવના અવસાનની પૂર્વે મત થયો હોય તો બાલકૃષ્ણનો સમય આશરે સંવત ૧૫૬૦ ની લગભગ હોય.

કાન્દાર્દે પ્રબંધના કર્તા પદ્મનાભની બાબત કરતાં કદાચરી અને નગાખ્યાનની બાબત કંઈક સરળ છે તેથી બાલકૃષ્ણ પદ્મનાભ પછી થયો એમ માનવાનું નથી. પદ્મનાભની બાબત કાલોર તરફનો છે. એટલે એમાં પ્રાચીનત્વના કંઈ વિશેષ અંશો જળવાઈ રહે, ઓધરના 'રશ્મિદાસ કુન્દ'ના પ્રજ્ઞાએ લખ્યોગોના સામ્ય દેખાવ અને કંઈક અંશે કમળના 'સીતાહરણ'ના પણ સ્પષ્ટ અને પ્રયોગો મળી આવે. પરંતુ બાલકૃષ્ણની એક રિશિલતા છે કે એણે પ્રાચીનતર સંદેશો વપરાય છે એમ કહી નાખી સંસ્કૃત સંદેશોમાંથી પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. સંસ્કૃત તરફ બાલકૃષ્ણને મૂળથી જ પક્ષપાત છે એટલે કદાચ અને દેવ સંદેશો તે એટલે વાગે દૂર રહ્યો છે. કદાચ વિદ્યામાં જ્યાં પ્રત્યક્ષ બાલકૃષ્ણમાં દર્શિતેયર થાય છે પરંતુ આધુનિક, નાની, એ વગેરે વિશેષ દેખાવ છે એનું કારણ લઘીઆએ સમયનુસાર પ્રયોગો કર્યા છે. સંવત ૧૫૪૫ માં રચાયેલી 'હરિલીલા ચોડકા'ની બાલકૃષ્ણની બાબત સરખાવવામાં આવશે તો એ એનું સામ્ય વિશેષ જણાયો. વળી સંવત ૧૫૫૮ માં જન્મદેને 'ઉદયહરણ' લખ્યું છે તેની બાબત સંવત ૧૫૫૧ ની હરિલીલા કરતાં કંઈક જૂની વિશેષ દેખાવ છે. અરે જોતાં સંવત સોળમાં ચતુર્થમાં બાબત બંધાવી દેવાથી કોઈ કાળમાં વિશેષ પ્રાચીનતા દેખાવ છે તો એમાં એવી દેખાવ છે. એટલે કાન્દાર્દે પછી બાલકૃષ્ણ થયો એ વાત માનમાં ઉતરતી નથી.

નરસિંહની અસર બાલકૃષ્ણમાં સ્પષ્ટ પણ નથી. બનેલ પંથ નિરાગ છે. બનેલા મુખ્યલીલાના પદો ભુદીભુદી દર્શિતો લખાયેલાં દીસે છે. નરસિંહની સગ્ગીની અરબી એની છે કે કેમ તે વિષે શંકા રહે છે. કવિઓનાં નામાભિધાન પદેમાં જદાજદ જગના કામચ છે. નરસિંહની ચાતુરીઓમાં આવનાં ચંદ્રમામાં વગેરે શબ્દોની સખીઓનાં નામ પણ બાલકૃષ્ણમાં નથી. બાલકૃષ્ણને નરસિંહની અસર હોય તો આ નામો જામ અમલનાં હોવા છતાં પણ બાલકૃષ્ણને રહ્યાં નહિ. વળી કમળનું 'સીતાહરણ', ધૂમનાં પદો, જન્મદેનું ઉદયહરણ વગેરે જોતાં બાલકૃષ્ણની જ અસર કેવળ નાકર વગેરેમાં છે એમ માનવાનું અરણ્ય નથી. બાલકૃષ્ણ પોતાના અને ઐતિહાસિક ઇતિહાસો પર વિશેષ ખ્યાલ એમનું એ વાત ખરી તેમ જ નાકર બાલકૃષ્ણનું અનુકરણ કયું માટે બાલકૃષ્ણ નાકરનો સમકાલીન હોયો જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ. નાકરનો કાળ રા. અંબાલાલ જનીએ સંવત ૧૫૫૦-૧૧૩૦-૪૦ તો સિદ્ધ કર્યો છે એ જોતાં બાલકૃષ્ણ સંવત ૧૫૪૫-૬૦ સુધી લખાવ દોષ તો અમુક અંશે તે નાકરનો સમકાલીન હો, દેહના અસ્તિત્વ સંબંધે કાળગણતરિને સંબંધે નહિ.

એટલે બાલકૃષ્ણનો કાળગણતરિ જોની વિવિધ કાળગણતરિ જોતાં આકરે પચીસમીસ વર્ગો સંબંધે છે. એનો અવધનકાળ જનમ્યા પછી પચીસમીસ વર્ગે પૂરી થયો સમગ્રજ રમ્યો બ્યારણ, અલંકાર, કાવ્યો, નાટ્યો પુગણો વગેરેમાં એણે રૂંદું નહિ લખ્યું હોય તે સમજી શકાયું નથી. તેમાં કદાચરીને કાળમાં મૂકતાં ખજો સમય મનો સંબંધે છે. આ સર્વ જોતાં બાલકૃષ્ણ સમગ્રજ નરસિંહને સમકાલીન હોવાનું કદાચ કામ છે એટલે એનો કાળ સંવત ૧૫૪૦ થી સંવત ૧૫૦૦ સુધી મૂકી શકાય.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના દરેક રસિકે
વસાવવું જ જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક : શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. મુનશી

પુસ્તકમાંથી અવતરણો

હાલના ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ

સંયોજન, દરિયિન્દુ અને કલાબ્યાપારમાં આજના ગુજરાતી સાહિત્યે અદ્ભુત પરિવર્તન કર્યું છે સંસ્કૃત રીતિઓનો આડંબર અદૃશ્ય થયો છે. ભાષા ધીમેધીમે હલતાંથી શુદ્ધિ, પ્રવાહી બનેલ, અને સર્વસ્વસ્વી શક્તિ મેળવતી બની છે. નવીન કવિતા અને નવા ગદ્યનો ઉદય થયો છે. યાંત્રિક છંદરચનાઓ ભૂતકાળમાં વિલીન થઈ ગઈ છે નવા છંદપ્રયોગોથી કાવ્યસિદ્ધિનું ક્ષેત્ર વિશાળ બન્યું છે, અને ઊર્મિગીત, ક્ષાંતેટ, કથાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, ખંડઆખ્યાન વગેરે પ્રદેશો આજના કવિઓના વિભવપ્રસ્થાન માટે ખુલા છે. મરખીએ અવનતું સૌન્દર્ય ધારણ કર્યું છે. ગદ્ય અર્ધગદ્ય, પ્રાણવાન અને વૈવિધ્યવાળું બન્યું છે. નિબંધ, નવલકથા અને દુર્ગી વાર્તા કલાસિદ્ધિમાં ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા છે.

પરંતુ શુદ્ધતા અને વૈવિધ્યમાં સંજનકલા હજી યે મર્યાદિત ચીલામાંથી સર્વાંશી મહાર નથી નીકળી. ઊર્મિગીતો અને મહાકાવ્યોએ કલાના શિખર હજી નથી સ્પર્શ્યાં. સામાજિક નવલકથા હજી કિચોરાવસ્થામાં પગ મોટે છે. નાટક હજી બાક્યમાં જ રમે છે. વિવેચન, ઇતિહાસ અને જીવનકથા તો હજી સાધ્ય કક્ષામાં છે.

x

x

x

સાહિત્યનો ઉપયોગ કરનાર વર્ગ પછી જ્ઞાનરસિકતા અને પ્રમાણમાં વધતો જાય છે અને પ્રાચીન તિન્દ તેમ જ અર્વાચીન યુરોપની સાહિત્યપ્રભુત્વાધિકારોથી પરિચિત બનતો જાય છે. સાહિત્યમાં જીવનનું દર્શન પૌરાણિક દબે થતું નથી અને પર-ભોક્ષકિ તે લગભગ અસ્ત પામી છે. આખ્યાનોનાં નિર્જીવ અદ્ભુત તત્ત્વોને બદલે પ્રેક્ષાથી જન્મેલું અદ્ભુત તત્ત્વ સ્થાન પામે છે અને સ્વરૂપ, આલેખન અને કથનામાં તે પ્રગતિ સાધે છે. પરંતુ છેલ્લાં યોદ્ધાં વર્ષોમાં વાસ્તવિકતા તરફ સ્પષ્ટ અને દૃઢ પ્રગતિ જણાઈ આવે છે. અને તેમાં પછી સંયોજતા અને સમપ્રમાણતા રેખાય છે.

અધિપ્રાયો

“આ ગ્રંથ” સાહિત્યકવિતાસના માત્ર આરંભિક અંશ એવો નથી એવું કોઈ વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે એ તલ-રેપસી વિદ્વાતાની જરૂર છે તેની પાતળા કતામાં છે. કારણ કે તેમણે જીવનનો બધો સમય સેવામાં આપ્યો છે. પોતે એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે x x x

શ્રી મુનશીના

અંશના અપૂર્વ ગુણ એ છે કે એમણે કૃત્રિમતા સમય સાહિત્યકારોનો અને તેમની કલા-સીમાંસાનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરું મૂલ્યાંકન કરી શક્યા છે એમના દર્શનના સત્યાસત્યની કુંભ્યાં પરીક્ષા કરી શકું એમ છું ત્યાં તે મને સ્પષ્ટ અને સર્વસંપૂર્ણ જણાયું છે અને સાહિત્યસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્ણતાઓ પણ ન ચંતાવવામાં કતાંએ જે વૃત્તિ દર્શાવી છે, તે ખરે ગુજરાત કતાંનું બહુ જ સ્ફુરે છે.

—ડા. એ. બેરીંગ્લ ડીથ, ટી. સી. એલ.,
ગુનીવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

એમના (શ્રી. મુનશીના) જેવા પ્રતિભાશાળી અને ભુદિમાન લેખકને પ્રસ્તુત પ્રેરતક સાથે જરૂરી અને અપૂરતી હકીકત સંપડતાં, તે હકીકતને વ્યવસ્થિત અને પ્રશસ્ત રજુ કરવામાં એક કુશળ ઑફિસરેટને થોડા કુનેડ એમણે શાખવી છે; અને જે બુદ્ધિમાનુષ્યથી, જે બાહોરીથી, જે હુસ્નાથી અને મમતાથી પોતાના કેસની રજુઆત કરેલી છે તે બાપણને ખરેખર ચકિત કરે છે અને તેમની બુદ્ધિશક્તિ માટે માન જીવે છે. વિરોધમાં ગુજરાતની અસ્થિતાના એ પૂજારી ઠોપને તે પ્રેરતક વધુ બૌદ્ધિકમય થઈ પડે છે ગુજરાત અને તેના સાહિત્યનો પરિચય કરવા સાથે આથી સરસ પ્રેરતક બાપણી પાસે હાથમાં નથી અને તે એક તેજસ્વી અને ઉત્તમ કૃતિ છે એમ એનો કોઈ પણ વાચક સ્વીકારશે.

—હીરાલાલ પારેખ : અય અને અંધકાર : પ્રેરતક ૬ ૧૯૩૫

બાપણે ત્યાં સાહિત્યના ઇતિહાસના અંધો અજાણીને જેટલે જણાય તેટલા, તેમાં પણ એકાદ કુનેડ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરાવતો વ્યક્ત તે એક પણ નહીં, તેમાં મહત્વનો ઉમેરો થાય છે એ બાબત નોંધવાની જરૂર છે. બાપણા સાહિત્યમાં, સાહિત્યનાં બાબ મુખીમાં પ્રવર્તમાન અનેકાં ભુગંભુગાં સ્વરૂપો, કવિઓનાં વ્યક્તિમત સર્જન અને એ સર્જનની પશ્ચાદ્ભૂમિરૂપે રહેલું પ્રબલજીવન : આ બધાનો રેપસી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સમાવિષ્ટ થાય છે, અને પ્રસ્તુત અંશમાં શ્રી મુનશીએ એમની વિશિષ્ટ શૈલીમાં આ બધાં તત્ત્વોનું પરિશીલન કયું છે

—બાનુશંકર બ્યાસ : મુજરાત : માર્ચ ૧૯૩૬ : અવલોકન

[મહાધર્મ : પુરુષધાન પૃ. ૧૪]

તું કંઈ મારા જેવી ગામડિયણ નથી કે મુંબાઈનું રાષ્ટ્રચિત્ર તને મોકલવાની જરૂર પડે. આટલું તો મારા મુંબાઈના અનુભવ તરીકે લખ્યું.

અંમેને મુંબઈ આવ્યે આજે સાત દિવસ થયા. તું આગલા કાગળમાં ઇન્દ્રવદનને સ્વભાવ પૂછાવતી હતી. સાત દિવસના ટૂંકા પણ નિકટ પરિચય પછી હું ધારું છું કે હું તને લખી શકું. ઇન્દ્રવદન સ્વભાવે બહુ માયાળુ છે. મારી બહુ દરકાર રાખે છે, પણ સ્વભાવે તીખા છે, અને પોતાનું ધાર્યું ન થાય તો શિવજીને ત્રીજું લોચન ખુલી જાય છે. પણ તારે ગણરાવાની જરૂર નથી. હું એ સ્થિતી આવવાનું ફેતી નથી. માંજે આશીસ્થી આવે પછી દરેજા કરવા જમણે છીએ. શનિવારે સિનેમા જોઈ આવ્યાં. અહીંનું જીવન આનંદથી વીતાવું છું. પણ પાડોશીઓની ટીકા અને મજાકરીથી ત્રાસી જવાય છે. શું એ બધાં નવપરીણીત હશે ત્યારે હર્ષાંકર્ષાં નહિ હોય !

પત્ર તો ખૂબ લાંબો થઈ ગયો. હાથ પણ દુઃખવા આવ્યો.

તું પત્ર લખજે.

લિ.

હિમાના સ્નેહસંભારણાં

(૪)

૩૦-૧૨-૩૦

પહેલી સપ્તમી,

તું રાજન આવી પહોંચી છે તે જાણ્યું. જો હું ત્યાં હોત તો કેવો આનંદ થતે ? પણ તું લખે છે કે પંદરેક દિવસ પછી મુંબાઈમાં તારા મામાને ત્યાં આવવાની છે. આવતા પહેલાં જરૂર લખજે અને પહેલી તકે મળવા આવજે. પેટભરી વાતો કરશું. કેટલાક મહિના થયાં ઢગલો વાત થઈ ગઈ છે.

દામિની, તું પૂછે છે કે મને અહીં ગમે છે કે નહિ. અહીં કેમ ન ગમે ? નહિ પાણીના ખેડાં ભરવાનાં કે નહિ ધરમાં પરાઈ રહેવાનું. દરેજા માંજે કરવા જમણે છીએ. શનિરવિચારે તાટક સિનેમા જોવા જમણે છીએ અને આનંદ કરીએ છીએ. ચિંતા વિના જીવન વીતાવીએ છીએ. અહીં એક સારું પુસ્તકાલય છે. તેની સભ્ય બની છું અને વાચન માટે કદી વધિ આવતો નથી. ઇન્દ્રવદનના એક મિત્રની પત્ની મારી વયની જ છે તેની સાથે મૈત્રી થઈ છે એટલે બપોરને વખતે પણ મારો સહવાસ મળે છે. કંટાળી છું એક અહીંના હિતેથી પાડોશીઓથી, જેઓ ધરની એકએક આનગી વાત જાણવા ઇતેજારી ધરાવે છે. કદીયે કામનાં ધરમાં પગ મુકતો નથી પણ વલુનોતર્થા મહેમાન આવે તેને કંઈ હાંકી કાઢાય છે !

સપ્તમી, આપણું જીવન પણ, ચન્દ્રકલાની મારફત દિનપ્રતિદિન વિવિધ પ્રદેશમાં અતુટ પ્રવાસ કર્યું જ જાય છે. એક કળા પૂરી થતાં બીજી કળા હંમેશા તૈયાર હોય છે જ. આગપણ ગયું. કિશોરાવસ્થા ગઈ અને યુવાવસ્થા આવી અને હું પરણી. હવે એ સનાતન સીડી પર મેં બીજું પગથિયું ચઢવા માંડ્યું છે. દામિની, મરકરી ન કરતી. આ પ્રગતિશીલ માર્ગમાં એક પગથું વધારે ભરતાં મને ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન નથી થતી.

જીવનકલાનો નૈસર્ગિક વિકાસ થાય ત્યારે ધુણી શી ! હું તો મારા જીવનના બધા વિકાસને ઉત્તમગતી વધાવી લઉં છું તેમ આને પણ વધાવી લીધો છે.

દામિની એટલા બેચસુ મહિનાથી મારે જીવન એકધારે થવા માંડ્યું હતું જીવનમાં કેંઈક વિચિત્રતાનો પ્રવેશ થયો છે. કાંબા જીવનમાં નવીન દીપક સળગ્યો છે.

દામિની, માતા એ તો કેમ અનેળી વિમૂતિ છે. તે આવતી કાલના યુગનો સજ્જ છે. જેમ જળનું એકએક તુલુ મિનુ જ અનાંત સાગર બનવા છે તેમ માતાના સૃષ્ટિમર્મા સુતેલો બાળક જ આવતી કાલનું જન્મત બનાવે છે. આવતી કાલના જન્મતનું સર્જન કરવાનું કંઈક કાર્ય માતાને સોંપાયું છે. આ જોખમદારી મારે સિરેથી હું કેમ ઊભી રહીશ તેનો ત્રિચાર નિરંતર આવે એ સ્વાભાવિક જ છે. જન્મપટ પર અજોડ ચોદી મૂકનાર માતાના જીવનમાર્ગે માટે કેમ યંત્ર દોહા રહે ! તેવી જ રીતે પૃથ્વીના વિકટ પથમાં દેહ વા બુદ્ધિથી અવિકસિત અને પાંજળો મુસાર મૂકનાર માતાનું જીવન એને નહું ન કહેવાય ? એક પક્ષના વિચારો મારે મન ઘેરી બે છે. હું સર્જન થઈશ કે નહિ તે જાણતી નથી. પ્રશ્ન અને સર્જન સર્જક બનાવે એ પ્રાર્થના સિવાય બીજું શું થઈ શકે ? સંસ્કારી સાહિત્ય વાંચું છું. બીજું તો શું કરી શકું ? સર્જનનું મૂલ્ય તો મૃતિ જેવું જ સમજાય.

તારાં માતૃપિતા તથા કાષ્ટગદ્ગદોને હું ભૂલી નથી. કહેજે કે, બહુ યાદ છે છે.

તારા નિયમિત જીવનનો આરંભ થઈ ગયો હતો. કમ ચોપડી વાંચે છે તે જાણવાજો, મિત્રકામ સીખતાનો ત્રિચાર રણીબુન થયો કે નહિ ?

હું કુદરત છું. ઉદવન તને ઓગળવા લે નથી. પણ નામથી તને ધણીવાર યાદ કરે છે. મુંબાઈ આવશે ત્યારે ઓગળાવીશ.

કાંબો પત્ર લખજો.

સિ.

જગા

કે રે રક ડી સા ઈ ન	પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઠળામય હાપકામ મારે આ રીરનામું નોંધી લેવા		સુ ખ ક જ પા ઈ
	સતરાડ નથા રેકમી સાડીએ	પાકા રંગની ગેરંટી	
ગુજરાત ડાઈંગ અને ડ્રીન્ડીંગ વર્ક્સ			
ફાઈન:		કારખાનું:	
૧૩, સમી સ્તેઈ સ્તેઈ મારેડ, મુંબાઈ, ૬.		બેન્ગલોર સીનેમા પાસે, ગીરનાથ મુંબાઈ.	

પ્રિય દામિની,

કુદરતની કૃતિ અપાર છે. કેમ જોવી મળે તો પુછવાનું મન થઇ જાય ? તારી અને મારી મહેલ્યા કેવી છે. તું હિંદ પધંદને ગાઇ ત્યાર પછી આપણે એક દિવસ નિરાંતે વાત કરી નથી. હું લાંબી મુરતે રાજન આવી ત્યારે એમ આશા હતી કે મારી દામિની પાસે ખેસીય અને હંદવ દાલવીયા, જ્યાં અખંડ અરણ્યા પુટતાં હોય અને જે ઉછળતા નીરને બહાર નીકળવા સારું ન હોય ત્યારે કેવી સ્થિતિ થાય તેની કલ્પના આવે છે ! મને મુંબઈમાં સખી મળી છે પણ તારી સાથે જે એકદિલી છે તેની બે ઉછળ જ છે ! તારા જેવી સખી જન્મ જન્મોંતરે મળશે કે નહિ તે મારે મને કશું છે. હું અહીં આવી ત્યારે તારા મામાના છોકરા પરણવા નીકળ્યાં એટલે આપણે તે બે જ દિવસમાં વિયોગ સહવા પડ્યો.

આશા (ખેખી) આજે એક મામની થઇ, મેં તને લખ્યું હતું કે જાણે બહુ માંદલી છે. એના જન્મ પહેલાં અને પછી મારી તબિયત સચડી થઇ છે. આ તો નિયમિત લઉં છું પરંતુ કંઈ કાચલો થતો હોય એમ મને લાગતું નથી. જે કરવું તે મારે મુંબઈ ગઇ છું. ઇન્દરદત્ત ગઈ કાલે અહીં આવ્યા હતા. એમને દિલ્લીગીર જોઇ અને નવાઇ લાગી. પણ પાછળથી સહજ સમજી શકી કે પુત્રીના જન્મને અપ્રસન્ન થયા છે. તું પુત્રીના જન્મ એ કંઈ હોય કે દ્રવ્ય છે ? હું તો જોઇ શકી છું કે પુત્રીના જન્મથી જૂના જમાનાની રહાઓ જ અપ્રસન્ન થાય છે એમ નથી. આજે જમાનાનાં કહેરાતા કેળવાયલા પુરુષોને પણ પુત્રી સખદ સંલિંગતા દિલ્લીગીરી થાય છે.

હું પણ હમણાં ચિંતાગ્રસ્ત રહું છું. પણ તેનું કારણ પુત્રીના જન્મ નથી અને તો આશાના જન્મે પણ પુત્ર જન્મ એટલે જ હર્ષ થયો છે. મારી વિચાર કારણ કંઈ જૂઠું જ છે. આશાનું આરોગ્ય મારા મનમાં ચિત્રવિચિત્ર વિચારો લાખ્યાં છે. તું મારી સખી છે એટલે મારા મનની એક ગુપ્ત વાત તને કહું છું. આશા જે કમિલી પુત્રીની માતા થયા મારે મને યરમ આવે છે. આશાના જન્મ પહેલાં મેં મોટી મેં કલ્પના કરી હતી અને જોગી આશાઓ પણ સેવી હતી. પણ આશાના જન્મ મારી મહેલ્યોતો તૂટી પડી છે. તે પછી પણ આશાની તબિયત સુધરશે એવી મને મને હતી, પણ આ એક મહિના પછી પણ આશાનું આરોગ્ય સુધર્યું હોય એવું લાગતું નથી. બાળક અને માતા મારે મારા વિચારો મેં તને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યાં આશાની હાલની તબિયત જોતાં આશા જીવનમાં નિષ્ફળ નીવડશે એમ મને કહે અને આશાની નિષ્ફળતા એ મારી નિષ્ફળતાને ! મારી સર્જનમૂર્તિ નિર્મલ છે એ મૂર્તિ જોઇ આંખમાં આંસુ આવે છે. પ્રભુ મારા સર્જન મારે પૂછશે કે સર્જન જગતની કેટલી ઉત્તરિ સાધી ? દામિની મારી કુખળી આશા જગત કલ્યાણ સાધવાની છે ? આશા જગતને અધોગતિને પંથે લઇ જાય એવી જોઇ ની મને કલ્પના આવતી નથી. બહેન, વિવિધ વિચારો મને મારે તમને મારે હું મુંબઈ ગઈ છું. એ ગુન્યાગમાંથી બહાર નીકળીને મારે મને સરકે

આજે તો બીજું કંઈ લખવાનું રહ્યાન્ય નથી એટલે હું મને ક્ષમા કરજો, બીજી વખત આનંદમાં હોહલ ત્યારે લખીશ.

લિ.
તારી હંમેશની ક્ષમા

(૧)

મુંબાઈ, ૨૧-૩-૩૨.

પ્રિય સખી દામિની,

તારો કાગળ મહે જ મળ્યો. પણ લાંબા સમય પછી તે આવો લખો અને ચાંતિદાયક કાગળ લખ્યો. એવી રીતે જો હું પણ લખ્યા કરે તો મને અનિશ્ચય આનંદ થાય, પ્રેરણા કરજો.

દામિની મારા દુઃખની તને શી વાત કરે ?

પ્રસૂતિ પછી મારી તબિયત હજી સુધરી નથી. તાવ તો લગભગ દરરોજ આવ્યા કરે છે. આજ પછી હજી એવી ને એવી જ છે. એને જોઈ મારા આંતર દુઃખને દારાનગ સળગે છે. એવી ને એવી માંદગી દેહરેખા જોઈ મને જો દુઃખ થાય છે તે જોને કહું ? દરરોજ સવાર થાય ત્યારે ઇચ્છી શીશી ધરમાં આવી પડે છે. ઇચ્છી હિંમતથી મને ચિંતા નથી થતી. મને તો મારું માનવ્ય એકે મધું દોષ એવું લાગે છે. ઇન્દ્રવજ્ર એને કાંઈ દિવસ લાયમાં લેતા નથી. બીજાં માનવિતા

સચિત્ર

વાર્તા સંગ્રહ

સંપાદક :

રમણલાલ નરહરિલાલ વડીલ, એમ. એ.

પુણા રમણલાલ વડીલ, બી. એ.

જેમાં ધૂમોદ, રામનરાયણ પાઠક, કનેચલાલ મુનશી, રમેશચંદ્ર, હમીદખાન, રમણલાલ દેસાઈ જેવા પ્રસિદ્ધ અને નિરુદ્ધ લેખકોની દ્વંદ્વી વાર્તાઓના સંપદ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રો. બાનુશંકર વ્યાસની પ્રસ્તાવના સહિત

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૧૦]

મોલ બેજનમ—કરસનદાસ એન્ડ સન્સ મેજાવડ, સુરત

સર્વ બજીતી બુકસેલર્સ વેચે છે.

હોય જ. કંઈને કંઈ કારણસર ચિંતા તો હોય જ એવે સમયે બીજા કશા માટે મારી પાસે તાકાત નથી. મારી નબળી તબિયત તું જાણે છે. મારા નિર્માલ્ય દેહમાંતું બળ હું આશા અને ત્રિવેણીને અર્પું છું. ખુદ ઇન્દ્રવદનની સંગવડ સાચવવાને હું અશક્તિમાન છું. એવે સમયે જૂના દેહની આપ્તતા અમાર તોયા તોવાતા નથી. કંઈક રરતો કરવો જોઈએ.

એ જ પ્રશ્નનો દિનરાત વિચાર કરું છું.

મેં આશા અને ત્રિવેણીને મૂકીને મનુષ્યજાતિની બે કુસેવાઓ કરી છે. ત્રીજી કુસેવા કરવા મારું હૃદય આશ્વર્ય નથી લેવિષ્યની જાનતા મને ધિક્કારે એવું કરવા હું તૈયાર નથી. મારે કંઈક માર્ગ શોધવો જ જોઈએ.

સખી, મને જગતમાં હવે રસ રહ્યો નથી. નાની હતી ત્યારે હું વિવિધ સ્વપ્નાં સેવતી હતી. પહેલી વખત માતૃત્વના ચિહ્ન દેખાયા ત્યારે મેં અવનવી આશાઓ સેવી હતી. પણ હવે તો આ બધી વાતો મૃગજા જેવી છે. મારા જીવનમાં પણ કોઈને રસ નથી. ઇન્દ્રવદનને તો બીજી સ્ત્રી મળી રહેશે. મારું જીવનસ્વપ્ન પૂરું થયું.

સખી, તારી ઉમાએ આજે પૃથ્વીનું હૃદય પ્રભાત બોલ્યું. આજનો સંધ્યાકાળ ગમે એવો રણિયામણો પણ હું તોવા રહેવાની નથી. કારણ કે હું જાણું છું કે કાલનું પ્રભાત કાળું થવાનું છે. તને મળવા અંતર તલસે છે. પણ વિકલ્પ કરવા જતાં વિચાર બદલાઈ જાય એ બીક રહે છે. બીજું એક પણ નિષ્ફળ સર્જન શા માટે કરવું ?

જગત કહેશે કે હું પાપ કરું છું. પણ એમાં પાપ રોનું ?

જગત જેને પુણ્ય કહે છે તે કરવાથી હું મનુષ્યજાતિની પ્રગતિ કરવાને બદલે અવનતિ કરું છું તે કેમ ભૂલી જવય ?

આત્મહત્યામાં તું કહેશે કે અધર્મ છે. પણ ધર્મ અને અધર્મ એ શાઈ સ્વતંત્ર વિમૂર્તિઓ નથી. ધણીયે કર્મ એવાં હોય છે જેમાં ધર્મ અને અધર્મ બેઉનું પ્રમાણ હોય છે. મારા કાર્યમાં પણ મને ધર્મ તથા અધર્મની જાણી થાય છે. પણ મારા જીવતરથી ધર્મ કરતાં અધર્મ વધારે યાય છે. મારા અંતર મત પૂછે તો શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ધર્મમાં હું મનુષ્ય ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણું છું. મારે મન તે મહાધર્મ છે.

સખી, અત્યાર સુધી દિંમત રાખી રહી છું પણ તારી વિદાય લેવા સમય આવતાં મારી દિંમતની દિવાલ તુટી જાય છે. જગત ઊડતા પડેલાં તારી ગોદમાં બેસી હૃદય કાલવવા મન યાય છે પણ...પણ નહિ. આજે મારું હૃદય પ્રભાત છે. મારા પ્રાણે સદગત દાખવતાં શરૂઆત જોને-મારા અંતરનાં વંદન કહેને. સખી, આ જન્મે જે એકનિશાથી તે મૈત્રી જાગી છે એવી જન્મોજન્મ જાગવજો.

દામિની, મારી દામિની, વિદાય આપજો. ભવિષ્યમાં તારાં બાળકો ઉમા માટે પૂછે તો કહેને કે "ઉમા પાપિણી ન હતી, ધર્મજન ન હતી એજે તો મહાધર્મ જાળવતાં દેહ છોડ્યો."

વિદાય.....

સિ.

જન્મોજન્મ તારી સખી થવા પ્રાર્થતી ઉમા

સપ્તીઓને અને મિત્ર-પત્નીઓને બેટ આપવા લાયક મુંદર રાસ-સંગ્રહો
ઉમા-ગીતાંગિકા ગુણસુન્દરીના રાસ રાસતરંગિણી રાસચંદ્રિકા
 મત્રિકા ગીતો વિધવિધ લેખકોના કવિ બોટાદકરનો કવિ ખબરદારનો
 અને રાસ ચુટેલા ૬૫ રાસ રાસસંગ્રહ રાસસંગ્રહ
 મૂલ્ય : ૦-૫-૦ મૂલ્ય : ૦-૪-૦ મૂલ્ય : ૦-૧૦-૦ મૂલ્ય : ૦-૮-૦
 પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩ પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩ પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩ પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩

આરે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૧-૧૨-૦ માં ઘેર બેઠાં મળશે.

<p>નવો રાસસંગ્રહ</p> <p>રાસમાલિની</p> <p>જુનાં અને નવાં વિધવિધ કવિઓએ રચેલાં</p> <p>૨૧૪ રાસ-ગીત</p> <p>મૂલ્યાં રૂ. ૧-૪-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૪-૦</p>	<p>ગુણગરવી ગુજરાતજનુ પ્રિય માસિક</p> <p>ગુણસુન્દરી</p> <p>શ્રી-કપયોગી લેખો, રસભાષાં રાસ, સુંદર કૃતિ અને ચાલુ વાર્તાઓ, શ્રી-જગતના સમાચાર, ધનામી હરીશ્વરજી, વગેરે ઉપરાંત બાલકો માટે બાલવિભાગ</p> <p>મુનીતા શ્રાફ, એમ. એ. શ્રી જીવનની લેખક : શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ થી ૧૩મું વર્ષ ઘર યામ છે લવાજમ : દિનમાં ૪-૬-૦૦ પરદેશ : રૂ. ૧-૮-૦</p>	<p>નવલકથાઓ</p> <p>૧ ધૈર્યાની આ મૂલ્ય : ૧-૦-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૩-૦</p> <p>૨ તૂટેલા ધંધન મૂલ્ય : ૦-૮-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૨-૦</p> <p>૩ સંસારવિષ મૂલ્ય : ૧-૦-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૧-૦</p> <p>ત્રણે સાથે લેનારને રૂ. ૨-૮-૦માં ઘેર બેઠાં</p>
---	--	---

<p>કૃતિ વાર્તાઓનો સંગ્રહ</p> <p>૧ લક્ષ્મીની સાડી મૂ. ૦-૧૨-૦ પો. ૦-૩-૦</p> <p>૨ સોળ મુંદર ભા. મૂ. ૧-૦-૦ ર પો. ૦-૩-૦</p> <p>૩ વાર્તાઓ } પો. ૧-૦-૦ પો. ૦-૩-૦</p> <p>પોહરી ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૨-૧૦-૦માં ઘેર બેઠાં મળશે.</p>	<p>તમારા બાલકોને નિહર બનાવવા</p> <p>૧ વાનર સેનાનાં ગીતોઃ મૂ. ૦-૨-૦</p> <p>૨ વાનર સૈનિક રમેશઃ મૂ. ૦-૩-૦</p> <p>૩ આવા વાંદરા ન જોધોઃ મૂ. ૦-૨-૦</p> <p>—પોષ્ટેજ દરેકનું પોળા આતો—</p> <p>ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને સાત આનામાં ઘેર બેઠાં મળશે.</p>
--	--

પેટલા મંજાવનાર તેટલી રકમના ટીકીયા મોકલવી. "ગુણસુન્દરી"ના આદ્યોને દરેક પુસ્તક રૂ. ૨૦ દહા વગતરથી મળશે

વ્યવસ્થાપક "ગુણસુન્દરી"
 ૧૧૪, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબાઈ, ૪.

નવું પુસ્તક : ૧

અંક : ૩

મિ : ૧૯૩૬

ભાવનાશક્તિ : સ્વધર્મ

પણ વિકાસ કોનો ?

બધા વિકાસનું માધ્યમિંદુ સ્વધર્મ છે.

ધણા ય કુળ ધોમક્યાસીઓએ મન અને દેહ કમી કમીને જુલિઓ ક્યારી નાંચવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. મુંદર રૂપ ને વેત્તાઓને ઊભાડી નાંખી બાંધવાં માટે જગ્યા કરી આપી છે.

મનુષ્ય મનુષ્યથી જુદો છે. એકની જુલિઓ બીજાનાથી નિરાળા છે. એકના સંસ્કાર બીજાના કરી થયા નથી. એકની ધોમસિલિ જેવી બીજાની ન થાય. વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર મહર્ષિઓ હતા પણ એક બીજાથી તદન જુદા. માંધીય અને અરધિંદ આજુ બંને ધોમસિલિ કર્યે લાય છે. છતાં આકારો ને પાતાળ ભેદકું જાતેર સેવે છે.

મારા પૂર્વજો, મારા સંસ્કારો, મારી પરિસ્થિતિ, - એ બધાનો ધરધો હું છું. મારી સકિતઓ ને અસકિતઓ મારી જ છે - કોઈની હતી નહિ, કોઈની હોવાની નહિ. મારો પ્રયત્ન પણ મારો જ રહેવાનો - કાશ્વિક, અનનુકરણીય મારો વિજય ને પરાજય એ પણ મારા જ. આ બધાં મારા સ્વધર્મનાંથી ઉદ્ભવવાનાં, તેની બતી મારી ભાવનાસિદ્ધિમાંજ મારો એક રહેવાનો, બાકી મોડીસે કર્યું. મને ઊભા રહેવાનું સ્થાન આપે તો હું ધીવર વડે જમત ઊંધડી શકું. સ્વધર્મ એ મારું સ્થાન. એને અવલંબી હું ભાવનાશક્તિના વલ વડે મારા સમસ્ત જમતને ઉઘાડી શકું.

સ્વધર્મને અવલંબ્યા મિવાય ભાવનાશક્તિમાં સકિત ન આવે. સ્વધર્મ ભણ્યા વિનાની જુલિ એ આંધળા જેવી છે. દિશા ભણ્યા વિના દ્રશિં મારી રહે છે. આ સ્વધર્મ ન કોઈ ફેરવી શકે, ન કોંપ છોડી શકે.

પાતાનો સ્વધર્મ વિચુલ હોય તો પણ સારો. પરધર્મ સારો હોય તો ય ખોટો. શુલ્ય સાકું, સ્વધર્મ ઊડવો ખોટો.

હેવાનુ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માન્સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

સ્વમાનનિયતં કાર્મ કુર્વન્નામોતિ કિન્નિવપમ્ ॥

સ્વધર્મ મારા સ્વભાવનો પાથી છે. સ્વમાનનન કૈતિય વિવદઃ સ્વેન કર્મણા । એ મારી ભાવનાશક્તિનો પ્રવાહ બીસે છે. પોતાની ચતુરિય મર્યાદામાં પ્રવાહને રાખી તેને ચેમવાન કરે છે. એવી મર્યાદા કોઈ સક્તિ ઉલ્લંઘી શકતી નથી.

સ્વધર્મના પરિપાકમાં દેવધનું બીભ છે.

કનિયાસાક્ષ મુનશી

મેઘ-ઝાણમુક્તિ

: અભાસ :

પોપો પીપૂષ પાઈ, અચિત ખલકના ખારથી આપ તોપો
 દેવે શાખી, દુઝાળે દરખબરે મને લાડપેડા તરંગે
 લાલેડાં માઈ માઈ મુદિત મન મને રાંધેલા સ્વખરંગે
 મેઢે નિત્યે નંવાળેપો દિમતમય મુચિ આનંદનાં રીકડેએ
 ને જે વેળા સળું મેં અમન રમણુ અયેં ઉંચાં અંબરે એ
 વાયુસેરે ઘડીને વિવસન કરવા તૃત્યતાદે ઉમંગે,
 ત્યારે ધે સિંધુશને પ્રજ્વલવા ઘડીને મને આત્મસંગે
 બાંધેલા રાખવાનું ઉચિત નવ ગણુડું : 'સત્ય' યે ઊભતો એ :
 એવી રીતે મનાવી મન, ગતિ મુજને ઊભ' દેવા ઉડાડે.
 એવો વાત્સલ્યકેસે નિધિ મદન હરી કેમ હુંધી મુજાધે,
 જેના મૌઢા પ્રતાપે મગનરસતણા રૂપમાં માણુ લાડે,
 તો દાવે સિંધુ કેરુ મત લઈ જળ એ ફેરવા સો દિશાએ
 મુખું, પીપૂષધારા અવિરત વરસી વિચિત્રા તાપ લાડું
 આપી આપી અયે હું ખતામ ઘઈ જઈ મુક્તિ એમાં જ શાળું.

પંખડાલ

હિંસા

: ચિખતિની :

મકોપી પાપોપી મુસલનયને અગ્નિ મમલેપો,
 વરુડું જિંડું એનું મગનપદ ચીરી બૃંતલમાં,
 ખસ કરપો, ભાડું ફરનગીત નવાણામુખ હરી
 દિશાએમાં, લોમાં સકલ જમખંડે સજામિયું.
 લેનો અગ્નિ એમાં ફરજવયુ પાપાણુ બલિયા
 પછી રસા અયેં અગ્ન મનના કાપર જને-
 દયા પાઈ, તબ્બાલારે સજામતાં કાપનયને
 પશુના પોપીને અમનમદી આપુધ પડિયાં.
 પાપાં આપુપો એ પ્રથમ રૂપા-તણુવરી
 ઉડેલાં, પાપાણો પ્રદીપી મમલેપો પર્મમદીમા
 ઉતાપે મતાપે અમન ધરની માંગ કરવા
 હરી અગ્ને અગ્ને જલમ મલમાનું લવનને.
 મજા પીપી કાપી અલક, મુચિ મસાલવમુન
 રવિના જેવી આ પાપી બની હિંમાની રમણ.

ઉડાલ માંપી

જય સોમનાથ

‘પાટણની પ્રભુતા’ ને ‘ગુજરાતના નાથ’ની
પુર-સંધાનરૂપ ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[અતઃ અંકના પૃષ્ઠ ૧૧૪ થી આરંભ]

આવળના પ્રકરણોનો સાર

[પ્રગટિની એકાદશી દેવાણી માયાગુપ્તોના જૂથ સોમનાથના મંદિર તરફ ધસવાં આવે છે. સોમનાથના સિવાલક્ષ્મી કલિદાસ, મુવજી, પંખી ચન્દનકાક અને તે પછી પાપાણુ મંરિલી સ્થાપના. સોમનાથની સેવામાં ચલુસેથી ચારસે નર્તકીઓ; તે બધીની અધિકારી અંધા-તેરી પુત્રી મુન્દરી ચોલાનો સોમનાથ આગળ નૃત્ય કરવાનો પ્રથમ દિવસ છે, તેથી ચોલા અર્પણ થાસ કર્યાં છે. તેનું મન સોમનાથમાં જ નિરત છે. તેની માતા અંધા પાણુપત્ર સંપ્રદાયના અધિકારી. સર્વજ્ઞ અંધને મળી ચોલાનો પોષાક લઈ આવે છે, અને મુન્દરી નૃત્ય બીમદેવના આગમનની ખબર આપે છે. ચોલા સોમનાથ સિવાલ જ્યાં મારે બેસવાનું છે અંધા ચોલાને અન્નાવહારિક મળે છે અને તે અનુભવથી મુખરો બેઠા બાને છે.

આગળે વખતે અંધ સર્વજ્ઞ બીમદેવને લઈને મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. બીમદેવ મંદિરનો દર્શનદાર કરવાનો નિર્ણય અંધને જમાવે છે. જ્યાં કીર્તિમંત્રથી પ્રસંગની શરુઆત કરે છે. તે પછી ચોલા નૃત્ય કરવા આવે છે. સિવાલજી ઉપર તપ કરતા યિજ્ઞને પ્રસન્ન કરતા પ્રવૃત્ત થયેલ ચાર્ણી પેઠે ચોલાએ પેલાનો અધમા રીતે નૃત્ય આરંભ્યું પાછળ ભણેલી નર્તકીઓ મીઠા કોઈએ એ પ્રસંગમાં મીઠોનો તાવ છે અને ચોલાનું નૃત્ય વિશેષ ગ્રાહ્ય બન્યું ભવ છે. બિનું નૃત્ય પ્રભુપાલ્ય બન્યું. ચોલાએ સંજમ ઠાણે. તે ધરમીએ કમ્પે અંધ સર્વજ્ઞે તેને કાચગીને સોમનાથ આગળ મૂવી અચાનક અંધી દામીદર મહેતાના આગમનના સમાચાર આવે છે. સતત છસાફી કરીને આવેલા દામીદર મહેતા મળનાધિપના આગમનની ખબર આપે છે. સર્વજ્ઞ અંધની અનુ-કાણી બીમદેવ રણજુની તેવારી કરવા પામ્યું ભવ છે. ચોલા સોમનાથના મંદિરમાં મજા દોષ છે તે વખતે એક કાપાલી તેનો પાછળ પડે છે. ચોલા સમુદ્રસ્નાન કરી બહાર નીકળે છે તે વખતે કાપાલી આગમન કરે છે. બીમદેવ ચોલાને બચાવે છે. બંનેનું મિલન, બંનેનો વાર્તાલાપ, બીમદેવ વિમલને સાથે લઈ કાંવા આવે છે. તેના કુટુંબનું બેચાણ ચોલા તરફ છે-સરીર સર્વજ્ઞ તરફ ધસાવ છે. જયમા મુઠ્ઠું અવગણાઈ બિ પતિદારીએ ને ભરડો જમરે છે. કંઈ થોડેકેકના આ અચાનક મુન્દરી બી રાખાસુધક લમણા ફેલાયે છે. સિવાલજી પરાણે કાંઈ રાખી આ સમાચાર કુદરેવ અંધ સર્વજ્ઞને કહેવાયે છે. તે લગભગને કહે છે કે બે રેકેવ નથી, રેકાવ છે. અંધના આજ્ઞાથી કાંઈ કંઈની ભરંકા અંધરેકિ કિયા થઈ, ચોલાને બીમના પ્રેમનું દલિત ક્યાં ભરંકા ભજન આવે છે. સવારમાં ગયો, આવી તેને જમાડ, કંઈના મરજના ખબર આવે છે. ચોલા જાગિર થાવ છે. સવારે કાપાલીનું મુઠ્ઠું દરીઆમાંથી નીકળે છે તેથી કાલામાર રજે છે. આ પછી આગળ વાંચો]

પ્રકરણ ચોથું

ચોલા

મુઠ્ઠીમાંથી બની ત્યારે તેનું માથું
કરડું કરડું, બીમદેવ કાપાલી અને મરજનનો મ્હેક એ જણેની અર્ધિનો તેના માથામાં

ચક્રચક્ર કરતી જણાઈ, અને તેના હૃદયમાં આભાષાક પેઠો. ગંગા પાસે જ બેઠી હતી તેને તે વળગી.

“બા, શું થશે ?”

“શું થવાનું હતું ?”

“તું શું જાણે ? યોગેશ્વર મુખ્યા તે જરૂર કેં મોટું અમંગલ થવાનું ?”

“અરે થયું થયું, ” તિસ્કારથી ગંગાએ કહ્યું. “મને તો આટલાં વય થયાં.

મેં તો એવું મોટું અમંગલ કદી જોયું નથી. ”

“તને ખબર છે ?” ચૌલાએ માના કાનમાં કહ્યું. “ગરજનનો મ્લેચ્છ ચડી આવે છે. ”

“ગરજનનો મ્લેચ્છ ! એ વળી કોણ મુખ્યા છે ?”

“તે મને ખબર નથી. ”

“તેં ક્યાંથી જાણ્યું ?”

“જાણ્યું, હવે તને તેની પંચાત ?”

“હા. કાલે તું કેં નહોતી જાણતી ને આજે ક્યાંથી જાણ્યું ?”

“મેં જાણ્યું. ”

“ક્યાંથી, કહે તો ખરી. ” ગંગાએ મીઠાશથી ચૌલાને પુછ્યું. પુત્રીને માટે તેનો પ્રેમ એવો જાહેર હતો કે તેના અંતરના ભાવોથી અજુગજુ રહે તો તેને ઈર્ષ્યા થઈ આવતી. તે શિવશક્તિ જોડે સંબંધ બાંધે એવી તે પેરવી કરતી હતી, છતાં પોતાના શિવાય કોઈ બીજાને તે દેહ ને હૃદય જોડે સમર્પે તે ખ્યાલ તેના હૃદયમાં કારી લા કરતો. “કહે તો ખરી. મને નહીં કે ?”

ચૌલા તો ભોળા અને સરસ હતો. જગત પાસે તે કેં છુપાવી નહીં શકતી, તો મા પાસે કેમ જ છુપાવી શકે ?

“મા, ગરજનનો મ્લેચ્છ ચડી આવે છે એ તો મને પાટણના ભીમદેવે કહ્યું. ” અને ચૌલાની કલ્પનાએ રાતનું ચંદ્રિકાસ્નાન નગર આગળ ખડું થયું, અને તે કાંપી.

ગંગા ચૌલાને બેઠી પડી. “અને મારી લુંચ્યા બીલાડી, તું ભીમદેવને ક્યારે મળ્યા આવી ?” ચૌલાનું હૃદય તો એ અનુભવ કહેવા તૈયાર જ હતું. માને વળગી, તેની છાતીમાં લપાઈ, રડતાં, હસતાં, બીતાં, તેણે રાતનો પ્રસંગ, કંકયોગેશ્વરનું મુલુ, તે ભીમદેવનો મેલાય. વણ્યો. માત્ર નાહીને આવતાં તેને ભીમદેવ લઈ આવ્યો ત્યારે તેને દીક્રે કપડાં હતાં કે નહીં તે વાત કહેતાં તે વીસરી ગઈ.

૨

જ્યારે ગંગાએ વાત સાંભળી ત્યારે તેના હૃદયમાં પથ્થુ ધાક પેઠો. કંકયોગેશ્વરનું ખૂન ચૌલાને લીધે થાય એનાથી બીજાં વિષતિસ્યક અપરાધન શા હોઈ શકે ? અને તરત જ ભીમદેવને ગરજનના મ્લેચ્છ જોડે લડવા જવું પડ્યું !

બધા દુઃખમાંથી છુટવાનો ગંગાને એક જ રસ્તો ખબર હતો અને તે તેણે લીધો. તે ગંગાસર્વજ્ઞ પાસે ગઈ. સાથે ચૌલાને પણ લેતી ગઈ.

જંગ સર્વંત સંખ્યા કરી રહ્યા હતા. એમણે અર્ધા આપી દીધી હતો અને માવચીનો પાક કરતા હતા. આજે એમનું ચિત્ત પણ અવરથ હતું. મોં આપતી બાથ હતું પણ એમના અંતરમાં અવાજ ઉઠ્યા કરતોઃ “સમવાનું થાંકર ! છું પાયું” છે !”

જંગા ચોલાને લઈ પાછાં બારણેથી એસરીમાં આવી, ને હાથ બેઠી એક તરફ બેઠી. પાસે નીચું મોઢું રાખી ચોલા બેઠી.

ચોલા જંગસર્વંતના મોઢા તરફ જોઈ રહી. તેજસ્વી, વિચાળ બાલ ઉપર અંદાસેઆમનું રમક ને ધવલ ત્રિપુંડ્ર શોભતું. તેને શંકા થઈ કે સર્વંત ખરેખરા માણસ હતા કે શંકર પોતે. બહુવાર તેના સ્વપ્નામાં શંકર એવા જ દેખાતા. સર્વંતની બચ્ચ દાદીને જેમ અત્યારે સદાકીયું મારું હતું તેમ તેના શંકર પણ તેવું જ મારતા. તેની વિચારપરંપરા ચાલીઃ બે સર્વંત થાંકર હોય તો પછી તે પોતે દેવાધિદેવની દીકરી હતી ! એ તો ખરું નહોતું સામણું મારણું કે પોતે તો યાંકરને પાવંતીઆદે બગાડી હતી.

જંગ સર્વંત સંખ્યા કરી રહ્યા અને ચિવશાસિ આબો. ને ગુરુ પાસે જઈ પગે પડ્યો. તેણે એક અગ્નિ ચોલાને જોઈ અને તેનું ઝુખ પણ દરખું.

“ ગુરુદેવ, બહાર સન્ન્યાસ ચોલાજી અને એનો છોકરો રહ્યાં કરવા આબ્યા છે, ”

“ હા. પણ જંગા કે વાત કરવા આવી છે, એને પહેલી પનાલીએ, ” અને સર્વંતની નજર સ્નેહથી ચોલા પર ફરી, “ ને ચોલી પણ આવી છે. કેમ, ચોલી, તેં તો કાસે હાંક કરાને ! ”

જંગા ને ચોલા આબ્યાં ને સર્વંતને પગે પડ્યાં.

“ આપની જ બધી કૃપા છે ને, ”

“ કૃપા બોજાનાધની, ” સર્વંતે કહ્યું, “ પણ ચોલી, તું જખરો, હોં. મને શી બખર કે તને આપું સરસ આપે છે. જંગા, હવે તારો અસ્ત થઈ ગયો. ”

“ મારો અસ્ત થશે તો પણ મારો પુત્રીધીજ, કેમ રાશિજી ! ”

રાશિજી તો હા કહેવા તત્પર જ હતા, પણ સર્વંતે આ કોટુંબિક વાતોલાપ

આમન વધવા. ન દીધા.

“ જંગા, કેમ ! બોલ, શા મારે આવી છે ? ”

“ એક તો આ ચોલાને આજર્ણ રહ્યાં કરાવવાં કરા. ”

“ ને બીજી ? ”

“ ને બીજી, એક બપોંઠા વાત અને અત્યારે ચોલાએ કરી તે કહેવા આવી છું. ”

ચોલાએ ચારે તરફ જોયું એટલે જંગસર્વંત સમજી ગયા ! “ ચિવશાસિ, જા, બહાર કહી આવ કે કોઈને અંદર ન આવવા દે. ”

“ જોની આજા, ” કહી ચિવશાસિ ઉઠીને કહેવા ગયો અને ઘાંટી વારે પાછો આવીને બેઠો.

અને જંગાએ ચોલાને થએલા અનુભવની વાત સર્વંતને કહી. જેમ તે કહેતી મહ તેમ સર્વંતનું ઝુખ જંગીર થવા લાગ્યું. જ્યારે કોઈને કહેવોએથરને મારી નાખ્યા એ વાત કહી ત્યારે બે અગ્નિ આંત્રીની અગાડી, આસ

માપી, સર્વજ્ઞ શિવકવચની થોડી ટુકો લાલુવા બેઠા. શિવરાશિ વાત સાંભળતો ગયો. તેમ એના તો હાંનું જ ગગડતાં દેખાયાં. જ્યારે ગંગાની વાત પુરી થઈ ત્યારે બધાં ચિત્રવત બની ગયાં.

સર્વજ્ઞ પ્રવલ્ત કરીને ધીમે, સ્થિર અવાજે કહ્યું, “ મનુષ્યની બીક ને મનુષ્યની આરાએ સસલાનાં શૃંગ જેવી છે. સત્ય વસ્તુ માત્ર ભગવાન શંકરની છત્રા છે. એને આધીન થવાની શક્તિ આપે એટલી જ કૃપા આપણે યાચવાની રહી. આજે વીશ વર્ષે આ ધામની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ ભગવાને મારે હાથે કરાવી છે. એ ત્રિશુળપાણિ બેઠા છે ત્યાં મુધી કોઈ શું કરવાનો છે ? ” અને આ બોલતાં બોલતાં જ એમની આંખમાં તેજ આવ્યું ને એમનો અવાજ જાણે દેવનો સંદેશ ઉચ્ચારતો હોય એવો અર્થગંભીર બની રહ્યો. “ જેનો હાથ ભગવાને ગ્રહ્યો છે તેને છેડનાર કોણ છે ? જેને સોમનાથ તરછોડશે તેને અચાવનાર કોણ ? જે પગે ગરજનનો મુરઝાણુ એમનો દ્વેષ કરશે તે કણે એ હતો નહતો થઈ જશે. ”

તે અટક્યા, અને આંખો આકાશ તરફ ઈરવી પલ્લવાર મૂર્તિ રહ્યાં. તેના ત્રણ પ્રેક્ષકોને સર્વસમો અચલ શ્રદ્ધા આવી.

“ શશિ, બહાર સન્નગન ચૌહાણુ ઉભો છે ને ? ભગવાન સોમનાથે જ એને મોકલ્યો છે. બોલાવ એને. ”

શિવરાશિ ઉઠીને સન્નગન ચૌહાણુ અને તેના પુત્રને બોલાવી લાવ્યો.

૩

સન્નગન ચૌહાણુ પાંત્રીચત્રાક્ષીય વર્ષનો પડછંગ, મોટા વાળવાળો, વિકરાલ રજપૂત હતો. એનો વીશ વર્ષનો પુત્ર આપની નાની પ્રતિકૃતિ હતો. બંને એક સરખી ઢાલ તરવારમાં સન્નગ હતા. બંનેએ આવીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

“ નમઃ શિવાય ”

“ શિવાય નમઃ ” સર્વજ્ઞ આશીર્વાદ દીધો. “ કાલે સાંજે આવ્યા, કેમ ? ”

“ હા, ગુરુદેવ, ” સન્નગને કહ્યું, “ જરા આવતાં મોડું થયું. આપ આરતી કરતા હતા ત્યારે અમે આવ્યા. પછી તો નૃત્ય થતું હતું. ” તેણે ચૌલા તરફ જોયું.

“ હા, ચૌલાએ સુંદર નૃત્ય કયું. નર્દી ? ” સર્વજ્ઞે કહ્યું, અને તેની નજર સન્નગના પુત્ર સામંત પર પડી. હાકરો આવ્યો ત્યારથી ચૌલા પર નયનો ફારી બેઠો હતો. સર્વજ્ઞ જરાક મલકાયા ચૌલા બંદુ મોઢક હતી ખરી.

“ સન્નગ, ધોધારાણા કેમ છે ? ”

“ મજાદમાં છે. આપને એમણે બહુ બહુ કરીને પ્રણામ કહાવ્યા છે ને આ બેટ. મોકલાવી છે, ” કહી સન્નગને કમરબંધમાંથી એક સુંદર હીરો-કાઠી સર્વજ્ઞને ચરણે ધર્યો.

“ ચૌહાણુ કુલનો મોર સોમનાથની બક્તિમાં અચલ છે તે જોઈ હું પ્રસન્ન છું, ” સર્વજ્ઞે કહ્યું.

“ શંકરની કૃપા છે. ”

“ સન્નગ, ધોધારાણા પર પણ સોમનાથ પ્રસન્ન છે. એમની સેવા દેવને બહુ પ્રિય છે. તમે ક્યારે નીકળ્યા ? ”

[અનુસંધાન ૫. ૨૭૪]

ધૂળમાં

(એક આઉથ ગીત ઉપરથી)

૧ પૃથ્વી :

૧

તને કહિય એમ જો હૃદયમાં ઉઠે કલ્પના,
યરી પૂરણ પ્રેમ તો ઇચ્છનામાં મળ્યા યે વિના.
બહે કમ નહિ બાંધે' ગુણ બહારી રહુ' કું' પડે,
નિહાળું ક્યમ પ્રેમ એ મિલનહીન તારો વધે ?

૨

મવાસ ગુણ કારણે મુખયુગે યરી આદર્યો,
તબ્યા પથ ધણા ય ને નયીન પંથમાંથી ચડ્યો,
પરંતુ મુજ માઠ જો ગુણ ઉરે નહિ સંભળા,
તમા નજરની નથી ગુણ પછી રહું ધૂળમાં.

૩

સહી સકળ સંકટો મળળ પ્રેમ મારો કહી,
ત્વજ સકલ અંતરે અમિત એક શબ્દ બાર.
રહે ગુણ અપૂર્ણ પ્રેમ મુજ પ્રેમ પાઠ્યા વિના,
મને મિલન શાળા' કહિકે શોધરી ધૂળમાં.

મણલાલ પારેખ

“શમ્યા સૂર બધા....”

૧ પૃથ્વી :

મીઠા નિજ સિદ્ધિ હઈ મનુષ્યોદ્ધારમાં ઉગ્યો,
અને ઉર વહોવતો કવન પેદને ચોવવા
કરે જલ્પજ્વાલીને મૂળત તાર તણુરના,
ધણી કશ્યપી પડવા મુખ પરે બ્યથા આત્મની
બધાનક જૂતાવહો. ઇચ્છનપુલ્ક બેઠી રહી,
અને નયનમાં ભૂખી મનુજ મશકરી મૂક બે,
સુકા નીરસ બોલથી અંતર કાસ્ય ફેંકી જતી.
ન કોઈ સમજે નહિ કવન કહી'તું સુજર્તા,
હસે, મશકરી કરે હૃદયકાંઠ ધોંધાવમાં,
સિદ્ધિ તરફરે, કુઝાત' નયને જુએ જ્ઞાનવરો
વિતા મુખ પ્રતિ મીઠા બળત કાળજે બેઠામમાં
અસહ્ય જમવાસથી ઇચ્છનપુલ્ક આપી રહ્યો.
શમ્યા સૂર બધા અને કશ્યપી છૂંકયો આગ્યનો
ત્રેલ, બસુરો મનુજ તરલ તાર તણુરનો.

બારકર બેટોરા

ખિખરે મોતી

પ્રિયે ! જયે તું, હત મહેં વિચારું,
 વિયોગથી બાપ્ય ન સારતે હું;
 પરંતુ ત્યારે તુજ સંગમાં હું,—
 ભૂલી ગયો કે હતી મર્ત્ય તો તું.
 વિચાર કો'લી મનમાં ન આંચો,
 “ ધશે કદી ચે તુજ દીપ પૂરો;—
 ત્હને હું બેઘશ સમો જ છેલ્લો,—
 નહિં હસી, બોલીશ તું દિને કો’—”
 અને હજી ચે મુખ તે નિહાળું,
 અને, ફરી તે હસશે-વિચારું;
 પરંતુ “હું તેહ વૃથા નિહાળું—”
 વિચાર આંચો નહિં કો'લી ધારું.
 હું બોલું છું તોય ન તું વહી દે,
 અધુરું ના રાખતી જે કદી ચે;
 ખરે ! મુહાગી મધુરી ખધ છે,
 અને ખરે ચિત્રિત તું રહી છે.
 પ્રિયે, નિહાળું, રસસારહીન,
 શરીર ઠંડું—મુખચન્દ્ર દિલ્લન;
 પ્રશાન્ત, આલિંગું દહે હું ત્હારું,
 કપોલ ચુમ્બું સ્મિત ત્યાં રમંતું.
 અને હજી ચે મુખ ત્યાં નિહાળું,
 મ્હને તું બાસે હજી મ્હારી છે તું,
 પરંતુ ત્યાં બસ્મ કરી ત્હને છે—
 રમરું,— તદા યાઉં દુઃખી હું પ્રિયે !
 ત્હને દહે હું દિનરાત ધારું,
 અને કરું શાન્ત, હું ચિત્ત મ્હારું;
 પ્રિયે, ગમે ત્યાં વસતી હશે તું;
 ન ધારું કે ભૂલી જશે મ્હને તું—

[તત્કાલા પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી ચાલુ]

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થળ: પહેલા પ્રવેશનો ખંડ : : સમય : રાતના સમયમાં

[વચમાંના ગોળ ટેબલ પર સ્થિત વિજયના દીવાના સુગંધમાંથી ને ખુશ્બીમાંના સુન્દર દીવાઓથી આખા ખંડમાં અમંગલ પ્રકાર પડે છે. ગોળ ટેબલ પર બેસીને મનોહર બેઠે છે. સરિતા પ્રવેશ કરે છે. સુન્દર દિગ્ગંધની પહેલા સોનેરી પટ્ટાની કોર મુઠેલી વાણની સાથે તેણે પહેરી છે. મધ્યે બોલેલું નથી બાકી તરી ફરતમાં મહાત્મા બધી દાખીપથી યજ્ઞચરણી છે. એના પ્રવેશ થતા જ મનોહરનું ધ્યાન બેઠી તરફ ખેંચાય છે.]

મનોહર : (પુસ્તક ટેબલ પર મૂકતાં, પ્રયત્નમાં) બો-હો ! સુન્દર બધું જ સુન્દર ! (પુરશીમાંથી ઊઠે છે.)

સરિતા : (અંદરના બારણા તરફ દાખ બતાવી) ક્યાં છે ?

મનોહર : હમણું જ રસોડા તરફ ગઈ. પણ સરિતા ! તું આજ કેટલી સુન્દર લાગે છે !

સરિતા : (મનોહર તરફ જતાં) આજે મારો વિજયદિન છે એ તો ત્હમે જાણે જ છે ! વિજેત્રીએ આમ હજુઆરણું જ ભેષ્યે,

મનોહર : ખરેખર ! વિજેત્રીને શોભે એવા બધાકામાં જ તું આજે આવી છે. સરિતા ! વિમલનો પરાજય ક્યો ને મારો મેં ક્યો દો ! તું આજ સાચી વિજેત્રી.

સરિતા : ના ના, હજી તો મારે ત્હમને બન્નેને છતવાનાં છે અને તે માટે જ આજ આવી છું.

[મનોહર એક પુરશી લઈ સરિતાની છેક પાસે બેઠે છે ને બન્નેની વચ્ચે પુરશી મૂકી સામસામાં બન્ને જોઈ છે. મનોહર પુરશી પર દાખ રાખીને હસી રહે છે.]

મનોહર : બોહો ! બાજની વીંટી ને પડીયાળ ! (મોઢા તરફ ભેષ) ને એરિંમ પણ !

[બન્નેને ન જણાય તેમ વિમલ મારણામાં આવીને અચાની બેઠે છે ને આવી પડ્યા પાછળ સંતર્ક રહે છે.]

સરિતા : ત્હમની વસ્તુ ત્હમને પહેરી ન દેખાડું તો બીજા મારે એના શો હિપેશ છે !

મનોહર : સર ! મારા આનંદને અત્યારે મુંઝવે ક્યાંથી જ મારા બતાવી નથી શકતો.

(બેચેની : : ત્રિતાલ)

ભરી સકલ હૃદયે તુજ વાસના ।

તવ પ્રતિમા ઉર,

તું કહી નવ દૂર;

ભરતી મ્હડે નવચેતના । —૧:

રનેહ પહે પૂર,

તવ ભરે નર:

રમરમ પ્રગટે જ્યોત દા । —૨.

વેણુ તવ જડે;

કયમ ઉર ઉધડે !

મરત જ્યો મુજ આતમા । —૩.

ભરી સકલ હૃદયે તુજ વાસના ।

[ગીત પૂરં થયે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ સરિતાના હાથ પર ચુંબન લેવા મનોહર નિશાનીથી ઇચ્છા બતાવે છે ને પોતાના હાથ આગળ કરે છે. સરિતા પોતાનો હાથ ધરે છે ને મનોહર ચૂમવા ભય છે ત્યાં વિમલા પ્રવેશ કરે છે. બન્ને ચમકીને ભૂંડાં પડે છે.]

વિમલા : સરિતા ! આ શું ? ને (મનોહરને) ત્હમે ! આ હું શું દેખું છું !
પારણામાં ઉભી ઉભી જોયા કરું છું તો મ્હને આ કમારનું શું દેખાય
છે ? સરિતા ! તું ખુલાસો કર ને ત્હમે એ કરો. આ શું સાચેસાચું
જોઈું છું કે મ્હને મ્હાડવવાની યુક્તિ રચી છે ? કે—

[મનોહરનું અજવાળું મોઢું જોઈ રહે છે.]

ના, ના, હું છેતરાઈ નથી. આ બનાવટી દરમ તો નથી લાગતું.
જોશ, સરિતા ! ત્હારે શું કહેવું છે ?

[સરિતા કેંઈ દિશ્નત એકઠી કરે છે ને બેપરવાઈથી ખુશી પર જશે છે.]

સરિતા : (બેચેની) શને માટે ?

વિમલા : આ પ્રસંગને માટે.

સરિતા : એમાં મ્હારે શું કહેવાનું હોય ?

વિમલા : કેમ શું કહેવાનું હોય ? પારકા પુરુષની સાથેનું આવું વર્તન
અશ્લેષ છે.

સરિતા : (તિરસ્કારથી મોઢું ફેરવી) હં ! પારકા પુરુષ ! વિમલા, હું પ્રભુજીની
નથી એ તો તું જાણે છે ને ?

વિમલા : એટલે જ મ્હારે ત્હારી પાસેથી ખુલાસો જોઈએ છે.

સરિતા : એટલે જ કહું છું કે કયા ખુલાસાની જરૂર નથી. મ્હારે પોતાનો મોજ
છે એ જાણ્યા વિના તું કેવી રીતે અમુકને પારકો કહી શકે ? તું ત્યાં
ઉપરથી એમ માને છે કે મનોહર મ્હારે પારકો છે ?

વિમલા : (આશ્ચર્ય ને રોષથી) શું ? તું કહેવા શું માગે છે ?

- સરિતા : એ જ કે મનોહર મ્હારા પોતાના છે, પારકા નથી.
- વિમલા : (મનોહરને) આ શું કહે છે ? એનો અર્થ શો ? ત્હમે તો કેંક બોલો કે મ્હારી વિરલ આ કેંક કવચું રચાયું છે !
- મનોહર : (અંબીરનાથી) સરિતા કહે છે તે સાચું છે, એ મ્હારી છે ને કું એનો છું. અથવા વધારે સ્પષ્ટતા કરે તો એ સત્ય કાલે જન્મજંદેર ધરી.
- વિમલા : આ કું શું સંમિશ્રું છું ? સરિતા ! આ વાત—
- સરિતા : છેક જ કાચી છે.
- વિમલા : (આવેશમાં) નહિં, નહિં, કું એવું બનવા જ નહિં દઉં. કોઈ પણ ભેખમે ન બનવા દઉં. મ્હારા સંસારમાં કું કોઈને—
- સરિતા : (સ્મિતથી) હં, હં, વિમલા ! હજારે, જરા ધીમે ! સુખાનો જ સુખના અધિકારી છે એ વાત ત્હેં જ કહે હજી ચાર કલાક જ થયા છે ત્યાં આમ કેમ ઉકળી જાય છે ?
- વિમલા : (અતિશય કોપમાં) શું ? એટલે મ્હને ભોળાવીને મ્હારી પામેથી મ્હારી જ વિરલ ત્હેં સંમતિ લીધી ! હુસ્ની, આદલી અધમ, આદલી નીચ, આદલી કચડી—
- મનોહર : વિમલા ! બસ કર. આ શું તોફાન મચાવ્યું છે ?
- વિમલા : તોફાન એટલે ? કું કેમ આ ચાલવા દઉં ? કું ત્હમને પરજીવા નહિં, દઉં એ ત્હમે ખાનમાં રાખજો. કું આશયપાતાળ એક કરીશ અને ત્હમને હરે તો લગ્ન કરવા નહિં જ દઉં.
- સરિતા : ત્હારું કશું ચાલે તેમ નથી—
- વિમલા : બસ કર, ત્હારું કશું જ મ્હારે નથી સંમિશ્રવું.
- સરિતા : પણ, વિમલા ! એકને બદલે બે સુખી ધર્તા હોય તો એમાં ત્હારે શો વધો છે ?
- વિમલા : મ્હારા સુખમાં વિન નાંખવાનો કોઈને હક્ક નથી, મ્હારે ભોગે કું ખીજ કોઈ પણ. અને મ્હારા પતિ પાસેથી સુખ ન મળવા દઈ શકું.
- સરિતા : હં, વિમલા ! એ કદાપણ આજથી આઠ વર્ષ ઉપર ક્યા સંતાપ મળું કવું ? પૈતા બિચારી યજ્ઞનાતું સુખ શ્રૂંટકી લેતાં ત્હને કેમ વસમું ન લાગ્યું ? ને કવે ત્હારું શ્રૂંટાઈ ન્દય છે ત્વારે કેમ આમ બહેલાઈગી બની જાય છે ?
- વિમલા : એ મ્હારે અકિનનો પ્રશ્ન છે. એમાં ત્હારે માયું ચારવાની જરૂર નથી. કું ત્હને અત્યારે અદીથી ચાલ્યા જવાને વિનંતિ કરે છું.
- મનોહર : વિમલા ! વ્હા સું, કરે એ ? મ્હોતરેવીને સાંછી જવાનું કહે છે ? આવું ત્હને કાલે છે ?
- વિમલા : ત્વારે એવું વર્તન શોભે એવું છે ?
- સરિતા : મનોહર ! ત્હમે જરા વાર મોઝશો નહિં, કું જ જરાક વિમલાની સાથે કિંમત પનારી થઈ છે છું. (વિમલાને) ઠીક, ત્વારે મ્હને આ મારે જર્વાઈ કહે છે એ જરૂર કહે.

વિમલા : શું આમ નક્કામ કરે છે ? અહીંથી ચાલી જા. હું આ ઘરની ધણી-
આણી તરીકે ત્હને ફરમાવું છું.

સરિતા : અને હું ન જઈં તો ?

વિમલા : ન જાય તો ? તો પછી અમારે ત્હને બહાર કાઢવી પડશે.

સરિતા : એ ધમકીથી કશું વળે એમ નથી. વિમલા, હું જે આ ઘરની
ધણીઆણી છું.

વિમલા : અરે, વાહ ! આ તો લગ્ન પહેલાં જ ધણીઆણી થઈ બેઠીને શું !

સરિતા : લગ્ન પહેલાં નહિં, વિમલા ! પણ લગ્ન પછી.

[મનોહર જરા ચમકે છે. સરિતા એક લીટી નજરથી એની સામે ન્હાંએ છે.]

મનોહરની સાથે મ્હારું લગ્ન થયું છે એ વાત કે આજ નવી નથી.

મનોહર : સરિતા ! આ શું બોલે છે ? ત્હારું મગજ ઠેકણે છે કે નહિં ?

સરિતા : હું કશું જે બોલતી નથી. મ્હારું મગજ એને ઠેકણે જ છે. ફક્ત ત્હમારું
બનેનું જ ગયા એક વરસથી ઠેકણે નથી. મનોહર ! હું ત્હમારી જ
ધર્મપત્ની છું. ત્હમારી સાથે મ્હેં રીતસર લગ્ન કરેલું છે. આઠ-આઠ
વર્ષના ગાળા પછી એ વાત ત્હમારા સ્મરણમાંથી બૂંસાઈ જાય—

મનોહર : સરિતા !—

સરિતા : બસ, મનોહર ! મ્હારું નાટક હવે પૂરું થાય છે. હું સરિતા નથી
(આંખમાં પાણી આવે છે.) હું ત્હમારી જ યમુના છું.

મનોહર } : (એકી સાથે) યમુના !

સરિતા : હા, હું યમુના, ત્હમારી હૃતશાગિની યમુના. ત્હમારી તત્ત્વએલી કુબોળી
યમુના હું જ છું.

મનોહર : સરિતા ! આ શી ન મનાય એવી વાતો કરે છે ? એનાથી શું
કરવા માગે છે ?—

સરિતા : મનોહર ! ત્હમારો સંશય અરથાને નથી. ત્હમને મ્હારું કથન માનવા જેવું
નથી લાગતું એમાં હું મ્હારા અભિનયની પૂરી સફળતા જોઈ છું.
ત્હમારે માટે ત્હમે અયોગ્ય કરાવેલી, ત્હમારી ભાવનાઓને આદર્શોમાં
ભાગ લેવા ત્હમે અસમર્થ ગણેલી, ત્હમારા જીવન માટે અતિશય અરસિક
ને અણુધડ લાગેલી, માદી, બેળા, બિચારી સુશિક્ષિત હોવા છતાં જે
‘અસંસ્કારી’ યમુના આજ ત્હમારા જીવનમાં અનિવાર્ય બની શકે એ
ત્હમે ન જ માની શકો ! વિમલા કરતાં થોડુંક જ ઓછું શિક્ષણ
પામેલી યમુના એના કરતાં વધારે તેજસ્વી, વધારે રસિક, વધારે અતુર,
વધારે આકર્ષક બને એ ત્હમારા માનવામાં ન જ આવે. એ કાપેલા વાળ
રાખે ને નવીનમાં નવીન ફેશનની ટાપટીય રાખે એ ત્હમે સ્વપ્નમાં પણ
માની ન જ શકો—

ફુટેલાં કરમ

મિસ્ત્રનસિંહ ચાવડા

નિતાલના દિવસોમાં અમારા રીસખં

ધન્વરીટપટના સાથી મૌલાના શિક્ષકદરજાને શિક્ષક કરવાની ઇચ્છા થઇ. મેં વાતચિત કરમિયાન આરા શિક્ષકશોખની વાત કરેલી એટલે મૌલાના સાહેબે ખૂબ આમંત્ર દર્શિને અને સાથે લીધો. જંગમમાં અને તેમાં ૫ આ ખીરખૂમ જેવા સુકકા છજલામાં શિક્ષક થાનો અને વાન કેવી. એટલે અમે શાંતિનિકેતનથી નીકળીને સંપુકત પ્રાંતમાં આવેલા મૌલાના સાહેબના મોસાજમાં જવાનું નકકો કર્યું. એમનું મોસાજ ખીરખાપુર છજલાના એક નાનાસા કરમામાં હતું. ત્યાં અમે બંને જણ પહેંચી ગયા. ત્યાંથી મેં જંદુલો લીધી અને એક બોમિયો લીધો. બીજો દિવસે પહેંચી સવારે અમે નીકળી પડ્યા. બાર માઇલ દૂર થોડાંક મામડાં વટાવીને એક મેદાનમાં પહેંચવાનું હતું. ખૂબ સુંદર અને મોટાં કિંમતી વર્ણાં હરણુ ત્યાં રહે છે એવી અમને ખબર મળી હતી. નવ વાગ્યા પહેંચાં અમારે મેદાનમાં પહેંચી જવાનું હતું. કારણ કે નહિ તો પછી દરણુ તાપ ખાઇને પોતાનો ચારો મેળવવા આમતેમ થઇ જશે તો આપણે રખડપટ્ટા કરી પાછા આવવું પડશે. મૌલાના સાહેબ આ બીકને લીધે લાંબા ઝગડાં ભરતા હતા અને હું એમનાથી મેજણુ હાથ દૂર એમની સાથે ચાલવા મથતો દોડવાની ધીરી બલિએ મજલ લખતો હતો. આ હામજલને અંતે આઠ વાગ્યે અમે દર્શિના કાંદિતા પેલા મેદાનમાં આવી પહેંચ્યા. આ ઝડપી ચાલથી અમને બંનેને તો કશો કાપડો ન થયો પણ અમારી સાથે જે ખુસલમાન ભેળીયો હતો તેણે એક હાટલી સુરવાલ અને એક હાટલા મંછરોક ઉપર ઢોળની ઉતરેલી ચાતળી શરેલી શેરવની પહેરી હતી તેને જલદી ચાલવાથી દાદ એાડી વાઇ.

અમે મેદાનની ચારે બાજુ લપાઇ છુપાઈને ફરો વળ્યા. નાની ટેકરીઓ પર ચડીને દૂર દૂર દષ્ટિ નાંખી જોઇ પણ ક્યાંય હરણુ દેખાઇ નહિ. મૌલાના સાહેબે કહ્યું “ આપણે એક ઝાડની ઝાંચે બેસીને થોડી વાટ જોઇએ, કમણાં પેલી ઉતર તરફ ની ઝાડીમાંથી હરણુઓનું રોળું નીકળશે. ” આઠ વાગ્યાથી અમે વાટ જોવા માંડી હતી. નવ વાગ્યા, દસ વાગ્યા અને અગીઆર વાગ્યા પણ હરણુ દેખાયાં નહિ. પણ મૌલાના સાહેબની ખીરખ શિક્ષકની ખીરખ હતી એમણે કહ્યું “ હવે આજે બપોર બહી જ વિતાવી દઇએ. આ થોડો નાસ્તો સાથે છે તે ઉઠારી લઇએ અને પેલા ચરમેસમાં પાણી તો છે જ. અમે થોડો મોદાઇ અને બટાટાફોખીના સમેલા સાથે આપણાં દર્તાં તે સાફ કરી નાંખ્યાં અને ચરમેસનું કંક પાણી પીધું ત્યાં મીઠી તુલિ થઇ. થોડો વાર આમ તેમ દહેનીને મૌલાના સાહેબ તો પોતાનાં કાઢી સ્વભાવ અનુસાર એક ટોવેલ પર શેરવનીનું ઝોણીકું કરીને આડા થયા અને પોદી ગયા. ખીરે ખીરે પેલા ભોમોલાએ પણ લંબાવ્યું અને એ પણ આરામથી ધોરવા માંડ્યો. રજો હું એકમો. શિયાળાના નિર્જન બપોરમાં અહીં જનમમાં કરતું ૫ થું મોપડી

પણ સાથે નહોતી કે એની સાથે વખત ગાળું. આવી વેળા વિચિત્ર હતી ! મારે માટે એક જ ઉપાય હતો-કેરળિયાત ચિંતન ! પણ માણસ ચિંતન કરવા બેસે છે ત્યારે જોનું ચિંતન કરવું હોય છે તેનું ચર્ચું નથી અને આઝ આવળા વિચારો નાકકની ધમાચકડી મચાવે છે. મેં ત્રણ ચાર વખત પ્રયત્ન કર્યો કે કંઈક સારા વિચારો કરું, કોઈક મૌલિક ચિંતન કરું, એકાદ નવલિંકાની કલ્પના કરું, મારો મીસીસને માટે કાંઈ નવું દ્રષ્ટિબિંદુ શોધું પણ બધું વ્યર્થ. મેં આખરે કંટાળીને વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન માંડી વાળ્યો. મેં મારા મનને માંદા વાજરડા જેવું અસહાય અને શિથિલ બનાવી દીધું. એ બિચારા પર મને તેટલી માખીઓ આકીને બેસે પણ ઉઘડી શકે તો ઉઘડે ને ! તેમ મેં જેટલા વિચારોને આવડું હોય અને બહુબળાટ કરવો હોય તેમને તેમ કરવાની છુટ આપી અને હું પલ્લવાર આ રમત જોઈ રહ્યો. માંધીજીની તંબીયતથી માંડીને મારા રમમાં ટેબલ ક્લેથ હવે ઘોખીને આપવાનું છે, ત્યાં સુધીના અને આઠમા એડવર્ડથી માંડીને અમારા અક્ષય માળી સુધીના વિચારો આવીને પોતપોતાના પરાક્રમ બતાવી ગયા. બસ આ વિચારસીધામાં ચારેક વાચ્યા ત્યાં મીલાના સાહેબ આગસ મરડીને બેઠા થયા, ખીસ્સામાંથી સીગારેટ કાઢીને ધુમાડાના ગોટા તો એમણે કાઢવા માંડ્યા. અને ધુમાડો નીકળતો જય તેમ તેમ મીલાના સાહેબ એક ઉપર ખીજ વાતો કોડતા જય. આખરે અમે સજ્જ થઈને એક ટેકરી પર જઈને સંકેતે પાછા દરણીની વાટ જોતા બેઠા. સંધ્યા થવા આવી પણ દરણું હોય ત્યારે આવે ને અમે નિરાશ થઈને પાછા ફર્યા. જતી વખતે તો ચિઠ્ઠરની આશામાં પગમાં તાંકાત હતી અને અંતરમાં ઉત્સાહ તથા ઉત્કૃષ્ટતા હતી પણ પાછા આવતી વખતે આમાંનું કશું જ ન હોવાથી ચાર કલાકની મજલને અંતે રાત્રે દસ વાગે અમે ઘેર પહોંચ્યા. જમીને સુના તે ખીજે દિવસે સવાર જોયું.

૨

ખીજે દિવસે મીલાના સાહેબે તો ઇચ્છા દર્શાવી કે આજે પણ દરણીની શોધમાં જવું પણ મારા પગ સાફ સાફ ના પાડતા હતા. મેં આજીજી કરીને ખાન સાહેબને સમજાવ્યા અને તે દિવસ સિજ જોડીને અને એક લુના મુસલમાન ડોસાને ત્યાં ચતરેન્જો બેઠા જોઈને પુરા કર્યો. એ મુસલમાન ડોસો લખનૌના નવાખી જમાના ના અવશેષ જેવો હતો. ચતરેન્જ રમતી વખતે પણ એક દાઢ પર એક પાગેલી કાળી ચક્રમી બેસાડી રાખે. એ ચક્રમીની ગરદન અને માથું લાલ બાકી આખું શરીર કાળું. એ છુડાએ એનું નામ પાડેલું રાજનમ. વિચારો મુગી મુગી આંખો પટપટાવી ચતરેન્જના દાર્થી મોડા અને ઉંટને નીરખી રહે.

ખીજે દિવસે સવારે અતિથય વહેલા ઉડીને જ સાત માઈલ દૂર જંગમી ચક્રલીઓના ચિઠ્ઠા માટે જવા અમે નીકળ્યા. અંધારીયું દળું એટલે પાછલી રાતની માંદગી હતી. પેલા બેખીયા રૂપી નોકરને આગવહાલે આજે પણ સાથે લીધો હતો. ગામ અંદાર નીકળ્યા ત્યાં સુધી કંઈ ખાસ વાતચિત્ત ન થયું. પછી મારાથી મુગા મુગા ન થયાયું. મેં મીલાના સાહેબને કહ્યું.

“ ખાન સાહેબ, તમે કંઈ જાતની રોમ્યુનીક છો ? ”

આમથી ખાન સાહેબે પુછ્યું “ કેમ ? ”

“ તમે નિઃશ્વર સરકારની તો સોલસરશીપ થો; હો ? ”

“ એમાં મારા કોમ્યુનીઝમને ક્યાં વાંધો આવ્યો ? ”

“ પણ એ તો મિલ્કતથી ઉલ્ટું થયું. ”

“ જીવનમાં જીવાય ત્યારે ઉલ્ટું કહેવાય ? ”

“ ત્યારે તમારું કોમ્યુનીઝમ કેવું ? ”

“ માત્ર થીઅરીનું ”

“ એનો અર્થ શું ? ઉપયોગ શું ? ”

“ એના વલ્લુ અર્થ છે અને બે ઉપયોગ છે. ”

“ શું ? ”

“ પહેલો અર્થ જીલ્લો કચરત, બીજો જીના રિયલિટીસ રાજદારીએને ચીમકી અને ત્રીજો ફૂં મુસલમાન હોવા છતાં કેટલો ‘ ઓએસીવ થીન્કર ’ છું તેની સાબીતી. બે ઉપયોગમાં પહેલો છે મુડીવારીએને ડરાવો એમને ‘ એક્સપ્લોઝિવ ’ કરાવો અને બીજો છે જે ઘોડીલથી બને તે હોયો વગેરે લખીને *Right and Good* ની સેવા કરાવો. ” મોહાના સાહેબે પ્રમાણિતતાથી પોતાનું જ્ઞાન આપી દીધું.

“ તમે તો અદ્ભૂત હો ! ” મારાથી બોલાઈ ગયું.

પાછા ઘોડી વાર મુઝા મુઝા આસ્થા. અડરમાત ખાન સાહેબે કહ્યું. “ અમારા કોલેજના રિવિસમાં આવો એપ અમને મોહાના દહરત મોહાનીએ લખાવેલો ફૂં, એ છુડા પર આજે પણ આદરીત છું. ”

“ એ મોહાના દહરત મોહાની હમણાં શું કરે છે, કંઈ રાજદારી સેવમાં દેખાતા નથી ? ” મેં મોહાના સાહેબ વાત કરે એ દેવુથી જરા મમતો મુકપો.

ખાન સાહેબની જખાન ઉપડી, “ દહરત તો જર્વાઈઝ અને બહાદુર માણસ છે. જીંદગી આજે ૬૫ વરસની થઈ. પણ એમાંથી ૨૦-૨૫ વરસ તો જેલમાં જ વિતાવ્યાં. અમારા મુસલમાનોમાં જે વખતે કોઈ સામાજિક સુધારણાનો વિચાર પણ કરતું નહોતું ત્યારે આખા યુ. પી. માં પોતાની બીબીને પડોરે તોડાવીને સાથે લઈને નીકળનાર એ પ્રથમ મુસલમાન બન્યો. અને આજે પણ તમે કાનપુરમાં જાવ તો એક મેત્રો સુરવાળ, ફેરી શૈસ્તાની અને ટોપીમાં તેજસ્વી અખિલાજી ધોળી ઘડી પર હાથ ફેરવતા કડપી આલવાજો મુસલમાન તમારી નજરે પડે તો એ દહરત મોહાની ફૂં એક વાર એમને અજગર થયો હતો. સવારમાં મારે માટે મોહાના સાહેબે નાસ્તો મંગાવ્યો. એક પેસાના ચણા એક પરીઆમાં અને મુટેલા કાચના આસામાં પાણી આવી પહોંચ્યા. ”

“ એ ખરા કોમ્યુનીસ્ટ. ” મારાથી વચમાં બોલાઈ જવાયું.

“ છે જ ” મોહાનીએ આવજા ચલાવ્યું. “ અરે એક રિવિસ ગમત થઈ. કાનપુરમાં સરકારે એવો નંદોબસ્ટ કર્યો. એક બે આનાનો મજુર પણ દહરત સાહેબને પ્રેસ ચલાવવા ન મળે. એવે વખતે મોહાની સાહેબ પોતે લખે, કોમ્પોઝ કરે અને એ અને બીબી બન્ને મળીને ફેરિસ ચલાવીને એ હોયો છુપે અને પછી વહેંચતા નીકળે. ”

દોસ્ત એના જેવો તો જવાંમદ થવો મુશ્કેલ છે. એની કલમમાં જોરા છે, ઝીંદા-દિલી છે. શાયરી કરે છે કલેજી ચીરી નાંખે તેવી. એટલે તો સરકાર ગભરાય છે. "

મેં કહ્યું ' પણ હમણાં એ ખૂબ શાંત છે. "

" ચાર, હવે તો ઉમર થઈ. ક્યાં સુધી જોમ તો આવે. અને હવે એકાદ વખત જેલમાં જાય તો પાછા ન આવે, એવા કમતાકાત થઈ ગયા છે. "

ખીજી આગતેમની ધણી વાતો ખાનસાહેબે પછી તો સંભળાવી અને અમે અમારી ધારેલી જગ્યાએ જ વાગ્યા પહેલાં આવી પહોંચ્યા. જરા જરા અજવાળું થઈ ગયું હતું. અમે એક જગ્યા ગામથી જરા દૂર પસંદ કરી લીધી અને પેલા અમારા બોમ્બા તોફાર ચીને કહ્યું કે તું પૂર્વમાં ખેતરમાં જઈને હલો કરીને ચકલીઓ ઉડાડ અને અમે અહીંથી અમારું કામ કરીએ છીએ. બોમ્બો ગયો અને એણે શોરખોર મચાવ્યો. મેં કહ્યું કે ખાનસાહેબ આપણે ચકલીઓ પર બંદુક નહિ ચલાવીએ. ખાનસાહેબ હસી પડ્યા તે બોલ્યા, " તમારું કામ નહિ. રહેવા દો. હું જ ચલાવીશ અને પછી હું જ એના પર હાથ પણ સાર કરીશ. "

શોરખોરથી ચકલીઓનાં ટોળાં ઉડ્યાં અને મૌલાનાએ આકાશમાં નિશાન લખને છરા ઉડાવ્યા. ચાર પાંચ વખતમાં આઠ દસ ચકલીઓ પાંદડા ખરે એમ ખરી પડી. બસ શિકાર પુરો થયો. ગામમાં એક મુસલમાનને ઘેર ચકલી પકાવીને ખાનસાહેબે ત્યાં જ મીજબાનીનું દસ્તબું. ચી મરેલી ચકલીઓ લખને ગામમાં આવ્યો ગયો. અમે પણ ગામનું એક ચક્કર લગાવીને એક કુવા પાસે ગામથી દૂર ઝાડ નીચે આવીને બેઠા.

ગામ ખૂબ નાનું હતું. ગરીબ પણ ખૂબ લાગ્યું. ચાર પાંચ મુસલમાન, એક મદારાજ, એક વાણીઓ અને ખીજાં ચમારોના, મોચીના અને શુદોના ઘરો હતા. આખા ગામમાં એક જ કુવો હતો. કુવાની આગળથી ગાયમેંસનું એક ટોળું આવ્યું જતું હતું. ટોળામાં સચકત અને સુંદર ગાયો અને કદાવર બેંસો હતી. ખાનસાહેબને આશ્ચર્ય થયું કે આવા ગરીબ ગામમાં આવા દોર ક્યાંથી ? કુતુહલના માર્યા મીયાં ઉપડ્યા. હું ય સાથે થયો. ટોળાની પાછળ એક સત્તર અઢાર વરસનો જુવાન છેકરો એક ફાટેલું ધોતીયું, એનાથી વધારે ફાટેલી બંડી અને ખમે લાડી મુકીને ચાલતો હતો. અમે એની સાથે થઈ ગયા. ખાનસાહેબે પુછવા માંડ્યું :

" અમે જાતનો કોણ છે ? "

" અહીર. "

" આ ગાયો બેંસો કોની ? "

" જમીનદારની. "

" કયો જમીનદાર ? "

" આ ગામનો. "

" અહીં તો એ રહેતો નથી. ક્યાં રહે છે ? "

" આ સામેના ગામમાં ? "

લગ્નના પંજરમાં

: અગ્રણી રાત્રિ ૧૯૧૧ :

સ્નેહી ને સ્વજનો કેસ શબ્દભાવે વિચારમાં
ભેંડપેં ભવભેમીલા ચાલ્યા લગ્નગમનમાં- ૧

ત્યાં તે ફેરી કંઈ માલ આવે
મેનેરી યાં પાઈત ત્યાં મુલાવે
હીરે મરી બાકમંગલ રૂપે
હસે રમે તે મહી પન્ન રૂપે- ૨

ચહેરીએ ચહેરની રોને, કંઠપેલાં શરીરમાં
સાદીએ પીન ખોલીને, રાંકે સેમે અપીરમાં- ૩

બાઉઝોનવા ૧૫ મુરખ લીપે
ને ખુલ્લી બંધવી બંમ ખોપે
અરખી ઉપાડી અપદંડી માખા
ચા આપરે પેર ફોલે બાખા- ૪

કોણીએ કોણીએ લાખાં, કાંઠે બંમડીએક છે
મનમાં લેલકો લાંબાં, યોગ્ય ચા મચાક છે- ૫

તણે મળી બોજરંબી ભૂટ
ને કોકે બામા ધરતી જ ભૂટ
ભાદી સદુ બંધનના ચલાકા
સાજનના કયાંક ધન્ય ચલાકા- ૬

કેવાયે હેમના ચેનો, પાવકાંઠર જુલ્મતી
રજુ-મરે બજુ-ભરે આવજા માલની ધની- ૭

અપૂર્વ શોભા તકલાલી માલ
ધરે હવડી દીવડી માલમાલ
પીકે હંમે વેલ્લી ત્રુચેલ સર્પ
ને ચાલમાં પ્રેમનગો પ્રસર્પ- ૮

કાકે, તાકાલી ને પટેલે અજુખૂઝ વા
જુલં ઉત્પત્તિકે-ત્રોપી માલ આવે લગ્નમાં- ૯

ત્યાં ગામડાંનો પશુ માલ આવે
ગાડાં ભરી ગોઠી મહી ઠલાવે
રહે બધા ત્યાં ઢગ અસ્તવ્યસ્ત
ને ઠોક તેમાંથી હીસે જ તસ્ત- ૧૦

જાડાં મોરાં ધરેણાં ને ઠોકમાં હાંસડી વળી
સણુડા હાંત રંગેલા હેમની રેખ ત્યાં ઢળી- ૧૧

અનેકરંગી વસનો ધરેલ
ને ચાંદલો ભાલ વિષે કરેલ
ચણુ મહી કાજળ પંકિત સાર
શો મીંડલાનો કચમાં પસાર- ૧૨

હાથમાં હેમની ચીપે મટેલી હાંતની ચુડી
હસ્તે ભાલે કપોલે છે ત્રાજવાં રેખ શી ફૂડી - ૧૩

એવો અનેક શતગોત્રની ફૂંકટરીનો
સાંચા ઢળેલ સમ માલસમૂહ આવ્યો
છે ટૂંડમાર્ક અવળાસવળા લગાવ્યા
ને શરના વિવિધભાવ બધે ચગાવ્યા- ૧૪

હલાલો, ઠાસીઓ, ઠાસા, નવરી નાર ને નરો
નાગા, સાતિપટેલો ને પુરોહિતો ય પેન્નરો- ૧૫

ચાચી પુરાણી પશુ ના બકાત છે
માલે ચઢે સર્વ તણી જકાત છે
જોગી જતિના રજુ દવાંક દાખ છે
અસાર સંસાર વિષે પ્રભાવ છે- ૧૬

શાહકો પ્રેમના પન્થી આવે છે મહડોલતા
પોણેલાં પેનથી માતાં ધીમેથી ચરમ ખોલતા- ૧૭

છેલ્લા કટે મંજિત કોટપેન્ટે
કેા સૂટમાં ચોક્કિત રિસ્ટવૉચે
ખીસાં વિષે રખજરની નળી છે
જોતાં જ દષ્ટિ સહુની ઢળી છે- ૧૮

હલાલો દોટ મારે ત્યાં 'પધારોલ જરા જુઓ
તપાસો ઠાકટરી જાને, નાડીના નાણુધાર છે' ૧૯

અતૃષ્ણ નેને નિરખે જ માલ
લજ્જાની રેખા દળતી કચોલ
'લિયો લિયો' એમ અબોલ વાણી
વહી રહે અંગ બધાં ય તાણી- ૨૦

પાથડી પેન્ટ ને કોટે શોભિતા મિષ્ટ વાણીએ
ધારાના ધોરણે ચાલે ધારાશાસ્ત્રી પ્રમાણીએ- ૨૧

દષ્ટિ પડી ના પડી ત્યાં 'પધારો
નિગાહ સપ્રેમ અહીં જ ધારો'
વહી રહે એમ અસંખ્ય આંખો
ને ડાલતી દેહતણી જ પાંખો- ૨૨

સરકારી નોકરીવાળા હોરેહારો ફરે વડા
આંખની સાનથી આજ્ઞા અપે દ્વાર ત્યાં ખડા- ૨૩

ત્યાં માલમે ઉંચડી માલદારો
પાયે ધરંતા મચવે ખસારો
દશે દિશામાં ખડકેલ માલ
ત્રવી રહે અંતરમાં રસાલ- ૨૪

બ્યાપારી ધાનકોઠા બધાધારી આવે અનેકધા
વેચાણો ને ખરીદોના જામે સોડા સહજધા- ૨૫

સૌન્દર્યથી શોભિત માલ પહેલો
અર્પે બજારે નવ રૂંડે પહેલો
કમે કમે કાન્તિ અને જવાની
તે માગી રહે સ્નેહતણી નીચાની- ૨૬

આધને કયનાં જેની પાસે લાખ્યાં વિયેષ છે
સ્નેહસૌન્દર્યની વૃદ્ધિ તેનાં દારે અરોષ છે- ૨૭

બાકી રહેલા લઘુ સ્થાનદારો
ઉદ્યોગથી જે કરતા ગુજારો
તેને માટે માલ બધો પટેલો
એણી વધી માનવવંશવેલો- ૨૮

અમારાં સાધનો છાજે તેવો માલ અમે મદી
હો રહે રૂપાં પાછા વાહવાક વધ તરી- ૨૯

- ને જાન જોડી વરવા પધાર્યા
વેવાઈએ સ્વાગતથી વધાવ્યા
વૃદ્ધો વડીલો પણ સાથ સંચર્યા
પુરોહિતોએ મળી મંત્ર ઉચ્ચર્યા - ૩૦
- વેદમંત્રો તણા ગાને, હોમપાવન વન્ધ્યા
શાસ્ત્રોક્ત વિધિના કર્મે, મ્હોર મારી વિશુદ્ધિની- ૩૧
- પવિત્રતાની કરી પૂર્તિ દીધ
લેગા મળીને બહુ હૃદય દીધ
ને નીતિની પૃથ્વીપુરાણ દીક્ષા
લાધો; થઈ ધર્મતણી જ રક્ષા - ૩૨
- ‘સાત સાત લવોથી એ અમારી ધર્મની સખી
મૃત્યુની થે પરાસાથી, લલાટે સર્વદા લપ્પી’- ૩૩
- એવું સહુએ કહ્યું તે સ્વીકાર્યું
અમે અમારાં દિલમાંય માન્યું
તે પ્રેમની દિવ્ય જ દીપ્તિ પારી
સંસારની વેલ રહ્યાં વધારી - ૩૪

રામપ્રસાદ શુક્લ

ચાંદની

: પ્રખ્યાતિ :

અદશ્ય કેઃ નારી ઉપાડી આવી
સુધાનિધિને સ્વપિરે ય બોલો;
દિવ્યા જાતી'તી નજમાં લઈ ત્યાં
સરી મઈને દૃષ્ટ એ ઉપ્પો લા!
ને રેલ રેલો નજમાં સુધાની.

રેકિન્

જીવન, કવન અને ભાષાવિકાસ

[અનુસંધાન ગયા અંકના ૫. ૧૯૩ થી]

પ્રકરણ ૩ છતું

કાવ્યપ્રવૃત્તિ

ભાલણના જન્મસાનકાગોત્રે નિર્ણય કરવામાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ બીજું નગાખ્યાન રચાતો સમય સંવત્ ૧૫૪૫ નો ખરો દોષ એમ લાગે છે.

ભાલણનું જન્મસાન સંવત્ ૧૫૫૫-૬૦ માં માનીએ તો તેના જન્મકાળની સીમા આશરે સંવત્ ૧૫૫૦-૫૫ સુધીની સંભવે છે. ઉપર કહ્યું તેમ તેનો જન્મ સંવત્ ૧૪૭૦ માં માનીએ અને સંસ્કૃત વગેરેના અભ્યાસનો કાળ મળીએ તો ભાલણની પ્રવૃત્તિ સંવત્ ૧૪૮૦-૫ થી સંભવે.

ભાલણના કાવ્યોને બે વિકાસમાં વહેંચી શકાય; જેમાં રામનાથની હાથ દોષ તે એક અને જેમાં એવી ખામ ન દોષ તે બીજો. પ્રથમ વિકાસમાં હરસંવાદ, મુગીઆખ્યાન, સપ્તસ્ત્રી, દુર્વાસાઆખ્યાન, કાદમ્બરી વગેરે મુકાબ, બીજા વિકાસમાં મુગાખ્યાન, નગાખ્યાન, રામવિવાહ વગેરે મુકાબ. બીજી દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો સપ્ત-સ્ત્રી, હરસંવાદ, મુગીઆખ્યાન વગેરેનો કેવલાદ્યમ્બપ્રચાર કરનારો કાવ્યોનો વિકાસ; દુર્વાસાખ્યાન, નગાખ્યાન, દુર્વાસાઆખ્યાન, રામવિવાહ વગેરેનો પોશણિક વિકાસ; નગાખ્યાન (પ્રથમનું) કાદમ્બરી, સપ્તસ્ત્રી વગેરેનો આર્થશાસ્ત્રીય; મુગાખ્યાન, રામનાથવાદના વગેરેનો ભક્તિશાસ્ત્ર વિકાસ એમ ચાર વિકાસમાં ભાલણના કાવ્યો વિભક્ત કરી શકાય. ભાલણના પ્રથમ કાવ્યો.

ભાલણની કાવ્યપ્રવૃત્તિના આરંભસમયના કાવ્યો ક્યાં છે તે તે કાવ્યોમાં રચનામાં વળતો ઉત્તેજ ન દેવાથી નિર્ણય કરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ હરસંવાદમાં એ કાવ્ય લખવાનો હેતુ નથી. ખાસ ભક્તિભાવ તરી આવતો નથી. એ નાનકડું, કૂંકું કાવ્ય છે. એટલે પોતાની ચકિતનું માપ જોવા વખતે આ કાવ્ય ભાલણે પ્રથમ પ્રવૃત્તિના દર્યાત તરીકે લખ્યું હોય.

મુગીઆખ્યાનમાં ભાલણની ચકિત કંઈક વિશેષ દીપતી દેખાય છે. એમાં ભક્તિભાવ સ્પષ્ટ છે. ભાલણ ચિત્રમાંથી હોવાનું કવન પણ મળે છે:

“ ચંદ્ર સેભ્ય ખાણે કિંકારી સુણે રમેશી સર્વ લોકે ? ”

કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં કંપસાચું છે એવું સ્પષ્ટ કવન પણ ભાલણ કરે છે -

“ એવું નથી રિશર મન અણી ભલણ ભાષામાં,

ચિત્તના મુણ માછ જિ કયાતણી સંધ. ” કવન ૧૬.

આ મમયમાં સપ્તસ્ત્રીનું આપતર કરવાનું ભાલણે કાચ લીધું હોય એમ માગે છે. કાચા માટી અને સરળ છે. મુગની હાથા ત્રિશ છે. તથાપિ તદ્ભાવ-

ને અનુસરતી ગુજરાતી હાયા આલ્પવામાં ભાલણની ખૂબી દેખાય છે. ધાર્મિક પુસ્તકના ભાવનું યાચાતમ્ય જાળવીને કાવ્યમાં ભાષાંતર કરવાનું કામ જોખમદારીનું હોવાથી સપ્તશતી પૂર્વે ભાલણની કાષ્ઠપણ કાવ્ય પ્રવૃત્તિ હોવી જ જોઈએ. આ સપ્તશતીના વિજયી ભાષાંતરથી ભાલણ કાદમ્બરીનો અનુવાદ કરવા પ્રેરાયો હશે. અંથની વિશાલતા અર્થગાંભીર્ય, ભાષા આદિનો વિચાર કરતાં આ અનુવાદ કરવામાં ભાલણે ઘણો સમય લીધો હશે.

કાદમ્બરીના આ અનુવાદના સમયમાં ગાળે ગાળે ભાલણે અન્ય કાવ્યો લખ્યાં હોવાં જોઈએ. દુર્વાસાઆખ્યાન^૭ ભાલણે લખેલું હોય તો તે પણ આ સમયે લખાયલું હોવું જોઈએ. એમાં ખાસ વિશિષ્ટતા દેખાતી નથી પણ 'ભવસાગર દુસ્તર તરવાને' ભાલણ શ્રી હરિના ગુણ ગાય છે. કાદમ્બરીના ઉત્તર વિભાગમાં નૃસિંહ ભગવાનનું સ્મરણ છે. એટલે કાદમ્બરીના અનુવાદકાળમાં ભાલણ પુરાણાદિ વાંચતો હશે, કાવ્યો લખતો હશે ને વખતે પ્રહ્લાદાખ્યાન લખ્યું પણ હોય, અને એમાં શ્રી નૃસિંહની ભક્તિ નિરપૂઢ ભાવે કરી હોય. જેથી એની હાયા કાદમ્બરીમાં નૃસિંહજીનાં સ્મરણરૂપે દેખાતી હોય.

“ પ્રણમું ને નરસિંહનારાયણ વદને જેહ ચિકરાસ,
શંખ ગદા અસિ ચક્ર ધરિ કર કેસર સદા વિશાલ. ”

કા. ઇ. કંઠુ. ૧ કુ.

કાદમ્બરી પછી પ્રથમનું નગાખ્યાન ભાલણે લખ્યું સંભવે છે. એમાં કેટલીક નવી કંઠપનાઓ દેખાય છે તે કાદમ્બરીની અસરથી આવી હોય. વળી જે રઘુનાયની છાપ કાદમ્બરીમાં દેખાતી નથી તે છાપ આ નગાખ્યાનના ૧૯ મા કાવામાં દેખાય છે એટલે રામભક્તિની અસર અને શ્રીપાતને ગુરૂ કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હશે.

આ રામાનંદી ભક્તિની અસર હવેનાં કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ધ્રુવાખ્યાન, રામવિવાહ, રામઆગલ્બેષા, રૂકિમણ્યુવિવાહ વગેરે લખાય છે. રામભક્તિ સાથે અન્ય દેવની ભક્તિ રામવિવાહમાં છે; ધ્રુવાખ્યાનમાં તો તે પણ નથી. વળી રામવિવાહમાં છેવટે ભાલણજીન એ ચબ્દ આવે છે તેમ 'ભાલણ પ્રભુ રઘુનાય' ની છાપ પણ એક પદમાં આવે છે. જાતધરાખ્યાનમાં છેવટે આ છાપ આવી છે. ખાસી ભાલણની છાપ જ વિદ્યમાન રહે છે. એટલે આ ત્રણે કાવ્યો તથા નગાખ્યાન ભાલણ અને ભાલણપ્રભુ રઘુનાય એવી મિશ્ર છાપથી વ્યક્ત હોવાને લીધે આ સમયમાં એટલે કાદમ્બરીનું ભાષાંતર પૂરું થયાં પછી લખાયલાં હોય છે. એમાં રામવિવાહ પ્રથમ વખતે શ્રીપાતગુરના પ્રેત્સાદનથી લખ્યો હોય કે રામજીની તાત્કાલિક અસરથી પ્રેરાઈ મૂળીઆખ્યાનની મારફત લખ્યો હોય. પછી ધ્રુવાખ્યાન (આ ધ્રુવાખ્યાન પ્રથમનું હોવું જોઈએ,) અને ત્યાર પછી જાતધરાખ્યાન એમ કમ ગોઠવીશું.

કૃષ્ણવિધિનું કાવ્ય આખું નથી, આ કાવ્યમાં ખીન્ન નગાખ્યાનની ચોંટ પડે

૭. આ કાવ્યમાં ભાલણની છાપ નથી મળતી કેમકે તેની પ્રત નુકા છે, કદાચ મંગળાચરણના સામ્યને લીધે ભાલણનું હોવું જોઈએ એમ કહી શકાય.

૮. જેણે પેરે રાણે તેણી પેરે રહીએ ભાલણપ્રભુ રઘુનાય કે.

તે બાલજીપ્રભુ મુનાયતી હાપ મળે છે. આ પ્રકારની હાપ રામબાલકીલામાં છે. મા હાપ શિમળીવિદ્યાક તથા સત્યભામાવિદ્યાકમાં ફરેક પડેને છેડે નથી. એટલે શિમળીવિદ્યાક અને સત્યભામાવિદ્યાક જેમાં આવી હાપ નથી તે પણ કૃષ્ણવિદ્યાની પૂર્વે લખાયા હોવાં જોઈએ.

શિમળીવિદ્યાક સત્યભામાવિદ્યાકની પૂર્વે લખાયો એવું ભાલજી ૨૫૯ ક્રમ છે:

“શિમળીવિદ્યાકે સંતોખાણો નદિ પરિવાર;

તે માટે વિદ્યાક વિસ્તારે સત્યભામાનો શાખું.”

દશમ. ૫૬-૪૪૭

દશમસ્કંધ એક મામરો લખાયો નથી. ઉપસાં બે કાવ્યો જુદે વખતે લખાવયાં. કૃષ્ણલીલા પણ એમ જ લખાવલી. ઉપસાં બે કાવ્યોમાં જુદું મંત્રજાચરણ અને જુદી રચના છે. એથી મૂળ દશમના કરતાં એ બે કાવ્યો અલગ પડી જાય છે. વળી એ દશમસ્કંધ સંક્રમ્મો તે પૂર્વે લખાવયાં એવું નીચેની ઉક્તિ પરથી ખ્વનિત થાય છે:

“કયા જે ભામવને કોલી દરિવંશી વિસ્તાર;

અન્ય પુરાણતણું સર્વ આશી આજી એક કાર.”

દશમ. ૩૩૫-૪૪૭

×

×

×

“ભામવત દશમસ્કંધકયા, અન્ય પુરાણતણી સર્વશા;

જેનો જુદી પ્રમાણે કલ્પો વિદ્યાક એ વિસ્તારે કલ્પો.”

દશમ. ૩૩૫, ૪૪૭

તે દશમના અન્ય પદોમાં જેમ પદેપદે બાલજીના નામની હાપ આવે છે તેવી ફરેક પડેને અંતે આ કાવ્યોમાં હાપ નથી.

શી કૃષ્ણલીલા પણ જુદી જ લખાવયાં હોવી જોઈએ. ૫૬ ૩૦ મું પૂતનાવચન આવે છે. તેનું જ પણ જુદું વર્ણન અને પૂતનાનું કાવંદઈન પાછુ ૩૧મા પદમાં આવે છે. તેથી જ રીતે સંધ્યોવર્ણનમાં ૫૬ ૮૪ ની પ્રત્યક્ષિત ૫૬ ૮૫, ૮૬, ૮૭ માં આવે છે.

વચ્ચે વચ્ચે આખાવનાં સુચક પદો છે. એ પદો જાદ કરતામાં આવે તો બાજીનાં પદો પૂર્વે પૂર્વે પદો સાથે સુચનક દેખાય છે. એટલે પ્રથમ લખાવયાં કૃષ્ણલીલા, શિમળીવિદ્યાક, સત્યભામાવિદ્યાક, સુદામાચરિત્ર તરેરે વિભાગો જોતાં બાલજી આગતરી રીતે દશમનો એટો બાવ પૂરો કરા નામેતો દોશથી ફેટલાક પદો અને અખાવસુચક પદો નવાં રચી પોતે જ દશમને સંક્રમ્મી ૬૪ દશમ સ્કંધ પડી કાઢેતો દોષ એવું લાગે છે.

પ્રાચીન કાવ્યમાળાની રામબાલકીલા પણ એમાં આવતી બાલજીના નામની મિથ ખપ જોતાં કૃષ્ણલીલાના મમવની લાગે છે. અને લખતે તે પૂર્વે લખાવયો હોવાનો સંભવ છે; કેમકે કૃષ્ણલીલાનાં પદોમાં રામબાલકીલામાં ન દેખાતે તાદાત્મ્ય-

૮, પદો. ૩૦, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૪૮, કન્યાચરિ. જુઓ બાલજી પદ-તોમકવ અંક.

ભાવ દેખાય છે. એટલે રામભક્તિથી રામઆજ્ઞાલીલા લખી અને પછી રામ અને કૃષ્ણનું તાદાત્મ્ય સાગ્ય હોવાથી કૃષ્ણલીલા લખી:

“ સુર મુનિ જોયે આકાશથી રે લીલા કહી નવ જાય;
મનમાંહે જાણું એ રામનેરે બાલણુજન ગુણ ગાય. ”

દશમ, પદ ૪૩

તાદાત્મ્યભાવ પૂર્ણ નહિ પણ અંશતઃ સ્પુર્ષો હશે અને કૃષ્ણને રામજીના અંશ રૂપે મણી તેના ગુણ ગાયા. વળી રામઆજ્ઞાલીલાની જાણે આખી આજી સ્મૃતિ થતી ન હોય એવું કોઈ કોઈ સ્થળે દેખાય છે:—

“ જો મૂકીને આવ્યો છું એકલડો કેમ રહેશે રે !

બાલણુપ્રજા રામજી જેમ કૌસલ્યા તેમ રહેશે રે. ”

દશમ પદ—૨૯

દશમસ્કંધ પછી ખીલું મુવાખ્યાન તથા નગાખ્યાન લખ્યાં હશે. ખીજા નગાખ્યાનમાં પદે પદે બાલણુપ્રજા રઘુનાથની છાપ છે તેથી, અને બાલણુના સ્પષ્ટ શબ્દો પણ છે:

“ મુવાખ્યાન અને નગાખ્યાન બે પુનરપિ કરી અનુરાગ્યોજ. ”

આ કાવ્યો છેલ્લાં હશે. વખતે ખીજાં લખ્યાં હોય અને હજી ઉપલબ્ધ થયાં ન હોય; કેમકે થોડા સમયપર રા હીરાલાલ પારખને બાલણુનું ‘ મામકીઆખ્યાન ’ મળી આવ્યું છે. એ જ મામકીનો ઉલ્લેખ નરસિંહે પણ કર્યો છે. એટલે જેમ ક્રુષ અને મામકીનાં આખ્યાન લખ્યાં તેમ અન્ય પ્રહલાદ, અંબરીષ જેવા ભક્તનાં પણ આખ્યાન બાલણે લખ્યાં હોય એમ ન માનવાને કારણ નથી.

મામકીઆખ્યાન રામભક્તિના ઉજાગાના વખતનું છે. એમાં આરંભથી જ બાલણુ રઘુનંદનનું સ્મરણ કરે છે:

“ પ્રથમ પ્રણમું શ્રી રઘુનંદન સુરીનરમુનિ વંદન રે. ”

પરન્તુ આ સમયે રામભક્તિનો પૂર ઓસમાં ઉજાગો આવ્યો નથી; કેમકે બાલણે બે સ્થળે પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“ કહે બાલણુ એમ ઝણું રે ગુરતણે વચન;

કહે બાલણુ એ અંધ બોલો આણી મન ઉલ્લાહ. કડવું ”—૭.

અને છેવટે:

“ કહે બાલણુ બોલો એ ટથા પદ્મપુરાણે છે સર્વથી. ૩૧

બાલણુની વાણી સાંભળી વિષ્ણુદાસ પુછે છે વલી

પદ્મપુરાણુની પૂરણ કથા તે તો સંભલાની વલી સર્વથા ” ૩૨

કડવું. ૮

આ આખ્યાન પુત્ર વિષ્ણુદાસને સંભળાવવા લખેલું. અને વખતે બાલણે આખું પદ્મપુરાણ અથવા તો તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય તમામ કથાઓ ગુર્જર ભાષામાં અવતારી હશે એમ પણ કહી શકાય.

[અનુસંધાન પૃ. ૨૭૦]

“જીવમૃગ”

સનતકુમાર બીજી

બ

માની છે દક્ષિણે, ઠાળાપાણીને ચે રમે
પાર, ઘોડક દીપો, મુખ્ય પ્રદેશ સાથે અસહકાર આદરી, તારલાના યુદ્ધસમુદાય રવાતમ્
મોજવા હતા. નાવિગના સતત બપસમા તે, કથાની ય દરકાર વગર સમુદાય પ્રયંક
મોજ સાથે હમેશાં સાહચર્ય સાધતા હતા. એ દીપો પર હળરો વધીથી આવી વસેલી
જંગલી વસતિ સીવાય કોઈ રહેતું નહીં, કોઈ નવીન આવતું નહીં, કોઈ જતું નહીં. ન
તો તે એવા રંગદુષ્પ હતા, કે બર્માના કે બીજા કોઈ દેશના ધનભુખ્યા લોકોના ટોળાં
વરતી માફક આવી પડે. એક વખત રબરની મોંઘવારી વધતાં કેટલાક સાહેબોએ
આહી રબર ઉછેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. હવે એ દીપોના
વસન્ધરાઓને નહોતી ઉત્કંઠા દેશદેશના લોકો જોવાની કે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની.
તેઓ સંતોષમાં વસતા, વાવાઝોડાસમયે પ્રજાને સંભારતા અને બાજીના વખતે તેઓ
ક્યાં તો એકબીજા સાથે લડતા અથવા કોડ કરતા.

રંગુનથી અને મુલમીનથી થોડાંધણે માલ, ચારણ અને લાકડું લઈ, આઠમ
ચોસ સદ પ્રધારી, કીનરે કીનરે કરતું સીંગાપોર જતું એક વણખુ એક બરોડે આ
દીપોના સમુદાય મોટામાં મોટા દીપને જોઈને સહેજ અટક્યું, સહેજ વિચારમાં પડ્યું
અને પછી વિદ્યા બદલી, તે દીપ તરફ પ્રસર્યું. તેના પીવાના પાણીનો જથ્થો ખુટશે
હતો, અને એ દીપ ઉપર કદાચ એકાદ ઝરણું હોય, તો પુરતું પાણી સર્પ, આગળ
વધવાની આશાએ તે વધાણુના સારંગે કીનરો ઉપર લાગ્યું અને કીનરે જ્યાં તરશે
ઘડવા બલાસીઓને હુકમ કર્યો.

તરાપો ઉતર્યો અને ત્રણ બલાસી અને સારંગ તેમાં દીપના કીનરો તરફ
ચાલ્યા: ફરીએ શાંત હોય, જીવાળ વિરહ નહોતો, અને ચોગ્ગ સમયમાં તેઓ એક
નાનુંસરખું ઝરણું અને કીનરો સમુદાય એ બેના સંગમ આગળ આવ્યા.

સારંગે તરાપામાંથી ઉતરી, બલાસીઓને થોડે આગળ જઈ ઝરણામાંથી
થોડાંધણે પાણી લઈ તેની શક જોવાનો હુકમ કર્યો, અને તે દીપ ઉપર આગળ
ચાલ્યો, ઝરણુ કે તેણે ખીચ જાડીઓના જીવમાંથી પણ થોડેક દૂર નાનું, જંગલ
જેવું મઠા જોયું હતું તેને આવું સરસ મઠાન આવ્યા રથળમાં જોઈ નવકષ
લાગી હતી.

નાનાથોડા બહારેકશ વટાવતો, કાડીઓમાંથી હમેશાં વપરાતી લાગતી ખમથી
ઉપર તે રત્નો કાપવા આવ્યો. તેના જાડા શરીર પર એક રંગબેરંગી છુંગી તેણે
વીંટાળી હતી: ઉપરના ભાગ ઉપર એક છુર-નેતી ખુની અમરવાળું-ખમીસ પહેતું
હતું. માથે જીનું ચક્ર એવું એક કાળીકું વિંટાળું હતું. સદાચલ સુચક! આગસ
મખાવરથાને પરિણામે તેનું શરીર જાડું થયું હતું: તેના ગાંઠો ધ્રુવેલા હતા: અને

તેથી આખો જીણો ચપ્પ હતી; એ આંખોમાં પંદર પૂચ્છીસ માણસો ઉપર હમેશાં હુકમ કરવાની દેવથી સખ્તાઇ ને બદમાશી આવી હતી.

તે પોતાના બડા શરીરને ખાડાટેકરાથી સંભાળતો સંભાળતો, નાનાસરખા બંગલા આગળ આવ્યો, ત્યારે એકદમ અટકી ગયો: તેણે ધાણું હણું કે કોષ્ટક પ્લેન્ટરે રમરની મોંઘવારીના વખતે બંધાવેલા બંગલામાં, અત્યારે આ દીપ ઉપરથી એ ધંધો અદરય થતાં, કોષ્ટ ત્યાંની અર્ધજંગલી વસતિના હાથમાં આવતાં, તેનું સ્વરૂપ ઝુંપડીની અવ્યવસ્થા ઉપર પહોંચી ગયું હતો. પણ તેણે છુટું જ ન્નેયું.

કોષ્ટક સાહેબ ત્યાં રહેતો હોય તેવી સ્થિતિમાં તે બંગલો તેને લાગ્યો: આટલાં વરંડા ઉપર નેતરની કેટલીક ધુરશીઓ અને વચ્ચે એક ટેબલ હણું: લાકડાની બીંત ઉપર કેટલીક છત્રીઓ સારી રીતે ચોઠવી હતી. રહમાન સારંગ અટકી ગયો. અર્ધજંગલી કુકુંબ પાસે સારી પરાણાગતની આશા રાખી ચકાવ: પણ જો કોષ્ટ સાહેબ અહીં રહેતો હોય, તો તે ગમે તેટલા મોટા વહાણનો માસિક હોય તો ય, એક ચાંચળું પાણી પીવાનું ય ન મળે. આથી પત્રથીઆ સુધી પહોંચેલો હોવા છતાં, પાછા વહાણ તરફ ફર્યા વિના છુટકો નહોતો.

તે પાછો ફર્યો ન ફર્યો, ત્યાં તો કોષ્ટનો અવાજ સંભળાયો: “કાણુ છે ?” અને એક મનુષ્ય બહાર વરંડા ઉપર આવ્યો.

રહમાન સારંગ પણ તે સાંભળીને ફર્યો, કારણ કે તેણે સાંભળેલા શબ્દો અંધારમાં બોલાયા નહોતા, પણ તેની જ-અર્થના કીનારા ઉપર ફરતા વહાણવટીની-બાધામાં બોલાયા હતા.

“હરીઆના ! હરીઆના શા સમાચાર હોય શકે ! હમણાં ત્રણેક મહીના મમ છે, પછી, ચોમાસું ધરાતાં, હરી અમે ન છૂટકે જમીન ઉપર રહીયું,” ભણે જમીન પર રહેતું કેવું કહ્યું હોય તેમ રહમાને કહ્યું.

“કેમ, જમીન ઉપર રહેતું નથી મમણું ?”

“જમીન ઉપર રહેતું કેને અમે ? ત્યાં ખરચ કેવો ! અને ઘેરાઓ-મરીકર પણ જાંબવા ન દે. મારે તો હરીઓ ભણે, ને હું ભણો.”

ઘેરાઓ !” જંગલનો માલીક ભણે ખમડો, અને કેંકે સમાધિમાં પડી ગયોઃ એટલામાં પેત્રો પાછાંયો, ને ઘડવણી હોવા છતાં મ તસ મ મોઢી વિનાની હોવાથી સફેદ પુણી જેવી લાગતી સ્ત્રી હતી-તે સ્ત્રી હાથમાં એ ખાસ અને એક ચંચુ લઈ આવી, અને ચંચલ ટેબલ પર સી ચીત્તે મુકી પાછી અદશ્ય થઈ.

સરખત પીતા પીતા યુસુફે-જંગલના માલીકે-કહ્યું, “ભાઈ, તને મેં ઘેરાઓએ પીડ્યા છે ? કેને-કયા પુરુષને-ઘેરાઓએ પીડ્યો નથી ?” હરીને પાછો સમાધિમાં પડી ગયો.

રહમાનથી ન રહેવાયું. કુતુહલને વચ થઈ, તેણે પુછ્યું, “કેમ, તમને કેં કાવો જનુભવ થયો લાગે છે ?” એને ઘેરાઓએ પીડ્યો હતો, તે વાત સાંઠે આવતાં, તેને મનમાં હસતું અણવળું-ઘેરાઓ એને પીડી શકે ? ઘેરાઓ !

યુસુફે ભણ્યો. તેણે ખોટું રહમાન સામે નેત્રું. “ભાઈ, જનત એ વિચિત્ર ચીજ છે. તું હરીઆ ઉપર રહ્યો છે, એટલે તને એની વિચિત્રતાઓની ખબર હશે. પ્રભુ એ વિચિત્રતાઓનો નિયામક છેઃ ભણે સફુ ચીજ સાધારણ લાગતી હોય, ત્યારે એકાએક પ્રભુ એવું એકાદ સર્જન સામું ધરે કે માણસ બેખાકો થઈ જાય.”

“મેં આજથી દસ વર્ષ ઉપર ધામું નહોતું કે હું આવી જંગલી જગ્યાએ ફેરવેલો ભોવતો હમણ.” યુસુફે હર હરીઆ તરફ નજર નાખતાં કહ્યું, “છતાં મ હું અહીં છું. જવાનું મન છે, જઈ રહ્યું એમ છું, પણ નથી જતો-મારણ કે જવામાં કે અહીં રહેવામાં મને કેં સાર દેખાતો નથી.

“હું ધરડો છું કે નહીં, એમ જાણુશ પાંચે છે ! હા, હું ધરડો છું, છેલ્લા દસ વર્ષમાં હું આંત્રીય વર્ષ છું, એટલે પાંચીય વર્ષને બદલે હું પાંચ વર્ષનો છું, એમ મારે માનવું.” યુસુફે થોડી પગ ચટકાવે. રહમાને અજળ થઈ નેપાં કહ્યું, આ પાંચીય વર્ષે મેં પચીસ જેવો દેખાતો યુવાન પોતાને પાંચ વર્ષનો મનાવવાનો કેમ પ્રવર્તે કરતો હશે, તે એને સંમતનું નહીં ખરેખર ધસી તો નહીં વધું હોય ! હરી તેને તે વિચાર આવ્યો.

યુસુફે પાંચે સમાધિમાં પડી ગયો હતો. દીપ્તેલીક તંદ્રામાં પડી જેમ માણસ જુદા જ જાતાવરણને નેપાં પગબર ચટકા જાય તેમ તે ચટકા ગયો હતો, પણ તે વાતાવરણથી રેવાઈ ભણે તેનું ચર્મન કરતો હોય તેમ યુસુફે આત્રગ ભોંભ્યો, “પચીસ વર્ષની ઉંમરે હું સહેલ કરતા નીકળ્યો, શા મારે ? કેં જ કારણ આપી શકાય એમ નથીઃ હું ખપ્યો, ચપ્યો, અને પછી હું કરતું નેની મમજ ન પડવાથી જ હું મરું.”

કરવા નીકળ્યો. તે વખતનો જમાનો વિચિત્ર સાહસનો હતો: કોઈ સાધકલ પર જગત-ની મુસાફરી કરવા નીકળતું તો કોઈ ખો પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળતું. મેં નાના સદવાળા મજવામાં પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરવા જવાનું નક્કી કર્યું: એ સગવડ ભરેલા મજવામાં પુરતો સામાન લઈ એક સવારે હું ચીતાગોંગમથી મારા મિત્રો અને સગા-વહાલાંની વિદાય લઈ નીકળ્યો. મારે કોઈ જાતની શીકર નહોતી, કોઈ જાતની ચિંતા નહોતી. મને મજાવા ચલાવતાં, અને સદ બાંધતાં આવડતું. ખરાબ દરીઆમાં મેં સુકાન પકડ્યું હતું, એટલે કીનારાથી લાગ્યે અડધો માઇલ દૂર રહી જગતની પ્રદક્ષિણા કરવાનું કામ જગા ય બપોલરેલું નહોતું.

માટે જગતની પ્રદક્ષિણા જલદીથી કરવાની ય કે જરૂર નહોતી. મારે કમાવાની ચિંતા નહોતી. મારા ઉપર કુટુંબપોષણની ફરજ નહોતી એટલે મેં મારો રસ્તો એવો યોજ્યો હતો, કે દિવસે મુસાફરી કરી રાત્રે હું કીનારે રહી શકું. ચીતાગોંગમી માંહેડો, અકવાળ, એકધુ, એન્ડુએ, રામટી, ખસીન, સીરીઅમ, રંગુન, મુલમીન, ટેવાય, મરગવી, થઈ હું ફક્ત કુતૂહલવશ થઈ, આ હીપોના સમુદ્ર આગળ આવ્યો; કારણ કે પીનાંગ પહોંચતાં મોકું થઈ જવાનો સંભવ હતો એટલે એક રાત અહીં ગાળી ખીજે દિવસે પીનાંગ જવાનું મેં નક્કી કર્યું.

હું સાંજે ચારેક વાગે અહીં આવ્યો; અને ઝોરાકપાણીની તલાસમાં હીપોની અંદર આવ્યો. હમણાં જે લોકો વસે છે તે જ લોકોએ મારી પરાણાગત કરી. તેમણે મારી ભાવિની મુસાફરી માટે પણ ઝોરાકી આપી, અને તેમના એકે રાતે મહાનુમાં સુવાનું મને આમંત્રણ આપ્યું. એમની આટલી બધી પરાણાગત પછી ના પાડવી એ યોગ્ય નહોતું, એટલે મેં આમંત્રણ સ્વીકાર્યું, અને રાતે મને એક નાનકડા કુપડામાં લઈ જવામાં આવ્યો.

નાનાસરખા એક ખાટલા ઉપર મારે માટે પથારી બીछાવી હતી. મેં સુવાની તૈયારી કરી ત્યાં પાસેની ઝોરાકીમાંથી કોષક ચાલતું હોય એવો અવાજ આવ્યો. મને લાગ્યું કે કદાચ કોષક ઢિંસક પ્રાણી ત્યાં આવ્યું હશે, એથી, હું મારી ટોચ લઈ, ત્યાં ગયો, અને જે તરફથી અવાજ આવતો હતો, તે તરફ મારી ટોચ ફેંકી. ઢિંસક પ્રાણીને બદલે ત્યાં એક યુવાન સ્ત્રી ઉભી હતી. તેણે ટોચનો અકુદરતી પ્રદાશ-એકએક જોઈ ચીસ પાડી, અને હું કે પછુ વિચાર કરું ત્યાર પહેલાં તો ગામના લોકો મશાંતો લઈને મને વિંટી વળ્યા: મેં તેમને જુદીજુદી નીશાનીઓથી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે મારો એ સ્ત્રીને ઇજા કરવાનો જરાય ઇરાદો નહોતો; તેઓ પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજી શક્યા: બની શકે કે તેમના નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષ સ્ત્રીને કોઈ પણ જાતની ઇજા કરે, તો તે સ્ત્રીને માટે માનભરેલું હશે, બની શકે કે મેં સંજો આપેલી છુંગીઓને લીધે એમને મારે માટે ખરાબ વિચાર નહોં આવ્યો હોય, પણ જાણે પુરી વિગતથી મને પહેલેથી માહિતગાર ન કરવા બદલ તેઓએ દીલગીરી બતાવી, અને કહ્યું કે ખરી રીતે તે કુપડું તે સ્ત્રીનું છે, અને એ કુપડામાં જ ફક્ત એક વધારે ખાટલો હોવાથી, મને ત્યાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો,

એક અદ્ભુત અઠવાડિયું

અમરવિહારી મહેતા

મ.

નુપ્યને નવીનતાનો શોખ હોવાથી એની આમર્ષની વૃત્તિ હમેશ તીવ્ર હોય છે. પરંતુ આ જ્ઞાનાર્માં એ વૃત્તિ શેજરોજ પોષાવી ઠંડણ છે. જૂના વખતમાં બીજા આમના સોડો આવે, પરમામના કંઈ તાજાબી-ભર્તી સમાચાર આવે, નવું વાદન કે જાનાર કે પછી આવે તો સોડોનું કનૂદન તૂટે થઈ. પણ હવે આવી સરળ વૃત્તિ થવી મુશ્કેલ છે, છાપાં, ટૂંનો, મોટરો, સિનેમા ફોરેને લીધે શહેરના સોડોના જીવનમાંથી વિવિધતા નષ્ટ પામી છે. છાપામાં નવા કુદના સમાચાર ન હોય કે કોઈ વિખ્યાત પુરુષના મૃત્યુના ખબર ન હોય કે બજારકોર-નો ચોંકાવે એવો કેસ પણ ન હોય તો ધણાખરા જાનનારાઓને તે દિવસના કેનિક પત્રમાં રસ નથી પડતો, “આજના છાપામાં કંઈ ખાસ ખબર નથી !” એ વાક્ય આપણે ટૂં, ટ્રામ, ઑદિસ કે રસ્તામાં સાંભળીએ છીએ, નવીનતાની જૂખનું આ પરિણામ છે.

વળી ધણીવાર સોડો મ્હોડાઈને કહે છે, “શું શેજરે શેજ છાપાં વાંચવાં ! એમાં એનું એ જ દરેજન આવ્યા કરે છે !” આ અિચારા છાપાવાળાના હોય ! તેઓ જો નવા સમાચાર ઉપજાવી કઢાડે તો પત્રકારો જુઠા બપોળાના પ્રગટ કરે છે અને છાપાની ખપન વધારવા કશિપત વાતો બેઠી કઢાડે છે એમ સોડો ફરીયાદ કરે છે, અને જો માત્ર વાર્તાવિત્ત કહીકત જ પ્રગટ કરે તો વાચકો કહે છે કે “છાપામાં આજકાલ કંઈ નવું આવતુ નથી !” અદ્ભુત આમાં મુખ્ય વાક તો સોડોને જ હોય છે; કારણ કે કોઈ અસાધારણ બનાવને જ આપણે “સમાચાર” કે “ખબર” કહીએ છીએ, નિત્યક્રમને નથી કહેતા; કામલા તરિકે “ફલાણા કાઠ આજે સ્થવાર વીસેપારસેથી ૧૦-૧૮ ની ટ્રેનમાં ઑદિસમાં જવા માટે મુંબઈ રવાના થયા” કે “ગામરેલી ૫૨ એક કંપનીને બહુ સારો બનાવ છે અને શેજ સળિે આવીને શ્રી .....કાઠ શીમળી.....ને મુંબઈ કરે છે” એવા સુખી સમાચાર છાપામાં નથી આવતા પણ એ જ ફલાણા કાઠ ટ્રેનમાં મદતો પાટાપર પડી કચરાઈ જાય કે મારામારીમાં કોઈનું માથું કાઢી નાંખે કે કોઈ એમનું કાઢી નાંખે અથવા તો પેલા ગામરેલીના પતિપત્નીને ઉપડે માથેથી ફેંકી દે તો એ કહીકત “સમાચાર” બની જાય ! આ કેવો અન્યાય !

અને ધણીવાર કહ્યું થાય છે કે સારા ને નીતિમય ખબર છાપવાળાઓ કેમ નહિ છાપના હોય ! એક માણસનું દુર્ભાગ્ય કે મુરકેશી એ જ અમારે, મન તો અખર હોય છે. એક કાઠએ પોતાની ધેરીનું નાક કાપી તાપ્પનું કે એક મોટરકાર બીજા મોટર સાથે અથડાનાં જાનેના મુઠ્ઠાનો ઉઠીને અદ્ભુતકથ થઈ ગયા “એવી કહીકતને જ સમાચાર કહેવાય છે. આથી સોડોનું કનૂદન પોષાય છે અને ધણા જે પોતાની

બૈરીનું નાક કાપવા કે ફેંકી દેવા કે બીજાનું માથું કાઢી નાખવા કે મોટરનો અકસ્માત કરવા અશકત હોય છે એ પણ આવી ખબર વાંચીને અત્યંત પુરા થાય છે. આમ જે પારકાને મને જાણવા જેવા ખબર કે સમાચાર હોય છે એ પોતાને માટે તો દુઃખનો, વિટંબણાનો, વિઘ્નનો કે પરાજયનો પ્રસંગ હોય છે.

બીજી દષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગે છે કે નિયમિત ને સીધું જીવન ગાળનારના ૧૫ રોજ સમાચાર આવે તો જાપાંવાળાનો પત્તો લાગે નહિં ! કેટલા ને કેવા સમાચાર મેં જાપી શકે ? માટે લોકો જે મારામારી કરે, કોણકની બૈરીને લપ્તે ન્હાસી જાય, શરવાર આપઘાત કરે, હડતાળ પાડે, કંપનીઓ કહાડે, સદા કરીને આખી ખબરને (અને અંતે પોતાને) હચમચાવે, દેશી પરસ્પર યુદ્ધ કરે તો જ જાપાં વધારે રસિક અને ઓજસ્વી બને. મને યાદ છે કે ૧૯૩૬-૩૭ ની સવિનયભંગની ચળવળવખતે, એક પણ નેતા પકડાયાના સમાચાર સ્થવારે જાપાંમાં ન આવે તો લોકો નીરાશ થઈ જતા: લાડીના મારની વાત ન આવે તો એમનો આખો દિવસ ખગડતો: જેલમાં રાજ કીચ કેદીઓ પર ગુજરેલા જીલ્મના ખબર ન આવે તો કેટલાકને ખાવાનું ભાવતું નહિં. એવામાં જ એક સંજ્ઞા મને કહે, “ આજકાલ કંઈ મજા નથી આવતી, કોઈ અમલદારનું ખૂન પણ નથી થતું, તેમ જ કોઈ જગ્યાએ ગોળીયારપણું નથી થતો ! ” મહેં કહ્યું કે એવા રસિક સમાચાર આપણે વાંચીએ તે માટે ઘટતી ગોઠવણ બીજાઓ કરી રહ્યા છે ! આ વૃત્તિ જેતાં મુસોલિની અને હિટલરનો જાપાંવાળાઓ જેટલો આજાર માને એટલો ઓછો છે.

દુકંમાં, જીવનમાંથી હવે અદ્ભુતતાનું તરવ હેડતું જાય છે. જાણે આપણે સર્વસ્વ જાણી ગયા હોઈએ એમ લાગે છે અને હવે શું બનશે એ કશું પણ મુશ્કેલ નથી પડતું. રોજ બનતા બનાવોથી જનતાને કંટાળો આવે છે, સિનેમાના “ અપૂર્વ ” દેખાવો જેતાં જાળડો પણ બગાડાં ખાઈ સૂઈ જાય છે, વર્તમાનપત્રો નીરસ થતાં જાય છે. ચીનમાં મહોટી રેલ આવે, રપેનમાં જાગ્રો થાય, દક્ષિણ અમેરિકામાં દહાઈ થાય, રૂઝવેલ્ટ કે જુલિયસ કેસાર લાપણું કરે તો પણ લોકો પર અસર થતી નથી. બિહારધરતીકંપથી લોકો ચોંકી ગયા હતા. પણ ત્યાં કુદરતે બીજો ક્વેટાનો ભૂકંપ મોકલીને ધરતીકંપની નવીનતા પણ ઓછી કરી નાંખી: જેમ કેટલાક નેતાઓ એકવાર પકડાઈને કે ઉપવાસ કરીને પ્રજામાં ખજાજાગાટ કરી મૂકે છે પણ ફરી ફરી એમ કરે છે ત્યારે કોઈ ખાસ ધ્યાન નથી આપતું અને કેટલાક તો એ હકીકતને સમાચાર પંજું નથી ગણતા. મંત્રી કે પ્રાર્થનાની પુનરુક્તિથી પુરુષ મળતું હશે કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો હશે જેથી કેટલાક લોકો કરોડવાર રામનામ લખીને કે બોલીને પુણ્યનો સંચય કરીને સ્વર્ગનો “ પાસપોર્ટ ” મેળવે છે, પણ પુનરુક્તિથી આશ્ચર્યજનક અને નવીનતાની લાક્ષણિકતા આપણી શિક્ષિત સમાજની લાગણી જડ રહી જાય છે.

પરંતુ ધારો કે કોઈને આ દુઃખનો કિમિયો જડી આવે, ધારો કે કોઈ અર્જન જાગરું લવિખપટનું પરિવર્તન કરી દે, ધારો કે આપણું આખું અંધારિયું જાણીતા પુરુષો વર્તતા આવ્યા છે એથી તરેન બિન્ન અંગે વિરુદ્ધ રીતે જ વર્તે તો શું

પરિણામ આવે ! કહેતું દુશ્કેલ છે. અણુધાર્મા બનાવો પણ બને અને અઠરિપત વાતો પણ કહેવાય. તો પછી અદ્ભુત બનાવો માટે નિર્ભર તકસીલો જાપાના વાચકો પણ આશ્ચર્ય પામે. આવા એક અઠવાડિયાનું આ રથું એક દશાન્ત:

x

x

x

સોમવાર :

આજે સેન્ટ્રલેરીવ એસેમ્બલીમાં વિદાયનું છેલ્લું કાપણ કરતાં લોડ વિનિંગ્સને કચ્છ કચ્છ કે કેમિસ કારી છે પણ મરી નથી. વાઈસરોયે કહ્યું: “ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની જાળના ઓડિનન્સ અને કાસ્ટ્રલરી નષ્ટ નથી પામતી. કેમિસના સહકાર વગર નવું રાજ્યનિર્માણ સફળ થવું અશક્ય છે અને એ માટે મહારાજા અધીને નવી ફેરસ એસેમ્બલીમાં આવવાનું કું નિમંત્રણ આપું છું. ”

આ સમાચાર સાંભળીને મિ. વિન્સટન ચર્ચિલ બેચુદ થઈ ગયા અને એમને ઇરિષ્ટતામાં લઈ જવા પડ્યા છે.

મુંબઈના માછ-મરતર લોડ લોહને આ ખબર વાંચીને માથે લોહી ચઢી આવવાથી તેઓ કચેરી માટે એલિસિનિયા ઉપડી ગયા છે.

x

x

x

મંગળવાર :

મી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ આજે મદાસમાં કાપણ કરતાં જણાવ્યું કે ફરી કાપેરસ ફક્તમાં કંઈ સાર નથી રહ્યો. આપણે સોએ કાં તો મામદામાં (સ્વતંત્રતા) ફરજ જવું એકએ અથવા તો નેપો કરી ફરી એકએ. કાપડના સ્વિનિય કાંઈ સિવાય છૂટો નથી.

મી. વલ્લભભાઈ પટેલે એમાં કાપણ કરતાં કહ્યું કે એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય એજવાની આશ ને પ્રયામ બધું ને નિરર્થક છે. આદિ પોરવાથી કંઈ લાભ નથી. સોરવલીકમ વગર બીજો માર્ગ નથી. આપણી રિયલિ સુધારવા માટે નવા રાજ્યનિર્માણનો મી. મહેરઅલી એમના એક જાહેરાતમાં (રેટરમેંટ)માં કેમિની કમ્પાઉન્ડ સમિતિ (વર્કિંગ કમિટી)ના પુલ્કન વખાણ કરે છે. મી. મહેરઅલી માને છે કે કાલ તરત અર્થે સાથે મંગળે, એકવિત યુદ્ધને પરોસ રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી સત્તા લેવાની છે, એની બેંચણની જરૂરવા પડીથી થઈ રહેશે.

આજે મુંબઈ કાપેરસની સભામાં મી. ભદ્રાદાસ રવજી - તેરમીએ પોતાના કાપણ રસિયન એક પણ રમુજ દુશ્કો ન કોઈ તેમ જ સમજતે હસાવાના પ્રયાસ ન કર્યો એમ અમારો અનુભવની જણાવે છે. આથી ધણા સભ્યો રડી પડ્યા કતાં અને કેટલાક વિરોધ કર્યા ત્યાં મી. રામભાઈ ઉડિને આશ્ચર્ય ગયા હતા.

x

x

x

બુધવાર :

મી. જ્ઞાનાધાર કવિએ ‘ કરિનનગધુ ’માં એક લેખ લખ્યો છે જેમાં તેઓ સ્તીકારે છે કે અધીઆ કેટલાક અનુભવીઓ થોડાંકે જાણે પ્રામાણિક છે. એમની

સામેના અધ્યક્ષતા આલેખોના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે હવે પછી છંદમય કાવ્યો જ પોતે સમજી એવી પ્રતિભા શ્રી. ન્હાનાલાલે લીધી છે.

જ્યન્તિઓ ઉજવવાની વિરુદ્ધ શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ એક લેખ 'પ્રસ્થાન' માં લખ્યો છે જેમાં શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાએ કરેલા જ્યન્તિના ઉપહાસની તેઓ સ્તુતિ કરે છે.

શ્રીમતી સરોજિની નૈડુએ આજે દિલ્હીમાં બાપણ કરતાં જણાવ્યું કે પોતે હવે કવિ મટી ગયાં છે અને એમની કાવ્યશક્તિ પર કાટ ચઢી ગયો છે.

x

x

x

ગુરુવાર :

આજનું 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' લે'કેશનરની માંગણીની સપ્ત આટકણી કલાંડતાં જણાવે છે કે હિન્દુ કાપડની બાજતમાં સ્વાશ્રયી થાય એ યોગ્ય છે અને આ દેશમાં પરદેશી કાપડનો તક્ત પ્રતિબંધ થવો જોઈએ, આથી ઇંગ્લંડમાં 'ટાઇમ્સ' ને બાયકોટ શરૂ થયો છે.

મુંબઈ અને અમદાવાદના મીલમાલિકોએ જાહેર ક્યું છે કે હવે એમના ઉદ્યોગને વધારે રક્ષણની આવશ્યકતા નથી અને પરદેશી કાપડની જગાત વધારવાની જરૂર નથી. આ વાંચી સર હોમી મોદી જાપાન હવાફેર માટે ઉપડી ગયા છે.

x

x

x

શુક્રવાર :

મૌલાના શૌકતઅલી અફઘાનીસ્તાનથી પાછા ફર્યા છે. એમણે કાશી વિદ્યાપીઠમાં બાપણ કરતાં કહ્યું કે " હિન્દુ મુસલમાન એક સાથે ધારાસભાની ચુંટણી કરે એવી વ્યવસ્થામાં હું માનું છું. મુસલમાનો માટે ધારાસભાની બેઠકો વાસ્તે કે સરકારી નોકરી માટે જોડકસ ટકા નક્કી કરવાની પદ્ધતિની સામે હું હઠહડતો વિરુદ્ધ છું. મુસલમાનોએ પોતાની કેળવણી ને લાભકાતથી જ આગળ વધવું જોઈએ. " મૌલાનાએ જણાવ્યું કે " હિન્દુ કોમ માટેની મ્હારી પ્રીતિના પૂરાવા તરીકે જરૂર પડે તો એક હિન્દુ સ્ત્રી પરણવા પણ હું તૈયાર છું. "

ડાક્ટર મુંજેએ અલીગઢ યુનિવર્સિટી સમક્ષ બાપણ આપતાં જણાવ્યું કે મુસ્લીમ બંધુઓની યંત્રા ને જામનું નિવારણ કરવા માટે મુસલમાનો મંજિ તે હક આપવા એ તૈયાર છે અને એમની પછાત સ્થિતિને લીધે એમને માટે ખાસ સગવડ કરી આપવાના પક્ષમાં છે.

બાપ પરમાર્યુંદ આ સમાચાર સાંભળી મુસ્તફા કમાલ પાશાને મળવા ટકો ઉપડી ગયા છે.

x

x

x

રવિવાર :

લૉડ એટલેડે " હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સ " માં આજે ક્યું : " મહે' હમણાં જ મિ. રામસે મેકડોનલ્ડના બે જૂના પુસ્તકો વાંચ્યાં જે પરથી મ્હારી સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે કે હિન્દને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપ્યા વગર હિંદમાં, ઇંગ્લંડમાં કે જગતમાં શાન્તિ (અનુસાધાન પૃ. ૨૭૪)

મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો

કુંભારી ૪૫૬

—બિહાર, બેારીસા અને ગુજરાતી લીધોગો—

૩

જ્યાં

જ્યાં નેપાર દેવ ત્યાં ગુજરાતીનું
 યાજ્ઞ નરર પડે. જ્યાં જ્યાં કુન્નરકુદીય કે ખાણોને સમગ્ર ધનનું ઉપાજન કરવાનું
 દેવ ત્યાં ફાંસોરો લઈ ગુજરાતી નરર પડેલો. મધ્ય મધ્ય તેવે રથગે ગુજરાતીએ
 યાજ્ઞ નાંખે. બિહારમાં કોલસાનો ઉલ્લેખ થયે પછે તે પહેલાં અંગ્રાસમાં રાજીયજન-
 ની કોલસાની ખાણો શોધાઈ હતી. રાજીયજનમાં કેટલીક જમીન ગુજરાતીઓએ લીધેલી
 હતી. ખાણોના આલીક થયા હતા. પરંતુ રાજીયજનની જમીનમાં ઊંચ અને ઊંચી
 ભવના કોલસાના ધરો નહોતા. એટલે કોલસાનાં ખાણો મારા હતા ત્યાં મુખી રાજી-
 યજનની ખાણો નહીં. આપની રજી. પરંતુ જરીઆના કોલસાની જમીન શોધનાં જ
 યોનું ખાજ તે તરફ જયું. કોલસાના ધંધામાં ફરિશ્તાને લીધે કોલસાના ખાણો શરૂ થયા.
 દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારની રોકડ તાજીની મદદથી રાજી કોલસો કિંદમાં આવેલો
 થયે પછે. એટલે રાજીયજનની પોતાની ખાણોમાં ગુજરાતીઓને નહીં મળતો હતો તે
 નંધ થયે. રાજીયજનની ખાણો સને ૧૮૨૦ની સાલથી શોધાઈ હતી. હમણાં પશુ
 ગુજરાતીઓ પછી ખાણો રાજીયજન ખાતે ધરાવે છે

સને ૧૮૬૪માં બિહાર કોલસાની કોલસાની ખાણોની જમીન શોધી કાઢી. પ્રથમ
 અમલ બ્રિટિશ પેરીએને મળી. ત્યાં જમીનદાર રાવ પાસે લાગવન સમાવી સારી સારી
 જમીન બ્રિટિશ પેરીએને મેળવી લીધી. છતાં મારા કોલસાની નંધ ગુજરાતી
 સાહસિકોને પશુ આવી. ગુજરાતીઓ પાસે અંગ્રજી નહોતું. પાશ્ચાત્ય હાથે યોની
 લીમિટેડ કંપનીઓ કાઢી રોટાં છેવરગણી જમીન રાજ પાસે પડે મેંકની ગુજરાતી-
 ઓને આવડત નહોતી. સાધારણ ગુજરાતી બાપાની ચાર પંચ ચોપડી લાવેલા અને
 સાધ કિસાઓ માત્ર ભણતા આ સાધ શોધા ગુજરાતીઓએ બખિમત રીતે
 કોલસાના ધંધામાં અંબજાયું. રાજ પાસેથી નામ નાના જમીનદાર હુડા પડે લીધા.
 પોતે મજુરોની સાથે જાતમહેનતથી કામ કરવા માંડ્યું. ખાણો બિહારના કામમાં
 પ્રાથમ અનુભવ નેત્રએ છે. ઉપર પાંચસોથી ૭ સો શીટને મારીને યર જેવી રીતે
 કેટલી પડોગાળો બેરેલ, તે નીચે કોલસાની પડ બોલીને નીચેના કામમાં રતાઓ
 બાંધવા, ધાંજલાઓ રાખવા, દ્રાઓ બાંધવી, ચોક્કા રાખવા અને બધી નિમમળક શહેર
 જેવી રચના કરવી એ કામ અટપડું અને સુદુષ્ક સુદિ તથા ખાન મગિયું હતું.
 પરંતુ ગુજરાતીઓએ પોતાની ખાણોમાં નિયમ અને પદ્ધતિસર કામ કરવા માંડ્યું.
 ખાણમાંથી પાણી કાઢવાના પંચે ઊંચ લુતરા માટે વાપરેલી રોડ વગેરે ગોઠવ્યાં.

મજુરો માટે ચાલે આંધી. રેલ્વે પાસેથી સાઇડિંગ મેળવી. એ રીતે ખાણના ઉદ્યોગમાં તેઓ ખૂબ પાવરધા થયા.

તેમની કામ કરવાની ચતુરાઇ જોઇ બૂતરરખાતાએ કેટલીક વ્યક્તિઓને મેનેજર તરીકે સરટીફિકેટ આપી. થોડું બચેલી એ વ્યક્તિઓએ મોટી પરીક્ષાને અંતે મળતી મેનેજરની સરટીફિકેટ અનાયાસે મેળવી લીધી. હવે પરીક્ષા પાસ કર્યા વગર એવી સરટીફિકેટ મળતી નથી. ખાણમાં પાણી ન બરાઇ જાય, આગ ન લાગે, કાંઈ અકસ્માત ન થાય તે માટે ભારે સાવચેતી અને સાવધ રહેવું પડતું હતું. ગુજરાતીઓની ખાણોમાં આવા અકસ્માતો ન થાય તેની પુરી સાવચેતી રખાતી હતી. યુરોપીઅન ખાણોના પ્રમાણમાં તેમની ખાણોમાં વધારે અકસ્માતો થતા નથી. ગુજરાતીઓની નાની મોટી સોએક ખાણો જરીઆની ભૂમિ ઉપર આવી છે. એ ખાણોમાંથી મોટી રકમ કાલસો ખોદી ગુજરાતી વેપારીઓ મુંબઈ, કાઠિયાવાડ, સીડોન, અંગાળ વગેરે સ્થળોની માલોને કાલસો વેચે છે.

યુરોપીયન વેપારીઓએ મોટી લાગવગથી સારી સારી ખાણો પોતાના સ્વાધીનમાં લીધી છે. તેમને યુરોપીયન બેંકો નાણાની જોડાએ તેટલી સગવડો અને છુટ આપે છે. રેલ્વે, પોર્ટ્સ, યુરોપીયન કારખાનાવાળા પહેલાં યુરોપીયન અને સરકારી તથા યુરોપીયન કારખાનાવાળાઓના સહકારથી અંગ્રેજ ખાણવાળાઓએ ખાણોમાંથી મોટો ભાગ મેળવ્યો છે. તેઓએ કાલસામાંથી અનેક જાતની પેદાશો (by-product) બનાવવાના મોટા પ્રમાણમાં સંચાક્રમો ગોઠવ્યા છે. ગુજરાતીઓને આવા બહોળા સાધનોની ઉણપ છે. છતાં પોતાની કરકસર, સમજદારી અને સાહસિકપણથી એ ક્ષેત્રમાં સારી આવડત અને લાગવગ મેળવ્યા છે. કાલસાની માઇનીંગ એસોસિએશનમાં ગુજરાતી મેંબરોની સંખ્યા પણ સારી છે. એના પ્રમુખોને ઓલો પણ ગુજરાતીઓએ અનેક વખત શોભાવ્યો છે. એ સંસ્થા તરફથી બિદારની કાઉન્સિલમાં ગુજરાતી સભ્ય જવાના પ્રસંગો મળે છે. ખાણોમાં ધરકામના પણ ઉપયોગના કાલસા (Coke) બનાવવાનાં બંધો પણ ગુજરાતીઓએ ગોઠવ્યા છે.

રાષ્ટ્રીય અને જરીઆખાતે કાલસાની પેદાશ મોટી રકમ થાય છે. આખા દિંદની ટેક ટકા પેદાશ એ બે સ્થળોએ થાય છે. દિંદ પ્રજનમ્ (League of Nations) માં મળ્યું છે એટલે ખાણોને અને મજુરોને લગતા અનેક નવાનવા કાયદાઓ નીકળે છે. અમાઉ કેટલાક મજુરો પૃથ્વી તળમાં જ હમેશ માટે રહેતા કામ છ બાર માસે સૂર્યનાં દર્શન કરતા તે હવે બંધ થયું છે. કામના કલારો ચોક્કસ થયા છે. સ્ત્રીઓ અને બાળકોની પાસે થોડું કામ કરવાના નિયમો થયા છે. એમને માટે સુખસાંતિ અને વૈદકીય જોગવાઈઓ કરવી પડે છે, સારાં ધરો બાંધી આપવા પડે છે. મજુરોને રજાનો દિવસ આપવો પડે છે. તેમ જ અકસ્માત માટે પેન્ડનનો સવાલ પણ નિર્ણીત થયો છે. ગુજરાતી ખાણમાં માલિકોને પણ આ કાયદા બરાબર પાળવા પડે છે. તેઓએ નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે પાળ્યા છે. એમની સામે બહુ થોડી ફરિયાદો થાય છે.

કાલસાનો જનર બહુ પરદેશી ફરીકાઇને લીધે દમ વગરનો થઇ પડ્યો છે. દિંદી કાલસાની સારી પેદાશ હોવા છતાં દિંદી સરકાર દરિયા આફ્રિકાનો ત્યાંની સરકારી

મહત્વાગા કોલસાને છુટ્ટી આવરા દે છે. આથી હિંદી કોલસાની ખાણોની સ્થિતિ બહાર બની મઝ છે. કોલસાના માર્દોનો સંસ્થાએ કપાસ, ચઢા, અને છુટનાં મંદ્યોની પેટે કોલસાનું એક સંગ્રહ કરાવવાનો કામદો કરવા સરકારને અનેકવાર અરજીઓ કરી છે. પણ સરકારે બહેશ કાને રાખ્યા છે. હમણાં કોલસાના ખાણવાગા-એને નફો બહુ ઓછો મળે છે. એટલે ધણી ખાણો બંધ પણ થઈ ગય છે. ગુજરાતી ખાણવાગાએને પણ મંડ બંધ થઈ કાદવાની ભેજવાઈ રહી છે એટલે એમની ખાણો પણ ફેટલીક બંધ થઈ ગઈ છે. ગુજરાતીએના હાથમાં સેકન્ડ એટલે ખીજ પ્રકૃતિ કોલસાની ધણી ખાણો છે. તે ખાણોને હવે કાલો નીચે ગયાથી ચલાવવી પરવડતી નથી. ખાણો બંધ કરી પણ પોસાય નહિ. કારણ કે બંધ ખાણોમાં તરત ધાણી બરાઈ થાય છે. આથી ગુજરાતી ખાણમાલીકો ચિંતામાં છે. કોલસાની પેદાશ સિનપ્રતિસિન થતી ગય છે તે નીચેના આકાશએ બતાવશે:

વર્સ	હિંદી ખાણોમાંથી કોલસાની પેદાશ હબર ટોનામાં	પરદેશી કોલસાની હિંદમાં આમદાની હબર ટોનામાં
૧૯૨૬-૩૦	૨૨,૨૭૫	૨૩૭
૧૯૩૦-૩૧	૨૨,૭૧૪	૧૭૬
૧૯૩૧-૩૨	૧૬,૫૧૩	૧૮
૧૯૩૨-૩૩	૧૮૦, ૧૪	૪૭
૧૯૩૩-૩૪	૧૮,૨૧૮	૭૧

રેલ્વેઓની પોતાની ખાણો છે. એટલે રેલ્વેઓ ખાણોવાગાને મોટી રકમ ખડાવતી નથી, જસ ગિલ્ત (Hydra oleo) ની પ્રતિષ્ઠા કોલસાને હિલોગ થઈએ છે. તાતારાગાઓની પણ કોલસાની આ ખાણો જરીઆણેમાં છે.

જરીઆની આસપાસ સોએક માઈલના ક્ષેત્રમાં અનેક ગુજરાતી ખાણો આવેલી છે. ખાણમાલીકો, મેનેજરો, કલાર્કો, હિસાબ રાખનારાઓ, ફેરીઓ લગભગ બધા ગુજરાતીઓ જ છે. એઓ સર્વે ખાણ ઉપર પોતાના છુડાં નિરાસરથાનો બતાવી રહે છે. જરૂર જરીઆ સહેર પણ એ ખાણઉલોમની પાછળ વરધું છે. એ સહેરમાં માત્રેક હબર ગુજરાતીઓની વસતિ છે. કોલસાનો ધંધો કરનારા ધણા ગુજરાતીઓ પોતાના કેસે ખાંધી રહ્યા છે. અનેક કુશનધરો નાની નાની કુશનો ઝોલો જરીઆમાં રહ્યા છે. ફેટલાઓએ સ્ટોરો પણ ખોલ્યા છે. ફેટલાકે કોલારો પણ છે. ત્યાં ગુજરાતીઓ મોટી રથાવર ખીલકતે ધરાવે છે. ગુજરાતીઓ જરીઆમાં એતપ્રેત ઘડ રહ્યા છે. આખું સહેર ગુજરાતીઓની મુખ્ય વસતિ ધરાવે છે. આ ગુજરાતી વસતિ માટે ગુજરાતી મારીમરી, મજુરી, મહાકર્તાઓ અને અનેક ધંધો કરનારાઓ જરીઆમાં એકત થયા છે.

જરીઆમાં ગુજરાતીઓએ પોતાના બાગકો માટે એક એંગ્રો ગુજરાતી શાળા સ્થાપી છે. એનું સ્વતંત્ર મકાન છે. એને ન્યુનીમીપાલીટીની માંટ પણ મળે છે. એક લાયબ્રેરી પણ છે. ગુજરાતી પુસ્તકોની અને નર્તમાનપત્રો ત્યાં ફીક દેખાય છે. તે સિવાય બજારો વર્ગ પણ વહે ફીક છે. ફેટલાક મેન્યુએગર પણ છે. ફેટલાક માઈનીંગ ઇન્સપેક્ટરના સ્થાનો પણ છે. કોલારો પણ છે. એ રીતે જે સંસ્થાનમાં માત્ર

થોડા બહુલા અનુભવી ગુજરાતીઓ શરૂઆતમાં હતા ત્યાં હવે ઘણા બહુલા અને સુસંસ્કૃત મનુષ્યો મળે છે. તેઓ એકઠા મળે છે. જરીઆ ગુજરાતી સંસ્કૃતિથી ગણગણે છે.

ગુજરાતીઓ દાની હોય છે. ન્યાં ન્યાં સંસ્થાન હોય ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીઓ પોતાના ગમ ઉપરાંત દાનો આપે છે. પરંતુ જરીઆના ગુજરાતી ખાણમાલેકોએ કોષપણ ગુજરાતી સંસ્થાન કરતાં વધારે મોટાં દાનો કર્યાં છે. જગતના મહાયુદ્ધસમયે કાલસાની અછત થઈ હતી ત્યારે મીલમાલેકોને કમાણી સારી હતી. એ સમયે ગુજરાતી ખાણ-માલેકો ભારે કમાયા હતા. એ મહાગુજરાતનો ધનપ્રવાહ બધો ગુજરાત તરફ વહો હતો. ધરા નવાં બંધાર્યાં, વીસ રૂપિયે તોલા સોનાના લાખો તોલા સોનાના અલ્લકારો બનાવાયા. ધર્મશાળાઓ બંધાઈ, સદાનતો શરૂ થયાં. મંદિરો બંધાર્યાં. ખાણનાં ગુજરાતી માલીકો ઘણાખરા થોડા બહુલા સનાતનીઓ હતાં. એટલે બાવા, સાધુ, મહંત, બ્રાહ્મણો વગેરેને ખૂબ દાન અપાતાં હતાં. એમની સરસતાનો લાભ ઘણાઓએ લીધો છે. સાથે સૂક્ષ્મ જેવી સંસ્થાઓને પણ દાનો અપાતાં હતાં.

જરીઆનું સાંસારિક જીવન બીજા ગુજરાતના પ્રદેશો જેવું જ છે. પુત્રીઓ માટે કન્યાશાળા જેવું છે. પરંતુ સ્ત્રીવર્ગની સંસ્કૃતિ સુધારવાની કોષ સંસ્થા નથી. એટલે સ્ત્રીજીવન નીરસ જેવું બની રહ્યું છે. પુરુષવર્ગ આખો દિવસ ધંધામાં રહી ચાકીપાકીને ધરે આવે. સ્ત્રીઓને ઘણો દુરસદનો સમય ગૃહકામમાં જ ગાળવો પડે છે. હવે રેડીઓ અને ફોનોગ્રામો ઘણાંખરા ધરામાં આવ્યાં છે. એટલે એ ગમતનો લાગ મળે ખરા.

જરીઆના ગુજરાતીઓ ત્યાંના જાહેર જીવનમાં પણ ભાગ લે છે. મ્યુનીસીપાલિટીમાં ગુજરાતી મેંબરો છે. માઈનિંગ એસોસિએશનમાં પણ છે. માઈનિંગ બોર્ડમાં પણ તેમને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે. ધારાસભામાં પણ પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે. એકાદ સાધારણ વર્તમાનપત્ર પ્રકટ થાય છે. ત્યાં ઠીક ઠીક જાહેર જીવન છે. પરંતુ કાલસાની મંદીને લીધે હવે જરીઆનું સમૃદ્ધ જીવન જોખમાયું છે. હવે નવાં આંગણુક ગુજરાતીઓને માટે સ્થાન નથી. જુનાઓને પણ પોતાનો યોગક્ષેમ નીભાવવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. ખાણશાળાઓને નફો નથી. એટલે એ ઉદ્યોગ પર નીભતા બીજા અનેક ધંધાઓ પણ મંદમંદ અવસ્થા મોગવે છે. જાહેર જીવનમાં જે ઉલ્લાસ અનુભવાતો તે ક્ષોણ થતો જાય છે.

બિહારમાં ગયા, બાંકીપુર અને પટણા મોટાં શહેરો છે. પરંતુ વેપારનાં મથકો નથી. એ શહેરોમાં વેપાર બહુ વિસ્તૃત નથી. ગુજરાતી કુટુંબો પણ બહુ થોડાં રહે છે. પટણામાં પચાસેક કુટુંબો હશે. બીજા શહેરોમાં પણ છુટાછવાયાં વસે છે. ખંડકપુરમાં ઘણાં ગુજરાતી કુટુંબો છે. બંગાળ નાગપુર રેલ્વેની સાથે કેટલાંક સંબંધ વાળાં છે. બંગાળ નાગપુર રેલ્વેની ત્યાં મોટી વકંશોય છે. તેમાં પણ થોડા ગુજરાતીઓ છે. કેટલાક નાના વેપારીઓ છે. કેટલાક નાના દુકાનદારો છે. કેટલાક કંદ્રાકટરો પણ છે, બંગલા, ધરો, પુસો, ચાલીઓ, રેલ્વેનો, વગેરે એ કંદ્રાકટરો બધા છે. રેલ્વેના કંદ્રાકટ પણ લે છે. બિહારમાં કપાકર્યા નાની નાની ઓખાની મીલની પણ ગુજરાતી માલેકો છે.

અંધાર ગલી

નર્મદાસંકર શુક્લ

૧૨૫ ૧

[પડો કીધો છે અને જગતના યોગનું એક છૂટું ચક્રનું જણાય છે. પચરંગી વચ્ચે પહેરી પૂરે છે અને ઓઝો આમતેમ કામે લગ છે. નાનાં સ્ત્રી અને ખખીમ પહેરેલાં છેલ્લાં પણ આમતેમ જતાં દેખાય છે.

સૂજ આપ્યા આઠાં આપણની સ્ટેજ વાર છે. એનાં તેજ હજુ આઠાં નથી થયાં, પણ એનો પ્રકાશ બધે ફરી વળેલો છે.

નિશાએ જતાં છેલ્લાં અને છેલ્લીઓ બહુવાની વાતો કરતાં, મગકરી કરતાં, કોઇ પાનનો ફૂલો મારી પૂંકતાં મનનીઓને “મંદી” કહેતાં, સુખ આવે તેવી કહેલો તરફ આજણી ચિંધી નાપસંદગી બતાવતાં, રોજ અને રોપાં મારતાં જતાં હતાં; અને મહાવિલાસવાના ઘાટે નવી મેત્રી બાંધતાં, નવી કુનિયાં મગવાની કલ્પના સેવતાં, સાચા ચેષ્ટામાં સંભળ સહ જતાં દેહકાંક મુલાવ અને મુશ્કીએ પણ આજણાવતાં જતાં જણાતાં હતાં.

એમાં એક મુલાવ તરવરતો હતો. એનો સાકષરોચ વિચાળ છે. ધોળા ખાલીના પહેરણ ઉપર તેની ડોક મરડાંથી મોરવાણી અને બમ્બ લાગે છે. તે જડું ઊંચો નથી તેમ નીચો પણ નથી, મધ્યમ કદનો છે. એની આંખમાં તરવરાટ છે. કંઈકની રસબાવના નહિ પણ કંઈક સ્વામીની વિજય મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તેમાં રપ્પ જણાય છે. આંખની પાંપણો પાકળ કાંઈક ઉઘાડીનાં પડ છે. તેને કાંઈક મથળી દેવ તેમ તેની આંખની પાંપણો અવિષ્કર છે. ને એક મુલાવે સ્થાયે ચાલ કરે છે.

અને મુલાવે કોમળગીરી કે અમળા કઠીએ તો અન્યાય કરીએ તેવી દદ અને નિષ્વાત્મક મુનિ છે. તેનામાં સહન કરવાની શક્તિ છે. એની ડોક ખાલીની સંભળ થયેલી સરીરમંડી ઉપર શોભે છે. તેની આંખમાં વિલગીરી છે, કાંઈક નીચલા છે]

મુલાવ : આજે તો સમગ્રો ઉલ્લો દિવસ છે. તમે અહિંમાં જ રહેશો ને ?

મુલાવ : કાંઈ નહીં નથી, પણ કાલ અને પરમ દિવસ તો અહિં, જ છું.

મુલાવ : હા ખરું. કું બૂલી મયો. તમારી સલામો ઉત્સવ છે. કાલ તો કીક મઠ, આવો સદાશ મેં મારી પાંચ વર્ગની કોલેજની કારકીર્દીમાં જોયો નથી. પણ—

મુલાવ : મારી ઇચ્છા તો આમમાં જઈ કામ કરવાની હતી. ત્યાં જ આપણો ઉદાર છે. એમ કરતાં ગરિબાઈ કોઈની પડશે. પણ—

મુલાવ : એ તો આપણે પ્રતિષ્ઠા કીધી છે એટલે બધું થશે. કુનિવાની પરચ સમયી જોડાવમાં કાંઈ વધારે છે. એવી મુશ્કેલી આપણને આવે તેમ નથી.

મુલાવ : (કાંઈ અમગાઈને) પણ... (એના મોંમાં ઉપર ખિન્નતા જણાય છે) પ્રતિષ્ઠા પાળતા પહેલાં મુશ્કેલી તો... એ ખરું કે આરંભ કયો ફરી તો આમજ કામ કાંઈક. પણ જગતના... (એણે એવાં તો તે મગકરી.

યુવાન : (સમજ્યા વિના) ચગદારો તો પણ કુલ જેમ સુવાસ પાછળ મૂકવું જશે. એ સુવાસે જગત ધરીબર જાગત યષ્ઠ ચેતનવન્તું થશે. કોષ મધમાખ સુહાસ લષ મધપુંડો બાંધશે. અને મધથી કોષ જીવનમાં રક્ત આવશે. રોગીઓને ઘવાનું સાધન પણ થશે. ચગદારમાં પણ કોષનું શ્રેય છે. નીરાશ યવાનું કારણ નથી.

યુવતી : એ તો લાંબી વાત. હા, તપ ક્યાં વિના કશું ન મળે, એ જાણીએ છીએ જતાં તપ કરતાં કરીએ છીએ. માર્ખણ જેવાં મુલાયમ શરીરવાળાં સ્ત્રી અને પુરુષોને જગતે સુંદર કહી વિનાશ વહાર્યો છે. મારે એમની સાથે તકરાર નથી. પણ આપણાં આંગળાં-પગનાં અને હાથનાં-ગુલાબની પાંદડીજેવાં ન ચાપ ત્યાં સુધી વધી નથી. એ તો કંટાળેવાં રહેવાં જોઈએ. ગુલાબી મોંડું ગુલાબ જેવું મને ગમે છે. મને બહાણું છે; પણ કંટા વિનાનું ગુલાબ કોષ હોડ ઉપર જોયું છે ? દુનિયાને તો બહારી કંટા વિનાનાં ગુલાબ છે. અને એવાં રાખવા પ્રયત્નો આદરે છે. આ જતાં હોદરા અને હોકરીઓ જુઓ એમનાં મોંડાં ઉપર પણ ગુલાબ ક્યાં છે ?

યુવાન : પણ એ ગુલાબને પોષવાનું કામ માનું છે એમ બધા કહે છે.

યુવતી : અને એ માને કેમ પોષવું તેની કેળવણી આપવી એમાં નીતિ લાગે છે, એમ પુરુષો કહે છે. એમને તો દીનકીઓ જોઈએ છે; બોખડી અને સુંદર, ખીલેલા કમળ જેવી. એ વિચાર કરી ન શકે. એ તો His Master's Voice બની શકે. બાકી પૂંછડી હલાવી મઝા માણી શકે છે.

યુવાન : પણ જોન ! આજે આટલો બધો શ્વાસ કેમ કાઢો છો ?

[ચક્રાનો છોડા આવે છે. એતણુ રસ્તા આમતેમ ફૂટાફૂટા જાય છે. એક ધોરી રસ્તો છે. બાકીના નાની ગલીઓમાં જતા રસ્તા છે. ધોરી રસ્તો નદી અને પેલીપારનાં લીલાંજમ વૃક્ષરાજ્યોથી શાબતાં એતરોમાં શાંત અને ગંભીર ચાલ્યો જાય છે. અને વચ્ચેવચ્ચે એક શિવનું મંદિર છે. કોષ પુનર્જી અને શિવભક્ત ધંટ વચ્ચે શિવને જગાડવાના પ્રયત્ન કરે છે. યુવતી એ તરફ યષ્ઠ એક ગલી તરફ રમવા જાય છે.]

યુવાન : જુઓને, શંખ પૂંકવો જોઈએ ત્યાં ધંટ વાગે છે. પણ (યુવતીને વગતી જોઈ) કેમ, તમે આજે વિદાયણે નથી આવવાનાં ?

યુવતી : આવવાની છું. પણ જરા મોડી આવીશ. મારે જરા અહીં જવાનું છે. [દૂરથી હર્ષધેશા અવાજ આવે છે. " મોટાભાઈ ! જો પેલાં મેનાભાણી આવ્યાં ! ભાભી ! ભાભી ! " ની જૂઝ સંભળાય છે અને યુવતીના શરીર ઉપર આછીઆછી ધૂમરી આવી પસાર થાય છે. એની જમરો સંકેતાય છે. અને ફૂટી પડે છે. એના હાથમાંની ચોપડીઓ લપસે છે અને પકુંપકું યષ્ઠ રહી છે. એના ઓઠ સખ્ત બીડાય છે, અને ઉમડી આછીઆછી સંતાઈ રહેલી : વિદુતરેખાઓને ચમકાવે છે. તે હસે છે.]

યુવતી : તમને પણ ધંટનો અવાજ જોણાવે છે. શંખ પૂંકારે ત્યારે તો કદાચ આપણે મેમાં મળીશું. આપણે જો નાનું આપણી સુવાસ.

(યુવાન જોણે ત્યાર પહેલેથી એક નગર એના ઉપર ફેંકી એ ગલીમાં અદશ્ય

યાવ છે. એની નજર તેને પકડી પાડી શકતી નથી. પિંપગાના કાઝનાં એકમે પાનાં ખોમેખોમે એના ઉપર ખરે છે અને તે ધીરી રરતો પડે છે.

ધુપાન : (પિંપગાને) પુરુષ હસ્યાજી ! કેમ દીસા છે ? જલ્દ મજા મળ્યા !
(પડદો ખડે છે)

૬૨૫ ૨

[જગતના અકલાના પ્રસંગ પછી ડેડલાકે વર્ષો પસાર થાવ છે. સુધ તપે છે પણ અંધાર ગલીમાં અંધારા છે. એ અંધારામાં મોટાસોટા પચ્ચીસવાળા માનવ-સંજ્ઞાના વિચાર પથરનાં ચેતનહીન મકાનો છે. મકાનોની દિવાલો પાછળ ડેડલાક માનવીએનાં જીવન કુલ જેમ અપ્રકાશ છે. રજુ અપ્રકાશ કાઝમાં પવન ફેંકક વખત આવી સુવાસ લઈ જાય અને રજુમાં તપે જગતા વરેમાથુને શાંતિ આવે અને આનંદનો અવાજ સંજગામ તેમ જોઈક વખત સુવાસશેલો અવાજ તેમથી આવે છે. એમાં અમદાવેલાં જીવનાં ક્યા છે. એમથી સુવાસ પણ બહાર ન આવે તે માટે દિવાલો રચી છે, બારી અને બારજીનિ પડા છે. એમાં સોને મડી અને રૂપે જડેલી મૂર્તિઓ આમ તેમ રખડે છે. માખજુ જેવાં મુલાયમ તેમનાં શરીર છે, પણ યુવાનની પાંદડી જેવા રંગ તેમના મોંઢા ઉપર નથી. પીળી કંચોળાં કુલ જેવાં તે જાંમાં અને પાતળાં છે. તે શિક્કું હસતાં દેખાય છે—કંચળાના અવાજે અને રવાના રૂપીએ.

એ ગલીના એક મકાનના એક ખંડમાં એક પુરુષ માદી ઉપર બેઠો છે. તેણે ઝીજું મથમથનું પહેરણ પહેલું છે. તેમણે તેનું કપાળ, ગાલ અને વાળ ચળકે છે.

મકાનના વિચાર ખંડની નાજુની ઓરડીનું બારજું ડાખડું છે. ત્યાં નથી એ કાઝકાળજી જે નથી માનવીસજની તેજરેખા, ત્યાં તો ખારીની સામેમાં સત્તજ કોઈ પ્રોહ છે. એના ઓઠ બીડેલા છે. એનું માથું એની હંઠાવેલી વિચાર બૌરવજરી જાતી ઉપર દિપકનું જેમ જાગ છે. એની બાજિ રિય છે. એમથી તેજરજીજાઓ કરે છે. એના સાથું કોઈ કનિા વખત નેહ યાગું નથી, અને જુએ છે તો કિમ્મ લઈ નમન થઈ વિના રહેતું નથી. એ બહાર કમ કરે છે. પેમે તેલભરે માણસ નીચા મેરિ એને કાંમજ છે. એ મેના છે. પુરુષ એનો પતિ કંઈપ' છે.]

મેના : આજે લગભગ વીસ વર્ષથી મેં તમારી સેવા કરી છે. પરંપુ ત્યારે પણ લગભગ દેખમાં રહી હતી. મારું બાંધુ ત્યાં પણ સુઝકું નહતું. જતાં જ એ બાંધુ પાછળ મને આશા સામગી હતી. વીસ વર્ષમાં એક પણ વખત ત્યારપછી મેં બાંધુ સાથું નથી. હું નીરાશ જીજાજ નથી લગ્ન મારે મેં કરી જ બોલો લગ્ન ઉચ્ચારો નથી. તમને હંમેચાં-તમારા સખીમાં કડું તો-હું આખા શરીરે હસતી જાય છું. મારાં રૂપડાંમાં પણ તમે કારણ, આનંદ અને દોહાન જેવાં છે. કંઈપ' જેમ તમે જીવનનો સ્વપ્ન રમ્યા છો. તમારા વેપારમાં મેં તમને જમલ નથી કરી. તમારી બાંધવ્ય ખુશામાં રહેલ દુખખીજાઈ સ્વમીત્વને મેં સંજગાપૂર્વક જીએડ્યું નથી. તમારા નાકને મેં મારીની અંધ જેમ બહાર રાખવામાં જાહો પાતી કરી નથી. પણ—

(તે માથું હલાવે છે, અને ખોમે રહી અથા ઉપરથી સરાજી ગયેલી સાડીની

કારને બરાબર મૂકે છે. એ કારમાં લાસપ્રદેશમાંથી જન્મ પામી ચમકતા પ્રપ્રુસ્તિત વાળમાં થઇ એની સેંથી પસાર થાય છે. એ સેંથીમાં કુમકુમની છાંટ છે. પુરુષની આંખ તે ઉપર ફરે છે, તે કાંઈ એના સૌન્દર્યની તારીફ કરતું બન્યું છે, પણ એક બહાર નીકળી શકતું નથી) પણ મારા આ છોકરોને સોને મઢવા દેવાની નથી.

[ફર વઆલંકારમાં સન્ન થયેલાં છોકરાં ચિત્રા અને વિભા—સ્થિર બિંબો રહે છે. પછી દસે છે. તે હાસ્યમાં વિજળીનો ચમકાર છે.—વાદળોં બેગાં થઇ વરસી છુટાં થતા પહેલ્લતા. શરીર પરના અલંકારો એક પછી એક બિતારવા મંજી પડે છે અને તેમાં મજા માણે છે. તે લાંબ એ મેના પાસે આવે છે, નમન કરે છે અને કંઈપં તરફ વળે છે. મૂંગે મોટે અદ્યક્ષર એ અલંકારો પિતા પાસે મૂકી તે માની આભુઆભુ ગોઠવાઇ જાય છે.]

કંઈપં : (મેનાને) તું કાંઈ ન પહેરેજોડે તેની મને હવે પડી નથી પણ—પણ—આ છોકરીઓને તો જીવન માણવા દે. હજી તે બિભતી છે. દુનિયા એમણે જોઇ નથી. મારી દોહતની એ વારસો છે. મારા જીવનની પૂંછ છે. મેના ! કાંઈ તો સમજ !

મેના : આ અંધાર ગલીમાં આવી મેં ધણું ય પહેયું અને જોડયું. ધણું ય માણ્યું, અને તમને ક્યાં બબર છે કે તારા અને ચંદ્રના દેખતાં ધણું ય આંધુ સાર્થાં અને સહન કયું. તમને બબર છે ? શા માટે ?

[કંઈપં ચિત્રાવિભાનાં અલંકારોને હાથમાં લઇ મૂંગો બેસી રહે છે. અને કાંઈ સમજણ પડતી નથી પણ એની આંખોનો ખૂણો આકાશમાં છવાયેલા વાદળાવાળા ખૂણા જેવો તગતગી રહે છે.]

કંઈપં : (એકદમ) શિવમંદિરે દર્શન કરવા જવાનો વખત થયો. બેટા ચિત્રા ! આ પહેરી લો. વિભા ! ચાલ તું તો મારી લાડીલી, આ પહેરી લો.

(ચિત્રા અને વિભા મેના સામું જોઇ રહે છે)

મેના : લખ કયું ત્યારે મને બહુ નીરાણા ન હતી. તમને તું સમજાવી શકીશ, આ અંધારમાંથી તું બહાર જઇ શકીશ, અને આ દિવાલો અને પડદા ચીરી એમાં સૂર્યપ્રકાશ લાવી શકીશ એવી મને ત્યારે શ્રદ્ધા હતી. મારી શક્તિઓનો ઉપયોગ મારે તેમાં કરવાનો હતો એ અજબો લડીને નહિ, તમને દુઃખી કરીને નહિ, પણ સહન કરીને, તપ કરીને મેં કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તમારા રસનાં અને જોગનાં વિશાળ અને પ્રચંડ ચક્રોએ મારા શરીરપિંડને ચગલો, કચર્યો, અને તમે માન્યું કે હું દુનિયાની દીંગણી થઇ. ચેતનદીન તમારી પ્રિયા, મને આનંદ ન હતો; કારણ કે હું અંધાર ગલીમાં હતી, તેમ મને તમારા પર તિરસ્કાર પણ ન હતો. એ સહન કરવામાં હું મજા માણી રહી હતી—અંદરથી વિંટપિસો સર્પ એની સુવાસને હાની ન કરી શકે. અને મારા વિચારો ચગલવા છતાં અડગ રહેતા, સ્થિર રહેતા.

કંઈપં : તારા વિચારો અડગ રહેતા ' મેલા યુવાન ' માટે.

મેના : હજી તમારી આંખો પીળી છે. હવે તે ઝેર જેવી લીલી કરવી છે. મેં તમને ધણી ય વખત કયું કે એમાં સંત્ય નથી. અંધાર ગલીમાં રહી તમારાં તેજ મેલાં

ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ

: પ્રારંભિક અધિવેશન-નાગપુર :

૧ પ્રમુખસ્થાનેથી મહાદેવ ગાંધીનું આપણું—

આ

સભાનું પ્રમુખસ્થાન મને આપવાના કારણ હું સોયું છું તો એ જ દેખાય છે. એક તો હું સાહિત્યકાર નહિ હોવાથી ખીમ્મતોની ઈર્ષ્યાનો ઓછામાં ઓછો પાત્ર છું તથા ખીમ્મતું હિન્દુસ્તાનની બધી બાબતો પરનો મારો પ્રેમ. મને તે હોય પણ હું આઠા રાખું છું કે આપણે કંઈ ને કંઈ સેરા તો કરીશું અને ભવિષ્યમાં આપણું સેવાક્ષેત્ર વધારીશું.

જો આપણે ઔનસરથી ચાંડીને કન્યાકુમારી સુધીનો અને કર્ણાટકી ચાંડીને કિમ્બ્લે સુધીનો જે પ્રદેશ છે તેને એક જ દેશ માનતા હોઈએ અને જોમાં રહેનારા લોકોને એક જ પ્રભુ સમજતા હોઈએ તો એ પ્રદેશના દરેક ભાગના સાહિત્યકારો, સાધારણજનો વગેરે અરસપરસ કેમ ન મળે અને સુદીસુદી બાબતોના દિનુ-સ્તાનની ચોખ્ખી સેવા કેમ ન કરે ?

ગુજરાતીના સાહિત્યકારો અંગ્રેજી સાહિત્ય ભણવાની ઇચ્છા કરે છે અને આ ઇચ્છા પૂરી પાડવા માટે પ્રયત્ન પણ કરે છે. ભલે કરે; પણ એવાથી વધારે નહિ તો એટલી જ મહેનત જમાણી, તાબોલ, મલીયાવી, તેજગૂ વગેરે ભણવા માટે કેમ ન ઉઠે ?

ગુજરાતીઓ પોતાના પાઠશાળી મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે ભણવાનો પણ બહુ પ્રયત્ન કરતા હોય એમ દેખાતું નથી. હિન્દી ભણવાનાં પણુ છૂટું સિધિ શીખવાની મહેનત ઓછી સે છે. છૂટું ભણવાના મુસલમાનો કોઈક જ વખત દેવનગરી સિધિ વાંચવાની અથવા હિન્દીમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ ભણવાની મહેનત ઉઠાવે છે. બધાં ભેદએ ત્યાં આવી દયાબનક વસ્તુસ્થિતિ છે. કોઈનો રોષ કાઢવાનું બા રથાન નથી. રોષ મતાવવાથી આપણને કંઈ સાજુ થઈ શકતો નથી. વસ્તુસ્થિતિ ભણીને એને બને તેટલી સારી કરાવે જ આપણે એમાં મળ્યા છીએ.

વિદ્વાન લોકો એકબીજાના સાહિત્યનું કંઈક ઘાન મેળવે એટલાથી જ આપણને સનેસ મવાનો નથી. આપણને તો મામડાના સાહિત્યની પણ જરૂર છે. અને અર્થચીન સાહિત્યના પ્રચારની મામડાંને પણ એટલી જ જરૂર છે.

કરમની વાત તો એ છે કે ચેતનની પ્રમાણી ભારતવર્ષની બધી બાબતો તથા બધા લોકોને જાણાય છે. નિરવેશકરનું તો કદાચ નામ પણ આપણે બધા નહિ જાણતા હોઈએ. ઉત્તરભારતની જનતા તો આ સંતાનું નામ પણ ભણતી નથી. એમણે કોઈ કન્ટોમાં જેનું ઘાન આપ્યું છે તેનું બહુ ઓછું સ્તનભોજી કરી લાખા છે. આ સંતાનમાં આ વખતે તો એક ટુમારામનું જ ખીલું નામ મારા ખ્યાલમાં આવે છે.

જો આપણે આના હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીએ તો

એની કંઈ સીમા-મર્યાદા હોવી જોઈએ ખરી ? મારી નજરમાં તો એની જરૂર લાગે જ છે. પુસ્તકોની સંખ્યા વધારવાનો મોદ મને કદી રહ્યો નથી. દરેક પ્રાન્તની બાષામાં લખાયેલા અને છપાયેલા દરેક પુસ્તકનો પરિચય ખીજી બધી બાષાઓદ્વારા મને એવી જરૂરીઆત હું જોતો નથી. એવો પ્રયત્ન સંભવિત હોય તો પણ હું એને દાનિ-કર્તા સમજું છું. જે સાહિત્ય એકતાને, નીતિને, યૌર્ધ વગેરે ગુણોને તથા વિગતને પોષે તેનો પ્રચાર દરેક પ્રાન્તમાં થાય એ આવશ્યક તથા લાભદાયી છે.

આજકાલ શૃંગારયુક્ત તથા અશ્લીલ સાહિત્યની ભરતી બધા પ્રાન્તોમાં આવી રહી છે. કોઈ તો એટલે મુઠ્ઠી કહે છે કે શૃંગાર સિવાય બીજો કોઈ રસ છે જ નહિ. શૃંગારરસને મહત્ત્વ આપવા માટે એવા લોકો બીજાઓને “ ત્યાગી ” કહીને એમની ઉપેક્ષા અને ઉપદ્રાસ કરે છે. જોયો બધી યોજોનો ત્યાગ કરે છે તેઓ પણ રસનો ત્યાગ નથી કરી શકતા. કોઈને કોઈ પ્રકારનો રસ આપણા બધામાં ભરેલો છે જ. દાદાબાઈએ દેશને માટે બધું છોડ્યું હતું છતાં તેઓ ભારે રમિક હતા, દેશ સેવાને જ તેમણે પોતાનો રસ બનાવી મૂક્યો હતો. એમાં જ તેમને પ્રસન્નતા મળતી હતી. ચૈતન્યને રસહીન કહેવો એ રસને જ નહિ જાણવા બરાબર છે. નરસિંહ મહેતા ગુજરાતના બકાશિરોમણિ હતા તો જે તેમણે પોતાની જાતને બોગી કહ્યા છે. તમને વધી ન હોય તો હું તો એટલે મુઠ્ઠી કહું કે હું શૃંગારરસને વખતે રસ કહું છું. અને બ્યારે એમાં અશ્લીલતા આવે છે ત્યારે તો હું એને સર્વથા ત્યાગ્ય ગણું છું. જે માત્ર આલે તો હું આ સંસ્થામાંથી એવા રસનો બદિષ્ઠ કરાવું. એ જ પ્રમાણે કોમી બેદભાવનો, ધર્માધતાનો તથા પ્રભ અને વ્યક્તિઓમાં વૈમનસ્યનો જે સાહિત્ય વધારો કરે તેનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.

આ કામ શી રીતે થઈ શકે ? મુનશીજીએ તથા કાકાસાહેબે આપણે માર્ગ યોગ્યપણે ચાર કરી રાખ્યો છે. વ્યાપક સાહિત્યનો પ્રચાર વ્યાપક બાષામાં જ થઈ શકે. એની બાષા એ હિન્દી-હિન્દુસ્તાની જ છે. હિન્દીને હિન્દુસ્તાની કહેવાનો અર્થ એ છે કે એમાંથી કારસી ચાંદો કાઢી નહિ નંખાય.

અંગ્રેજી બાષા કદિ પણ બધા પ્રાન્તો વચ્ચે વ્યવહારનું સાધન ન થઈ શકે. ને આપણે ખરેખર હિન્દુસ્તાનના સાહિત્યની જદિ ઇચ્છતા હોઈએ, બિન્નબિન્ન બાષાઓમાં જે રતો છુપાયેલા પડ્યા છે તેનો પ્રચાર ભારતવર્ષના કરોડો માણસોમાં ફરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો તે હિન્દુસ્તાનીમાર્ગે જ આપણે કરી શકીએ. આ જ દષ્ટિથી મુનશીજીએ પ્રસિદ્ધ લેખક પ્રેમચંદજીની મદદથી “ હંસ ” માસિક પ્રગટ કર્યું છે એને સમૃદ્ધ બનાવવાની જરૂર છે.

મેં તો યોગ્ય જ વખત કહીને મારો અભિપ્રાય આપને સંક્ષેપમાં જણાવ્યો. સાચો અભિપ્રાય તો અદિ જે સાહિત્યાર્થો આવ્યા છે તેમનો જ હોઈ શકે. જે આજની સભા એક સ્થાયી સંસ્થાનું સ્વરૂપ હોય તો તે સાહિત્યાર્થોનીદ્વારા જ થઈ શકે.

હવે તમારે એ વિચાર કરવાનો છે કે—

૧. ભારતવર્ષમાં આવી સંસ્થાની જરૂરીઆત છે ?
૨. જે હોય તો એની સંસ્થા સ્થાપવાનાં સાધન આપણી પાસે છે ? અને એ સ્થાપવાની જવાબદારી ઉભારવાની આપણી ઇચ્છા છે ?
૩. ઇચ્છા હોય તો એનો ઉદ્દેશ કયો હોવો જોઈએ ?

૨ સ્વામતાધ્યક્ષ કાકાસાહેબ કાલેલકરનું આપણું—

મિત્રો, ભારતવર્ષની સર્વપ્રાંતીય ભાષાઓ તથા તેમનાં સાહિત્યોના આ અપૂર્વ સંમેલનનું અવસર પર અનેક કષ્ટ તથા અઝરો સહીને પણ હાજર રહેલા આપ સર્વ મહાનુભાવોનું સ્વાગત કરનાં અને અત્યંત હર્ષ થાય છે. આપું સંમેલન તો ક્યારનું થયું જવું નોંધવું હતું, પણ હવે આજે જ એની સરખાત થાય છે. અને ખબર છે ત્યાં સુધી ૧૯૦૬ માં વડોદરામાં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય સંમેલન ભરાયું હતું ત્યારે ત્યાં, શ્રી નાગકર્ણીજીએ આવી ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની આવરણતા સિદ્ધ કરેલા એક નિમંત્ર વાંચ્યો હતો. એ નિમંત્રમાં આજની આપણી કક્ષના જ સ્પષ્ટરૂપથી વર્ણવી હતી. એ ઉપરથી એટલું માલમ પડે છે કે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની કક્ષના આથી પણ વહેલાં અસ્પષ્ટરૂપમાં ક્યાંક ક્યાંક વ્યક્ત થઈ હોતી નોંધએ.

મોઢાપુરમાં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય સંમેલન વખતે વડોદરાનરેશી ખૂબ અગ્રપૂર્વે કે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની કક્ષના રેશની સામે મૂકી હતી, કર્ણાટીમાં રાષ્ટ્રીય મહાન સંજ્ઞાની જોડેજોડે રાષ્ટ્રભાષાનું સંમેલન થયું ત્યારે શ્રી. મુનશીજી અને મારી વચ્ચે વાતચીત થઈ હતી. એમાં પણ અમે આવા સંમેલનની આવરણતા વિચારી હતી, ગઈ સાથ ઇન્દોરમાં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન વખતે અમે ભાષા એકઠા થયા ત્યારે પણ આવી પરિષદની આવરણતા વિશે વિચારવિનિમય કર્યો હતો તથા સંમેલનમાં એક વ્યાપક દાવ આ સંઘર્ષમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. આને અમલમાં લાવવામાં શ્રી. મુનશીજી (મુનંદ), પંડિત હરિકૃષ્ણમાં (મદાય) તથા પંડિત ત્રિભુવનમાં (અલરાપાટણ) આ ત્રણ સભ્યોનોની એક સમિતિ નીખી હતી. આ સમિતિએ પ્રારંભિક પ્રવૃત્તિ તરીકે શ્રી. પ્રેમચંદ્રજીનું “ હંસ ” અખબારનું અને એને ભારતીય સાહિત્યોનું હિન્દી યુગપત્ર બનાવ્યું.

આ આજુ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન પછી ઇન્દોરમાં ભરાયેલા મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય સંમેલને પણ મોઢાપુરની કક્ષનાને અવકાશ સ્વરૂપ આપવા માટે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલને અને તથા શ્રી. હરિભાણ ઉપાધ્યાય અને આમો રાધકાસજીને હરિર મોકલ્યા. ઇન્દોર મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય સંમેલને પોતાની સાહિત્ય પરિષદને સૂચના આપી કે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદને માટે એક મહારાષ્ટ્ર સમિતિ સ્થાપવી અને આ સમિતિએ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન એકે સફળરે ડરી ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપનામાં મદદ કરવી. આશ્ચર્યની વાત છે કે કું સાહિત્યમેવી નહિ હોવા છતાં તથા હિન્દી વળે મરાઠી સાહિત્યની તો જરા નેટલી પણ સેરા નહિ કરેલી હોવા છતાં આ કારણે મોટો કાર મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો. અને જ્યારે નાગપુરમાં આ ‘ પરિષદનું ’ પ્રારંભિક અધિવેશન ભરાયું ત્યારે કરવામાં આવ્યું ત્યારે સ્વાગત કરવાની રીતે પણ મારા માથા પર આવી પડી.

પછી વસ્તુરિયતે તો એ છે કે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમને બધો પરિશ્રમ શ્રી. મુનશીજીનો છે. એમને જ ઉત્સાહ, તથા એમની જ સહિત આ કાર્યના મુગમાં છે તથા સ્વાગતની આવી જવાબદારી હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની સ્વાગતમમિતિની

[અનુસંધાન ૫. ૨૯૫]

બોમ વાદળી ધસે.

બોમ વાદળી ધસે,
શુભ હાસથી હસે:
“આજ તો હું સૂર્યદેવ હાંકતી.

“હવ્ય સ્થાનમાં ફરું,
“ના હું વિશ્વથી ડરું,”
બોમ બો ઉરે કુલાય ગર્વથી.

“ખેની ! ગર્વથી ભરી
“કેમ તું રહી ફરી:
“વિશ્વચક્ષુને તું કેમ હાંકતી ?

“ધ્વાન્તને વિદારતો
“વિશ્વને પ્રકાશતો
“સ્વાયં ત્યાં રહ્યો ન કાંઈ માહરો.

“હવ્ય સ્થાન માહરું
“તુજથી, છતાં ધરું
“ગર્વ ઉરમાં જરા ન હું કહી.

“હવ્ય જિન્દગી મળે
“બો પ્રભુ કૃપાળળે,
“પરાર્યમાં સહેવ બો વીતાડવી.”

સૂર્ય દેવ નાં મુણી
વેણ, વાદળી ધણી
પીગળી જગત્ જળે બિંબવતી.

બોમ વાદળી હસે
શુભ હાસથી હસે
“આજ તો હું વિશ્વદેવ રાસતી.”

કર્મયોગી રાજેશ્વર : એક અવલોકન

નવલકાશ વિવેકી

[ભાગ : સુનીલાલ વર્ધમાન સાહ; પ્રવચનના માર્ગોને ૧૯૩૫નું બેટપુસ્તક-અપલવાદ]

શ્રી.

સુનીલાલ વર્ધમાન શહે અત્યાર સુધીમાં વીચ ઉપરાન્ત નવલકાશો લખી છે. તેમણી અર્ધા યુગની કાયાન્તરરૂપે છે પણ બાકીની અર્ધી સ્વતંત્ર રચનાઓ છે. છતાં ગુજરાતના વિવેચકોનું ધ્યાન તેમની તરફ ખેંચાયું નથી, એટલું જ નહિ, પણ જમણે તેમના સંબંધમાં થોડા ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમણે પણ તેમની નવલકાશોનાં નામ સુદાં સાચાં આપ્યાં નથી. તે પછી તેમણે તે વાંચી નહિ હોય તેમાં તે નવાજ જ છાની ? જોતજોતનામ, મુનચી અને રમણલાલ સિંઘાબ ખીખ કોઈ નવલકાશોએમણી નવલકાશો વાંચવાનું આપણા સાક્ષરી વિદ્વાનો પશ્ચંદ નથી કરતા એવું મોટે ભાગે દેખાયું છે. પણ સામાન્ય વાચકો કોઈ ત્રણ લેખોનાં પુસ્તકોથી સંતોષ પામીને બેસી રહેતા નથી. ભોગીન્દરાવ દીવેદીઆ, ચિતુભાઈ દુરઘાલ અને રામમોહનરાવ દેસાઈ, નારાયણવિસનજી કંકુર, મોપાગજી દેસાઈગજર અને સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સહજેશ્વર મહેતા, સાક્ષરકાલ મગનલાલ કાપડીયા, ધનજીકર ત્રિપાઠી અને અણિયાલ જગદામ ભટ્ટ આ સર્વ નવલકાશકારોએ અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે, પણ તેનું મૂલ્યાંકન હજી સુધી કોઈ રચકે ચયું નથી. એટલે વાચકો પોતાના હાથમાં જે કોઈ નવલકાશ આવી ચડે તે વાંચે છે. આ લેખોમાંથી કેટલાકનાં પુસ્તકો પછા ઉચ્ચ પ્રકારનાં છે. પણ અન્ય લેખોનાં પુસ્તકોના તથા ક્ષણિક પોતાનાં જ અન્ય પુસ્તકોના આર નીચે તેમનાં સારાં પુસ્તકો દર્શાવ મળે છે. વિવેચકોએ વાંચકોનું માર્ગદર્શન કરાવવામાં આ સંબંધમાં કોઈ જ કયું નથી એમ કહેવું જોઈએ, આ આખા વિશેષ લખવું અહિં વચ્ચેને હોવાથી યત્ન વિષય તરફ જ વળીએ.

શ્રી. કૌશલાલ મુનચીનું મોટું પુસ્તક ' ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય ' હમણું જ અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ ચયું છે. તેમાં શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન સાહ વિષે બે લીટીઓમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે- " સુનીલાલ વર્ધમાન સાહની ગુજરાતની જુની વાર્તા (૧૮૬૩) અને મેરઠી સોમનાથ. " ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ શ્રી. મણિલાલ જગદામ કહે લખી છે. શ્રી. સુનીલાલે આ નામનું કોઈ પુસ્તક લખ્યું નથી. શ્રી. સુનીલાલને જન્મ જ ૧૮૮૭ માં થયે, પછી ૧૮૯૩માં તેમના હાથે એક નવલકાશ ક્ષણી જ લખાઈ હોય ? ને જ પ્રમાણે મેરઠી સોમનાથના લેખક સ્વ. જસરાનીશ્વર નરસિંહરામ કવિ નામના લીંબડીના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા. આ જસરાનીશ્વરે ' કુંવારી કન્યા ' નામે ખીજી પણ એક નવલકાશ લખેલી એવું નાનપણના નામક પરથી લાદ આવે છે. શ્રી. સુનીલાલે સોમનાથના રેરા વિષે નવલકાશ લખી છે તેનું નામ ' સોમનાથનું ચિત્રલિંગ ' છે. ગુજરાતી કાવ્યોની મહત્તર સિદ્ધ એતિહાસિક

નવલકથાઓમાં આ પુસ્તક વિના સંકેતે મૂકી શકાય તેવું છે. દિ. બ. ઝવેરીએ તેમના અંગ્રેજી પુસ્તક 'ફર્થર માઇલસ્ટોન્સ' માં શ્રી. સુનીલાલ શાહની નવલકથાનું નામ 'સોરઠી સોમનાથ' એમ આપેલું પણ ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી હાયાએલ તેના ભાષાન્તરમાં તે આ કલમક્ષતિ સુધારીને 'સોમનાથનું શિવલિંગ' એમ જ મૂકેલું છે. એટલે શ્રી. મુનશીએ અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી લખ્યું લાગે છે.

શ્રી. સુનીલાલ શાહની છેલ્લી નવલકથા 'કર્મચોગી રાજેશ્વર' નાં હમણાં હમણાં કેટલાંક સારાં અવલોકનો આવી ગયાં તે માટે પણ શ્રી. મુનશી જ જવાબદાર છે તે આવી રીતે. આ વિવેચકોનું ખ્યાન અત્યાર સુધી શ્રી. સુનીલાલ શાહ તરફ ન ગયું પણ હમણાં જ એકાએક જઈ પડ્યું તેનું કારણ એ તો નથી જ કે શ્રી. સુનીલાલની ડઝન જેટલી સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં ખાસ ખ્યાન એવે એવી કોઈ નથી. તેમની 'વિમળા' સરસ સામાજિક નવલકથા છે. 'સોમનાથના શિવલિંગ' વિષે ઉપર આવી ગયું. 'પ્રજાપંથુ' માં આવતી તેમની 'સ્નેહલક્ષ્મીની વિધવા' વગેરે નવલકથાઓ દર અઠવાડિયે રસપૂર્વક વાંચતા અનેક મુશિક્ષિત વાચકોને આ લેખકે જોયા છે. પણ હજી સુધી શ્રી. સુનીલાલની કોઈ નવલકથાએ 'કર્મચોગી રાજેશ્વર' ના જેટલું ખ્યાન એવું નથી તેનું કારણ શું હશે ? કારણ હમણાં દર્શાવ્યું તે પ્રમાણે શ્રી. મુનશી, કેટલાંક અવલોકનકારોની કલમો એમ દર્શાવવા માટે તલસી રહી હતી કે ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષે નવલકથાઓ લખનાર માત્ર શ્રી. મુનશી જ નથી. ખીજા પણ સમર્થ નવલકથાકાર છે અને તે શ્રી. મુનશીની મારફત ઇતિહાસનું ધુન કરતા નથી પણ ઇતિહાસને વફાદારીથી વગી રહે છે. એવામાં તેમના હાથમાં આ પુસ્તક આવી પડ્યું.

આ જાતનું વલણ સાચા વિવેચનને હાનિકર્તા છે. શ્રી. મુનશીનું ઐતિહાસિક નવલકથાઓ વિષેનું દૃષ્ટિબિંદુ દૃઢ પાયા ઉપર નિર્ભર છે. અત્યારે કેટલાકો તેમના વલણ તરફ વક દૃષ્ટિથી જુએ છે, પરંતુ અંતે એ પણ સાચું દૃષ્ટિબિંદુ છે એમ સ્વીકારો. તે વખતે માત્ર વફાદારીના ગુણની ખાતર શ્રી. શાહની આ કે ખીજા નવલકથાઓને વખાણવી ચોખ્ખા ગણી નહિ. વફાદારી ને છૂટ બનને માર્ગો પોતપોતાની રીતે મુંઢ પરિણામો નિપજાવી શકે છે. પણ તે માટે વફાદારી કે છૂટ ઉપરાંત ખીજા પણ અનેક ગુણો હોવા જોઈએ.

'કર્મચોગી રાજેશ્વર'. એટલે ગુજરાતનો રાજા મૂળરાજ સોલંકી. શ્રી. સુનીલાલ શાહે મને ૧૯૨૦ માં 'મૂળરાજ સોલંકી' નામે નવલકથા લખી હતી તેમાં મૂળરાજના પૂર્વજીવનનો જ્ઞાતિ આપવામાં આવ્યો છે. આ નવલકથામાં તેના ઉત્તર જીવનની હકીકત આવે છે.

નવલકથાનું નામ મૂળરાજ ઉપરથી આપવામાં આવ્યું છે પણ તેનો નામક મૂળરાજ આમુંડ છે. તૈલપની ફરની ભત્રિજા પદ્મવીની સાથે તેનું લગ્ન થાય છે અને તેની ઘસા કેતકીનું લગ્ન રાજપુરોહિતના પુત્ર અને મૂળરાજના મિત્ર સલ્લની સાથે થાય છે. તૈલપનો ગુરુ વિશ્વપદમ પદ્મવીની સાથે જ આમુંડના સરકરના સાથે જુગુપ્સ

પડ્યું ત્યારે પડ્યાવ છે. તે ભૂગુરુજી ઉપર તેલંગલુની ચઢાઈ લાવવાનું કાવતરું રચે છે પણ તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળે છે. અંતે રાષ્ટ્રધર્મના કરતાં માનવધર્મ મહાન છે એવી ખાતરી થવાથી તે તપસવી કંથડીનો દિશ્ય યજ્ઞ તેના તપોવનમાં રહે છે. તે જ પ્રમાણે મહારાજ મૂળરાજ પણ કર્મકાંડગતી મમતા મૂકી મુજરાતના માનવીઓને સંરક્ષારી બનાવવાની દિશાએ વળે છે.

નવલકથાનું આ વસ્તુ લેખકે અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગોની સાથે એવી રીતે ગૂંથી દીધું છે કે વિદ્યમાન અગ્નીવારમાં કલકલ પૂર્વાર્ધના મુજરાતના જીવનનું આકર્ષક ચિત્ર વાચકો સમક્ષ ખડું થાય છે. ઉત્તરમાંથી મૂળરાજના આર્મનજીથી મુજરાતમાં યજ્ઞેશ્વર ઔદીપ્યોનું આગમન, રૂઢાણની સ્થાપના, ભૂગુરુજીની જીત વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન જીવંત શૈલીમાં કરવામાં આવ્યું છે. મોજશોખી પણ સાચા જાદુચારી વખતસરેવનું જીવન લેખકે ધણી રસિક રીતે આલેખ્યું છે. પણ તેના જાદુચારીની પરીક્ષા કરવા માટે મૂળરાજની મહારાણી ચંદ્રલા નૃત્યાંચનાનો વેષ લઇને આવે છે, અને શિવપાર્વતીના વિપરીત આસનનું ગીત માંડ તેને લજ્જાવવા પ્રયાસ કરે છે, અને જાદુચારી શુરસે યજ્ઞ તેના ઉપર તંબુલની પીચધારી ઝાટી છે જેથી મહારાણીને કોદ નિહાળે છે અને છેવટે એ જ જાદુચારીના સ્નાનગળથી ન્હાવાથી રાણીને કોદ મટે છે: એ આખો પ્રસંગ ધણે અતિશયોક્તિ ધરેલો લાગે છે. તે જ પ્રમાણે પંચલીની કાસી કેતકી વિષ્ણુપદમ્બની સલાહ પ્રમાણે લલ્લચર્માની પાસેથી રાજકારી વાતો કલાવચ માટે તેને સુંબન કરવા દે છે એ પણ કોઇ કાલની જર્મન ઈતિહાસની માદ આપે છે.

હતાં, એકંદરે આ નવલકથા મુજરાતની ઐતિહાસિક નવલકથાઓના કુંઠા: કાંચેગમાં અમલનો ઉમેશ કરે છે એમ ૨૫૫ રીતે કહેવું જોઈએ. શ્રી. મુનીલાલ શાહ આ કરતાં વધારે સારી નવલકથાઓ અવિષ્યમાં આપણને આપે એવી મુરખની વડ વિવેચનના અતિ વિવેચકે કરવી જોઈએ. પણ અહિં તે અશોભ્ય છે. શ્રી. મુનીલાલ શાહ તે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સારી નવલકથાઓ છેલ્લા ધમ્મીય ચર્ચથી આપતા રહ્યા છે. શ્રી. મુનીલાલ માત્ર નવલકથાલેખક જ નથી, પણ 'સાહિત્યપ્રિય' વિવેચક છે. પેતાની કૃતિઓના ગુણોએ સમજવા નોટલી તટરથ કૃતિ પણ તેઓ લખવી શકે તેવા છે. એટલે જ તેમના તારકથી ઉતરોત્તર સારી કૃતિઓ મળવા આશા રહે છે. એટલે વાચકોને જ અને વિવેચકોને પણ, કારણ તેમણે વચ્ચે તેા થવું જ જોઈએ ને ! અશામજી કરવાનો રહે છે કે શ્રી. મુનીલાલ શાહની ઉપર પશુવેદી સારી કૃતિઓ લેખો વાંચે.

લટકાં

સમઢરને કાંઠે ફરતો'તા ત્યાં
 પગ ધાતા ફીણાળા,
 મોળાં ગીત ગજવતાં કેવાં
 નાચ કરે લટકાળાં,
 હું તો દોડી દોડી જાતો,
 મારા ઘરમાં જઈ સંતા'તો.

ઘરનાં વાસું બારણિયાં ને,
 ઝોરડિયે દઉં તાળાં,
 કોઈ નથી લેતું, એ જોઈ
 નાચ કરું લટકાળાં,
 મારું કાલું ગીત ગાતો,
 અરિસો ધરી આંખો સામો.

હજવા પગ હલતા નવ લાગે,
 મુખઠે શબ્દ ન દુઝે,
 મોળાં માફક ઠેકે ઠેકે
 સરી પડતાં મુખે,
 શબ્દો મુન્દર નાચતા,
 પાછા ઉરમાં જઈ ઉગતા.

x x x

ગા જ ન્તા એ ઘા ડ મ્મ ર ના,
 નાદ સૂણું મર્માળા,
 ચપળાના કે વાદળોઝોના
 નાચ જોઈ લટકાળા,
 હું એ ક્યો કરું લટકાં
 વાસી ઘરનાં બારણિયાં.

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન

[નાયડુભાઈ ભાગ્યેલા હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રમુખસ્થાન પરથી બાણ શરદેન્દ્રચંદ્રાઈ બાણેશ્વર આપણ અતિ મહત્વનું દોષધી એના સાર નીચે આપીએ છીએ ત'ત્રીએ, મુબંબઈ]

હિન્દી

રાષ્ટ્રભાષા હોવાનો દાવો કરે છે. આને પણ હિન્દી બોલનાર તથા સમજનારની સંખ્યા ૧૪-૧૫ કરોડથી ઓછી નથી. જેમાં હિન્દી નથી બોલી શકતા તેમાં પણ નાયડુ, મુન્શી, વગેરે, મદારાષ્ટ્ર અને બંગાળ જેવા પ્રાંતોમાં હિન્દી સમજી શકનારાઓની એક મોટી સંખ્યા છે. સમગ્ર સંધ્યા પ્રમુખસ્થાનો અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વસવાટો તેમજ જ હિન્દી બોલે છે અને સમજે છે. દક્ષિણ ભારતમાં પણ સંખ્યાબંધ પ્રમુખસ્થાનો હિન્દી બોલે છે અને સમજે છે. પંજાબમાં પંજાબી ભાષા બોલાય છે તે પણ ત્યાંની વસતિનો મોટો ભાગ હિન્દી બોલી તેમ જ સમજી શકે છે. તેથી હિન્દીનો રાષ્ટ્રભાષા હોવાનો દાવો વાજબી જ છે.

અદા કેં હિન્દીને એના બાપક અર્થમાં જ વાપરી છે. બાપી તે વિદ્યોમાં પણ હિન્દી અને ઉર્દુ એ બન્ને અથવા ભાષાઓ છે કે નહિ એ વિશે મતભેદ છે. હિન્દીમાં મુસ્લિમ વસવાટ એવી જોડાએ જાણ હોય તો તે ભાષા મન મુજબ હિન્દી જ છે. ખરી રીતે તે ઉર્દુ પણ હિન્દી જ છે.

હિન્દીને જીવંતીભરતી ભાષા રહેવું હોય તો એણે પોતાના સમજનારામાં વધારો કરવો જોઈએ. બીજી ભાષાઓના સંપર્કોનો નિર્દેશ કરીને એ પોતાની જાતિ નહિ કરી શકે. હિન્દી સંસ્કૃત નથી. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી, સિખ વગેરે સૌ ધર્મોના ભોગે હિન્દુસ્તાનમાં રહે છે તે પણ તે છે તે હિન્દુસ્તાન જ. એ જ રીતે હિન્દીમાં પણ ભાષાઓના ઉત્તમ સંપર્કે આપણે જાણવું તો પણ તે હિન્દી જ રહેવાની છે. એનામાં એવા સંપર્કો પચાસવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ તથા એના ભેખેને એવા સંપર્કોનું યાત્રા હોવું જોઈએ.

હિન્દીને બાપક અને સરદેશીય " રાષ્ટ્રભાષા " બનાવવા માટે એનો સમ્પર્ક વધારવો જોઈએ તથા એને સંકુચિત નહીં બનાવતાં સહેલાઈથી પ્રચાર પામે એવા એવા સારા સંપર્કો બનાવી પણ મગ્ન કરે ત્યાંથી એમાં કોયેરવા જોઈએ. આમ થઈ ત્યારે જ હિન્દી આખા હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા હોવાનો પોતાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકશે. બધી પ્રયત્નિત ભાષાઓ એ જ રીતે પોતાની જાતિ કરે છે અને હિન્દી પણ આ જ રહેતે જીવંત પોતાનું નામ સાર્વજનિક કરી શકશે. આમ યશસ્વી હિન્દીઉર્દુનો ત્રયોગ પણ મટી જશે. ઉર્દુ પણ જે શરસી તથા બરખીની તરફ જ નજર રાખીને બીજી ભાષાના સંપર્કોનો નિર્દેશ કરશે તે તેની જાતિનો પ્રચાર પણ મુશ્કેલ જશે, અને એ છેક સંકુચિત બની જશે. હિન્દી પણ જે આ ભાષાની નીતિનું અવધાન કરશે તો એ હાથે પ્રયત્નોથી પણ રાષ્ટ્રભાષા બની શકશે નહિ.

સિપિનિર્માણના સંબંધમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે શબ્દો શુદ્ધ હોય શકાય અને લખેલાં શબ્દોનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર થઈ શકે તે ઉપરાંત તે ઝડપથી લખી શકાય અને છાપવામાં તથા ટાઇપ કરવામાં સુગમ થઈ પડે એવી હોવી જોઈએ. એક એ દિવસની બેઠકમાં આ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ આપણે નહિ સાવી શકીએ તેથી આપણે વિદ્વાનોની એક સમિતિ નીમી તેની દ્વારા આ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ સારવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

આજે યુનિવર્સિટીઓના ઉચ્ચ અધ્યાપકમંડળમાં હિન્દીને રચાત મળ્યું છે અને હિન્દીના વિદ્વાનો બધા વિષયો પર પુસ્તકો લખી રહ્યા છે. પરંતુ હજી સુધી એવી સ્થિતિ નથી આવી કે લોકો પોતાના મૂળ મંથો તથા લેખો હિન્દીમાં લખે અને જેમને એ વિષયનું જ્ઞાન મેળવવું હોય તેઓ આ મંથોના અધ્યયન માટે હિન્દી ભાષા શીખે તથા એમના મૂળ લેખોની કદર હિન્દી બોલનારી જનતા કરશે, એવા વિશ્વાસ લેખકોને હજી બેઠો નથી. જોઈ પણ રહે રેશન પર સુંદર બાંધણીની તથા મોંઘી કિંમતની ચોપડીઓ લેવામાં આવશે પણ તેમાં ગંભીર વિષયનું પુસ્તક ભાષ્યે જ લેવામાં આવે છે. નવલકથા હોવાથી જ કોઈ પુસ્તક ઉચ્ચ કોટિનું નથી, એમ નહિ કદી શકાય. ફ્રેંચ, બંગાળી તથા હિન્દીમાં નવલકથાના રૂપમાં કેટલાક સુંદર મંથો લખાયા છે. પણ મોટા ભાગની નવલકથાઓ તો એવી હોય છે તે સમય તથા પેસાંતી બરબાદ કરાવી માણસના ચારિત્ર્યને પણ દૂષિત કરે છે. તેથી વિદ્વાનોની કદર છે કે તેમણે જનતાની શ્રદ્ધ બદલવી જોઈએ. નિરપૂઢ અને નિર્ભય સમાસોચો આ દિશામાં બારે સેવા કરી શકે એમ છે. હિન્દી સાહિત્ય નેટલી જોઈએ તોયે લિન્નિતિ કરી શકવું નથી. સાહિત્ય તથા સાહિત્યના નિયમોથી પૂરા પરિચિત હોવા ઉપરાંત સમાસોચને પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. જોઈના દેશ કે પક્ષપાતથી એ પર રહે, સાચા સાહિત્યનિર્માણમાં લોકોને મદદ કરે અને જેમ ચોક્કસ જ્ઞાનમાલની રક્ષા કરે છે તેમ એણે પોતાનું કૃતજ્ઞપાલન કરવું જોઈએ. માણસના ચારિત્ર્ય પર સાહિત્યની અસર સૌથી વધારે ઉંડી પડે છે અને તેથી સાચો સમાસોચ આ ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરનાર પદેરંગીર છે. જ્યારે સમાસોચનું આટલું મહત્ત્વ છે તો પછી સાહિત્યનિર્માણ કરનારાઓનું કેટલું વંધારે હોય તે બીજાને મેળવેલા ધનનું રક્ષણ માત્ર નથી કરતો પણ પોતે જ ધન ઉત્પન્ન કરે છે. એ પોતાની વાણી તથા કલમથી હિમાનવજાતનું ચારિત્ર્ય ધડે છે અને એના મરજ પછી પણ એની અસર રહે છે. તેથી સાહિત્યમાં ગમે તે પ્રકારનો રસ હોય પણ તે તે અનુષ્ઠાનને ઉન્નત કરે તો જ તે સાચું સાહિત્ય જો એમ ન કરે તો પછી તે ગમે તેવી સુંદર તથા લલિત ભાષામાં હોવા છતાં આપણને સ્વીકાર્ય નથી. જેણે સંઘર્ષ અને તપશ્ચર્ચાથી પોતાની જાતને સાધક બનાવી હોય તે જ સાચું સાહિત્ય પ્રદી શકે. પેસા કમાવા માટે અથવા જોઈ પ્રકાશકની સગવડ પ્રમાણે નફાસ પહેંચાડનારાઓ એવું સાહિત્ય ન પ્રદી શકે. અથવા સાહિત્ય માટે તો પૂર્વજન્મના સંસ્કાર, આ જન્મની તપશ્ચર્ચા તથા સંઘર્ષના પરિણામે મેળવેલી દિવ્ય શક્તિ જ જોઈએ.

ન...વું...સા...હિ...ત્ય

પસારાતો સમાજ (પ્રથમ મુદ્દા)—લેખક : રામ : પ્રકાશક : મનહર કાશીભાઈ,
દાવર રોડ, સુરત ; મૂલ્ય રૂપિયા દોઢ.

ચંપરશિક્ષિયા—લેખક અને પ્રકાશક : હિરોજીશાહ રત્નમજી મહેતા, ૧૪, પારસી
ઠાણેલી, કર્ણાટી : મૂલ્ય. બાઠ બાગ. (૧૯૩૫)

૩૧. મીનાચેહેરનો હર્દી—[૪૫ અંકી નાટક]—લેખક વજીર ઉપર
મુજબ. મૂલ્ય નથી આપ્યું.

Karsandas Mulji : A Biographical Study : By B. N. Motivala; foreword by : Diwan Bahadur K. M. Jhaveri; Published by Parbhudas Ladbhai Modhi; secretary, Karsandas Mulji Centenary Celebration Committee, Bombay.

સુવિખ્યાત સુધારક અને મહાગુજરાતી સ્વર્ગસ્થ કરસનદાસ મધજીની ૧૭૬મી
સત્તાબ્દીપ્રસંગે મુંબાઈમાં પ્રેરક અધિસત્રો ઉદ્દઘોષ્યાં હતી. આ વખતે જન્મ પામેલી
કરસનદાસ મુજી સત્તાબ્દી ઉત્સવ સમિતિએ સ્વર્ગસ્થ સુધારકને યોગ્ય સમારંભ કર્યો
હતો. આ ઉત્સવના પરિણામ તરિકે સ્વર્ગસ્થની વિમતવાર જીવનકથાનો વિચાર થયો
અને તે લખવાનું 'મહાકાવ્ય' કરસનદાસના સાચા અને મહાગુ ભક્ત શ્રી. બી. એન.
મોતીવાળાએ સ્વીકાર્યું. શ્રીમત મોતીવાળાએ બહુ જ પ્રેમભક્તિપૂર્વક કરસનદાસનાં
જીવન અને જીવનપ્રવૃત્તિઓને આ રજદાર પુસ્તકમાં અવલોક્યાં છે. એક જણ વિજત
એમણે અજરપશી રહેવા લીધી નથી. શ્રી. મોતીવાળાએ એમના ચરિતનાયક તરફનાં
સમભાવ, પ્રેમ અને સ્પષ્ટિત સ્નેહકથમયા આકર્ષક રીતિએ દાખવ્યાં છે. અને આ
પુસ્તક તેવા એક સજીવ પુસ્તક તરિકે કરસનદાસને લોકસમાજમાં જીવંત રાખશે એમ
શક નથી. પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખાયું છે અને એનું ભાવપૂર્ણ પ્રોલખન સત્તાબ્દી સમિતિ
પ્રમુખ દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલસાહેબે લખ્યું છે. અમે હરજીશું કે શ્રી. મોતીવાળાની
આ પીરપૂજનું પરિશીલન કામના સુધરતા જતા ગુજરાતના પુરાણ સુધારકો કરે.

ઈન્દિરતત્ત્વચિચારણા અને બીજા સેઓ—લેખક અને પ્રકાશક : બહેચ
બલવંત ધિરે, વાલોધર રોડ : કોચરોલ, મુંબાઈ, મૂલ્ય ર. ૦-૧-૦ (૧૯૬૧)

શ્રી. બહેચ ધિરે ગુજરાતીમાં લખવાની ઉત્સુકતાવાળા દક્ષિણાત્મ પંથુ છે.
એમણે આ પુસ્તિકાદ્વારા એમના વિચારોનું ગુજરાતી વાચકોને રસન કરાવવા પ્રયત્ન
કર્યો છે. ૫૫૫ ગુજરાતી બાજની લેખનપદ્ધતિના પહેલા પાઠોના પછી એ બાજકાર નથી
લામતા. બાજી એમના વિચારો માવાં બધ છે. બાજારા અને એમણે ગુજરાતીને બદલે
હવે મરાઠીમાં જ લખવું વધુ વિનાયક છે.

વિદ્યાર્થીઓનું સાહિત્ય

વાચન પ્રવેશ પાથી—પહેલી અને બીજી—[ઉપર વાચન-બાળ-પહેલું]—
લેખક અને પ્રકાશક : રતિલાલ રા. અખવડું, મંજાજીપાળ જન કન્યાશાળા, ગવેરીવાડ,
અમદાવાદ : મૂલ્ય પ્રત્યેકો દોઢ આનો.

નાના બાલકોના હજાર સર્ગ મહેતા આ સુંદર અને સ્તુત્ય પ્રવાસ માટે શ્રી.
રતિલાલ અખવડું ખાસ અભિનંદનને પાત્ર છે. અને પોથીએ અચો કલિ સુધી
બાળક સાથે વાંચી જવાથી લેખકના મનક્રમે અને તે દ્વારા બાલકના મનને ખેંચવાની

ને તેને રસપૂર્વક જ્ઞાનપ્રદેશમાં વિદ્યાવવાની એમની શક્તિને સાક્ષાત્ અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી. આરંભમાં જ બાલકોના વાચનને સખગ અને અસરકારક કરવું હોય તો તે માટે આ સાધનનો ઉપયોગ જરૂર બહુ જ મૂલ્યવાન લાગશે. બાલકના ખીલતા મનને જે જે જ્ઞાનવૃણાના પ્રદેશવિદ્યારની ઉત્કટ ઇચ્છા હોય છે તે પ્રદેશ આલેખવામાં લેખક સફળ થયા છે. અમે નાના બાળકોના માતાપિતા, શિક્ષકો વગેરેને આ પુસ્તકોની ખાસ બલામણુ વગર સંકેતે કરીએ છીએ.

સાહિત્યકલ્પોત્સવ : [પુસ્તક પહેલું] : સંપાદક : આત્મારામ નાનાલાલ ખાનસાહેબ; પ્રકાશક : શ્રી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબાઈ નં. ૨; મૂલ્ય : સાત આના.

પહેલી હોપ વાચનમાળા પછીની બીજી વાચનમાળા ધણીએક શાળાઓમાં હજી ચે ચાલે છે. આ એક જમાનામાં આપણી જ્ઞાનમૃદ્ધિએ જે પ્રગતિ સાધી છે તે જોતાં આ જૂની વાચનમાળાઓને ક્યારની ચે સ્થાનમટ કરવાની જરૂર હતી. ત્રિવેદી વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ અને ત્યાર પછી આ માર્ગે એક પછી બીજી પ્રગતિ શરૂ થઈ. શ્રી. આત્મારામ ખાનસાહેબસંપાદિત આ 'સાહિત્યકલ્પોત્સવ' આ થવી જોઈતી સત્પ્રતિઓમાંની એક છે. વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડીનું સ્થાન લેવા એ યોગ્ય લાગે છે. એકંદરે શ્રી. ખાનસાહેબે ઠીકઠીક પ્રસંગી કરી વૈવિધ્ય આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જતાં કહેવું જ જોઈએ કે 'આપણી શિષ્ટાચાર પદ્ધતિ' જેવી કેળાં પાણી જેવી પસંદગી એમણે નહોતી કરવી જોઈતી. 'દરેક પ્રયોગો' (૫. ૧૬૩) જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગો અને વિચાર-શૈલિસ્વચાળા આ પસંદગી કરતાં કેટલીક લેખમાળા સંપ્રાદાયે જાતે લખી હોત તો વધારે સારું. શિષ્ટ લેખકો, વિચારમૃદ્ધિ અને શુદ્ધ ભાષા : આ દૃષ્ટિએ જ આવા પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરવાં ઘટે છે. શ્રી. ખાનસાહેબને આ આરંભના પ્રયાસ માટે અમે વિનય ઇચ્છીશું અને એની બીજી આવૃત્તિમાં એમાં રહી મહેતી ધણીએક જોડણી વગેરેની બહતીઓ એ વિદ્વાન સંપાદક ચાળી નાંખશે. પાઠ્યપુસ્તકો અગ્રીશુદ્ધ શુદ્ધ જ જોઈએ.

સહયોગીઓ.

સર્વોદય-તંત્રી : ગુજરાતીવાદ નંદા; મજૂર મહાજન, લાલ-દરવાજા, અમદાવાદ; બલાગમ : રૂપિયા ત્રણ

આણુ વર્ગની યુગ્મજાતથી શ્રી. ગુજરાતીવાદના તંત્ર તરફ આ નવીન માસિક પ્રસિદ્ધ થાય છે. એનો ફેણચારી અંક અમારા જોવામાં આવ્યો. મજૂર મહાજનના હિતાય પ્રસિદ્ધ થયું આ માસિક બીજા સર્વના ઉદ્ધેશમાં એની પ્રગતિઓ એટલી જ રોકવા કરી તો સર્વના મુમત્સવના દિતમાં એ પોતાનો હાજો આપી શકશે. એની ભાષાની બુમિદ્ધ આપણો ધમજીવી વર્ગ વાંચી શકે એટલી જ માદો ને સંસ્કારી હોવી જોઈએ એવો અમારો અધીન મન છે. અમે સર્વોદયને તેના જન્મ માટે અભિનંદન આપીએ છીએ.

The New Outlook—Editor : Govindlal D. Shah; Shantiniketan Society, Ellis Bridge, Ahmedabad; Annual subscription: Rs. 2/8

ત્રણ આંતરરાષ્ટ્રના આ અંગ્રેજી વાવના બીજા પુસ્તકનો ચોથો અંક અમને મળ્યો છે. ન્યુ આઉટલુક સાહિત્યનું માસિક નવી પણ મર્વવિચયક છે. એની લેખ-સમૃદ્ધિ સંક્ષિપ્ત જતાં નવીનતાથી ભરેલી છે. એનો દેવ, સફળ કરવા એ ઇકિતમાન થાએ એમ અમે ઇચ્છીશું.

તં ત્રી સ્થા ને થી

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ઓગણપચાસમું સત્ર

જ્યાં આસપાસ લખાયેલા છે આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ઓગણપચાસમું સત્ર પંડિત જગદેશચંદ્ર મહેતુના પ્રમુખપદે બેઠાનું હતું. અસીમ નવોત્સાહ અને પ્રખર શાસ્ત્રભક્તિના અપ્રતિમ પ્રતિનિધિ જેવા પંડિતશ્રીએ આપણા શાસ્ત્રજ્ઞાનને વસોવતા એક પત્ની એક મહાપ્રાન્તને ચર્ચતાં આપણાં વિષય દેશકાષ ને પ્રયાતક પરિરિધતિઓને સચિપતિ અવલોકી છે ને એમાંથી પ્રતિભા માર્મનું ઠીક ઠીક સ્થળ કહ્યું છે. રોમેશ્વર દેવદાસથી જગતા પંડિતશ્રીનું કાવલુ એમના હૃદયનાં જોડાણોમાંથી તીકળાં એમની કાષ્ટશ્રુત સહૃદયતાનું ને વીરતાનું તેમ જ નેમના રમણ રેખાંકિત રાજકીય ખેલનું ચર્ચાઈ રમણીકરણ કરે છે. એમના કાવલુદારા એમના પારદર્શક અને ઉદાર હૃદયનાં સંપૂર્ણતાથી રચેન કરી શકાય છે. હિંદના મહાપ્રાન્તો છૂટનાં છૂટનાં પંડિતશ્રીની વિશાળ દૃષ્ટિએ આપણા તેમ જ જગતના દેશકાષને જરાયે નજરથી વિસારે મૂક્યો નથી. કાવલુમાં આપણી તાદશ રાજકીય સ્થિતિ ને તેમાંથી કોપજાતી પ્રતિભા કંઈક અંદાજે જેમ શકાય તેમ છે. આપણા શાસ્ત્રપતિઓનાં કાવલુ પછી એ વાર મોકલજવની વાસ્તવિકતાને રસથી વગર વાંચેલાં પુસ્તકોના વિચારોમાં બોધવિહાર કરનાં જણાતાં છે; ત્યારે પંડિતશ્રીનું કાવલુ-નને કે કોઈ કોઈ સ્થળે આવા વિચાર-પ્રદેશમાં વિચરતું, દેશનાં જનાં-સેવકજવની વાસ્તવિક સ્થિતિનાં સુરેખ રચેન કરવાનો પ્રયત્ન કરતું જણાયું છે. આપણા પ્રભુજવનમાં પ્રત્યક્ષ થતી સમવિષય મુશ્કેલીઓ અપવાદ બાદ એને ઉચિત ને વ્યવહારાત્મક માત્રે જાણી આપણા તોફાની રાજ્યપરકરણી જવનનો મહાસત્ર એકવા અને પ્રભુ પાસે બેઠાવ્યા પંડિતશ્રી (ને તેઓ છૂટા રહી શકે તે) મોઝ કલ્પદાર છે એમ એમના કાવલુ પાછળ રહેલા પ્રયત્ન આદરભવજથી ને ઉદાર નેતૃત્વથી આપણી ખાતરી થાય છે.

પંડિતશ્રીનાં કાવલુ વિવિધ પ્રાન્તોનું રચકરણ એમની સમર્થ, સચોટ અને કાવલુકરો વાણીમાં કહ્યું છે. જગતમાં નિર્વાળ કે સમગ્ર કહેવાતી પ્રજાપ્રજા વચ્ચે આવેરે રાષ્ટ્રવાદ અને સામાજિકવાદ પરસ્પર મૂઝી રહ્યા છે. હિંદના શાસ્ત્રથી પ્રભુજવનને સામાજિકવાદના પાસાવ જગ સામે મૂઝવા ઉપરાંત મોઝેમોઝિના મતભેદો સામે પણ મૂઝવાનું છે. કોમકોમ વચ્ચેના દેશતા વિસ્તારો પણ કહેવાતા ધર્મના કે સમાજના નથી જ, એ તો આપણી આર્થિક પરતંત્રતાના જ છે. આપણી આર્થિક પરતંત્રતા ને દૂર કરવામાં આવે તે કોમકોમના અપમાન પ્રદર્શનો ને કોમીકરણો નિર્ધનતાજન્ય એવેરેશ આપણી પ્રજાનો દૃષ્ટિમર્ષદર્શથી સહજ અદરજ થાય મોઝેમોઝિના આ અને આવ મતભેદો દૂર થતાં આખી એ પ્રજા સંઘર્ષિત થઈ શકે અને કોમની પણ સામે સામનો કરવા સજ્જ થયેલું એનું એકાગ્રિત જગ એ અનવા નહીં જ વેણી મારે. હિંદ પ્રજાતાત્રએ આશામાં રહે છે. એનો એકત, પચાણે કાવલુમાંનાં માળખાં પત્રાકો

જાણ, ગરીબી, અસાન અને સાધનહીનતામાં સપડાઇ મૂકેલ બન્યો છે. આ અમલદારી કે બુદ્ધિશીલી મળુરોનાં કે તેમની ગરીબ અંજિ ચડે એવા મુદીભર ધનિકોના સ્વાર્થો પરસ્પર અયકામ પ્રભુજીવનના યોગક્ષેમ અને શુદ્ધ સુખશાંતિને પણ શોષી રહ્યા છે. આ અપાર દુર્બલ્ય પણ પંડિતજીના દેશભક્ત દિલને ચડચડ બાળી રહ્યો છે. પંડિતજીના બાપજીનો મુખ્ય સર સાચી વાસ્તવિક કડુણતામાં ગદગદિત થતો હતો એ આપણને પ્રત્યક્ષ સંભળાય છે.

આ વખતની મહાસભાને બહુ જ વિકટ સંજોગોમાં મળવાનું હતું. સહસ્રમુખી લોકસભા મંડી મહાસભા હિન્દના દેશભક્ત નેતાઓની મહાસભા બન્યા પછીની આ પહેલ પ્રથમ મંળી છે. એના કેટલાક પ્રમેા તેા મતભેદ માત્ર જ હતા. નવું રાજકીય બંધારણ દેશને માથે એની ઇચ્છા હતી કે ન હતી છતાં ઠોઠી મારવામાં આવ્યું છે. પ્રધાનપદનો સ્વીકાર મહાસભાએ શા માટે ન કરે એવો કેટલાકનો મત હતો. સમાજવાદીઓ પુરતકિયા ચાનનાં બાપજીદ્વારા પણ મક્કમ દેશભક્તો થવા મથે છે. આ વિચિત્ર સંજોગોમાં કહીક નિરતાથી, કહીક નળીને, કહીક ગુસ્સે યઇને, છતાં જે ઉદાર કાર્યકુશળતાથી પંડિતજીએ આ સત્રના મુખ્યમુખ્ય પ્રશ્નોને ઉઘાડ્યા છે અને બહુમતીના વહેનમાં મહાસભાના વાહનને વાળીને ચૂક્યું છે તે હજીકતે તેા ખાસ જ નોંધવા જેવી છે. એક સુનંદાને કર્તવ્યશીલ સમાજવાદી હોવા છતાં સમાજવાદ પ્રતિ નં દળી જતો ઉદારતા અને સમલાવધી એમણે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે હિન્દી હૃદયો ઉપર જે જાડી જાપ મૂકી છે તે જલસી જૂસાય એવી નથી જ.

નવા બ્લાઇસરોય

જૂના બ્લાઇસરોય ગયા અને નવા બ્લાઇસરોય હોડ સિનલિયગો હિન્દ પરના ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના રાજપ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા. બ્લાઇસરોયનું હિન્દમાં આવવું તે પાંચ વર્ષના રાજઅતિથિ યઇ પાછા સ્વદેશ સીધાવવું એ સામ્રાજ્ય કે હિન્દના જીવનનો એક ભવ્ય જ પ્રસંગ ગણાય; પણ તે એક સામાન્ય બનાવ જેવો જ જાણે લેખાઇ જાય છે. બહુ તો શાળાના વિદ્યાર્થીની માંડી ઉચ્ચ કેળવણીના આપણા પદવીધરો બિચારા આ રાજપરોણાઓની યાદીમાં એકને વધારાનો બિમેરો ને જોખરો.

હોડ વિસિંચન જેવા હિન્દ પર લેવીસેક વર્ષ રાજ્ય કરી કરી રીઠા થઇ મથેલા તુમાખીખાર અને લોકમતને કચરનાર બ્લાઇસરોય પછી હિન્દની રિયલિતો અભ્યાસ કરી તેને જોળખનાર તરીકે હોડ સિનલિયગો પધાર્યા છે. મુખ્યમાં એમની પધરામણી યઇ સ્વારે હિન્દ એ એકુતનો દેશ છે અને એમને ખેતીના ને દોરજીએરનો મદાપ્રેમ છે એ સૂચવવા માટે એકુતો પણ એક નાનીશી સંખ્યામાં એમનું રામયું કરવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એમને ઇચ્છીએ છીએ કે હોડ સિનલિયગો જરૂર જ એક સાચા એકુત તરીકે હિન્દમાં પ્રવેશ્યા છે અને હિન્દના જાણુમસ્ત એકુતના જીવન સાથે પોનાનું એકુનજીવન જોત-પ્રોત કરવા બિમેદવાર છે. એમણે એમનું નવા બ્લાઇસરોય તરીકેનું બાપજી બ્રાહ્મરટ કપડું, ડોરજીએરના મંગળ મુહૂર્ત તરીકે માતખર નંદોઓ અને ધોડાઓ ખરીલા. આ

વ...ર્ત...મા...ત...સા...ર

ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગનું અપૂર્વ અદર્શન

મહાસત્રમાર્ગ પસાર થયેલા દરવને અન્વયે ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગનું એક પ્રદર્શન લખતીમાં મહાત્માજીને લાયક ૨૮ મી માર્ચે 'સુલુ' મૂકાયું હતું.

સુરતના વ્યાયામવર્ગો

યુજ્જ્વાલના વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ તરફથી 'સુરતની સાવજનિક કોસેજમા' તા. ૪ થી મેથી જુનની ૩ જ સુધી વ્યાયામવર્ગો ચાલુ રહેશે.

ગણિયારા પારિતોષિક

શ્રી. રમણલાલ અશલાવાજીને ગણિયારા પારિતોષિક સમિતિ તરફથી ૧૬૪ પુરસ્કાર મળ્યો છે.

'દિવ્ય ચમુ'નો મરાઠી અનુવાદ

કે. રત્નપ્રભા રણવિરએ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈજીના 'દિવ્યચમુ' નો મરાઠી અનુવાદ કર્યો છે.

સિનેમા જગત

શ્રી. એમ. એન. બક્ષીની આમેવાની નીચે ફેરવાઈ ચિની સાહસીશિએ જન્મતાકી જુલાઈમાં જન્મ્યોનો સાબરમતી પર ઝડપ કરવા નિર્ધાર કર્યો છે. એમનો મેચઅપ આઈઝ વર્ષ ચાલશે. તેઓ જન્મલી પશુ, પંખીઓ તેમ જ જન્મલી સોજોના કોબોજોની ફિલ્મ બનાવશે તે તેની પ્રતિબિ વર્તમાનપત્રોમાં કરતા રહેશે.

બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ

પંડિતજી માલવીયાએ રાજ યુનિવર્સિટિમાં અંતરને મારે આમદાનું કારખાનું કારખાનો નિર્ણય કર્યો છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનો પંચોતેરમો જન્મોત્સવ

હાલિનિજોતનમાં આ ઉત્સવ તા. ૮ મી મેએ યજ્ઞવાયો હતો.

ચરોત્તર એન્જ્યુકેશન સોસાયટિ

આ સોસાયટિના વીસમે વાર્ષિકોત્સવ ગયા માસની ૨૬ મી તારીખે યજ્ઞવાયો હતો.

૧૯૩૬ નું મંથસ્ય વાઙ્મય

યુજ્જ્વાલ સાહિત્યસભા તરફથી ચાલુ સાલના પ્રથમની સંમણિયના કરવાનું નિર્ણય કર્યો શ્રી. મહારાજ માલગે.સોજી છે.

છાત્રાલયોનું સંમેલન

મધ તા. ૬-૧૦-૧૧ મી મેએ કમળાજીવાલયેનું ચૂંટાઈ સંમેલન થયું હતું.

અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ

અમદાવાદ ખાતે બરાનારી આ પરિષદની સ્વાગતસમિતિએ પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે. સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. વિદ્યાબહેન નીલકંઠ નીમાણી છે.

અખિલ હિન્દ પ્રગતિમાન લેખક પરિષદ

લખનૌ ખાતે આ પરિષદનું પ્રથમ સત્ર શ્રી. પ્રેમચંદજીના પ્રમુખપદે મળ્યા ધરતરના તહેવારમાં બરાણું હતું.

હિન્દ ડાહ્યામાં ડાહ્યા દેશ !

ભણીતા ઈંગ્લીશ નવલકથાકાર એરિક લિંગ લેટરે પોતાનો જન્મસ્થાન મૂરો હરી અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે : હિન્દ ડાહ્યામાં ડાહ્યો દેશ છે, ચીન અને જપાન કાવત્રાં ને શંકાઓથી કુચ્છ યથેલા દેશો છે.

કાર્પસ ગુજરાતી સભાની પુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા

તા. ૧૯-૪-૩૬ ને રોજ આ વ્યાખ્યાનમાળાને અંગે એક વ્યાખ્યાન દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે કાર્પસ ગુજરાતી સભામાંદરે, મુંબઈ, શ્રી. મળનન છે. બટે એપિસ્કોપની સહાયતાથી 'ગુજરાતનાં કેટલાંક પક્ષીઓ' એ વિષય ઉપર આપ્યું હતું.

ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ

તા. ૨૪-૨૫ મી એપ્રિલના દિવસોએ નાગપુરમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદે મળી હતી.

કૉલેજોનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને

૨૧. દરસનદાસ મુ. રમારકદંડની યોજના મુજબ કૉલેજોનાં વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓને શ્રી. કાર્પસ ગુજરાતી સભા તરફથી જાહેર નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે કે તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં 'સહશિક્ષણ' એ વિષય ઉપર એક નિબંધ ૧૦ થી ૧૨ પુસ્તકોપ કાગળના કદનો તા. ૩૦-૬-૩૬ વાર અંગળ સુધીમાં નીચેને સરનામે સીલબંધ પરખીડીયામાં જે કૉલેજોમાં પોતે ભણતા હોય તેની વિગત અને પોતાનાં સરનામાં સાથે મોકલવો. વિદ્યાર્થીઓના એવી રીતના આવેલા નિબંધોમાંથી જેનો નિબંધ શ્રી. ડા. ગુ. સભાએ નીમેલી ત્રણ જણની કમીટી પસંદ કરશે તેને રૂ. ૫૦) નું એક તેમ વિદ્યાર્થીનીઓના નિબંધોમાંથી જેનો નિબંધ પસંદ કરશે તેને રૂ. ૫૦) એમ બે ધનામે આપવામાં આવશે; વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય હશે તેના નિબંધ તા. ૨૨-૭-૩૬ ની જાહેર સભામાં વંચાવવામાં આવશે. પસંદ થયેલા નિબંધો પ્રગટ કરવાનો માસીકી હક શ્રી ડા. ગુ સભાનો રહેશે. વિશેષ જરૂરી વિગત માટે પત્રવ્યવહાર કરો :—

અખાલાલ બુલાખીરામ બની,

સહાયકમંત્રી, શ્રી. ડા. ગુ. સભા, ૩૬૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભામાંદરે, વિક્રમભાઈ પટેલ રોડ, કૉંગ્રેસ સેક્ટર, મુંબઈ નં. ૪.

હિન્દુસ્થાન કોઓપરેટીવ ઇન્શ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(સ્થાપના ૧૯૦૭)

અગત્યના આંકડા :

ચાલુ વિમો	રૂ. ૧૦,૧૩,૦૦,૦૦૦. ઉપર
સાઈફ ફંડ	„ ૧,૭૪,૦૦,૦૦૦,
કુદરતે થાપણ	„ ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦,
આંકણીનો વધારો	„ ૧૮,૬૭,૦૦૦,

નવો વિમો તા. ૩૦ એપ્રિલ ૧૯૩૫ ને દિને પૂરા થયેલાં વર્ષ દરમિયાન
રૂ. ૨,૫૨,૦૦,૦૦૦ ઉપર

બોનસ

૬૨ વર્ષે ૬૨ હજાર

ઍન્ડાઉમેન્ટ વિમા ઉપર રૂ. ૨૩

આખી છંદગીના વિમા ઉપર „ ૨૦

મુખર્ષ શાખા—કામીસેરીઅટ બીલ્ડીંગ; કાટ.

[વિજેત્રી : પુરસ્કાન પૃ. ૨૧૪]

મનોહર : સરિતા ! આ શી બનાવવાની વાત ચાલી છે ? આમ છેક તું અમને બનાવી ચકીરા ? યમુનાને હું ન ઝોળખી શકું !

સરિતા : આમાં બનાવનારું કશું નથી; કારણ કે મ્હારે તમને બનાવીને હવે કરો સ્વાર્થ નથી સાધવો. હું ઝોળખી ન શકાઉં તે માટે મારા ચાર વર્ષ મ્હેં ખાસ તૈયારીમાં ગાળ્યાં છે. મ્હારા મ્હેરામાં, મ્હારા અવાજમાં, મ્હારી રહેણીકરણીમાં, મ્હારી ટાપટીપમાં એટલો બધો ફેર પડ્યો છે કે તમને યમુનાને ઝોળખી જ ન શકો એ છેક સ્વાભાવિક છે.

(મનોહર સરિતાની સામે તાકીને બેઠો રહે છે ને પછી એકદમ સરિતાની પાસે જઈ એના હાથ પકડે છે ને આશ્ચર્યથી સરિતાનું મોઢું બેઠો રહે છે. વિમલા પણ આગળ આવે છે ને પાસે બેસી રહે છે.)

મનોહર : સરિતા ! હવે મ્હને થોડો આભાસ થાય છે. આજે સ્કાન્ડે મ્હને એ જ બ્રહેમ રહેજ આવી ગયો હતો. ત્હારી અખતી ચમકમાં ને ત્હારા સ્પર્શમાં જે મ્હને કશાકતું બાન થયું હતું તેના અત્યારે ભેદ ખુલે છે-પણ, સરિતા-યમુના ! આ બધું શું ? અમ બધું શી રીતે બની શક્યું !

સરિતા : મનોહર ! વિમલા ! તમને બેસો. હું તમને બંધી વાત કહું છું. (બંને ખુરશીઓ ઉપર બેસે છે.) મનોહર ! મ્હારા જીવનની એ અસલ વેદનાનાં પડ હું અત્યારે બધાં નહિં ઉખેળું. તમને મ્હને તરડોડી દીધી ને હું સંસારમાં એકલી અટૂલી પડી ગઈ. અસલ વેદનામાં એમ એક વર્ષ વીતાવ્યું. ત્યાં મોણે જાણે ક્યાંથી મ્હારા મનમાં એક ભયંકર વિચાર આવ્યો. મ્હારા મુખમાં વિષેપ કરનારની ઉપર વેર લેવાનું. મ્હને મન થયું. મ્હારા પિતાની એકની એક પુત્રી ને બાઈની એકની એક બહેન એટલે સામગ્રીના વિષયમાં મ્હારે કશાની ઉણપ નહોતી. મ્હેં મ્હારી યોજના બાઈની પાસે માન્ય કરાવી. ચાર વર્ષ સુધી ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. ધણું વાંચ્યું ને ધણું વિચાર્યું અને વિદ્વાનોનાં ટપુચનો રાખીને સારી વિદ્વતા મેળવી. પછી પિતાની યે સંમતિ લીધી ને પરદેશના પ્રવાસે ગઈ. પરદેશમાં ખુબ ફરી, ખુબ જોયું ને ધણી વાતો શીખી ને જાણી. મ્હારામાં દેખીતો ફેરફાર જણાય માટે વાળ કપાવ્યા ને બીજા યે કેટલાક શાસ્ત્રીય પ્રયોગો મુખ ઉપર ને અવાજ માટે કરાવ્યા. ફેશનો, રીતભાત, રમતો બધું શીખીને પછી લગભગ બે વર્ષ પાછી ફરી. પછી અહીં એકલી આવીને રહી ને મ્હારી વેરની યોજના ધીમે ધીમે અમલમાં મૂકી. પણ, મનોહર ! આવતી કાલે ન્યારે એ યોજના સફળ રીતે પાર ઉતરવાની છે તેવે સમયે મ્હારા અંતઃકરણે ખંડ ઉઠાવ્યું છે. હવે મ્હારું હૃદય નથી ચાલી શક્યું. આવતી કાલે આપણું લગ્ન થશે એ વાતે હું મુંઝાઈ. મ્હારી યોજનાની ભયંકરતાનો અવાજ છેક આજે આવ્યો. હું મોની ઉપર વેર લઉં છું ! ત્યાં માટે લઉં છું ! એ હું આજ સમય.

મહેને મહારી કુદ લાલસા માટે મહારી જુપર જ તિરકાર આવ્યો. મહે પછી બાજે જ બીજો નિશ્ચય કરી નાંખ્યો. મહારે લઘને બન્નેને વિખુટા નથી પાડવાં; હું મહારી યોજના આટલેથી જ છોડી દઉં છું—(ખુરશી-માંથી ઉઠે છે.)

મનોહર : સરિતા ! આમ કાંઈ છું મને તે હો, હું તારો જ સ્વીકાર કરીશ, હું મમુના હો લોચે ત્હને જ સ્વીકારીશ.

સરિતા : પણ મહારે લઘાનો સ્વીકાર કરવો હોય તો ને? મનોહર ! ત્હમે આટલાં વર્ષે પણ સ્ત્રીકલ્પને સમજવાને અસમર્થ છો એ હું જોઈ ચકી છું. સ્ત્રીકલ્પમાં બ્યારે પ્રેમ પ્રગટે છે, અને એ પોતાની વિવેકશક્તિને પણ કચરી નાંખીને પોતાના પ્રાણુથી જે બહારી વસ્તુઓ અપાર વિષાસથી પ્રિયજનના હાથમાં સોંપે છે ત્યારે એનો કુરુકપયોગ એને કેવો આપાત કરે છે એ ત્હમે નહિ સમજી શકો. એ પ્રેમનો એકનિષ્ઠા પુરુષ શું સમજવાનો હતો ! મહે ત્હમને નાણું જોયા છે. ત્હમે મમુનાને નથી સમજી શક્યા તેમ વિમલાને જે નથી સમજ્યા, આટલાં વર્ષો પછી પણ ત્હમણી મમુના મોટીની દૃષ્ટિ

હંગીના વીમા માટે સદ્ગર સ્વદેશી કંપની

સ્વ. મર મનમોહનજી.સ. રામજી નામદેને હસ્તક સ્થાપલી અને બાલોદા વેપારી હીરકદરોની દેખરેખ નીચે આપતી ધી ઇન્ડીયન મર્કેન્ડાઇઝ ઈન્શ્યોરન્સ કાં. લીમીટેડ છેલ્લાં અઢાવીસ વર્ષથી વીમા આભરની મેરા કરી દિની જાનનાને સંપૂર્ણ વિજ્ઞાસ મેળવી રહી છે. આ સુવ્યવસ્થિત મુસ્થાની ધીમે ધીમે કેવી સુદર પ્રગતિ મેલે છે તે નીચેના આંકડાઓથી સદજ સમજાય છે :—

વરમ	આવક રા.	રીઝર્વ ફંડ રા.	નફો વહેંચ્યો-ટકા
૧૯૦૮	૭૧,૮૧૧	૩૫,૦૦૦	૫
૧૯૧૬	૭૧,૮૧૨	૨,૧૧,૧૨૧	૬૧
૧૯૨૪	૧,૦૨,૨૫૭	૫,૧૫,૦૦૦	૧૨૧
૧૯૩૨	૧,૩૬,૪૧૪	૭,૪૮,૦૦૦	૧૫

કુલ અસફામત રૂા. ૧૨,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

હજા એ જ વર્ષે વીમા બપોથી આગુ રહેતી પોલીસીઃ વધારાના પ્રીમીયમ વગર અપ્રમતનો સંપૂર્ણ ભાગ, દર પાંચ વર્ષે આપોઆપ બોલ્લા ચર્ના પ્રીમીયમવાળી રોજના; વાર્ષિક પ્રીમીયમ પર રાા ટકા વગતર, વિ. વિ.

વધુ વિગત માટે મળો :—

જી. એચ. દેસાઈ, મી. એ. શાહકે મેનેજર,

ધી ઇન્ડીયન મર્કેન્ડાઇઝ ઈન્શ્યોરન્સ કાં. લી.

સર હીરાજયા મહેતા રોડ, ખેડ, મુંબઈ.

બદલાઈ નથી ત્યાં હવે યમુના શા માટે આવે ? ત્હમે સરિતાના વેશમાં જ યમુનાને સ્વીકારવા તૈયાર થયા છે એનો વિચાર કરો. બખ્ષે પત્ની એને ઉવેખવામાં ત્હમને કશું જ અસાધારણ લાગતું નથી ?

મનોહર : યમુના ! મર્ધ ગુજરી બૂલી જા. આજના મ્હારા શબ્દો યાદ કર. હું ત્હને જ હવે મ્હારી જીવનસખી બનાવીશ.

સરિતા : મર્ધ ગુજરી બૂલી જાઉં ? મનોહર ! હવે ને પગલે અવિચારનાં ને અન્યાયનાં કૃત્યો કરનારને પોતાનું દરેક કૃત્ય બૂલમાં ખપાવી દેખ એ બૂલી જવાનું કહેવું બહુ સુલભ હોય છે. આટલી આઠ-આઠ વરસની તૈયારીની પાછળ શી મનોવ્યથા મ્હને સળગાવી રહી હતી એનો ત્હમને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે ? કારણ કે ત્હમે ક્યાં મ્હારે માટે જવાબદાર હતા ? અંદરથી સતત દિવસરાત હૃદય બળતું રહે ને બહારથી મ્હારે આ બધી નાટકી એધા કરવી પડી ! પ્રિયજન વિના મોજશોખ કેને ગમે ? ત્હમે માની યે નહિં ચોકા કે નવીનમાં નવીન ટાપટીપમાં રહેતી આ ત્હમારી જ હતભાગિની ધરમાં કોર વિનાનાં હાથે પહેરીને રહે છે, ખાવામાં મીઠું કે ગળપણ નથી ખાતી ને આજ આઠ વર્ષથી ફક્ત સાદસીને જ એનું બિહાનું બનાવ્યું છે. આમ છતાં યે મ્હારે બધા દેખાવ રાખવા પડ્યા છે તે કળકળતે હૃદયે જ. કોઈ અનિષ્ટ-ધડીમાં વેરનો વિચાર આવ્યો ને હું એને વશ થઈ, પણ, હવે મ્હારે વેર નથી લેવું. મ્હારે વિમલાનું સુખ નથી ખૂંટવી લેવું. હું મ્હારી વેદના સંભાર લું ને મને એની વેદનાની કદપના થાય છે.

મનોહર : યમુના ! (ગળગળો થઈ જાય છે.) યમુના ! તું જ નહિં. ત્હારી અહીં જ વ્યવસ્થા કરીશ. તું આમ જાય એ મ્હને બહુ સંતાપદાયક થશે—

સરિતા : મનોહર ! દુઃખ ન લગાડો. મ્હેં જોઈ લીધું છે કે આઠ વર્ષે પણ ત્હમારા જીવનમાં મ્હને રથાન નથી. બપોરના માટે આમ કરો છો ! (વિમલાને) વિમલા ! ત્હને કશું દુઃખ લાગ્યું હોય, ત્હારા પરિચયનો મ્હેં દૈનિક દુરુપયોગ કર્યો છે, તો માફ કરજો ને એમની બેવડી કાળજી સંભાળ લેજો.

વિમલા : (સમજ નેત્રે) મ્હારે શું બોલવું તે જ મ્હને નથી સૂઝતું. સરિતા !— (બોલી નથી ચકતી એટલે જરા અટકી) કે નહિં, ચાલો, આપણે બધાં ત્રણે જમી લઈએ એટલે પછી જરા શાન્તિથી આપણે આ વાતનો નિર્ણય કરી ચડીશું.

સરિતા : હું હવે અહીં દાણમર પણ નહિ રોકાઉં. ઠીક, મનોહર !—

[હૃદય ભરાઈ આવે છે. પુરથીમાં બેસી જાય છે ને રડી પડે છે. વિમલા ને મનોહર એની પાસે દોડી જાય છે.]

મનોહર : આ શું ? યમુના ! મર્ધ વાત બૂલી જા. મ્હને અમને લાગા કર.

સરિતા : (આંસુ સારાથી) મનોહર ! કામા તો મહેં આપી જ રીધી જ છે. પણ મહેં અત્યારે તમારાથી વિદાય લેવી અસલ થઈ છે. આટલા વર્ષ ક્યાંથીને મુંગળાવી નાખેલ મારી કાનથી આજ અસલ આવેશમાં ઉભરાઈ આવી છે. બરેરે, આ ધડીને માટે આટલા વર્ષ ચાલના ભોગવી !
[વળી જરા રડી પડે છે. શેઠીવારે અચાનક થઈ વાલ છે ને આંસુ સારાથી ઝાડે છે.]

પણ, કેં નહિ. મનોહર ! તે દિવસે 'કું' કારેલી ગઈ હતી, કું પરાગિતા બની હતી. આજે કું વિજેત્રી બનીને નાકે છું ! બાળે સુધી રહેા.

[અંતરમાં બાધી બધ છે]

મનોહર : (પાછળ જતો) ચમુના ! ચમુના ! (ગાય છે.)

[થોડા વાર વિમલા મુઠ એવી થઈ રહે છે, ત્યાં બહેનાકોરો મનોહર પાછો આવે છે.]

વિમલા ! જશ્વદી જા. પાછી મંજાવ ને ' સ્પેસિંગ કોન્ટ ' બધ આજ ચમુના નિચેતન થઈને ત્યાં પડી છે. જા, જશ્વદી જા.

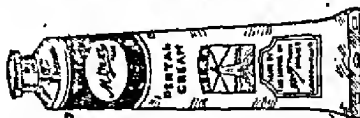
[બેઠું વાળ્ય બદલ જતાં વિમલો જશ્વદી બાધે બધ છે, વિમલા અંદા રહે છે. પાછો પડે છે.]

સર્વોત્તમ મીરા નોવા દુધ પ્રથ

હાંતને દરેક જીવામાંથી સાફ કરે છે. એના વાળ ઉત્તમ જાતના હોવાથી મજબુત અને સફાઈબંધ રહે છે. આપનું પ્રથ ' મીરા ' જ હોવું જોએ.

મી
રા

મી
રા

મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા અમૂલ્ય હાંતના રક્ષણ માટે વાપરો.
સચળે રક્ષણ મળે છે. અજોજ ખરીદો.

હીલ ઇલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

રોયલ કોલેજ, ગ્રેટરમ પેટ, મુંબઈ.

અમે પાંજા વળ્યા. મેં કહ્યું, “ ખાન સાહેબ, તમે આ એક ને તમારું ઉત્તરેણું ખમીસ આપી ફેરો પણ આવા તો અસંખ્ય હશે ! ”

“ હા, છે તો સાખ્ખેર, અમારે ત્યાંની આ જમીનદારી તો એક એવું દારણ્ય ક્ષત્રક છે કે ન પૂછો વાત. જમીનદારો પોતે તો માણસ નથી અને આવા લોકોમાં જે માણસાઇ શુદ્ધ સ્વરૂપે છે તેને મ વેચાતી. સમને પછી રેંસી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ” ખાન સાહેબ ગુસ્સે યમને બોલ્યા.

મેં જરા આશ્ચર્ય ખતાવીને કહ્યું, “ નવકકયામાં વાંચવા મળે એવી આ વાત છે. પહેલાંના અકંગ જુગારીઓ જુગારની ધૂનમાં પોતાની જીતે જુગારમાં દારી આવતા એ વાંચતા પણ આપણને એની પશુતા અને નિર્ધનતા સાક્ષતી. અને આજે અહીં માણસોનો વેપાર થાય છે તે કામનું શું મ કરકણું નથી.

“ પેલા ટ્રેડ યુનીયન વાળા મજુર નેતાઓને અહીં બોલાવવા બેઠાએ. અને પછી કહેવું બેઠાએ કે ખેટા તમારી રશીયન કોમ્યુનીસ્ટીક કે સોવાલ્સીસ્ટીક થીયરીને અહીં કામે લગાડો. ”

વાતો કરતા કરતા અમે પેલા ઝાડ નીચે આવી પહોંચ્યા. ખાન સાહેબે ગજવામાંથી સીગારેટ ચેતાવીને કહ્યું, “ ચાલો ચાર પાના રમીએ. ” સહી પશુ આવી પહોંચ્યો હતો એટલે અમે ત્રણે જણે પાના રમવા માંડ્યા. પાના રમતા મૌલાના સાહેબે કાનપુર અને લખનૌ, અવધ અને અલ્હાબાદના નવાબી, જમાનાના મહત્તા અને મુખ્તારની એવી રસીલી અને રમુજી વાતો કરવા માંડી કે ક્યારેક તો પાના હાથમાં પકડી રાખીને પહેલાં હસી લેવું પડતું.

ચોડી વાર પછી એક જુવાન સ્ત્રી કુચ પાસે ઉભેલી દેખાઇ. પાસે પાંચ વરસનો એક તદ્દન કાળો બાળક ઉભો હતો. આમ મૌલાના ચાલી સ્વભાવના માણસ હતા પણ એમનું દિલ ગરીબો અને મતીમો માટે ખૂબ સમભાવ રાખતું. કદર મુસલમાન હતા અને સાથે કદર નાસ્તિક હતા. ખુદની શોધમાં મક્કા અને મદીના સુધી હજ કરી આવ્યા હતા. અને અમારા સંશોધનવિભાગમાં પણ એ દરેક ધર્મોની સિદ્ધાંતની યુગોમાં અને બુલબુલા-મણીમાં ખોવાઇ ગયેલાં ખુદની જ શોધ ચલાવતા. એમની અનુભવસિદ્ધ નાસ્તિકતા એ એમને ગરીબો તરફ ખૂબ આદર અને સમભાવી બનાવ્યા હતા. “ પેલો અહીરનો જોકરો આવ્યો એટલે તરત મૌલાનાએ પોતાનું ખમીસ ઉતારીને કાઢી આપ્યું અને માત્ર ગંજશાહ અને શ્વેટર ઉપર જ શેરવાની પહેરી લીધી. મૌલાના સાહેબ માનતા કે આ ગરીબો તરફ જે દીક્ષની સહાનુભૂતિ આપણને થાય છે, જે પ્રેમ થાય છે તેનું પૂરું જાંધીએ જાય છે. શ્રી અરવિંદ ઘોષે ક્યારતને માટે ‘ મા ’ ની બાવનામૂર્તિ આપીને આપણા માનસમાં એક પ્રકારની ભંકિત જન્માવી એ તદ્દન સાચી વાત. પણ જાંધીજીએ આપણને આ ગરીબ, કદરપા, મરતા, ને મરવાને વાંકે જીવતા હિંદીઓને બ્યાન કરતા કર્યા. એણે હિંદુસ્થાન જેવું છે તેવું આપણને દેખાડ્યું-ગરીબ, કંગાલ અને કુરૂપ દેખાડ્યું એવું જ નહિ પણ પોતે લંગોટી પહેરી અને કરોડો લંગોટીવાળા અને લંગોટી વિનાના નાગા બુખ્યા હિંદીઓ તરફ પ્રેમભાવ અને સહાનુભૂતિ જમાવ્યા.

ગયા વર્ષમાં રૂ. ૧,૪૧,૦૦,૦૦૦નું છ'દગીના વિમાનું યોગવેલું કામકામ
 "ન્યુ ઇન્ડીઆ" ની સહયોગ અને સહક્રિયાતાનો પુરાવો છે

ન્યુ ઇન્ડીઆ

એરથ્રુરન્સ કું. લી.

(બોરોમીન-સર નવરોજી સકલાતવાલા, નાઈટ, સી. આઈ. ઇ.)

અભ્યાર ધાપણ રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

ધરતુ ધપેલી ધાપણ રૂ. ૩,૫૧,૦૫,૨૭૫

પ્રમાર ધપેલી ધાપણ રૂ. ૭૧,૨૧,૦૫૫

"ન્યુ ઇન્ડીઆ" એ છ'દગીના વિમાનું કામ ૧૯૨૬ માં શરૂ કરી બીજા બેસ પછી કિં
 રીમા કંઈકેયે ૧૯૨૭ માં વર્ષમાં નહીં કરી બતાવેલું કામ કરી છ'દગીના વિમાનું કામ
 સમાપ્ત કરેલું છે.

વધુ જાણતો મારે લખો

જનરલ મેનેજર,
 બોરોમીન રોડ, કોલ, મુંબઈ.

“ તો જાને, એને બોલાવી લાવ. ”

મઠની સરકાર, પણ એ રાંધવા બેઠી છે. હમણાં રાંધાંને પરવારશે એટલે આવશે.

“ તે ત્યાં મુઠી શું તારો બિમાર હોકરો પાણી વિના તરફડશે ? ”

“ શું કરું માલીક, હું તો મુનાવડી છું. આજે સાતમો દિવસ છે. મારી બીજી નાની હોકરી પણ એકલી જ પડી છે. કોઈ બીલાડી આવીને હેરાન ન કરે તો સારું. જમીન પર જ નાખીને આવી છું. ”

મોલાના સાહેબે શરીને કુકમ કર્યો, “ અમે શરી, અનવરખાને ત્યાંથી એક સાંખી રસી અને ખાસ્ટી લઈ આવ. ”

શરી દોડ્યો અને લઈ આવ્યો. મોલાના સાહેબ ખાસ્ટી ખાંધીને કુવામાં ઉતારવા લાગ્યો છે ત્યાં પેલી ચમારણુ અતિથય સંઘાયથી શરમાઈને કરતાં કરતાં બોલી:

“ માલીક તમે રહેવા દો. ”

“ કેમ ? ”

“ અમે મુસલમાનના હાથનું પાણી નથી પીતા. ”

મોલાના સાહેબ હાથમાં ખાસ્ટી રાખીને સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આખો જ્ઞાની મોટી થઈ ગઈ અને કપાળે કદચલી પડી ગઈ. પણ પોતાની જાતને સંભાળીને બોલ્યા: “ અમે પણ અદ્ધત છીએ અને તું પણ અદ્ધત છે. એમાં વધી શું છે ? ”

“ નહિ સરકાર. ”

“ કોઈ દિંદુ ચમારને અડે છે અને પછી એને નાલા વિના પ્રવિત્ર થઈ જવું હોય છે ત્યારે એ મુસલમાનને અડે છે. હું પણ તારો જેવો જ અદ્ધત છું. ”

“ માલીક માફ કરો. હમણાં મદારાજની આવી પહોંચશે. ”

મેં કહ્યું, “ લાવ હું કાઠી આણું. હું તો દિંદુ છું. ”

“ માલીક માફ કરો. ”

“ કેમ ? ”

“ તમે પણ મુસલમાન જ છો. ” મારો પહેરવેશ પણ મોલાના જેવો જ હતો. શેરવાની અને સુરવાળ ઉપરથી એ ચમારણે મને પણ મુસલમાન જ માન્યો. અમે બહુ આમઢ કર્યો પણ એણે માન્યું નહિ. મોલાના સાહેબને ખુબ દુઃખ થયું અને પછી મુરસો ચઢ્યો. પાછા ફરીને કહ્યું, “ શરી ડાલ ને રસી લઈ જા. ” મને હાથ પકડીને આગળ લીધો અને કહ્યું, “ આ જોયું ધરમનું ભૂત, ધરમ માણુસની બુદ્ધિને કેવી અધમ અને જડ બનાવી દે છે તેનું આખેડું જ ઉદાહરણ. આ ધરમે આપણા ધરમ પણ ફોડી નાંખ્યા. ”

મને પણ આશ્ચર્ય તો લાગ્યું હતું. એવો હું મોલાનાના આ કટાક્ષની સામે કશું જ બોલી શકું એમ નહોતું. અમે ઝાડ નીચે આવીને પાના રમવા માંડ્યાં. પણ દિલ ચોટયું નહતું. બીલકુલ ખેદરકારીથી અને ઉદાસીનતાથી પાના રમતાં હતાં. અકસ્માત ખાનસાહેબનું દુઃખ બોલી ઉઠ્યું “ આપણે દિંદોઓ પરબોક સુધારવાના વડખાં મારીને આ લોક બગાડી નાંખીએ છીએ. ધરમના ભૂતે દિંદુસ્થાનનું સત્યાનાથ કયું છે. જુઓને છે ચમારણ, દિકરો પાણી વિના તરફડે છે. સાત દિવસની હોકરી ધરમાં મૂતી.

સે.
ર.
સી.
જી.
ઈ.
ન.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કળામય છાપકામ માટે
આ શીરનાખું નોંધી લેવો.

સંસ્કૃત
તથા
રેશમી
સાડીઓ

પાકા રંગની ગેરંટી

અકિંજ
રંગો
તથા
જાણો

ગુજરાત કાઈંગ ઍને પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ

કુર્મન:

કારખાનું:

૧૧, ઇમી ગળી સ્કેલો માર્કેટ, સુબ્બાઈ, ર.

મેન્સરી સીનેમા પારો, ગીરનામ મુંબ

[ભાલણ : પુરસ્કાન ૫. ૨૨૧]

અકરણ ૪ થું

કવનશક્તિ

ભાલણની કવિત્વશક્તિ સમવનારાં સ્વતંત્ર કાવ્યોમાં હરસંવાદ, મૂમીઆખ્યાન, દુર્વાસાઆખ્યાન, રામચિવાહ, દુર્વાખ્યાન, જાળધરાખ્યાન, કૃષ્ણવિદિ, મામહીઆખ્યાન વગેરે છે. આ આખ્યાનોમાં ભાલણની શક્તિ કેવળ રસ, ઔચિત્ય અને પાત્રોના હૃદય-ભાવોનું શુદ્ધલેખન કરવામાં રહી છે. નથી એમાં નળાખ્યાનની કે કાદમ્બરીની કથના-શક્તિ કે અસંકારનું પરિબૂધણ. નથી કૃષ્ણલીલા કે રામબાલલીલાનો ભક્તિસુંગારરસ કે વત્સલરસ, છતાં ય ભાલણની લેખિની એકધારી વહી જાય છે. નિર્દોષતા, સરળતા અને ભાવવાહિત્ય એ આ કાવ્યોનાં પરમબૂધણ છે. ભાષા પણ મૃદુ અને અસંકારક છે. એમાં વિદ્યુત્તા અમકારા નથી પણ મધુરી મીઠી અંદ્રિકોનો આનંદ છે. દર્શાત તરીકે હરસંવાદમાંથી કેટલીક ઉદાહરણો : શંકરને જળવા પાર્વતી રાણગાર ધરે છે તેનું મુંઝવણ-સાદું વર્ણન છે :

“ એવું કહીને મુંઝરી માંડયો છે રાણગાર,
પ્રીત્યવસા વનકેસ પહેરી દુર્ગુન્ધામણિના હાર ૧૯
ખલિ બાલુખંધ બેરખા શોભિત કંકણ ગાળે,
અણુવટ પામે વીધુડા બસા જંદે બાળે; ૨૦
શિર ઝોળી સિંદૂરે ભણું, ભણું કાજલ અખિ,
કામ અરિસા કર ધરી સુખ હાલેજ મુખ. ૨૧
સોવણ જાલ પીતલતણી કર મુદ્રિકા પાલો
તેજ આણી તથા લોકનું અવરુ વનમાં આલી. ૨૨

નાટ્યારંભ માંડયો રંગ થું કીમયાજ આણુદે,
સ્વર્ગ મલુ પાતાળમાં સૌ મોહા. અતિજદે. ૨૩
મણિધર મોહો મહોરયજે : રહ્યો મસ્તક ડોલે.
શબ્દ રે શબ્દ પંખી યવાં મુખથી નંવ બોલે. ૨૪
શંભુ પાસે આવીને વળી પાછી ફરતી;
તાન માન રંગા રંગશું ત્રિપુરારિનું મન હરતી. ૨૫
મોહીની રૂપે કામિની દોડી જોણી વાર,
મૂર્છાંગત શંભુ હવા સ્થંભ્યા આસ તે હાર. ૨૬
આસવાસ કરી પ્રેમદા આજળ્યો રાગ મલ્હાર,
કોમળ કર જલયો કામિની જાળ્યા શ્રીત્રિપુરાર.” ૨૭

[આલ]

[જાળમૂઝ : પુસ્તકાલ ૫, ૨૩૦ ઉપર]

પથુ મને એ બધું મમલવરામાં આવતું હતું ત્યારે હું તે સ્ત્રી તરફ જોઈ રહ્યો હતો, મસાલોના આઠા પ્રકારમાં મને તે સ્ત્રી પથુ જ સ્વપ્નવાન લાગી. તેના કાળા લાંબા કેશ ખભા ઉપર થઈ ચરીરના આગળના ભાગને ઢાંકતા હતા. તેની કાળી આંખો મસાલોના અસ્થિર તેજસ્વિ સ્થિર પ્રતિબિંબ દેતી હતી: એવું મોડું સહેજ ભરાવધાર અને દેખાવડું હતું. વર્ણ પથુ તે સ્ત્રીના વતનીઓના જોડણી કાઠા નહોતો. એક વખત કીમતી એવી છુટ્ટી, અને સ્તન પર એક કકડો એટલો જ તેનો પેશાક હતો. પથુ તે પેશાક તેને વધુ લાવવવતી બનાવતો હતો. પરિણામે તેની પાછળ કું કાચુતારમાં મડિા થયો. તેણે સહેજ અટકી રહ્યાન સામે જોયું. રહ્યાનનું મોડું તે સ્વપ્નવાની કુવતીના ત્રિચાકમાં મસાલું. પુછે તેનો અર્થ બીજો કયો, "તને કમરું આવે છે, પથુ તારે માદ રાખતું જોઈએ કે હું નવજુવાન હતો. અવનની અને અદ્વિજુત ચીત્તેની કોઈમાં તો હું નીકળ્યો હતો. આવા અર્ધજાગી મનુષ્યની કોઈના એકાંત સ્થાનમાં આવી સ્વપ્નવાતી સ્ત્રી મળવી, એનાથી વધુ અદ્વિજુત અને અસ્વપ્નું શું "

" ધીરે ધીરે પેલા લોભ ચામ્પા મવા-મને અને તે કુવતીને એકલા છોડીને. હું અસ્થિર હતો; તે સ્ત્રી સાથે વાત કરી સમય એમ નહોતું: કમરું કે હું એમની સાથે જાણતો નહોતો, અને વાત ન કરી સમય, તો એ કુવતીને સ્ત્રી રીતે છતવી, તેની અને ખજાર નહોતી. આથી ત્યાં ઉભા રહેતું, ને કોઈ નકાલવંતા સંજોગની વાટ જોઈ. ને સદૃશ્યને જાણે એવી રીતે મારે એને છોડી મારા જોરમાં ચામ્પા જતું, એ જે વચ્ચે મારું પુખ્ત મન ગમમયસ કરી રહ્યું હતું.

" એવામાં મેં જે નસીબીવંતા કે કમલસીખરેલા-સંજોગોની આશા રાખી હતી, તે આખા તેણે મારી જ અટકાવી કાપામાં મધુર સ્વરે કહ્યું, " તમને મેં બીવમતી હતી! " મેં પુછ્યું, " તમને મારી કાપા આવડે છે ? "

" હા, " તેણે કહ્યું, " એ કાપામાં તો પાંચ રોકાસઘી અટકા સમવાઈ રહ્યો છે ! "

" હું વિચારમાં પડી ગયો, આ સ્ત્રીની જાગી સ્ત્રી આટલાની વાત કરે છે- અને તે અટકા આ મારી અપમંસ અટકાની જાગણમાં ? " મેં જોતે પુછ્યું, " તમે ક્યો છો, તેમાં મને સમજ નથી પડતી મારી કાપામાં તમને આટલા સમવાઈ રહ્યો છે-તેની રીતે ? "

1

" તમે એક શતજા અટકા રહેવાના છો, એટલે એ સમજાવતું અમકય છે. પથુ મારે તો તપાસે ઉપકાર માનવો. ખરે કે આજે રહેલે વર્ષે મારી પ્રિય કાપામાં હું મિઠની સાથે વાત કરી શકી ! " તેણે ઉંચે જોઈ અદ્વિજ પ્રશ્નો આપી વતી ઉપકાર માન્યો. મારી દૈર્ઘ્યના જાંબા તેજમાં તેના મેઢાં ઉપરનો કાવ એક પ્રદર્શનમાં જોએલી બધી જોવા લાગ્યો. " પુછે કરી મેઢાં, તે શતના કુંદર દરમતું રમણ કરતાં તેના હૃદયમાં અનંદ આણ્યો.

" એ સ્ત્રી મારે પગપગ મારું માન વધતું જતું હતું. એના કબ્જે મારા મનને

વિહ્વલ બનાવતા હતાં. એનું રૂપ મારા હૃદયને કેદ કરી રહ્યું હતું. મારે શું કરવું ?
 “ આ સ્ત્રી કોણ છે ? શા માટે અહીં છે ? ” મારે મન વારંવાર પ્રશ્ન કરવા
 લાગ્યું. “ દ્વીપવાસીઓની પરોણાગતમાં આ સુંદર સ્ત્રી સાથે રાતભરતું સહચર્ય પથ્ય
 આવી જાય છે ? કે જેમ હું એની પાછળ ગાંડી બાંધી જાયું, તેમ તે ય મારી પાછળ
 ગાંડી છે ? નહીં તો આવી એટલા શા માટે કરે ? ” મેં મારો સંયમ ગુમાવ્યો. મેં
 તેના તરફ એક પગલું ભર્યું, અને તેના હાથ પકડ્યો. દ્વીજળીના ચમકારાની માફક
 તેણે મારો હાથ ડોડાવી નાંખ્યો, અને બે પગલાં પાછળ ફરી, “ એ હાથ પર કોઇનો
 હક્ક નથી. મારો ય નહીં-તે હાથનો હક્કદાર, મારા શરીર, આત્મા અને હૃદયનો હક્કદાર
 બીજો જ છે. ”

“ મને મારા કામ માટે શરમ લાગી. હું બલેસો, ગલેસો, આમ સંયમ ગુમાવી
 બેસું ? મેં એની માથી માગી, અને મારા એરકમાં પાછો આવ્યો. ”

“ પણ હું ઉંઘી શકું ! એ સ્ત્રીની દરસાદર ભૂતિ મારી આંખ આંગળથી
 જરા ય ન ખસી. તેની ગિર્દોષ એટલા મારા મનમાં વસી રહી. એના હાથનો, હૃદયનો
 હક્કદાર કોણ હશે ? કોઇ જંગલી દ્વીપવાસી ? ” મને કમકર્માં આવ્યાં. “ ના, ના,
 આ સ્ત્રીને થોડાં જ દ્વીપવાસી ક્યાંથી હોઇ શકે ! ના, એના કહેવા ઉપરથી તો કોઇ
 મારા જ દેશનો માણસ તેના પ્રિયતમ છે. નહીં તો મારી ભાષાને પોતાનો આત્મા શા
 માટે કરે ! તે પ્રિયતમ-મારો હરીફ-ક્યાં હશે ? શું તે મારા કરતાં વધારે સારો,
 કેળવણી, બલેસો, ગલેસો, સંસ્કારી, શ્રીમંત હશે ? ના, આવા દ્વીપમાં એવા કોણ
 આવે ? હું જ અકસ્માતથી આવ્યો હતો, અને એવા અકસ્માતો કે વારંવાર બનેલા
 નથી ! કેમ કંટાળો આવે છે ? ” સુસૈદર રહમાનને પુછ્યું. ખરેખર રહમાનને સહેજ
 ઝાકું આવી ગયું હતું, પણ શરખત પીવડાવનારને તે કેમ કહી શકે કે તેને આ
 વાતમાં કે રસ નહોતો ! તેણે કહ્યું, “ ના, રે ના, તમારો વાત જાણવા હું બલેસો
 ઉત્સુક છું. ”

“ હવે પણ ઓછું બાકી રહ્યું છે. બીજો દિવસે ઉઠી મેં દ્વીપવાસીઓને તે
 દ્વીપમાં વધારે લાખો વખત રહેવાની પ્રજ્ઞા અતાવી. તેઓને વધી નહોતો. તેઓ
 કદાચ કે સમજ્યા પણ હોય કારણ કે તેમણે મારે રહેવા માટે જે રાતે જે સ્થળે સૂતો
 હતો તે જ સ્થળ નક્કી કર્યું, અને હું ય દ્વીપવાસી બન્યો. ”

“ મેં પેલી સ્ત્રીને હમણાં જ શરખત લાવી હતી તેને છૂતવા પ્રયત્ન કર્યો.
 પણ તે એકની ખેં ન થઈ. તે મારી સાથે પત્ની તરીકે રહી છે; પણ તેનું હૃદય, તેનો
 આત્મા, બીજા પાસે છે. મારે યાન, મારી જીવાની; મારે રૂપ, મારો પૈસો તેને
 આકર્ષી ન શક્યો. મને તેના ભૂતકાળ વિષે થોડી ઘણી ખબર પડી. હું આવ્યો ત્યાર
 પહેલાં બે વર્ષ પહેલાં એક વડાણ અહીં પુટી ગયું હતું. તેમાંથી એક જ ખસારી
 જીવવા પામ્યો, જીવાન, સંઘાત, સોદામણો તે ખસારી, થોડા વખતમાં આ દ્વીપની
 યુવતીસભી આ સ્ત્રીને આકર્ષી શક્યો. દ્વીપવાસીઓને પણ આવી સુંદર જોડ જોડે તેમ
 નહોતું; અને જ્યાં એક વર્ષ સુધી પ્રજાના બાળકમાં આ બેટ પર રમ્યા, કુર્ચા

અને આનંદ કર્યો. એક રાતે આ કીનારે એક વદાણ આભુ, અને મોઢાને કાઢી કપાં વિના, ખલાસી એકસો ચાલી ગયો, ત્યારથી આ સ્ત્રી તેની વાટ જોઈ રહી હતી.

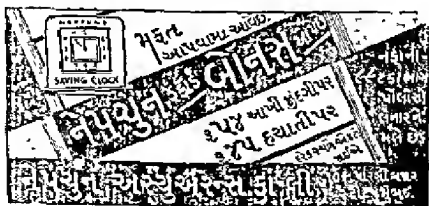
"બેઠાં હવે વાંમાં તેને મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે તેમ અવસ્થા મજબૂત બન્યાની તેની જગાં ૫ દરકાર નહોતી, અને તે કહી પાડો નહીં આવે પણ તે કહી એકની એ થતી નથી. હજી ૫ તે આશા રાખે છે, કે તે તો પ્રિયતમ પાડો આવશે, અને ફરી તેઓ સ્વર્ગ પાશુ ઉતારશે. જળમાંથી આવેલા સુંદર જુવનનો એ ફરી તેને સુખી કરશે !"

"જળમાંથી આવેલા જુવનને !" રહમાને કળકીને પુછ્યું, "મને મેં મોઢાએ એવી ઉપમા આપી હતી. વર્ષો પહેલાં, હું એક બેઠમાં ફાસા પડેલો, તેના વતનીએ અને "જળમૃગ" કહેતા !" રહમાને બેઠકારીની કહ્યું,

"હેં !" કુસુર ચમક્યો. આ જળમૃગ ! તેની પ્રિયતમનો આ પ્રિયતમ ! મૃગ ! આ નાડો ત્રાણક મૃગ ! સુંદર સોહામણેર જુવાન આ !

પેટે પડ્યાનો બારણામાં આવ્યો. "બીનું શરખત જોઈએ છે ?" તેણે રહમાન તરફ દૃષ્ટિ નાંખ્યા વિના પુછ્યું. કુસુરે ત્ય પાડી, અને તે જ જખને, તેના મનમાં વિચાર આવ્યો, "આ સ્ત્રીએ મારા આખા જીવનને ખરાબ કર્યું—આ કદરવા માણસ. માટે—તેને કહું કે આ તારો પ્રિયતમ, આ પુરુષ કે જે તારું સર્વજન છે ! આ—આ—આ નાડો માણસ, એનો પ્રજા, એના હૃદયનો સ્વામી ! એનો જળમૃગ ! તે ઉભો થયો, પણ ફરી બેસી ગયો. મોઢાં ખાતા રહમાનની બેઠકારીએ તેની કેળવેલી બેઠકારીને ઉત્તેજ. તે બખડ્યો, "શા માટે ? મારી હાંડની તો પુરી મઠ છે, એ બીચારીની હાંડની શા માટે બખડે, એનું સુંદર સ્વખ શા માટે તોડે ?"

"હું જાણ નહીં તો મોડું યરો," રહેમાને કળકીને કહ્યું, અને ખાલામાં રહેકું શરખત પી ને નીચે ઉતરે. તેના નાડા સરીરને ખાગરેકારથી સંભાળતા રહમાને મુમુક મોઢ ન સમજાવ એવા કડવા વિહારથી જોઈ રહ્યો.

[એક અદ્ભુત અઠવારિયું-પુર : સંધાન પૃ. ૨૩૪થી]

થવાની નથી. નવું રાજ્યબંધારણ હિન્દુસ્થાનમાં કાઢીને રચતું નથી એ પણ હવે મને દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. આથી આ બંધારણ અમે પાછું ખેંચી લેવા માંગીએ છીએ અને એને રચણ બીજું બંધારણ ધડવાનું કામ અમે હિન્દના રાષ્ટ્રનેતાઓને જ સોંપીશું. ”

શ્રી. સત્યમૂર્તિ એક રેટમેન્ટ દ્વારા જણાવે છે કે લૉડ મેટલેડનું પગલું અત્યંત અયોગ્ય અને ગેરવાજબી છે. બ્રિટિશ સરકાર નવું બંધારણ પાછું લઈ લેવામાં ધીર વિશ્વાસઘાત કરે છે. એ બંધારણ હેઠળ હોદ્દાઓ લઈને એ તોડી પાડવાની તક કેમિસને આપવી જ જોઈએ.

રવિવાર :

શ્રી. બ. ક. વાસ્તાનો હાપમાં ખુદ્દો પત્ર પ્રગટ થાય છે જેમાં આંકડાઓ નથી. મહાસભાની મુખ્ય પ્રાતિક સમિતિની આજની બેઠકમાં શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ત્રિકમદાસ શ્રી. એસ. કે પાટીલને બેટયા અને બંનેએ જાહેર કપડું કે હવેથી પ્રાતિક સમિતિમાં એ પક્ષ નહિ રહે.

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે અને શ્રી. વિજયરાય કથાણુરાયનું વજન પુષ્કળ વધી જવાથી વજન ઓછું કરવા માટે ધરખમ કસરત તેઓ બંનેએ શરૂ કરી છે એમ ‘માનસી’ માં જાહેર થયું છે.

હાસ્યરસનાં જાણીતા લેખક

શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા રચિત

હાસ્યરસિક ચોવીસ વાર્તાઓ

આકર્ષક ચિત્રો સાથે-સુદર રૂપરંગમાં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું બેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ : પોષ્ટેજ : ૦-૩-૩

(રજીસ્ટ્રેશન-વી. પી. ખર્ચ. જુદું : ૦-૩-૦)

“ ધનસુખલાલની મર્મબળી કલમ ગુજરાતને જાણીતી છે. કેટલીક નાની વાર્તાઓમાં ખપે તેમ જ કેટલાક વિનોદાત્મક શબ્દચિત્રો લેખાવી ચકાય, એવાં ચોવીસ હજાર પુલ જેવાં અને ટુંકા લખાણોના આ સંગ્રહ અને લેખિનીમાં રહેલી સર્મપટતાને દીપાવે છે. ”

—“ જન્મભૂમિ ”

મળવાની } “ ગુણસુન્દરી ” કાર્યાલય, ૧૧૪, ગીરગામ મુંબઈ, ૪
ટકાણાં } અને જાણીતા શુકસેવરો પાસેથી.

સીરોલીન

ખાંસી, સારરી, સળેખમ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને ફાયની પ્રાધામક સ્થિતિ વગેરે માટેના એકનો એક અને સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર સક્ષામતીવાર્ધો ઇલાજ. હિંદના બહોળા રાજદાસી નેતા ડૉ. એમ. એ. અનસારી, એમ. ડી. એમ. એસ. સિરોલીન "દોશો" ના સંબંધમાં તા. ૧૨મી મે ૧૯૩૩ના પત્રમાં લખે છે કે:-

" ઉમ્મો કેટલોક વખત થયાં લુના જાતીના અને આંતરડાના ફાયના મારા દરદીઓને ફૂં સિરોલીન (ફાઇનેન-સા-નેરો) આપતો રહ્યો છું. આ દવા યરગતના ૩૫માં ધારોફાલ્ફની એક સ્વાદીષ્ટ બનાવટ છે. અને એ અસરકારક અને જલદ જલ્પનાયક બનાવટ માલમ પડી છે. એ સ્વાદમાં અતિ મધુર છે અને દરદીને કામિયાબી વખત સેવન કાલકામમાં આવે ત્યારે પણ પેટમાં સારી ચેતનાઓ થઈ શકે છે. "

અને ડૉ. વી. એમ. બાયાલી, એમ. બી. બી. એસ. મુંબઈથી તા. ૩૧મી ડીસેમ્બર ૧૯૩૫ ના પત્રમાં લખે છે કે:-

" શરદી, ઉધરસ અને જાતીનાં દરો તેમ જ સ્થાનિકી કરજાતના કોરસાઓમાં સિરોલીન "દોશો" ની ઉત્તમ અસરની મને ખાતરી થઈ છે. તેના મધુર અને જીમને મે તેવા સ્વાદને લઈને નાસ્તુક અને સુંવાળા માગે. પણ એ દવા ખૂબ ખુશીથી પીએ છે. "

[મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનાં : પૂર : સંધાન પૃ. ૨૩૮ પર]

હમણાં ખાંડના ઉદ્યોગને પુનર્જીવન મળ્યું છે. હિંદી સરકારે ખાંડને દર હંડરવેટે રૂપિયા નવ જેટલી મોટી જકાત નાખી છે, આથી નવી નવી ખાંડની મીલો બિહારમાં સ્થપાતી જાય છે. શેલડીની ખેતી પણ વધતી જ છે. હિંદમાં પરદેશીમાંથી મુખ્યત્વે જાવામાંથી લગભગ આઠ લાખ ટન ખાંડ સોજ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની આવતી હતી. હિંદી ખાંડનો ઉદ્યોગ પ્રગતિશીલ યતાં હવે માત્ર પોણા બે કરોડ ટન ખાંડ પરદેશીથી આવે છે. મોટા નફા જોઈ અનેક ખાંડની મીલો નવી નવી સ્થપાતી જાય છે. આપણા ગુજરાતીઓની બિહારમાં મીલો છે. શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈની મીલ તો ધણી સારી ખાંડ તૈયાર કરે છે, એ મીલ ઠીક મોટી પણ છે, બીજી પણ ગુજરાતી માલિકીની મીલો છે. ખાંડના તીચેના આક્રિડાઓ રસિક ઘણ પડશે :

વરસ હિંદમાં ખાંડની પેદાશ પરદેશી ખાંડની આપાત પરદેશી આપાતની કિંમત

એક હજાર ટન

એક હજાર ટનમાં

એક લાખ રૂપિયામાં

૧૯૨૯-૩૦

૩,૧૦

૧૦,૧૧

૧૫,૭૭

૧૯૩૦-૩૧

૩,૫૧

૧૦,૦૩

૧૦,૬૬

૧૯૩૧-૩૨

૪,૭૮

૫,૫૬

૬,૧૬

૧૯૩૨-૩૩

૬,૪૫

૪,૦૨

૪,૨૨

૧૯૩૩-૩૪

૭,૧૯

૨,૬૪

૨,૭૧

હવે એટલાં કારખાનાં વધી ગયાં છે કે પરદેશીથી પોણા બે લાખ ટન ખાંડ આ વરસે આવશે. આવતે વરસે પરદેશી ખાંડ એક લાખ ટનની અંદર આવવા વડી છે. તે પછી હિંદમાં બીજા દેશવરો માટે ખાંડ ચડકત ચર્ષ શકે તેટલો વધારો રહેશે. અમદાવાદના મીલમાલિકોને આ ઉદ્યોગની હરિશ્ચંદ્રમાં ભાગ લેવા જેવું હતું. બિહારમાં કુલ ૩૩ ખાંડની મીલો છે.

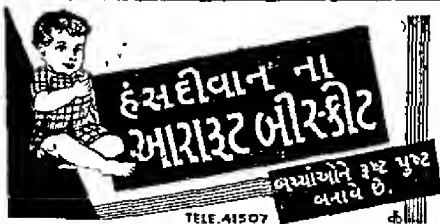
એક ગુજરાતીની સાહસિકતા અને શક્તિથી એક મોટો ઉદ્યોગ બિહારમાં અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. જમશેદપુર અને તાતાનગરનું લોહા અને પોલાણનું જંગી કારખાનું બિહારમાં આવેલું છે. શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતાનાં દીર્ઘદષ્ટિ અને સતત ચિંતનના પ્રભાવથી આ આખા હિંદમાં સૌથી મોટું કારખાનું અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. સને ૧૯૦૯ માં આ કારખાનું બાંધવાનું શરૂ થયું. સને ૧૯૧૧ માં એ ખુલ્લું મુકાયું હતું. લોહું બનાવવા માટે કાચી ધાતુઓ ઓરીસા જલ્લાના મયૂરબંજ ખાતેથી અને મધ્ય પ્રાંતના રાયપુર જલ્લા ખાતેની ખાણોમાંથી લાવવામાં આવે છે. મેંગેનીઝ ધાતુ મધ્યપ્રાંતના બાલાધાટ જલ્લામાંથી લાવવામાં આવે છે. મેંગેનીઝ અને કોમાષ્ટ માધ્યસોરથી મંગાવાય છે. કંપનીની કાલસાની કિંમતી ધાતુઓ જરીઆથી આવે છે. આ ગંગાવર કારખાનું દરેક હિંદીએ જોવા જેવું જરૂર છે. વાચકો ! તમે આ કારખાનું જુઓ એવી લલામણ છે.

ધી તાતા આયરન અને સ્ટીમ કંપની લીમીટેડની મુડી ૧૦૧ કરોડ રૂપિયાની છે, એણે લગાડના વખતમાં હિંદી સરકારને મોટી રકમનું લોહું અને પોલાણ પુરાં પાડ્યાં હતાં, આથી કરોડો રૂપિયા નફો થયો હતો. આનો મોટો ભાગ આ જંગી કારખાનાને

મોટું બનાવવામાં વપરાયો હતો. આથી આ કારખાના ઉપર કુલ ત્રીસેક કરોડ રૂપિયા ખર્ચવા છે. હમણાં એ કારખાનામાં વાર્ષિક પાંચ લાખ ટન પોલાદ અને આઠ લાખ ટન સોડું પેદા થાય છે. માસે અઢાર હજાર ટન સોડાની રેસો રેલ્વેએને પુરી પાડવામાં આવે છે. સોડાનાં ખીચા, પતરાં, વેગરો વગેરે બનાવવાનાં બીજાં પણ કારખાનાંઓ જમશેદપુરમાં છે. આ સંસ્થા આખા દિંદની છે. પરંતુ એક ગુજરાતીની રચાયેલી હોરાથી એ સંસ્થા ગુજરાતી જ ગણાય છે. એના કાપરેક્ટરો, પ્રમુખ અને અવરથા ગુજરાતી છે. આ કારખાનું બાવીસ ચોરસ માઇલમાં આવેલું છે. જંગી લઘુએકમથી નીકળેલ સોડાના મરમ રમને વંત્રોદ્ધાર રેતીથી લેરી નિદારિકામથી લઈ જઈ મોટા ઢાંગાં બનાવી તેમને વંત્રો દ્વારા દબારી એકત્ર પહોંચાડે અને છે. જમશેદપુરમાં સમૃદ્ધ ઝાંઝ એમોનીઆ અને સમૃદ્ધ એસીડ પણ બનાવાય છે. તાતા સિંચાય બીજાં પણ સોડાનાં કારખાનાં દિંદમાં છે. સને ૧૯૩૩-૩૪ માં કુલ પેદાશ સાઝતેર લાખ ટન સોડા અને પોલાદની થઈ હતી. એ જ વર્ષમાં સવાનશુદ્ધાઈ ટન સોડું અને પોલાદ રૂપિયા સાઝપાંચ કરોડની કિંમતનું આયાત પરદેશથી થયું હતું. અરમર તરથી સોડા અને પોલાદના ઉદ્યોગને રક્ષણ મળે છે. પરદેશથી આયાત થતા માલ ઉપર મોટી જાત નાંખી છે. તે સિવાય દિંદી માલ ઉપર પણ પેદાશ જાત છે.

લગભગ પોણા લાખ માણસોની વસતિ કરાવતું જમશેદપુર આધુનિક શહેર છે. એનું અસ્તિત્વ સોડા અને પોલાદના ઉદ્યોગો પાછળ થયું છે. એ શહેર હેલ્થમાં છેલ્લી વસતિથી અને સુખશક્તિના નિવેશ મુજબ બાંધવામાં આવ્યું છે. એ શહેરમાં બાદશાહી મકાનો કે ગુંબજ અને મીનારાવાળાં લગ્ન મંદિરો કે મહેલો નથી. પરંતુ કામદારો અને અધિકારીઓને રહેવા માટે સારાં પણ સ્વચ્છતા તથા આરોગ્ય ભગવનારાં પ્રહો સર્જે છે. મોટા પહોળા રસ્તાઓ, બગીચાઓ, રમનગમનનાં સ્થાનો પુષ્કળ છે. શહેર દિનપ્રતિદિન પ્રગતિમાન છે.

ગુજરાતીઓની સંખ્યા પાંચ હજારથી પણ વધારે છે. મુખ્યત્વે ગુજરાતીઓ અધિકારી વર્ગના અથવા અધિકારીઓ છે. ગુજરાતીઓ વારતે એ લાખોના જ સર્વજન એકમાં આવે છે. કંડાકટરો પણ પણ છે. તાતાનગરમાં નવા રસ્તાઓ, હમારો અને

હંસ દીવાન ના
આરાસ્ટ બીસ્ટ

જ્યાંઓને રૂઝ પુરૂ
બનાવે છે.

TELE. 41507

દરેક
જગ્યાએ
મળે
છે.

વેપારીલાલ માટે લખો:—હંસ દીવાન કું. સુબાઈન. ૮.

બાંધકામો ચાલુ થયાં જ કરે છે. એટલે ગુજરાતી કંટ્રાક્ટરોને પુરતું કામ મળ્યા કરે છે. હરિશ્ચંદ્ર પુષ્કળ છે પરંતુ ગુજરાતીઓ પોતાનો હિસ્સો ભળવી શક્યા છે. તેલના એજન્ટો, મોટરના વેચનારા, ગાંધીઆણું વેચનારા, અનાજ તથા રસકસ વેચનારા, ફેન્સી ચીજો વેચનારા પણ ધણા ગુજરાતીઓ છે. વેપારીઓ પણ છે. ગુજરાતીઓ બીજા કોમો સાથે સારા બાંધવારા ત્યાં નીભાવતા આવે છે. હોશિયારો સારા એકાદ સફલતી સમવડ છે. પરસ્પર હળવામળવાની પણ સમવડ ઠીક છે. ગુજરાતીઓમાં પારસી બાંધઓ વધારે ઉચ્ચ જીવન અને સમૃદ્ધિ ધરાવે છે. તેઓ ઉંચા અધિકારો ઉપર છે.

જમશેદપુરમાં જાહેર જીવન જેવું વધારે નથી. એ ઔદ્યોગિક શહેર છે. એટલે રાજકીય વિષયો વધારે જગ્યા રોકતા નથી. ગુજરાતીઓ થોડી થોડી સ્થાવર મિલકતો પણ ધરાવતા થયા છે. હજી તેમનામાં જોષ્ટએ તેવું સંગઠન કે એકતા નથી. જમશેદપુર પ્રગતિશીલ છે. જગત મંદીની વિશેષ અસર ત્યાં નથી. જતાં તોતારીની આશાથી આવનારને નીરાશ થવું પડે છે. વેપારધંધામાં પણ પુષ્કળ હરિશ્ચંદ્ર છે. આ શહેર માત્ર લોહા અને પોલાદની પેદાશ માટે રાખેલા મજુરોને અને અધિકારીઓને જીંદગીની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા માટે જ સ્થપાયું છે. સ્વતંત્ર વેપારનું મયક નથી. રેલ્વેના કંટ્રાક્ટરોમાં પણ કાળા પુરતા ગુજરાતી કંટ્રાક્ટરો છે.

ગુજરાતી સ્ત્રીઓને માટે તો એકલું અટલું શુદ્ધજીવન નસીબમાં નિર્માયું છે. તેમને માટે સંસ્કારમય જીવનના વિકાસની સામગ્રી અસ્તિત્વમાં નથી. ધરતું કામકાજ, સગાં સંજોગોને મળવું જાવું અને બાળબચ્ચાંઓને ઉછેરનાં એટલામાં જ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત થઈ ગયું છે.

ઝોરીસામાં પણ ગુજરાતીઓ છુટાછવાયા ફેલાયલા છે. ઝોરીસા એ આખા દિંદમાં બહુ જ ગરીબ દેશ છે. મહાનદી અને બીજી નદીઓમાં વારંવાર બારે રેસો આવે છે એટલે પાકને નુકસાન પણ ધણું થાય છે. મુખ્ય પાક અને લોકોનો ખેતરો ચોખ્ખો છે. લોકો બંગાળીઓ સાથે વધારે સંબંધમાં છે, પરંતુ તેમનાં સાહિત્ય, ભાષા, રાજ્યધારી પરિસ્થિતિ ભિન્ન છે. એમનું સાહિત્ય પણ ઠીક ઠીક ખેડાયલું છે. હવે ઝોરીસાને દિંદ સરકારે બિહારથી જુદા પ્રાંત ગયા એપ્રીલ મહિનાથી કરવાનું નક્કી થયું છે. આ પ્રાંતમાં વાર્ષિક આલીસેક લાખની ખેડ આવશે તે દિંદી સરકાર ભરપાસ કરી આપશે. ઝોરીસા બહુ જ ગરીબ વસતી ધરાવે છે. દુકાનમાં લોકોની બારે દુકંદા થાય છે. એ દેશને કાંઈ સારું બંદર મોટા વેપારને યોગ્ય નથી.

ઝોરીસાના મુખ્ય શહેર કટક અને અને આસપાસમાં ગુજરાતીઓનાં લગભગ પાંચસેક માણસો હશે. કેટલાક ત્યાં ચોખાનો વેપાર કરે છે. કેટલાક મોટા કંટ્રાક્ટરો છે. કેટલાક દુકાનદારો છે. બંગાળ નાગપુરની આખી રેલ્વે લાઇનમાં ગુજરાતી કંટ્રાક્ટરો વ્યાપક છે. પુરીમાં પણ થોડાં ગુજરાતી કુટુંબો છે. હવે પુરીને ત્રણ વરસ માટે ઝોરીસાની રાજ્યધાની તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. ત્યાં થી જન્મનાથનું મોટું મંદિર આવ્યું છે. બે ગુજરાતીઓની બધેથી ત્યાં ધર્મશાળાઓ છે. ગુજરાતીઓના છુટાછવાયા જંગલો પણ છે. ઝોરીસામાં થી જીવનસ્વરતું પ્રાચીન મંદિર બહુ જ સુંદર અને લગ્ન છે. થી જન્મનાથપુરીમાં અનેક ગુજરાતી આત્માઓ દર્શનાં આવે છે. આખા ઝોરીસામાં ગુજરાતીઓ મંદા માટે છુટાછવાયા વેરાયલા છે.

[અંધાર ગલી : પૂર : સંધાન ૫. ૨૪૨ ૫૨]

થયા છે. અને તમારે મારી ચિત્રાવિશ્વને એવાં તેજમેલાં માનવીઓ માટે તૈયાર કરવી છે, મારે અંધાર ગલીમાંથી બહાર જવા દેવાં નથી, હું તેજમાંથી આવી અંધારમાં પડી છું. આ માટે મેં માનસો નહિ કે હું મૂર્ખ હતી. મારે એવી તેજ ફેલાવવાં છે. આ તપ પશુ તે માટે હતું. છતાં મેં તમારી આંખો પીળી જ રહી, તેથી મને કુ:ખ થાય છે.

(દૂરથી ઘંઘા પૂંડવાનો અવાજ આવે છે. પાસેના મંદિરમાંથી ઢોલ અને ધંદનો મિશ્ર અવાજ આવે છે.)

મેના : (વિના અને ચિત્રાને) બેટા, આ મંદિર, ઢોલ અને ધંદની પેલી પાર આપણે આજે જવોનું છે. આ અંધાર મલીને નાકે શિવમંદિર છે અને પછી ભગ્ન જગતનું ચક્ર છે. ત્યાંથી હું અહીં આવવા દાખલ થયે હતી, ત્યારે તમારા જેવી યુવાન હતી, પ્રપુત્ર હતી પણ હું દાસ વિનાની હતી. મારાં માતા અને પિતા એક અંધાર ગલીમાં રહેતા, મને એ ચક્રમાં લઈ આવ્યાં, એમની આંખે અંતઃક્રમ. તે જગતના ચક્રમાં તેજ સહન કરી ન શક્યાં અને મને લઈ દોડતાં શિવમંદિરને ઓટલે અડધાં. જુદા અપ્તવ્ય પશુ ઈર્ષ્ય યથા ગયેલો હતો; અમને બહુ દાંડી ન શક્યો. અને તાપ અને તેજમાંથી મને આ વિવાદો પાછળ મોકલી દીધી. પણ એમણે મને ચક્રનું રેખાકર્તું, સંસ્કારના કિરણોએ મારા દૃઢલકમગને પ્રપુત્ર કર્યું. એ કમગને દણ ૫ મેં ચિયગાવા દિધું નથી.

(એના મોંમાં લેપર તેજ પ્રકાશનું હતું. કંઈપં અસંકારોને મૂડી હોને મોત્સા વિશ પેતાનું મૌરવ સંકાળવા કીમેથી કીમે લઈ બારણાના પડમાં પાછળ અદરશ થયેલ.) અને હવે ૫ તમારી આ અંધાર મલીમાં જીવન ગુમારી સહન કરી છવે છે !

વિદ્યાર : બા ! આ અંધાર મલીના મકાનોમાં કાષ્ટરોજ થાય છે.

ચિત્રા : અને બા ! અહિંના સોડોનાં પહેરવેશ અને મોલીમાં કલા પણ નથી, તેમ મિદાસ પણ નથી. બા, આપણા ચિમનકાકાના મનુષ્યમાં અને ચિતુભાઈ મારી સાથે મોલતાં સંક્રમણ છે. અને હું વાત કરું છું ત્યારે પેલાં કુર્મીમાંથી તો જાહેરાત છે.

પ્રનવલકર આલીતેલ

સર્વે મનો અને મરોની

અટકાવી નાખને

નખારે છે

૨૭૨૬૦૦

પાનની મેલતામાંથી દોઢક ઓલસો ફેરવે

પ્રનવલકર આલીતેલ વાપરે છે સર્વે કીડો મોખુલો

દરેક દીપ્તિ અને ચીખો આપવાની છે

લાખો એમ મી પ્રનવલકર આલીતેલ

વિલા : અમે ઉમ્મણીમાં ગયાં હતાં ત્યારે એ એ જાણુને કાંઈ રગત ન આવડે તેથી હાથ બેડી બેસી રહ્યા હતા. પતાં અને ધિજ એ તો ખેતી જાણે છે. હાકરીઓ આડ ઉપર ફરે પણ એ ભાઈઓ તો ખીને. બિલાડી કરતાં ય ગયા એમ એક પારસી હાકરાએ કહ્યું હતું. અને વધારે ખરાબ તો એ કે જોડે નોકર લાવ્યા હતાં. એ ભાઈથી જોડીને નદીમાંથી પાણી લાવી પણ ન પીવાય. બિચારો નોકર સરમાયો. અમને અધાને કામ કરતાં જોખને અને ભાખને નીરાણ આગમુ જેમ બેસી રહેલા જોખને નાંસી ગયો. આવા તો અંધાર ગલીના હાકરાઓ એ તો અધાં ય કંઈ જાણે !

ચિત્રા : કંઈ કહીશ તો બાપા અંદર આવી જશે.

વિલા : ત્યારે આપણ પણ એવા જ છે ને, જોને આપણને વડતા હતા એમના જેવા કાંઈકની સાથે પરણવા. બાની મારક કાંઈક ગલીમાં આપણે બરાબ જાણ્યે એ એમને બહુ ગમે છે. એટલે બા ઉપર ચીડાય છે. નહિં બા !

ચિત્રા : બા જેવાં દુર્ગામાસી અને ખીજાં નથી. તપ એ કાંઈ સમજ્યાં નથી. દુર્ગામાસીની કંચન અને રસિકાને તો ચિત્રુભાઈ જેવા બધા ગમે છે. એમની વાતોમાં પણ ભોગવિદ્યાસ, કપડાં, ધરેણાં અને જમવાનું. દુર્ગામાસી ખુશ થાય છે અને પેલી ખીજા ગલીના મકાનમાં એમની મગવડ કરે છે. આપણે તો આ ચકલું વટાવીને દૂર આવેલાં ખેતરોમાં જાણ્યું. (દૂર જોતી)

એ વૃક્ષારાજેની વેલનાં ફુલ કેવાં શામે છે !- મૂર્ચ પ્રકાશ આપે છે અને સંખ્યામાં વિધીન થાય છે ત્યારે ચંદ્ર અને તારકા ય મધુર મધુર સંગીત સુણાવી પ્રકાશ ફેકે છે. અને પછે ચંપ પુકાય છે. સૌ કાંઈ બહાર નિકળે છે. પાણીપતના મેદાનમાં દ્રૌપદી ન હોત તો કૃષ્ણ અને અર્જુન ન જીતી શકત. અને એમ એના ગૌરવે રાચતી મેનાની દીકરીઓ આગળ પડે છે. એના ભાઈઓ સંસ્કારે અને બાપાએ સુદૃઢ, નવો પ્રકાશ જગતમાં લાવે છે. દુર્ગા માસીઓ અંધાર ગલીમાંથી દ્રૌપદીઓને- વિભાને, ચિત્રાને, મેનાને-જાણડેલ કહે છે.

(દૂર દૂરથી ચંપનો અવાજ આવે છે. તે અગ્નિ ધડીબર બંધે કરે છે અને જાણડે છે.)

વિલા : કંચન અને રસિકાએન તો બહુ સારાં છે. એમને આપણી સાથે આવવાનું બહુ મન છે. કહે છે કે દુર્ગામાસીની જખરી હાક છે, એટલે નદિ નિકળા ચકામ; અને (ધીમેથી ચિત્રાના કાનમાં) મેનાબાનો ફોટો કંચનરસિકા પાસે છે તેને દરરોજ નમન કરે છે અને કહે છે એક દહાડો અમે પણ તમારી જેમ બહાર નિકળીશું. આજ દુર્ગામાસીની છે પણ કાલ તો મેનાબાની. અમે પણ અંધાર ગલીની દિવાલો તોડશું. (કાંઈક માઠ આભું હોય તેમ એકદમ) બા ! (અચાનક છે અને એાં ઉપર અગ્નિ મૂકી સંકાય પામી એકદમ ચંબે છે)

મેના : શું બેટા ! કહે ! શું પૂછતી હતી ? મારાથી કાંઈ સંતાડીય નહીં.

(કંઈ મંદિર તરફ જવા લાકડી લઈ ખીજે બારણે નિકળે છે તેની કાંઈ અવાજ પડતી નથી.)

વિલા : બા ! માર કરજો, પણ બાપા પેલા મુવા—

(બોલતાં બોલતાં અટકી પડે છે. મેનાના મોઢા ઉપર ફરીથી તેજ આવે છે. તર થાય છે. એનો હાથ વિકાને ખસે જાય અટકે છે. ચિત્રા વિકાની તરફ જોઈ.) બંને માને ભે બા મીઠાશો. એટલે મુંઝતાં એક એક તરફ જોઈ રહે છે.)

મેના : વિકા ! ચિત્રા ! કંઈપણ તમારામાં એરનો કશું મુશ્કેલી નવા. વિકા ! તો પૂછવાની હિંમત અને શક્તિ આવી તે સારું થયું. આપણે કીઓ પુરોનાનું સવાલીસ ગણીએ છીએ અને પુરોનાને જગાડીએ છીએ, આપણે બગડીએ છીએ આ અંધાર ગલીના મહાનમાં દેવાનનાં જેમ મહાલીએ છીએ. પણ આપણી...તો કાલે મેં તમને બતાવ્યું હતું જુના સમયનું રામનેાનું વહાણ. એ કેવું વું હતું ?

વિકા : નીચ આશયમાં મોળું પછી હાથ તેવું સુંદર !

મેના : જરોખર, પણ એ હાથેમાં મારવામાંનાં અંધરનું ચિત્ર જોયું !

ચિત્રા : હા બા. જીવતા માનવીઓ શત અને દિવસ કમકામની મોઝરીનાં અને હાથેમાં મારતા હતા. એમાં કોણુપ ઘણ, ચૂક ઘણ, સાપ જેવો ચાલુક શરીર વળે, એમનો પરસેવો ઢાઢ લોહી થકે નહીં. એમના પગ બધિલા, હાથ જુદા સાં મારવા, મોઢો કોણમાં પણ બોલી થકે નહિ એ વહાણ ચલાવનારા.

વિકા : આ, પણ વહાણ સુંદર હતું.

ચિત્રા : દુર્ગામાસી જન્મતને સુંદર રહે છે તેવું.

મેના : બેટા, જન્મત સુંદર છે પણ તે ચાલે છે શુભામેથી. દુર્ગામાસી, તારા પા અને કું અને તમે-એ અંધાર ગલીમાં રહેશો તો, એના ઉપરના કાળામાં મોઢ મર્યા તો જ એ જગત વહાણના શુભામે, પ્રભુએ પરન આપ્યો એ વહાણના સદ રે. હાથ આપ્યા એમાં કામ કરવા માટે, છાકે આપી એ વહાણમાંથી દુઃખ દૂર વા અને બીજાને સમજા શક્તિ આપવા. જેમણે તે કશું તે બગવાવો થયા. આસ તા શુભામે બહાર આવે છે, અને અંધાર ગલીમાંથી ઘોડીચર કંચન, રસિમા, ચિત્તુ, નુ નિકળે છે—પ્રભુ અને સંરક્ષકવિદોષી ગલીમાં પાછાં જરાય છે અને બીજાં ત્યાં જ નિકળે છે, ખીસેલાં કાંઈમાં શુભાજ નજરે પડતાં નથી. નીરાશા આવે છે. રવી નીરાશા મને આવી. અને પેલા કિવમંદિર પાસે વળતાં એક કુવાને કશું : જામને પોપચાનું કામ માનું છે, એવી મા મારે થયું હતું. બેટા ! અને કેળવીએ ન નીતિમજ્જ થાય એમ પ્રયોગ માને છે.

વિકા : બા ! દુર્ગામાસી પણ કહેતાં હતાં. કંચન પણ એવું કંઈક માને છે. પણ તમારા વિચારો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બનાવે છે.

ચિત્રા : આપા પણ કહેના હતાઃ એકરીને બહુ બણાવીએ નહીં. કાલે મને કહેના હતા કે કાલેજમાં જવાનું બંધ કરો.

મેના : હા. એ પુરાન મારી જોડે જણતા હતા. એવા જેવા પણ વ, અને ઢાઢ દિવસ અંધાર ગલીની વાતો પણ કરી નથી. એ તે બગતો હતા શુભામને લીધે. એ માટે કુરબાની કરવા એ તરપર હતા. પણ અંધાર ગલીની મા-મારા જેવી-ન કેળવાય ત્યાં સુખી મા જન્મત ન થાય, આ જ વાતો અને કરતાં, ફુનિયા

તો અપુરુષના વ્યવહારમાં શુંમાર જ જુએ છે. સેવા જોતી નથી; મેત્રી જોતી નથી. સંસ્કાર વિદ્યાથી શુદ્ધિ ક્યાંથી લાવે ? એ અધી દુર્મામાસીઓ ! સમજી બેટા ! એટલે બાપાની આંખ હજી ય પીળી છે.

(મેનાના મોંઢા ઉપર ખેદ આવે છે. અને પસાર થઈ જાય છે) વિદ્યા ! બેટા ! મેં ધાધું હોત તો જંગલ અને ખેતરમાં જતો રસ્તો મેં લીધો હોત. મારી મા' મને બધું ય કરવા દે તેવી હતી. હું માઆપની એકની એક હતી. પણ યુવાને ક્યું : મા બની અંધાર ફેડવું એ મારું કામ છે. મેં સ્વતંત્રતાને તિલાંજલી આપી. હું કંઈપંતી પ્રિયા બની. આજે તમને બેને જોઈ રાધું છું. હજી તમારા જેવી કેટલીક ને સદન કરવું પડશે, ત્યારે અંધાર ગલીના કિસ્તાઓ વૃંદશે.

વિદ્યા : મા, મારે અંધાર ગલીમાં નથી જવું.

ચિત્રા : મા, મારે તો આ ચંપ પુ'કામ છે ત્યાં જવું છે. મને તો યુદ્ધના બલુકારાં વાગે છે. મારા બાપજી સદવા જાય ત્યારે હું જઈશ. એ મેદાન મને બોલાવે છે.

મેના : બેટા, હું તમારા બેતી મા છું, પણ તમારે તો ધણીની બનવાનું છે, સેવા કરવાની છે, ખીતાં ખીતાં કંચન રસિકા પણ આવશે. અને- (મેના ફર અને ફર જોતી જણાય છે) ચિનુમનુને કેળવવા પડશે. લોઠા વાતો કરે તો ડરશે નહિ, સત્ય અને શીષ્યગથી ડરશે નહિ. કામ કરનાર માનવી મટી દેવ બને છે, આજેય માનવી મટી પશુ બને છે. માટે કામ કરો, સેવા કરો !

વિદ્યા : બા, એ યુવાન ક્યાં છે ?

ચિત્રા : બા, એમની પાસે મને લઈ જા ને !

મેના : બેટા, વર્ષો થયાં એને જોયે. છતાં ય એને કહી શકું છું. (આંખો મીંચીને) નહીં નીચો, નહીં ઊંચો. મધ્યમ કદનો, ખાદીમાં સજ્જ, રાતદિવસ અવિરત કામ કરતો, એક ગામથી બીજા ગામના સીમાડામાં જતો, રાત પડતાં નદીની રેતમાં સુતો, અંદાજે અજ્ઞાને પણ કામ કરતો, આગીવાના તેજે પણ નોંધ કરતો કાલ કરવાના કામગીરી—

(મેના થંભે છે. એના મોંઢા પર તેજ જણાય છે. નોકર દોડતો આવે છે.)

નોકર : મેના બા ! અંધાર ગલી આજગ આજથી ચંપ પુ'કાશે એમ કોઈ ખાદીધારી કહે છે. આપણી ગલીમાં એની મરકરી કરે છે. કોઈ એને પથ્થરો મારે છે પણ એ ડગતો નથી.

મેના : ચાલો, હું આણું છું.

(પડદો પડે છે)

મેના : (ખડીધારી પુતળને) જાણ અને મહી શંખ પુંઢાવીશું. તમે કથાથી બાંધે છે !

પુતળ : હું તો સ્વર્ણસેરક છું. મારા જેવા તો ધણ છે. અમને આઠા ધણ છે હવે શંખ પુંઢાવી. જેમની ઇચ્છા હોય તે આવે. કોઈને કોઈ કપાણ નથી.

મેના : તમારા ઉપરી કોણ છે ?

પુતળ : કાચપાણ.

મેના : પેલી કઈ મહોવાળા કવણુ બેસીને છેકરો ?

પુતળ : હા બેન, એ જ.

મેના : એ ક્યાં છે ?

પુતળ : આ ચકલાથી દૂર ગામના સીમારે, તહીના કાંઠા ઉપર. મારે ત્યાં પ્રાચીન થઈ તારે કામની આઠા થશે.

મેના : એમને ક્યારે મળી શકારો ?

પુતળ : ઇચ્છા હોય ત્યારે.

મેના : ચાલો, હું આણું છું. વિચા ! ચિત્રા ! ચાલો,

(મેના, વિચા અને ચિત્રા ભય છે. કંઈ અને રસિકા પસંદાય છે. દુર્ગામાસીના મોઢા ઉપર હોય છે. કંઈપણ લાકડી હતી કરે છે અને મૂકે છે.)

કંઈપણ : મેના ! આ શું કરે છે ? મારી માન ! પેલો પુતળ કાચપા ! વિચા ! ચિત્રા ! પાછા આવો.

(બધા ભય છે, કંઈપણ એકઠો થઈ તારા થઈ છે. તે દુર્ગામાસીનો 'કાચપણ' રાજ સંભળાય છે.)

સચિત્ર

વાર્તા સંગ્રહ

સંપાદક :

રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ, એમ. એ.

પુષ્પા રમણલાલ વકીલ, બી. એ.

જેમાં પૂર્વોક્ત, રામનારાયણ પાંડે, કોથલાલ મુનશી, સ્નેહરશ્મિ, ઉમાશંકર, રમણલાલ દેસાઈ જેવા પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધરત લેખકોની દૃઢી શાતાંબીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રો. બાનુશંકર વ્યાસની પ્રસ્તાવના સહિત

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૦]

[મૂલ્ય બાર આના

સોલ એન-એમ-કરસનદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત

સર્વ બહુતા બુકસેલર્સ વેચે છે.

[જય સોમનાથ : પુરુષોદ્ધાન પૃ. ૨૦૮]

“ અમે તો બે મહીના પર ધોધાગદથી નીકળ્યા. સપાદલક્ષ મદ. મીમાલ યદ, ચીતોલ મદ અમે આભ્યા.”

“ અને કેટલા દહાડામાં પાછા જઈ શકે ? ”

“ પચીસ દહાડા લાગશે. ”

“ એમ નહીં-ઉતાવળે-પંખીની માફક-ઉડતા. જીવ સંતોસદનું કામ છે-ભગવાનનું કામ છે. ”

“ અહુ ઉતાવળ કરું તો વીસ દહાડા માય. ”

“ સનજન, પંદર નહીં, દસ દહાડામાં, દસ નહીં, આઠ દહાડામાં. હું તને-ધોધા રાણાના પૌત્રને ઝોળાખું છું; પંખી ન ઉડે તેમ તું રણમાં સાંઢણીએ ચઢી તેઝા ઉડી શકે છે. ”

“ કહો, આરા શી છે ? ”

“ પામરની આરા શી હોય ? ભગવાન સોમનાથની આરા છે. ”

“ શી છે ? કહો, ધોધાખાપાના કુલને સોમનાથની આરા દંમેશાં શિરસાવંદ છે ! ”

“ એ કુલ પર તો ભગવાન સોમનાથના બંને હાથ છે. સનજન, મંદિરની જળશમાં જળરી સોંઢણી લે, ને રાતદિવસ રણ ખેડી ધોધારાણાને સોમનાથની આરા કહે. ”

“ શી, મહારાજ ! ”

“ જરજનને મસેજી ચઢી આવે છે, ભગવાનનું મંદિર તોડવા. જા, ધોધારાણાને કહે કે ભગવાને એંશી વર્ષની ભક્તિને પરિણામે દેવોને કુર્લભ એવો અધિકાર આપ્યો છે. સોમનાથના મંદિરના રક્ષક નીમ્યા છે.—”

“ અમારાં અહોભાગ્ય ! ”

ચંદ્રની આરા ઉચ્ચારતાં સર્વગના મુખ પર દિવ્ય તેજ પ્રસરી રહ્યું. અને એની અગ્નિમાર્ધી અંગાર ખરવા લાગ્યા.

“—કહેજે કે સરચાણ રણમાં પેસે નહીં-ધોધારાણાના કુલમાં એક વીર જીવતો હોય ત્યાં સુધી. કહે જે કે ભગવાન સોમનાથની આરા છે-જ્યાં હોય ત્યાં એ દેવના દેષીનો જીવ લેજો. અને ચંદ્રનું વરદાન છે કે ધોધા ચૌદાજીની કીર્તિ સર્વ ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી તપશે. ”

સનજન સર્વગના પગ આગળ મસ્તક નમાવી ચંદ્રની આરા સાંભળી રહ્યો, અને કાંપતે આવળે ને બહાદુર નયને બોલ્યો.

“ મહારાજ, નિર્ભય રહો. ધોધાખાપાના એકવીસ પુત્રો, હેતાલીય પૌત્રોને એકસો તથા પ્રપૌત્રો દેવની આરાથી રણ આડે ઉભા છે. ક્યાં મવનની મગદૂર છે કે અમને વટાવી આમળ વધે ! ”

“ ધન્ય છે, ચૌદાજી. જા ચંદ્રની આરા, ધોધારાણાને કહે. ”

“ જીવતો રહીય તો પંદર દહાડામાં પહોંચી જઈશ. મારા સામંતને જાણે. ”

સામંતે બાપ સામું જોયું. તેની મોટી, બહાદુર અગ્નિ કપોઠા આપી રહી હતી.

“ બાપુ, ” અને સામંતના અચાજમાં અપમાન પામ્યાનું અનહદ દુઃખ હતું.

“ સોમનાથની આરા તો ધોધા ચૌદાજીના દરેક પુત્રને છે, હું છોડી નથી. હું આવીશ, તમારી સાથે. ”

સર્વે સામંતનો વસો ઘાખડ્યો. " સાબાલ ! જોયું, ચૌદાશુક્રમનું લેહી ! પશુ મને બહી આં તારી જરૂર પડે તો ! " સર્વે કહ્યું.

સામંતના મુખ પર રતાશ આવી. " મહારાજ ! બહીઆના રજપૂતો બહી હશે ને, જરૂર પડશે તો. પશુ ઘોષાબદનો ચૌદાશુ તો ત્યાં જ દોષ ને ત્યાં જ મરે. હું જમશ. "

સર્વેનું ઉત્સાહપૂર્ણ હાસ્ય બધાને પ્રેરણા આપી રહ્યું, " સભાજન, તારા દીકરામાં ઘોષાશ્યાનું શીર્ષ છે. ત્રણ જા. આં સુધી આવ્યા ચૌદાશુ છે ત્યાં સુધી ખર્ચનો જય છે. "

સામંતે ઉપકારવચ્ચ હાથે સર્વેનું પગ પર માથું મુક્યું. સર્વે તેને ભેટીને ઉડાડ્યો. " વત્સ, ચૌ બાદશ્ય ને ધર્મ રાખેના વિશ્વસોઘના તારા જેવા આગળ શા કીમાજ ? જા, વિજય કર. "

" મહારાજ, " મુજબનસિંહે કહ્યું " આં હશે ત્યાંએ મહેમંતનું ક્ષિક અમે જમવાનું સોમનાથને વધેરીશું. "

" બાબો, પુત્રો, વિજય કરો. યિવાસિ એમને જવાની સોજ કરી આપ. આપણી સાથમાં સારી સંકળીઓ આવશે. "

" મહારાજ, ચિંતા ન કરો. એ રણના માગો બીબાને કંઈવે. એ તો અમારા પેટી રક્તા. "

" હું ક્યાં નથી જાયુતો ! "

સભાજન ચૌદાશુ અને સામંતે પડે પડી રમ્મ લીધી. જતાં જતાં સામંતે બોલા તરફ જોયું, અને તેની રૂપાળી પ્રથ્વસામુગ્ધ આંખો જોષ રહી હતી. તે હારા એણે નવનસંદેશ જીંચ્યો. એને લાગ્યું કે આ સંદેશ અમમ વીરતાની પ્રેરણા કરી રહ્યો હતો.

સર્વેની હાથિ બહાર કંઈ નહોતું. તેણે કહ્યું, " સભાજન, હું ને તારા પુત્ર અજવાનનાં હથેન કરીને જાએ. આ ચૌલા તમને પ્રસાદ આપી જશે. "

સામંતનું હાસ્ય ધમકી ઉડ્યું. આ બોલા-અને વત્સ કરી હતી તે-સોમનાથની માડની ઘણી તેને પ્રમાદ આપવા આવશે !

એ ધડી પડી સામંત અને તેનો પિતા દક્ષિન કરવા મથા ત્યારે બોલા પ્રસાદ લઇ ઉભી હતી. બંનેએ સાકરનો પ્રમાદ આપી, પ્રમાસન જમ માથે મહાબું, અને શીર્ષથી ઉજાગતે રૂંચે બંને વીરો સોમનાથને પડે પડ્યા.

સામંતની આંખો પાસે ઉભેલી નર્તકીએ જોષ રહી હતી. તે જવા માંડતો હતો ને તેના સુમધૂર અવાજ તેને સંભળાયો.

" ને સર્વે પ્રભુએ આ ભેટ મોકલી ને તો રહી જ ગઇ, " કહી એ સોમની નાનો વાડકીમાં રાખેલી ભસ્મ તેણે અમગ પરી.

બંને ચૌદાશુના મરિા પાર રહ્યો નહી. કંઠરતા સેવાયતમાં તેની બાહનિ અસાધ ને માટે સભાજને બંને જ મરંદી બર્ગ વચ્ચે ભમૂત મગાડી. સામંતે ભમૂનિ બંને લીધી નહી. તેને તો મરેદે આ અખરાનુ વત્સ જોયું હતું. તેના નવન-સંદેશ જીંચ્યો હતો, તેના હાથનું દીપું જમ્મ ચાખ્યું હતું. એ રણપક્ષમાં તેને બલિ બનાવવાનો જ દોષ તો શા માટે એને જ હાથે નહી ? ભૂમિંથી કંપાવત્રાન ને પચવાર

ઉમે, તે પછી માયું આગળ ધયું. ચૌદાએ સામંતની આંખમાં ફેખાતો ચૌધને નિશા જોયો, આ સ્વરૂપવાન યુવકના અંગે અંગમાં તલસાટ બર્ષો હતો તે પશુ જોયું, પોતાને માટે તેણે પોતાની આંગળી વતે લખૂતિ સ્પર્શ તિલક કયું.

“ વિજય કરીને વહેલા વળજો, ” તે બખડી.

“ જરૂર, ” ગર્વથી સામંતે કહ્યું અને ચૌદાની મોઢક આંખોને પલકની ઓઝામતાથી તે સ્મૃતિપર છાપી નાંખી.

જ્યારે તે ગયો ત્યારે વિજેતાનો પ્રચંડ ઉત્સાહ તેની રંગરંગમાં નાચતો હતો.

૪

સન્નજનસિંહ, સામંત ને આઠ બીજા ચૌદાએ મારતી સાંઘણીએ બહાર પડ્યા. સાથે સારામાં સારા સાંઘણીવાળાને ભોમીઆ તરીકે લીધા હતા.

સન્નજનને આડે માર્ગે નહીં પણ સીધાસર રથ તરફ જવું હતું. સૌરાષ્ટ્રના માર્ગથી તે જાઓ પરિચિત નહોતો, પણ રથમાં એને કાઢીને ખસા નહોતી. જ્યાં રેતી વિસ્તરે ત્યાં તે રાખ હતો. કચ્છથી થોધાગઢ સુધીના બધા માર્ગો જાળંગવા એને મન રમત હતી. અને સારી થે મરુભૂમિમાં એના જેવો સાંઘણી પર બેસવાવાળો કાઢ નહોતો. એ પ્રાણી પર તેણે દિવસ ને રાત જાગી હતી. એ સાંઘણીને તે પસાણે તે પંખાળી બની જતી. તેમની સાથે તે વાતો કરી શકતો. તેમનાં દુઃખ તે સમજી શકતો. તે તેમની પાસે આશ્રય તે કરાવી શકતો. થોધાગઢની તેજ સાંઘણીએ એને કચ્છકર થેલીથેલી યદ જતી. અને એ પણ સાંઘણીપેસો હતો. એને મન તે મૂક જનવર નહોતી પણ એની વેળાએ નાચતી ગાપી હતી.

તે ઝપાટાળું આગળ વધ્યો. એણે સામંત અને એક ભોમીઆને સાથે રાખ્યા હતા. આથેના એનિફો બીજા સાંઘણીએ પર આવતા હતા.

સૌરાષ્ટ્રના જંગલો વટાવી સન્નજન ચૌદાણેના નાનો કારમો રથ આગળ આવી ઉમે ત્યારે બપોર થવા થવા આવ્યા હતા. સાગરતીરે ઉમેસાની નજર આગળ દષ્ટિ પહેંચે ત્યાં સુધી પાણીનાં મોળાં ઉછળે તેમ સન્નજનની. નજર આગળ રેતીના તરંગો વિસ્તરી રહ્યા. સૂર્યનાં કિરણો રેતીનાં તેજમણી એવાં પાછાં મારતાં કે સન્નજન આંખ ઉઘાડી પણ ન રાખી શક્યો. આ તરફથી રથમાં થઈ જવાનો બર્ષકર દુઃખ રસ્તો હતો એવી એને ખબર હતી પણ એ ઠાયા, સુવાળા સામંત માટે નહોતો.

એણે પુત્ર તરફ જોયું. હાથવતી આંખોને છત્ર કરી તે પણ હોંસથી, હીમતથી, આ દુસ્તર રેતીના સામંતને માપી રહ્યો હતો. શું આ બીઆરાને આવે માર્ગે સ્પર્શ જવો? એનું હૈયું ન ચાલ્યું.

“ બેટા, આપણે એક કામ કરવું જોઈએ. હું આજીવે રસ્તે થઈ, આસોર થઈ જા. હું બહોઆથી સીધો રસ્તો લઉં. ”

સામંત સમજ્યો, ને આંખોથી બાપને કરી કપા આપ્યો, “ આ રસ્તે મને શું થવાનું છે ? ”

“ તને થાય શું ? પણ એક કરતાં બે રસ્તા લીધા બસા. આ રસ્તે હું કરી મરો નથી ને મારે જમ જોવું છે. આપણે અમ્મશીએ ભેગા મળીશું. ”

“ બાપુ, ખરેખર, મને સાથે લેતાં બીતા તો નથી ! ”

“ ધોધાબાપાનું પેટ ઠી બીધું છે ? ” કદી તેણે સામંતને દેખા સરસો ચાંપો, અજબ જેવી જાંતિ તેના હૃદયમાં છૂટા અને તેની આંખ બીંબાઈ. એ કદાચ ધોધામઠ વહેણ પહેાંચવા માટે એ આ અણુઅણુથી રતો લેતો હતો, પણ વખત છે તે આ રતન જેવો દીકરો હશે જોવા ધ ન મળે તો ! પણ સામંતમાં બાલકનું આ અવિચારીપણું હતું.

“ અહ બાપુ, એમ કશને મારી પહેલાં ધોધાબાપ જવું છે, કેમ ? જોતો ને કું પહેલો જાય ? ”

“ ડું-મારાયો સવાયો નહીં થયો ત્યારે ચરો કાણ ! ” સડુંને પુછ્યું.

સામંતે બાપની આંખમાં પાણી જોયું, “ બાપુ, આ ડું ? ”

“ કે નહીં, કે નહીં, એતો રેલીની ચમક મારે છેના. ”

ત્યાર પછી બધાએ વીસામો ખાધો. ને સંજ્ઞાએ એ સાંઢણી પર પાણી ને બાવાનું બપું; ફરી એકવાર તે સામંતને બેઠયો, એક સાંઢણીએ પોતે ચઢયો, બીજા પર તેનો રખારી બેઠો, અને “ જન્મ સોમનાથ ! ”ની હાક ઉચ્ચારી તે નિઃશીમ રણમાં આગળ ધર્યો.

સમુદમાં કોઈ અંધારાએ તેમ બાપને આ સમુદયી ધ બપુંકર રણમાં સામંતે અંધારાવળા જોયા, એણે બાપની હાંકવાની છટા જોઈ, તેની બેસવાની હાંક જોઈ, તેની ઉડતી કાળી હાંકનો ફરફાટ જોયો, કેવો તેની પાંખડીને મર્યાદા અને કેવી સહાયકી રાખીને એ રાજવી ચાલ્યો જતો હતો ! સામંત એના બાપની બદલ જતો આકૃતિ ગરવી જોઈ રહ્યો. આવા બાપના બેટા ધવામાં ખરેખર સુભાગ્ય સમાયું હતું. અને દર દિવસમાં-પંદર દિવસમાં-બહુ બહુ તો બાર દિવસમાં દાદા, મામ્મો બાપ્પાના વંદમાં એ પાછો એના પિતાની ગાંઠમાં બધાવાનો, અને રાજસંધાનના મેદામાં બાપ દીકરાની કથાથી ચીઢાવોની કાળિંજાયા બદલેલા ધવાની.

બાપની ચાર સાંઢણીઓ હતી તે બધી તેવારે ઘણ ગૂંચળી. બાપ જે રતે ધવા તે તરફ એણે ફરીથી નજર નાંખી, અને પિતાના પુનઃદર્શન કરવાની લીન ઉત્કંઠા રખારી, સાંઢણી પથણી એ પોતાને રતે પડયો.

સંજ્ઞા ચીઢાણુ જોના પર બેઠા હતા તે સાંઢણીનું નામ પદમડી હતું. સારા સોરઠમાં એની જોડી નહોતી તે સાનમાં સમજ જતી ને પરનવેને ઉડતી. સંજ્ઞાને તેની સાથે કપરની ધ મિત્રાચારી ખાંધી દીધી હતી ‘ પદમડી વણ ’ ને તે પળેપળે સંબોધતો, અને ‘ પદમડી વણ ’ કોના સ્નેહમાં ફરફાટથી જવાગ વાગતી.

“ બાપા સોમનાથ ને ધોધાબાપા બેતી બાજુ તારે હાથ છે, પદમડી વણ ? ” પદમડીએ કોઈ પુણ્યની જાણવું કે આ જાત એના ખાનમાં છે, અને તેણે વેગ વધાર્યો.

“ પદમડી વણ, વહેલી પડેલી ચાલ. ધોધાબાપાના ધરની વણચરો તને મોતીને વધારશે, હો કે. ”

પદમડીએ ફરફાટ કરી વેગ વધાર્યો. મોતીની વધામણાં લેવા તે અધારી બની હતી એમ રજા થયું.

મધ્યાહ્ન થઈ ત્યારે એક ટેકરા દેખાયો. તેના પર થોડાંક નાનાં ઝાડ અને એક તાડનું ઝાડ હતું. પાસે એક લાગેલા મંદિર પર ધૂળ ફરકતી. સંજ્ઞને હર્ષને હોઠારો કર્યો: “વિશ્રામો આવ્યો. જીવતી રહે, મારી પદમડી વધુ !”

થોડી પક્ષમાં ખંને સાંદણીઓ ટેકરા ચઢી ગઈ. ત્યાં બે ત્રણ ઝુંપડાં હતાં. અને ખાટલા દાગી ચાર પાંચ રખારીઓ વાત કરી રહ્યા હતા. ચાર સાંદણીઓ ઉંચી ડોકે ઝાડની ટોચ પરનાં પાનાં ચાવતી હતી તેમણે પોતાની જાતનાં નવાં આવનાર નીરખ્યાં અને ઉંટ જ ગંગામાંથી કાઢી શકે એવા અવાજો કાઢી આવકાર આપ્યો.

સૂર્ય આચમ્યો અને પલેપલે ઝાંખી પડતી, રાત્રી, ધશ્વિમ દિશાનો પ્રકાશ ચારે તરફ પથરાયેલી રેતીને લાલ રંગી રહ્યો. આવી નિર્જનતામાં આ એકસો ઉમેસો વૃદ્ધ તાડ ભોળાશંકરની કૃપાનું એકમાત્ર ચિન્હ દેખાતો. સંજ્ઞને સાંદણી બેસાડી ને ત્યાં બેઠેલા રખારીઓને બોલાવ્યા.

“અમ્મા ઓ, કંઈ ખાનાપીવાનું છે કે ?”

“બાપા. આજનાં દેખરાં છે ને આ પેશું તલાવ ને કુવો. પાણીની લીલા લહેર છે.”

સંજ્ઞને વખત બમાડવો ગમતો નહોતો. તેણે પોતાની સાંદણીઓ તપાસી અને તેમને પાણી પાવાનું કામ પોતાના સોનીયા રખારીને સોંપ્યું. બાર ધડીની મજલ કાપી હતી છતાં પદમડી તો તાજી હતી, પણ ખીજ સાંદણી યાદી લાગતી હતી. સંજ્ઞને તેને ચાખડી, બોલાવી ને તપાસી, પણ તેમાં કેં પાણી હોય એવું દેખાયું નહીં. તેણે ડોકું ધ્રુણાવ્યું ને ત્યાં ઉમેસા રખારીઓ તરફ ફર્યો. “ક્યાં જવું છે તમારે ?” તેમણે પૂછ્યું.

“બાપુ, અમે તો કાલ સવારે હજવડ તરફ જવાના.”

“તો તમારી એક સાંદણી મને આપી દો ને આ મારી સાંદણી તમે રાખો.”

“નારે બા. તમારે ક્યાં જવું છે, બાપુ ?”

“મારે ? મારે હમણાં જ આ રજવાટે જવું છે.”

“આ ધડીએ ? રજવાટે તે જવાય ?”

“તમે ક્યાંથી આવ્યા ત્યારે ?”

“અમારે તો. બાપા, આ રણ્યંબી માતાની બાપા હતી તે ઉતારવા આવ્યાંતા.”

સંજ્ઞને હસ્યો, “મારે બાપા એવી છે કે અત્યારે અહીંયાંથી જવું.”

“બાપુ, આ રણ્યંબી માતા આવ્યું છે. આ રસ્તે કોઈ ગયું પાછું આગ્યું નથી. ધર્મડીયા કહે છે કે ત્રણસો ભ્રેજન ઝાડ કે પાણી નથી.”

“હીકર નહીં કરશો. મને એક તમારી સાંદણી આપજો એટલે બસ.”

“નારે, બાપા ! એ તો અમારા ધરતી સાંદણીઓ. એ ન અપાય.”

“ત્યારે કું તમારા વગર કહે લઈશ.” સંજ્ઞને તલવાર પર હાથ મુકી ક્યું.

“સોનીયા, બાપા મે, કું નાહી, ને પદમડી વડને નવાડી આવું છું. પછી સાંદણી નવાડી આવજો.”

“સવારે નવાડ્યું, બાપા.”

“ અરે ગાંડા થયો છે ! હમણાં તારો ઉગરો કે આપણે ચાલ્યા. ”

“ પણ, બાપા, રાતે-ને આ રજુથંભી માને વિધીને ! ” ગજરાખને સોનીયો બોલ્યો.

“ પ્રમથાય છે શું ! સોમનાથ મહાદેવની આટા છે જા જમી લે, ” હઠી પદમડીને ઠેરી સંજ્ઞાન ત્યાંથી તથાવ પર ગયો.

સોનીયો બીજા રજારીએ તરફ ફર્યો, “ આની આગળ જતાં શું આવે ? ”

“ કે નહીં, તારા બાપુ તો ગાંડા છે, ” એક જુદા બોલ્યો, “ કોઈ આ રસ્તે મધું સાંભળ્યું નથી. ”

“ અરે માણસ તો શું-કોઈ પંખી જામ્યું જોયું નથી. ”

“ આવો, ઢેબરાં ભેગા થઈએ, ” હઠી સોનીયો પોતાના ઢેબરાં છારો બધાને વહેંચવા લાગ્યો. રજુથંભી માને વિધીને જ્યાર આ મૂર્ખોના ભવિષ્યની કથના એમને શું જાણવી રહી હતી એટલે રજારીએ થોડાબોલા થઈ ગયા, સોનીયાએ જેમ તેમ લાલ ઠેરી, પેલા લોકોએ જેમતેમ જવાબ આપ્યો, ને ફરીફરી આગળ ન જવાની એતવણી સંભળાવવા લાગ્યા.

ચોદાણ વીરને આ કામની પરા નડાતી. એને તો ભમચાન સોમનાથનો સફરો પેલામાપાને સંજાગાવે હતો. એમણે પદમડીને માલીય કરી નવાડી, પોતે નાલો.

દાંતની સ્વચ્છતા !

ઉપરજ શરીરની નિરાગીતા, સુદૃઢતા અને મુખની સુંદરતા અવલંબે છે અને તે યોગ્યતા તેમજ સાચવવા દુધ ધ્રુષ્ય એક અગત્યની જરૂરીઆત છે:—

આર્યન દુધ ધ્રુષ્યનો આકર દાંતના પ્રખ્યાત ડોક્ટર પી. ધાર્મલકરની સલાહ પ્રમાણે દાંતની રચના અનુસાર યોગ્યએસો હોઈ દાંતને સર્વે બાજુથી સાફ કરી પેદાં મજબૂત કરવાની સક્તિ ધરાવે છે. તેના ક્ષીટલ ઉચી કક્ષાના-સ્થિતિસ્થાપક-અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ શુદ્ધ કરેલા (Sterilized) છે.

મૂલ્ય : આઠ આના.

આર્યન ધ્રુષ્ય કંપની. ૩૬ હમામ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

કુત્રામાંથી પાણી કાઢી પદમડી પર પખાલ ભરી રણુચંબી માતાને પગે સાગી આપ્યો, અને રખારીઓ બેઠા હતા ત્યાં ગયો. પદમડી ગરીબ ગાયત્રી માથે તેની પાછળ પાછળ આવી. આ સ્નેહાલ ડચકારતા ધણીની તે શુભામ બની ગઈ હતી.

સોનીયાએ મુગે મેટિ ભાથું છોડીને આપ્યું અને સંજ્ઞાને ખાવા મોકલ્યું.

“ સોનીયા, જેણે સાંઢણી આપે છે કે નહીં ? ”

સોનીયો તો શીકારસ યદ્ય ગયો હતો. “ બાપા, ના કહે છે. ”

“ ત્યારે આપણે છોડી લઈએ. ”

“ બાપા, અત્યારે કેમ જવામ ? આ રણુચંબી માને વટાવી ને ? ”

“ હું પણ ગભરાયો. હું છું ને ? ”

“ બાપા, માનો કાપ થાય તો પછી કાણ સાચવે ? ”

“ હું જાણું છું ને કે ઉલટી કૂપા થશે. ”

“ બાપા, પણ અત્યારે નહીં, ” સોનીયો હાથે બરાયો.

“ અત્યારે જ ચાલવું પડશે, ” સંજ્ઞાને હુકમ કર્યો. “ જા, સાંઢણી નવાડી આવ. હમણાં ચાલિ ઉગશે. ”

સોનીયો મુગો ઉભો રહ્યો.

“ જાય છે કે નહીં ? ” સંજ્ઞાને ડાંગા કાઢ્યા અને લપડાકે મારવા ઉભો થવા ગયો એટલે સોનીયો મોંદું ચડાવી, ધીમે ધીમે એની સાંઢણી તળાવે લઈ ગયો.

સંજ્ઞાને જમીને પદમડીને તૈયાર કરી, ઢેબરાં બરાબર બાંધ્યાં અને પાણી પહોંચી રહે એમ હવું કે કેમ તે ન્નેયું. એટલામાં સોનીયો સાંઢણી લઈ આવ્યો.

“ અસ્થા, ” સંજ્ઞાને રખારીઓને કહ્યું, “ મારી સાંઢણી ને એટંકા લઈ એક સાંઢણી આપો છો કે ? ”

“ ના, ” એક જણે નકાસટથી કહ્યું.

“ મારી સાંઢણી ને ટંકા બે— ” બીજે પુછવા ગયો.

“ રૂપાના ટંકા— ”

“ હા, રૂપાના. ”

“ અરે, કેમ રે બાપા ? સાત પેદીની સાંઢણી મારવા તૈયાર થયો છો ? ” રૂઢ રખારીએ તડકા કર્યો.

“ ના, કાકા, ના. મારે મારી સાંઢણી નથી આપવી. ”

“ જેવી મરજી, ” કહી સંજ્ઞાને સોનીયા તરફ રહ્યો. “ ચાલ, સોનીયા, આપણે ચાલતા ચાલ્યો. ”

“ બાપા— ”

“ ચાલ, જલદી કર, ” શુન્દરશત સંજ્ઞાને કહ્યું.

કાર્તિક વદ બીજનો ચંદ્ર ઉગ્યો : અને રણુનો વિસ્તાર રમણીય થઈ ગયો. પવન પણ નીકળ્યો અને રણુચંબી માતાનો એકસો તાડ નિર્મલા આકાશના પ્રકાશમય પટ પર સરસ ચિત્ર બની રહ્યો.

સંજ્ઞાને પદમડી પર બેઠો. અને સોનીયો ધીમે ધીમે પોતાની સાંઢણી પર ચઢ્યો, અહીંયાંથી ખસવાની એની જગ્યા થી વૃત્તિ લાગી નહીં.

“ આપા, હજીશ આવળે હો કે, ” પેલા જવાન રખારીએ કહ્યું.

“ જન્મ સોમનાથ ! ” કહી સમુદ્રને સાંઢણી બાંધી લેશે.

અંકનો પ્રકાશ રણને અજવાળાતો; મંદ જ્વન ને કાર્તીકી કંઠી આલકાદક હતો; પદમડી પણ મનમર્મી હતી; અને સત્જનને સામ્યુ કે પેલા શરના પહેલાં તો કે કે જોળન તે કાથી નાખતો. પણ જાણે રખારીની વાત ખરી હોય તેમ ખીજ સાંઢણી પર સોનીરો ધરધર કોપતો બેઠો હતો. આ રસ્તે તે કહી આવ્યો નહોતો, અને રણધંબી માતા ઓળંગીને આવ્યા તેથી માતા કોઈ જરૂર થશે એવી તેને ખાતરી હતી. જાણે ભેની વાત નથી સાંભળી મઠ હોય તેમ એની સાંઢણી પણ આતોકકમ આજતી હતી.

“ સોનીયા, જલદી કર, ” સત્જન વારંવાર બુમ મારતો. સોનીયાએ તેને જવાબ આપ્યો પણ છોડી દીધો.

એકવાર સત્જન ગ્રસે થઈ ગયો. તેણે પદમડીને પાછી વાળી અને પાછળ પડેલી સાંઢણીને બેચાર સોદીએ કાપી દીધી. જાણે સોનીયાની રૂતિ સાંઢણીની થઈ મઠ હોય તેમ તે છડે કચક બેસી ગઈ.

“ હવે, સોનીયા, તોવા યું કરે છે ! ” કહી પદમડી મેસાડી સત્જન નીચે ઉતરી ને પેલી સાંઢણીને ફરકારવા બેઠો. મહામહેને તે પાછો ઉભો થઈ, સત્જન પદમડી પર બેઠો, ને પેલી સાંઢણીને જલદી ચાલવા ઉત્તેજવા લાગ્યો.

સત્જન સમજી ગયો કે આ છડ સાંઢણીની નહોતી પણ સોનીયાની હતી. સાંઢણી તો માત્ર માલીકની અણકથી આપા જ પાર પાડતી હતી.

“ સોનીયા, યું પદમડી પર બેસ ને ફું તારી સાંઢણી પર બેસું છું. જોડું, કેમ આજતી નથી ! ”

“ ના ના, બાપુ, આ ચલો, ” કહી સોનીયાએ સાંઢણી કાપ્યો ફેડાવી, પાછળ સત્જન ગયો ને સોનીયારે તેને પકડી પાડ્યો. સોનીયાની સાંઢણી તેજ થઈ ગઈ હતી એટલે સત્જન આમજી ગયો. તરત સોનીયાની સાંઢણી ધોમી પડી લાગી.

“ ચાલ, જલદી ચલાવ, ” તેણે પાછળ તોડ કહ્યું. પણ સાંઢણી આડો થઈ ઉભી હતી. સત્જનનો મીઠાજ દાવમાં ન રહ્યો. તેણે પાછા જઈ સોનાને સોડી બેંચો કાઢી.

“ હરામખોર, તારે જ નથી આવવું. ”

“ ના બાપા, ના બાપા, ” કહી સોનીયાએ સાંઢણીને ફરકારી. સાંઢણી કૂદી, ઉભી રહી ગઈ, એકદમ પાછી ફરી ને ચારે પાસે ઉજળતી રણધંબી માતા તરફ પાછી ગઈ. તેને કેમ પદમડીને પણ કહેશે એવો હતો.

હર ને હર સોનીરો ને સાંઢણી એક નાના ઉડતા કાગળ ધાગ્યો એવાં જણાતાં થઈ ગયાં, અને સત્જન, કાલાં બેચાં ફરી તે ધાગણે તોડ રહ્યો. પાછળ જઈ સીધા ફેલાવું મન તો મણું થયું, પણ તેણે તેને રોક્યું.

“ પદમડી વધુ, બેટા, કંઈક નાપાતું કામ કરે આપણા જ દાવમાં છે. ”

[આજુ]

[હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન : અનુસંધાન ૫. ૨૫૨]

પુસ્તક ગમે તે પ્રકારનું પણ જો તે સહાનુભૂતિભર્યા જીવનમાંથી રચાયું હોય તો જ તેની કિંમત છે, તો જ તેનો પ્રભાવ પડે છે. આ કસોટી પર આપણા આજના સાહિત્યને ચકાવીએ તો થોડાક જ ગ્રંથો એમાંથી પાર ઉતરશે. ગોસ્વામી, તુલસીદાસ તથા સુરદાસ આજે પણ લોકપ્રિય અને કરોડોના જીવનને પ્રેરક થઈ રહ્યા છે તેનું કારણ પણ એ જ છે. એમનાં પદોમાં જે પ્રકારનો આનંદ રહેલો છે, તે બીજાઓની રચનામાં નથી મળતો. સાહિત્યકારોને મારી વિનંતિ છે કે મુગ તથા સમખને પારખીને સાચું સાહિત્ય ઉઠું કરો. રાષ્ટ્રજીવનનો ઝમકાર એમાં દેખાવો. જોષ્ટએ આપણી ભાવનાઓ તથા ઉમંગોનું પ્રતિબિંબ એમાં પડવું, જોષ્ટએ. આપણી અભિલાષાઓ સાહિત્યમાં ઉતરવી જોષ્ટએ અને સાહિત્યથી તેનું પોષણ પણ થવું, જોષ્ટએ.

ધન્દેર સંમેલન પહેલાં આપણી પાસે એવું એક સાધન નહોતું કે તેથી આપણને ભારતવર્ષના ભિન્નભિન્ન પ્રાંતો તથા ભાષાઓના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો તથા તેમની રચનાઓનો પરિચય થાય. હિન્દીને વ્યાપક બનાવવામાં આ એક મોટી મુશ્કેલી હતી. પણ હવે આનંદની વાત છે કે ગયે વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એક સમિતિ રચવામાં અને તેની દ્વારા “ હંસ ” માસિક પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. ‘હંસ’માં ભારતવર્ષના ઉત્તમ લેખકો તથા કવિઓની રચનાઓ હિન્દીમાં પ્રગટ થાય છે. આથી નવા વિષયો પર પ્રભાવશાળી લેખો હિન્દીમાં આપણને મળે છે. અને તે ઉપરાંત તેમના લેખકોનો પરિચય પણ આપણને મળે છે. આ સમિતિને લીધે જ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની પ્રાથમિક બેઠક પણ ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી રહી છે. આ પરિષદને લીધે આપણે જુલોજુલો ભાષાઓના લેખકોનો પરિચય મેળવી શકીશું, અને તે તે ભાષાની પ્રગતિથી માહિતગાર થઈશું. અને આજે જે એકબીજાથી તફાવત અપરિચિત હતો તે સ્થિતિ દૂર થશે. વળી હિન્દીપ્રચારના સંબંધમાં જે ગેરસમજ ફેલાવા પામી છે તે પણ આથી દૂર થશે.

હિન્દીભાષા બોલનારાઓનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા ગણાય છે. માત્ર હિન્દી બોલનારાઓની સંખ્યા પર જ હિન્દીનો રાષ્ટ્રભાષા હોવાનો દાવો અવલંબી ન રહેતાં એના લેખા સાહિત્યને લીધે પણ એ સર્વમાન્ય છે એવી સ્થિતિ ઉભી કરવાની આપણી ફરજ થઈ પડે છે. સંખ્યા ઓછીવધતી ભાષા થાય પણ એના સાહિત્યના અમૂલ્ય રત્નો તો હંમેશાં માટે અમૂલ્ય રહેશે. આપણે હિન્દીપ્રચાર કરવામાં આપણી ફરજ સમજીએ છીએ તથા સાથેસાથે હિન્દીમાં એવું અમૂલ્ય રચાયાં સાહિત્યનિર્માણ કરીએ કે તેથી એ રાષ્ટ્રભાષાનું સર્વમાન્ય પદ પ્રાપ્ત કરે. આ બંને અંગોને પાર પાડવામાં જ સંમેલનની સફળતા રહેલી છે અને એ સફળતા આપણા સંકલ્પ તથા આપણી નિષ્ઠા પર જ નિર્ભર છે.

[તંત્રીશ્યાનેથી : અનુસંધાન પૃ. ૨૫૧]

બધા શુભ ચિહ્નો છે. અને હમણીથી કે દિન-રાત્રી ખરા અભિલાષો તરીકે યાદીવાદમસ્ત નોકરશાહી એમને ઉન્નાયો ન હોય અને એક એક જોડા બહાણસરોય તરીકે જ એ એકત્રિય નીવડી દિન્દી એકુનોનાં ફલદર ફેડી. એમની પાંચરશીય કારકિર્દિને દીપાવે. એમને માટે પરી થકે તો એક ભાગ્ય-વશિ છે જ.

આરોગ્ય આશ્રમ: કૈવલ્યધામ

"મારા શરીરમાં રક્તનું છેલ્લું ટીપું રહેશે ત્યાં સુધી સોડસેવાના મારા કાર્યમાંથી હું હંડીશ નહિ."

કૈવલ્યધામના "ઈશ્વરદાસ મુનીશાસ આરોગ્ય આશ્રમ"ને પોરબંદરના રાજાશ્રી નરવરસિંહજીએ તા. ૩૦ મી એપ્રિલ ૧૯૩૬ ને ફિરસે ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ કર્યો. તે વખતના રામી કુલધાનંદના ઉપલા ઉદ્યોગે ખ્યાનમાં લેવા જેવા છે. જીવનમાં સોડસેવાનું એક જ પ્યેય રાખી, એ પ્યેયના સાધન સાથે જીવન એતપ્રેત કરી, ખંતપૂર્વક કાર્ય કરનાર કમંચોગીના એ ઉદ્યોગ છે. છેક જીવનની સુવાસનાથી પ્રજાના ભાવનાશાળી જીવન માગનાર, વડોદરાના સજ્જત પ્રો. માણિક્યરાવના કમરતમાં જ પણ નિશાળીયા, માધ્યમના થી. માધ્યમસંજ્ઞા પ્રિયશિષ્ય અને મુખ્ય મુનિશ્વસિટિના એન્ડ્રુએટ થી. જે. જી. ગુણેના રામી કુલધાનંદ તરીકે, અને કાનોલીમાં આવેલી શાળાની રેકોર્ડની તબીબીમાં આવેલા જૂનીયા મહાન્ની કૈવલ્યધામ તરીકે વિદ્યાસ સ્ટેજમાં થયો નથી એમ સ્વામીના કાવચુ ઉગરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્વામીની લગ્ન ભાવના પ્રમાણે ચોમની ચારીરિક વિકાસની પદ્ધતિને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનપદ્ધતિ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જાળવણી કરી ચોમથી માણસનાં શરીર, મન અને આત્માનો વિભાગ સાધવાનું પણ ઉત્પન્ન કરવાનું અને તે દ્વારા માણસોમાં તેમ જ પ્રજાઓમાં પરસ્પરમાં સ્નેહો વિશેષ રાખવાનું કાર્ય પૂરું થતાં સ્વામીજીના જ શબ્દોમાં "જામાના વહી જશે." પરંતુ એ ઉચ્ચ પ્યેયના સાધનમાં હાલના નાના છતાં સફળ

બનાવનાર:
વેલ્ટેબલ સોપ વર્ક્સ
હાલીવુડ, મુંબઈ
મદ્રાસ

સૌંદર્યનો સહારો
આમણીનો સંરક્ષક
LINDA
જાવાનો રાખ
રમ્યમે કેડાણે મળે છે

કાર્યક્ષેત્રનું અવલોકન કરતાં ખુદ સ્વામી કુવલયાનંદને જ નહિ પરંતુ એવા કાર્યમાં રસ લેનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને હર્ષ થયા વિના રહે એમ નથી. સ્વામીજીની આંખી પ્રવૃત્તિ હાલ તો નીચેના ત્રણ માર્ગમાં વહી રહેલી જણાય છે:—

- (૧) યોગપ્રણાલિકાનો પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો અને દુનિયાના શરીરશાસ્ત્રવેત્તાઓના હૃદયમાં યોગની ઉત્તમતા ઠસાવવી.
- (૨) અભ્યાસ કરતાં હાથ લાગેલાં પરિણામોના વૈજ્ઞાનિક અખતરા કરી માણસને રોગોથી દૂર રાખવાના તેમ જ મુક્ત કરવાના પ્રયત્નો કરવા.
- (૩) પોતાના કાર્યને સમજાવવાં જોવાડી લે એવા તથા લોકસેવામાં નિઃસ્વાર્થ-પણે મરી રહે એવા યુવાનોને તૈયાર કરવા.

લાનોલીની ટેકરી ઉપરથી મુંબઈમાં છેક દરીયા સમીપ કેવલ્યધામની ગંગાને લાવવાની તપશ્ચર્યાનું તેમ જ એ ઉપરાંત તેને મુંબઈની જૂમી પર ટકાવવાનું સફળ કાર્ય પાર પાડવાનું માન સર યુનીલાલ મહેતાને જ મળે છે એમ કહેવું અસંભવ નથી જ. રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની આખી રકમ કેાઈ પણ ચરત વગર કેવલ્યધામને દાન કરી એમણે એક મહત્ત્વની લોકસેવા કરી છે. સ્વામીનાં તન અને મનથી તેમ જ સર યુનીલાલ મહેતા તેમ જ એવા બીજા ધણા દાનેશ્વરીઓના ધનથી આજે મુંબઈ તેમ જ શુજરાતની પ્રજા પોતાની વચ્ચે એવી સંસ્થા નીભાઈ રહેલી જ જુએ છે કે તેનાં પરિણામો આખા જગતને મોડાંબેલાં કિતકર થશે જ.

ડૉ. અનસારીનું એકાએક કરણ મૃત્યુ

હિન્દુમુસ્લીમ ઐક્યના જીવનભર સાધક એવા રાષ્ટ્રપ્રિય ડૉ. અનસારી મસૂરી અને દાહદી વચ્ચે પ્રવાસ કરતાં કરતાં જ તા. ૬ મીની રાતે એકાએક હૃદય અંધ પડી જતાં અકાલ મૃત્યુ પામ્યા છે. ડૉક્ટર અનસારી જેવા હિન્દુમુસ્લીમધર્મ સાચા હિન્દીના આપણા રાજકીય જીવનમાંથી વ્યામ અચિન્ત્યા ગૂમ થવાથી આપણા આંખાં પે રાષ્ટ્રને અસહ્ય ને જલદી પૂરી ન શકાય તેવી ખોટ પડી છે. હિન્દી પ્રજાને; પછી તે હિન્દુ હોય, મુસ્લીમ હોય કે અન્ય હોય, મરવેને એના આર્થિક અને રાજકીય ઉદ્ધાર માટે કદી પણ એકય કાર્ય વિણ સિદ્ધિ નથી જ. ભલા ડૉ. અનસારીએ આ નગ્ન સત્યનો સર્વાંગ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો અને તેની સિદ્ધિ કરવાનો એમણે જીવનભર મૈત્રીયોગ સાધ્યો હતો. આ મહાન હિન્દીના ધ્યેયને હજી પણ થોડા આર્થિક કેમ્પીતા લાભ જતા કરીને આપણા કેમ્પીવાદચારો સમજી લે તો આ મહાપુરુષના જીવનની તેમણે યોગ્ય કદરદાની ને પૂર્ણ કરી કહેવાય. આ મહાન નેતાના અમર આત્માને અમે અમારી અશુભીની ને શોકપૂર્ણ હૃદયની અંજલિ આપી શાંતિ આપીએ છીએ.

[ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ : અનુમંદાન ૫. ૨૪૫]

હે. મારે તો વચમાં નામ માત્ર છે. દ્વિતી સાહિત્ય સંમેલન, મદારપૂર માહિત્ય સંમેલન, અને હોદ્દારની સ્વચ્છતા સમિતિ-આ વલ્લેખર પ્રતિનિધિ તરીકે હું આપનું સ્વચ્છતા કરું છું. આને અને એટલો સંતોષ છે કે જે પ્રાનોલી એરે મારે માટે સંબંધ રહ્યો છે તે મૂળશાળ તથા કલ્પાટકના સાહિત્ય મંથનને પશુ આ પ્રતિનિધિ વધારી લીધી છે. દ્વિતી કેરળ, ઉત્તર, અંધાલ વગેરે પ્રાનોલી પશુ અભિનંદન આપ્યાં છે. અને ઉત્તરમાંથી કુનિચમંદિ વગેરે સંસ્થાઓએ સદાશર પશુ આપ્યાં મળેલો છે. હવે ત્યાં પશુ મોક નથી કે આપ પ્રકારના સાહિત્ય સંમેલનો સમય આવી પહેલેલો છે.

એડીકરણ

આપે એવું છે કે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની કલ્પના કંઈ નવી નથી. પર્વોથી એવી પરિષદની આવશ્યકતા દેશના કેટલાક વિચારકોને લાગતી હતી. સમૂહિતને માટે શું શું કરવું જોઈએ એવો વિચાર ન્યારે ન્યારે થય છે ત્યારે ત્યારે આ બધી આગતો યોદ્ધા જ્વાલમાં આવે છે. જે દેશમાં અનેક પર્વો, અનેક ભાષાઓ તથા અનેક લિપિઓ છે તેમાં “ યુજે મરિયાગા રજ ” એડીકરણનું કોઈ તરત પરીવારેલું રહે એ જરૂરનું છે. બિન્ન બિન્ન પર્વોના સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન આ દેશમાં વખતો વખત થતો રહ્યો છે, એક લિપિનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ અપની પહેલાં થઈ ચૂક્યો છે. સમૂહિતવાનમાં ન્યારે ન્યારે શુદ્ધપણ આવી જાય છે ત્યારે કોઈ એક સ્થાપના પ્રચાર કરવાની જ નથી જાય છે, તથા એકલાના તરતનો ત્યાગ થતાં આ બિન્નબિન્ન થઈ જાય છે. સામન્વય માટે સમન્વય તથા વિનયને માટે વિચાર એ મુજ મતિલાતમાં સરેવ મળી આવે છે.

ભારતમાં નવચેતનના કલ્પને આશરે મો રત થઈ ગયાં. કાગળજીવામાં જેમ મધ્યસતી પછી જ જેમ તરો દિવસ થઈ થાય છે તથા એ પ્રારંભ વધતા જતા મંદકારમાં જ થાય છે તેમ નવચેતનનો પ્રારંભ અધઃપાતળ અને તીરાશાના લાસુ-મંડામાં જ થાય છે. મધ્યસતે પ્રાતઃકાળને જોવાની શક્તિ કોઈ ચક્રાંગ પક્ષીની આંખમાં જ હોય છે. સમૂહિતવાનમાં રાત, ઉઘ, અરજોદય, પ્રભાત વગેરે કાળખંડો બધું સાંખા દોષ છે. હજી પણ પ્રકાશ અને અંધકારથી બળેલો દિવસ આવે છે. પરન્તુ

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ શું કહે છે:-

“ મહામાત્રના અપવાસ વખતે વાપરવામાં આવેલ ‘ આસર ના યુ-ટી કોલેજની મનાવટ પ્રસંગિક છે તેમજ તેની સુરાસ સુમધુર અને તાજગી આપનારી છે.

ધી આસર ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩, ધુબરી, વ.

પાર્શ્વકુટિ, પૂના, તા. ૨૨ જુન ૧૯૩૩.

બદામી સારંગે, મહામાત્રના અપવાસ દરમ્યાન મોડવવામાં આવેલી આપની માયાળુ અને આવકા-સ્વચ્છ કેરળી ખેંચે એવી ન મોટી સુચક બદલ કીર્તીર કું. આસર કીર્તીમાં બેલો ‘યુ-ટી કોલેજ’ (કોલેજ સંદર્ભ) ની અવગત અને પ્રસંગિક ગાથન થઈ છે અને આપ મધુર વાજગીમાં અને સુચ-ચિત રોજીદ વેલરની બનાવક માટે આપ અભિનંદન પાઠવું છું. આપના સાહસને સંપૂર્ણ સંજ્ઞાના મળેલ આપની વિશ્વાસુ, સરોજિની નાયડુ.

આને આપણામાં અનેક મતભેદો હોવા છતાં પણ ઉન્નતિનો માર્ગ અને તેનો ક્રમ ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ થતો જાય છે. એ રસ્તા ઉપર ચાલવાનો દરેક સંકલ્પ તથા સામર્થ્ય આપણામાં આવી ગયા છે એમ કહી શકાય તો કેટલું સારું થાય ?

(પરરાજ્યનું) સૌથી વધારે ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણી કેળવણી આપણા હાથમાં રહી નથી. પરરાજ્યની સફળતાની સાખીતી એ છે કે દેશવાસીઓ પરદેશી પદ્ધતિને આશ્રય આપેલાનું પસંદ કરે છે તથા તેને આશ્રિત રહેવામાં લાજ જુએ છે. આવા ઓકમાંથી જો કોઈ અધ્યાપી પહેલું જાયત થતું હોય તો તે દેશનું સાહિત્ય છે. કોઈ પણ દેશ અથવા પ્રજાનું સાહિત્ય એ તેના ચૈતન્યનું પ્રગટ રૂપ છે. સાહિત્યને દાખી દેવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવે પણ તેની સજીવન રહેનાર શક્તિનો સદંતર નાશ નથી થઈ શકેલો. પણ જ્યારે એક પ્રજા પોતે જ પોતાના સાહિત્યને ભ્રષ્ટ્ર બનાવી મૂકે છે ત્યારે તે અમૂલ્ય મટી હજાડળ બની જાય અને તે પ્રજાનો જન્મજયથી નાશ કરે છે.

દેશની કેળવણી જ્યારે પારકાને અધીન હોય છે ત્યારે સાહિત્યનો આદર્શ તથા તેની ઊંચા સ્તરેશી નથી રહી શકતી. કમજોર તથા ક્ષીણશક્તિવાળી પ્રજાનું સાહિત્ય પણ નિર્બળ અને હાહરે જ હોય છે. પાછલા જમાનાનું આપણું પ્રારંભિક સાહિત્ય અનુકરણરૂપ જ હતું અને અનુકરણમાં પ્રાણ તો નથી જ હોતો.

પણ હવે એ સ્થિતિ નથી રહી. આપણે રાષ્ટ્રીય આત્માને પારખવાનો શોડો ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે. શિદિવિરોધ, ધર્મજન્યુતિ, ધર્મસંસ્કાર, સામાજિક સુધારણા, રાજનૈતિક સ્વતંત્ર, ઔદ્યોગિક સ્વાવલંબન, જગતની પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ, ભારતીય સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકળા વગેરે ક્ષેત્રોમાં આત્મિક બિન્નબિન્ન રૂપોનો પુનરુદ્ધાર, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર તથા વિજ્ઞાનના અભ્યાસી પ્રાપ્ત કરેલો આત્મપરિચય વગેરે કારણોથી આજે આપણે રાષ્ટ્રીય આત્માને પ્રારંભતા થયા છીએ.

ત્યાં સુધી આપણને માત્ર પાશ્ચાત્ય દષ્ટિ તથા પાશ્ચાત્ય લોકોના અનુભવનું અનુકરણ માત્ર જ કરવું હતું ત્યાં સુધી આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં પરસ્પર પરિચય ન થઈ શક્યો, તો પણ તે દુઃખનું ધરણ નથી. અનુકરણ જ કરવું હતું તો અસલી વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખવાનું જ જરૂર હતું. બીજાઓએ કેવું અને કેટલું અનુકરણ કર્યું તે આપણે ન જોઈ શક્યા તો તેથી કાંઈ ખાસ કાંઈ થઈ નથી.

પણ આજે હવે એ સ્થિતિ નથી રહી. આજના સાહિત્યમાં અનુકરણરૂપ તથા ફેંકી દેવા જેવો ધણો ભાગ હોવા છતાં પણ ભારતીય આત્માને બિન્નબિન્ન ક્ષેત્રોમાં વ્યક્ત કરવું સાહિત્ય પણ આપણને દરેક ભાષામાં મળી શકે છે. દરેક પ્રાન્તની જનતા આત્મપરિચય મેળવવાનો કાંઈ ને કાંઈ પ્રયત્ન કરે છે જ તેથી એ અધ્યા પ્રયત્નોનું સાહિત્યિક સંગ્રહ કરવાનું જરૂરી થઈ પડ્યું છે.

સંસ્કૃતિની એકતા

આપણે એ જુલમનું નહિ જોઈએ કે ધર્મ, ભાષા તથા જાતિ બિન્નબિન્ન હોવા છતાં પણ આપણી સંસ્કૃતિ એક છે, કારણ કે આપણી જીવનદષ્ટિ એક જ છે. ધર્મભેદ પર વધારે બાર દેશને કીધે આપણે સંસ્કૃતિ એકતાને જરા જરૂર પારખી નથી.

આવાએને લીધે આપણે એકબીજાની આવા એકબીજાની બદ નજરે દેવા છતાં પણ નથી જાણતા. 'મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાન્વોતિ ય દૃઢ નાનેવપદયતિ ।'

એ દરેક પ્રાન્તી સંસ્કૃતિ અલગ હોત તથા એનો સમન્વય અશક્ય હોત તો બધી આપણો તથા તેનાં સાહિત્યોનું એક સંસ્થામાં સંમત કરવાનો અપણો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ મળ્યાં. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી બધી સંસ્કૃતિ એક જ છે અને તેથી આપણે બધી પ્રાન્તીય ભાષાએને એકત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. કેમ કે એક સંપૂર્ણ રાજમાં જેમ 'સા રી મ મ પ ધ ની સા' એ બધા સ્વરો હોય છે તથા વચ્ચાની કૃતિઓ પણ હોય છે તેમ જ જંગલમાં અને પંજાબ, આસામ અને કેરળ, રાજપુતાના તથા બિહાર, મદરાસ તથા ઝારિખર, નેપાલ અને કર્ણાટક; સિંધ તથા તામિલનાડ, ગુજરાત અને ઉડિસ, આંધ્ર અને મહારાષ્ટ્ર-એ બધા બધા સંપૂર્ણ થાય છે ત્યારે ભારતના અખંડપની સિદ્ધિ થાય છે.

સાંપ્રદાયિકતા તથા પ્રાન્તીયતા

આપણી સાંપ્રદાયિકતાથી ભારતનો જેટલો દોઢ આપણે ક્યો છે તેટલો જ આપણી પ્રાન્તીયતાને લીધે પણ ક્યો છે. સંકુચિત પ્રાન્તીયતા તથા સ્વાર્થી સાંપ્રદાયિકતા આપણા દેશના મોટા કુશળને છે-મહારાજ છે. બધા જરા સરખા એક જોયો કે વિરોધ ઉભો કરી દેવો એ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનું દેવણું છે. યુરોપનાં બિનબિન રાષ્ટ્રો કેમકે બધો વરસથી આપસઆપસમાં કુતરાની પેઠે લડી રહ્યાં છે તેમ આપણે પણ બાધ કરીશું, તો આપણી સંસ્કૃતિનું સત્તાવાદ પણો પરાધીનતાને લીધે આપણે યુરોપના એવા તો જની મથા છીએ. કેમ વખત હિંદુસ્તાન તો કેમ વખત વિદ્યાર્થીની ક્રાન્ધના, કેમ વખત મેઝીનીના છાત્રીના તો કેમ વખત મેઝીનના રશીયાના અને વળી મોટા મોટા કારખાનાં આપણે ત્યાં બની જશે તો તો અમેરિકાના એવા બની જતાં પણ આપણને વાંધા નહિ આવે.

આપણે દુનિયાથી અદીઆતા નથી, અદીઆતા હોવાનો દાવો પણ નથી કરતા. દુનીઆથી જુદા રહેવું એ આપણો આદર્શ નથી. તો પણ તેટલું તો ખર્ચ કે બિન-તામાં એકતા શી રીતે રચાય, એમાં એ એકની મિદિ શી રીતે સધાય એના કાબેની રમ્યા આપણે અગાઉ કાગ્યો કરતા આવ્યા છીએ. એ જ આદર્શનું મિશન છે.

શ્રીમતી ખડેનો,

આપની રચયેલી સારીઓ સાથે કુષિળ સંપન્ના સોનાના કુંડર મીનાકારી,
દામીના મેળવવાનું એકજ ધાનીનું મથક:-

નાગરદાસ વીરચંદ એન્ડ સન્સ, હવેરીઓ,

૩૩, સ્વદેશી મારકેટ, સુબર્બ, ૨.

લેટેસ્ટ ડીઝાઇનના મીનાના સાચા મોતી બાંધેલાં ઝુમખાં.

કિં. રૂ. ૧૦ અને વધુ.

સામુદાયિક સહકારનું એ સર્વોદયકારી યાજ્ઞ ફનીવાને માટે આપણે આપણા દેશમાં ખડી રવાા છીએ. માત્ર શ્રવતા રહેવામાં તથા અનુકરણ કરવામાં આપણે કૃતાર્થતા નથી માતતા.

ભારતવર્ષનો આ વિશ્વસમન્વી આત્મા પ્રગટ થાય એને માટે આપણે એની ખાધી ભાષાઓ તથા સાહિત્યોનું સંગઠન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણે દેવનો દેવ કરીશું. સુરમિની મદદ વડે સદાચારને સ્થાપીશું, સેવાના ઉત્કર્ષથી આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત કરીશું. તથા વાણીદારા સૌની સમાનતા તથા બંધુતા સિદ્ધ કરીશું. આ આદર્શથી જ આપણે ભેગા મળ્યા છીએ.

આપણું કાર્ય

કરોડો ભારતવાસીઓ જે ભાષાને સહેલાઈથી સમજી શકે છે, એવી સુલભ, સર્વસાધારણ અને સ્વદેશી લિપિનો ઉપયોગ કરીશું. ફળવણીના સાધતરૂપ પરિભાષા પણ એક જ રાખીશું. પરસ્પર પરિચય વધારીશું, એક બીજાના સુખે સુખી, દુઃખે દુઃખી થઈશું, એક બીજાના હૃદયનો પરિચય પામી એકહૃદય બની જઈશું તથા સ્વતંત્રતાના શુદ્ધ વાયુમંડળમાં સૌના વિકાસની સાધના કરીશું.

આવું કરવા માટે આપણા સાહિત્યને યોગ્ય દિશા બતાવવી પડશે. સમાજસેવા પદ્ધતિ સાહિત્યાચાર્ય જ એ કામ કરી શકશે.

સાહિત્યનું નિયંત્રણ

સામાજિક આત્માને વ્યક્ત કરવાને માટે અનેક સાધન હોય છે. ધર્મ, કૌટુંબિક શ્રવન, સામાજિક શીતરીવાજો, કાયદો, ઉલોગ, દુન્યાર, વેપાર, ઔદ્યોગિક તથા લલિત કલાઓ, બેલાણુ અને મેદાની રમતો-આ બધા સામાજિક આત્માને જગૃત કરવાતાં તથા વ્યક્ત કરવાનાં મહત્ત્વનાં સાધનો છે. પણ એમાં ધણી વખત ઉત્કળાટ આંખી નેવ છે, થોડામાં થોડો અસર કરનારું સંકુચિત સાધન જે કોઈ હોય તો તે સાહિત્ય છે. સાહિત્ય એક વિચિત્ર ચીજ છે. વધારેમાં વધારે અસર કરનારું હોવા છતાં એને પક્ષી રાખવું-બાંધી રાખવું મુશ્કેલ છે. એની સીમા બાંધવી સહેલી નથી. એને કાવ્યના બંધનમાં બોલામાં બોલું બાંધવું નોંધએ. સદાચાર અને સુરચિના પ્રણેતા ચિંત્ર પુરુષોનો તથા સેવાપદ્ધતિ સામાજિક પુરુષોનો અંકુશ જ સાહિત્યને માટે લાભદાયી છે.

ભારતમાં, રાજાના હાથમાં શાસન બોલું જ હતું. ધર્મવ્યવસ્થા તથા જ્ઞાતિ સંમાનના હાથમાં જ લોકશ્રવન નિયંત્રિત રહેતું હતું. આજે આ બન્ને અંકુશ ચાલી ગયા છે. સદાચારનો આદર્શ નહિ. અદિનો રહ્યો કે નહિ પશ્ચિમનો જામી શક્યો. રાજસત્તા તો માત્ર રાજકોટથી ખચવાની છત્તો રાખે છે. રાજસત્તાતા હાથમાં સમાજનું તથા સાહિત્યનું નિયંત્રણ બોલામાં બોલું હોય એ જરૂરનું છે. ધર્માચારો તો જીવનની વાસ્તવિકતાથી સેંકડો માઉં દૂર રહે છે. તેઓ તો ભૂતભાગનો આદર્શ પણ નથી સમજતા હોતા. પ્રાચીન આદર્શ પર જે જાગ્યાં ચડ્યાં છે તેને જ તેઓ ધર્મનું રહસ્ય માની બેઠા છે. આવી દશામાં સમાજ તથા સાહિત્યનું નિયંત્રણ એમના હાથમાં શી રીતે રાખી શકીએ ! જેઓ સાહિત્યનો રસ જાણે છે તથા સમાજનું દિત

અહે છે, ઇતિહાસ અને આદ્યની દષ્ટિ રાખી જેઓ સમાજની પ્રગતિમાં મદદ કરી શકે છે એવા પુસ્તકોનું નિર્માણ જ સાહિત્ય પર રહેવું જોઈએ. કુખની સાથે રહેવું પડે છે કે આપણા સાહિત્યકારોએ પોતાનું આ કર્તવ્ય જોડી એવું દીધું છે અને સાહિત્યગતમાં મનમાન્ય કરવાની હક લીધી છે. દરેક જાણના સાહિત્યસેવીઓએ પોતાની અભિરુચિ શુદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમના હાથમાં કાંઈ સત્તા હોવાની જરૂર નથી. તેઓ નિર્ભયતાથી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરે તથા તે પ્રકાશમાં અને વાચકોને કાને પહોંચી જાય એટલું જ જાણ છે. આપણે ભણીએ છીએ કે જે ચીજની કોઈએ ગંદી જાહેરાત કરી હોય તો તેને પણ પ્રકાશિત કરનાર, ખરીદનાર અને વેચનાર મળી શકે છે. એથી આપણે ગ્રંથકલાની કે નિરાશ મવાનો જરૂર નથી. સમાજમાં પોતાને, પોતાના બાળકને અને પોતાના કુટુંબીઓને સલાચાર અને સુચિત્તા વાતાવરણમાં રાખવાને ઇચ્છતા લોકોની સંખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. એવાં પુસ્તકાલયો પણ છે, જેના સંચાલકો પોતાના વાચકોને ઝેરીશું અને મંદુ સાહિત્ય આપવા નથી ઇચ્છતા. જે લેખકોને ભારતની પ્રતિષ્ઠાની દરમિય છે તેઓ તો ઉચ્ચ અભિરુચિને અનુસૂચ જ રહેશે. ભારતીય સાહિત્ય પરિષદનો પૂરેપૂરો નિકાસ થશે ત્યારે સાહિત્ય-શુદ્ધિ સંબાળવાની જવાબદારી કપલ કે ધર્મતંત્રના હાથમાં નહિ રહે. સાહિત્ય જ પોતાનું સ્વેચ્છ સંભાળી લેશે.

“ સાહિત્યને માટે સાહિત્ય ”

“ સાહિત્યને માટે સાહિત્ય ” કે “ લેખને માટે સાહિત્ય ” એવો એક નિર્મર્ક વાદ ખૂબ ચાલી રહ્યો છે. કોઈએ જણાવે જ કહ્યું છે કે સાહિત્યના ગર્ભમાં તમે તેટલો લેખ રજો હોવ પણ લેખકનું કામ, હાથબુટું કામ કરી એ બાળકને બહાર ધાવી લોકોની આગળ પરવાનું નથી. લેખ તો સાહિત્યના વાતાવરણમાં પુષ્પ-એવો રહેવાથી જ વધારેમાં વધારે પરિણામકારી રહેતો છે.

સાહિત્ય મન કલાને માટે ન હોય, કીર્તિને માટે ન હોય, આ ભૂમિકામાં “ સાહિત્યને માટે સાહિત્ય ” એ સૂત્ર વધારું છે. ક્યોનો આનંદ, કીર્તિનો આનંદ, ઇન્દ્રિયોનું સુખ વગેરે નાનાઓટા પુરવારો જેમ છે તેમ સાહિત્યનો આનંદ એ પણ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ છે. પણ મણા માણસો જ્યારે સાહિત્યને માટે સાહિત્યની વાતો કરે છે ત્યારે તેમના મનમાં આનંદ, કલાનંદ કે સાહિત્યાનંદ નથી હોતો. તેઓ તો કેવળ વાસનાનું લીંપન તથા વાસનાની વૃત્તિને જ મનમાં રાખે છે. જ્યાં વાસના આવી ત્યાં આનંદ નથી રહી શકતો. સાહિત્યથી જનતાની સેવા પણ થઈ શકે તો તે કાંઈ સાહિત્યનું કથંક નથી. ખરી વાત તો એ છે કે વિશુદ્ધ અને સમૃદ્ધ જીવનમાંથી જ સાહિત્યનું નિર્માણ થવું જોઈએ. જ્યારે જીવનપ્રસાદ હીલુ, જાણ્યો અને વિફલ થઈ જાય છે ત્યારે સાહિત્ય પણ એવું જ બની જાય છે. અને જ્યારે જીવનની પ્રેરણા ઊભીને સાહિત્યમાંથી જ સાહિત્ય પેદા થાય છે ત્યારે તે કૃત્રિમ, નિષ્પ્રાણ તથા અરજે મળે જનારું નહિ થાય તો તે આશ્ચર્યકારક જ સમજવું જોઈએ.

જનસેવાને માટે સાહિત્ય

જે સાહિત્ય કેવળ વિશાસિતઓ ન જાણ્યાં પોતાની સાથે રાખે છે એણે

સાહિત્યનું સંગઠન કરવાની જરૂર જ રી છે ! આપણે તો જનસેવાને માટે જ સાહિત્યની સેવા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ, ભાષા એ જનસેવાનું કિંમતી સાધન છે. એટલે જ આપણે એને મહત્ત્વ આપીએ છીએ. જનસેવાની સીધી પ્રત્યક્ષ જવાબદારી પ્રાંતીય ભાષાઓની હોવાથી આપણે પ્રાંતીય ભાષાઓને આટલું પ્રાધાન્ય આપીએ છીએ. રાષ્ટ્રીય એકતા સિવાય, સંસ્કૃતિવિનિમય સિવાય, લોકજીવન પ્રસન્ન, પુરુષાર્થી અને પરિપૂર્ણ થઈ શકતું નથી. એટલા માટે જ આપણે રાષ્ટ્રભાષાને આટલું મહત્ત્વ આપીએ છીએ. પ્રાંતીય ભાષાઓ અને રાષ્ટ્ર ભાષા-આ બન્ને એકબીજાના પૂરક છે.

હિન્દુસ્તાની અને લિપિ

સાહિત્યનું વાહન તો ભાષા છે. આપણે આપણું કાર્ય કઈ ભાષામાં કરીશું ? આપણે પોતાની કાર્યવાહી કઈ લિપિમાં લખીશું ? જેઓએ આ પ્રશ્નની શરૂઆત કરી છે તેઓ તો એ નિશ્ચય પર આવી ગયા છે કે રાષ્ટ્ર ભાષા-હિન્દી. હિન્દુસ્તાનીમાં જ આપણે બધો વ્યવહાર ચાલશે. આમ તો પ્રાંતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યનું સંગઠન થવાથી એનું કામ તેતે પ્રાંતોમાં ત્યાંની ભાષા અને લિપિમાં જ ચાલશે. પ્રાંતીય ભાષાઓની વર્ણમાળા એક જ થવાથી તથા બધાને નામરી લિપિનો પરિચય થવાથી તેઓ પોતાનું પ્રાંતીય કાર્ય પોતાની ભાષા અને નામરી લિપિમાં કરે એવા અમારો પ્રયત્ન છે. આમ થવાથી એક પ્રાંતના કાર્યને બીજા પ્રાંતમાં આપણે સહેલાઈથી સમજી શકીશું અને આપણું સંગઠન વધારે સુલભ થશે. એક લિપિનો પ્રખર દરેક પ્રાંતીય ભાષાને પોતાની ઈચ્છા મુજબ ઉઠાવવાનો છે.

આપણે હિન્દીનું જ વાહન (માધ્યમ) પસંદ કરીએ છીએ. એના કેટલાંય કારણો છે. પહેલું કારણ તો એ છે કે આ વાહન સ્વદેશી છે. કોરોડા ભારતવાસીઓની હિન્દી જન્મભાષા જ છે. બીજું કારણ એ છે કે બધા પ્રાંતોના સંતો તથા કવિઓએ સદીઓથી હિન્દીને અપનાવી છે. બ્યારે લોકો યાત્રા માટે જાય છે ત્યારે હિન્દીનો જ આશરો લે છે. પરદેશીઓ બ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે એ લોકો પણ જુએ છે કે હિન્દીના આશરાથી જ તેઓ આ દેશને ઝોળખી શકે છે. મૂળમાં તો હિન્દી ભાષા તરલ, તંદુરસ્ત અને બાળકોની માફક વધનારી છે જ અને એની સર્વ-સંપ્રાદાયિક શક્તિ તથા સમન્વયશક્તિ પણ અથાગ છે, જે ભાષાને આજે પોતાના તર ઉપવિભાગો સંબાળવા પડે છે તેને રાષ્ટ્રભાષાની ભૂમિકા ધારણ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી નહિ પડે.

પાછલાં થોડાં વર્ષોમાં હિન્દીએ જંગાળા, મરાઠી, વગેરે પ્રાંતીય સાહિત્યોથી પોતાનું સાહિત્ય કંઈ ઓછું સમૃદ્ધ નથી થયું. આપણેમાં હિન્દી સિદ્ધસ્ત સાગ્રીત થઈ ચૂકી છે. આપણે હિન્દીને જે કંઈ આપીએ છીએ તેને તે સંરોધિત અને પરિવર્ધિત કરીને દેશના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચાડી દે છે. ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની પ્રશ્નિ શરૂ થવાથી હિન્દી પોતાનું સેવાકાર્ય હજી પણ વધારે કરી બતાવશે. આવી રાષ્ટ્ર સેવા કરીને જ એણે રાષ્ટ્રભાષાનું ગૌરવભરેલું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. હિન્દીથી

કેન્દ્રસ્થ રહેવાનું કંઈ જ કારણ નથી, એની રાષ્ટ્રસેનાથી પ્રાન્તીય બાળાઓનાં ઔરવ તથા સામર્થ્ય આપણે વધેલાં જ જોઈશું.

અમારે હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીમાં આપણે આંતરપ્રાન્તીય વહેવાર આવશે ત્યારે બધા પ્રાન્તો માટે સુચળ રાષ્ટ્રભાષાનું સર્વસાધારણ સ્વરૂપ પણ આપણે બંધનું પડશે. રાષ્ટ્રીય હિન્દીમાં સર્વ બાળાઓના શબ્દોને કંઈક સ્થાન તો મળશે જ. આપણે કેન્દ્રને બહિષ્કાર કરવા નથી ઇચ્છતા. રાષ્ટ્રીય શબ્દો કેન્દ્ર પણ બાળા કે બોલીના હોય પણ સોંપીને મોટા કામ ને શબ્દોને સમજી શકે તે બધા શબ્દો રાષ્ટ્રીય જ છે. હિન્દીવાળાઓએને વિનંતિ

દક્ષિણી બોલીઓ તરફથી અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રહિતેયુક્ત મિત્રો તરફથી હિન્દી-વાળાઓને મારે એક પ્રાર્થના કરવાની છે. અમે અરબી અથવા હારસી શબ્દોના બહિષ્કારની તરફેણમાં નથી. હિન્દીમાં મોટામોટા સંસ્કૃત શબ્દો નાંખીને એને પાંડિત્યમય હિન્દી બનાવવાના પક્ષમાં પણ અમે નથી. તો પણ તમારી હિન્દી-હિન્દી લખનવ તરફથી હિન્દી-અને મધ્યી દુર્ગિદોથી સમજાએ છીએ એટલું તમારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પંડિત જવાહરલાલજી ને ઉચ્ચ હિન્દી બોલે છે તે તમારે મન તો પરમથુ હિન્દી કરી. અમારે માટે તો એ પણ ન સમજાય એવી હિન્દી છે, અમે યુરોપીયો હિન્દી શીખી લઈએ છીએ. અમારી દક્ષિણી બાળામાં અરબી અને હારસી શબ્દો છે, એમને તો અમે રાખવા જ માગીએ છીએ. ને શબ્દો અમારી બાળામાં આવ્યાં મળ્યાં છે તે અમારા જ ચક્ર મળ્યા છે. પરંતુ નવા શબ્દો અમારે એકદમ વધારે પ્રમાણમાં ખુસી જાય છે ત્યારે અમારે માટે રાષ્ટ્રભાષા પણ એક અસ્તત અને દુર્બોધ બાળા બની જાય છે. અમે અમારા યુસુલમાન કામ સાથે બાંધવારો વધારવા ઇચ્છીએ છીએ, પરંતુ અમારે તેઓ મોટામોટા અરબી અને હારસી શબ્દો જ વાપરવાની કંઈ પડે છે ત્યારે અમે મુંઝાઈ જઈએ છીએ. હવે એમની નજીકમાં જવા ઇચ્છે છે પણ તેઓ પોતાની જાણથી અમને દૂર રાખે છે. ઉત્તરના હિન્દુ અને યુસુલમાન-બંને એક બાંધે છે હિન્દીલખનવના બળતરમાં જ્યારે દોષે પણ ને બાળા સમજી શકે છે એ સામાન્ય હિન્દી છે, અને એ અમારે સમજવાની જ જોઈએ. કહે અમારો યુદ્ધો યાવ, પણ અમારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે અમે એ બાળા બહુ જ શીઠ પ્રમાણમાં સમજી શકીએ છીએ. જેમ જેમ અમે તમારો પરિચય વધારીશું તેમ તેમ તમારા શબ્દો પણ શીખી લઈશું. પણ ત્વાંત્રિપી તમે અમારા ઉપર રહેમ રાખી અને મહેરબાની કરી અમે સમજી શકીએ તેવા સ્થેલા શબ્દોનો ઉપયોગ કરીએ. તમને મળવા માટે અમે બહુ દૂર સુધી આવીશું અને તમે પણ અમારે ખાતર ને ઠમકા આપવા આવીને અમારી તરફ આવજો. એમ ન થશે તો પણ આજે જેમ અમારે અંગ્રેજી શીખવી પડે છે તેવી જ હાલત તમારી બાળાની પણ થશે. કેમકે અમારે હિન્દી બાળો શ્રમ છે તેમાં હારસી શબ્દોનો સ્થેલો બંધાર હોવા છે કે મામડાંમાંથી આવનાર પ્રતિનિધિઓને તો અંગ્રેજી તથા હિન્દી બંને સમજવાની જોડાસરની જ ખુરેલ લાગે છે. રાષ્ટ્રીય જિત્તે સીધે અમે એ બધું સહન કરી લઈએ છીએ. પણ વધારે નહિ તો અમારી યુરોપીયો તો તમારી આજલ રજી કરીએ અને

કહીએ કે તમારી ભાષા અમે સમજી લઈએ છીએ એવો ખ્યાલ તમને હોય તો તે સાચો નથી.

એને વળી આ તો સાહિત્ય પરિષદ થઈ. એમાં તો તમે કેટલા યે બારે તથા મોલાદાર હિન્દી શબ્દ વાપરશો. મારી તમને વિનંતિ છે કે જો આ સંગઠનને સફળ બનાવવું હોય તો કૃપા કરીને તમે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાનીને જેટલી અને તેટલી રહેલી બનાવજો. અમે સંસ્કૃતનો પક્ષ નથી લેતા, પણ હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીની નિષ્પેક્ષતા મટાડવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ.

મેં જોયું છે કે ડૉક્ટર ખાન સાહેબ અમારી એ મુશ્કેલીઓની કદર કરે છે તથા અમારી સમજમાં આવે એવા રહેલા શબ્દો વાપરે છે. આટલા દૂર રહેવા છતાં રહેમને લીધે તેઓ એ મુશ્કેલી સમજે છે તથા તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આપણી મર્યાદા

આપણા કાર્યક્ષેત્રની સીમા નથી. આપણા શક્તિની જેટલી મર્યાદા-શક્તિ તેટલી જ કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે આપણી શક્તિ બહુ જ મર્યાદિત છે. આ સ્વાર્થી દુનીયામાં લોકસેવાનું કામ કરનારાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે તથા સેવાનાં ક્ષેત્રો અનંત છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે જૂખ્યા લોકોનું પેટ બાકરણથી નથી બરાણું અને તરસ્યાની તરસ કાબરસથી નથી છીપતી. સર્વોચ્ચ નિષ્કાવાન સેવક સાહિત્યની શક્તિ હોવા છતાં તેને છોડીને ખીજાં ઘણાં જરૂરી કામમાં લાગી જાય છે. આવી દશામાં જો થોડાક લોકો પોતાની મર્યાદિત શક્તિ આ સંગઠનમાં લગાવી શકે તેમને લખને આ કામ કરવાનું છે. સાહિત્ય સેવીઓ તથા મોટા પંડિતોની કિંમત મને ઓછી નથી. મારામાં શક્તિ હોત તો રાજ વિક્રમ કે મોજની પેઠે તેમને ભેટમાં લાવ્યો મોર દઈ દેત. પણ આપણે તો બધા ગરીબ હિન્દુસ્તાનના પ્રતિનિધિ છીએ. આપણી વિકૃતા તથા યોગ્યતા ગમે તેટલી હોય તો પણ તથા તાકાતવાળા સરકાર આપણને ગમે તેટલો પગાર આપે તો પણ આ કામ દેશનું છે જેટલે દેશનું કામ આપણે ગરીબ એકુતોના પ્રતિનિધિ બનીને જ કરવું જોઈએ. તો જ એનો લાભ ગરીબ જનતાને મળશે. એમ નહિ થાય તો આપણું કામ આપણા દેશી રાજાઓના રાજમહેલની પેઠે દૂરથી સુંદર પણ પ્રવેશ મેળવવા માટે અસક્ય થઈ જશે. સરકારી રિપોર્ટમાં દેશની કિંમતી કઠીકતો અંગ્રેજોમાં અપાય છે તેથી તે એકુતોને કામ નથી આવતી. જો આપણે આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ પણ આવી દુર્ગમ બનાવી દઈશું તો જનતાનો દારણ થાય આપણે આપણા માથા પર ઉઘાવવો પડશે. "તુલસી હાય ગરીબકી કમ્બુ ન ખાલી જાય !"

લોકસાહિત્ય

આપણે આપણા રાષ્ટ્રમાં ચૈતન્ય જાગ્રત કરવું હોય તો ગામડાના લોકોની ઓલી નેડે આપણે પરિચય વધારવો જોઈશે. સંસ્કૃત તથા શરસીના સાહિત્યનું અધ્યયન તો આપણે બહુ કીધું. એને આપણે છોડીશું નહિ. બની શકે તો એને વધારીશું. પણ હવે લોકસાહિત્યનો વધારે તથા ઉડો અભ્યાસ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. હજારો વર્ષથી આપણે સામાન્ય જનતા પ્રત્યે બેદરકાર રહ્યા છીએ. લોકસંસ્કૃતિનાં સમર્થ

તત્ત્વોનો આપણે ઉપદ્રાવ જ કર્યો છે. હવે આપણે નવ ઘડને તથા પ્રેમથી પરિવર ઘડને તેની પાસે જવું જોઈએ, તેમની ભાષાઓ શીખવી પડશે તથા તેમના ભાવો સમજાવે તેમના હૃદય સુધી પહોંચવાની ભાષા પ્રાપ્ત કરવી પડશે. બધી ભાષાઓનું આનું મંત્રકન કરવાથી આપણે જોઈ શકીશું કે સોક્રસેસકૃતિમાં એક અદ્ભુત એકતા રહેલી છે. એમાં જાતિ, ધર્મ, પ્રાત તથા ભાષાના ભેદો વિન્ન નાંખી નથી શકતા. હૃદયધર્મને પારખવારી સામાન્ય જનતામાં ભેદનાં તત્ત્વો બહુ ઓછા હોય છે તથા એ કંઈ હોય છે તે મહત્ત્વનાં નથી જણાતાં.

પ્રાંતીય સાહિત્યનું મહત્ત્વ

કેટલાક ઉત્સાહી સમજનારો કોઈ કોઈ વખત કહે છે કે ભારતવર્ષમાં અનેક ભાષાઓના ને વ્યવહાર છે તેને મટાવવાને માટે એક સામાન્ય ભાષા રાખી બાકીની બીજી બધી ભાષાઓને પૂર્વગા તથા પશ્ચિમના સમુદાયોમાં ફેંકી દેવી જોઈએ. હું એમની સાથે જરા પણ મતગત થતો નથી. મને જનસમુદાય પર જોડેલો પ્રેમ છે તેટલો ભાષા પર પ્રેમ નથી, મને મારા દેશવાસીઓ પર પ્રેમ છે તેથી મને તેમની નાનીમોટી ભાષાઓ તથા બોલીઓ પર પ્રેમ છે. એક એક ભાષાના ને નાનામોટા ઉપવિભાગો છે તેને ભણે તમે તોડી નાખો, એકતાથી આપણી હક્તિ વધશે. પણ જ્યાંસુધી આપણે સોસાયટીને પ્રધાન સ્થાન આપીએ છીએ ત્યાં સુધી પ્રાંતીય ભાષાઓનું મહત્ત્વ આપણે ક્યુમ રાખવું જોઈએ. જનતાના હૃદય સુધી પહોંચવાની શક્તિ પ્રાંતીય ભાષાઓમાં છે, દરેક પ્રાંતના બધા જ સોઠા પોતાની લિપિ જાણતા હોય તો એક લિપિનું આદેશન કરવાની હિંમત કદાચ કું નહિ કરત. પણ કું જાણું છું કે આપણા દેશમાં લિપિનો પ્રચાર થયો જ થોડો છે. સેંકડે સાત જણ પણ પૂરા એક લિપિ નથી જાણતા. આવી દશામાં બધાને રહેલી એક નાગરી લિપિનો જ અવગાર કરવાથી આપણે એક બીજાની વધારે નજીક આવી પહોંચીશું.

રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા પ્રાંતીય ભાષાઓનું તથા ભોલીઓનું અધ્યયન વધારી ત્યારે વિશ્વજ્ઞી રાષ્ટ્રભાષા ભારતસમૃદ્ધ બનશે, ત્યારે દરેક પ્રાંતીય ભાષાને બીજી ભાષાઓથી પૂરું પોષણ મળશે અને બધી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં આત્મે ને જીવદાષ નજરે પડે છે તે થણી ઓછી થઈ જશે, આ કમથી જો આ સરકારી રાષ્ટ્રની એક સમૃદ્ધ ભાષા બની જાય તો કાલે બને. એમ થવાથી પ્રાંતીય સરસ્વતીઓના બધા પ્રવાહો એ મહાન હીર-સાગરમાં મળીને જીતાર્થ થશે.

એ વિન્ન દષ્ટિએ

ભારતીય ભાષાઓની દૃષ્ટિઓમાં એ વિન્ન દષ્ટિએ સરખા મહત્ત્વની છે. એક બાજુ આપણે કાલેશ્વરજીવા મધ્યમ વર્ગના સોઠા આજ સુધી કરેલો જનનલો દોહ મરાઠી સોક્રસેસ સાથે જોડેલ જનન દષ્ટિએ જોએ, અને બીજી બાજુ ભારતના બહારનાં પરાક્રમી રાષ્ટ્રો જોડે તથા તેમની વિદ્યા જોડે આપણા સર્વજન વધારવાની હિંમત રાખીએ છીએ. જનસેવામાં જાનપ્રચારનું કામ વધારે મહત્ત્વનું છે તથા જનત જોડેના સંબંધમાં જનપ્રાપ્તિ તથા પ્રતિષ્ઠાનો અંશ વધારે છે. અધારે આપણે પારિ-

બાષિક રાષ્ટ્રો તૈયાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ ત્યારે આ બેઠ - સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય છે. પશ્ચિમની વિદ્યાને ખૂબ જોરથી બારતવર્ષમાં લાવવાની જેમને કૃતકંઠા છે તેઓ ઇચ્છે કે બહારની દુનીઆ જોડે સંબંધ રાખવા માટે યુરોપની પરિભ્રમણો જ આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને એ જ આપણી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિભ્રમણ છે. અને જે લોકો બારતની અનાથ જનતાને અને તેટલી ઝડપથી જ્ઞાનસંપન્ન બતાવવા ઇચ્છે છે અને જેઓ એમની શક્તિમાં જ રાષ્ટ્રની શક્તિ જુએ છે તેઓ ધરંગણ પરિભ્રમણ નિર્માણ કરવાનું પસંદ કરે છે. હું જાણું છું કે આ બીજા પક્ષના લોકો ભારતીય સંસ્કૃતિનાં રક્ષણ તથા પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર વધારે રાખે છે તથા એમની વાત વધારે વ્યવહાર પણ લાગે છે. જેઓ યુરોપના સામ્રાજ્યને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજી બેઠા છે તેઓ પણ દેશભક્તિમાં કાંઈ રીતે ઉતરે એવા નથી. એટલું તો આપણે કબુલ કરવું જોઈએ કે આ બંને પક્ષોની વચ્ચે કંઈને કંઈ સમજુત તો યશે જ. પરંતુ આ બંનેની વચ્ચે આજે તો ત્રિશંકુનું કારણ હું જોતો નથી. તેઓ સર્વોચ્ચ કેળવણી તથા સર્વોચ્ચ સંશોધનમાં બંને પાશ્ચાત્ય પરિભ્રમણ રાખે. આજે આપણે તેમની વિરુદ્ધ ફરીવાર નહિ કરીએ. પરદેશની સંજ્ઞાની વિદ્યા તમે ક્ય જનીને લઈ આવ્યા છો એટલા માટે અમે સદૈવ તમારા જાણી રહીશું. તમે એનો ઉપયોગ નહિ કરી શકો તો અમે કરીશું. પણ અમને દેશી ભાષામાં ધરંગણ પરિભ્રમણદ્વારા આમજગને પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી આપવા દેજો. પછી આગળ જતાં કોઈએક પરિભ્રમણ બીજાના ક્ષેત્ર પર બંને કમજો મેળવે. તે વખતે કોઈને કોઈ કહેવાનું નહિ રહે.

મુખ્ય પ્રશ્ન આપણી સામે એ છે કે સ્વદેશી પરિભ્રમણમાં બધા પ્રતિભે માટે સમાનતા, રિયરતા તથા નિશ્ચિતતા કપી રીતે લાવી શકાય ? જ્યાં મુખી પરિભ્રમણ નહી નહિ થાય ત્યાં મુખી જનતાને લજાવવામાં મુશ્કેલી રહેશે. વિદ્યાર્થીઓમાં તથા યુનિવર્સિટીઓમાં દેશી ભાષાનો પક્ષ લેનાર લોકો પણ નિશ્ચિત પરિભ્રમણના અભાવને લીધે દારી જાય છે તથા ધરમભરેલી સ્થિતિને વચ વર્તે છે.

મારા પોતાનો ખ્યાલ એ છે કે આપણે જગત જોડેના સંબંધ વિષે હૃદયી વધારે કોણુપ છીએ. આપણે આપણા દેશવાસીઓની હમાનદારીથી સેવા કરીશું તો બારતવર્ષ-પ્રાચીન તથા સંસ્કારસંપન્ન બારતવર્ષ-આખી દુનીઆનું ખ્યાન આપો-આપ ખેંચશે, અને જેમ બધાં રાષ્ટ્રોના લોકો વગર બોલાવે બારતવર્ષના ધનના લોભથી અહીં આવે છે તેમ તેઓ અહીંની વિદ્યા, કલા, વિજ્ઞાન તથા સમાજશાસ્ત્રીયવા માટે લાભમાં સમિધા લઈને આપોઆપ મળી આવશે. ત્યારે આપણે સમાન ભાવથી આપણે જગત જોડેના સંબંધ સિદ્ધ કરીશું.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એક વાત આપણે ખ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ત્યારે પોતાનું સાહિત્યમંજરનું ઓછું થઈ જાય છે ત્યારે પરભ્રમણનું મહત્ત્વ વધી જાય છે.

જ્યાં મુખી આપણે પ્રાંતીય ભાષાઓમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો સાર લાવીને નથી ભરી દેતા ત્યાં મુખી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અનિવાર્ય જોવા થઈ પડે છે. જે આપણે અરબી તથા ફારસી સાહિત્યના સર્વોચ્ચ મંદોનો સુંદર તથા સ્વાભાવિક અને સરસ હિંદીમાં આદર્શ અનુવાદ કરી દઈએ તો પછી આપણા દેશવાસીઓને અરબી તથા

હારવી સીખવાની એટલી જરૂર નહિ રહે. યોગ્ય સોજો તો હંમેશાં અનેક બાબતો સીખશે જ, તેમનો તો કાંઈ સચાસ છે જ નહિ.

આજે તો આપણી કાલન એવી છે કે ઇંગ્લેન્ડમાં હમણાં શું થઈ રહ્યું છે તે એટલું જાણીએ છીએ એટલું પૂરતું. ફરજ કે આસામમાં શું થઈ રહ્યું છે તે નથી જાણતા, આ પરિવારદાર એ આજે દૂર થી જોઈએ. ડોહા કેટલું આગળ વધ્યું છે, કાલે કેટલું પશ્ચિમ જામવું છે એ જાણવાથી પુરવારમાં પ્રેરણા મળે છે તથા પ્રતિભા રેખ વધે છે. દેશભિમાનને માટે દેશભક્તિ જોઈએ તથા દેશભક્તિને માટે પ્રથમ દેશપરિચય જોઈએ. બધું જોય તો જ આપણે શુદ્ધ દેશપ્રેમ કરી શકીશું. સાહિત્યનું એ ખાસ નિશ્ચય છે કે એ દેશને સમગ્ર દેશનું તથા દેશના ઇતિહાસનું ધારાવાહી જાન આપે.

પ્રત્યક્ષ કેગવણીના કાર આખરે તો આપણુ ઉપર જ છે એ આપણે જુલુન જોઈએ નહિ. કેગવણી વિભાગની બહારનાં ખર્ચા કામો પણ આપણે જ કરવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે સર્વશ્રાવક શબ્દોષ્ઠ, પ્રામોદોગ્યની પરિમાણ, વિચાર, રાજનીતિ, સમાજશાસ્ત્ર વગેરેની સાથે સુલભ એવી પરિભાષા તૈયાર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી સાહિત્યવણી બંધી જ રહેશે.

આપણે બહુબાણી લેખક, વક્તા, અધ્યાપક તથા પત્રકારો તૈયાર કરવા જોઈએ. એક ભારત-ભારતી નામની મોટી સંસ્થા સ્થાપી તેના દ્વારા જેમ શંકરાચાર્યે ખર્ષેપદેશ પરિવ્રજા તૈયાર કરી હતી તેવા સોહસેવક પરિવ્રજા તૈયાર - કરી પ્રાંત પ્રાંતમાં મોકલવા જોઈએ. આજ આપણી ખાસે ડોહ પણ પ્રાંતની સામાન્ય જનતાનાં સોહસજ્જનો ઇતિહાસ છે જ નહિ. જે કાંઈ શ્રેષ્ઠપણે છે તે પણ પારદેશી મુસાફરોનાં હાથેજો છે. આપણા પરિવ્રજાએ આ બધું કામ કરવું પડશે. અખંડ, અચિરત સેવા વિના આપણે દેશ આપણે નહિ બને. આપણા દેશભાષાઓના આપણે જુલુન જોઈએ એવું કહેવાનાં અધિકાર આપણને નહિ મળે.

આ ભારતીય પ્રવૃત્તિનું કાર્યકર ડોહ પ્રખ્યાતની સ્થાન પર જ સમજવું જાન્યો છે. મોટા જુલુનું કામ તે સોજો સેતસેતના પ્રાંતમાં પોતાની પ્રાંતીય કાબાઓદાર કરશે. આગળ જતાં પરિવ્રજા નહીં કરવા માટે એક મોટી સમિતિ સ્થાપવી પડશે. આમ સાહિત્યની સ્થાપ માટે જીનું એક મંડળ સ્થાપવું પડશે. અનુવાદોની એક મોટી સેના તૈયાર કરવો પડશે. દરેક પ્રાંતની કાબા પોતપોતાની સાહિત્યના ઇતિહાસ તૈયાર કરી આપણે અને દરેક વરસે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિનું વિવરણ પ્રસિદ્ધ કરશે. ક્યાં શું આવી રહ્યું છે, જોની કેટલી થઈ છે, ક્યાં કેવી બાબત છે, એ બધું જાણવાથી પુરસ્કાર તથા સહકાર વધશે તથા દેશપ્રેમીઓની સેવા આપણે વધારે આગામી કરી શકીશું. આપણા શુદ્ધ તથા પામર જીવને જાગૃત કરી શકીશું.

અંત સુદૃઢ

સુદૃઢજનના આવા અનુભવ મંતવ્યમ મુદતમાં આપણે આ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના કરી રહ્યા છીએ. આનું પ્રારંભિક કામ વિનુત ન દેખા

ગુણગરવી, રાસપ્રિય
ગુજરાતજી, બહેનો માટે

નવીન અપૂર્વ રાસસંગ્રહ

બીજા બધાં સંગ્રહોને હુલાવે એવો આ
બહેનોને, સખીઓને, અને મિત્ર-પત્નીઓને મેટ આપના લાયક

રાસમાલિની

નામનો રાસસંગ્રહ મેળવ્યા વિના છુટકો નથી

જાણીતા રાસ-ગીત લેખકોના કુલ ૨૧૪ રાસ-ગીત

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૪-૦

પોષ્ટજ : ૦-૪-૦

“ ગુણસુન્દરી ” કાર્યાલય, ૧૧૪, વિક્રમભાઈ પટેલ રોડ, મુંબાઈ, ૪.
મેસર્સ સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ, ૨.
અને બીજા જાણીતા છુકસેલરો પાસેથી.

શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલનાં પુસ્તકો

લોકતત્ત્વવિદ્યા સ્વારામનું જીવનચરિત્ર
માંડણકૃત ઉપાખ્યા અથવા પ્રબોધબર્ણીસી
, અને શ્રીધરકૃત રાવણમ દોહરીસંવાદ
(જૂની ગુજરાતી)
નરપતિકૃત પંચદંડની વાર્તા (જૂની ગુજરાતી)
મધુસૂદનકૃત હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાદ
(જૂની ગુજરાતી)
કમિ. - પુસ્તક ૧-૨ (અંગ્રેજી ચોથા,
ધોરણ માટે)

ગદ્યસમુચ્ચય ભા. ૧ (અંગ્રેજી પાંચમા છઠ્ઠા
ધોરણ માટે)
ગુજરાતનો નાથઃ અવલોકન અને ટીકાઃ
(નવલત્રિવેણી નામક વિસ્તૃત વિવેચન-
લેખ સાથે)
ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ ભાગ ૧ અને
સાહિત્યપ્રકાશિની (૧૯૩૬ ની મેટ્રિકની
ગુજરાતીની પરીક્ષા માટે અપૂર્વ
સહમિત્ર)

સર્વ જાણીતા છુકસેલરો પાસેથી મળશે

■ જ્યોતિ રેખા ■

શ્રી. સુ દરજી ગા. બેટાઇનાં અણકાબોનો સંગ્રહ

શ્રી. નરસિંહરાવ લોખાનાથના વિસ્તૃત વિવેચનાયુક્ત પરિચય તથા શ્રી. કનુ દેસાઈ
અને શ્રી. રવિ દત્તના લાવપૂર્ણ ચિત્રો સહિત કિંમત રૂ. ૧-૦-૦
લખો—ગુણસુન્દરી કાર્યાલય, ટંર, અમરોલી હાઉસ ગીરગામ બેક રોડ,

સર્વ જાણીતા છુકસેલરો પેઞે છે.

મુંબાઈ-૪.

સખીઓને અને મિત્ર-પત્નીઓને બેટ આપવા લાયક સુંદર રાસ-સંગ્રે

ઉમા-ગીતાંજલિ	ગુણસુન્દરીના રાસ	રાસતરંગિણી	રાસચંદ્રિકા
મંત્રિક ગીતો અને રાસ	વિધવિધ લેખકોના ચુટેલા ૬૦ રાસ	કવિ બોટાદકરનો રાસસંગ્રહ	કવિ ખખરદારને રાસસંગ્રહ
મૂલ્ય : ૦-૫-૦	મૂલ્ય : ૦-૪-૦	મૂલ્ય : ૦-૧૦-૦	મૂલ્ય : ૦-૮-૦
પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-૩	પોષ્ટેજ : ૦-૧-

આરે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૧-૧૨-૦ માં ઘેર બેઠાં મળશે.

નવો રાસસંગ્રહ રાસમાલિની	ગુણસુન્દરી	નવલકથાઓ
જુનાં અને નવાં વિધવિધ કવિઓએ રચેલાં ૨૧૪ રાસ-ગીત મૂલ્ય : રૂ. ૧-૪-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૪-૦	શ્રી-વપયોગી લેખો, રસભર્યાં રાસ, સુંદર કૃત્તી અને ચાલુ વાર્તાઓ, શ્રી-જગતના સમાચાર, ધનામી હરીશ્ચંદ્રો, વગેરે ઉપરાંત બાલકો માટે બાલવિભાગ સુનીતા શ્રીકે, એમ. એ. સ્ત્રી જીવનની લેખક : શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ થી ૧૩મું વર્ષ સુધે થાય છે લવાજમ-દિંદમા : ૪-૬-૦; પરદેશ : રૂ. ૬-૮-૦	૧ ધર્મ્યાની અં મૂલ્ય : ૧-૦- પોષ્ટેજ : ૦-૩- ૨ તૂટેલા બધે મૂલ્ય : ૦-૮-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૨-૦ ૩ સંસારવિગ્ર મૂલ્ય : ૧-૦-૦ પોષ્ટેજ : ૦-૨-૦ ત્રણે સાથે લેનારને રૂ. ૨-૮-૦માં ઘેર બેઠાં

કૃત્તી વાર્તાઓના સંગ્રહ	તમારા બાલકોને નિહર બતાવવા
૧. લક્ષ્મીની સાડી મૂ. ૦-૧૨-૦ પો. ૦-૩-૦	૧ વાનર સેનાનાં ગીતો : મૂ. ૦-૨-૦
૨. સોળ સુંદર વાર્તાઓ } લા. મૂ. ૧-૦-૦ ૨ પો. ૦-૩-૦	૨ વાનર સૈનિક રમેશ : મૂ. ૦-૩-૦
૩ પોદશી મૂ. ૧-૨-૦ પો. ૦-૩-૦	૩ આવા વાંદરા ન જોઈએ : મૂ. ૦-૨-૦
ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૨-૧૦-૦માં ઘેર બેઠાં મળશે.	—પોષ્ટેજ દરેકનું પોષ્ટો આત્રો— ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને સાત આનામાં ઘેર બેઠાં મળશે.

પેટ્રીયા મ ખાવનારે તેટલી રકમની ટીકીટો મોકલવી. "ગુણસુન્દરી"ના આદર્શને દરેક પુસ્તકે ૨૦ રકા વળતરથી મળશે. } વ્યવસ્થાપક "ગુણસુન્દરી" ૧૧૪, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબાઈ, ૪.

“ ગુણસુન્દરી ” કાર્યાલયમાં મળતાં સુંદર

હાસ્યરસિય, વાર્તા અને નાટ્ય સાહિત્ય

૧ વર્માની સિંધવાર્તાઓ “ ગુણસુન્દરી ” ના ત્રીજી ૧૨ કામાલકંઠાસ્પર્શિય મ. ૧
શ. જ્યોત્સના વર્માની વાર્તાઓ-સુંદર વિવેચના ૧૪ ૨

૨ લક્ષ્મીની સાહી આઠ આર્થિક અને વાર્તાઓ મ. ૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

૩ સંસાર વિશ્લેષ ગુણસુન્દરી નાનીતા રવિ-
લેખક શ્રી. કે. સ. કે. ટી. કે. ૧૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

૪ સોનું સુંદર વાર્તાઓ ગુણસુન્દરી નાનીતા રવિ-
લેખક શ્રી. કે. સ. કે. ટી. કે. ૧૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

(સાગ બીએ)

૫ યોગેશી દિનના વિવિધ પ્રતિભા શ્રી. કે. સ. કે. ટી. કે. ૧૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

૬ હંધાની અંગ કંપની સંગ્રહ સમયના શ્રી. કે. સ. કે. ટી. કે. ૧૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

૭ તુટેલા બંધન દિવસે વિવેચના સાથે પા. ૨

૮ વિકરેલી ગાય શ્રી. કે. સ. કે. ટી. કે. ૧૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

૯ અર્ધ અંગ શ્રી. કે. સ. કે. ટી. કે. ૧૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

૧૦ સાસુ શ્રી. કે. સ. કે. ટી. કે. ૧૨
૧૨ આર્થિક વિવેચના સાથે પા. ૨

આસ' સાલ: “ ગુણસુન્દરી ” ના આદેશને આ પુસ્તકો ૨૦ રૂબા વગર મળે, અપાશે.

મળવાનાં ટેકાણાં

અવસ્થાપક “ ગુણસુન્દરી ”, ૧૧૪, વિજલસેઈ થેલ રોડ, મુંબઈ, ૪,

મિસ' સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

અને અણીતા મુસેવેરા પાસેથી

ગુજરાત

પુસ્તક નં : અંક : ૪

વુન : ૧૯૭૬

વ્યવસ્થાપક

શંકરપ્રસાદ જીગનલાલ રાવલ

મુજરાત કાર્યાલય :

૧૧૧, એસ્કોનેડ રોડ, કેટ, અમદાવાદ.

અ નુ ક મ લી

ભાષનાશક્તિ : પુસ્તક	...	...	કનેયાલાલ મુનશી	૩૦૬
પ્રસાંત સિંધુ	...	...	પૂનલાલ	૩૧૦
જય સોમનાથ (વાર્તા)	...	...	કનેયાલાલ મુનશી	૩૧૧
નથી કેવિ થયું.	...	...	મનમુખલાલ ઝવેરી	૩૧૫
અનુસાર મન્ન	...	...	અમનલાલ ગોંધી	૩૧૬
સૌરાષ્ટ્રિની	...	...	પ્રદ્યાદ પાઠક	૩૧૭
કાળી	...	...	પુંડરીક	૩૨૧
સ્વામીનાથવલ	...	...	ભક્ષિત	૩૨૨
ધોળી કાજળ	...	...	વેકુંડ સુનીલાલ	૩૨૩
અનુકૂળ રેલવેમા	...	...	પતીલ	૩૨૬
ભાલજી	...	...	અન્નેદ્રસંકર પંડ્યા	૩૩૫
ભિચારો ગૃહરેવ !	...	...	હીરાલાલ નાણાવડી	૩૪૧
પ્રાઈઝનો મિતાર	...	...	રત્નકીશન મોદી	૩૪૨
અખરાધીયાં	...	...	શ્રીરાજચાંદ રસ્તમજી મહેતા	૩૪૩
મહાશૂનરાતનાં સંસ્થાનો : સંપૂર્ણ પ્રાંત	...	...	કુંભરશી ચંપટ	૩૪૪
પ્રકીર્ણ	...	...	કનેયાલાલ મુનશી	૩૪૬
નયું સાહિત્ય	...	...	...	૩૫૦
દોહન	...	...	...	૩૫૧
તંત્રીસ્થાનેથી	...	...	...	૩૫૩
વર્તમાનસાર	...	...	...	૩૫૫

વાર્ષિક જવાબ : હિંદમાં રૂ. ૫

સંસદના સભ્યો માટે : રૂ. ૪

પરદેશમાં ૧૨ રીસીંગ

આ અંકની કિંમત આઠ આના

આ માસિક જોડાણ-સપ્તાહમાં બી સદાજીમિત સ્ત્રીમ પ્રિ. પ્રેસમાં અંબાલાલ વિઠ્ઠલભાઈ દમરે
ચોલાને મળે કાળી અને તેજ કેડાણીથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તા. ૧૮-૧-૧૯૭૬.

જાજરાલ

૬૨ મદીનાની તા. ૧૫ ખીચે પ્રગટ થાય છે

જુલાઈ અંકમાં

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવસંસ્થા

જય સોમનાથ

(યાત્રુ વાર્તા)

નવસંસ્થા : વિરોહિની નીલાક
સોનામિની (નાટક) : પ્રદુર્ભે જાણ
બાલક (નિર્મલ) મહેન્દ્રકાંત પંડ્યા
મહાનર્મસિ (ગદ્ય) : પૂબચાલ
પંખીનો માલો (ગદ્ય) : મુશ્કેલી પ્રગટ

જયસોમનાથ જીવનના કવિઓના ગદ્યો, પદ્યો, નવું સ્વરૂપ,
તંત્રોસ્વારોધી અને નવો રસપ્રસન્ન સોમનાથ

ટેલિફોન
૩૧૧૧૦
ટેલિગ્રામ
૪૨૭૯

સોમનાથ

જિવાસ્

રહેવા
જમવાની
આદર્શ
મગધડ

૨૧૫, કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ, ૨.

કાવનાશક્તિ

નવું પુસ્તક : ૨

અંક : ૪

જૂન : ૧૯૩૬

કાવનાશક્તિ : પુરુષ

સ્વધર્મ એટલે કેનેા ધર્મ ! મારા દેહનો, મારા મનનો, મારા આત્માનો, મારા પુરુષનો ! મનુષ્યનું મન સ્થૂંલ દેહથી પર એવા સૂક્ષ્મ પુરુષ પર આ ધર્મનું અવલંબન કરે છે.

પતન્જલિ કહે છે: હરેક મનુષ્યને પુરુષ છે; એ અપૂર્વ છે, તેજોમય છે, એ ત્રણ ગુણમાં લપટાઈ રહ્યો છે. પર વૈરાગ્યથી ત્રણ ગુણની વિતૃષ્ણા થાય તેને પુરુષનું જ્ઞાન થાય-તત્ત્વરં પુરુષ જ્ઞાતેર્ગુણ ચૈતૃણ્યમ્ ।

દેહથી જિન્ન રહી શકે એવો મને આત્મા છે-પુરુષ છે ! એ પુરુષ સ્વભાવે અપૂર્વ છે ?

દેહથી જિન્ન એવો અપૂર્વ આત્મા એ જામ છે, મારો દેહ જાય તો સ્વભાવ જાય, સ્વધર્મ જાય. હું ‘હું’ મટી જાઉં ને રાજ જનું.

ધણા ધણીએ દેહ ને આત્માના જામ પાડ્યા છે. સ્થૂલ બંધનો-માંથી મુક્ત થવાનો મારો અભિલાષ તીવ્ર બનતાં જો ધ્યેય જીજ્ઞાસુ છે તેને હું મારો આત્મા કહું છું. આ વિપ્લવકરક વિચાર છે-પણ એ ખોટો છે એમ કહેવા હું તૈયાર નથી.

પ્રશાંત સિંધુ*

: ગીતિ :

વ્યાકુલ પુણ્ય તરંગે
 ઉન્મત્ત સમ પ્રભાત કરનારો
 લખલખ નીલમ રંગે
 અલર અલખાએ અકળાનારો,
 સિંધુ સ્તંભિત ક્યાંથી
 શિર પર શોભત શાંત ગગન જેવો ?
 બધાએ કોનાથી
 ઉન્મત્ત-લળ-ઉન્મત્ત અકલ જેવો ?
 પોદયા કાળા પહોડો
 કહી અગાધ સમ આદર ઓદો ?
 વિશા દારતી રાટો
 ક્યા ભદુએ ક્યાંને પોદો ?
 કાળભેરવા મૂર્તિ
 પ્રશાંત દેખું સૌમ્ય શિવા શુભગા:
 ક્યાં ગઈ તાંડવ રુકુતિ ?
 સ્તિમિત સમાધિ મુહાવત એની જગા,
 પ્રત્યષોધની રેલે
 રમણભમણ કરતી ભરતીઓ ક્યાં ?
 કાં પોતાની એળે
 શિકાર્યા જળ જતાં ન જે શિકાર્યા ?
 અદાદ આ વિસ્તારે
 અલખ એકરસ ઠરી ગયો ભાગે.
 અનલક આ ઓવારે
 ભવ્ય દર્શને શાંતિ શાંતિ જાગે.
 તોફાને તરફડતી
 બાહ્ય સપાટી, કિંતુ અંતરે તો
 નરી શાંતિ વિસ્તરતી
 અગાધ ભેદી, સિંધુ તણી રહેતો
 પ્રગટ થયો શું આલે
 સમાવતો સૌ પુજાન દુર્જનિયાં ?
 શાંતિ દરા રાલે
 હીલર અનંત પદ: શાં સુધન્ય દર્શનિયાં !
 પૂળસાક્ષ

જ્ય સોમનાથ

‘પ્રાકૃતી પ્રભુતા’ ને ‘શુદ્ધશાતાના નાથ’ની
પુરઃસંધાનરૂપ ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[મત અંકનં ૫૪૬ ૨૯૧ થી ૨૯૫]

આગળનાં પ્રકરણોનો સાર

[પ્રણયિની એમ્પ્રેસ હોવાથી યજ્ઞાગ્રયોનાં જૂથ સોમનાથના મંદિર તરફ ધસતાં આવે છે. સોમનાથના સિવાલયનો જતિકાંઠ, સુવર્ણ, પછી ચન્દ્રનાથ અને તે પછી પાપાગ્રુ મંદિરની સ્થાપના સોમનાથની રોવામાં જરૂરોથી ચારસે નર્તકીઓ; તે બધીની અધિકારી જંગા-તેની પુત્રી સુન્દરી ચૌહાને. સોમનાથ આગળ નૃત્ય કરવાનો પ્રથમ દિવસ છે, તેથી ચૌહા અપૂર્વ ઘોષાદમાં છે. તેનું મન સોમનાથમાં જ નિરત છે. તેની માતા જંગા પાશુપત સંપ્રદાયના અધિકારી સર્વજ્ઞ જંગને મળી ચૌહાને પેલા કથ આવે છે, અને શુદ્ધ નરેય બોમદેવના આગમનની ખબર આપે છે. ચૌહા સોમનાથ સિવાય બધા ખાટા વિપતવાદ છે. જંગા ચૌહાને અગ્ન્યાવહારિત ત્યે છે અને તે અનુભવથી સુધરેલી એમ માને છે.

આરતીને વખતે જંગ સર્વજ્ઞ બોમદેવને લઈને મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. બોમદેવ મંદિરનો છત્વેદાર હરવનો નિર્ણય જંગને જાણાવે છે. જંગા કાર્તિકાનાથી પ્રસંગની શરુઆત કરે છે. તે પછી ચૌહા નૃત્ય કરવા આવે છે. દિમાલય ઉપર તથા કરગા ધિવને પ્રચલ્ન કરતા પ્રશ્ન થયેલ પાર્વતી જે ચૌહાને પોતાનો આત્મા રેડેને નૃત્ય આરંભ્યું. પાછળ જિતેલી નર્તકીઓ ખોટા સરોદે એ પ્રસંગના મોઝાક ગાય છે અને ચૌહાનું નૃત્ય વિશેષ ગાઢ બનતું જાય છે. બેનું નૃત્ય પ્રભુવાચન બન્યું. ચૌહાને સંવમ ઊડાવે, તે પછીને ઠગે. જંગ સર્વજ્ઞે તેને જાણીને સોમનાથ આગળ પૂરી અચાનક મંત્રી દમોદર મહેતાના આગમનના સમાચાર આવે છે. સતત મુસાફરી કરીને આવેલા દમોદર મહેતા જર્જરાદિધના આક્રમણની ખબર આવે છે. સર્વજ્ઞ જંગની અનુ-ક્ષાથી બોમદેવ જણ્યુંની ટેવણી કરવા જાય છે. ચૌહા સોમનાથના મંદિરમાં મથ હોય છે તે વખતે એક કાપાલી તેની પાછળ જો છે. ચૌહા સમુદ્રસ્નાન કરી બહાર નીકળે છે તે વખતે કાપાલી આક્રમણ કરે છે. બોમદેવ ચૌહાને બચાવે છે. બનેનું મિલન, બનેનો વાર્તાલાપ, બોમદેવ વિમલને સાથે લઈ લગ્ન ગાલો જાય છે. તેના સુલભન બેચાણ ચૌહા તરફ છે-નાટીય ચર્મકુલ તરફ લક્ષ્યાય છે. ધરમાં મુકુંદ અવગણવાથી એ પનિકારીએ ને બરડો ચમકે છે. ૭૭૭ સેતિવરના આ અચાનક મૃત્યુથી બને લગ્નગમ્ય મલસાદ ફેલાયો છે. સિવાસિ પસાંદે શરિત સમી આ સમાચાર સુરુદેવ જંગ સર્વજ્ઞને મહેનકારે છે તે લવલીતને કહે છે કે એ દેવોપ નથી, દેવકુલ છે. જંગના આભાસી સંતિ ૭૭૭ની અવકાશ અંશેદિ કિના થન. ચૌહાને બોમના પ્રેમનું સંતિ કળાં બરડો કરવા આવે છે. સરકામાં જંગા અમી તેને જાણી, ૭૭૭ના મનમુના ખબર આવે છે. ચૌહા ચક્રિત થાય છે. સવારે કાપાલીનું મુકુંદ દલીલામાંથી નીકળે છે તેથી હાહાકાર પડે છે. સર્વજ્ઞ પોપાચનના કુંજ સર્જન અને તેના પુત્ર સાપતંત્રે જમુના રાજ્યી દોષાસામીને યોગવતા પ્રાપ્ત છે. જમુને માર્ગે કળાં સર્જનની સાંકળી પદમતિ અપુર્વઅન્યા જાણ્યો કરે છે. આ પછી આગળ વાંચો]

પ્રકરણ પાંચમું

ગરજનનો સુરનાથ

તે

રાતે વદ ત્રીજ ચોથનો ચંદ્રમા રણના વિશાળ વિસ્તાર પર આલ્હાદક પ્રકાશ પાડી રહ્યો; રેતી પણ સમુદ્રના મોઢાની માફક ચમકતી; ઠંડો પવન વાતો હતો ને પદમડી વહતી ધુધરીઓ ઠમકતી હતી; અને સનજન ચૌહાણનું હૃદય, એના ગીતોનાં લય સાથે, નાચતું હતું. એને ચૌહાણની દુર્જેપતામાં જરાય અણબરોસો નહોતો. ઘોઘા આપાના પુત્રોએ ધણાંય રણ ખેલ્યાં હતાં, તો આ તો એક મ્લેચ્છ ! એના શા ભાર ?

સનજન સંઘણીને ઉત્તર દિશામાં-ન્યાં ધ્રુવની આસપાસ વઢાણ ફરતું દેખાતું તે તરફ જ-હાકિયો જતો, રૂપામડી રાતની ધડીઓ સરકવા લાગી એટલે પદમડીની આલ ધીમી પડી, અને તેણે પણ ચાલતી સંઘણીએ થોડી નિંદર લાઇ લીધી. મધરાત વીતી, વઢાણ અરત થવા આવ્યું, ને પરાદીવાના પવનની લહરીઓ ઉડી, સનજને હોઠારો ક્યો, નાચ હાથમાં લીધી, ને સમજી પદમડી વડુ અપાટભેર રસ્તો કાપવા લાગી.

આ રસ્તો રખારીઓએ કણું હતું એવો છેક નિરાશાજનક નહોતો. ઠોઠક રથએ ટેકરો કે ઝાડ આવતું, અને તેની આથે સનજન વિશ્રામો કરતો, પોતે ખાતો પીતો, ને પદમડીને ખવાડી પાણી પાતો. આ રસ્તો બરોબર લાગ્યો; રણમાં યદ્ધ સીધા આવતા હુંદારુઓની વાતો સાંભળી હતી તે ખોટી નહોતી તેની એને ખાત્રી થઇ.

ખીજે ને ત્રીજે દિવસ પણ સારા ગયા. પદમડીને રસ્તો શોધી કાઢવાની અદ્વિત દષ્ટિ હતી, અને થોડે થોડે વખતે વીસામો લેવાનું સ્થાન આવ્યાજ કરતું, ન્યાં પાણી ને ચારો બંને મળા રહેતાં. ચોથે દિવસે બપોરે પદમડી ચાક્રી ગંધ હોય એમ જણાયું. સૂર્યનો તાપ વધારે પ્રખર થતો ગયો. રેતીઓની લમરીઓ ચારે તરફ ઉડવા માંડી. રસ્તે છાંયનું નામનીશાન પણ નહોતું આવતું. ધડીઓની ધડીઓ ગંધ પણ ફાઇ પંખી પણ ઉડતું જણાયું નહીં.

ચારે તરફ રેતીમાં સૂર્યનાં તેજ ચમકતાં, ને સનજનની આંખોને આજી નાખતાં; તેને દીસે પરસેવાના રેલા ઉતરવા લાગ્યા; લહરીની હોય એવી લૂ વાંવા લાગી; અને હેવામાં અનેક સંશયો થવા લાગ્યા. આ રસ્તો સીધો હતો ? આ રસ્તે આવવામાં એણે મૂખાંધ તો નહોતી કરી ? રસ્તે વીસામો કે પાણી ન મળે તો શું થશે ? પણ મહાદેવજીની આજ્ઞા પાળવાને તે આવ્યો હતો. ચૌહાણને મહાદેવજીની હંમેશાં આજ હતી. મ્લેચ્છને આવતો અટકાવવા એ જતો હતો. તેમાં એ શાનો પાછો પડે ? “મારો મોજો દેવ એટો છે ને ભય શાનો, પદમડી વડુ ?”

પણ આજે પદમડી એવેન હતી, અને એની આલમાં પહેલાં જેવી સ્ફૂર્તિ નહોતી. “પદમડી, જાજે હારી ખાતી !” સનજને તેને કહ્યું.

પદમડીએ કુરરાદ ક્યો પણ તેમાં પહેલાં જેવો ઉત્સાહ નહોતો. સનજને તેને ખેસાડી પાણી પાડ્યું, અને તેની ડેકે વળગી, પોતાના શરીર વડે તેની આંખે સૂર્ય આયમવા આવ્યો ત્યાં સુધી છાંય કરી. સાંજે પદમડી કેંક તાજ થઇ, અને સનજને

જેમ સૂર્ય ઉઘે ચઢવા લાગ્યો તેમ પાછળ રેતીના મોટા વધારે ઉઘ્યા ઉડતા દેખાયા, ને તેમ પદમડી જીવ લપને પૂર્વ તરફ નાસવા લાગી. સંજ્ઞને પદમડીને પોતાનો જીવ સોંપી દીધો; આ પાછળ ધસી આવતા તોફાનથી સંદેહીની ઝડપ શિવાય ખીન્ને બચવાનો ઉપાય નહોતો. પ્રભાસથી નીકળ્યાને આરમ્ભ દહાડો હતો છતાં યોદ્ધી સંદેહી નવે બળે નાસવા લાગી. રત્નની બોમ્બોપણુ તે તેના બચોને પશુ સારી રીતે બાંધતી હતી, અને અત્યારે તે પોતાના ને માલીકના પ્રાણ અચાવવા નાસતી હતી. પાછળ વાદળ અંધારણું જતું હોય એમ રેતીના મોટા, ઉડતા, વધતા, આકાશને છાંય દેતા, તેમના તરફ ધસતા હતા.

સંજ્ઞનનું બહાદુર હૃદય આશા ખોલ ખેલું. પદમડી કેટલી નાસશે, ક્યાં નાસશે ! આગળ નિઃસીમ રેતીના ઢગ, પાછળ ધમરાજ સમી આગળ ધસતી જીવલેણુ આંધિ-એ વચ્ચે મૃત્યુ નકકરી જણાયું. સૂર્ય મધ્યાહ્ને ચઢ્યો. સામું ચમકતી રેતી આંખોને આંધળી કરી દેતી, પવન દગડો યવા લાગ્યો, અને છતાં ખાવાની, પીવાની કે શોભવાની પરવા વિના જાતવાન પદમડી ચોમાસાના પાણીની માફક આગળ વધતી ગઈ.

પાછળ આંધિ આગળ વધતી દેખાતી. એકવાર તો રેતીના મોટા વમળમાં સપડાઈ જતાં પદમડી દક્ષીણ તરફ નાહી પણ ત્યાં પણ મૃત્યુ સામે આવણું દેખાયું.

એકદમ ચારે તરફ પડેલી રેતીમાં જીવ આંખો હોય તેમ તે ઉડીને ચક્ર ચક્ર ફરવા માંડી. ધમતી, ઝુંગળાવતી કચોનો સમૂહ, ઝપાટાએ ગોળ ફરતો, સ્તંભને આકારે આકાશને સ્પર્શવા લાગ્યો. પદમડી ઝુંગળાઈને બેસી ગઈ; સંજ્ઞન તેને બળે લપેટાઈ પોતાની ને તેની આંખ નાક ને કાનમાં પેસી જતી રેતી ખાળી રહ્યો. તેને લાગ્યું કે આ આંધિમાંથી બચવાની આશા અર્થ હતી. મરતી પણ તેણે એની મરતી પસની સહચરીને લાડથી વહાલ કર્યું. ચારે તરફ હતી રેતી, રેતી ને રેતી. દશે દિશામાં ઉડતી, ચમકતી, દગડતી, ઝુંગળાવતી, સૂર્યમાંથી ખરતા અગ્નિ ચિંદુઓના વરસાદ સરખી સ્તંભરૂપ બનેલી જળતી ચિતા. સંજ્ઞને સોમનાથને સ્મર્યાં. એની કલ્પના આગળ આવી ઉભેલા સામંતને તેણે રામ રામ ક્યાં.

પણ જેમ આ ભમરી આવી તેમજ આવી ગઈ. ચક્ર ફરતી રેતીના કણોનો સ્તંભ તેમના પરથી પસાર થઈ ગયો. તેણે આંખો ઉઘાડી તો અગ્નિનો ગોળ ફરતો સ્તંભ ઝપાટાબંધ ફર જતો તેણે જોયો. “પદમડી ! ચપ્પી ગયા. બોળા શંભુએ મહેર કરી,” કહી તેણે પોતાના ને સંદેહીના મુખ પર પડેલી રેતી ખંખેરી નાખી.

તેણે પાછળ જોયું તો મોટી આંધિ તો ધણી દુર હતી; આ તો માત્ર તેનો સ્વાદ તેમને અપાડવામાં આવ્યો હતા. પદમડીની અગમચેતીને પરિણામે આંધિની મર્યાદાની આગળ ને આગળજ તેઓ વર્ષા જતાં હતાં.

મૃત્યુના મોંમાં જઈ પાછો આવ્યો તે પળમાં હતાશ તેના હૃદયમાં પ્રતીતિ થઈ કે અધુર્નપયે સીધે માર્ગે ધોધાગડ જવું સક્ય નહોતું. એટલે નીચી ખુંજ કરી ધોરી સતો પકડવોજ રહ્યો.

નથી કવિ થયું

: પૃથ્વી :

નથી કવિ થયું નથી સ્વપ્નસોપાનમાં રાધયું,
હવે ન મથયું ધડી અતણ રૂઝા ને દ્રેપની
તણે નિરખવા વૃથા અમરવેલ આનંદની.

૩

મરણો સતત ને સર્તું પણ અતીવ, હાવાં નથી
વિસારી પણ વર્તમાન, મુજ નેણને કારવાં
અમર્ય તડ બાંધિને; અવ નથી જ સ્વપ્ને વિરો
રમી હૃદય જ'થયું; પ્રતિપણે સહી વાચના
અસદા જમના, નથી હૃદયતાંતણ તોડવા
હવે ન મુજ કંદને ઈતર ધિત સંતોષવાં.

૬

મણે કવણ પેખરી હૃદય મુગ્ધના ? નદાળરો
ધડીક પણ રૂઝ ને ચરથરાડ એ તનુનો
મુહુત કવણ—ન્યાં થકી જરણ્યું જરુ' ગીત તે
મુજી પિર ધુણવિયું, હરખણે હેથે ચક્રે ?

૧૩

અને હરખણે થે વિમળ દોષ ઠ્યાંધી જ એ,
ભણે અધમ સ્વાયંતી મલિનતા સદા માલ ન્યાં ?
ન એક પણ સર્વથા વિમળ પુતિ નેમી હશે ?
ન ન્યાં નયનનેક કે સિમતતણી થ આછી મભા,
મશરિત, અભિનયનો, મપુર વેણ પ્રાસાદનો
તણું, પણ ન ન્યાં ઠરી થ નિરપેક્ષ હેરો સરે ?
ન એક પણ વેણ ન્યાં સરતું શુદ્ધ કૌશલ્યથી ?

૧૦

હવે ન હસયું ઠરી હરખણે એ ધૂતંધી.

૧૧

ન જા જમતનેણના નિરખી નેકને રાધયું;
—વહે નયન એ મહાં અકળ રૂઝ ઈર્ષ્યાતણા
કવી હૃદય બીજવે મણુચથી ધડી નેણ ને
અકારણ અજૂરતા અનલ દ્રેપના તે ધરે,
અને ધર હકી રહે; નહિ હવે તહીં રાધયું.

૧૧

સમો કવન સૌ હવાં કવિ ગણાયું આરે નથી,
સદસદાત ઊર્મિઓ હરખણેકે કેરી વહી.

૧૧

અને વણ અનન્યને સહી સહી મુજબું.
ન એ કવન—હોય એ કવન એ જ તો-ફાજવાં,
નથી કવિ થયું નથી હૃદયગીતને ફેલવાં
વૃથા ખધિર ઠાનમાં, જ્યતરાનના અકરમા.
અકેતવ ન આપને, હૃદય પ્રારકો તોષવા
વૃથા જ અકવાવણે હરખણેકની અજમા.

૩૪

ન તેમ જડ થે થવું જગતભયના ચેપથી,
અને ન સુકુમારતા હૃદયભિન્ની રાધવી;
મટી ન જવું માનવી: નયનમીટ માંરેલ તે
ખજેડવી ન ઈચ્છથી; અયુત થાવું કર્તવ્યથી;
મળે ફળ, ન વા મળે, જગતલોક વદે, તળે
છતાં ય અવિરામ આ વિતરવી કલા આત્મની
રહે ન્યમ ઋતાવરી પ્રકૃતિ વેલવે વિસ્તરી.
તદસ્થ મથવું થવા, જગતમધ્ય રહેવા છતાં.

૪૧

૪૨

સ્ફુલિંગ શુભિ રાખવે નિત રાચેત આ, ન્યાં સુધી.
મહાશ્વસન ધસિતું પરમ કો પળે એકથી
રચે સુભાગ હીપિકાની અતિ સૌમ્ય શીળા પ્રભા,
રચે જ અથવા મહાપ્રલય જાળ સંહારવા
બધી કુટિલતા, બધી વિવમતા, બધી કુદ્રતા,
બધી અધમ દીનતા, દુરિત દાસ્યની ભાવના.
—સ્ફુલિંગ સુજ ત્યાં સુધી સતત સાચવી રાખવો.

૪૬

અને હરખશોકની તરલ ભિન્નીથી ભકતાં
શ્રી કવિતામાં જશે સહુ તદા અને લબ્ધ કો
થશે કવન શું સ્વયં સંકળ માનવીશ્રવન.

૫૨

મન:સુખલાલ ઝવેરી

અનુત્તર પ્રશ્ન

: શિખરીણી :

રહ્યાં સંયોગોનાં સતત ખુશતાં ખંજર જડાં
અદીઠા જખોનાં અનનુભૂત દહો પીડી રહ્યાં :
સહુ એ પાવે એ દરદરવને રૂબવી દઉં,
' નિરાશામાં આશા મધુરી રહી છૂપાઈ ' કહીને
મનાવું તૂકાની શિશુ અસમજું માફ મનકું.
ઋતુચક્રે ચાલે અનવધિ રહ્યો કાળ તદપિ
વસતો આવે ને કુસુમવસને કુંજ ધરતી :
હરે સદિતાપે ઉર અમૃતવર્ષા વરસતી
ગુલાબી માલોપે શિશિર નવદીસિ જગવતી
પ્રતિવરે આવે નવ સમયને સીમ તદપિ.
અને તારૂં દંડું ધડીબધડીતું આયુ અહીંતું
છતાં કાં ના આવે પરમધડી ઉત્કર્ષ-સુખની ?
નહિ શું એ આવે કહોય ? કાં હું પડી રહે ?
મુંબાઈ પૂછવું ફરી ફરે મને પ્રશ્ન મનકું.

અમનલાલ ગાંધી

સૌદામિની

પ્રકટકાંડ પાંચે

પ્રથમ અંક

સ્થળ : ' વિભાસ કુટીર ', પ્રેક્ષક પ્રકાશનું નિવાસસ્થાન

સમય : રાત્રિવારનો બપોર

[' વિભાસકુટીર'નો ઉપરનો ફોર. આગરે તેર કુદ પહોળાઈ અને સોળ કુદ લંબાઈના ચાર ખંડમાં ઉપરનો ફોર નહેંચાયેલો છે. સફળી આમજ ફરસબંધ અમાસી છે જેને સીમિટ ડેન્ડીની જમરીએ છે, જેના ઉપર ડેર ડેર કુતપાનનાં કુડાં ઘોડેલાં છે. અમાસીમાંથી અંદર જવાના દ્વાર પર એક મુંદર બપોળી પાસેથી જળનિલા છે. અમાસીમાં શીયાળાના મુલાબી તાપમાં વર્ષા તથા હંતાણુ જલેલ મુખાસનો છે. વચ્ચે એક દ્રીપાઈ છે.

પરો ઉપર છે. ચોડીવાર તે રંગ પર કાંઈજ કાલવુંચાલવું દેખાઈ નથી. માત્ર જલ-સંચોળના આદોહનો સીવાય બહુ સ્વચ્છ છે.

જમ્યા પછી દાંધમાં મુખવાસની રકાબી અને એક આંધ્ર નાટકનું પુસ્તક લઈ બાસકાનો પરો ખસેડી પ્રકાશ પ્રવેશે છે. અમાસીમાંથી એક ખુશ્બી પર તે કુતારે છે. ' રકાબી-માંથી એક બે એકચોંટાળા લઈ તે નાટક ચાલવું શરૂ કરે છે. પુસ્તકનાં ડેટલાં પાનાં ઉપલાની તે બહુકં ' રહેલું' ત્યાંથી શરૂ કરે છે. કાલુક નાંધે છે. પાછો વિચારમાં પડી ભય છે. ફરી શરૂ કરે છે. તેનાં પાણીવાર ચલુની તેજસ્વિતા અને ચંચળતા અરમાના ઘેન્ડીસમાંથી જ નીતરે છે. તે પુસ્તકમાંથી મળું' લંબકે છે. ડેટલાં જ વિચારવાગી તેના મસ્તકમાંથી પસાર થઈ ભય છે તેની પ્રતિતિ તેના યજ્ઞ બહુ કપાવે છે. તે દ્રીપાઈ પર પુસ્તક ફેંકે છે. રકાબીમાંથી તળની બાલ અને એક બે લવંગ લે છે. પહેલાં લવંગનું ફળ ચૂંટી તે મમસાવે છે. જાગાર સ્વાદ ન આવતો હોય તેમ તે મુખ મચકોડે છે. પછી લવંગ મુખમાં મૂકે છે. પછી તળને ખાલુ તાં આંધે છે. લવંગની મધુર લીખાસ અને તળની મીઠી લીખાસ તેને પુસ્તક લેવા પ્રેરે છે. દ્રીપાઈ પરથી પુસ્તક લઈ તે ચાંચવું શરૂ કરે છે. ફરી પાનાં જલવાવે છે. બોધવું કુદ આવતાં તે ચાંચનમાં ચિત્ત ધરીવે છે. એક પાનું ચાંચી ભય છે. બીજું ચાંધે છે. ફરી પહેલું પાનું ચાંધે છે અને બીજું ચાંધે છે. એમ બે ત્રણવાર કરે છે. લખાણ તેના માનસને ખૂંચવું હોય એમ લાગે છે. લેખકના પાત્રલેખન પર તેને ચાંધો હોય એમ તેને વારંવાર થતો મુખપરેલ અને કાષ્ટકસીત સૂચવે છે. તે ફરીવાર બહુ ચાંચી ભય છે. કાંઈ એક ઘડું ન હોય તેમ તેનાં અંગેનું લવંગચલન સૂચવે છે. તે પ્રાચીમાંથી કહી બીજા ખુશ્બીમાં બેસે છે. ફરી એનુંબે લખાણ નાંધે છે.]

પ્રકાશ : [પુસ્તક દ્રીપાઈ પર પહોડી] Impossible ! Simply idiotic ! અપેક્ષનો ધીરો અવાજ આવે છે.

[અને પરદામાં સૌદામિનીનું ઘસુંઘસું લઈ રહેલું ચાલીલું સ્વેજ સ્થાપલ મુખ દેખાય છે. સ્વેજ સ્વલ્પતા તરફ ફળવું ચળકોચી બોલું ચડી, ચોંચના લખાણવળું મુડોલ રેખા વિનાનું લસું મુખ, ધીરો ડાલનબરી ચલિ, અને સામાને પી જવા મચી હોય તેવી આંખો-આલસાળી રહેલે જ્ઞાનસપ્ત પર ડાલસાઈ ભય એવી બે ચોંચલીસ વર્ણની શુનની પ્રવેશે છે.]

સૌદામિની : [નેહલરી આંખો નચાવી] આવી શકું છું કે ?

પ્રકાશ : [સૌદામિનીને અચાનક પહેલી જ વાર પોતાને ત્યાં જોવાથી રહેજ અરવ-
સ્થતાપૂર્વક] અરે ! દામિની ખેન ! તમે ? તમે ક્યાંથી ? પધારો,
પધારો ! આમ અચાનક !

સૌદામિની : [સસિગત] કેમ અચાનક ન આવીએ ? આવતાં આગમ્ય ખબર
આપવી એવી જાહેરખબર બહાર પાડો તો હવેથી તેમ થશે.

પ્રકાશ : એવું કોણે કહ્યું ! આ તો એમ કે કોઈ દિવસ નહિ ને આજ જોઈતાં જ...
[તે અટકી જાય છે.]

સૌદામિની : તમે રોજ આવો અમારે ત્યાં ને અમે કોક દિવસે નં આવીએ ?

પ્રકાશ : ચોક્કસ આવો ! હું તો કહું છું રોજ આવોને ! તમારું ઘર છે, બાકી
તમારા ઘરની લલકમાં વસેલા આત્માને મારી રકંડ ઝુંપડીમાં પ્રવેશતાં ય
હોલ અને ઘૂણા બન્ને નીપજે તો દોષ ન દેતાં.

સૌદામિની : અરે વાહ ! વિવેક તો તમને જ આવડે છે. જો ! જો !, ડૂબી જતા
વિવેકમાં, કોલેજનો વિવેક ત્યાં જ રહે તો ?

પ્રકાશ : ખોટું કહું છું ?

સૌદામિની : સાવ ખોટું ! તમે કમારથી સાચું બોલવાનો ઇજારો રાખ્યો છે !

પ્રકાશ : એટલું બધું ?

સૌદામિની : ચોક્કસ ! લલકમાં અંતઃખ અપેલાં ચક્ષુ ક્યારેક તમારી અગાસીમાં ઝુલે
છે તેવા લીમડાની હરિયાળી ઠંડક નથી ઇચ્છતાં ? તમારી જ વાત કરો ને ?

પ્રકાશ : મારી વાત ?

સૌદામિની : [કરડાગીથી] હારતો ! આપની જ ! તમને એ લલક ને રાનકમાં પુરાઈ
રહેવું કેટલા દિવસ ગમે ?

પ્રકાશ : મારી તો વાત જ ન કરતાં.

સૌદામિની : કેમ વીતરાગ બનવા માંડ્યું છે ?

પ્રકાશ : લગભગ એવું જ ! સાંપડેલી પરિસ્થિતિમાં સારામાં સારી રીતે રહેવું
એ જ મને તો સમયે શીખવ્યું છે ! કોઈની ગોટર જોઈ અદેખાઈ આવે
એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ હવે કેળવ્યું હોય તો એ પૈડાની મોકળાશથી
ચાલી જતી બાઇસીકલ પર બેસતાંય એથી વધુ આનંદ ક્યાં નથી લૂંટાતો ?

સૌદામિની : અને સાથે સાથે એમે કહી જ નાખો ને કે સામાની હવેલી જોઈ હજી તો
આવે જ. પણ તમારી છે તેવી ઝુંપડીમાં ય થાકેલ આત્મા હારી શકાય છે.

પ્રકાશ : વાહ ! તમે ય ઠીક છો ! મારા જ મુદાથી તમારા કંટાળાનું સમર્થન
કરી જોઈશું.

સૌદામિની : આપણે બન્ને એક જ વસ્તુ કહેવા માગતાં હતાં પણ જુદીજુદી રીતે !

પ્રકાશ : એવું ખરું થોડું બધું,

સૌદામિની : No escape ! પૂરેપૂરું ! જેટલો લલકનો કંટાળો આવે તેટલો જ
ઝુંપડીની નીરવતાનોય આવે અને જેટલું લલકથી કંટાળેલા માનસને

redeeming વસ્તુ જોઈએ તેટલું જ એકમતામાં ટૂંકી મરતા
આત્માને પણ જોઈએ.

પ્રકાશ : હજુ મને ન સમજ્યા.

સૌદામિની : સમજાવી શકે છે.

પ્રકાશ : હું તો એમ જ કહેવા માગું છું કે-અરે એક જ વાક્યમાં કહું તો,-
તમે સંસ્કૃતમાં તો મને ૫ ચરમાવેા તેટલાં પારંમત છે એટલે સંસ્કૃતમાં
જ કહેવા દેને કે મનઃ યથ મનુષ્યાણાં કારણ....

સૌદામિની : (વચમાં જ અટકાવી) મારે એ સંસ્કૃતના પાઠ નથી બચુપા !
સૌરભ માટે જ રાખી મૂકે તો ઠીક !

પ્રકાશ : આત્મા મારે ત્યાં સ્વર્ગ વધાવી શકે છે. કદાચ એકની એક વસ્તુનો
કંટાળો આવે તો સંયમથી તે ૫ દૂર કરી શકાય છે.

સૌદામિની : એટલે ! કંટાળો દૂર કરે તેવાં અસંખ્ય સાધનો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય
તો ૫ દીગ્દશ મરણ એમ જ ના ! એ તમારે મન સંયમ ! આપણે
એ સંયમ નથી જોઈતો. કોઈ દહાડો ભારે પડી જાય એમ છે. આપણે
તો નહિ મને તે દિવસે તમારે ત્યાં આવવાનાં, આવવાનાં ને આવવાનાં જ !

પ્રકાશ : કોણે ના પાડી !

સૌદામિની : ના તે શું પાડે ! ના પાડશે તો ૫ પરાણે ! ખરણું બંધ કરશે તો
શક્તિ ખખડાવી ખખડાવી એવા પગથી મૂડીક કે ઉઘાડે જ પૂટીક.

પ્રકાશ : અરે એટલું બધું કાંઈ !

સૌદામિની : તો પછી ! તમને ન ગમે ત્યારે તમે અમારે ત્યાં શક્યા આવો ! એક
સોહનભાઈ અને બીજા વિમુખભાઈ કરી મૂક્યા છે તે નવાઈના ! અને
સૌરભભેનમથી તો હંચા બન્યા છે જ ક્યાં ! કોણે બીજા ટૂંકી મરે
આપણે માટે ! પણ અમે ક્યાં જઈએ બળ્લાટલાં, બાટલું તમારું
ધર છે ત્યાં વગર પૂછે જઈએઆવીએ છીએ ત્યારે તમે વળી શું પડી
ને વચર શું પડી કરવા બેસા છે. અમે તો આવવાનાં, આવવાનાં ને
આવવાનાં જ. If you will kick me will...

પ્રકાશ : શું ? શું ? કેમ રહી ગયાં !

સૌદામિની : અરે વાહ કે આશ્ચર્ય ! પૈસા પડે છે આગળ બોલવાનાં !

પ્રકાશ : મેં ક્યાં કહ્યું હજુ બોલશનું ? આ તો તમે બોલતોગોવતાં રહી ગયાં
એટલે જ !

સૌદામિની : શંપક ખાતી પડશે !

પ્રકાશ : [સરિમત] ક્યાં નવાઈ છે ?

સૌદામિની : [કુચિત રોષ સહિત] હાર્તો ! ક્યાં નવાઈ છે ? હું બધું જ બધું છું.

પ્રકાશ : શું જણે છે ?

સૌદામિની : તમે ન કહો પણ મારી સૌરભ કાંઈ.....

પ્રકાશ : સૌરભભેનને વળી ક્યાં સાવો છે વચ્ચે !

સૌદામિની : સૌરભએન ! [તે એન શબ્દ આવીને બોલે છે.] જાનાં સૌરભએન !
ક્યાંનાં સૌરભએન ? ક્યારનાં સૌરભએન ? કેટલીક એનો કરી મૂકી છે.

[તેના અવાજમાં કટાક્ષ સહાર થયો છે.]

પ્રકાશ : [હંડકથી] જેટલી મને બાધ માને છે અને સ્વીકારે છે તેટલી !

સૌદામિની : હં.....! તેમાં જ ' કલાપી ' શીખવેલા શરૂ કર્યો હશે ! કાં...!

પ્રકાશ : શીખવેલો હોય તો ! તમે ' મેઘદૂત ' અને ' વિક્રમોર્વશીયમ ' ક્યાં નહોતાં શીખતાં ?

સૌદામિની : બસ ! બસ ! મોંઘા ! એન હોત તો બતાવત કે કેવાકેને શીખવેલો છે
' કલાપી. '

પ્રકાશ : એજ પંચાત છે ને ! એન નથી તેમાં તો તમારા જેવી પરાધી એનાને
શીખવવું પડે છે.

સૌદામિની : [સરોપ] મારું નામ ન લો વચ્ચે ! મારે એન નથી યવું તમારી !
કેટલા મોંઘા છે ?

પ્રકાશ : તમે ન માનવાનો નિશ્ચય કરી નીકળ્યાં હો ઘેરથી તો બહે !

સૌદામિની : લલવું છે ! પહેલે જ દિવસે ?

પ્રકાશ : [શરબતી હંડકથી] તમારો તૈયારી અને નિશ્ચય પર અવલંબે છે એ તો !

સૌદામિની : બીચારી બોળી ! એ એના મનમાં કેટકેટલું હરખાય છે અને તમે ' એન
એન 'માંથી ઉંચા જ નથી આવતા ! મારું ચાલવું હોય તો.....

પ્રકાશ : [વચમાં જ]...! ફાસીએ ચઢવું કે દેશપાર કરાવું ' એમ જ ના !

સૌદામિની : જોને ! જોને ! કેવા બાધી લે છે ?

પ્રકાશ : પણ દેશપાર કરાવશે તો ય તમારી વિટંબણા વધશે ! ત્યાં ય મળવા
આવ્યા વગર ચાલવાનું છે !

સૌદામિની : હા...! કહોને કે આપણે તો વીતરાગ છીએ, માયાના બંધનોથી પર
છીએ. એમ જ ના !...હું સમજુ છું હો કે...! સાવ બોલ ધારી લીધી
હશે. પણ સૌરભને ' કલાપી ' શીખવતી વખતે તો બધાં ય બંધનો
સજીવ બની જાય છે. ત્યારે તો હૈયામાંથી રનેહના પુઆરા ઊઠે છે, શબ્દ
શબ્દે માધુર્ય ઝરે છે અને વાત કરતાં બીજાનું અસ્તિત્વે વિસરી જાય
છે. એમ જ ના, એનના બાધ !

પ્રકાશ : ચોક્કસ ! જેવી જેવી લાગણી ! એ મને બાધ માની બેઠાં હોય પછી
મારે તો થયે જ છુટકોને !

સૌદામિની : હવે કંઈક ખરું બોલ્યા ! એ માની જેસે પછી આપણે શું કરીએ
કેમં! પછી હવેમાં કેણુ પેસી નીકળવાનું છે એ ય કહી જ નાખવું
હવું ને સાથેસાથે.

પ્રકાશ : હજી તમે નહિ માનો !

કાળી

કાળી રૂપાળી રામસુંવાળી પોળતણી રખવાળ,
જેલ કરે કુરકુરીયાં સાથે હાંકતી કાઢતી લાળ;
ખાતુડાં પ્રેમજા હાથે, જેણે છે ટીલવાં સાથે.

મા'કેરમાના ઓટલાને એક ખૂલે કાળીનો વાસ,
ઘાળી ભરી ફાળભાત લઈ જ્યારે મા'કેર આવે પાસ;
હલાવી પુંછડી જતી, ભરી ફાળ ફેરે લપાતી.

પોળની ખઠાર આવીને ચાટમાં ખાવાનું રેડાય,
કાળો આવી કુરકુરીયાં સાથે લપલપ કરતી ખાય;
રાણી છે પોળની કાળી, માતેડી કાયાવાળી.

ભરખોરે મા'કેર ઘેઠાં ઉંઘરે ગેહવી ધાય,
ઈંકણીની ચપટી લઈ તાણે ને વળી ડેલાં ખાય;
કાળી આવી સોડ સંભાળે, મા'કેરમા જબડી ભાળે.

‘ભેર મુછી’ કરી ધાપટ મારતાં પ્રેમભરી હરખાય,
ઘોડવાનું ઘોડાય નહિ, એક પુંછડી પટપટ ધાય;
કાળોની નીરવ ગાથા મુલે એક મા'કેરમાત્ત.

x

x

x

એક સવારે કાઢડી નીકળી મા'કેરમાની ખઠાર,
પોત મુકી રામનામ લેતી ત્યાં નીકળી મોટી હાર;
હલાવી પુંછડી કાળી, એકાકી ધાય અગાડી.

રોજ પ્રમાણે રાહ ભેટી કાળી મા'કેરમાની, હાથ !
ખાધાવિના ઘર સામું નિહાળે, મા'કેરમા ક્યાં જણાવી
વેળા જપોરની આવે, ટીકુડાં કાળીને ધાવે.

ખાજક પોજ તણું સહુ આવી, લડાવે કાળીને લાડ,
કાળીની આંખમાં આંસુ ભર્યાં કોણ સમજે કરજી હાડ !
ટીકુડાં કાળીનાં આંસુ લોવાને ફેરવે પામુ.

પંદર દિન વીત્યા પછી કાળી લેશ ખાવાનું ન ખાય,
એક સવારે ઓટલા ઉપર કાળી ડસકાં ખાય !
ટીલુડાં પ્રાણસવાયાં, માતાની ગોઠ લપાયાં !

પુંડરીક

શ્યામોજ્જવલ

૧

કાળા નલે ધવલ અક્ષર સ્હોય તારા—
ને અંધકારપટને ય ઉજળનારા—
શાં ચક્ર ગોળ ચમકે રચી લેખમાળા—
અર્થધ્વનિ અનુભવે જ ઝીલાવનારા !

૨

નીલાબ્રમાં ધવલ વીજળી શી ઝખૂકે !
કૃષ્ણાદ્રિમાં ઘુતિરસે નદી શી ધખૂકે !
ને ઇન્દ્રચાપશી મયૂરની નૃત્યરેખા !
શ્યામોજ્જવલા પ્રણયની શી વિચિત્ર લેખા !

૩

કાર્ણવ્ય માનવ-જગે અજવાળનારું !
શૃંગારભોગ તપ સર્જક સત્પ્રજનું !
ત્યારે મનુષ્ય વિલસે ઘુતિદેવ જેવો—
સોહિ રસાક્ષર જ ખાવનવીર એવો !

૪

કૃષ્ણતારુ, નેત્રોને, શ્યામોજ્જવલ મુહાવતા—
સાહિત્યને મુહાવે ને ! સંભવને રસાક્ષરો !

લક્ષિત

ધોળી કાજળ

ચેકુલ સુનીલાલ

૩

કકતી કંઠી પડતી હતી. ચાંત રાત્રિની નિમેષનતામાં કચચિત્ કચચિત્ ધોડાના કાજળા અને મોટરનાં શૂંઝળાં વિશેષ જાડતાં હતાં. ધોર અંધારે ભવાનકતામાં વૃદ્ધિ કરતું હતું.

છહેરના એક મલીચ ખૂણામાં એક અતિ સાધારણ આલ દત્તી. રાત્રે દસ જ વાગ્યા હતા છતાં મનુરવર્ગની એ આલમાં એક પલ્લુ દીવાનો પ્રકાસ દેખાતો ન હતો. વચ્ચે વચ્ચે બેશિતગિચે તળ પાસેની ખોલીમાં તાપલ્લાનાં બડકા દેખાતા હતા અને બાળકના નિઃશ્વાસ સંભળાતા હતા.

આ ખોરડીમાં એક બાળક બારણા તરફના ખૂણામાં ધતો હતો. બાળકની ઉંમર આગળે જ પાંચ વર્ષની હશે. તેની મા ચિંતાવર ચહેરે બેસી રહી હતી.

“મા, ટાઢ વાપ છે, બોલાડને !”

“બોલાડુ, હં, ” ગોમતીએ કીસનને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું, “માપા લેવા મળ્યા છે તે હમણાં આવશે, હં, ”

કીસન તરફે ધૂળતો હતો તેના ઘરોર પર ગોમતીએ મરનાં બધાં જ છુમડાં બોલાડી દીધાં હતાં. પલ્લુ ટાઢનું મોઝુ બજમલાને કંપાવી મૂકતું હતું. ગોમતીએ શેત્રે જ એક શહેલા છુમડાં ચિત્તવ કંઈ પહેલું ન હતું. તે મહાકુલીબને કંઠીની કંપારી કંપાવી ચૂકતી હતી, કીસનની આછીપાતળી પથારીની બાજુમાં રસ્તામાંથી વીણેલી હાશીની તાપણી કરી હતી જે મરમી સાથે પુષ્કળ છુમડાં કાઢી ધૂંમગારી રહી હતી. છુમડાંથી ગોમતીની અંબમાં પાણી આવતાં હતાં તે ગોમતી છુમડાંના ઊંઘાં લૂછી રહી હતી.

બારણું ઉપડતું અને ગોવિંદ અંદર આવ્યો. તેનું શરીર પલ્લુ રક્ષણ વિના ચમકતું હતું.

“ગોમી, હીં આપ્ર છે, ” આવતાવિંત ગોવિંદ હતાશ ચહેરે બોલ્યો, “તથ્થ રપિયા વિના કામગી ન આવે. ”

“તથ્થ રપિયા ? ” ગોમતીની આંખ કાઢી મઠ.

“ભાવના કમળી ! ”

“હે ધુમિર ! ” ગોમતીએ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

“બકારની કંઠીથી તો કરી જવાય છે.

“મારવાડી રપીયા ન આવે ? ”

“હવે એ મારવાડી પાસે બડકાં ? બલત લેચીસ, મુલામ મપચ. પલ્લુ તારી બેઠરમી રસ્તાર પાસે નહિ બડકાં. ”

“આ પ્રજા, ધું મરો. ! ”

×

×

×

“ ગોવિંદ ઊઠ ઊઠ, જોને કીસનનું શરીર તો ધોકે છે, ” મળરકે ગોવિંદને ઊઠાડ્યો. ગોવિંદ સફાજો ઉભો થઈ ગયો અને કીસનની પયારી પાસે ગયો. તેના હાથ, કપાળ અને પેટ પર હાથ મૂક્યો. કુમળી કળીના શરીરમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો. એ પુષ્પ કરમાવું હતું.

“ ચાર ચાર બાળકમાંથી એક મોટું થવા જીવ્યું તેની ચે આ સ્થિતિ ! ” ગોમતીથી બોલાઈ ગયું. ગોવિંદે ભવાં ઊંચાં કરી મુંગે મેઢિ જ આકાશ તરફ આંખણી કરી.

“ ઘરમાં પૈસાનું તો નામ નથી. ”

ગોવિંદ વિચારમાં પડ્યો.

કીસનની માંદગીમાં ગોમતીનાં બધાં ચાંદીના ધરણ્યાં વેચાઈ ગયાં હતાં. દિવસ છેડે ગોવિંદ આઠ આના મજૂરીના લાવતો તે તો ક્યાં ખરચાઈ જતા તે! સમજાવું નહિ. ડોક્ટરની દવા લાવવા મટે પૈમા ન હતા ત્યારે ડોક્ટરને ઘેર બોલાવવાની થી વાત !

શહેરના ખીજા ભાગમાં એક અર્ધજીવવાયલા કોમ્પાઉન્ડરે ડોક્ટર બની દવાખાનું ખોલ્યું હતું. દરરોજ સવારે કીસનને ખભે નાંખી ગોવિંદ આ દવાખાને જતો અને આજીજ કરી ચાર આનામાં દવાનું પાણી ભરાવી લાવતો.

તે દિવસે સવારે કીસનને લઈ ગોવિંદ દવાખાને ગયો. ડોક્ટરે ચાર આનામાં દવા આપવા ના કહી. ગોવિંદે કાઢાવાલા ક્યાં, કહ્યો, ખરે પડ્યો, પછી તુંડમિજીજ કોમ્પાઉન્ડર પીગળ્યો નહિ. ગોવિંદે અર્ધબેભાન કીસનને ફરી ખભે નાંખ્યો. તે ખીજા ડોક્ટરને શોધવા નીકળ્યો. એક ડોક્ટરને દવા આવી અને તેણે દવા આપી.

“ આમ જો, ” ડોક્ટરે થોડા રોક્કથી અને થોડી સહાનુભૂતિથી કહ્યું, “ ઊંઘરાની માંદગી સખત છે. આમ લઈ લઈને ફરજે તો જીતીએ પવન લાગશે...”

“...પણ શું કરું ? માઆપ...”

“ દરકાર લઈ ઊંઘરાની દવા કરશે તો બચશે. ખાવાનું શું આપે છે ? ”

“ રોટલો અને ભાડકું. ”

“ અરર, ઊંઘરાને મારી નાંખવો છે ? ”

“ એકતો એક છે, માઆપ ! ” ગોવિંદે હાથ જોડી કહ્યું. તેનું હૃદય ધડકતું હતું.

“ ઊંઘરાને દૂધ મોસજી એવું આપજો. ”

“ સાહેબ, પૈસા ક્યાંથી લાવું ? ”

ડોક્ટર કંઈ બોલ્યા નહિ.

“ માઆપ, તમે ઘેર આવી મારા કીસુને તપાસી નહિ જાઓ ? તમારો ઉપકાર જિંદગીમાં નહિ જીવું. ”

“ તથુ તથુ કહાકે દવાનો ભાગ આપજો અને અનાજ આપતો નહિ. ” ડોક્ટરે વાત ઊઠાવી.

ગોવિંદે હાથ જોડ્યા અને આગલા દિવસના પરસેવાના ચાર આના ડોક્ટરના હાથમાં મૂક્યા. ડોક્ટરે તે જાહીટના ખીસામાં સેરવી દીધા.

ગોવિન્દ આઘમાં પહેર્યો ત્યારે તેના પાંદડી પાંડુની ઓ લાલ રંગની મનમોહક
દી પહેરી આનંદથી રસતી હતી. આ જોઈ ગોવિન્દ ખિન્ન થયો. પાંડુની કમાણીનાં
વન ચોરો અને જમર કરતાં તેની ઓને કિંમતી વસ્તો પહેરતી જોઈ ગોવિન્દને
ચાર થયો:

“ એસા કમાવા એ પાંડુને મન રમત છે, ”

ઝોરડીમાં મથો ત્યારે ગોમતી રોટલા દીપતી હતી.

“ કેમ બહુ મોડું થયું ? ”

“ એસા ડોક્ટરે વધારે એસા મામ્યા એટલે બીજા પાસે જવું પડ્યું. ”

ગોમતી જોઈ રહી.

“ નવા ડોક્ટરે હોસ્પિટલે હાથ આપવા કહ્યું છે. ”

“ હા ? ”

“ હા, હા અને મોંઘાંબી. ”

ગોમતીને થું કહેવું સમજાયું નહિ. એટલામાં પાંડુના ધરમાં મંગીતની
મવાજ સંજ્ઞાઓ: “ પાંડુ અને તારા આજે આનંદમાં હાથે છે. ”

“ કાલે હાથ પડ્યો હતો, ” ધૂણાધી કહ્યું.

“ મેં તારાને સાદી પહેરી આપતી જોઈ. ”

“ આપણે ત્યાં બારી મૂકી મઝ, ” ગોમતીએ નાક મઢાવ્યું. “ કહેતો હતો કે
ઝોરડીની વર્ષગાંઠ છે. ”

“ પાણીએને કેટલું સુખ છે ! એસા મેળવેલો કેટલો સહેલો છે ! ”

“ ગોવિન્દ, દેતાવજો ન થા. એ તો આપણી પ્રામાણિકતાની કસોટી છે. ”

હોસ્પિટલે ખૂબે વાત આટલાવી.

“ મા ! ”

“ હોસુ ! ” ગોમતીએ હોસને ખાલે પોતાનો ગાલ આઠાડ્યો.

“ મને જુખ લાગી છે. ”

ગોવિન્દ અને ગોમતી અ-ધો-અ સામે જોઈ રહ્યાં. કોમને પાતું પથારીમાં કોડું
નાખી રીપું. મંદવાડથી તેની ઘડિયાળ ઢબાઈ મઝ હતી. તેનું તેજ છીડી મધું હતું. તેની
આંખોને અમરાર નાચ પામ્યો હતો.

“ થું કર્યું ? ”

“ રૂંધિયો ઉપાર ન મળે ? ”

“ ક્યાંથી મળે ! બધા ઝોળખીના પાસે લઈને મેડો છું. ”

“ મરવું પિત્તજનું રોકે વાસણ પજુ વેચાઈ મડું. છેલ્લી છેલ્લી તપેલી પથ
મઝ કાલે વેચો નાખી, ” ગોમતીએ હતાશ દમ કહ્યું.

“ હવે ભીખ માગવી બાકી છે, ” ગોવિન્દે કપાળ પર હાથ મૂક્યો.

“ ગોવિન્દ, કીમત ન ઘોડ, મીરજ રાખ. ”

ધોડી વાર ઝોરડીમાં છાતિ પ્રસરી.

“ જોઈ, એકાદ રૂપિયો ઉધાર મળે તો. ”

“ ગોવિન્દ બેદરકારોથી ટોપી માથે મૂકી અને ચોરડીમાંથી બહાર નીકળી ગયો. ”

“ શેઠ, એક અરજ સાંભળશો ? ”

“ શું છે ? ”

“ મારો છોકરો મદિ છે, મરણપથારીએ છે, દવાદાર માટે પૈસા નથી. એક રૂપિયો ઉધાર આપશો ? ”

“ જા જા, બીખારી, ” આજકાલ બીખારીનાં વહાણુ ફાટ્યાં છે.

“ શેઠ અને બીખારી નથી. એ તો વખતના માર્ગ નીકળવું પડે છે. ”

“ બોલવામાં બહુ સંકાપદાર લાગે છે, ” શેઠે મરકરી કરી.

“ શેઠ મળક શું કરો છો ? એકનો એક છોકરો છે... ”

“ બહાર જા બહાર, બીખારી, ” શેઠ ઉભા થઈ ગયા. “ બીખ માગવા નીકળ્યો છે અને શેઠ માથે બોલે છે ? જા ! ” શેઠે મુઠ્ઠી ઉગામી.

ગોવિન્દે કદી અપમાન સહન કર્યું ન હતું પણ ફરજ દેખાતર આ અપમાન સહન કરી લીધું. બીજી વખત આમ અપમાન કરનારને પસરી નાંખતે પણ કીસનના દિત ખાતર તેણે ગમ ખાધી.

બીજા એક બંગલા આગળ ગોવિન્દ ઉભો.

“ શેઠ એક દવા કરશો ? ”

શેઠ દિવ્યકા પર ચૂસતાં હતા. ગોવિન્દનો અવાજ સાંભળી શેઠે ડાખામાંથી ડોક બહાર કાઢ્યું.

“ શેઠ, નાનો છોકરો મદિ છે, દવાના પૈસા નથી, ” શું બોલવું તે ગોવિન્દને સૂઝ્યું નહિ.

“ પૈસા ન હોય તો કમાઈને લાવો. ”

“ પૈસા ન મળતો હોય તો ચોરી કર. ”

શેઠે બેદરકારોથી કદી લીધું પણ શેઠના ઉદ્ધા બે શબ્દોએ ગોવિન્દના મન પર બહુ અસર કરી. કંઈપણ બોલ્યા વિના ગોવિન્દ ચોટલા ઉપરથી ઉતરી ગયો. બીજો પ્રયાસ તેણે મૂકી લીધો.

એનાં પગલાં સાથે ગોવિન્દની વિચારધ્રેણી જૂદી જ. દિશામાં જતી હતી. શેઠની સલાહો ગોવિન્દનાં મનમાં અજળ પરિવર્તન કર્યું.

“ ચોરી કર, ” એમ બોલતો ગોવિન્દ ધર તરફ ગયો.

ધર જતાં અણગમત શેઠિયાવાળા બે શબ્દો જ ગોવિન્દ સંભારતો હતો.

રસ્તામાં એક નાની ચઢાની ટોટલમાં પાંડુ એકો હતો. ગોવિન્દ તેની નજરે મડમો અને તેણે દાંઠ મારી.

“ ગોવિન્દ, કીસન કીક છે ને ! ” પાંડુએ ગળવામાંથી રેશમી રૂમાલ કાઢતાં કર્યું.

“ નારે બાપ, હજી તો બહુ મદિ છે. ”

“ અરે, મરણ છોડો છે, ” પાંડુએ કૃત્રિમતાથી કર્યું. “ દવા કરે છે ને ! ”

“ ક્યાંથી દવા કરે ? એક બસો અઠર પાખી આવે છે તે પડે છે. ”

“ દૂધ આપે તો ચાલું. ”

“ જાણ, પેટ ભરી જમાવ તો નથીજ. ”

“ ગોવિન્દ, એવું ન કર, કેવો દેખાવડો છોકરો છે ! ” કીસનના વખાણુધી ગોવિન્દે મન અને શોકથી આંખ મીચી.

“ પણ જાણ, પૈસા વિના હું કદું ? ”

પાંડુની આંખે રમત રમવા માંડી.

“ સાથ ગોવિન્દ, ઘેર સાથ, ” ગોવિન્દની પીઠ ધામડી અને ખભે હાથ ચૂકી પાંડુએ કીસનની બતાવી, ગોવિન્દ વગર બોલ્યે પાંડુ સાથે ચાલ્યો ગયો.

“ ગોવિન્દ, મારી વાત મારી જા. ”

“ કંઈ વાત ? ”

“ જાણે શતે મારી જાથે સાથ, ” પાંડુ રસ્તા વચ્ચે ઉભો થઈ ગયો અને કીસે અવાજે બોલ્યો, “ તારા કીસનને બચાવે તારા હાથમાં છે. ”

“ હં... ” ગોવિન્દ વિચારમાં પડ્યો,

“ મારી સાથે સાથ, કીસનને દૂધ કુટ અને દવા બધું થે મળશે. ”

પાંડુએ કીસનને કહી ગોવિન્દ તરફ જોયું. તેના શબ્દોએ ગોવિન્દને અકળાવ્યો.

“ કીસન જેવા પુત્રને કમડવાનું પાપ...”

“ પાંડુ, જાણ પાંડુ, એવું ન બોલ, કીસન મારો...” ગોવિન્દનો કંઈ રંધાયો.

“ જાણે મોટી હાડ છે, મારે એક માણસ જોઈએ છે, મજબૂત માણસ જોઈએ છે, હું આવજો, તારા કીસનને બચાવે તો આવજો. ગિરંદીસરની કેપાણી જાણે નીકળી રહેશે. ”

પર નજીક પહોંચ્યા ત્યાંસુધી પાંડુ કંઈ બોલ્યો નહિ. પર પાસે આવ્યું ત્યારે ગોવિન્દે આજીજીપૂર્ણ અવાજે કહ્યું.

“ બાપ પાંડુ, એક મહેરબાની કરો ! ” ગોવિન્દ દવાખણે ગયો, “ કીસન-સવારથી બૂખો છે. એને માટે દૂધ બાવવું છે. આક આના આપજો ? ”

“ સે આ રૂપિયો, ” પાંડુએ બંડીના ખીમામાંથી એક રૂપિયો કાઢ્યો.

પર આવ્યું એટલે બેઠે ચૂપ થયા.

“ ગોવિન્દ, કીસનને બચાવે તો આવજો...” જતાં જતાં ગોવિન્દે બોલાવી પાંડુએ કાનમાં કહ્યું.

ગોવિન્દ નિઃશ્વસ ચાલ્યો ગયો.

આગર વધે ગોવિન્દે બોલીમાં પત્ર ચૂક્યો.

કીસનનું માથું બોગામાં સહ, બોમળી આંખ મીચી પ્રાર્થના કરતી હતી. ગોવિન્દના બચાવને પણ તેની એકાગ્રતા હવારી નહિ. ત્યારે ગોવિન્દે કીસનના પર હાથ ચૂક્યો ત્યારે જ તે કંઈકોને જોડી,

“ લાભ ! ”

“ હા. ”

“ મોટી પાસેથી ? ”

અનુકૂળ દેવયોગ

[વાર્તાકાવ્ય]

: : પ્રથમ લાવણી : :

જાણીતો ચોર જેસરો રત્નવસ્ત્રમળ
 પર તણી પાછલી દીવાન પર મંધરાને
 અપાકરે કળા નિજ રસો હતો અજમાવી,
 ખરીદ્યા કારણે સારંગદમ પોતાની
 છોકરી રૂખીના લગ્ન તણો, તે વખતે
 અંકમાં પાછલે માળ કુમારિકા અંદન
 રહી હતી ચિંતવી, અભાવથી નિકાના,
 નિઃશ્વાસ સાથ, પ્રેમનો માર્ગ નિજ અમુગમ
 કંઈકે કરેલો અંતરાયના વિષવિધ.
 બહુ સકન ક્યું તેલણે હતું ચાહીને
 તેની જ વપતણા અને ચાલિના તેની
 ધરવણા રંક પણ નહિ સ્વમાવના મોળા,
 વર્ણના માખમિક જાણ, છતાં આવેલા
 નીકળી, શાખથી સરોઈના, જનમેલન
 નામના મુવડને.

૫

૧૦

“ મને હદય ઠું આપી
 અહીં રહે, પ્રિયે, ” હતું એક દિવસ ક્યું એણે,
 અપાકરે આનગી મહીં મળેલાં તેણે,
 “ તે નથી, પરિસ્થિતિ કુટુંબની ગુજ્જ ભેતી,
 લાગતું ધન્યતાનેય મને, ત્યાં કંઈત
 તાલસ આપના કેવલણું ગુજ્જ ફિર પર
 ને વળી તાલસી માત અવાના ઘર પર
 છે સતત રહેલું ફરી-ફરીજ નિચારી
 સંતાપ થયો ગુજ્જ મર્ષ મર્ષ છે કેવો !
 નહિ શકે બચાવમાં જેલ તાલસ ભેડી,
 આણીને તને અલગાર ! હોય જો, અંદન,
 તાલસી મરણ તો, દહ દેશ આ છોડી,
 આપણે નિવસીએ દેશમહીં જઈ એવા
 અર્થ નથી આપણા રિવાજ, આપણી રીતે;

૧૫

૨૦

૨૫

સ્વજનની વર્તણૂક શુક, સદા સામાજિક,
 ને સમજી વળી શકનાર આપણી બાપા ૩૭
 જ્યાં હોય અણ્યાગ્રહિયા જ. મારી છે મતલબ
 કે તને કરીને કેદ થઈ આ છૂટી
 મુખ આપું શકે જે થઈ સાધ્ય મહેનતથી;
 ને આપું, સાથ તેહની, માલિકી મારા
 તન તણી, તાહરે હૃદય લઈ વેચાવું. ” ૩૫
 “ વણ કહે ” ચંદને કહ્યું, “ હું આનાકાની
 કરત આ તાહરે માન્ય સૂચન સ્વાભાવિક,
 જો હોત આવતો રનેહ મને નહિ આડો
 મુજ માત તણો, ધણી વખત જેહણે રસ્તો
 આપણા મિલનનો કરી આપીને રહેલો ૪૦
 છે લીધાં વહોરી વચન કહ્યુંકહુ. ”

જ્યારે

વારતાલાપ આ મુજબ કરીને તેઓ
 સમજવા બરાબર એક બીજાને મથતાં,
 ત્યાહરે રત્નવસ્ત્રમે, તેજ અરસામાં,
 ધડી રાખી એક યોજના પુત્રીના દિતમાં ૪૫
 આ સમી હતી: બાપજી કરીને તેનો
 અનુભવી એક જોળખીતો હતો રંડાયો,
 જેહને તેનું ધર કરી માડવા માટે
 જોઈતી મદદ હતી ઠોષ કુરાજ કન્યાની.
 તૈયારી બતાવી હતી તેહણે ભરવા ૫૦
 માગેલી રકમ, તે ધણા ગિતને મોટે
 તેહણે કહાવ્યું હતું કરગરી કે, જો
 એ હોય બાવતી વાત રત્નવસ્ત્રમને,
 તો હતું બહુ તે બેઉ તણ. જન સ્વાર્થા
 કરી વિચાર શકતા નથી પરાયા મુખનો, ૫૫
 ચોતાની સાધના મહો. બાપજી કેરી
 વધ હતી આંકડા તણી રમતપત્તાના,
 જે અણી સકાય અહુ નહિ પ્રસંગમાં આવ્યા;
 મુખ યથા તેહના દાંત હતા ચોડાક જ,
 ને વાગતણી જો વાત ઠોષને ખુચની
 તો જતો પુરાવો તેહ રહેજમાં તૂટી,
 ઠેમો મદદથી માત્ર રંજની થોડા ૬૦

કળાશ્વ તેહની ઉપર જોઈએ એવી
ચાલી ન આવી, છે કોણ શો કહી એવું ?
રોગને બાદ કરી ચક્રાય એ ઉપરસના
તો હતા પૂર્ણ ભાઈજીભાઈ નીરાંગી. ૬૫

જાહેરે જ્યાંવર તણો જ્યાંએ જાણ્યો,
મનસુઓ, ત્યાંહે કહું તેહણે, “ પ્રીતમ,
છે પાંચ પુત્રીઓ તમે જેરમાં ગીરી,
સોજાથી તમારા; નથી એક પણ તમને
સાંભરતી બાળ, મોટાજમદાર તમ મેલી.
કરતી ન એક પણ અગર આવચા છત્તા
અંતરે તમારે, મહં જ્યાંથી પરણી. ૭૦

શી મ અગર તમેને શું મ કહે છે લોકો
પીઠ ઉપર તમારી ? માત્ર બજા પૈસાનું
કરવાથી અર્થ શો સર્વો ? માદારા જેવી
જાણતી વાત સામાન્ય રીતે જે સ્ત્રી પણ
તે નથી ઉતરતી જેમ તમારા મનમાં ?
નવ કરી પુત્રનું મુખ બતાવું તમને
છે દીક પ્રજાએ કહું એક, જેને મન
જોઈરી માત્ર છે શાક બાળના જેવી ?
નાખીને મુલ્ય પર ઘણું તેહ પર તાળ. ૭૫

તમ સમા પિતાઓ નહીં વધારે જન્મે
આશ્વ કદાચ એકવો હરો ઈશ્વરનો,
કેમકે પિતાનું મુલ્ય પુત્રમાં દાખલ
વધુ પ્રમાણમાં થાય છે, નહિ પરનાવો
છે સમે તમેને મયા પ્રસંગો જેરા,
ત્યાં જૂત ભાઈજીભાઈ તણું વળગ્યું ?
નહિ પડે પર્મદ નામ પણ જોડતું તેને
જીતે કદી શો રીતે આપણી અંદર ? ૮૦

જરી જીવો વિચર કરી તમે પરજીવું એ કે
નથી વાન બાળક; ઉતરનાર નાદકમાં
પણ પર્મદગી પર નજર નાખતા પોલી,
હતી જેમ તેમ દીધી મને પિતાએ મારા
પરજીવી, તેથી છું જાણી દશાને આવી.
નહિ તમે માદક કંઈ સંભળો, લોકો
જે રૂમાં કહો તે પાત્રું મને સાંભળવું ? ૮૫

બહુ લીધું નલાવી આજ મુઠી ધીરજથી,
પથુ નથી રહેતી હવે લગારે ધીરજ,
જો નહિ સુધારશે, તમે સ્વભાવ તમારો,
આટલું કલા પછી, ઓ ચંદનના બાપા,
તો લખશ આસરો કુવા તણો હું, અથવા
પારીશ દેહ મુજ કોઈ બીજી તજવીજે
જે મને લાગશે કીક. મહારી આગળ
ભાઈભાઈની વાત કદી કરશે નહિ,
જો મને જીવતી હોય રાખવી. ”

૧૦૦

૧૦૫

“ તું છે ”

કહું રત્ન વડલા, “ કરી રહેલી વાતો
તાહરા મુખે, જે નથી પ્રદેશની તારા.
ધંધાની દિશામાં સલાહ સીજન કરી
આવતી ખપ મહી નહીં લગારે. છે જો
આપી જ દેવી આપણે આપણી કન્યા,
તો કેમ આપવી નહીં સાઈ ઉપજવી
તેહનું ? જેહ વસ્તુની હોતી નથી કીમત
પગ તણી નીચે તે કરતી રોજ અથડાયા,
કીકરા સમી ભાગેલ કોઈ ગાગરના,
અપમાન સહેતી સહુ મ તણા. ”

૧૧૦

૧૧૫

ન જવાને

તેહની સાથ વિવાદમાં દુરસ્ત જણાયું
ઉતરવું, જેહણે તકશત્ર પોતાની
રમ્યું હવું વણિકણુદિથી, રાખીને ખારી
અનુકૂળ, સગવડો ભરી જગ્યાવ કરના નિજ,
તે હતી પ્રાર્થતી નિય જવાને ‘ છટી ’
જડ જીવન ચક્રી તેહના, સદાયને માટે.
ધણી વખત ચેતી તે હતી એકત્રી બેસી,
ને ધણી વખત બોલાવી પુત્રીને પાસે
કહેતી, “ છે કેવું દુર્ભાગ તાહરું, ચંદન,
કે અવતરી તું અમ ઘેર ? તહારી માતા
નહિ આય આપી કંઈ શકે તને; લઈ બોલે.
જે તને રાખી રહી વધુ છે. કયમ નહિ
સમજું હું, યક સીજન દરદ અખજાનું ?
તું ભણે મને નહિ કહે, પ્રેમના અક્ષર

૧૨૦

૧૨૫

૧૩૦

અટપટા હોય છે, છતાં હોલનામાં તે
 છે કેંક નિપુણતા અને મળી, વરસોના
 કમણીથી ચક્રવત ધરી ઉપર જીવનની,
 નથી અનુભવી કું સજી અસર પ્રેમની સાચા,
 આજ્ઞા કું તેલની કરી સજી છું તરફિ, ૧૩૫
 જેલના પ્રેમની વિશય ચહેરે તારે
 છે વસી, મને છે પુત્રપ્રેમ તો વ્હાલો.
 જ્યાંહરે જ્યાંહરે જતો કું એકને જોતી
 ત્યાંહરે ત્યાંહરે શક્તી રોજી નહિ સાલવ
 તેલનું જોડવા નામ તદ્દત સાથે ૧૪૦
 નામની, હોત દાન તાત તણું પદ મારે
 તો હોત ક્યારની સજી પરણી છું એને. "
 ... ..
 પાશને જોધતો લીન મહી પેસારો
 કરી રહો હતો જોસલો માથું નિજ દાખલ,
 જન્યું એવું ત્યાંહરે, નસીબના કરચાથી, ૧૪૫
 જે નવો પડેલો એક જોધને પાછો
 મર તરફ ત્યાંથી જતો હતો જમખોલન
 તેલના મગજમાં વિચાર સાંભળ્યો એવો
 કે, જાઉં નાખી, માંહરી વ્હાથી ચંદનના
 ધરતણા પાઠણ હારતણી તડમચી, ૧૫૦
 ચોપડી કરેલી ખરીદ ગ્રામનો ફેરી
 " પ્રેમીના કાજળ " નણા; સવારે જેથી
 વાળતાં ચોક ખંડને શાદ તે કરશે
 તેલના પ્રેમીને, લઈ લાથમાં જોડા
 તે જશે તેથી, ખખડાટ થાય નહિ માટે, ૧૫૫
 જ્યાં હતો જોસલો પેટ સુધી પ્લેઝિયો,
 પત્રમાત્ર રહેલા વ્હાર । જાળને ઘંભી
 તે હોયો પામી આશ્ચર્ય-જરા ગમરાયો;
 જણુ ઘણ સ્વચ્છ, વાપરી સમયસચ્ચતા,
 મેતાની સૂત્રથી નવચ્છ જમલો પોતે, ૧૬૦
 ધસી ધીરે ધીરે, ચોરથી વણુ મુપજીલી
 રાખતો, આસ જણુ દહ રહેજ અલકારી.
 આવીને પાસ પુત્રની પેર લરકરની,
 જમરાજા નાખીને નીચે, જોડેલ જન્મે
 અને લઈ તેલના એક લાથથી પડી ૧૬૫

નેરથી પહોળા કરી દિશામાં ઉલટી,
જમવા સહુને કર્યો શોર ફળિયામાં.

સહુથી પ્રથમ તેહને જવાબ મળ્યો જે
તે હતો જવાબ તેહની પ્રિયા ચંદનો.
કરી શબ્દમાંથી વાકેફ તેહને થોડા,
પરિસ્થિતિ, કહ્યું તેહણે. રહીને અંદર
પકડવા તેહના હાથ વિના ભય પામ્યાં;
જે મુજબ ચંદને કર્યો અમલ. ને જ્યારે
હી પડ્યા સહુ ધરતણા અને ફળિયાના
ત્યાહરે હતો ખેંચાઈ રહ્યો ધરકાડ
ખદારથી મહી, પાંસળી સાય છોલાતી,
પ્રેમી ને પ્રિયતમા તણા બેવડા બળથી !

૧૭૦

૧૭૫

ન્યાયના દીર્ઘ ક્રમ યદી, ભર્ષા કંટાળા,
બચી જવા દારણે, કરી ખોખરો થોડા
ફેટલાઈ પડેશીઓ તણી સલાહ પ્રમાણે;
ને આપી સિખામણુ વળી ફેટલીક કડવી
જે તહીં જાગતી હતી તેહને, આવ્યો
ત્યાંથી એ ભલા ચોરને વિદાય કરવામાં !
જે માટે ધણે આભાર તેહણે માન્યો
સંજનનો તણે જે હતો યથા તહીં એમાં
એ ભવ્ય પ્રસંગ પર, પ્રસંગ પર અસાધારણ !
દર્શાવી ખુશી નિજ રત્નવસ્ત્રને દેવા
ત્યમ યત્ર, જેહવી હતી જવાની મરજ,
સમના ખાખમાં કુમારિકા ચંદનના;
જે મણી ધામધૂમથી દિવસમાં થોડા
તેમણે ઉગમ્ય દીપા જાગૃત્તએ પથ
જેહનો ત્યાં, બની લઈ એટલા ઓછા
નિવેદ સાથ !

૧૮૦

૧૮૫

૧૯૮

છવન, કવન અને ભાષાવિકાસ

[અનુસંધાન ગદ્ય અંકના પૃ. ૨૭૦ થી]

ભાષણના કવનશાળની અસંકાર અને રમઝરી શૈલીની પરાક્રમના નગાખ્યાન અને કાદમ્બરીમાં દેખાય છે. ભાષા અને ભાર એમાં અનેશ અગત્ય છે, અસંકાર અને શાવતી સુસંવદતા સહ વાક્યરચના અને શબ્દસંવરણથી ભાષણનું કવિત્વ દીપી ટીકે છે. મૂળના ભાવો તદ્દુષ શબ્દમાં અવનારય અને નવા એવા જ સાનુકૂળ શોજવા એમાં ભાષણની ખૂબી છે. નગાખ્યાનનાં સરોવર વર્ણનમાં આ પ્રકાર દેખાય છે:

કરે કલ્પના અનેક યેરે પૂરણ સર તે જોઇ;
શું ભણ ! અમરે ભણુ છે અમન પૂરણ તરી નિયોઇ !
દેવે સિંધુ મયન ત્યાં કાળો અમૃત તો નિમરીકે
શુભ ઈ ઉગમ રથાનક જોઇ બાહાં આણીને ભરીજો.
સિંધુ થયો સર અવકુ દીસે મિ મન સાથે દીધું,
જેહેનું જગ કાંઈ અર્થ ન આવે આ અમન તો મોકું !
શી દરિ જલ સાગરે સુએ છે સહી સર એ નવે ભવનું !
નારાયણ આપજો નારાયણે શું એ સર નથી વખાણનું !

કડવું ૧ નગાખ્યાન

તેજ કાદમ્બરીમાં-

ખડમ સિંધુમુખ સિંકનાકિ અપંકાર અપાર,
રકતચંદન મહિપુત્ર કાત્યાવની આકાર,
અજબશ યમરિ કરી ને શાજનીતિ સમાન,
જળણીક થું જલકી લવકુર કરિ સંતાન !
શર સમકિ બ્યાપત જળણી સમરજ્ઞિ સુખન,
રસ પાનર ચાકિ જળણીક પતાડા અભુન.

કડવું ૨ ભુ., પૃ. કાદમ્બરી

એમ કદમંબક વગેરેમાં ભાષણની ચકિતનાં ખીચનાં તત્ત્વો છે અને કાદમ્બરી વગેરેમાં ખીચેલાં તત્ત્વો છે તેજ રૂબણીના વગેરેમાં ભાષણની કવિત્વચકિત કાવલમાં જળણીક અને રસમય ઉદગારોમાં પરિવર્તે છે. અસંકાર ભાષણનાં રસમયક શૈલીને નિર્વહ દેખાય છે.

ઉભી રહેરે આકિરડી ! શું જોશલી પાંડાં જોશ,
તારી જાંબલીનેરે મેં જોગળી અવર નહિ જાની તોશ ઉભી.
મારે જોડી અંજોડીરે હાંકી મોગમોક,
સાધું જોખને ચાલીએ પથ આરોગ રાનો શાર ! ઉભી.

સતી ન સામું લાળીએરે નીચું જોઈને ચાલ,
પરપુરપથી વેગળા રહે તેની આંખડીમાં નહિ માલ, ઉભી
દાણુ લાગે આ દામનું, અહિં નથી કંસનો લાગ,
વણુપ્રીએ આવે નહિ આવે તો મારો ભાગ. ઉભી

પ્રત્યાદિ.

કૃષ્ણલીલા

રામબાળલીલા, કૃષ્ણલીલા, દાણુલીલા, માનલીલા વગેરેમાં બાલકુના હૃદયની
આદ્રતા રહેજે જણાઈ આવે છે. પ્રસંગોમાં અવતરણ, પાત્રોના હૃદય સાથે એકીબલન
અને તેને અંગે નીચળતા ઉદ્ધારો, આ કાવ્યો અને ઊર્મિ કાવ્યોમાં છે. અસર
અલંકાર કે ઉચ્ચ કદખનાથી થતી નથી પણ એક જ ચિત્ર ઉપસ્થિત કરી તેનું તદ્દરૂપ
વર્ણન અથવા ભાવલેખન કરવાથી થાય છે. અહિં ઉછળતો આવેશ નથી. પ્રેરણાના
મોજા ખગલગત્તા નથી પણ તેની મીઠી લહરીઓથી કવિ અન્તરાસ્થા અનુભવતાં
ભાષામાં તે તે પ્રેરણાની લહરીઓ અવતારે છે. આમ કરવામાં કવિનું હૃદય પણ ડાલે છે.

બાલકુના રક્ષિત્વી વિવાહ, સત્યભામા વિવાહ, મુદામા ચરિત્ર, ઉષાકરણ
વગેરે વિભાગો કથનાત્મક છે. કથનના હેતુથી લખાયા છે. કવિએ એ હેતુ જણાવ્યો
નથી. લખાણમાં ચમત્કારિત્વ કે રસપ્રવાહ નથી. કોઈ કોઈ વાર આછી આછી ઊર્મિ
દેખાય છે. લેખિતી છેક લુપ્તી નથી તેમ રસભરી નથી. ચોખ્ખ સ્થળે બાષામાં પ્રવાહ
છે, ઉભરો પણ છે. સત્યભામાનું વર્ણન કવિએ કંઈક આલંકારિક શૈલીમાં કર્યું છે—

અંચલ નયણી શશીધર વણી અધર જશાં પરવાલી,
દંતકલી દાઢેમની દીસે ચિત્રલંકારી બાળી;
વેણી વામુકી નામ જાણીએ ભ્રમંડળને આપ,
કંજુમીવા મૂંઢ જશા ભુજ ઉતારે અતિ આપ.
જાડી નાભિ અનુપમ કટિતટ પગ તે કદલીરતંભ,
ચાલતણે ચટકે મન મોહે અતિ ઉર્વશી રંભ.
તિલોત્તમા મેનકા લાજે દેખી તેહ પૂતાચી,
અવર ઉપમા કોની દીજે જણે તેની દાસી.

પદ ૩૪૬

રસપ્રવાહ

રસનિષ્પત્તિ કરવામાં બાલકે કરણ, વત્સલ અને શૃંગારમાં ઝંપલાવ્યું છે. અદ્ભુત,
વીર અને હસ્યની આછી આછી ઊંચ ઉરાડી છે. નંદવિલાપ અને ઉદ્ધવાગમનમાં શોકનો
સ્થપી ભાવ આછી કરુણ; દાણુલીલા, માનલીલા વગેરેમાં શૃંગાર; શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલા
અને રામબાળ ચરિત્રમાં વત્સલરસ પૂર્ણ રેડ્યા છે. નૃગાખ્યાનમાં શૃંગાર અને કરુણ
ને છે. રામવિવાહ અને જલધરાખ્યાનમાં અદ્ભુત રસ છે. હરસંવાદમાં શૃંગાર અને
દુર્વાસાખ્યાન તથા કૃષ્ણવિદિમાં કરુણની ઝાંખી છે. રક્ષિત્વીકરણ, સત્યભામા વિવાહ
વગેરેમાં કંઈક વીરરસ દેખાય છે.

કરુણ—

કરુણરસ નિષ્પન્ન કરવામાં બાલકે પાત્રોનાં હૃદયની બાળતરનો દાહ દાખવ્યો છે,

હવેતલકર્મથી નીકળતી બાલજીની ઝીંસ આનંદ છે, ઉપલક્ષિત નથી. એનું હૃદય રૂઝું અધું અને વાહુડીમાં ટપકવું ગધું. રસ રેડવામાં પ્રેમાનંદની કલા નથી. કલાકારની સૂક્ષ્મદષ્ટિ નથી, વિરિધતા છે.

બાલજી રસમંકર્તિ પ્રેમાનંદની જેમ કરી શકતો નથી. નાગદમનના સમયનો કશું અને મધ્યયુદ્ધ સમયનો વીરરમનો પ્રસંગ ખૂંચીથી છોડવી હા તેણે વત્સલ રમને સ્થાન આપ્યું છે. ત્યારે પ્રેમાનંદે તે પ્રસંગ ખૂંચીથી અણેખ્યો અને દોષપ્રસિદ્ધ નાગદમનનું કાવ્ય સખ્યું. સમયોચિત માતાના હૃદયની કાવક રિધિતિથી કેવળ જસોદાને રહતી બતાવી નથી પણ વાચકના હૃદયને રડાવ્યું છે. પરંતુ કૃષ્ણમુખે આ પ્રસંગે વાંસળી વચગાવી જસોદા તથા જોપના હૃદયમાં કૃષ્ણ વિદ્યામાન છે એવું આસ્વાસન પ્રેરી ખીરજ આપી કરજુના શોકભાવમાંથી હર્ષમાં અવતરણ કર્યું અને એ જ વખતે કાલીવનાજ સામે યુદ્ધના ઉત્સાહભાવને પણ સાંપ્યો.

જેમ જોઈને ધીરજ આપણ દરિએ લીધી મોરલી મુખ,
નિજ બહતને આનંદ પમાડવા જગાડવા સર્પ કાળી.
ધોર નાદે અદુવર વાહ પીગર પીગ દાળી.
ચોંકે દોડે તે ઘણે પહેતિ ધાહ મજની નારી;
બાહ વધામણી વધામણી કુચળ છે કેવ મુરારિ.

× × ×
ગીત ગાય તજ સુંદરી સુણી નાદ મુરબિ દીસે
જગમાં જુએ જોવાળીઆ કંઈ કરતાં કૃષ્ણજી દીસે

× × ×
તે ધોર રાખને સંમળી બહડો ઉડ્યો નાગ કાળી.
રૂએ નાગજી નેહે બરી બાળકનું સું ધારો ।
કેમ છતરો એની મારવી ? સુણી વાત છતરો જાશે.

પ્રેમાનંદ : દશમ

આવી રીતે ધડીમા જોપજોપીના આકંદથી શોક, વેલ્લુનાથી હર્ષ, કંઈક ઉત્સાહ અને એ જ નાટ્યી કાલીવનાજનું ચમકવું અને તેથી ત્યજણીઓમાં લલ અને કૃષ્ણની નિર્ભયતા એમ વિરિધ બાણલેખન કરી પ્રેમાનંદ રસમંકર્તિ કયો જાય છે. ત્યારે બાલજીમાં આ પ્રકારની તનમયતા અને રસમંકર્તિ નથી.

"વગો પ્રેમાનંદ કરજુના પૂરજોસમાં ઝપટા નાખે છે. જાડ, ચેતન વગેરે નમામને રડાવે છે. પાતળ શેમેશીમાં શોકનો જાવ રડુરો દેખાડે છે ત્યારે બાલજીનો કરજુનો વર્ણ હાહરો હતાં ચીતળ છે. એનો કરજુ એના હૃદયમાં ટેલાક અંશે રહી જાય છે. એના કરજુથી કેવળ પ્રુખો અને લતાઓ રડે છે, તેમ સંપૂર્ણ અસર કરત મહે જેવતાંની સદાય પણ આવારક લાગે છે.

નળાખ્યાનમાં બાલજી દયમંતીને રહતી સંજાગાવી છે. નળને જેવી કરી રીતે સંભાળે તે વર્ણવ્યું છે. ત્યારે પ્રેમાનંદે દયમંતીની વિકટ વનમાં શોકપરિણત અવસ્થા

ચીતરી તેની પ્રતિ દયાભાવ વાચકના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કર્યો છે. બાલજી દમયંતીને વિલાપ નીચે પ્રમાણે કરાવ્યો છે:—૧૦

હો માહર નાથજી ! કાંઈ ગયા રે, કુને એકલી મેહેલીને વન રે ?

વજ્રપે' કહિન તે કયમ થયું રે વાહલા તમારું મન રે ?

નગરા ! નગરા ! ઓયરે રે.

આમ પતિના સ્વભાવના પરિવર્તનથી શોકોત્પત્તિ વર્ણવી લગ્નસમયે એકબીજાને અપાયલા વચનની સ્મૃતિથી આ શોકની અભિવ્યક્તિ કરી છે:—

ચોરી મહિ જે હથું રે, એક આપણું ચિત્ત રે,

તે જૂઠું નવ કીજીએ રે, શું થયું જુજુહિ ચિત્ત રે ?—નગરા૦

એકલવાઇ દશાથી ભયદર્શનથી શોકભાવ યોધ્યો છે:—

આ વન ગહન બિહામણું રે એકલી અબળા દેહ રે,

કોઈ પૂરવ ભવતણું રે કયમે ન આવે છેદ રે--નગરા-

પતિની દુઃખી સ્થિતિની કલ્પનાની સ્મૃતિથી એ જ ભાવ વૃદ્ધિગત કર્યો છે:—

માહરું દુઃખ મુને છે નહિ રે દુઃખ તમારું થાય રે,

આક્યા જઈ જુવારા બેસરો રે કોણ ચાપરો પાય રે ?—નગરા૦

પ્રત્યાહિ

કડવું-૧૭-પ્ર. નગા૦

ઉપર કડવું તેમ અત્ર પ્રેમાનંદની રીતિ અનેરી છે:—

રસનાથે નામ જ નજનથું મુખ જ પતી રે જન્ય

શુદ્ધ નથી ચરીરની ભાંજે કાંટા પાય—વૈદરબી૦

રોષ રોષ રાતી આંખડી ખુટયું આંસુનું નીર,

નયણે ધારા બે ઝરે વહે અંગ રૂધિર—વૈદરબી૦

હોડતાં તે આખડે, પગમાં વાગે ઠેસ,

આલંતી ઉભી રહે, ભરાયે કરિ કેશ - વૈદરબી૦

જ ઉઝરડા પડ્યા ધણી વહે શોણિતધાર,

નજા ! હો નજા ! બોલતી બીજને નહિ વિચાર—વૈદરબી૦

ચાક્રલ દીઠે વાટમાં વેદરખી પૂછે ધરી વદાલ ર,
નૈવધનરેલ વાટે મળ્યા ! છે તારા જોવી માલ ર—મૂલી.

૫૭ ઉંચા દુખને તારી ગળને ગળ ઝગરે,
તરવર જો મહારી વતી કહી દીસે મૂળગ ર—મૂલી.

તર ઉતર આપે નહિ તેમ તેમ રાખી રાય,
પુષ્પમયોદે જ્યારે પરદર્શી થયુ થયાં સર્વે દાય—મૂલી.

આ રીતિ બાલજી પશુ મહી છે.

સિંહને દેખી રથામા કહે છે તેં દીઠે કહી નગમૂપ !
સુંદર ને સોદામણું જે મન્મથ જેવું રપ !
અથવા બક્ષ કરોછ મુજને દુઃખનો થાય નાથ,
એકવું કહીને આગળે ઉભી મુશવતિ કરે પાસ.

પર્વત ખતિ ઉંચા દેખીને જમને કરે પ્રજામ,
ત્રિરિરાજ ! કંઈ જાતો દીઠે તેં માદરો રથામ.

૩૩૫ ૧૦-૫. નજા.

પરંતુ આ બે અવતરણો સરખાવતાં જણાશે કે પ્રેમાનંદની દમવંતી જે સંબોધન કરે છે તે ચિત્રાની અને નાગની કદિ સમાન હોવાથી, ચાક્રલ અને નાગની વચ્ચે થરખી હોવાથી, એક બીજાને સમાન જોતાં ચિત્રાનું અને ચાક્રલનું ખ્યાન નાગપ્રતિ બેંચાનું દેખ તેવા વિચારથી કરે છે. એટલે બે રસાશ્ચરિત્રે લાગે છે. બાલજીના સંબોધનમાં, સિંહ નાગના મન્મથ જેવા રૂપથી તેને જોવા આકર્ષાય એ રથાને બાજનું નથી કેમકે સિંહપતિને માનવરૂપનું જ્ઞાન દેખ એ સંબરણું નથી. ને અહિં નાગના રૂપનો ઉલ્લેખ સાધવાનું રથાન નથી. સિંહ પ્રત્યુત્તર ન આપે તો પોતાને ખાધ જ્યાં સિંહને દમવંતી વિનવે છે એટલું બાલજીની દમવંતીને દુઃખનું જ્ઞાન છે. ત્યારે પ્રેમાનંદની દમવંતીના હલનતી રિધતિ એટલી શાકથી પૂર્ણ છે કે તે પોતાનું બલિદાન દેવા જેટલું પશુ જ્ઞાન નથી. એટલું પ્રખળ દુઃખ છે અને કાંઈ ભરતર નથી દેવું તેથી રડી જાય છે.

અમર પત્નીસી અને નંદનિલાસમાં પશુ બાલજી અને પ્રેમાનંદની કસોટિતિ જોવા જેવી છે. બાલજીના જેટલું પ્રેમાનંદ લખ્યું નથી. તેમ પ્રેમાનંદ જેટલું અસરકારક બાલજીનું નથી. બાલજીમાં અંતરના ઉત્ક્રાંત અને અગત્ય નથી. એણે તો જોઆસ વગેરે જુઓ એ નંદને ધેર કરેલાં કામને મૂળ કારણ માની તે કામ જુઓ રવેન્દ્રાથી કમું હવું એમ જાણી, જો તે કારણથી જુઓ જેવા મહાપુરુષને યાદું લાગ્યું દેખ તો તેમાં દેખ જુઓના છે ને પોતાનો નથી એમ જુઓને દોષિત જાણી, પોતાની જાણી અને નિર્દોષતા સિદ્ધ કરે છે. એથી નંદનું હલન છુટું દેખાય છે. અને પિતા પુત્રમાં હલનમાં અંતર પડ્યું દેખાય છે.

શા માટે નથી આવતા રે ? કાંઈ કાઢો અમારો વાંકજી;
રહેશે તો અમારું શું આવશે ? તમ પ્રત્યે અમો શંક,

- મારા જીવન સાડકા.

મેં તમને ક્યારે કહ્યું ચારવા જાઓ ગાયજી ?
રમવાની ખતિ જતા ધણ્યે વારતી માય. મારાં
શીકું સ્વે ઉપાડવા ધણ્યે કરતા રીસજી,
પોતાની ધગજી ઉપાડ્યું અધ્યું અમારે શીશ. મારાં
ધત્યાદિ

ત્યારે પ્રેમાનંદના નંદ અને કૃષ્ણનું હૃદય પરસ્પર સંલગ્ન છે. વત્સલભાવથી
સંરક્ત છે. અન્યોત્પન્ને તજવા હિંમત કરી શકતા નથી. પિતા પુત્ર વિના રહી શકતો
નથી. પુત્રએ પિતાને ત્યાં આવવું જ જોઈએ એ નિમિત્તના અતિ સ્વાભાવિક ઉદ્ગારો
પ્રેમાનંદે નંદમુખે કદાવ્યા છે:

એ શું ખોસો છો શામળા ! યેણે યયો રથજોડ,
પાણી મહથ કીધું નથી વહુ જોવાનું કોડ. એ શું
વિજી વિચાર્યું નવ ખોલીયે, હસે દુરિજન લોક,
નથી લીકું નથી સાંભળ્યું પુત્રનું સગપણ કોડ. એ શું

આમ પિતાનો ધર્મ સૂચવી, લોકની હસારતનો બપ બતાવી, પિતા પુત્રના
સંબંધની સૂઝિતો અસંભવ કાખવી નંદનું હૃદય સૂટવું બતાવ્યું છે:—

ખીજ વાર ધરજે હબ્યા પાડે નંદજી ચીસ.
નંદ ગોવાળા વલવલે, નીસાસે કાટે પહાડ,
રોયા ગગને દેવતા, રોયા વાડીનાં ઝાડ.

આમ નંદની શોકમય સ્થિતિ વર્ણવતાં જસોદાની હૃદયપ્રાપ્ત સ્થિતિનું બાન
કથવર્તા, પોતાની પુત્રરહિત સ્થિતિથી હૃદયનો આઘાત બતાવે છે:—

જસોદા કેમ જીવશે રે સાંભળી કારણ વાત ?
રોષ રોષ ખોસે આંખડી રે કોણ મહેરો તેના હાથ સુંદર
વિશ્વાસઘાત કીધો મુજને રે હું દુર્બળનો આધાર,
લોક કહેશે મુને વાંઝીયો રે મારાં ફરી દેવાયાં કાર. સુંદર

આમ રૂદન કરતાં છેવટે ફરીથી વિનવણી કરવામાં કૃષ્ણની બાહ્યાવસ્થાનાં કાર્યોની
સ્મૃતિ કરાવી કૃષ્ણ વિના તે સર્વની નિરાધાર સ્થિતિ અને અનુપયોગિતા દર્શાવે છે:—

ચાલ શામળીયા ! ધેર જઈએ રે એવા કહિન નહોર ન યજીએ રે.
કેમ બોધન વનમાં ચરશે રે ? ગાયો છું વિના હીસી મરશે રે
કોણ સીકું સાંકડીયે ધરશે રે ? કોણ જોરસ ચોરી કરશે રે ?
ધત્યાદિ

“ખિચારો ગૃહદેવ !”

દીરાલાલ નાભાવદી

‘શું’ પોતીયું ફાડી આપ્યા ! હું એમ ક્યાં કહું છું ? તમે ફાડી આપ્યા !

ખાતું લેવું જ સમજો છો ! એમ કેમ કરતાં ફાટ્યું ! સંધિ આપવાની ક્યાં ના પાડું છું ? લાલો બહાને બીજું પહેરી શ્વેત ! શું વાત કરો છો ? એકે ય ચિલકમાં નથી ! એકાદ વધુ શખતા હો તો ! હમણાં તો એ ફાટેલો ભાગ પાટલીમાં પહેરી શ્વેતને ! આ અમે ય ફાટીલાં સુમડાંથી નથી ચલાવી સેતાં ! નથી ચિંધરાસ્તો ! ક્યાંય જતાં ય વળી સારમ આવે ! તદમારે બાપધમોને શું ? .....

‘આ હું એમ કહેતી..... બચ્ચું સંભળો તમારે ને ! ત્રણમાસ વાર તો મોલી દોષમ ! છામનો કુચો પશુ વળી . ...તેવો..... પશુ જવા દે ! વળી કહેશે કે મોલ મોલ ક્યાં જ કરે છે !.....શ્વેત ! કહેવતી જ રાદ ભેતા હતા ! પીઠ ફેરવી મેલ ! ચ્હારો વાતે ય પુરી સંભળવાની ક્યાં કુરસદ છે ! આ એમ કે નવાં સુખાં ક્યારે ખપાવી દેશે ! હા ! હું પશુ ક્યાં ગયાની લેવાની ના પાડું છું ! આ તો એમ કે ક્યાં જવું કરવું હોય તમારે આવાં ત્રાસાં જેવાં અને વળી તમે જ કહેશો કે ચિખારણુ જેવી ક્યાં કરે છે !.....

‘શું’ કહે ! અરે આને જ જાણે તો ! રસોઈને ! અરે એ તો આવીને ભાગ પાટલીમાં બનાવી દણ ! ચ્હા ! હમણું જ પીવી છે ! કાણ ના કહે છે ! હમણું જ.....જરા આ વાગ સરખા કરો લખ, બનાવી આપું ! ચ્હારો તેસનાંખાનું પશુ સુત્રો મધ અને આવા રીંજ ભેજા ઉડતા વાળ કંઈ દીઠ લાગે ! જરા તેલ તો નાખી લઉં ! તમે એટલામાં રહવ પેટવી ન આપો ! ખાલી ચ્હાનું પાણી મુઠી રાખે એટલામાં હું વાગ દોળી લઉં ! કાઠવાર હું ઘરમાં ન હોઉં ને, ત્યારે તમને જરાય અજવા ન પડે તે માટે તો સરવાળી અભરાઈ પર જ ચ્હા ખાંડના ડબ્બા... એટલે તમને ખાંડ નાખવાનું કહેવાનો ચ્હારો ઈશિયો ન હતો.....મસ હવે જરા જ વાર.....શું ? પાણી ઉકળવા માંડ્યું ! રહવ બધું જોરમાં સ્વગાઓ હશે ! વળી શાસવેદ યજ્ઞ રહેશે ત્યારે તમે જ મુમ મારશો !.....

‘લે વળી ! નાડું ક્યાં જવું રશું ? કહે એ ને કે ઉતાવળ હોય તમારે બમણું જ વાર લાગે ! ચ્હા કસ થઈ જવા માંડી ! કુષ નાખી, જાળી ને કપ કરોને ! ત્યાં તો હું આવી જ પડેયું છું ! આજ તો ચ્હારે જ તમને ચ્હા બનાવી પારો હતી પશુ એક તો વખત જોડો ! તમને વળી એમ થયું હશે કે બધું જ કામ..... પશુ હુંએ ક્યાં નવરી મેડી છું ! અસ્પર્શ મદદ કરતી એ તો.....શું ? ચ્હા એટલામાં પી લીધો ! કેમ કેમ પી મયા ! ચ્હારો કપ બહાર ન લેતા આવો ! હું કમળું બહારી લઉં.....એ તો એક રહેં રાખી મુઠવું કવું. એમ પકાં ન બનીએ

તો તો ત્હમે મ્હારી રેવડી ઘણાઘણું જ કરો ને ? સ્થો ઉભા શું રહ્યા છો ? બારીઓ તો બંધ કરવા મડિાં । આ અમને તો ધર કામનો જરાએ કંટાળો ન હોય । આ તો વખત ઓછો અને વેપ ધણા । ત્હમને યરો કે બધું જ કામ ત્હમને સોંપ્યું । બાકી મ્હારું ચાલે તો ત્હમને રજ જેટલું કામ પણ ન જ સોંપ્યું । હા હા । મ્હારે ક્યાં વાર છે ? આ તૈયાર જ છું ને !.....

“ ગમે તે દુકાને ચાલો ને । ક્યાં આપણે હાથી ઘોડા ખરીદવાના છે । વધુ નહિ તો બે લુગડાં, હાલ તો.....ત્હમારું ઘોતીયાં ને ? જરૂર તો છેરતો ! પણ હમણું સવડ ન હોય તો વળી આવતે મહિને.....સ્થો । ત્હમે વાત કરતા હતા તેવી ડીઝાઇનની સાડી પેલી.....આ તો ત્હમને ગમતી હતી તે વાત કડું છું..... ધડી ધડી આવવું ઓછું । ત્હમારું ઘોતીયાં તો હું ઘરે જઈને સંધી આપીશ ને!.....

‘ શું આઠ થઈ ગયા ? મુઓ વખત પણ ક્યાં ગયો છે એ ખબર પણ નથી પડતી । હું એમ કહેતી હતી કે થોડો થોડો નાસ્તો બંધાવી લીધો હોય તો.....હું ક્યાં રસોઇની ના પાડું છું ? આ તો એમ કે રંધાવ ત્યાં સુધી ત્હમારે થોડો આધાર.....બાકી મ્હારે તો.....હા । શેર શેરનાં પડોર્કા જ બંધાવી સ્થોને.....લાવો લુગડાં પડોર્કા બધું જ હું હિંચકી લઉંશ । તમે ફક્ત “ બેબી ” ને જરા હિંચકી લેશો તો ખસ.....

‘ એટલામાં સ્હાડા નવ ? મુઓ વખત તે ક્યાં ગયો છે ? શું કરીશું ત્યારે ? મ્હને રસોઇનું આગસ છે એમ ન સમજતા । આ તો એમ કે રંધારો ક્યારે, જમણું ક્યારે અને સુષ્ટું ક્યારે ? અને એક દિવસ નાસ્તાથી ન ચલાવી લેવાય । રાતનું તો વાળું કહેવાય ને ? મ્હને તો નાસ્તાથી ચાલશે । હા । ત્હમને જ ન ચાંદણું હોય તો વળી બે બાખરી ટીપી આપું.....’

‘ સ્થો । એટલામાં ઉંધ પણ આવવા માંડી ? સુખવાસી જીવ તે આનું નામ । અહિં આખો દિવસ વેતર કરી કરીને મરીએ । સુવું હોય તો ઘાલે । પણ પડ્યા પડ્યા “ બેબી ” ને હિંચકા નાખતા જાઓ એટલે હું જરા વાસણ ગોઠવી લઉં ।

‘ હજુ તો ત્હમારું ઘોતીયાં સંધવાનું કામ બાકી રહ્યું છે । આ ત્હમે તો ધોરના માંડ્યું । હું તે રાં.....ક્યાં ક્યાં પહોંચી વળું ? કામનો તે કંઈ પાર આવે છે.....’

પાઈઝાનો મિનાર

: ૧૫૫ :

મિનાર ! સમતોલતા કદિ ન છું ત્યજે તાહરી,
નમેલ ગુજ એક પાસે સડે અંગ છે તે છતાં.
લાલે જગત દુઃખ ભર થકી નસ યાતા હિસે,
સ્થિરત્વ કદિ ખોય ના તદપિ ચિરાતું સંજનો.

રજનીકાન્ત મોદી

ચ બ ર કી યાં.

દિવિજનયાદ કુરતમણ મહેતા

પ્રશ્ન—વેશ્યાઓ! અતે કુળો! એકબીજાને મળતા કેમ છે ?

ઉત્તર—એટલા જ યકી કે એ બંનેનાં શિષ્ય કનનવંત જ ‘પાકો’ બનવાનો હોય છે, અને ઉઘા બાદ ખીચી તીકચ્યા પછી એ બંનેનાં હૃદય પડે કદી ન સહચારી ચોલાના ગ્રાહકોને ખૂબ જ સહચારનો હોય છે.

વારંસરે પાસડી નીતિ પર પ્રહાર કરવા પહેલાં આ બે વાતનું જ્ઞાન આણુમને
હોવું પડે કે: પાપ કેટલું સ્વાભાવિક છે અને અસાધ્યતા: કેટલી પાપી છે ।

એક દિ જાણ નવ શોખીન મુવતોને પૂજવામાં આવ્યું કે બીના સાથ વિના
પ્રથમ એકો નાચે તો લે મું નથી શોખીનો !

अथवा सुवर्दीये रिमिह अरे अट छितर आपणे: " हा हावे, पक्ष जखे
पोंछां निमानो भार नायतो होय तेवेस्तो ! "

માનવજાતનો આખો ઇતિહાસ તપાસી જોશો તો સ્પષ્ટ જણાશે કે સંસ્કૃત
ધર્મે જીવનધર્મને જીવાડવા બદલે તેને પોતાની અંદર મૂંઝગાતી લજ્જા કરી દીધો છે.
'પ્રભુના ધર્મ' ના નામે 'મનુષ્યનો ધર્મ' પણ માર્યો ગયો છે. 'પૃથ્વીનો ધર્મ' ન
પરચારી ગયો છે અને 'સ્વર્ગનો ધર્મ' લોકોને નધારી રહ્યો છે. મનવામાં મળ્યો
છે એક 'દરનો ધર્મ' અને ધર્મનો દર.

જીઓ ૫૩૦ વિચાર કરવામાં હોયિયાર હોય તેના કરતાં ૫ પુરોત્તે વિચાર કરતા ગ્રામી મેલવામાં જમણે ૪ હોયિયાર હોય છે.

સાહિબનરીના ^x એ મોટા યોર: એકને ^x અને અઘણસની ^x ચોરી-બીજને એ
ચોરીને અઘણસ: એક કજાચોર-બીજે ફુનચોર: એક મુથ્યોર-બીજે કોતિ:ચોર:
એક કજાના અપરરખાં શરો-બીજે અપરરખુની કપામા પૂરો: એક અપરરખીય-
બીજે અનિવામ!

અમીરું^x યૌવન વર્તમાની ફરિયાદ કરતાં યાકતું^x નથી. અશક્ત મહાપત્નિ^x
મુલમળની ફરિયાદ કરતાં યાકતું^x નથી.

જમે એવા જાણના અજાણના પાણી મનમાં મતા તરુણી તારેલી બજારને કહી
 ૧૪ સંજારીએ 'કુદરત' કહી યોગજાતી છે ખરી ।

‘આકરણ પ્રમાણે લેતાં, સ્ત્રીઓ તે જાણે ‘રાજસમૂહ’ છે અને તેમણે ‘અથ’
‘નીકળી ન શકે’; એટલે એમને તમે જને તેટલીચાર વાંચો તો જે મુલક ન સમજી શકો;

આશીર્વાદ પ્રમાણે સેતા, પુરુષો તે જાણે ' વાક્ય ' છે કે જેમણી ' પુરો
આશીર્વાદ નીકળી શકે ' : એટલે જેમને તમે એ જ વાર વણિ તો મેં જટ સમજી શકો.

(જોશીદાર) એટલે 'ઉપમાર' નું 'બીજ' નામ: ઉત્તર વજમાના પ્રદેશ-
વાની સંપ્રદાય અને સુવંશવ્ય ઉદ્ભવી વિદ્યાર્થી.

મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો

કુ'ગરશી સપદ

—યુ. પી. : સંયુક્તપ્રાંત—

આ

આ અને અયોધ્યાના નેડીઆ પ્રાંતો બિહારની પશ્ચિમે છે. હિંદની વચ્ચેરચ્ચ આવેલા મોટા મેદાનના બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલા છે. આ પ્રદેશમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને સર્વેથી વધારે પ્રસિદ્ધ શહેરો આવેલા છે. મુસલમાન સામ્રાજ્યનો એ પ્રદેશ મધ્યમાં હોતો. મુસલમાન અને હિંદુ સ્થાપત્યની ઉચ્ચ કળાથી આ પ્રદેશનાં શહેરો બારે તરફનારેલાં છે. હિંદની સંસ્કૃતિનો એ પ્રદેશ હૃદય છે. એ પ્રદેશમાં સાગ્ર આર કરોડ મનુષ્યો વસે છે. વસ્તી ખૂબ ધીમ રહે છે. હિંદુઓ હિંદી અને મુસલમાનો ઉડું બોલે છે. જંગમયુનાનાં એ પ્રદેશને હિંદુઓ ખૂબ પુણ્યપ્રદેશ માને છે. મુસલમાનો એને પોતાના સામ્રાજ્યના મધ્યમાં અને ચિન્હ તરીકે આદર કરે છે. એ આખા વિભાગની જમીન ખૂબ ફળદ્રુપ છે. ધઉ, ચણા, ચોખા મોટા પ્રમાણમાં પાકે છે. અનેક જાતનાં ફળપ્રસો પશુ મોટી સંખ્યામાં થાય છે. મોઠા ઉછોગી છે.

પરંતુ આ જંગમયુનાના મોટા વિશાળ પ્રદેશમાં એકે ધ બંદર નથી. એટલે પરદેશો સાથેનો વહીવટ મુ'બઇ, કરાંચી કે કલકત્તાદ્વારા થાય છે. વેપાર બધા આંતર પ્રાંતીય છે. તે માટે છ. આઇ. પી રેલ્વે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે, નોર્થવેસ્ટર્ન રેલ્વે અને બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વેની લાઇનો લુદા લુદા વિભાગમાં માલની લાવણપ્રજવ કરે છે. જંગમયુના ઉપરે બહુ પ્રાચીન, પ્રખ્યાત અને પુષ્કળ વસ્તીવાળાં સમૃદ્ધ શહેરો આવેલાં છે. લગ્ગક વૃત્તિવાળા, કળા કૌશલ્યને ઉત્તેજન આપનાર બહોળી પ્રજા એ શહેરોમાં વસે છે. હિંદના ત્રણ મુખ્ય પ્રતિ મુ'બઇ, બંગાળ અને મદ્રાસ પછી નેડીઆ પ્રાંતનો નંબર ચોથો છે. એની પ્રજામાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સંપૂર્ણ અસ્થિતા છે.

નેડીઆ પ્રાંતમાં ગુજરાતી પ્રજા લગભગ મોટાં નાનાં શહેરોનાં હરેકમાં ઘોડી ઝાઝી વસે છે. બંગાળને કલકત્તા, મદ્રાસને મદ્રાસ, સી'ધને કરાંચી નેનાં બંદરો દોવાથી ત્યાં ગુજરાતીઓની વ્યાપક અને મોટાં સંસ્થાનો સ્થપાયાં છે. પરંતુ નેડીઆ પ્રાંતમાં કોઇ બંદર નથી. પરદેશો સાથે સાગરમાર્ગદ્વારા સંબંધ નથી એટલે ગુજરાતીઓને ત્યાં મોટા જગ્યામાં રહેવાનું હેતુ નથી. બહારનાં ચોખાની મોટી પેલણ, પાકો લાકડાં, પેટ્રોલીઅમ, કપાસ, કોર વગેરે સર્વે રંગુના બંદરદારા પરદેશો ખાતે ચડે છે. એટલે ગુજરાતીઓની રંગુનમાં મોટી રકમ પહોંચી શકે છે. સ્થપાણી. બંગાળના જુટ, ચોખા અને કાંદાના સમૃદ્ધ કલકત્તાના બંદરની મોટીઓમાંથી વહાણોમાં ચડે છે. એટલે કલકત્તા ખાતે ગુજરાતીઓનું મોટું સંસ્થાન સ્થપાણું છે. પંજાબ અને સિંધમાં મહે, ચણા, કપાસ અને તેલબીયાના મોટા પાક કરાંચીના બંદરદારા

પરદેશો ખાતે મોટી રકમ ખર્ચ છે. એટલે કરાચીમાં ગુજરાતીઓનું મોટું સંસ્થાન બારે પ્રગતિથીય થયું છે તેવી જ રીતે મલબારનું કોચીન, કલિકટ, મદાસના મદાસ રીલોનમાં કોલમ્બો એ સર્વે બંદરોમાં ગુજરાતી સંસ્થાનો સ્થાપાયાં છે. પારંતુ કુ. પી. નાં શહેરો આનાં મધ્યબિંદુઓ નથી. બંદરોની પેઠે પ્રાંતના વેપારની નિષ્ફળ કરવાના સ્થાનો એ શહેરો નથી. તેથી ગુજરાતી પ્રભુ મોટી સંખ્યામાં સંસ્થાનો સ્થાપી જોડીઆ પ્રાંતમાં રહી નથી. તેમ જ બીહારના જેવી કોલમ્બાની ખાજો, બ્રહ્મદેશ જેવા પેટ્રોલીયમના કુવાઓ, મધ્ય પ્રાંત જેવી મેગ્નેટાઈટની ખાજો, તાતાનગર જેવા લોહાનાં કારખાનાં પણ જોડીઆ પ્રાંતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં નથી. એટલે ગુજરાતીઓનાં ધાર્મિક બંધો બોહા પ્રધાણમાં આવ્યાં છે. આસામની ચાક, મલબાર જેવાં નદીવલ્લનાં વનો, અને કેરી, એકાપચી, સીંગદાજીની મોટી પેશક પણ કુ. પી. નાં પ્રદેશોમાં ચાલી નથી, એટલે ગુજરાતીઓનાં મોટાં સંસ્થાનો કુમાશાસ્ત્રાં દેખાતાં નથી.

જોડીઆ પ્રાંત ખરેખર મોટાં પ્રધાણમાં આવે છે. પંજાબ પછી યજ્ઞના મારે એ બીજો નંબર પ્રદેશ છે. જોઆ મોટી રકમ પેશ કરે છે. પારંતુ તે સર્વે ત્યાંના લોકો પોતાના જોશને મારે વાપરી નાંખે છે. માત્ર ધર્મ મોટી રકમ પ્રાપ્ત અને બંધાગ તરફ જાય છે. તે માટે કાનપુર ખાતે ગુજરાતી વેપારીઓએ પેટીઓ સ્થાપી છે. જોડીઆ પ્રાંતનું કાનપુર એ સૌથી મોટું વેપારી સ્થળ છે. હમણાં હમણાં તો ખડિનાં પણ સેંકેડા કારખાનાં જોડીઆ પ્રાંતમાં સ્થપાઈ છે. તે સિવાય તેલનાં બીયાં, જવ અને મગજ પણ ઠીક પ્રમાણમાં આવે છે. તે સર્વેમાં ગુજરાતીઓ યોગ્ય ધોરણ ધરાવે છે.

કાચી અથવા બનારસ એ હિંદુઓનું પ્રમુખ આશાધામ છે. એ શહેર જોડીઆ પ્રાંતમાં પ્રથમ ધરબળનું શહેર છે. હિંદુઓનાં પુરાણોમાં અને છુદ્ધધર્મનાં જાતકોમાં એ પ્રાચીન નગરી મુખ્ય સ્થાન છે. જમવાન છુદ્ધનાં તપશ્વરો અને ધર્મકેલાવાનું એ અન્તર્યનું સ્થાન છે. હળવે વર્ષો યર્ષા સંસ્કૃત આપાનો અભ્યાસ કરવાનું એ મુખ્ય મથક છે. ક્યાં હળવર જાતો બહોં કમેશાં વધારણ, ન્યાય, મીમાંસા વેદ વેદાંત વગેરે શાંખે છે. ધી કાચીવિશ્વનાથનું એ જ્યોતિર્ધામ છે. હિંદુઓનું જાગ્ર સ્થળ છે. જાપા આચાર્યો કાચીમાં જ આચાર્યપદ મેળવે છે. અહીંના પંડિતોનું પંડિત્ય અત્યંત છે. મંચા નદીમાં સંખાને સમયે નાવમાં બેસી જનાસ-થાળથી તે અસીધાટ ગુપ્તીનાં મહાન રાજાઓનાં જાણેલાં ત્રિવિશ્વજા જેવાં ઉંચા અભ્ય મંદિર, પ્રાસાદો અને ઉંચા ધારો અવલોકી મહાસલામી પણ કાચો માત્ર કાચીમાં જ મળી શકે છે. હિંદુ ગુનીવરસીદી, કવીન્સ કોલેજ, બનારસ સેંટ્રલ કોલેજ, હિંદી સહિયજનન, સંગીત અને કલાજનન, સારનાથનું બૌદ્ધ મંદિર અને પંડિતોનાં હળવે વિદ્યાર્થીઓને કાચીને વિદ્યા, કળા, સાહિત્ય, સંગીત, વિશ્વજ્ઞ અને ધર્મનું કેન્દ્ર જનાવે છે. ધી દુલસીદાસ અને કવીરજીનું કાચી વિશામસ્થાન હતું.

કાચીમાં ગુજરાતીઓનાં પણ ધર્મ મળે છે. તેપની કુલ સંખ્યા બલેક હજારથી બોહી તો નહિ જ હોય. કાચીમાં પ્રાચીન કાળથી જ ગુજરાતીઓની અવરજવર થતી હતી. વિદ્યા જળવાને મારે ફરક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને વહેરપવિન આપવા વખતે આનાસક કાચીવાસ કરવાની દીક્ષા ગ્રાં જરૂર આવે છે. તેથી જ રીતે નિગમિતે મારે

જીવનધોરણો પ્રવેશી છે. ગુજરાતી સંન્યાસીઓ ધણા મારા જીવનમાં આવ્યા છે. બ્રાહ્મણ રૂઢિમારતરો, ગૃહસ્થો ઉત્તર જીવન કાશીમાં ગંગાજીને કાંઠે સંન્યાસ લેખ માગે છે. કેટલાક સારા વિદ્વાનો પણ છે. એમની સંખ્યા મેળવવી મુશ્કેલ છે.

કાશીની નેશનલ કોલેજની બેઠકના સન્માનકારિણી કમીટીના બૂતપૂર્વ પ્રમુખ, મધ્યમ ધારાસભાના સભાસદ અને કાશીના અગ્રગણ્ય નેતા મુન્શી સર. માધવલાલ વડનગરના નાગર ધણી પેઢીઓ થયાં કાશીમાં વસતા હતા. ગુજરાતી ભાષાનો બોલવા માલવામાં ઉપયોગ એમના કુટુંબમાં નહોતો. હિંદીને ઉપયોગ હતો. છતાં એઓ પોતાનું ગુજરાતીપણું હમેશાં દષ્ટિ સમીપ રાખતા જણાતા હતા. એઓ મોટા જમીનદાર અને ધનવાન હતા. તેમનો કાશીના બમીઓ અને મોટું મકાન કાશીના સુંદર દર્યોમાં એક ગણાતું હતું એમના અવસાન પછી એમના કુટુંબમાં કલેશ અને તકરારો પેઠાનું સાબિત્યું હતું. એમનાં કુટુંબીઓનાં કેટલાક ધરો કાશીમાં છે. કેટલી પેઢીઓ થયાં એઓ કાશીમાં વસ્યાં છે તે મારી ખબરની બહાર છે.

હિંદુત્વના ગૌરવરૂપ શ્રી કાશી વિશ્વવિદ્યાલય સેક્રેટરી એકરમાં ફેલાયલી મોટી સંસ્થા છે. પંડિત શ્રી મદનમોહન માલવીયજીના અવિર્ભાત પ્રયાસોનું એ મહાન ફળ છે. આર્ટ્સ, એંજીનીયરીંગ, આયુર્વેદ, સંસ્કૃત એમ એના અનેક મહાન વિભાગો છે. હોટલો અને પુસ્તકાલયનાં બાદશાહી મકાનો યુનીવર્સિટીની શાખામાં વધારો કરે છે. આચાર્યશ્રી આર્નલ્ડશંકરભાષ્ટ્રની અદ્યતન વર્ષોની સેવા યુનીવર્સિટીના ચરણે સતત અપાયેલી હતી. ગુજરાતના એ રતને કાશી વિશ્વવિદ્યાલયની અનુષ્ઠા સેવા કરી હમણાં જ નિવૃત્તિ સેવી છે. એમના ગુણાનુસારે ધણા ગુજરાતી સ્નાતકોને વિશ્વવિદ્યાલયમાં આકર્ષ્યાં છે. વિશ્વવિદ્યાલયનાં મોટાં લગ્ન મકાનો અને ફંડમાં સુબંધના મોટા ગુજરાતી શ્રદ્ધા સોદાગરોએ પોતાના ધનની મોટી રકમોનો વ્યય કર્યો છે. ગુજરાતના રાજ મહારાજાઓએ પણ પંડિતશ્રી માલવીયજીને ધન આપી વિશ્વવિદ્યાલયનો ખૂંચ આદર કર્યો છે.

ગુજરાતી હજારો માત્રોએ દર વર્સે કાશી વિશ્વવિદ્યાલયનાં દર્શન માટે અને પતિત પાવની ગંગાજીમાં સ્નાત્યે આવે છે. તેમના આશ્રય માટે સોલીસીટર શ્રી. લાખશંકર નાનાલાલજી એક વિશાળ સુંદર ધર્મશાળા કાશીમાં બાંધી છે. સેક્રેટરી ઉતાડાઓ દર વર્સે તેનો લાભ લે છે. બીજી ધર્મશાળા પણ મુંબઈના એક શ્રીમંત બાટીઆએ ગોળધરની બાંધી છે. ત્રીજી ધર્મશાળા પણ મુંબઈના એક ગૃહસ્થ તરફથી બંધાઈ છે. સાથે અન્નક્ષેત્ર પણ છે. કાશીમાં ગુજરાતી રાજ રજવાડાં તરફનાં બીજા પણ કેટલાંક અન્નક્ષેત્રો છે.

કાશીનું ગુજરાતી જીવન વિશેષી તરવારનું અનેકું છે. એમાં મધ્યમ રિધતિના ગૃહસ્થો તથા બિહુકાનો મોટો સમૂહ છે. એટલે એમની પાસેથી ગુજરાતી સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ પ્રકાશની આશા ન સેવી શકાય. ત્યાંના ગુજરાતી સમાજે એકાદ ગુજરાતી ઘરઆતરી શાળા અને એક નાની પુસ્તકશાળા સ્થાપી છે. પરંતુ તેમને જાહેર જીવન કે સેવાજીવનનો નાદ નથી. છતાં યાત્રાળુઓએ સુઢેલાં પાપ સમૂહથી કલુષિત થયેલું કાશીજીવન ગુજરાતીઓને સ્પર્શ્યું નથી એ પણ સારો વાત જણાય.

ક

કર સાહેબ કલેલકરે સ્મરણુવાનોથી

ગુજરાતો સાહિત્યને ખરેખર સમૃદ્ધ કર્યું છે. ગુજરાતીમાં આત્મકથાએ મજીનકી છે. નર્મદે જેમ સાહિત્યના ધણા પ્રકારનો પ્રારંભ કર્યો તેમ આ પ્રકારનો પણ 'મારી કહીકત' લખી પ્રારંભ કર્યો, પણ એને સાથે જ આત્મકથા કહી સકાય. મણીભાઈ નસીબાઈની આત્મકથા સર્વજન પ્રગટ થઈ નથી, અને સાચ એવી પણ નથી, એમ કેટલાક માને છે. મંદીરજીએ 'સત્યના પ્રયોગો' લખી આ પ્રકારના સાહિત્યની એક અપ્રતીમ કૃતિ ગુજરાતને આપી. ઠીંક ભંશે લખાવટથી ને શૈલીથી, ને ધણે અંશે લેખકની મહત્તાથી. અને વિષયના મંદીરજીએ એ કૃતિએ તે જગતના સાહિત્યમાં અમર સ્થાન લીધું છે. એટલે આપણા સાહિત્યમાં આ બીજો સદસ પ્રવેશ છે.

કામળી શૈલી સદાય લાસણિક હોય છે. એમાં આકરણ કે વાંકવચનના હોય તેા ભાગ્યેજ જડે; એ સુંદર શબ્દ ચિત્રોથી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના રસથી સદાય સમૃદ્ધ હોય. સંસ્કારિતાના હંચા ધોરણથી એ કહી પડે નહિ; અને છતાં મણીભાઈ એમાં રસનો પ્રસાદ એકધારે ને ધોરણ થઈ જાય છે. પણ આ પ્રસ્તાવની શૈલી પહેલેથી છેલ્લી સુધી અદ્વિચલ રીતે સરખતા ને સંરક્ષીતા બને જળવે છે; સાથે એનો રસપ્રસાદ, એકધારે થયા વિના, નાની સારા વાક્યો જરૂરી રમતો રમતો, કસોટી કરતો વડે જાય છે. સહેલી ને રમતીયાળ શૈલીમાં પણ સંસ્કાર ને વાચકભર જેમ જળવાય છે તેનો સુંદર નમુનો આ પ્રસ્તાવમાં છે.

આત્મકથા લખવાનું કામ ધણું અઘરું છે. આડંબર શાખા વિના, વિવાદમાં ભૂતપૂર્વ વિવા, સ્વપક્ષનું પ્રતિપાદન થઈ વિવા, પોતાના જૂત જીવનનાં ચિત્રો અને અનુભવ સમ્રો ધારા પ્રતિમાન કરવામાં આ પ્રકારના સાહિત્યની કસોટી થાય છે. સપ્રમાણતા અને તટસ્થતા વિના એ પ્રકારમાં ઝોર નથી આવતું; અને નીપ્રાયસપણું અને કથાકલ્પિ વિવા એમાં રસ નથી રહેતો. મારે લક્ષણે આ આત્મકથામાં જડે છે. કાકા કોસેજીમાં મમા ત્યાં સુધીના કેટલાક અનુભવો આ પ્રસ્તાવમાં આસેખ્યા છે, અને તે પણ વિચાર્યો વાચકને ખ્યાલ ધ્યાનમાં રાખીને; એટલે સર્વજન આત્મવિશ્લેષ કરતાં બાળપણના અનુભવચિત્રો આપવાનું ખેચ આગળ રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં થયા જમાનના મંસ્કારી ને વિરુદ્ધ આશ્ચર્યના મૃદુજનનો સુંદર ચિત્તાર અને તેને લીધે અને સંસ્કારી રસભાવને કારણે થયેલા કર્તાના નૈતિક વિગ્રહની રજરખા આગાહ રીતે થયેલને મળે છે. ઠોકર વાર નૈતિક સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવાનું મન કવિને થયા વિના રહેતું નથી. વળી 'અરેબીયન નાઇટસ' જેવા અદ્વિચલ પ્રસ્તાવની રીઝમાં રહેલું

[અનુસંધાન પ. ૨૬૪]

ન...વું...સા...હિ...ત્ય

સાભાર સ્વીકાર

લેનિન—લેખક : નીરુ દેસાઈ; પ્રકાશક : નવી દુનીયા કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ. મંથમાળા : વર્ષ ૧ : પુસ્તક ૫; મૂલ્ય : વાર્ષિક ફાળે બાર આના; છૂટક રા. ૧-૮-૦.

નિઃશ્વાસ—લેખક : બકુલેશ; પ્રકાશક : ઉપર મુજબ; મંથમાળા : વર્ષ ૧ : પુસ્તક ૬; મૂલ્ય : વાર્ષિક ફાળે ૭ આના; છૂટક એક રૂપિયા.

બ્રહ્મપિં વસિષ્ઠ—લેખક અને પ્રકાશક : વિજયરામ કલ્યાણરાય વૈદ્ય; રવાપરી રોડ, બાવનગર; મૂલ્ય આઠ આના.

પહેલું પાતું—લેખક અને પ્રકાશક : ઉપર મુજબ; મૂલ્ય : આઠ આના.

મનુષ્ય—લેખક ને પ્રકાશક : વૈદ્યરામ માધવપ્રસાદ ના. શસ્ત્રી; સોલ એજન્ટ : ગુજર મંથરન કાર્યાલય; ગાંધી રોડ અમદાવાદ; મૂલ્ય પાંચ આના.

કાગાવા (જપાનનો અદિસક ચોરો)—લેખક : સુનીલાલ પુરુષોત્તમ બારોટ; પ્રકાશક : પ્રધાન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય : ત્રણ આના.

આકંઠ (પ્રથમ ખંડ)—લેખક : જમિયત કે. પંડ્યા; પ્રકાશક : અંબાલાલ હરિલાલ પંડિત, ખંભાત; અરણોદય મંથમાળા : કિરણ બીજી; મૂલ્ય બાર આના.

અશોક બાલપુસ્તકમાળા—સંપાદક : રમણલાલ શાહ અને નાગરદાસ પટેલ (૧) ગમતગીતા (પ્રથમ ગ્રન્થ ૧૯૩૫ નું બેટપુસ્તક) : રચનાર : ગિરીશ; પ્રકાશક : અશોક પ્રકાશન મંદિર, સુરસાગર, વડોદરા; મૂલ્ય પાંચ આના. (૨) અવળગચડો (ગ્રન્થ ૨ : પુષ્પ : ૧) લેખક : રમણલાલ શાહ; પ્રકાશક : ઉપર મુજબ; મૂલ્ય ચાર આના. (૩) ગણિત ચમત્કાર (ગ્રન્થ : ૨ : પુષ્પ : ૨)—કર્તા : જોહાણ શાહ; મૂલ્ય : ઉપર મુજબ (૪) અજબ દુનિયા (ગ્રન્થ : ૨ : પુષ્પ : ૩) લેખક : નાગરદાસ ઇ. પટેલ; મૂલ્ય : ત્રણ આના. (૫) સુંદરપુરી (ગ્રન્થ : ૨ : પુષ્પ : ૪)—લેખક : નાનાલાલ મગનલાલ શાહ; મૂલ્ય : એ આના. નાની મોટી વાતો (ગ્રન્થ : ૨ : પુષ્પ ૫)—લેખક : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ; મૂલ્ય : ઉપર મુજબ.

દેશપરદેશની બાલકોને ગમે તેવી વાતો, દંતકથાઓ, ગણિતના ચમત્કારો, અજબ દુનિયાની બાલકોને તાજુબ કરતી અભ્યર્થનાઓ, નાટિકાઓ અને બાલોચિત કાવ્યો વગેરે સરસતાથી ચૂંટી અશોક બાલપુસ્તક માળાના સંપાદકોએ ગુજરાતના બાલકો અને તેમના પાલકો માટે આ પુસ્તકમાળાની સરસ યોજના કરી છે. તેમની આ દિશામાં યતી સત્પ્રવૃત્તિને અમે ઉત્સાહથી અભિનંદીએ છીએ. બાલકોને ગમે તેવી સુંદર છપાઇ અને ચિત્રાવલિઓએ પણ પુરિતકોએ આકર્ષક કરી છે. ગુજ-

દો...હ...ન

એ અમર આશા !

ઠાંધ પશુ નેતા પછી તે અમે તેવો મહાન દોષ છતાં એકલે કાચે આજો બેજા ઉપાડી શકે નહિ, બીજાઓ ચમત્કાર કરી જતાવશે એવી રીતે નિઃસહાય બની આજાર સંખ્યાનો મૂકી દઈ આપણે સૌએ આપણી સંપૂર્ણ શક્તિ અનુસાર એ બેજા ઉપાડવામાં સાથ પૂરવો જોઈએ. નેતાઓ તો આવે છે ને જાય છે, આપણા મહા જાતિ પ્રિય સરકારો અને ગિરાઈશો સામાન્ય જીવનની અવધ પૂરી થાય તે પહેલાં આપણને છોડી મથા છે. પરંતુ હિંદની ગતિ તો ચાલુ જ છે અને તે જ રીતે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ગતિ પણ ચાલુ જ છે. આપણામાંના ઘણાઓને હજી માતનાઓ સહેલી પડશે. અને મૃત્યુને એટલું પડશે કે જેથી પ્રેમા ભારતી જીવંત રહે અને મુક્ત બને, માતાના મુક્તિગિનારા બને. ફર દો અને બાકે રેતાળ હૃદય રણમાંથી શાંતીપાકને આપણે કૃત્ય કરી શકવાની હો. પણ દાંડીના મર્યાદાઓ છતાં અને નિસ્સીમ માતાઓની વરસાતી બડીઓ છતાં સજીવ રહેવી એ અમર આશા આપણી પાસેથી ઠાંધ ખૂંચવી શક્યતર છે ! અનેક વધરથો છતાં ભારતના પુનઃપુનઃ અવતારતા જીવનસરવને ઠાંધ કચરી શક્યતર છે !

— જવાહરલાલ નહેરુ : લખતો મહાસાગર પ્રમુખરવાનેથી

યુવકો માટે

હંધેર પ્રકરને ભારેમાં ભારે શક્તિશાળી બીની અને કોને આ ધરણીતર પરની સાધનાં સારી માટી કરતાં રણકુપનામાં ચડી જાય એવા જેતરની બલિમ આપેવી છે. યુવક એ પોતાની મોંઘામાં મોંઘી સંપત્તિને વેચીશ જવા દે તો એ એવી નરી બેવડી જ મણાવ. તેણે તો પોતાની પાસે પાણીદારમાં પાણીદાર મોતી હોય તેની સામરણી કરે એના કરતાં વધારે કાળજીથી આ સંપત્તિની રક્ષા કરી જોઈએ. અને એ જ પ્રમાણે જે કો આ બીને પોતાના જીવનજાલ જેતરમાં, એને વેચીશ જવાના કરાવાથી પચા દે એ કો પણ ભારેમાં ભારે બેવડી કરે છે. એ યુવક અને કો બને કિંવરે એમને આપેલા ધનનો કુરુપયોગ કરી માટે યુનેકલાર મણાશે. અને એમને જે ધન મળેલું છે તે હંધર ખૂંચવી દેશે. સંભાવની કિંજા એ સુંદર અને ઉચિત વાર્તા છે. એમાં કરમાવા જેવું કંઈ નથી. પણ એનો ઉદ્દેશ કેવળ જનનકિયનો જ છે. એનો બીજો ઠાંધ પણ જનનો ઉપયોગ એ હંધર તેમ જ માનવજાતિ સામે કરેલું પદ્ય છે. અમુક જાનના ગર્ભાવાનનિરોધક ક્રિમિ છલાએ પહેલાં કલા ને હવે પછી પણ રહેશે, પણ પહેલાં એના ઉપયોગમાં પાપ મનનું. પાપને યુવક, કુટુંબ ને સત્કર્મ કહીને એનો મહિમા વધારવાનું કામ તો આપણી પેઢીએ જ કર્યું. ક્રિમિ છલાએના હિમ્મતનીઓ હિંદુસ્તાનના યુવાવર્ગની મોટામાં મોટી અસેના તો એ કરે છે કે મારી દઈએ જે બોરા આદર્શો છે તે તેમનાં મનમાં કરે છે. હિંદુસ્તાનનાં યુવાવર્ગનીઓ

૩૫૨ .... ગુજરાત : જુન : ૧૯૩૬

જેમના હાથમાં દેશનું ભાવિ છે તેઓ આ ખોટા દેવથી ચેતે, અને જે મૂલ્યવાન સંપત્તિની અક્ષિય ધૃષ્ટિએ તેમને આપી છે તે સાચવે, અને ઈચ્છા હોય તો જે એકમાત્ર ઉદ્દેશથી એ સંપત્તિ અપાયેલી છે તે ઉદ્દેશને સારું જ એનો ઉપયોગ કરે.

—મહાત્મા ગાંધીજી : હરિજનબંધુ : ૨૯-૩-૩૬

વાલ્મીકિનો છંદ

માનવને જીર્ણ વાક્યો મારે છંદ દેશે નવા મંત્ર,
અર્થના અંધનમાંથી લઇ જશે તેને થોડે દૂર.
ભાવના સ્વાધીન હોઈ, પક્ષવાન અશ્વસજસમ
હિંદામ મુંદર ગતિ, -તે આશ્વાસે બાસે ચિત મય
મૂર્ખ વહી વથા ધાય વેગે દિવ્ય અગ્નિ તરી
મહાબોમ-નીલસિંધુ-પ્રતિભિ પેલી પાર તરો;
છંદ તથા અગ્નિમુખ વાક્યને કરીય સમર્પણ;
જશે વહી મર્ત્યસીમા વિના બધા કરી સંતરણ
ગુરુભાર પૃથ્વીને તાણી લેશે જીર્ણ દિશા-દેશે,
કથાને ભાવને સ્વર્ગે, માનવને દેવ-પીઠ રથાને
મહાજીધિ જેવી રીતે ખનિહીન સ્તબ્ધ ધરણીને
બાંધી રહો આરે હિશે અંતહીન નૃત્ય-ગીતે ઘેરીને
તેવી રીતે મારે છંદ, બાધાને ઘેરીને આલિંગને
મારે યુગ યુગાન્તર સરજ ગંજીર કથસ્વરે
હિશે હિશે સર્વ રથજે મહામાનવનું સ્તવગાન-
સાથુ સ્થાવી નર જન્મે મહત મર્યાદા કરી દાન.

—પુંડરીક: ભાષા અને છંદ: શ્રવિણાશ્રુત જંગલનું બાધાન્તર: માનસી: વસંતપંચમી : ૧૯૬૨

ત્યાગનો ખોટો આદર્શ

આનું કારણ એ છે કે આપણે અન્નમય ક્રોધને જ આત્માનો શત્રુ માની લીધો છે. પણ જેમ સામે દેખાતી જોત છે જ નહિ. માયિક આભાસ છે, એમ માનવા માત્રથી તેની આરપાર જઈ શકાતું નથી, તેમ દેહ અને આત્મા જુદા છે એમ માનવા માત્રથી દેહથી પર ચઢ શકાતું નથી કે દેહનું મમત છૂટી શકતું નથી. છતાં આ ઉધો યોગાભ્યાસ આપણે કરતા આવ્યા છીએ, અને તેથી આપણે પોતે જ પછાડાયા છીએ. અન્નમય ક્રોધને આપણે હોડવામાં નથી શક્યા, પણ અન્નમાં રહેલા બલનો દેખ કરી આપણા દેહમાં આપણે અન્નના દગથાઓ વચ્ચે અન્ન અને કાંત વચ્ચે વેર અનુભવીએ છીએ, બૂખમરો ભોજવીએ છીએ, અને આપણા ભાવનાશાન તરફ સહેજે મગતા અન્નને યોગે કાગ દેખ કરી પછી આખી નિંદગી મુખી નખગી રીતે પણ ચરીર ટકાવી રાખવા માટે અન્ન અને અનિરૂદ્ધ વચ્ચે કેમ સંપ

[અનુસંધાન પૃ. ૩૬૩]

તં ત્રી સ્થા ને થી

સંસ્કૃતિ અને પશુપત્ન

હટલીએ એપિસિનિયા છુટું એ આજે તો મૂતકાગની બીના બની ગઈ છે. જમતના રાખ્યોએ વસ્તુસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કર્યું. જેમ જેમ હટલીનું આક્રમણ વધતું ગયું તેમ એને સાદય થતા હોય તેવા દેખાવ કર્યો, એપિસિનિયાના રાખ્યોએ જમતની સંપરેલી પ્રજા તરફ મીઠા મીઠી, પ્રજાસંઘ પાસેથી ન્યાયની અપેક્ષા રાખી. પોતાના સાધનોની અપૂર્ણતાનું એને ભાન હતું. હટલીના એકના મારા સામે એપિસિનિયાના સૈનિકોને ને પાણી નીકળી ગયો તે વાતમાં પણ કંપારી છૂટે છે. અને તેમ આજે પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાગી એક પ્રજા હતિકાસના પદ ઉપરથી નાણુદ થઈ હોય એવું લાગે છે. વેપારમાં પ્રતિબંધ મૂકીને હટલીને યુગવાદવાનો પ્રવૃત્તિ મિલ્યા ગયો. સંસ્કૃતિમાં રાચી પ્રજાઓએ જેવું કે વિજય તો પશુપત્નને જ છે, સંસ્કૃતિ તો શાન્તિના સમયમાં મોંઘેર લેવાનું એક સાધન જ છે. આ પ્રશ્ન ઉપરથી આટલો ભોધ જમતની પ્રજાએ લે તો ? પણ કદ પ્રજા પશુપત્નને ત્યાં કરવા તત્પર બને ? પુરાણ અને એકિયાની વ્હાનીવ્હાની પ્રજાઓનો પ્રજાસંઘમાં કવે કેમ વિશ્વાસ રહે ? આ પ્રશ્નો જમતની સંસ્કૃતિના વિશ્વાસમાં હટલીએ આ વિજયથી મદાન વિશેષ નાખ્યો છે અને એ વસ્તુસ્થિતિનું હટલીને ભાન કરવાનો પ્રજાસંઘનો ધર્મ છે.

પંડિત જવાહરલાલનાં ભાષણો

પંડિત જવાહરલાલે મહાસભાના પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ કર્યું ત્યારથી તેમના વિચારોની ગતિ ઘર ઘર હતી. પરંતુ તે પછી મુંબાઈમાં આવીને તેમણે ભાષણો દ્વારા પોતાનાં મતોઓ વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં પ્રજા સમક્ષ રજૂ કર્યો. આ મતમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ બહુવિધ છે કે પંડિતજી સંપૂર્ણ પ્રમાણિકતા અને સત્તા નિષ્ઠાથી પોતાને ને કહેવું છે તે બહાર કરે છે. નીતિશોની રાજ્યપત એમના ભાષણોમાં નથી. એટલે એ પ્રમાણિકતા સ્વીકારી એ આપણો પ્રયત્ન ધર્મ છે. પંડિતજી દેશના કે કેશિસના એક પક્ષના હાથમાં રમે છે એમ માનવારા પણ બૂલ કરે છે. કેશિસની એકરૂપતાને લેવા પણ હાનિ પહેલે તેવું કામ પંડિતજી સ્વપ્ને પણ કરવાનું નહિં કયે.

પંડિતજીના વિચારોથી આપણી કમંપ્રવા કે સમાજપ્રવામાં ધરતીકમ્પ ઘરો એમ નિર્ણય કરીને બહુવાની આપણે જરૂર નથી. બીજા બાજુ સમગ્ર જમતમાં વિચાર-ગતિનું ને મોજું પ્રવર્તમાન બન્યું છે અને જેમાંથી સમાજવાદનું એક કે બીજું સ્વરૂપ જન્મ પામ્યું તેની પણ અવગણના થઈ શકે તેમ નથી. સમાજવાદનું કોઈ એક દેશમાં પ્રવર્તતું સ્વરૂપ બીજા દેશને પ્રતિકૂળ બને-બીજા દેશની પરિસ્થિતિ અને સંવેદનો પ્રથમ દેશના જેવા ન હોય તો, પણ તેથી ને પરિસ્થિતિમાં અધિક સિદ્ધાંતો અભિનયમાં આપ્યા તે પરિસ્થિતિ અને તે સિદ્ધાંતોના મુસમત અને તાત્વિક સંબંધની અવગણના ધર્મ કહે નહિં, અને તેથી જ એક બાજુ તો બીજાને મધ્યે ૧૫૫ રીતે

સમગ્રી રાખવાની જરૂર છે કે આપણી ધરખા હોય કે ન હોય સમાજવાદ અવશ્ય આવનારો છે. પંડિતજીનાં ભાષણો સામે મુંબાઈના અમુક ચહેરીજનોએ વિરોધ દર્શાવ્યો છે અને વસ્તુસ્થિતિનું પોતાનું જે દર્શન રજૂ કર્યું છે તે ઉપરથી પણ સમાજવાદના આગમનની શક્યતા અટકતી નથી. અને આ વિચારની પાછળ જગતમાં પ્રવર્તેલું બળ અત્યારે કાયું કરે છે એટલે એને ક્ષણિક આવેશ ગણી અવગણવાની જરૂર નથી. હા, આપણે ત્યાં જે પરિસ્થિતિ અને સંયોગો પ્રવર્તમાન છે તેને પ્રતિકૂળ બળનો પ્રવેશ સંભવિત નથી એ ચોક્કસ.

સ્વ. અબ્બાસ તૈયબજી

ગુજરાતે એક વૃદ્ધ વીરને શુભાખ્યા છે. દેહનું ઘડપણ આત્માને સ્પર્શેલું નથી એની ખાતરી અબ્બાસ સાહેબને જોનાર સર્વને થઈ હશે. ગુજરાતના સેવાયજ્ઞમાં એમનો સહકાર ચિરંજીવ છે. સફેદ દાદી જેવું જ સફેદ અંતર ધારણ કરનાર એ યુગર્થ સૈનિકને જોઈને ગુજરાતના નવજવાનોમાં પણ ઉત્સાહની પ્રેરણા આવતી, વળી હિન્દી પ્રજાના સંપૂર્ણ ઐક્યમાં-હિન્દુ કે ઇસ્લામના અવિભક્ત ઐક્યમાં-એ સાચા શ્રદ્ધાવાન હતા અને હિન્દને જો રાજકીય પ્રગતિ કરવી હોય તો તેમ ક્યાં વગર યાપ તેમ નથી જ એ બોધ એમનું જીવન રચ્યું કરે છે. ચૂસ્ત મુસલમાન છતાં તૈયબજીપુત્રી આ રાજકીય શ્રદ્ધા હિન્દના રાજપ્રકરણીય જીવનમાં હમેશા ઘોતક રહેવાની, આવા સંસ્કારી ને હિન્દુમુસ્લિમપર મહાન હિન્દને ભીષ્મપિતામહ જેમ છેલ્લા યુદ્ધમાં યુવાન પેરે ધૂમતા જોનાર ગુજરાત એમને કદી પણ ભૂલી શકે એમ નથી, અમે એમના મહાન આત્માને પરમ શાંતિ ધરજીએ છીએ.

સ્વ. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા

બાણી કાદંબરી જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથને ગુજરાતીમાં સમર્થ રીતે જીતારનાર શ્રી. છગનલાલ પંડ્યાનું ઇંદોતેર વર્ષે એમના વતન નડીઆદમાં અર્ધ તા. ૨૩મી મેને રોજ અવસાન થયું છે તેની અમે સરીક નોંધ લઇએ છીએ. કાદંબરીના ભાષાંતરથી ગુજરાતી સાહિત્યની એમની સેવા જૂના ભાલણ કવિની પેઠે અનોડ રહે છે. સ્વર્ણરથ નડીઆદની નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવહની સત્કાર સમિતિના પ્રમુખ હતા. એમના આત્માને અમે ચિરંતન શાંતિ ધરજીએ છીએ.

શ્રીયુત વર્માની વિદાય

શ્રીયુત જયદશ્ય ના. વર્મા હુણવાગના દીવાન તરીકે નીમાયા તે બદલ તેમને અમારા અભિનંદન છે. મુંબાઈની અનેક સંસ્થાઓ જોડે શ્રી. વર્માનો સંબંધ હતો, પરંતુ સાહિત્ય સંસદ અને 'ગુજરાત' ના તો એ એક હૃદયસ્પર્શી હતા. એમની સેવાક્રિતિને શ્રમ નહોતો લાગતો. અને કોઈ પણ કામ કરવાની ચોકસાઈ પણ એમણે સિદ્ધ કરી હતી. એમના જીવનમાં આ એક પરિવર્તનનો જ પ્રસંગ છે અને એમના જીવનમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાથે એમ અમે ધરજીએ છીએ. અમને આશા છે કે ભાર્ગવર્મા તેમના ઉપયોગી જીવનમાંથી થોડી ક્ષણો પણ સાહિત્ય સંસદ અને ગુજરાતને ત્યાંથી પણ આપતા રહેશે.

વ...ર્ત...મા...ન...સા...ર

‘ હંસ ’ માસિક

અખિલ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદે ‘ હંસ ’ માસિકને પોતાના મુખ્યત્વે તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

કવિશ્રી નાનાલાલને મણિમહોત્સવ

તા. ૧૩ મી મેને દિવસે કવિશ્રી નાનાલાલના જન્મના મણિમહોત્સવને એક સમારંભ આદેશ-માધવા ખાતે કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મદીડા દરેકે બિજવાયો હતો. આ પ્રસંગે કવિશ્રીએ ‘ જગત કવિતામાં મુજરાતી કવિતા ’ એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પોતાને આપેલા મહત્વપૂર્ણ સુચેમ સ્વીકાર કરતાં કવિશ્રીએ કહ્યું હતું કે મારા કવિતાજ્ઞાનની પ્રેરકદેવી સૌ. માણેકલાલ જ છે. આ જ પ્રસંગે કવિવર દયારામ-ભાઈના મંત્રણની કવિશ્રીએ યાત્રા કરી હતી.

બર્લિનમાં જગતના ખેલાડીઓ અને ગુજરાત

આવતા ઓગસ્ટમાં જર્મનીમાં બર્લિન ખાતે ફુટીબાલ ખેલાડીઓને આમંત્રણ આપીને મોટી ઓલિમ્પિક રમતોનો સમારંભ થવાર છે. પચીસ દિવડી પ્રગટેને આ માટે આમંત્રણ મળ્યા છે. તેમાં ગુજરાત તરફથી શ્રી. હરિભાઈ હાકુભાઈ હાકાર અને મીનુભાઈ પુરોષોત્તમ શાહ જવાના છે.

હિમાલય અટકાવે છે

મેક્કા રિમય અને હિપ્પન સપ્ન બરફ પાવાને લીધે ઉપર અડતાં અટકી ગયા છે.

અખિલ હિન્દ બાળસંમેલન

દેશબાહ્ય (સિંધ) માં આવતા દીપેત્સવી પર્વમાં આખા દેશના બાળકોનું સંમેલન થવાર છે.

હિન્દનાં કેન્દ્ર સંસ્થાનો

આ સંસ્થાનો અમુક શરતોથી બ્રિટિશ સરકારને સોંપવાની હીલચાલ શરૂ થઈ છે.

ઉચ્ચ કેળવણી માટે દાન

શ્રી. જસમતીજીદેને પોતાના સ્વર્ગસ્થ પતિ ડૉ.સાબુજી મનનલાલના મૃત્યુપર જનુસાર એ સાબુ રૂપીઆની સમાવત કદી તેનું ‘ પાકું ’ દરદીક કહ્યું છે. આ દ્રશ્યનો સાબુ ઉચ્ચ કેળવણી ક્ષેત્ર કમ્બોધ વિદ્યાર્થીઓનાં હી ભોજન વગેરે માટે છે.

૯૭ ટકા હિન્દી અખણતા !

કમ્બોધમાં એક હિન્દી વિદ્યાર્થીએ સખેલી બિદિસમાં દેશવિલાં હિન્દી અખણતાના આ ગાંડાઓએ કેરસાં મોરાઓને અમકાળ્યા હતા.

હિન્દની કેળવણીની પુનઃરચના ।

હિન્દી સરકારની સેન્ટ્રલ એડ્યુકેશન ઑફવાઇઝરી બોર્ડે આપણી કેળવણીનો હવે નવેસરથી પ્રયોગ કરવા ધારણા રાખી છે.

આઠ હજાર ઉત્તમ ચીની ગ્રંથોનું અર્પણ

ચીની અને હિન્દી સંસ્કૃતિઓના સમન્વયના વિકાસ અર્થે તે માટે સ્થપાયેલી નાનકીનની સોસાયટીએ સવિખ્યાખ્યાના શાંતિનિકેતનને આ ગ્રંથોની ભેટ કરી છે.

ગુજરાત યુવક પરિષદ

આ પરિષદની બેઠક અમદાવાદ ખાતે ધણું કરીને આવતા ઑક્ટોબરમાં થશે.

ગુજરાતના યુવાન ખુઝર્ગ સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ અખ્યાસ તૈયબજીનો સ્વર્ગવાસ

હિંદુમુસ્લિમ એકતાના આદર્શ દૃષ્ટાન્ત અને મહાત્માજીના દીક્ષાગ્નન મિત્ર, ચુસ્ત અસહકારી, શ્રી અખ્યાસ તૈયબજીનું બ્યાસી વર્ષની જાંભરે હૃદયગ્રંથ થતાંથી ૬ મી જૂને અવસાન થયું છે.

વડોદરા રાજ્યનો ૧૯૩૪-૩૫ નો રાજ્યવહીવટ

ગુજરાતના આ મોટા સંસ્થાનના રાજ્યવહીવટનો છેલ્લો અહેવાલ હમણાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાંથી ગુજરાત માટે ધણુંએક પ્રેરક વાચન મળે છે.

શિષ્ટ નવલકથાનું પારાયણ (I)

ગોવર્ધનરામભાઈની અમર નવલકથાનું પારાયણ કરવાનો નવીન પ્રયોગ શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ નડીઆદ સંતરામના મંદિરમાં તા. ૧૭ મી મેથી આરંભ્યો છે એમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ, લલિતજી, શ્રીમતી સુધાદેવી વગેરે વગેરેએ રસપૂર્વક ભાગ લીધો છે. વળી હજી એમાં અનેક વ્યક્તિઓ ભાગ લેશે.

અંધ એમ. એ. વિદ્યાર્થી

કલકત્તાના એક અંધ વિદ્યાર્થીએ એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી છે ને વધુ અભ્યાસ કરવા રૂપીઆ ત્રણ હજારની શિષ્યવૃત્તિ મેળવી છે.

‘કાદંબરી’ના અદ્વિતીય ભાષાંતરકાર શ્રી. છગનલાલ પંડ્યાનો સ્વર્ગવાસ

નડીઆદના આ સાક્ષરશ્રીનું ધીરેથી વર્ષને વધે તા. ૨૩ મી મેને દિવસે અવસાન થયું છે.

હિન્દુસ્થાન કોઓપરેટીવ ઇન્શ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

(સ્થાપના ૧૯૦૭)

અગત્યના આંકડા :

આગ્ર વિમો	રૂ. ૧૦,૬૩,૦૦,૦૦૦. ઉપર
લાઈફ ફંડ	„ ૧,૭૪,૦૦,૦૦૦,
કુદરતી થાપણ	„ ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦,
આંકડીનો વધારો	„ ૧૮,૬૭,૦૦૦,

નવો વિમો તા. ૩૦ એપ્રિલ ૧૯૩૫ ને દિને પૂરા થયેલાં વર્ષ દરમ્યાન

રૂ. ૨,૫૨,૦૦,૦૦૦ ઉપર

જાનસ

૧૨ વર્ષે ૬૨ લખરો

ઍન્ડાઉમેન્ટ વિમા ઉપર રૂ. ૨૩

આખી હાંદગીના વિમા ઉપર „ ૨૦

મુખર્ષ શાખા—કામીસેરીઅટ બીલ્ડોંગ; કાલ.

[સૌદામિની : અનુસંધાન ૫. ૩૨૦]

સૌદામિની : મનાવીને કામે શું છે ? તમને ક્યાં મારી પડી છે ?

પ્રકાશ : મારે તો તમારા વૃત્તનને અને આશાને અનુસરવું જ રહ્યું નાં !

સૌદામિની : માશી મંગાવવાનો શોખ પૂરો કરતા હશે ?

પ્રકાશ : જેમ સમજે તેમ !

સૌદામિની : તો પછી એનીએ વાત ક્યાં સુધી સંભાર્યા કરશે ! અમરુત છાકર જેવા કહું છું તમને ? જરાક કહું કે રીસાણા ! મેં કેટલી વાર કહ્યું ત્યારપછી મને માર નહિ કરે ? બોલોને ! તમે એવું બોલ્યા સૌરભના અને બધાના દેખતાં ત્યારે મારે મોજડી બતાવવી પડીને ? એટલા અડે તો હું આવી હતીને ફરીવાર લડી પડ્યાં આપણે. હું મોઝ છું જ એવી કે વાતવાતમાં ચડાડી ઉઠું છું. એ કહેને ! મને માર નહિ કરે ? બોલોને ?

પ્રકાશ : કાંઈ થેલાં તો નથી યયાં ? શાનું માર કરવાનું વળી ! એમાં તમે એવું શું કહ્યું હતું—કયું હતું કે મને ખોટું લાગે અને તમારે માશી માગવી પડે ?

સૌદામિની : તેમાં જ હું આવું છું સૌરભને ત્યાં ત્યારે તમે આલ્યા બેઝોં છો !

પ્રકાશ : તમે અને સૌરભ વધુ નિકટનાં સંબંધી—બેનો, એટલે તમારે મને તો કામ હોય, ગમે તે વાત કરવાની હોય તેમાં હું અવિનયી પરાકાષ્ઠા સમા ત્યાં બેસી રહું.....

સૌદામિની : [વચમાં જ] સાચું કહો છો ? તમને તે દિવસનું ખોટું નથી લાગ્યું મારા પર ? મારે જીભ જ.....

પ્રકાશ : શું કરવા ખોટું લાગે ? બ્યક્તિઓના—ખાસ કરીને પિતૃતીય બ્યક્તિઓના પરસ્પર સંબંધ વિષં જેને જેમ અભિપ્રાય બાંધવા હોય તેમ નિષ્ણવાની છુટ છે, અને એમ કરતાં કાંઈ અખૂટ બ્યક્તિ જાણે અજાણે આપણને અન્યાય કરે તે આપણે પણ તેટલી જ નાદાનીયતથી માનસિક સમતોલપણ શુભાવી બેસીએ પછી એનામાં ને આપણમાં ફેર શો ?

સૌદામિની : અમે અખૂટ ? કેમ ? ઠીક ! ઠીક ! કહી લો કહેવું હોય તેટલું. તમે આ મુંદર વિશેષણથી નહિ નવાજે તો કાણુ નવાજશે ? અને તમારા સિવાય—

પ્રકાશ : કેમ રહી ગયાં ? શું મારા સીવાય... ?

સૌદામિની : કાંઈ નહિ, જવાદાને બધું ! તમને મારો હિસાબે નાં હોય પછી...

પ્રકાશ : માશી શુદ્ધની તૈયારી ?

સૌદામિની : હા ! આજ દહાડો જ એવો ઉગ્યો છે. સવારે તમારા સોદનલાખ બેડે... જુએ તો હું ૫ થેલી જ છું ના ! નામ લીધા વગર આવવું નથી... એમની માથે વહુની લીધું સવારે અને અત્યારે—

પ્રકાશ : દામિનીબેન ! તમે અમરુત જ એવું લાવો છો ! મને કદી માનવું ખોટું લાગતું નથી, અને તેમાં તમારા બોલવાથી તે લાગે કાંઈ દિવસ ?

લાગ્યું છે કદી ? તમે આખાઓમાં જો એ મારાથી ક્યાં અનરુદ્ધ
છે ? અને જ્યાં વ આપણી સ્વજનો જ આપણને ન સમજી શકે-
સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરે એથી વધુ ખેદજનક શું ?

સૌદામિની : હજુ સંતાકુટી રમતી છે ? સાચું કહો છો ? સૌરાજ માટે તમારા
હિરમાં અનન્ય લાગણી નથી ?

પ્રકાશ : છે જ અને હોય જ. એમને અનન્ય લાગણીથી તીરખે પહોં કું થોડો જ
એટલો બધો કુતબ થઈ શકું કે એમની મારે માટેની અને મારી એમને
માટેની લાગણીનો અસ્વીકાર કરું ?

સૌદામિની : જરા વહેકું કબૂત્રું ફોત ભે ? પણ તમસાવવાની ટેવ પડી હોય તે ?
પરણેલી યુક્તિને અનન્ય લાગણી કેમ માટે હોય ?

પ્રકાશ : તમે ક્યાં કુંવારા છો કે મને પૂછવું પડે ?

સૌદામિની : ખતિ માટે.

પ્રકાશ : અરે...અરે...એ બાવના ક્યારથી સેવનાં થઈ ગયાં ? ત્યારે તો મારા
સોહનભાઈનાં ઉપડો મયાં ?

સૌદામિની : ઉપડોશ જ છે ને ! એમ જાણ ન શકો. એ બાવના અમાન્ય છે તમને !

પ્રકાશ : તફા... ! તો તો મારી બેન મારા બનેલી સીવાય કોઈને અનન્ય
લાગણીથી ચાલી જ ન શકે ! એમ જ ના !

સૌદામિની : એમ જ !

પ્રકાશ : જ્યારે જુલાવામાં પડ્યાં છો. તો પછી માળાપ, જેમણે જન્મથી મોટાં
ક્યાં, પરણ્યાં, સંસારનો આપ દીધો અને આશ્રમકિ જેમણે લાકડી
જુલાવ્યાં હતાં એ બધાને ખામડાં જાને !

સૌદામિની : જરા વ નહિ ! બાપ કાલના રથાને અને માળાપ તેમને રથાને પૂજનીય
આદરણીય અને ચાહવા યોગ્ય રહે છે જ.

પ્રકાશ : પણ એનો અર્થ એમ તો નથી કરતાં ને ખતિ કરતાં બાપ અને
માળાપ તરફની લાગણી ઉતરતી ક્યાંની ?

[સી. કુંચવાવ છે. તેને સમજ નથી પડતી]

શ્રીમતી બહેને,

આપની રચનાઓ માહિતી સારું સુમિત્ર સારંગ સોનાના મુંદર મીનાકાંતી
દાદીના મેળવાનું એક જ માની શકાય—

નાગરદાસ વીરચંદ એન્ડ સન્સ, અવેરીસી,

૩૩, સ્પેરોશી મારકેટ, મુંબઈ, ૨.

સ્ટેટ લીબ્રેરિયન મીનાના સત્યાં મોતી બંધિયાં સુમખ.

કિં. રૂ. ૧૦ અને વધુ.

સૌદામિની : પણ....

પ્રકાશ : શું પણ ? તમે તમારી જાતે જ નથી સમજી શક્યાનિ ? કેટલું બધું અધાર ? એમ કહો કે પતિ તરફની લાગણી કરતાં ભાઈ તરફની લાગણી ઉતરતી નહિ જરાય પણ જુદા પ્રકારની ખરી. અને તો તો હું ય તમારા મતને જ મળતો છું. જુદીજુદી વ્યક્તિઓના સ્નેહ-સંબંધો અને તે સ્નેહોદ્ભવનાં નિરનિરાળાં કારણોને લઈને તે તે વ્યક્તિઓ માટે જુદાજુદા પ્રકારની લાગણી ઉદ્ભવે ! એ તો સ્વાભાવિક છે. એ તો મનુષ્ય સ્વભાવ છે. આટલી રહેલી વાત તમારા જેવાં, સૌરભ-ખેનથી ય ચાર ચાસણી ચઢીયાતાં વિદુષી યુવતી કેમ ન સમજી શક્યાં એ ય મારે મન તો કામડે જ રહેશે.

[સૌ. નું સ્વમાન અને વિદ્વતા ધવાયાં હોય તેમ તેને લાગે છે. તેને પ્રકાશ માટે માન લઈએ છે. તેની આગળ તે હજી બાળક જેટલી જ અનભિજ્ઞ અને બાકીશ છે એમ તેને સ્પષ્ટ લાગેલા માટે છે.]

સૌદામિની : (સસંકોચ) એક વાત પૂછું ? ક્ષીરતા બદલ માફ કરશો.

પ્રકાશ : સંકોચ વગર !

સૌદામિની : (બધું સંકેતપૂર્ણ એકકું કરી) ત્યારે તમે સૌરભને નથી ચહાતા ?

પ્રકાશ : (બેપરરા) ચાહું છું ને ? જેજે મને ચાહે છે તે બધામને હું તેટલા જ ભાવપૂર્વક ચાહું છું. ઓ હો ! કુંગર ખોદી ઉદર કાઢ્યો નહીં...હા...હા... (તે ખડખડાટ હસી પડે છે.) ચાહું પૂછતાં આટલાં બધાં ગભરાતાં હતાં ?

સૌદામિની : જોને ! જોને ! સીધો જવાબ જ નહિ છે ! તમે એને પ્રિયતમા ભાવથી નથી ચહાતા ?

પ્રકાશ : અહો...હો...હો. જાણે પડકો કયો દામિનીબેન ! આટલાં સારાં જ ધૂંધવાતાં હતાં ક્યારનાં ? તેમાં જ તે દિવસે ઉડી પડેલાં ? કેટલો અદેખો છે સૌરભાવ !

સૌદામિની : હોય જ ને. પુરુષો ક્યાં નથી હોતા અદેખા ?

પ્રકાશ : ફરીવાર કહી લઉં કે હું એમને બેન જ માનતો આવ્યો છું ને માનું છું.

[સૌ. ના મુખ પર હલસાસળી સુરખી ઉમઠી આવે છે. તેની અસ્વસ્થતા તેની હૃદયવિદુષલતાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.]

પ્રકાશ : કેમ અવાક બની ગયાં ?

સૌદામિની : કંઈ નહિ....!

પ્રકાશ : કેમ કંઈ નહિ ?

સૌદામિની : એમસ્તો ! મારે શું ? લહેને તમે ગમે તેના હો. મેં તો મારે મનભાવતો કદપનાવીર સહ્યો છે; મારી આંસુ સારતી આંખોને દારે એવો હરિયાળો લતામંડપ નીરખ્યો છે ત્યાં કદપના વિમાનમાં બેસી ફેંધું પહોંચી જાય છે. લહે એ કદપનાસૃષ્ટિ સજીવ ન બને. મારી મનભર કદપના તો કોઈ નથી હીનવી શકવાનું ને !

પ્રકાશ : એ વળી તુલું જ તુલ પાણું !

સૌદામિની : હાસો, તુલ જ હામે ને ! આપણને સામાની પડી હોય તોને ! બહેને ખીચાર દીજરાહદીજરાહ કરમાય જાય. આપણે શું !

પ્રકાશ : પણ મેણ દીજરાહ મણું તે તો કહેશો ને !

સૌદામિની : એ જ કહું છું ને ! આથી વધુ બેદરગરી કંઈ હોઈ શકે !

પ્રકાશ : યાની બેદરગરી ! મેળા તરેલી બેદરગરી !

સૌદામિની : તે તો તમે જાણો.

પ્રકાશ : હું જાણું ! જેમને હું માર્યા મણું છું તેમના તરે તો આજ સુધી બેદરગરી જતાવી હોય તેમ સાબાજી જ્યાં.

સૌદામિની : શું કામ નાહક આત્મવંચનારો અંચો એરો છે !

પ્રકાશ : ઘમિનીબેનના સમ હું જાણુએ હોઈ તો. કહેને એ મુદાગી બકિત મેણ છે ! ક્રોધનખાણ મીચવતું તો મોઢ નથીને !

સૌદામિની : મોઢ તમારી બેન હોય તે ! મારે તમારી બેન નથી થવું. એ વાત કહું છે. દીક છે. જવા રહે છું. ત્રીજાચર બેનના બાપ જન્માં છે તો મારી કપામાં કપરી શિક્ષ કરીશ. બેન ! બેન ! બેન ! દંભનીય સીમા તો હશેને !

પ્રકાશ : તારે શું કહું ! સૌરજબેનનાં બેન પણ મારે મન બેન જ ને !

સૌદામિની : એકલા સૌરજબેનને જ બેન રહેવા દો. મારે એ માનબધું પદ નથી ભેજવું.

પ્રકાશ : May it please your highness ! સૌદામિની ચાલશે ? કે ઘમિની કહું ? કે ખીસીય ફરતરી !

સૌદામિની : જે કહેવું હોય તે પણ બેન નહિ.

પ્રકાશ : તેમ તો તેમ ! હવે તો સંબળાવશેને એ મુખ નામ !

સૌદામિની : રસ્તામાં નથી પડતું ! અને તમને યાદમાં રહે ક્યાં છે કે તમારે આટલી આતુરતા જતાવરી પડે !

આસરનું બ્રાહ્મી તેલ

સ્વચ્છ, સુંદર અને સુગંધિત મગજની રાક્ષિ વધારનાર તેલ

આપણા બ્રાહ્મી તેલથી માથાનો બોમ, દાઢ, રોઈમાઈટ, આંખની લાલાશ અને સોજો આંખમાંથી વારંવાર પાણી પડવું, વગેરે દર શય છે, અને આંખનું તેજ વધે છે તેમ જ મગજને દૃઢ વળે છે. વાગને મારે તેમ જ હરિરે મોળી ન્હાવા મારે જાને રીને વાપરી શકાય છે. એમાં સુગંધિત દ્રવ્યો છે. સખગા વાપરીને સંતોષ પામે છે.

ધી આસર કેમીકલ લકર્સ, ૩૩૭, કાથા બજાર, મુંબઈ, ૨.

પ્રકાશ : તમે તો બાઈમાઈ બારે વિચિત્ર. આમ કહું છું તો આમ, ને આમ કહું છું તો આમ...

સૌદામિની : હારતો, વિચિત્ર જ લાગુંને ! પોતાની વિચિત્રતાનું તો કાંઈ નહિ !

પ્રકાશ : મારી વિચિત્રતા ?

સૌદામિની : ના ! છેતરોને આત્માને હજી !

[પ્રકાશ કંઠાળી ચાંત રહે છે. સૌ. ની અસ્વસ્થતા પળે પળે વધતી હોય એમ તેનાં મુખાકૃતિ, ચંચળ નયનો અને પળે પળે બદલાતા હૃદયરંગ સૂચવે છે.]

સૌદામિની : કેમ જાણું છું નામ ? [પ્રકાશ નિરુત્તર રહે છે.] તથી જોલવું ? છોકરીવેડા રાંધે ચયા ! [પ્રકાશનું મુખ રહેજ મલકાય છે.] હં... ! [સૌ. જોખારો ખાય છે.] કેવું મુખ મલકાવાય છે ! પાણી આવી જાય છે ખરું ? અં...હં... [તે નકારમાં ડોકું ધૂણાવે છે.] રસ્તામાં તથી પડ્યું.

પ્રકાશ : તો તો ખાંડ જ ખાઓ છો.

સૌદામિની : [પ્રકાશની તટસ્થતા અને સ્વસ્થતા જોઈ] જરા પાસે આવો.

[પ્રકાશ સૂતાં સૂતાં જ રહેજ નજદીક આવે છે.]

સૌદામિની : હજી પાસે. એમ સૂતાં સૂતાં નહિ. ચઢાંજલિઃ શ્રોત્રીયં દ્વલ્લનિષ્ઠં ! સાંભળવું હોય તો.

પ્રકાશ : [જોડો યાય છે.] દામિનીબેન !...

[હજી તો તેના મુખમાં જ 'બેન !' શબ્દ છે ત્યાં તો સૌદામિનીના નાનુક ઇર્ષા ભરાવદાર ચાપ ઉન્માદમાં પ્રકાશના કંઠે. દડતાળી વીંટાય છે. તેના મુજતા અધરોઈ પ્રકાશના પરવાળાં સા રિયર રક્તિમ અધર પર ચપસીને કમળની પાંદડી માફ બીડાઈ જાય છે. કેટલીક પંજો ઉન્મત્ત યુગ્મનના નિર્વાણમાં વીતે છે.]

સૌદામિની : મારા કુમાર ! મારા મુંજ ! [ફરી તે પ્રકાશના અધર પર જાગની તરાપ મારે છે.]

પ્રકાશ : [મહાપ્રવાસે ખાળતાં] દામિની ! દામિનીબેન !...અરે...અરે...!

સૌદામિની : [તેને વધુ પાસે લેતી જાણિયતાપૂર્વક] હં હં હં હં...પ્રકાશ ! મારા પ્રકાશ ! મોંશ અંદ્ર...મને ન તરડોડ ! મારો દરિયાજો કુંજ ન. સુંદર. તારા સ્મરણમાં કેટકેટલી અસહ્ય પળો વીતાવી છે ! પ્રકાશ હવે ન રોક...પ્રકાશ !...પ્રકાશવિહોણી દામિની દલપવી ય મુસ્કીય છે. મારો વીર નંદિ ! મારા...રસેય ! તારો રસજાંઘર લંટતાં મોંશ તુષાર આત્માને ન રોક ! પ્રકાશ !.....

[તે રમસ યદ જાય છે. તેનો અવાજ કંધાઈ જાય છે. છાતીના મળકાર વધુ વેગવંતા જાય છે. તે પ્રકાશના અંકમાં ફસડાઈ પડે છે. પ્રકાશના અગ્રાગમાં થીત બાપી જાય છે.]

પ્રકાશ : તમારું ચિત્ત અસ્વસ્થ છે દામિનીબેન !

સૌદામિની : પ્રકાશ ! છતાં પ્રકાશે મારે અંધકારમાં મુંઝાતાવાનું ? છતાં રસનિધિએ મારે મૃગજન પાછળ ભટકવાનું ? મારા નાથ ! મારો રસવીર નહિ ! મને ન તરછોડ ! મારી ઉરલાતના હું ક્યાંથી કદપી શકે ! તારા રમરમમાં ફેરફેટલી રજનીએ નિદ્રાવિહોણી વીણવી છે એની તને ક્યાંથી ખબર હોય !

પ્રકાશ : [તેને બેસી કરતો] બેન ! દામિનીબેન ! તમારી પાતળા ખાતર ફેરફેટલા આત્માએને નારકી પાતળામાં સંપડારવાનું પાપ વહોરવું ?

સૌદામિની : મારી પાતળા ખાતર ? પ્રજુપજન વિના ઉરમીન તરફલું કણ, તારે દેવે એને મધુર રસના ઝરણાં લાપ્યાં છે. હતે જળે એને તરફવા દેવાનું પાપ વહોરીય ?

પ્રકાશ : એ પ્રજુપ જળની મયેક અન્ન છે તેનું શું ?

સૌદામિની : પ્રકાશ ! મારા મીઠા ! હું એટલું જ નથી સમજતો કે એક માછલી વસે જળ ખુટી જતી નથી ? મને નીરાશ ન કર ! પ્રકાશ ! મારા પ્રકાશ ! મારી કપાળા રાજકુમાર ! તને દીઠો ત્યારથી આત્માના અંધકાર વામતી પ્રજુપલયેત મગકી છે દેવાના એકાન્તમાં, ત્યારથી મસ્ત કરિયું શું મારું ઉર તારી સુખક ગાકમાં લખવા ફેરકું બધીર બન્યું હતું તેની તને ક્યાંથી ખબર હોય ? ત્યારથી આત્માએ સંકલ્પ કર્યો તને પ્રજુપદાન દેશનો ! એ આત્મા અત્યારે પસરત લક યોય છે, એની ઘેઘઝા રોડી રોકાય તેમ નથી, હું શું કરું પ્રકાશ !

પ્રકાશ : દામિનીબેન ! તેમ કરતાં મારે ફેરકા આત્માએને અન્નપા કરવો પડે તેનો ખ્યાલ છે !

સૌદામિની : ફેરલા આત્મા ! કાના આત્મા ! સૌરભ તો તારી બેન છે !

પ્રકાશ : વિલાસનું શું ? અને સોદનલાલ ?.....એમની ધેની ! વિમુખ ! જેને લીધે તમારું બનેનું એકગખાલ્ય યજ્ઞ તેની મિતતાનું શું ? એમના

અનાવનાર :
વેજટેબલ સોપ વર્કસ
લીમીટેડ, મુંબઈ
૧૯૪૧

સૌંદર્યનો સહાયક
ચામડીનો સુરક્ષક
લીમ્ડા
જાવાનો સાબુ
વધારે હેઝાલે મળે છે

મારામાં મૂકાયલા વિશ્રંભનું શું ? એક વિદ્વલધેલા દર્યના તડકડાટ ખાતર આટઆટલા સમભાવીઓને કૃતખતાથી નવાજું ?

સૌદામિની : પ્રકાશ ! મારા મીઠા ! કોણ તારી પાછળ ઘેલું બન્યું છે ? એ બધા કે હું ? કોણ તારા સ્મરણમાં આત્માનાં હીર બાળી જીવન દુઃખમય કરી મૂક્યું છે ? કેને હેયે તું વસ્યો છે ? એ, એમની. મૈત્રી ખરાં તો હું મારું ઝૂંપું હેયું, મારો ઘેલજાની દદ સુધીનો પ્રણય એ બધાં ખોટાં ? એ બધાંની કાંઈ કદર નથી તને ? એ બધાં તારે મન સહેલાઈથી તરછોડી શકાય તેવાં લાગે છે ?

પ્રકાશ : સુદુષેન ! તમે મને વિષમ સ્થિતિમાં મૂકો છો. હૈપાનો વિશુદ્ધ પ્રેમ શબ્દદ્વારા વ્યક્ત કરવા જેટલી સુલભ અને નજીવી વસ્તુ ન હોવી જોઈએ- ન હોઈ શકે. અંતરની લાગણી બાહ્ય ચિહ્નોદ્વારા વ્યક્ત કરવી પડે એટલા બાહ્ય ઉર માટે મને સહાનુભૂતિ ન જ ઉદ્ભવે. અને છતાં ય તમે, તમારો પ્રણય, તમારું પ્રેમભીનું હેયું એ મારે મન સજીવ સર્વો હોય, તો ય હસતે મુખે સ્વીકારેલાં બંધનો કાંઈ ત્યજ શકાય ? સ્વયં આમંત્રેલી અગવડો દૂર કરવાની કાપરતા બતાવતાં મનુષ્યવની જ્યોત અંખી પડે છે તે તમને ય સમજાવવાનું હોય ?

સૌદામિની : પ્રકાશ, તું નથી સમજી શકતો-નથી કદપી શકતો-મારી ઉરબધા ! મેં અગવડો આમંત્રી છે પણ તેનું શું ? અમલ ન વેશાય, અમલનો ભાર વહન ન થઈ શકે તો ય તે વગે જ જવો એમાં કાપરતા કે નૈતિક દિંમત ?

પ્રકાશ : મેં સંભળ્યું છે—Father મને કહેવામાં આવ્યું છે તે મુજબ તો તમે સ્નેહલભનું અર્ધાંગ છો,

સૌદામિની : સ્નેહલભનું અર્ધાંગ ? સ્નેહલભ શું તે જ હું નહોતી સમજતી તે વખતે. સોહનલાલને ક્યા સંયોગમાં મેં સ્વીકારેલા-મારે સ્વીકારવા પડેલા તેની તને ક્યા ખબર છે ?

પ્રકાશ : બાળીને ય શું ? હિંદુ લભ થોડો જ નાનાં છોકરાંની રમત છે કે હાલે ત્યારે મુક્ત થઈ શકાય ! અને મુક્ત થઈને ય શું ? જ હેયું એક ગાંઠ તોડી શકે છે તેને બીજી તોડતાં ય શી વાર ?

સૌદામિની : તું મને નથી સમજતો નહિ તો આમ ન બોલે પ્રકાશ ! મારી તારા મોહની ભાવનાઓ ક્ષણજીવી નથી. દુઃખમાં ને સુખમાં એ અવિચળ રહેશે. તું બદલાશે પણ એ નહિ બદલાય. તું તરછોડશે પણ એ તારા પાદ પૂજશે. પ્રકાશ ! નને ક્યા ખબર છે કે તારા સોહનલાલને મારે અપનાવવા પડ્યા છે ?

પ્રકાશ : ત્યારે તમે સ્નેહલભથી પરવ્યાં છો એ સાચી વાત નથી ?

સૌદામિની : સાચી અને ખોટી બન્ને. સંભળવાની ધીરજ હોય, મારાં માટે સહાનુભૂતિનો અંશે હોય તો એ કરુણ જૂનકાળનાં ખાનાં ઉકેલું. સંભળ ! સોહનલાલ મારી મોટી બેન સાથે પરજેલા, એમનો પરસ્પર પ્રેમ અદ્વિતીય

એક દાયકાની પ્રગતિના આંકડા

સાલવાર સ્વીકારેલ કામકાજ

૧૯૨૫	રૂ.	૨૨,૧૮,૫૦૦
૧૯૨૭	રૂ.	૩૮,૭૭,૦૦૦
૧૯૨૮	રૂ.	૫૧,૨૨,૫૦૦
૧૯૩૧	રૂ.	૫૮,૬૬,૫૦૦
૧૯૩૩	રૂ.	૮૪,૧૬,૫૦૦
૧૯૩૪	રૂ.	૧,૦૪,૩૩,૭૫૦

૧૯૩૫ રૂ. ૧,૨૩,૨૮,૦૦૦

૧૯૩૫ નું નવું કામકાજ

મેળવેલ રૂ. ૧,૫૦,૪૬,૦૦૦

સ્વીકારેલ રૂ. ૧,૨૩,૨૮,૦૦૦

બામ્બે લાઈફની કાયમી પ્રગતિથી મળતા લાભો

જરૂર ઉકાવો.

વધુ માહિતી માટે લખો:—

ધી મેનેજર—

ધી બોમ્બે લાઈફ એશ્યુરન્સ
કંપની, લીમીટેડ.

(સ્થા. ૧૯૦૮)

બોમ્બે લાઈફ બીલ્ડિંગ, ૪૫-૪૭, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

હતો. એમ એ અત્યારે ય કબૂલે છે. મારા બેન દેવસોઠ પામ્યાં અને પાછળ ત્રણ બાળકોનો સૂતો સંસાર મૂકતાં ગયાં. સોહનલાલને તો મારી 'મોટી' જેવી સંસ્કારી પત્ની જતાં માથે વણુનોતરી આકૃત આવી પડી. ન્યાતમાથી ધણાં ય મારાં આવેલાં પણ એમણે આમુખીની આંખે પાછાં દેશેલાં એ અત્યારે ય સગવડ કબૂલે છે. મારી 'મોટી'નું મૃત્યુ એમને મન અસહ્ય બતાવ હતો. તે વખતે હું કોલેજના બીજા વર્ષમાં હતી. એટલે આજથી એક જ વર્ષ પહેલાં, કોલેજીયનના સ્વતંત્ર-અને સ્વછંદ પણ ખરું જ ને ?-વાતાવરણે મારા હૃદયમાં બાલીશ પ્રણયજંબનાના તણુખા વેપાં હતા. અને એ જંબના, એ ઉન્મત્તતા અને ઘેલછા, લગ્નની તીવ્રતમ આતુરતામાં પરિણમી. મારી માતાએ પણ કહેલું કે તારે પરણવું જ છે તો કોઈ સારી પસંદગી કરી લગ્ન કરી નાખ. મારા પિતા તો આંતર માતીય લગ્નની ય તરફેણમાં હતા. પણ mother જરા વધુ સ્થિતિચુસ્ત અને orthodox ખર્સ. એ જ અરસામાં સોહનલાલ વિધુર બનેલા; અને હું એમની સાથે પરણું તો મારી મૃત બેનનાં ઉછરતાં બાળકો ય સચવાય, સંસ્કારી બને અને સોહનલાલનું બાળ્યું જીવનતાવ પણ કોઈ સાગરની મુસાફરીને મોગ્ય બને એમ અનેક આગળપાછળના વિચારો કરી માતાએ સોહનલાલ સાથે લગ્ન કરું તો કેમ, એવી વિચાર-સરણી રણું કરી. ન્યાતમાં એમનાથી સારો વર નહોતો. જો કે એ માત્ર મેટ્રિક જ પાસ થયેલા, પણ સામાન્ય દુન્યવી જીવન જીવતા માનવકર્ષિ કરતાં વધુ સંસ્કારી હતા એ તો અમારી પ્રથમ મુલાકાતમાં જ મેં જાણી લીધેલું. અને આમ ચારે બાજુના વિચારો કરી મેં તેમની સાથે લગ્ન કરવા કમ્પ્યુનું. પણ ખરું કહું ? બહેન તું ન માને । તે વખતે મને જીવનનો કશો ય ખ્યાલ નહોતો. તે વખતે તો માત્ર પરણવું એટલો પરણવું જ એ મારી બાલીશ માન્યતા; અને જેમ વહેલું પરણાય તેમ, વહેલી મળહ એ જ ખ્યાલ એટલે જીવનના સારામાઠા ખ્યાલ કે પ્રણય, કે કશા ય અન્ય સ્થાયી બાવ મારા કોમળ હૃદયમાં જન્મ્યા નહોતા. મારું સ્ત્રીત્વ જ ચિકચું એમ કહું તો ચાલે. અને એ ઉન્મત્તપણતા અને ઉતાવળનું પરિણામ તે અમારું લગ્ન, તેનો અસંતોષ, કષ્ટપનાસુષ્ટ જીવનની જંબના અને અંતમાં આત્માનું આક્રંદ.

પ્રશ્નક : પણ સોહનલાલ તો ધણી સંસ્કારી વ્યક્તિ છે ને ?

સૌદામિની : તે મેં ક્યાં નથી કબૂલ્યું ? પણ પ્રકાશ । મારી જીવનની કલ્પનાઓ એમનામાં મૂર્તિમન્ત નથી યતી. મારા સ્વપ્ન એમનામાં સજીવતા નથી પામ્યાં, મારી લાવનામંજરીઓ એમનામાં નથી મ્હોરી. પ્રકાશ । મારું સ્ત્રીત્વ તો તેં જામત કયું છે તેનો સ્પષ્ટ તો હું છે. તો એનો વિજેતા અને ઉપભોક્તા કાં ન બને પ્રકાશ ? મારે તો તારા જેવો ગબરુ યુવાન જોઈતો હતો, મારે-તો તારું સંસ્કારી, સખળ જીતાં કોમળ હૃદય જોઈતું

હવે તારા જેવો વિદ્યાવિદ્યાસી, પ્રેમાત્મ, હૃદયહૃદય મુખનો બાહ્ય મુદ્રાન
જોઈતો હતો. જેનો ખંડ દુઃ સારે કરે ! જેનાં પુત્રનો અને રેખામેદ
અવરણ પૂર્વક ચોક્કસ હતું ! જેનાં કપડાં મરમ સ્વચ્છતાથી વિખ્યારી
અધીર્ન વાગી શકે, જેની પ્રદિશી, સચિત્ર પ્રિયાઃસખી અને સચિત
કથામાં પ્રિયલિપ્ત બની રહે ! પ્રમાણ ! મારે તો એવો રસનિધિ જોઈતો
હતો, મારે તો એ રસજનન જોઈતું હતું તેને સ્થાને બાળ બાલ્યાની
ભરમ થતી જોઈ રહી છું. કુન્વરી વહેવાર, કુન્વરી હાપણ અને કુન્વરી
સંવંધના સંવંધોમાં બાળ્યા સંવંધાઈ રહ્યો હતો ત્યાં તારે મારે મરત
હરિજો સી આવી છું. એક મરત પૂરી કરે કે બાળજન બાળમાન કે
કે—તારા પ્રણયની સદામિત્રી બની !

પ્રકાશ : પછી ચોક્કસાવનું મું !

સૌદામિની : સોહનવાલ ! બીચાર ! એમને ને જોઈતું હતું તે મેં આપું છે.
તું તો ને એમણે જાણ્યું નથી, જાણ્યું નથી કે માણ્યું નથી તે પવિત્ર
વસ્તુ. તે પ્રેમાત્મ હો તારે મારે મરત છું. પ્રમાણ ! મને ન તારાંક !
તામમાં મેં અપૂર્ણ આશાઓની સમગ્રતા લીધી છે. તું સંરક્ષી છે, તારે

અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર

ઈંગ્લીશ લીમીટેડ સંસ્થા એ સિદ્ધાંત ઉપર રચાય છે કે તેની બચતમાં મારે એક
બેર ફક્ત જેવું છે અને તે મારે સોંપાવવા માણ્યો જરૂર ફક્ત એક ન થવો જોઈએ.

ઈંગ્લીશ લીમીટેડ ઉત્પાદન કંપનીઓમાં લેઈન બાબત વિશ્વાસપાત્ર કંપની તરીકે
સુવિખ્યાત છે, અને તેને સોંપાવવા માણ્યો બચતમાં વધારાથી કરે છે એ કંપનીની
પ્રતિ એની લોકપ્રિયતાથી પૂરવા છે. એણે મેળવેલ કામગીરી લીમીટેડ ઉત્પાદનના પ્રત્યેક
વિશ્વાસ એણે મેળવ્યો છે.

ઈંગ્લીશ લીમીટેડ કામગીરીમાં તમને રસ છે ? તો...

વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સાથે બાળકની તમને કપડો થશે, એ કંપની તમારું દિવનું રક્ષણ કરે છે અને પ્રત્યેક સેવા કરે છે.

હવે જોડીશ :

સાખાઓ :

અમદાવાદ

મુંબઈ, મદ્રાસ,

કલકત્તા, પૂના.

ખાસ અને મુખ્ય એજન્સીઓ—અદાલા દિવન, અમદાવાદ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં.

હૃદય છે. કહેને, મને ચદાશે પ્રકાશ ! તારી એક 'હા' તો મને નવજીવન-
દાયિની નીવડશે.

પ્રકાશ : અને મારી ભાવભીની વિલાસ ! તમારો પ્રણયોન્માદ એનામાં કદાચ નહિ
મળે, છતાં ય એનો ભક્તિભાવ, એનું સર્વસ્વસમર્પણ, એ કાંઈ થોડાં
જ ઉતરતાં ગણી શકાય !

સૌદામિની : પણ હજી તું ક્યાં લગ્નગ્રંથીથી નેડાયો છે ?

પ્રકાશ : અંતરનાં લગ્ન થઈ ગયાં પછી શું ?

સૌદામિની : પ્રકાશ ! ચાલને, આપણે ત્રણે—તું હું અને વિલાસ ચાલી જઈએ દૂર
સુદૂર ન્યાં માનવપગસંચારે ન હોય, ન્યાં પ્રકૃતિ-સૌન્દર્યમાં ડૂબી રહી
હોય ! એક મદુલી બનાવી ત્રીઉર એકતાનતામાં નાચીશું. ત્રણે-ત્રીણા,
દિલરુખા અને સતાર સંવાદી સુરે ત્રણત્રણશે. પ્રકાશ, ચાલને ! વિલાસ
બેન મારા કરતાં તો વધુ ઉદાર છે.

પ્રકાશ : દામિની ! ઘેલી, તને ખબર છે ? તું તો નાદાન છે. હજી જીવનને ઉબરે
પગ મૂકે છે. હજી તો આખું જીવન બાકી છે. હજી તો માન જીવનની
ઉપા જ ઉગી છે. એ ઉપામાં જ તું કંટાળી જાય છે તો હજી ક્યાં !
હજી તો મધ્યાહ્ન તપશે, સંધ્યા ય આવશે, ન્યારે પૌવનનાં પૂર
ઓસરી ગયાં હશે અને સહુથી છેલ્લી જીવનની નિશા, કાળી
ઘોર, સુમસુમાકાર રાત ! કસોટીની તો એ પળો હશે.
ન્યારે તારો આત્મા પ્રલય અંધકારમાં ગુંગળાતો હશે. જીવનમાર્ગ મારે
કાંકા મારતો હશે.

સૌદામિની : તારા સંગમાં એ અંધકારે પ્રકાશિત બનશે. એ ગુંગળાટમાં તારા
ધ્વજકતા દેવાનો આસ મારા તૂટી પડતા દેવામાં પ્રાણ પૂરશે. ન્યારે
અત્યારે તો જીવનની ઉપામાં જ નિશાનાયની પ્રકાશવિહોણી નિશાના
અંધકારમાં સળકું છું. પ્રકાશ ! મને ઉગાર ! મારો જીવનપંથ ઉજાગો !
તારો સાથ દે ! તારી હૃદમાં મારું હૈયું ઢળવું કર !

પ્રકાશ : શરીર સોહનલાલનું છે તેનું શું ? હૈયું અને શરીર, રથલ અને સૂક્ષ્મ,
જીવન અને કલ્પના શી રીતે છૂટાં પાડી શકશે ? સોહનલાલની બની
રહીને ય અન્યની શી રીતે યશે ?

સૌદામિની : સોહન શરીરના સ્વામી છે, તું હૃદયનાથ છે. એને એની સમવડો સાચવે
તેવી પત્ની નેહતી હતી, એનાં ગભરુ બાળકોને ઉછેરનારી માતા નેહતી
હતી, જે, હું, અત્યારે બની રહી છું—અનવા પ્રપત્ન કરી રહી છું. જે
એણે કલ્પ્યું નથી તે તને સમર્પું છું.

પ્રકાશ : એટલી ય સોહનલાલ તરફ તો એવશાષ્ટ જ ને ! હૈયું અન્યને સોંપતાં શરીર
પ્રજ્ઞા વિરહ જ બળબાટ સહિત જ માલિકને તાબે યાય ને ! એમ
કરતાં જે ભાવથી સોહનલાલ સાથે તમે પરપયાં તે ભાવ ક્યાંથી

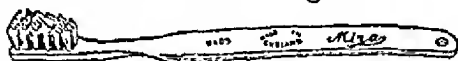
સચ્ચરી ! અને ધીરે ધીરે તો એ બાવના એ સેવા અને આત્મવાચ
ને હૈયે ધરી તમે લખ ક્યોં હતાં તેને અંખપ લાગશે તેનું શું ?

સૌદામિની : પણ દેવું કામ નથી રહેતું તેનું શું !

પ્રકાશ : મેંએ માગી સ્વીકારેલી ફરજનાં બંધન કે સામાન્ય અમરતોપથી બગાડળી
ઉઠતું વિહ્વલ હૈયું ? પડેલું કયું ? પસારાં હોયે શબી જતાં ઉરતરંગો
કે ફરજનાં સ્વયં અપનદેશાં બંધનો ? માત્ર આત્મસ્વાયં ખાતર દેવાનો
સ્વભાવિક સહજ તલસાટ સંતોષવા ખાતર, પસારારી ફાણિક વહી જતી
ઉરજીભિને અર્તિમંત બનાવવા ખાતર કેટકેટલા આત્મઓ તરની
ફરજ ચૂકા તેમ છા ? કેટકેટલાને કૃત્તનતાથી નવાજવા પડે તેમ છે ?
સોહન ખાતર નહિ તો તેનાં બાજરો ખાતર-તમારી બેનના મલક
બાણુમાં ખાતર, જેમની ખાતર તમે અને કમને સોહનશાઈ સાથે પરદર્શ
તેમની ખાતર તમારે દેવાના વિવ્રજતા પ્રણયસોત રોકવા જેમએ એમ
નથી લાગતું !

સૌદામિની : પણ દેવાનું શું ? પગપમતી ઉરગિતાનું શું ? એમાં મજગી જતા
અનનું શું !

સર્વોત્તમ મીરા નાવા દુધ ગ્રથ

દાંતને દરેક ખુણામાંથી સાફ કરે છે, એનાં ચાળ ઉત્તમ બાવના હોવાથી મજબુત
અને સ્વચ્છ રહે છે. આપનું ગ્રથ 'મીરા' જ હોવું જોએ.

મી
રા

મી
રા

મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા અમૂલ્ય દાંતના રક્ષણ માટે વાપરો.
સમળે ડેકાને મળે છે. આજેજ અરીદો.

હીલ ઇન્ડીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

રોડનં કાઉચ, મેલામ રોડ, મુંબઈ.

પ્રકાશ : ભિમિનો આવેશ જ એમ બોલાવે છે તમને. એ ઉરદાહ નથી, એ ઉર અસ્વસ્થતા જ છે. સતત સંસર્ગથી નીપજતો ઉરથાક છે. જરા આરામ હો ! વડીલ મટી બાળક બનો. જનજીવન ગ્રહિણી મટી સ્ત્રી બનો. એક વર્ષ પહેલાંનાં જે તોફાની સુદ્ધ હતાં તે બનો; તમારી પ્રિય સખીઓ સંગીત અને સાહિત્યમાં મન પાડેલાં. એટલે પાછાં એ જ દામિની બની જવાશે. એ જ આત્માની ગૌરવભરી પ્રતીમા સ્થાપ થશે. સૌદામિનીના ઝળકાર અને સજાવા ફરી સાંપડશે.

સૌદામિની : પ્રકાશ ! પ્રકાશ ! પછુ મારાથી નહિ રહેવાય હોં !

પ્રકાશ : દેવાની દુર્બળતા તો વ્યક્તિ જુએ છે. જ્યાં વિવશતા નીરખે છે ત્યાં અખાડા ફરે છે, ત્યાં જીવિતો તેજસ્વમકાર અને બળ જુએ છે ત્યાંથી મેરેયોન રમવા બળ છે.

સૌદામિની : પછુ મારું હૈયું તારે માટે, તારા સહવાસ માટે તલસી રહ્યું છે તેનું શું ?

પ્રકાશ : એ તો અમર્યું જ ! મારું ઝાળખાણ પહેલું થયું, મારો સંસર્ગ વધુ થયો એટલા પુરતું જ. કોઈ અન્ય વ્યક્તિનું ઝાળખાણ પહેલાં થયું હોત તો તેને ચક્રાત્તા રીખત. અને ભવિષ્યમાં જ કોઈ અન્ય હૈયું મળશે તો પ્રકાશને બૂલતાં વાર નહિ લાગે.

સૌદામિની : [વધુ નિવશ બની] ત્યારે હું મારો નહિ જ યાચ ? મારા ઉરમાં જ તારી મંગલમૂર્તિ ન પધરાવું ?

પ્રકાશ : મને માફ નહિ કરો દામિની બેન ! આટઆટલું સમજાવ્યા છતાં જ ! બાકી હું તમારો નથી તેનું તો મેં નથી જ કહ્યું ! મનુષ્ય એકનો મટી સાર્વજનિક બને તો ! અને ઉરમાં ઝમે તેની મૂર્તિ પધરાવશે તોય મને કે કોઈને ક્યાં ખબર પડવાની છે ? ફરી કહું દામિનીબેન ! કે એ માત્ર ઉરની ચંચળ નિર્બળતા જ છે. એને વધુ વશ થવા જેવી નાનમ નથી.

[સૌ. જવા કરી યાચ છે. તે કપડાં બરાબર કરે છે. આંખમાં એક વાજ વ્યવસ્થિત કરે છે. જેનું સ્થિતભયું સુખ રાખી આવી હતી તેનું સ્થિત ફેરફારવા પ્રયત્ન કરે છે.]

પ્રકાશ : બસ, જરો જ ! એટલામાં ! ફરી ક્યારે પધારવાનું !

સૌદામિની : [બેબે બેબે] હજુ આવવા જેવું રહ્યું છે !

પ્રકાશ : તે તો તમે જાણો ! બાકી પ્રકાશ તો તેનો તે જ છે. જે સંબંધ બાંધવા આવ્યા હતાં તેનાં કરતાં જે સંબંધ સોંપી દેતાં પડીએ જોએ તે ઝાણો આવકારપાત્ર છે !

[પરસ્પર વંદન કરી દરેક પડે છે. “ઓ પ્રભુ ! ” કહેતા પ્રકાશ પુરસ્કાર પર ફેરફાર પડે છે. કલ્પ્ય તેણે વચિલા આંખનાં ઘડના લેખકનું માનસ સમજાવું હોય તેમ લાગે છે.]

જરા સરખી ખાંસી

અને
 ધર જીવાન
 ઉમરમાં સ્ત્રીઓને
 ધરતી, અશક્ત ડાહીઓ
 જેવી કરી મૂકે છે।
 તંદુરસ્તી અને યુવાનીને
 આકાંક્ષે નારા થતો અટકાવવા
 માટે જગતપ્રસિદ્ધ, સર્વથી સલામત અને હાનિરહિત
 નવા સીરોલીન "રોચે"
 ખીંચો

**SIROLIN
 ROCHE**

અને તમારા બાળકોને પણ એ આપો
 ખીંચો યજ્ઞ સ્વાસ્થ્ય છે.

LOS ANGELES, CALIF.

[ધોળી ઠાઠા : અનુસંધાન ૫. ૩૨૮]

બગ્ન યજ્ઞ ગોવિન્દ કામજાના એક દુકાપર સતો. સત્તા સત્તા પશુ તેની મુખ-
રૂપાઓ પ્રતિપળે બદલાતી હતી. ધડીકમાં દુદ્ધ, ધડીકમાં ક્રોધ અને ધડીકમાં આત્મ-
સંતોષ અનુભવતો ગોવિન્દ પડી રહ્યો.

દશ વાગ્યે ગોવિન્દે કીસનને માથે હાથ ફેરવ્યો. તેના કપાળમાંથી જવાળા
નીકળતી હતી. ગોવિન્દે ત્રણ-ચાર ખૂસ પાડી પશુ કીસને જવાળા ત આપ્યો.

“ગોમી, જોને કીસને શું થયું છે.”

ગોમતી દુઠિયું વાળી સૂતી હતી. ગોવિન્દનો સાદ સાંભળી તે સહાળી બેઠી થઈ.

“કીસન, કીસન,” ગોમતીએ કીસનને ઢોળી મૂક્યો.

કીસન હાલ્યો નહિ.

ચોડીવાર ગોવિન્દ અને ગોમતી કીસનને જોઈ રહ્યાં. કીસને ડોકું ફેરવ્યું,
કીસનના નજીવા હલનથી ગોવિન્દ, ગોમતીના હલના તાર હાલી બીઠ્યા, તેમનામાં
પ્રાણ આપ્યો.

“કીસ બેટા !” બેઠે સાથે બોલ્યા.

“આ...” કીસને બોલવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો.

બેઠે જોઈ ચક્રવાં કે કીસનની સ્થિતિ બમડતી જાય છે.

સાડાદશ વાગ્યે ગોવિન્દ કંઈક નિશ્ચયાત્મક રીતે જાણો થયો.

“ગોમી, આપણે કીસનને બચાવવો જ જોઈએ. ગમે તેમ કરી બચાવવો જ
જોઈએ. હું પૈસાની ગોઠવણ કરવા મળું છું.”

કીસનની માંદગીએ ગોમતીને નીરાશ બનાવી દીધી હતી. જ્ઞાન વદને તેણે
ગોવિન્દને કહ્યું, “વારું.”

ઝોરડીની બહાર ગોવિન્દ નીકળ્યો ત્યારે બપોરનો હતો :

“યેલા જાડા નરીકરા શેઠિયાઓ...”

ગલીના નાકે એક અંધારા ખૂણામાં સંકેતરચાને પકડે બેઠો હતો.

“આપ્યો ? ઠીક થયું ?” આપ્યો તો.

ગોવિન્દના મનની સ્થિરતા ન હતી. તે કંઈ બોલ્યો નહિ.

“ગોવિન્દ, ચાલ,” પકડેએ ગોવિન્દનો હાથ પકડ્યો. “આ ધંધામાં પહેલી વરસ
એ છે કે હિંમત રાખવી. વજ્ર જેવું હૃદય રાખીને ધરમાં દાખલ થવું જોઈએ.”

“પકડે ! તને મારો લાઠ ગણી આ વાત કહું છું. મારા કીસનને માટે આજે
આ પાપ કરવા નીકળ્યો છું. મારું નાનુક કુલ કરમાય ત્યારે વેલવ-વિલાસથી નીતરવા
શેઠિયાંપર વેર લેવા નીકળ્યો છું. મારે આજે જરીબને લેટવા નથી.”

પકડે તિરસ્કારથી કહ્યો.

“જો એમ જ હોય તો આજના ચિત્કાર પર તું આનંદથી પેટ ભરીને વેર લેતો.”
ગોવિન્દના કાન પાસે મોં લાવતાં પકડેએ ઉમેર્યું. “બજારની પાસેની મલીને નીક
વાડવાળું લીલું ધર જોઈએ છે ને !”

“હા...” ગોવિન્દે અનિશ્ચિત જવાબ આપ્યો.

"તપત્તિ માલિક કાલે જ અકાર્યામ ગયો છે. ઘરમાં તેની સ્ત્રી, તેને દસ વર્ષનો છોકરો અને મહેતાજી રહે છે. સ્ત્રી અને છોકરો બીજા માણે સુએ છે, મહેતાજી પહેલે માણે પેઢીમાં સુએ છે, ભોવિતજિથે એકલા પર એક ઢોળો અને તોશર સુએ છે. સમજ પડે છે ને ।"

"હા."

"ઘરમાં બધા દરેકજ સાકારને કોંઈ જાણ છે, એટલે આપણે પહેલેયજ તપત્તિ બધાં ઘેરનાં હશે. આપણે જમે તેમ કરી પેઢીમાં પહેલેયજ નેમએ. પેઢીની બારી ખાસે જ તિન્નેરી છે. તિન્નેરી ફેડવાનાં એળાર માથા ખીસામાં છે, તિન્નેરી ઉપડે તો તપત્તિ જિંદગીનું કામ નીકળી જશે. તારો કીસન બધી જશે."

કીસનનું નામ સત્તમજતા ગોવિન્દમાં નવું નેમ આપ્યું.

"પણ ઉપર કેવી રીતે જવાશે ?"

"મેં બધી ગોઠવણ કરી રાખી છે." પાંડુએ ચતુરતા બતાવતાં કહ્યું.

"જમણીને પાછલે બારણે એક કુતરો બાંધવામાં આવે છે, બાંજે સાંજથી જ મેં તેને ઘેન બાંધી દીધું છે એટલે તે દરકત નહિ કરે. પાછલો વાડામાં જમણી બાજુએ મટરના નળ છે. એક પર મટરું એ તો રમત વાત છે. પહેલે માણે નાવચિયામાં કાચની બારી છે. કાચ કાપવાના આ ચપ્પુથી કાચ કાપી બારી કિધાડી નાંખવાની, એક વાર અંદર પહેલોએ પછી તિન્નેરી ઉઘાડતાં કાચવાન પથુ રોકી રાકવાનો નથી."

"મારે કું કરવાનું છે ?" ગોવિંદ મિશ્ર લાગણી અનુભવતો હતો. એક તરફ કીસનનો પ્રાણ બચાવવાના વિચારે તેને ઉલ્લાસ થતો હતો અને બીજી તરફ ચોરી કરવાનું પાપ તેને ડાંબ દેવું હતું.

"હા, મેં કું પહેલો ચકી નાવચિયાની બારી કિધાડીય. તું મારી પાછળ ચાલ્યો આવજો. અંદર જમણું એટલે પેલા મહેતાનો સવાલ રહેશે. કું તિન્નેરી બોલીક એટલીવાર તું બાહ્ય રાખજો કે મહેતા ઉઠે નહિ. નીચેથી ફેરો ઉપર ન આવે તે માટે ઘર પર પથુ બાંધ આપવાનું. અને ત્યાં સુધી કોઈ સાથે મારામારીમાં ફિટરવું નહિ. પણ જો ન છૂટે તેમ કરવું પડે તો હિંમત રાખજો."

પનવેલર આહીતલ
સફેદ ચર્તી અને ચર્તી
મરઠાની બાધને
વધારે છે
પનવેલર આહીતલ
રજીસ્ટર્ડ નં. ૫૨૦૦
કામની સુવેચનાઓ દરેક માણસો હંમેશાં
પનવેલરનું આહીતલ વાપરે છે સર્વોચ્ચ ગુણવત્તા
દરેક દેહણુએ જાણીએ આપવાની છે.
લખો-એમ.મી. પનવેલર
સુબેડ. નં. ૨

ચોકી તરફ. ભરાતા પ્રત્યેક પગલા સાથે ગોવિન્દનું મન જુદા જ પ્રદેશમાં રમી રહ્યું હતું. કીસનની માંદગી તેને ચિંતામસ્ત કરી મૂકતી હતી. તેની સ્થિતિ કેવી હશે તે માટે ગોવિન્દ વૃથા કલ્પના કરતો હતો. તેણે ચોરી કરી એ જાણી ગોમતીને કેટલો આઘાત થશે તેનો વિચાર આવતાં ગોવિન્દને અત્યંત ક્ષોભ થયો. ગોમતીનો ધર્માત્મા પોતાનું દ્વંધ્ય જોઈ, કલ્પાંત કરી, વિરહ સેવી જરૂર નિઃસીમ દુઃખ પામવાનો છે એ માટે ગોવિન્દને ખાતરી હતી. તે છતાંયે ગોવિન્દને ડગલે - ને પગલે લાગતું હતું કે તેના કુમળા પુલને કચડાતું બચાવવા, તેને સંજીવન રાખવા માટે અલભસ્ત શોકિયાઓને લૂંટવામાં દોષ નથી.

x

x

x

મધરાત થઈ તો પણ ગોવિન્દ ઘેર ન આવ્યો ત્યારે ગોમતીને બહુ ચિંતા થઈ. ગોવિન્દને રાતને સમયે ધરબહાર રહેવાની ટેવ ન હતી એટલે તેને વધારે શીકર થઈ. કીસનની દયાજનક સ્થિતિ જોઈ ગોમતીના અંતરમાં બળતરા થતી હતી. ગોવિન્દ ન આવ્યો એટલે અકસ્માતની અનિષ્ટ યોગ્ય તેને ઉપજી. એવામાં કોઈએ ખાસ પાંકું. ગોમતીએ તે આશ્ચર્યથી ઉઘાડ્યું. પાંકુને બહાર ઉઘેલો જોઈ તે વિસ્મય થઈ.

“ ગોમતી, દોડ, ગોવિન્દ તો ચોરી કરી ચોકીમાં બેઠો છે. ”

“ શું...” ગોમતીને પોતાના કન પર વિશ્વાસ ન બેઠો. પણ પાંકુ તો ક્યારેના ય દોડ મૂકી નાસી ગયો હતો. ગોમતીએ કપાળ પર હાથ ઠોક્યો અને જમીન પર બેસી પડી.

પ્રાતઃકાળ સુધી ગોમતી ગાંઠની માફક બેસી રહી. ‘ ગોવિન્દે ચોરી કરી ’ એ વિચારે જ તેની આંખ શરમધી નીચી નમી જતી હતી. એના સૌભાગ્યનાથના પતન માટે પાંકુને શાપ દેતી ગોમતી બેસી રહી. ઘડીમાં ચોકી પર જવાનો તે વિચાર કરતી પણ કીસનને એકલો મૂકવાનું વિનં આડે આવ્યું.

સવારે છ વાગ્યે એક પડોશીને કીસન પાસે બેસાડ્યો. ચોરડીનાં સૌથી અંધારા ખૂણામાં આરાધ્યદેવની છબી પાસે દીવો કરી, આસકા લઈ તે શ્રદ્ધાથી ધરબહાર નીકળી.

મહામુશીબતે ફાજદારે ગોવિન્દ સાથે મેળાપ કરાવ્યો.

ગોમતીએ ગોવિન્દનું નિરંતર વલન જોયું. એક રાતમાં જ તેમની આખી પ્રજ્વાલોડી ગયેલી લાગી. ગોમતીનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો.

“ ગોવિન્દ, તને આ શું સૂઝ્યું ? ”

“ ગોમી, આપણા બાળકને કૂર દેવથી બચાવવાને, આપણા પુલને કચડાતું બચાવવાને.....”

“ પણ તેં તો કપાળે કાજળ ચોળી. ”

“ ગોમી, એ તો ઘોળી કાજળ છે, ધનવાનોના અન્યાયની ભરમ છે. ”

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

"GUJARAT and its LITERATURE"

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક : શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. મુનશી

શ્રી. મુનશીએ દરેક ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રાવલોકન માટે માટે મોહક વાચન થઈ પડ્યું છે. * * *

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કવિના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. કીર્તિત મુનશીએ ગુજરાત ઉપરનો ઉત્તમ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ રૂપરે તેને સચ્ચન બનાવતી તેમની કમળતા, અને રૂપરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કવિને બિાજબ-નાર-મારા નેપા માટે નહીં પણ-બીજાં ઘણાં આસ્થા પધારે એવી બાબત એ છે કે આદર્શો અમામ પરિપૂર્ણ તેમજે હોય છે, અને તે પણ એકની રીવાજો પાછળ અને અસ્પર્શ શારીરિક પ્રતિભા સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું આદ્ય હણજુ તે એ છે કે ગુજરાતના સાહિત્યનો અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમજ દિનના ઇતિહાસ ઉપર સહજ દષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યકર્તાએ વિસ્તારથી અને શુદ્ધપૂર્વક કહ્યું છે. * * *

—આચાર્યશ્રી આનંદરાંકર મુવ,

એ વાંચક આનંદરાંકર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ.

આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ એવો નથી. એનું હોય વિશાળ છે, અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે વલ્લભતા વિદ્યાનાં જરૂર છે તેની પાતળતા કવિમાં છે, કારણ કે તેમજે સ્વપનને પણો સમય સેવામાં આવ્યો છે. પોતે એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે * * *

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ ગુણ એ છે કે એમજે પૂરોપના સમગ્ર સાહિત્યકારોને અને તેમની કલા-ભીમાંનાને જોડે અભ્યાસ કરી છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું અરૂં મૂલ્યાંકન કરી શક્યા છે એમના દર્શનના સત્તાસત્યની કું ન્યાં પરીક્ષા કરી શકું એમ કું ત્યાં તે અને સચિત્ત અને સર્વસંપૂર્ણ બજાવું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્વતાઓ પણ ન પતાવવામાં કવિએ જે શક્તિ દર્શાવી છે, તે માટે ગુજરાત કવિનું બહુ જ જાણી છે.

—ડૉ. એ. બેરીંગ્ટન કીથ, પી. સી. એલ.,
કુલીવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

વત્સલરસ—

પ્રેમાનંદ ધણે અંશે ભાલણ કરતાં ભણે કરણ રસમાં વધી ગયો હોય. પરંતુ વત્સલરસમાં ભાલણ અપ્રતિમ સ્થાન ભોગવે છે. માતાને પુત્રનું મુખ જોવાના કાંડ, પુત્રને શણગારી તેને ફેરવવાના, કાલરકું ગાવાના, તેની મસ્તીમાં ચીડવાઇને પણ આનંદ લેવાના કાંડ ભાલણે અસરકારક વર્ણવ્યા છે. પુત્ર માટે તલસતી માતાનું હૃદય પુત્રદષ્ટિબહિષ્કૃત થતાં ડાંખે કેટલું વીધાય છે, તે કાણુભર કેટલી અસહ્ય વેદના ભોગવતું અધીર યષ્ઠ જાય છે તે ભાલણે સુંદર ચીતર્યું છે.

વત્સલરસમાં આટલું ઉડું અને વિશાળ ક્ષેત્ર ખીજા કવિએ ખેડ્યું નથી. પ્રેમાનંદે એમાં માથું માથું છે અને કેટલાંક સુંદર ચિત્રો રજુ કર્યાં છે. પણ આખું એકે કાવ્ય એ રસનું લખ્યું નથી.

રામબાળચરિત્રમાં વત્સલરસ ભાલણે આલેખ્યો છે. એમાં બાળકોના ધૂની, અસ્થિર સ્વભાવ તથા માનસ અને વહાલ ઉપજવનારાં કાર્યો વર્ણવ્યાં છે. અલંકારો પહેરી દડબડ કોડવું, નાચવું, સંતાઇ જવું, તોતકું ખેલવું અને આથી થતા માતાને હર્ષ અને શણગારી તેનું મુખ જોવાના કાંડ, પુત્રને ન. કેખતાં થતી ચિંતા અને વિવૃક્તતા વર્ણવી છે:—

મૈયા બાવરી યષ્ઠ રે, મૈયા બાવરી યષ્ઠ,
પ્રભુને લુગડે લપેટયા લાલ દીકા નહિ રે—મૈયા૦

૫૬-૧૨

પ્રીતે પાડે કોસલ્યાજી સોર રધુબા મારો ક્યાં રે રમે !

મારો કામળ બાળ કિસોર રધુબા મારો ક્યાં રે રમે !

x

x

x

મૈયા કબી યાંય ને દજે ધરણ રધુબા મારો ક્યાં રે રમે !

કાપિના હૃદયમાં ખૂંચ્યા ચરણ રધુબા મારો ક્યાં રે રમે !

ગર્ભ મિથુલાં તે મેહેલમાં ય રધુબા મારો ક્યાં રે રમે !

પહોડયા પારણે પુરપુરાણ રધુબા મારો ક્યાં રે રમે !

શ્રીરામની બાળચેષ્ટા વર્ણવતાં તેની મસ્તીખોર ચેષ્ટાથી વહાલ ઉપજે છતાં આકળાપણું માતાનું દર્શાવ્યું છે.

નેત્રસરોજ અંજલવતાં દોડી ફર પ્રભુ જાય,

કાળજી ખરડી રે આગળી જનની અતિ રે અકળાય.

x

x

x

પાસે ઉરાડે રેણુકા માતા મન ધરે રીસ,

એ રજ શિવજી શોધે સદા વિરમી ચઢાવે શીષ.

વળી,

કાળજી શું છે કાંચજી લેણી બોજાની માંસ,
ધારી ધસલ કરે કોમળા સોને જાડે શરીર.
એકાં ધણ્યે ને આપણે ધમ્ પુરંધર પીર !
છેડા જાલી માતનો ટોળી પાડે છે ધણું,
કાલજી પ્રભુ રમુનાથજી ! સમો સદા તમ મર્ણ્ય.

૫૬-૩૧.

શ્રી કૃષ્ણની બાળલેખા વર્ણવતાં જસોદાનો વાત્સલ્યભર્યો આવ અને સંતોષ
કવિ વર્ણવે છે:—

હૃત્સંગે ત્તાં લઇને બેસું ધરણ્યો નવ ધાવે ર,
પ્રલયભ્રમહિ પોદાકું તો નવજે નિંદા ન આવે ર,
સુતો સુતો અતિશય દસે કું દરખે દાલરં ગાથે ર,
નિદા કરે નાનમીયા ! મારા કું નલિદારી થાકે ર.

હાંદગીના વીમા મારે સદ્ગર સ્વદેશી કંપની

સ્વ. સર મનમોહનભાઈ રામજી નામદેને દસાં રથપાપલી અને
બારોસ વેપારી હિન્દીયન ટ્રેડિંગ નીચે ચાલતી હીં હન્ડીયન
મર્કન્ટાઇલ ઈન્સ્યોરન્સ કાં. લીમીટેડ છેલ્લાં અઢીવીસ વર્ષથી વીમા
આલમની સેવા કરી હિન્દી જનતાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવી રહી છે.
આ સુવ્યવસ્થિત સરચાની ધીમે ધીમે કેવી સુદર પ્રગતિ થઇ છે તે
નીચેના આંકડાઓથી સદા સમજાય છે:—

વર્ષ	આવક રા.	રીઝર્વ ફંડ રા.	નફો વહેંચ્યો-ટકા
૧૯૦૮	૭૧,૮૧૧	૩૫,૦૦૦	૫
૧૯૧૬	૭૧,૮૧૨	૨,૧૧,૧૨૧	૬૧
૧૯૨૪	૧,૦૨,૨૫૭	૫,૧૫,૦૦૦	૧૨૧
૧૯૩૨	૧,૩૬,૪૧૪	૭,૪૮,૦૦૦	૧૫

કુલ આરકાયામત રા. ૧૨,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

હવે બે નવ વર્ષ પૈના કર્યાથી આજુ રહેતી પોલીસી; વધારાના પ્રીમીયમ
નગર અપ્રેમતાનો સંપૂર્ણ લાભ; દર પાંચ વર્ષે આણેઆપ એકાં ચતાં
પ્રીમીયમચાળા ચોખ્ખા; વાર્ષિક પ્રીમીયમ પર રા. ૮૩૫ લગતર, વિ. વિ.

વધુ વિગત મારે લખો:—

છ. એલ. દેશાઈ, મી. એ. જાધક મેનેજર,

ધી હન્ડીયન મર્કન્ટાઇલ ઈન્સ્યોરન્સ કાં. લી.

સર હીરોજીયા મહેતા રોડ, કોટ, મુંબઈ.

હું કંઠીએ જાઉં નહિ મુખકું જોતાં મીઠું રે,
આશ એવડી ન હતી મુજને સ્વપ્ન જાણી એ દોહું રે.

૫૬-૪૦

પ્રેમાનંદે જાણજી જોટલી ખાળએધા વર્ણવી નથી. તો પણ સ્થળે સ્થળે માનાને
કે પિતાનો સંતાનપ્રતિ લાવ. ખતાવ્યો છે:—

વસુદેવને હાય ખાળકને સોંપતાં દેવકીની અધીરાઈ ખતાવી છે:—

ધમણી લીધી હો દેવકી રાંધી,
જેમ કે કહાડી લે હો કીકી આખની;
નાથજી ! માહારા હો ન આવશે ખીજી,
લોક લે રામનો હો સોંપતાં શાખીજી.

કડવું-૧૫

આયો ભવિષ્યમાં દેવકી પુત્રને પોતાનો સિદ્ધ કરી શકે. આમ માતાનું હૃદય
પુત્ર માટે તલસત્તું ખતાવ્યું છે. આવો જ પ્રસંગ દમયંતીને માથે નાખ્યો છે. સંતાનથી
વિયુક્ત થયા વિના છૂટકો નથી: દમયંતીની આ વિહ્વળ દશામાં તેને કવિએ ગળગળી
કરી નાખી છે:—

મોસાળ પધારો રે મોસાળ પધારો,

મોસાળ પધારો ખાડુઆં રે મારાં લાડકવાયાં ખાળ !

મોસાળમાં પડતાં દુઃખ સહેવાને માતા શીખામણુ દે છે, પણ એ દુઃખની સ્મૃતિથી
તેને ડંખ પણ લાગે છે:—

નમાયો યદને વરતજો સહેજો મામીની ગાળ—મોસાળ૦

આમ કરતાં માતા અધીરાઈથી કંઈક લખથી પોતાનો વત્સલભાવ પ્રગટ કરતી
અનુભાવ વ્યક્ત કરે છે:—

હૃદય અપિ રે રાણી હૃદય અપિ,

હૃદય અપિ પેટને રે એ છેલ્લું વહેલું લાડ;

હવે મળવાં દોહલાં રે મળીએ તો પ્રભુનો પાડ—મોસાળ૦

ધન્યાદિ

[આજી]

[મહાગુજરાતનાં સંસ્થાને : અનુસંધાન ૫. ૩૪૪]

કુ. પી. નું બીજું ગુજરાતી સંસ્થાન શ્રી કાનપુર ખાતે છે. સન ૧૮૫૭ ના બગવાનું એ મુખ્ય કહેર વેપારનું મોકું સ્થાપ છે. આખા જોડીઆ પ્રાંતમાં વેપાર ઉદ્યોગમાં એ કહેર વધી જાય, આખા દિંદોમાં વ્યાપારનો સૌથી મોટો ઉદ્યોગ કાનપુરમાં છે. ચામડાં કેળવવાનાં અનેક ગર્ભાવસ્થા એ કહેરમાં રચાયાં છે. વિદ્ય-યની છુટા જેરા જ છુટા બનાવવાનાં મંત્રોથી ચાલતાં અનેક કારખાનાંઓ કાનપુરમાં છે. એમાંથી અનેક લાભો જોડી છુટા દિંદોરની બનાવવામાં વેચાય છે. કાનપુરનો ખીજો મોટો ઉદ્યોગ ખાંડનો છે. દિંદો સરકારે ખાંડને પરદેશી હરિશાષ સામે દર ગુણીએ ર. ૬૫ જેટલું મોકું જમાવી રક્ષણ આપવાથી, દિંદો વેપારીઓની મુડી ખાંડના ઉદ્યોગમાં પોતાની હમેશની ઘરમ મુકા બદલ પડી છે. લગભગ પંદર કરોડ રૂપિયાની દિંદોના સીતેર કારખાનાં જોડીઆ પ્રાંતમાં રચાયાં છે. ગંભીરગુનાએ એ દેશ ખાંડ બનાવવાની શેરડીની ખેતી ખરે ખૂબ અનુકૂળ છે. લાભો એકરમાં હવે શેરડીનું વિસ્તૃત વાવેતર થાય છે. એ લાભો દન ખાંડ બધી કાનપુર મારફતે જ દિંદો ખીજા ભાગમાં ફેલાય છે. તેથી કાનપુરનું મદદ વધી ગયું છે. એક બંદરને કરખાને તેટલો મોટો વેપાર કાનપુરમાં છે. કાનપુરની મંડી બારે અગત્યનું વેપારી મધ્યક બન્યું છે. દિવસે દિવસે તેની વિશેષ પ્રગતિ છે.

જોડીઆ પ્રાંતમાં ધર્મચત્રાને મોટો પાક થાય છે. લાભો ગુણી પકેં અધ્યાની કાનપુરની કચેરકરમંજ મંડીમાં વેચાય છે. એ માલમાંથી મોટી રકમ રેલ્વેદ્વારા મુંબઈ અને અમદાવાદ તરફ ચલાયુ થાય છે. તે સિવાય અમદાવાદ તથા મુંબઈની કાપડની મીલોનું કાપડ પણ મોટી રકમ કાનપુર ખાતે આવી ત્યાંથી જોડીઆ પ્રાંતના ખીજા વિભાગમાં જાય છે. આવી રીતે કાનપુરમાં આવક અને જનવસ્તો મોટો વેપાર છે. તે સિવાય જાનરો, ઘુરર રાગ, ચાવલ, ઉડદ દાગ, મગ, તલ, લુવાર, મસુર દાળ, ખજાની, સરસી, મરચાં, શેષો, કમળકાકડી, વગેરે અનેક પદાર્થો જોડીઆ પ્રાંતની રાગદુપ બ્રહ્મમાં તેવાર થઈ કાનપુર ખાતે આવે છે. ત્યાંથી એ સર્વે માલ હીંદો

ધન્ય વૃંદાવન, ધન્ય એ લીલા, ધન્ય છે વૃજનાં વાસી રે;

અષ્ટમા મિદિ આંગણિયે ઉભી, મુકિત છે એની દાસી રે.

હમણાં તો અષ્ટમા સિદ્ધિને બદલે બ્રૂખ અને ગરીબાઇ મજવાસીઓને આંગણે ઉભાં છે. મુકિત બદલે અસાન એમનાં હૃદયમાં સામાન્ય ભોગવે છે. જે પ્રભ ખીમઓ પાસેથી માંગીશીખીને જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે, તે પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ હમેશાં મંદી રહે છે. આશર્ય અને અસાન એમને જરૂર વરે છે. દયારામભાઈ પણ મળનાં બહુ વખાણ કરતાં કહે છે:—

મજ વહાણું રે વેકુંઠ નથી જાતું.

પણ કૃષ્ણના સમયનું મજ દાવમાં વેકુંઠ નથી. ગુજરાતી વૈષ્ણવોએ એમને મરંતના માલમલીદા ખવરાવી કર્મહીન બનાવ્યા છે. એક પૈસા માટે એઓ બેત્રણ માઇલ યાત્રાળુની ધોડાગાડી પાછળ દોડે છે.

નરસિંહ મહેતાના “ ગોકુલ વહેતા આવજો રે, મથુરાં જાઓ તો મારા સમ હો લાલ ! ” વાળું વસ્ત્રલી ગોસાઇયુનું ‘ગોકળાઉ’ ગામ એમાં પણ ગુજરાતીઓ ઠીક પ્રમાણમાં વસે છે. મોટા ભાગે નિવૃત્ત થયેલા વૈષ્ણવ ગુજરાતીઓ અને વિધવા ગુજરાતીઓ એ રવર્ગ છે. અનેક કુટુંબો અંદી નિવૃત્તિપરાયણ થઇ વસે છે. અંદી વસ્ત્રલી સંપ્રદાયની એવીસ હવેલીઓ છે. સ્થાપત્યના શ્રેષ્ઠ નમુના અંદી નથી. એ સંપ્રદાયમાં સરસ મંદિરા બાંધવાના આલ નથી. માત્ર રસસેંદિપને તૃપ્ત કરવા માટે બહુ સાધનો હોય છે. ગોકુલમાં ગુજરાતીઓની સ્થાપેલી એક ખાદશાળા છે. જેટલાંક અન્નક્ષેત્રો છે. ચાર પાંચ ધર્મશાળાઓ પણ છે. આખી ગોકુલની વસતિ યાત્રાળુઓની ઉદારતા ઉપર છાવે છે. મોટા કુખારાળા અંદીના ચોખ્ખા બાલકો વખણાય છે. ઇતિહાસ તહિ રાખનાર ગુજરાતીઓની દષ્ટ પંદર પેઢીઓ અને સમાં સંખ્યા વર્ગનાં નામો અંદીના પંડ્યાઓના ચોપડાઓમાંથી નીકળે છે.

પાંચ હજાર મંદિરોના સમૃદ્ધ ધરાવનાર વૃંદાવનમાં બહુ ચોડા ગુજરાતીઓ મળે છે. પરંતુ જતીપુરા, દાઉદપુ, કામવન, ગિરિરાજ વગેરે સ્થળો તો ગુજરાતી કુટુંબો વસે છે. આખા મજમંડળમાં આવી રીતે હમેશાં રહેનારાં સેંકડો કુટુંબો રહે છે. પરંતુ યાત્રા કરવા આવનાર કુટુંબોની સંખ્યા ધણી મોટી રહે છે. આવણુ માસમાં શ્રી કૃષ્ણ જન્મઘટી આવે છે ત્યારે યાત્રાએ આવનાર ગુજરાતીઓની સંખ્યા હજારો ઉપર જાય છે. ત્યારે કોઇ વસ્ત્રલી ગોસાઇ મજમંડળની પરિક્ષા માટે નીકળે છે ત્યારે હજારો કુટુંબો તેમની સાથે મજમંડળમાં ફરે છે. ગુજરાતીઓ વૈષ્ણવોના પુણ્યસંઘ્ય માટે ધનનો વ્યયનું મજમંડળ મોટું સ્થાન છે. કોઇ વૈષ્ણવી ગોસાઇ જો અન્નકુટનો ઉત્સવ ગિરિરાજમાં ફરે છે ત્યારે તો ગુજરાતી વૈષ્ણવોનાં ધણાં ને ધણાં મજમંડળમાં ધસે છે. કેટલે કેટલે ધર્મશાળાઓ આખી મજમંડળમાં બંધાવેલી છે.

ગંગા અને યમુનાના સંગમસ્થાને આવેલું તીર્થરાજ પ્રયાગ હજારો ગુજરાતી શ્રદ્ધાળુઓનું આકર્ષણસ્થાન છે. અકબરનો બાપોશ મોટો વિશાળ કિલ્લો, ગંગા યમુના અને કંકેરાતી સરસ્વતિનું ત્રિવેણીસંગમ, અક્ષય વડ, પુશ્કરબાગ, કૃષ્ણનું આનંદભવન વગેરે સ્થળો પ્રવાસીઓને તીર્થરાજ પ્રાપ્તિ આહવાન કરે છે. કરોબસીર

બાદશાહના સમયમાં રાજ્ય હખીસારામ કરીને ગુજરાતી નાગર એના સુખા કળા, અસ્થાબાદમાં છુટાંબવાયાં પચાસથી સાઠ ગુજરાતી કુટુંબો વસનાં હશે થોડા મેદાંકદરે છે. થોડા કુઝનદારો છે. થોડાક બચસાથીઓ છે. અસ્થાબાદ વેપારનું મુખ્ય મથક મણાતું નથી એટલે ગુજરાતી વેપારીઓ તે તરફ ધમતા દેખાતા નથી. ચાલુ નિઝાસ કરી રહેનારી ગુજરાતી વસતિ તો બહુ થોડી છે. પરંતુ માનાગુરમ ધણે ઓરો છે. તેમાં પણ બાર વાસે આવતા કુંભમેળામાં વિવેચીત્તાનું મોટું ગુણ સંપાદિત કરવા હળરો ગુજરાતીઓ પ્રજામાં આવે છે. ગુજરાતીઓની અહીં ખાસ પ્રતિષ્ઠા નથી. ત્રણેક ગુજરાતી ધર્મશાળા અહીં ગુજરાતી માતાગુણો મારે ગુજરાતી ધનવાનોએ બાંધી છે. અસ્થાબાદ કેષ ઉછોમનું કેન્દ્ર નથી. પરંતુ ત્રણેક માધ્યમ દ્વરે ગુજરાતી મતેજાનું તેનીમાં મોટું કામનું કારખાનું છે. અસ્થાબાદ વિશ્વવિદ્યાલયમાં કેષ ગુજરાતી પ્રોફેસર હોયતું જ્ઞાનમાં નથી.

એડીઆ પ્રાંતનું રાજધાનીનું રથળ લખતો આકેષના નવાઓના મુખ્ય ચહેર તરીકે દિંદમા પ્રસિદ્ધ છે. સને ૧૮૫૭ ના જંગવાનું એ મુખ્ય રથળ હતું. એની રેસીડેન્સીનો બચાવ અંગ્રેજોએ બારે વેપારી કંપોં દત્તે. એ સહેર પુકત પ્રાંતમાં સોધી મોટું છે. નવાબી સમયનાં સુંદર રથાપાય ધરાવે છે. પરંતુ વેપારી મથક તરીકે એની કિંમત વધારે નથી. થોડાં ગુજરાતી કુટુંબોનાં કુઝનદારો અને નાના વેપારીઓ તરીકે એ સહેરમાં ધરા છે. એમાં નહીંતા સુખ ઉપર આવેલ આ સહેરમાં ગુજરાતીઓનું સાધારણ સંસ્થાન છે.

અંકબર બાદશાહનું માનીતું અને તેની મોક્ષ સહેન્યાહનનું રાજધાનીનું સહેર અહીં સને ૧૫૬૬ માં અંકબર બાદશાહે રથાપ્યું હતું. એ સહેર જંગમરી સાત અબ્દયખીમાં એક અબ્દયખી રત્રપ તાજમહેલનું બગ મજાન ધરાવે છે. સહેન્યાહ શાહજહાનની સહેન્યાહ બાનુક એ સમાધિમંદિર જંગમભરમાં બનેલ છે. અંકબરનું સમાધિમંદિર સીન્દર, સોના જેવી બારીક કારીગરીવાળા રાત્રે બ્રહ્મકુલા અને બામાતો સુંદર લાલ કિરો રથાપત્તની નગરે સરંચેલ પ્રાચીન ધમારતો છે. અંકબરના ઉત્સાહથી બાંધવા પારેની નરી રાજધાની ફોહપુર સીંહી પણ ઉત્તમ અને નગર કારીગરીથી કારપુર છે. અહીંમાં સારી કારીગરીનું પરચરકમ અને શેત્રંજીઓ પુકેજ બને છે. વેપારના મથક તરીકે આમાં પ્રખ્યાત નથી. પરંતુ સાધારણી

■ જ્યોતિ રેખા ■

શ્રી. મુન્શી જી. બેરાઇનાં બજકાબોતેર સંબંધ

શ્રી. નરસિંહરાવ લોખાનામના વિસ્તૃત વિવેચનાયુક્ત પરિચય તથા શ્રી. કનુ દેસાઈ અને શ્રી. રવિ કાન્ના બાવપૂર્ણ ચિત્રો સહિત કિંમત રૂ. ૧-૦ ૦ લખો—ગુણસુન્દરી કામોદય, ૮૨, અમરાલી હાઉસ ગીરગામ બેક રોડ, સર્વ બહીલા ભુકસેલરો વેચે છે.

મુંબાઈ-૪.

મંપ્રદાવના આચાર્ય મર સાહેબજી મદારાજે ૨૫૦૦ એકરમાં ઉદ્યોગ અને કૃષિ મંદિરો બાંધ્યાં છે તે હિંદમરમાં દાખલ થેસાડે તેવાં છે. વઝો, છુરો, ડેન્ટનો, રેશનરી હોઝીઅરીની મોટી સંખ્યામાં યંત્રોની મદદથી વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે. અર્ધા કરોડની મુડી એ મહાઉદ્યોગ અને કૃષિમંદિરોમાં મેળાયેલી છે. આખામાં એકેક ગુજરાતી ઓની વસતિ હશે. રંગના વેપારીઓ, કુકાનદારો, કંટ્રાક્ટરો અને કલાર્કો તરીકે ગુજરાતીઓ કામ કરે છે. ત્યાંની કસેજમાં થી કાંતિલાલ જગતલાલ પંડ્યા પ્રોટેસ્ટર હોવાનું સંભળાયું છે. ગુજરાતીઓનું સંરચાન નાનું છે. ત્યાંની કાપડની મીલમાં ગુજરાતી લાભોનો સમાવેશ હોવાનું પણ સાંભળ્યું હતું.

સામ્પવાદીઓના મીરતમાં થયેલ મોટા મુકર્દમાં એ મીરતને હિંદમાં જાણીતું ક્યું છે. અહીં પણ નાનો ગુજરાતી સમાજ છે. સુસલમાન સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસ્વરૂપ અને મુસ્લીમ વિશ્વવિદ્યાલયના રચાત તરીકે અક્ષીગટ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં તાજાં, ચાકુ, અને કટલરીની વસ્તુઓ સારી બને છે. અહીં પણ બહુ નાનો ગુજરાતી સમાજ છે. રામની રાજધાની અયોધ્યા પણ ગુજરાતી યાત્રાળુઓનું યાત્રારચાન છે. ઝાંસી-થરી લક્ષ્મીબાઈનો રાજધાનીમાં પણ નાનો ગુજરાતી સમાજ છે. ધીરો વેપારનાં મુખ્ય પ્રદેશ હાથરસનાં ગુજરાતી ધીના વેપારીઓ છે. અતર અને ગુલાબજળના ઉદ્યોગોવાળું જમ્યંદનું કનોજ પણ નાનો ગુજરાતી સમાજ ધરાવે છે. યાત્રાના સ્થળ હરિદ્વાર અને સાધુઓનાં રચાનરૂપી કાપીકેશમાં પણ ગુજરાતીઓની નાની કુકાનો દેખાય છે. ડહેરાદુનમાં પણ ગુજરાતી વેપારી અને કંટ્રાક્ટરો છે.

ગુજરાતી કંટ્રાક્ટરો આખા યુ. પી. ના અનેક વિભાગોમાં ફેલાયલા છે. સીકારી પી. ડબ્લ્યુ. ડી. અને રેલ્વેના અનેક કંટ્રાક્ટો તેઓએ લીધા હતા અને લે છે. સરકારી બંગલા, પુત્રો, રેલ્વે સ્ટેશનો, સ્ટાફ મારે રહેવાની જગ્યા એઓ બાંધે છે. હેલ્થ પાંચ વરસોની મંદીથી સરકારી બાંધકામો અને નવી રેલ્વેઓ થવી બંધ થઈ છે. આથી આ કંટ્રાક્ટરોને પણ પુરતું કામ મળતું નથી.

ઉદ્યોગ, કુનર અને વેપાર મારે આપણા ગુજરાતીઓ પ્રખ્યાત છે. એ કાર્યોમાં આપણે મહાદર થયા છીએ. એ કાર્યો મારે ગુજરાતીઓમાં જન્મસિદ્ધ યોગ્યતા છે. પરંતુ આપણે ઉદ્યોગવેપાર માત્ર આપણા એટલે વ્યક્તિગત લાભ માટે જ કરીએ છીએ. સમૂહલાભના આપણામાં હજી જન્મી નથી. તેમ જ અંગ્રેજોમાં જે ઉચ્ચ વ્યવસ્થાશક્તિ છે તે પણ આપણે કેળવવી રહી. એ વ્યવસ્થાની ખામી આપણી જુની જુની અને સમૃદ્ધિશાળી ગણાતી પેઢીઓ બાંગી પડે છે ત્યારે સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે. આપણે અંગ્રેજો પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે. જન્મસિદ્ધ મુત્સદ્દીપણ, રમતગમત અને ખુલ્લા મેદાનની કસરતો તરફ બારે અનુસરણ, કાર્યસિદ્ધિ મારે દેહાંર્પણ, અડચે નિરચય, નિડરતા, અભય એ સર્વે આપણે પણ કેળવવાની જરૂર છે.

[જય સોમનાથ : અનુસંધાન પૃ. ૩૧૪]

સુધારત થવા આવ્યો ત્યારે આધિ દેખાતી ઝોછી યજ્ઞ, અને પદમડી ઊભી રહી આરે દિશા સુધવા લાગી. થોડીવારે અંધારું ઠરું થયું, અને નિર્મળા આઠાસમાંથી તારા ચમકવા લાગ્યા, પદમડી ઢાંચી ધન્યનવા લાગી.

“ સાબાઈ, મારી પદમડી વડુ, સાબાઈ, ” કહી સભાજને તેને ખેલાડી તેની કાચવાર કરવા મોકી, રાતની પવન તીક્ષ્ણો એટલે તે સંદિગ્ધોને મળે વળગી તેની કાચ કરવા લાગ્યો, આજે પદમડી ન હોત તો તે છુવતો ન હોત.

આજે એને પણ મળે શકા લાગ્યો હતો એટલે તેણે પદમડીની પાસે લંબાવ્યું, અને મધી ચિંતા જોડાઈ કંઈને સોંપી થોડી વારમાં તે વસવસાઈ ઉંમરા મોકલે.

(૩)

સભાજને પહેલાં તો એવી ચણતી રી રી હતી કે ઉત્તર દિશામાં સીધા જતાં શિયામદ અવશે જ, પણ આધિને લીધે અનુસારે એ ક્યાં હતો તેનો જરૂર એ ખ્યાલ એને ન રહ્યો. આવી અચતની વખતે અજાણ્યે રસ્તે આવવાની મૂર્ખાઈ એણે શા માટે કરી ? સપાટકાનો રસ્તો કયો ? સરસાઈ ક્યાં ? ને અંતરે કઈ તરફ ?

એના ભોળાનાયમાં એની શ્રદ્ધા અચળ રહી હતી એટલે આનું પરિણામ જરૂર શું આવવાનું તેની તેને ખાતરી લાગી. શિયા બાપાએ કેટલીય વાર આવી સંકેતો મોકલ્યાં હતાં; અને હવે પુનઃપરિવારથી સંજલ તે, કાંત ને ચૌરચીય, વૃદ્ધાવસ્થાને ધીમેરે એડાં એડાં કરતાં પરાક્રમેના કાર્તિયાન ચાલા હતા; તેવી જ રીતે એ પોતે પણ થોડ વાર શિયાચરમાં એમી પોતાના પરિવારને આ પદમડીની કાર્તિયાયા સંભાળાવશે, અને ત્યારે તે વખતનાં જ્યોતીયા બીરો માનશે પણ નહીં કે આવાં પરાક્રમે થોડ રી કહે, એણે મુઠ પર મર્યાદી લખ દીધો. શિયાબાપાની જીવાનીનાં પરાક્રમે જેવાં શાસ્ત્રચાલના અંતરે જાણ હતા, તેનું એનું આજનું પરાક્રમ.

સામંત તો અંતરે જઈ પહોંચેો હતો; પોતે પહોંચશે પછી આઠ દિવસે એ આવશે; અને એ પિતૃજન પુત્રનું દેવું પણ કેટલું ઉચું આવશે ? પછી સામંતની ચાની એને એસી બાપ ને લીકો, એક બીજાના હેતમાં મગ, રી રી આ પ્રસંગે રહી સંભળાવશે.

—અને સામંતની મા પણ ખરી ચોદાજી વડુ હતી. આવી એણું પરાક્રમ કયું હોત તો તે શક્ય ન થાત.

—અને શિયા બાપાને તો તે લાડો પીવ હતા. એ હંમેશા કહેતા કે સભાજની ઉંમરે તે સભાજ જેવા જ સાચા હતા, અને પોતે પણ મનેલાં કહેતા કે શિયા બાપાની ઉંમરે પોતે એના જેવા જ થશે.

આમ સભાજની વિચારમાયા ચાલી રહી અને પદમડી નજીકમાં આવે તે રસ્તે રજુ વરાવવા લાગી. રજુ સૌમ્ય બની ચડું હતું.

આદમે દહાડે આડકળો ટોચો દેખારો એટલે સભાજને લોકાંકે કયો અને પદમડી પણ વચર કહે તે તરફ દોડી. ટોચો નિર્જન હતો, પણ સદાચારે ત્યાં એક ઉંડા

કુવામાં પુષ્કળ પાણી જોઈ સન્નજનનો યાદ ઉતરી ગયો. તેણે પાણી કાઢ્યું, પીધું. ને પદમડીને પેટભરી પાણું; ધણે દહાડે તે પોતે નીરાંતે નાલો ને સાંઢણીને નવાડી. પદમડીએ ધણે દહાડે લીલા પાંતરાં વાગોળી વાગોળી ચાળ્યાં. આ બધી વિધિઓ પુરી થયે પ્રેમથી એકઠીજાને અડકી ઝાડની છાયા નીચે બંનેએ નીરાંતે ઉંઘ લીધી.

આકાશમાંથી તારાઓએ આ નર ને પશુની મૈત્રી પર ફિરણપુખો વર્ષાવ્યાં, અને સવારે જ્યારે સૂર્યનારાયણ ઉગ્યા ત્યારે સન્નજન ચમકીને જાગ્યો. માતાના સ્નેહથી તેની રક્ષા કરતી પદમડી પોતાની રીતે હર્ષ બતાવી રહી,

“ પદમડી વઢુ, હજુ મંજવ તો ધણી કાપવી રહી. ”

સન્નજને પખાળમાં નવું પાણી બચ્યું. અને તેણે પદમડીનેજ રસ્તો શોધવાનું સોંપી મુસાફરી શરૂ કરી.

નવમો દિવસ તો સારો ગયો, પણ તે રાતે સન્નજનને બાન આવ્યું કે ઉત્તર તરફ જવાને બદલે એ પશ્ચિમ તરફ જતો હતો. અને ધોધાગઢ દૂર ને દૂર જતો હતો. તેણે સાંઢણીને ઉત્તર તરફ જવા સૂચ્યું, પણ તે એકની બે ન થઈ, અને મહાદેવજીને રમરી સન્નજને પોતાનું બાવિ તેને જ સોંપ્યું. પોતે હારી ખાધું હતું તેનું એને તીવ્ર બાન તો ક્યારનું થયું હતું. હવે તો કોઈ રીતે ધોરી માર્ગ મળી જાય એટલીજ મજા રહી હતી.

રણુની મુસાફરીનો દસમો દહાડો શરૂ થયો. હવે તો કોઈ કોઈ ઠેકાણે વિશા- માની ટેકરીઓ આવવા માંડી એટલે ધોરી રસ્તો પાસે આવી લાગ્યો દેખાયો, એના જીવને હવે ચિંતા નહોતી. મજનનો એટલું તો કોણ જાણે ક્યાં હશે. ધોધાબાપાને વટાવવા કેં સહેલ વાત નહોતી. રસ્તે બીજા રાજાએતે પણ એ ચેનાવતો જશે. ભગવાન સોમનાથનો દેશ કરનાર રણુ વટાવી કેમ આવી શકવાનો છે ?

રણુમાં આવ્યાને અગ્યારમો દહાડો, ને પ્રભાતથી નીકળ્યે અસહ્યો દહાડો શરૂ થયો ત્યારે રણુ વચ્ચે અવાર નવાર ઝાડો દેખાવા માંડ્યા. અને પોતે સપાદલક્ષ તરફ જતો હતો એવા કેંક ભાસ એને થયો. આ રસ્તે જતાં પદમડીએ અસ્વાભાવિક અને અણુધારી ચીસ પાડી. સન્નજને આચ્ચી ચારે તરફ જોયું તો એક-પછી એક ત્રણ કાળાં નાનાં વાદળો ધસી આવતાં દેખાયાં. એતજેતામાં એ વાદળો નહોતાં પણ કાળાં મોટાં પંખીઓનાં જુડે હતાં એમ પહેલાં લાગ્યું; પણ પલ્લવારમાં હજારો ગીધાનાં એ ત્રણ જુડે કારમી ચીસો પાડતાં એને વટાવી પૂર્વ તરફ ચાલી ગયાં ત્યારે તેના હોબનો પાર રહ્યો નહોતો. તેના હોવામાં કારકો પડ્યો. રણુસેત્ર પર લઢાઈને બીજે દહાડે આટલાં ગીધો એણે પડતાં જોયાં હતાં, તે સિવાય કદી નહોતાં જોયાં. જરૂર કોઈ ઠેકાણે પાસે રણુ બેઠાઈ ચૂક્યું હતું ? શું મજનનો સુરનાથ મુક્તતાન વટાવી, ધોધા- ગઢ વટાવી, સપાદલક્ષ આગળ પુલ્ક કરી ચુક્યો હતો ? દૂર જતા ગીધાનાં વ્યૂહની ચીસોના બચકર પડ્યા તેના કાનમાં સંભળાયા ક્યાં, અને તેને માનશુકન થયા.

“ પદમડી વઢુ, જીવેણ જુલ્લ ચાલી રહ્યું છે, હોં કે ! ”

પદમડી સમજી ગઈ. તેણે ત્વરાથી ગીધો ગયાં તેજ દિશામાં ચાલવા માંડ્યું.

(૪)

થોડી થડી મધ ને પદમડીએ ફરી ચીસ પાડી, જેમાં કમળે અર્ધસૂચક કંપ હતો. " શું છે ? શું છે ? પદમડી, ગમરાય છે શું ? " કહી સભળને તેને યાગ્યી. થોડી વારે સહ્યાં મુઝદની હોષ એવી આઘી કુર્ચ સભળને નાંખે આવી ત્યારે એ ચીસનું કારણ એને સમજાયું.

પદમડી એક ટેકરી ચડી ને, બાટખી ને યરચર કંપતી હતી.

થોડે દૂર ટેકરી નીચે ગીધોનું મોઢું દોળુ એકું હતું, અને તેની ઉત્તરથી દક્ષિણ, નજર ભરી સુધી જ્યાં ત્યાં સુધી અંતરે અંતરે ગીધો મોઢાં કે ઉડતાં હતાં ! સભળને આને અર્થ સમજાયો ને તેને ચક્રર આવ્યાં. ઉત્તરની ક્ષિતિજથી દક્ષિણની ક્ષિતિજ સુધી ફેરીમાં અડધા પુરાં દંકાએલાં સહ્યાં મુઝદની એક પોરી માથું ખતી રહ્યો હતો. આ ભયંકર માથું આ રસ્તે ચાલી જતી કેાઇ સેનાથી જ ખતી થઈ એમ હતું.

પદમડીએ આગળ ચાલવાની ના પાડી એટલે સભળને નીચે ઉતરી તેને દોરણ મંદિર; અને પાસે આવતા આગળ એટલાં ગીધોને ઉડાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાંક પુષ્ટ તો ખસ્યાં જ નહીં; કેટલાંક ઉંચે ચડી ચક્ર ચક્ર ઉડવા મંડ્યાં; પણ એથી સભળને મુઝદની જાત પરબાહ, હાથોનાં, હોંટનાં, થોડાનાં ને માથાંસનાં મુઝદાં ત્યાં હતાં ! એની કંપના ખરી ફરી; આ મુઝદના અરોષો નહોતાં, ચાલી જતી પ્રહાસેનાના હતા; પણ આટલા અરોષો મુકનાર સેના કેટલી મોટી હોય છે તેનો ખ્યાલ પણ તે કરી શક્યો નહીં.

કેવળ મુજગાવતી કુર્ચની પરચ વચર મદામહેનતે દોંખત હાથમાં રાખી જે, વિશાખાં આ માથું જતો હતો તેજ વિશાખાં પોતે પણ જ્યાં લાગ્યો, આટલું ધરકર થતું ! ન મપાદલદાનું દોષ, ન આસેરનું દોષ, ન ચિતોડનું દોષ. શું આ કૈન્ય પેલા મરજનના સુરચાલનું !

આ કમકમાટભર્યો માથું હાથે વખત જોડાને અચકત તે ત્યાંથી દૂર ગયો. પણ જવાની દિશા તેજ રાખી, પદમડીનું ચિત પણ દૂર નાસી જવામાંજ મોટું હતું.

સાંધે એક ગામકું ફરથી જણાયું. આ ભયંકર મુસાફરીના અંત આવ્યો. સમગ્ર સભળન તે તરફ ગયો તો પંદર પચ્ચીસ ઝાડની ઊંચ નીચે આ નાનકડું ગામકું વસતું દેખાયું. કેાઇ કેાજી નીરતિ પડી વિશાખે એવાને ઉત્સુક તે પાસે આવ્યો, પણ ગામમાં કેાઇ જન કે જનવરનું નામ કે નીચાન નહોતું. મધાં બારણાં ઉપાડાં હતાં, કેટલાંય કાપરાં પોલાં હતાં, મંદિર વાંગીને શુભ મધ મડું હતું, ઝાડોનાં પાતરાં જાનવરો ચાડી ગયાં હતાં. તજાવમાં માત્ર ટાંચક હતો, અને ચારે તરફ અનેક જાનવરો ત્યાં નાહી ગયાના ચિન્હ હતાં. કુવામાં નામનુંજ પાણી હતું. પેલી વિનાશક પ્રહાસેના આ રસ્તે જતાં આ ગામને રમચાન સમું બતાવતી મધ હતી.

નિઝર સભળન પણ આ નિષ્ચેતન વિગ્રમચક્તા જોઇ મુજ રહ્યો, ધંચની મારક એણે નીકળતું એટલું પાણી કાઢ્યું, પોતે નાથો, પદમડીને નવાડી પોતે આહ ન શક્યો, પણ જો જાન હતાં તેના પર પદમડીને ચરચ મુકી. રાત પડી ત્યારે આ ફેરીઆગા

પ્રદેશના સુતા ગામની કારખી નિર્જનતા એને ગમરાવી રહી. માત્ર મહાદેવજીનું નામ જીએ રાખી, બપોવાકુળ તેણે આખી રાત વીતાવી.

બીજે દિવસે સવારે તે રાખો પડ્યાં હતાં તે માર્ગે જવા તૈયાર થયો ત્યારે આ બધું છોડી બીજે કોષ રસ્તે દૂર નાસી જવાનો વિચાર આવ્યો, પણ આ બપોર સેના કેવી ને કેવી હશે તે નકકી કરવાનો મેલ તે છોડી શક્યો નહીં. ધોધાગઢનું કે સપાદલનું શું થયું હશે તેનો તો વિચાર કરવાની હીમત તેને નહોતી.

(૫)

સંજ્ઞન આરંભ થયો આગળ વધ્યો હશે ને સામે ઉડતી રેતીના ગોટમાં સાંદણીઓ આવતી જણાઈ. પદમડીને પાછા વળી નામનું હતું, પણ જોતજોતામાં પેલી સાંદણીઓ પાસે આવી ને માથુસેના હોકારા સંભળાયા. સંજ્ઞને હોકારાથી જવાબ વાળ્યો ને પદમડી થંભાવી.

સાંદણીઓ સાત હતી. પાંચ પર મોટી વિકરાલ આંખો ને ઘાટીમાં અને અપરિચિત શસ્ત્રો અને ચામડાના પહેરવેશમાં બપોરે જીવા યવન બેઠા હતા. એ સાંદણીપર રખારીઓ હતા. આ ટુકડીનો નાયક ઉંચો, ગોરા ને જીવાન યવન હતો. તેણે કે ફરમાવ્યું અને તે બધા સંજ્ઞને વીટાઈ વળ્યા.

નાયકની ચામડાથી એક રખારીએ સંજ્ઞને પૂછ્યું, “ આ બધા રસ્તા તને ખબર છે ? ”

સંજ્ઞને રખારીનો અવાજ તોછડો લાગ્યો, પણ એ અપમાન ગણી જઈ તેણે જવાબ વાળ્યો, “ હા. પણ તમે કોણ છો ? ”

રખારીએ એ જવાબ પેલા નાયકને કહ્યો. તે ખડખડ હસ્યો. તેણે રખારી પાસે જવાબ વળાવ્યો, “ અમે કોણ છીએ તેની હમણાં ખબર આપીશું. પણ ગુજરાત જવાનો સીધો માર્ગ કયો ? ”

“ કોને જવું છે ? ” સંજ્ઞને પૂછ્યું.

“ અમારે. ”

સંજ્ઞને એક ગ્રેરથા યજ્ઞ. આ શ્લેષ્ઠની સેનાને ગુજરાત જવું હતું— સોમનાથને તોડવા ! તો તેથીજ મહાદેવે તેને આ રસ્તે આપ્યો હતો. કેમ તે હવે સમજાયું, ને તે હસ્યો. ગરજનના શ્લેષ્ઠને જ્યોતો મારવાની ઘંટરની આરા પ્રાપ્તિ આગવવાની આથી રુદી શી તક ?

“ આલો લઈ જાઉં. ”

“ તું બરોબર જાણે છે ? ”

“ હા. હું તપશ્ચિર આવ્યો આવું છું. ”

“ કેટલા દહાડાની મજલ છે ? ”

“ બાર પંદર દહાડાની. ” સંજ્ઞને કહ્યું.

રખારીએ આ જવાબનો તરજુઓ નાયકને કહી સંભળાવ્યો એટલે તેના હર્ષનો ખાસ રસો નહીં.

“ આજ અમારી સાથે, ” રખારીએ નાયકની આંસુ સંજ્ઞને સંભળાવી.

"તૈયાર છું, સંજ્ઞાને કશું અને તે સાથે થયો, સાથે યથા વિના એનો છુટો પશુ નહોતો.

એના હૈયામાં આશાની હોળી અત્યંતી હતી મારણે એકલે હાથે સોમનાથ ભગવાનનું વચન સિદ્ધ કરવાનો એને પ્રયત્ન આવ્યો હતો. પોતે જેડી બન્યો હતો છતાં એના સાથીઓ એને છેતરવા માંગતા હતા એ પણ રપષ્ટ હતું. નાપકની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ એનો ચોક્કી કરતી હતી છતાં એણે પદમટ્ટી માટે પુરતું પાણી આપ્યું, પોતે ખાવા બેઠો ત્યારે સાથે તેને પશુ બેસાડ્યો, અને જરા જરા વારે તેની સાથે માનભરે વાન કરવા લાગ્યો. પણ તે કે સમાચાર પુછવા જતો એટલે રજારી એટલે નાપકને પુછતો અને તેનો જવાબ ઉમાવનારેજ આવતો.

આખરે સંજ્ઞાને એક કુક્તિ રચી, ખાધ હોવા પછી તેણે કહ્યું, "માત્રો, હવે હું મારે કામે જાઉં."

"ક્યાં જવું છે ?" રજારીએ એટલની જોડે મસલત કરી પુછ્યું.

"મરજનના સુરત્રાણની પાસે."

"એટલે હસી પડ્યા, "શું કામ છે તેની પાસે ?"

"તે હું તમને કહી શકતો નથી, પણ એનાની એના રસ્તો સરલ થઈ જશે."

"તમે કાણ છે ?"

"હું આ રણેનો બોમીઓ છું. જતા પડેમાગુને રસ્તો બતાવવો એ મારું કામ છે."

ત્યારે રજારીએ આ જવાબ વચનોના નાપકને સમજાવ્યો ત્યારે વચનોએ ક્યાં સુધી મંજોરમાં વાત કરી અને પછી રજારી દ્વારા ઉતાર લાગ્યો, "અમે તમને સુરત્રાણ મદદમૂક પાસે લઈ જઈએ."

મંજોરની યુક્તિ દળ, પણ એ બીક એણે કરવી હતી તે ખરી કરી. સુરત્રાણે મુલતાન, નાંદોલ, સપાલસહ (અજમેર) વગેરે દોરોજ જોઈએ. તે રાત્રીએનાં પું થયું ? મરાઠા, દાર્વા, રસ્તો આપી બેઠો ? શોધાગદ એના રસ્તામાં આવ્યું કે નહીં એટલુંજ નક્કી કરવાનું રહ્યું, પણ એ સવાલ રપષ્ટ રીતે પુછવાની એની ટાળી આલી નહીં.

(૬)

આજો દહાડે ટાળી સંદર્ભીએ આ લોહો આગળ વધ્યા અને છેક રાત પડવા આવી ત્યારે વિશદ એનાની હાલથી તેમની નજરે પડી. આ માત્ર અવધી નહોતી, પણ સંજ્ઞાને કહી ન જોએલું એવું મદાનગર હતું. કેક કેકણે તાપણીએના અરિયર અજગાળાં સુમકતા; હળસે મકાલ આમથી તેમ ને તેમથી આમ ફરતી દેખાતી. આ પ્રકારમાં ક્યાં સુધી નજર જાય ત્યાં સુધી હાલથી વિસ્તાર દેખાતો. અસંખ્ય યાજુસો, દાથીઓ, ઉરો, મોડાએ ને બીજા જાનરો ત્યાં પડ્યાં હતાં, દસ હબર જુદા જુદા આકારની પગલો ફરેલી, અને દહારો તંબુએની કારની દાર તાણેલી પડી હતી. જાનરોના અવાજ, માણસોના ચોંકાટ, ચોક્કીદારોના હોઝર, ને સરજાઈ નગારાના તાલો એમો મંજોરો અવાજ સંદ મગન સુધી જતો હતો.

આ જોષ સાંભળીને સંજન રતબ્ધ થઈ ગયો. આવડી મોટી સેના હોય શકે એવું પણ એણે કદી કદ્યું નહોતું; અને દુનીયાની પેલે પારથી ગરજનનો સુત્રાણ આ મહાસેના લઈ આટલાં રાજ્યો વટાવી, નિર્જન, જલવિહીન રણ વચ્ચે, આવી પડાય તો એ એના સ્વપ્નામાં પણ કદી આવ્યું નહોતું. એની હીમત ને આત્મશ્રદ્ધા પલતાર તો જતાં રહ્યાં, પણ થોડીવારે સોમનાથની આરા ફરી યાદ આવી. દેવ જેને હણવા માંગે તેને કાણ રહે ? રાજ રાવણ જેવા મરાયા તો આ સુરત્રાણનો શો હિસાબ ? અને તેના જેવા તણખલાને કાચેજ પ્રભુએ એ મહામદનો વિનાશ નિર્ધાર્યો હોય તો પણ શું કહેવાય ?

જે યવન એના નાના કાકલાનો સત્તાધીશ હતો તે કાકા મોટી પંડિતનો સરદાર લાગ્યો. તે જેવો શબ્દ ઉચ્ચારતો કે ચોડીદાર માર્ગ આપતા. તેને આવતો જોષ બધાજ નીચા ઝુકી ઝુકી જમણે હાથ કપાળે અડાડતા. સંજન આ બધાનક ધાવણીમાંથી જતાં ચારે તરફ જેવા લાગ્યો. ત્યાં મ્લેચ્છો હતા, પંજાબીઓ હતા, રજપૂતો હતા. એણે કદી ન જોએલાં એવાં યંત્રો પડ્યાં હતાં. અસંખ્ય માણસો ખાવાપીવાની તાણુ વગર મોજમાં હતાં.

સંજનના હૃદયમાં અકબ્ધ ઉચાટ પેદા થયો હતો. શું રાજસ્થાનના વીરોએ નમવું આપ્યું, ઘોઘાગદનું શું થયું ? ઘોઘાખાપા ક્યાં ? આ સવાલોના જવાબને અભાવે તે મુજબાઈ રહ્યો.

પેલા મ્લેચ્છ નાયકે એને સંદેશી પરથી ઉતરવાનું ફરમાવ્યું. સંજને તે પ્રમાણે ક્યું, પણ રખે પદમડીથી તેને છુટો પાડવામાં આવે એવા ભયે તેણે કહ્યું, “ આ સંદેશી જેવી ખીણ સારા જગતમાં નથી. એના વિના મારાથી માર્ગ નહીં દેખાડાય. ”

“ તમારી સંદેશી પાછી તમને મળશે, ” રખારીએ નાયકની ઇચ્છા કહી સંભળાવી.

“ ચાલ મારી સાથે, ” નાયકે સંજનને કહ્યું, અને તે કલ્યા પ્રમાણે તેની પાછળ ચાલવા માંડ્યા. એ જણુ તેની પાછળ થયા. ત્રણે જણુ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી તેના તરફ જોયા કરતા હતા. એ તેણે નાસવાનો કે તરવાર હાથ પર રાખવાનો જરા ઇરાદો દર્શાવ્યો હોત તો તેનું માથું ત્યાં ને ત્યાં ઘડથી જુકું થઈ જત એવી એની ખાત્રી હતી.

જે તરફ એ ગયા ત્યાં એક મોટો ઘોળા ચામડાનો તંબુ હતો. અને તેની આસપાસ નાગી તરવારવાળા સૈનિકોની એક હારની મોટી વાડ કરવામાં આવી હતી. તેની પાછળ થોડે થોડે અંતરે બાણાવલીઓ ઉભા હતા. આ વાડમાં થઈ જવાનું એકજ છીંકું હતું, જેમાં સૈનિકોની હાર વચ્ચે યમનેજ જવાતું. એ રસ્તે નાયકે એને લઈ ગયો. એ એટલો જાણીતો મોટો હતો કે એને જોતાં બધા નીચા વળી સંકામ કરતા. થોડીવારમાં તો તે તંબુ આગળ જઈ ઉભા, અને ત્યાં ઉભેલા એક સરદારે દોડતા જઈ તેમના આંખાની અંદર ખખર આપી.

અંદરથી કે જવાબ આવ્યો, જે નાયકે સખડુમાન સલામ જીલ્લી સ્વીકાર્યો. જે શક્તિ જેવા ભયંકર હજસીઓએ કીનાત ઉંચકી, અને તેઓ તંબુમાં ગયા.

[હોલ્ડન : અનુસંધાન ૫. ૩૫૨]

કરાળી સકાય તેની ચિંતા અનુભવ્યા કરે છે. અથવા ન્યારે આ બૃહ સમગ્રપ છે ત્યારે બધાયે સુખમો છોડી ફક્ત મિત્રતાને ખાવા અને ખવડાવવાં એને જ સાધુસેવા તથા એક મહાન ધર્મકાર્ય કરી બેસે છે,

—વિરોધવાલ મહારાજા : હવિજન બંધુ : ૧૬ : ૪ : ૩૧

વર્ગકેલ :

હું વર્ગકેલકનું અસ્તિત્વ જ માનતો નથી એમ કેટલાક કહે છે એ ખોટું છે. એ કલકને વધારવાની ને તેને ટકાવી રાખવાની જરૂર છે એમ હું નથી માનતો, એને ટાળવાનું સર્વથા શક્ય છે એવી મારી પ્રાપ્યતા છે ને તે વધતી જાય છે. એ કલકને અટકાવશે એ સત્કાર્ય નથી જ. ધનિકર્યો અને મધુરો વચ્ચેનો વિરોધ એ તો બાંધ માત્ર છે. ન્યારે મધુરવર્ગમાં પોતાનું સંમૂળ કરીને એક સંપત્તી વર્તવા જેટલી જીવિ આત્મે ત્યારે તેનું વજન પૈસા કરતાં વધારે નહિ તો તેના જેટલું તો પડશે જ. ખસે વિરોધ તો જીવિ અને અનુક્રિ વચ્ચે છે. એવો વિરોધ ટકાવી રાખવો એ મેરકુરી જ થશે. અનુક્રિને તો ફર કરવી જ જોઈએ.

—મહાત્મા ગાંધીજી : સર્વોચ્ચ : ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૧

સંન્યાસીઓ : દુનિયાના સાચા રહેનશાહો

લોકકુ સાકાંતને બારે લાગે છે; એમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એના ખરવાગવેગના બારે રખેને બાળી પડે.

ભારતની સંન્યસ્તભાવના ભારતને ને ખરવાગવેગના બારે દૂખતી દુનિયાને તારશે પાંચ જાખની તે પર્ણકુટી કે મહેલ ! પાંચ કળશની તે બંધની કે મૂંઝડી ! એજ વિદેશી માનસો ભારતની સંન્યસ્તભાવના નહિ સમજે.

ભારતની સંન્યસ્તભાવના ધૃત્ય મિત્રતની જીવનભાવના હતી; મહંમદ સાહેબની જીવનભાવના હતી; ઝરયુબની જીવનભાવના હતી; ઋષિમુનિઓની મહાવૈરાગીઓની જોગદારીની સુદામાની ને મુદામાજી ગૃહસ્થસંન્યાસીઓની જીવનભાવના હતી, એ સંન્યસ્તભાવનાએ ભારતને જીવતું રાખ્યું છે.

પિકારોના પ્રમથથી સોનાની શાધમાં ચંદ્રમા પશ્ચિમે એ પ્રથમ ખ્રિસ્તની ને ઋષિમુનિઓની મહાભાવના બારે સદીઓથી વિભારી છે.

૧૬ મી સદીમાં તો કનકમિનીના ત્યાગી કલકરો જોગદારી અપાવ્યો શુભશને ને ભારતવર્ષમાં વસતા.

શુભશત્રુના મહાસંન્યાસી, એકાદશી, વેદકારકારી, મહર્ષિ જ્ઞાનન્દની યજ્ઞ-ચર્ચની ને સંન્યસ્તની કાકલ વીસમી સદીના જન્મે-જીવતું થશે તે-સાંભળવી જ પડશે. કેપ્તે દુનિયાના સાચા આજ્ઞાદે છે, સંન્યાસીઓ જન્મતા સાચા રહેનશાહો છે. કેપ્તીમાં જલગીરી માણે છે એ જલગીરો; જે જન્મ વિખેતા છે.

—નાનાલાલ હવિ : આર્ચકભાવના ૧૧ મા વાર્ષિકોત્સવ પ્રકાશના વ્યાખ્યાનમાંથી

પદવીશિકારીઓ

આખો જન્મારો વિદ્યાર્થી રહી શકે તે જ સાચો વિદ્યાર્થી. ચોડાં વર્ષ ગોખ ગોખ કરે, ચોટલી ઉંચે ખાંધીને ઉઘની સામે ઝલકતોળગતો ય ગોખે, તેને જૂત ભરાય છે કે નવું શીખવું એટલે વળી આવું ગોખણ. અર્થાત્ કંટાળાભરેલો યકવી નાંખતો ઉલોગ, સર્વં કે કશા જ લાભ વિનાનો, માત્ર ગોખેલું અમુક મુદત યાદ રહે એટલું જ એનું ફલ અને પરિણામ આવે છે. ગા. મા. ત્રિ. એ એક ઠેકાણે નોંધ્યું છે તે, શું સમજ્યા ? ગા. મા. ત્રિ. કહે છે કે ધણી બહેણ 'આળસુ' હોય છે. ગોખી ગોખી ગોખી તેમનું મગજ સૂતિંદીન બનેલું હોય છે. અતિ વિષયથી ગાંત્ર બને છે નિઃસ્તવ : અતિ ગોખણથી શુદ્ધિ બને છે નપુંસક. આ જાતના 'વિદ્યાર્થીઓ' એ જેવડી ત્રેવડી પદવીઓ પહેલા વર્ગમાં મેળવેલી હોય, પણ માનસશાસ્ત્રનો સાચો યાતા કહેશે નિઃશંક, જે એ લોક ગોખતા, કલાકો ને કલાકો ગોખે રાખતા, તે કાળે પણ તેઓ સાચા વિદ્યાર્થી હતા નહીં, કેવળ પદવીશિકારીઓ હશે.

—ખસવંતરાવ ઠાકોર : નવસરતાબદી પ્રસંગના બાખ્યાનમાંથી

[નવું સાહિત્ય : અનુસંધાન ૫. ૩૫૦]

શત્રુના હાથમાં હાથમાં આપણા બાળકો મોટેનું સહિત્ય ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું છે અને તેની જરૂર પણ ખૂબ જ છે. સંપાદકોને આશીર્વાદો વીનવી છે કે હજી પણ બાળકો મોટેની બાળકોને તેઓ વધુ સરસ કરી સુગમ કરે. કેટલેક રમણે વાક્યો લખ્યાં, અટપટાં અને અરુચિય ઘણાં છે તેમાં વિશેષ સારતાને પ્રસાદ લાવવાની જરૂર રહે છે. બાળકો માટે કોઈકે જ વખતે મિત્ર કે સંયુક્ત વાક્યો વાપરીને મોટે બાળક સીધાં, સરસ ને સચોટ સારાં વાક્યો વાપરવાં, આવી સાદી વિગતો સીધી વધુ અસરકારક ઘટ્ટ શકે.

એકંદરે બધીએ પુસ્તિકાઓ આરી રીતે સંપાદિત થઈ છે. યુજ્જ્વલની માતાપિતા અને શિક્ષકો આ પુસ્તિકાઓ અને વાંચી તેમની બાળકોને વંચાવશે તે ધ્યેય જ લાભ થશે.

હુસો બાપડા મધ્યમાળા : લેખક : હસો બાપડા; પ્રકાશક : હદાપણુ આશિષ; ડૉ. પંડિત દગી, ભામનગર; મૂલ્ય : પ્રત્યેકનો એક આનો,

(૧) મિત્રને પુરા, (૨) આનંદનો દિવ્ય ખજાનો, (૩) હુસો બાપડા આ હદાપણુ કાર્યાલયે દસી રીતે તેને દસાવાનો પ્રગટો રાખ્યો છે. હસડું ને હાસ્યરસ માણ્યો એ જૂદી જૂદી વસ્તુ છે. આમાં કેટલાક ખડુ જ સામાન્ય મોટાના હાસ્યના દૂરકા છે.

સમાજ સેવા મંડળ : પંચમો વાર્ષિક અહેવાલ : ૧૯૩૫ : શ્રેણીસા, રેનિયા; પો. ઓ. બોક્સ ૩૬; પ્રકાશક : સોમનાથ હાઇમાઈ પટેલ અને મુદ્રણકાર વૃદ્ધસીમાઈ પટેલ, સંયુક્ત મંત્રીઓ.

આફ્રિકામાં વસવાટ કરતા આપણા યુજ્જ્વલની બંધુઓની સેવાઓના દર્શાવેનો આ અહેવાલ છે.

લીલ સેવા મંડળ—દારોહ (પંચમદાસ), સ્થાપના સં. ૧૯૩૮ : જારમા તથા તેરમા વર્ષની સંયુક્ત નેપિ : સંવત ૧૯૬૦-૬૧ : સ્થાપક અને પ્રમુખ : અમરદાસ વિ. દાસ; ઉપપ્રમુખ : હરમોદાસ શીકોત.

પંચમદાસની બીજાગણના ઉન્નતિના સ્તુત્ય પ્રમાણનો આ સ્તુત્ય અહેવાલ છે.

Hindu widows' Home Association (Fourteenth Annual Report : 1935—Publisher : Secretary, Hingne Budruk, Poona 4.

આપણા દાક્ષિણ્ય બંધુઓ પોતાની વિધવાગણના ઉન્નતિ અને જીવન વિકાસાર્થે શું શું કરી શકે છે તેનો આ અહેવાલ જવલંત પુરાવો છે. યુજ્જ્વલના વૈધવ્યની સેવા માટે પણ અમિત કાર્યોને હજી વધુએવધુ છે તેને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર કરનાર યુજ્જ્વલની માટે આ અહેવાલ યેરક નીવડ્યા વગર રહેશે નહીં.

સંગ કંપીરનાં ઠાનામવમય વચ્ચે—લેખક : ડૉ. સોહરામ દોરમશી સતોહ, રોચન રોચ, રચેદર રોચ, મીટ રોચ, મુંબઈ; યદારોચ મૂલ્ય એ આના.

સંગ કંપીરના જીવનના અને તેનાં બાળકોના ઉત્સાહી રસિક ધી. સોહરામ સતોહે અને 'નવરંગ'માં પ્રસિદ્ધ કરેલા લેખની પુનરાવૃત્તિ ઉપરાંત આ સંગ્રહમાં

ન્યાં ત્યાં લખ્યું છે તેની કાપડીઓ લાલ પેન્સીલથી પુષ્ટાવીને અમને અવસોકનાથે મોકલી છે. એમના ઉત્સાહની અમે પ્રેમપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ અને આ અસ્તવ્યસ્ત લેખાવલિઓને સંતનાં કેટલાંક મુખ્ય મુખ્ય બજનો સાથે પુસ્તકરૂપમાં સંપાદિત કરવા વીનવીએ છીએ. આવા એક અખંડિત સંપાદનકાર્યની અમે ઉત્સાહથી રાહ જોઈશું.

શિક્ષણ સંસ્થાઓ (વિભાગ પહેલો) : સંપાદક અને પ્રકાશક : સુરત જિલ્લા વિદ્યાર્થી સહકારી મંડળ લિમિટેડ તરફથી : દયારામકર બાઈશંકર શુક્લ; મૂલ્ય : રૂપિયા એક.

એકજ પુસ્તકમાં વિનયન (Arts), વિજ્ઞાન, વ્યાપાર, કુન્નરઉદ્યોગ, યંત્રશાસ્ત્ર, રૂપિવિદ્યા, વૈદ્યકીય શિક્ષણ, લસ્કરી તાલીમ, લલિતકલા, હવાઈ અને દરિયાઈ શિક્ષણ, વિવિધ ખાતાનો તાલિમ વિભાગ, સંશોધન મંદિરો, વગેરે વગેરે માહિતીનો સમાવેશ થતો હોય એવું ગુજરાતી ભાષામાં તો પહેલી વખત :જ આ પુસ્તક પ્રકટ થાય છે. વિવિધ વિષયો, પરીક્ષાઓ, નિયમો વિષે સંપૂર્ણ હકીકત સરલ રીતે પુરી પાડી વિદ્યાર્થી આલમને પુસ્તક ઉપયોગી મદદ પડે એમ છે. હાલના વિદ્યાર્થીઓમાં હાલની શિક્ષણપ્રણાલિકાને લઈને રાતદિવસ જે મૂંઝવણ માખાપોને થયા કરે છે તેના તોડનું દર્શન હાલમાં ઉપલબ્ધ સાધનો વડે લાવવા સંપાદક બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતના યુવાનો સમક્ષ શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓનો આવો નકશો મૂકવાની જરૂર હતી. આ સુંદર પ્રયત્ન કરવા બદલ મંડળને અભિનંદન. પ્રત્યેક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીને આ પુસ્તક રાખવા અમારી બલામણુ છે.

ચિત્રમય જગત (જપાન અંક) : માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૩૬-તંત્રી : તુલસીરામકર ગૌરીશંકર યાચિક; પ્રકાશક : શંકર નરહર જોષી, ચિત્રશાળા પ્રેસ, સદાશિવ પેઠે, પૂના.

ચિત્રમય જગત એની ગુજરાતી આજ્ઞાતિમાં હંમેશા ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને પ્રેરક કંઈ ને કંઈ સંગીન વસ્તુ આપતું રહ્યું છે. એણે પ્રસિદ્ધ કરેલો આ જપાન અંક અનેક દષ્ટિબિંદુઓથી સુસંપાદિત થયો છે. હિન્દને હાલના જપાનને, તેના વિકાસને (માત્ર ચીનને ઓઢીયાં કરવાની બદલનત બાબતે મૂકી) હજીએ વિગતવાર અને સૂક્ષ્મતાથી અવલોકવાનો છે અને તેમ કરવાથી હિન્દ પોતાના રાષ્ટ્રીય જીવનની સામે પડેલાં પ્રેરક બળો છતાં સંગીન રીતે વિકસાવી શકશે. આથી કરીને જપાનનો પારાવાર રાષ્ટ્રપ્રેમ, તેની સતત ઉદ્યોગશીલતા અને જપાની રાષ્ટ્રના એકમથી માંડી છેક સરકાર સુધીના તંત્રને બહુ જ ખતપૂર્વક શીખી લેવાનાં છે. અમે આશા રાખીશું કે ગુજરાતી સાપ્તાહિકે આ સાપ્તાહિક જેવા ધોરણને અનુસરી એખીસીનીઆ, રશિયા, ચીન અને જપાનનાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ અને અવનતિના ખાસ પ્રેરક અંકો પ્રસિદ્ધ કરવા તરફ પ્રેરાશે.

[વર્તમાનસાર : અનુસંધાન ૫. ૩૫૧]

‘ઢાલાં મારુ’ની વાર્તાનું સંશોધન

ગયા માસમાં બરામણી ગુજરાત સહિત્ય સમાજની વાર્ષિક સભામાં દિ. ૫ ફેબ્રુઆરી પુણે પ્રમુખપદેથી ચોતે હરેશ આ જૂની ગુજરાતીના કાવ્યના સંશોધનકારોના કંઈક ઓતબાજોને ખ્યાલ આપ્યો હતો.

ગોંડલ રાજ્યની કેળવણીની પ્રગતિ

પ્રમુખકારક ગોંડલ રાજ્ય પોતાની મામકાની પ્રગતિ રીડિયોદ્વારા શિક્ષણ આપવાની યોજના વિચારી રહ્યું છે.

વિ. સં. ૧૨૧૧ નો જૈન શિક્ષાલેખ

સુપરાધ્યાપ્તાનું ખોડકામ કરતાં અશ્વર રાજ્યમાં એક મંદિર નીચળ્યું છે તેમાંના એક શિક્ષાલેખ ઉપર “ મહાવદ તેરમ સંવત ૧૨૧૧ ” એ ઉલ્લેખ વંચાયો છે.

પંડિત જવાહરલાલની આત્મકથા હિન્દી ભાષાઓમાં

હિન્દી, ઉર્દૂ ગુજરાતી વગેરેમાં આ જીવનકથાનું ભાષાન્તર થવા માંડ્યું છે. શ્રી મહાદેવ દેસાઈ ગુજરાતી ભાષાતર કરે છે એમ સંભવાય છે.

હાસ્યરસના જાણીતા લેખક

શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. પ્રહોતા રચિત

હાસ્યરસિક ચોવીસ ‘લા’ ગોત્રો

આકર્ષક ચિત્રો સાથે-સુદૃઢ રૂપરંગમાં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું ભેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૦-૦ : પોસ્ટેજ : ૦-૩-૩

(રજીસ્ટર્ડ ની. પી. અર્થ લુહુ : ૦-૩-૦)

“ ધનસુખલાલની મારી કથમ ગુજરાતને જાણીતી છે. કેટલીક નવી વાર્તાઓમાં ખૂબે તેમ જ કેટલાક વિનોદાત્મક શબ્દચિત્રો લેખાવી હામ, એવાં ચોવીસ હજાર પુલ જેવાં અને કુંઠા સખાજોનાં આ સંગ્રહ અને લેખનીમાં રહેલી અમૂલ્યતાને ટીપાવે છે. ”

—“ જન્મભૂમિ ”

પ્રગટના | “ ગુણસુન્દરી ” કાર્યાલય, ૧૧૪, ગીરમાસ, મુંબઈ, ૪
રેલવે | અને જાણીતા છુટકેલો પાસેથી.

ગાંધીજીનાં અમેરિકન શિષ્યા : તારા ખેડેનો સ્વર્ગવાસ

આ અમેરિકન કુમારિકા અવગણન પામ્યા છે. એમણે એમની માલક માણ ચરણે ધરી છે.

વર્તમાનપત્રો માટે ટપાલના સંસ્તા દરો

લંડનમાં ધરતરમાં મળેલી એમપાયર પ્રેસ મુનિયન - વાર્ષિક પરિષદે ત્રણેનો જ્ઞાનપ્રસાર સામાજ્યમાં યાગ તે માટે સસ્તા દરની આગ્રહ બરી માગ્યી

સર સોરાબજી પોચખાનાવાળા અને હિન્દી વ્યાપારવિકાસ

સેન્ટ્રલ એકતી શાખાઓ દિન્દ બદાર બિયોડરા સર સોરાબજી જે. ડેવેડ સીધાવ્યા છે.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી કોમ્પ્યુટરની રાજકીય પરિવદમાં

જ્યા પ્રગતીય પદોની પહેલાં એકતા કરો અને પછી પ્રધાનપદો માટે તો એ આશપતું ઉદ્ઘાટનઆપ્પ્યાન શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યું હતું.

પ્રગતિકારક વિચારકલેખકોની સભા

મંબઈમાં તા. ૧૫ મી જુને ' જન્મભૂમિ ' દિતિકા કાર્યાલયમાં

ગુજરાત

નવું પ્રસ્તાવ : ૨

અંક : ૫

જુલાઈ : ૧૯૩૧

આત્મા

પ

નિઃશ્વરિ કહે છે કે પદ્મના અપૂર્ણ પુરુષ અને પત્ની તેના પર પ્રાણના આચરણો, પણ અત્યંત જોના વિશ્વગ્રામ આધારિતી સર થાય છે; અને પ્રીતિપ્રીતિ રતિઓની વિચારપ્રધાન એકતામાં પરિભ્રમે છે. આપણામાં જે આવ રતિ દોષ છે તે એકપક્ષે વિચારપ્રધાન થાય છે. મનુષ્યની રતિઓ જેમ એકતાનતા પામે છે, એક જાતનાથી પ્રેરાય છે તેમ તે મદ્યન બને છે. રતિઓથી પ્રેરાય કુ કાર્ય કરે છું, મદ્યનાઓ તેને બાવના વડે સીંચી સીંચી સર્જે છે. ખારી આપના તે તેમની મદ્યનામાં આ જ ફેર છે.

એટલે ખારી પુરુષ સ્વનજ દયાની ધગવેળા નથી. એની અપૂર્ણતા સ્વયંસિદ્ધ નથી, છે જ નહિ. હું અપૂર્ણ થાઉં ત્યારે મારા વ્યક્તિત્વ કેવું થશે એના મારા કમનાથિય પર હું પ્રભાવનું આદેશનું કર છું. હું એ ચિત્તને પુરોગામી ખાલી લઈ છું; તેને પ્રેરણામિત્ર થાવું છું; અને તેને મારો પુરુષ કે આત્મા કહું છું.

મારો આત્મા હતા નહિ; છે નહિ-એને પ્રાપ્ત વડે મારે સર્જનો રચો છે. વિશ્વમના પ્રારંભમાં પુરુષ નથી; એ વિશ્વમના પતિજ્ઞાનરૂપ છે. ખરે જોનાં હું મારા પ્રનાશીય પુરુષનાં આચરણો છેલ્લો નથી; રતિપ્રધાન સ્વભાવને બાવનાપ્રધાન બનાવી હું કોપવનું સર્જન આદેશું છું.

જ્યારે ખારી બાવનાશક્તિ વજ્ર જેવી બની, ખારી બધી રતિઓને એકતાન બનાવે, અને ત્યારે જે એકતાનતા પ્રગટે તે મારો આત્મા. અને જન્મ નથી. જ્યારે એ એકતાનતા રેશમી ત્યારે તેના નિર્મલ જપમાં મારો સ્વધર્મ, શુદ્ધ ને સરસ્વ રૂપે અને જરૂરી. તેમાં ખારી બાવનાઓ એકાકાર બની અને 'પુરુષમ્યાતિ નો લહાવો આપશે.

ખારી મુચયિત બાવનાઓના એકાકારમયથી પ્રગટેનું મારું વ્યક્તિત્વ એ જ મારો પુરુષ. એનું 'હર્ષન એનું' નામ આત્મહર્ષન. એની મિત્રિ તે ખારી આત્મમિત્રિ.

કનૈયાલાલ ગુનસી

*નમું તને

નમું તને પત્યરમૂર્તિને નમું
 તજ અહંકાર વિમુદ્ધ બુદ્ધિને,
 લખી લખી પ્રેમસ ભાવશુદ્ધિને
 સમર્પી આત્મા ભુગ્ગતકથને વમું.
 વિરાટની વિશ્વવિશાળ કાય;
 શુભાંગ તું તેનું જ એક નાનું;
 ભયું તુમાં ચેતન તત્ત્વ છાનું;
 પ્રતીક તું પૂર્ણતાણું સુહાદ.
 અગોચરે તા અમ ચિત્ત અંચરે;
 અકલ્પ્યનું કલ્પન સ્ફૂલાદ્ય તું;
 તારે લીધે આત્મ અગમ્યમાં ઠરે,
 આ હવ જૂદા શિવશું મિલાય હં.
 તમું તને ચિન્મય મૂર્તિને નમું
 પ્રતીકરૂપી પ્રભુતા ! તને નમું :
 પૂજાસાલ

વિધવા પંખિણી

: સ્વધર :

પેલી પારે પુરાણા યુગયુગ ઉતર્યા અંચળાઓ ઉશેલી
 ગોઝારી સંસ્કૃતિના, અભિનવયુગસંસ્કાર-પિચ્છે મહેલી
 સોના પાંખો પ્રસારી, મનુજવિહગનાં યૃથ આકાશવાટે
 ઊડી, ઉડાસગાને ઉરભરી ઉતરે વિશ્વગગાનીધાટે.
 ભેટે, વિશ્વાન્તરોનાં વિહગયુગલ જ્યાં નિત્ય તારીન્યનીરે
 નહાતાં, સ્વચ્છન્દ ગાતાં, કલ્પકલ્પ ચરતાં સંદેહતાં ચરુ બોળી.
 ઊડે સો એ અનત ચરણચરણની કોટિ ગૂંચી કતારે,
 પોકે પાછાં પ્રગોઠે પરસ્પર સુમી વિશ્વગધુતનમાળે.
 ને આ પારે ઉલેલી જડભરતસમી પંખિણી પાંખહીણી
 એકાકી હું અમોઘા, જહીં વિહગતણો પથે પ્રત્યેક ન્યારા.
 આચાર્યો, સંપ્રદાયો, કુટિલરુદિ, કુસંધો, વૃથા સંસ્કૃતિના
 વેડેતા અંજાનિકોને ઉડી ઉડી હજી રૂંધાય જ્યાં પ્રાણપંખા-
 ઊડું, ઊડું જ, ઊડી ગગન પર ચડ્યા પંખીની પાંખ સંહાઉં,
 ધૂમું આનંદ્ય યુગમે દિવસ વિહગ આમંત્રી સ્વૈરંગાને.
 રમણીકે અરાસવાળા

પ્રકરણ પાંચમું (ચાલુ)

ગરજનનો મુન્નાજી

(૬)

સ

જન અણુજન્યાં આંખો યોગી, આગે જોએલા
બચનનું ને અસંભવ્ય દૃશ્યોમાં સદૃશી અદ્યુત દૃશ્ય એની નગરે ચડ્યું. ત્રીસ મશાસત્રી
—લાકડાની મોટી દીવી જેવા નિશ્ચલ-રૂપે મટી નાની મશાસો વતી તે ખંડને પ્રકાશ
આપતા. આરણ્યમાં પેસતાં જ એ બાળુએ બચ્મે રાક્ષસી દબસીઓ પહોળી, અર્ધચંદ્રાકાર
તરવાર લઈ કાળાં આરસનાં પુતળાં જેવા ઉભા હતા. વચ્ચે મુગધીવાળા તેલની એક
મોટી બતી બળતી.

ખંડને પેલે છેડે વાઘ અને દરણુ વગેરે જનવરોનાં ચામડાંના ગાંઠીયા ઉપર એક
મોટા તરણીયા અદેશી એક જગરો માણસ રાતી, મોટી દાંડી પર હાથ ફેરવતો પડ્યો હતો. એની
લાક મરાવદાર બમરોની નીચે મોટી કાળી વિકરાળ આંખો આમતેમ ચમક ચમક ફરતી
હતી. એનો જગરો ગાંધો હાથ બોળા પર પોતી એક મોટી નાગી તરવારની મુઠા સાથે
રમતો હતો.

એણે ચામડાંનો વિચિત્ર પહેરવેશ પહેર્યો હતો; એના માથા પર એક અજબ જેવી
પાખ હતી જેમાંથી લીધમ લાકડાં હતાં. આ પુરુષને જમણે હાથે આધેડ પૂવનો એક જોએજો
ખેડો હતો, જેની કમરે મોટું કસમદાન બાંધેલું હતું ને જેણે કાને એક કસમ ખોરી હતી. તેની
બાજુ પર એક નીચો પણ મજબુત દેખાતો ચોંદા ખેડો હતો; તેની પડખે એક જુવાન
સરદાર ખેડો હતો; અને આ બે જણ એજો નડી પણ રગપુત લાગતા હતા. તરણીયા પર
અદેશી-પોસા માણસને કામે હાથે એક એજો ચોંદા ખેડો હતો જેનો પહેરવેશ એને
લઈ આંખો તેવા જ કોઈ સરદારનો હતો. એમને આવતા જોઈ વચ્ચે પડેલા માણસ દશર
થઈ ગયો અને વાહન ગમતું હોય એવે ભયંકર સ્વરે તેની સાથે આવેલા નાયકને સંબોધી
રહો, અને તે ઝુકતો, ઝુકતો, નમ્રતાપૂર્વક આગળ વધ્યો. એ નાયકનું નામ સાહાર મસુઠ
હતું એમ સંજ્ઞાને લાગ્યું.

સંજ્ઞાને ખાનરી થઈ. આ જ હતો તે એજો જેણે કતોજ, કસિંજર, નગરકોટ ને
મધુરાને જમીનદોસ્ત કર્યા હતાં; તે જ. ગરજનનો બીજણું હમ્મીર મહમદ હતો, જેણે
મધુરાના વિપ્રવંશેને ગરજનના બચનમાં સાકાવણુ રૂપીયે વેચ્યા હતા; તે જ, જેણે આ રણ
આળખી દેવોના દેવ એવા ભગવાન સોમનાથનો વિનાશ કરવાનું મત લીધું હતું. તેની
નસેનસ અવનથી કાંપી રહી ને રક્ષ હોત તો ચાહ્નલસમો તે ઉછળી તેનો શ્વ લઈ
ગુરુદેવ ગંગાસર્વજની આશા અહીંયાં જ ખાળત.

એણે સત્તા મેળવી હતી. ખોટાસાતની હકુમત મેળવી, તેણે જ્વેતરેતરમાં મજબૂતી આપીશું જ્યાં પાંચેથી ઝડપી લીધી હતી. એની પ્રજા હાજરમાં ને અગુલ દોષે એણે સંતાનન મેળવી. જેને એ હાથ આકાશને તે સરણે આવ્યું. જે એ હાથને તે એને મેળવ્યું. એના પિતાને પચે વિચરતાં એણે દિલ્લું આગળ મન હુટવું શરૂ કર્યું. થાક્યું હાથું લાંઘારે તે સદેશાઈથી ચરણ થયું; પલકમાં મુક્તવાન પડ્યું; હિંદુ રાવડો એની મહેરજાની માંગવા થયા. ગંગાથીયર, કલિંગર, કનોજ, દીલ્હી ને સપાદસાનાં સંકુલ સૈન્યે એના પ્રખર પ્રતાપ આગળ અનેકવાર ઓગળી ગયાં. ધનના દગમધું નુમરકોટ એણે હાથ કર્યું. એને મુર્તિબંજરની અમરશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો મોહ લાગ્યો ને તે દરલામની રિજાથી સમરોર બન્યો. જુગોની જાદોજાદીમાં બચ્યો એવા મધુવાનાં મહિરને એણે બરમસાન પૂરી દીધાં. દેવોનાં સુરકુરુઓ એના જ્ઞાનને શોભાવવા થયા. જૂનપરજીઓ જે પડિતોને પૂજ્ય માનવા તે ગરબીમાં મુક્તમો બની વેચાયા.

એના દોષને સીધા નહોતી, એણે હાથ ઉઘાર હતું, એની કલ્પના કવિની હતી. એને કે એણું કરવું હતું. કે એણું રચવું હતું કે જેણે તેમ કાઢાંને અન્યથા. સુરજીએમાં પ્રેમ એવા અશીર ઉમરે કર્યું તે એને કરવું હતું; દરલામનો કોક જગતભરમાં વગાડાયેલો હતો અને સાથે સાથે એની કલ્પની માન્ય કલ્પના સરકારોનો તે ખણી હતો. એને કવિપતિ શોખ હતો, રથપતિ એને ગરબી સંજ્ઞાવરવું હતું, સમૃદ્ધિએ એણું સિંહાસન ઘીપરવું હતું. એને પારકાનાં દીકરા છતાં આવડ્યું, એને વીરતાની કૂદ કરતાં આવડ્યું, બધી જાતિ માટે એના હાથમાં સ્થાન હતું—જે તે એની સામે ન થાય તે મુર્તિપૂજનો એ દેશી વીર મુર્તિપૂજનો પ્રદાસક હતો. જે રજપૂતોને તે સદ્કારો. તેમણું આગ દોષ જોહને તે મુખ્ય બન્યો. એણે અપરિચિત સુભાઈગીરીથી મહાન સેનાનો વૃહ ઉજ્જે કર્યો હતો, જેમાં કોકસમથી રજપૂતના સુધીના સમરોરમદાદરોને સમાવેશ થતો. અને તે પ્રચંદ શત્રુ ને તપવારબાજ તપવાર ફેરવે, તેમ તે વાપરી શક્યો. આ દુષ્ટાં શત્રુ લાઈ તે મુર્તિપૂજનો મદાદેવ જે રેનીના રણને પેચે પાર બીજાઓ હતો તેનો નાશ કરી, તેણું મન હુટવા તે અત્યારે આવ્યો હતો. એના પોતાના નાનકડા રાજ્યોની ટુંકી મદતમાં મહેલા સદીએના સુરક્ષિત મર્વનાં ખણી રજપૂતો ન સમજી શક્યા એની શુદ્ધિને ને ન રેણી શક્યા એના પ્રાપ્ત્યને તે હતા સરસ ને જરૂમ, ટેકી ને ચાર પક્ષ અભિમાનમાં સામાનું પણ પારખવાને અસક્ત, જંગના રસીયા તલ ભેગા મળી લાંબાના કાપર, એક દેશની ઘઠ કે એક ધર્મની જાનના કરતાં સકુચિત સત્કારોખ કેળવવા વધારે તપર.

સાચાર મનુક સુરજાણના પગ આગળ પડી તેને કે કહેતો હતો. તે કદી રંગ પાડી બધા વાત કરવા લાગ્યા, જેમાં સુરજાણની મર્વના અવારનવાર બધાથી રજપૂત સમજાવી.

આખરે સુરજાણને જામણે હાથે જોડેલા કશમદાનવાળો સરદાર અને તેની પાસે જોડેલો રજપૂત સરદાર તેની પાસે આવ્યો. તેની પાસે રજપૂતને આવડેલો 'જોઈ સદ્કાર'ને રેમેરોને જાણ હતી, અને એના હાથ તેની અણગમી દખાવવા તપસી રજા. જે દેવની

અમને તો એવી આગ્રા બંધાઈ કે આ બ્લાને એ વિચિત્ર પડોશી સાથે જરા ઓળખાણુ યદ્ય જશે. ધણું દિવસોથી અનુપ્ત રહેલી અમારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની આજે તક મળી રહી છે, એમ બંધાને લાગ્યું. હાલત રહેલા પડોશીઓનું ટોળું તેની આસપાસ ફરી વળ્યું. પરંતુ કોઈ એને કાંઈ પુછે તે પહેલાં જ જોશ્યો—“તમને લોકોને ભત્રી આટલી નયરાસ મળે છે. હું કદાચ બહુ ધીમે હોઈશ. ગમે તેમ હોય, પણ મારે તો જવું જ જોઈએ.” અને તેના મોઢા ઉપર પેટી અતિવ્યવસાયની રેખાઓ દેખાઈ, અને તે ચાલ્યો ગયો.

યોગા દિવસ પછી અમારી રાહુની ગમનપણી વચ્ચે એ પડોશીને ઘેર એક સ્ત્રી આવી. વળી એકદમ અમારા આખા લત્તામાં ભાદે રાનારાવારી ફેલાઈ. રાખની ચિકાસા-ટપ્પિ ઉપર ફરી વળેલી રાખ, આ સ્ત્રીના આગમનથી એકાએક ખંભેરાઈ મઠ. પેલો માણસ માત્ર એક નિરૂપદરી માંડે છે, એવી જ સમમાન્ય માન્યતા ફેલાઈ હતી તેમાં અચાનક ભંગાણુ પડ્યું. પોતાના નીરસ જીવનમાં કોઈ ભંગાણુ પડાયે તે હિન્દુઓને પસંદ પડતું નથી; પોતાની માન્યતા, પછી ભલે તે સાચી જોડી હોય, તો પણ તે જોડી ફેરે, તે તેમને બહુ ઉપાધિષ્ઠ લાગે છે, પરંતુ તે નવી પરિસ્થિતિમાં જો કાંઈ નિન્દ્યું સાધન મળી રહે તો તેમનો જીવ અનલલ સતોષ પામે છે.

આ નવી આવેલી બાઈ આવેડ વધની, જોવડ ગાંધાની, અને કાંદ્ય અને કુરૂપતાને ત્રાજવે તોળ્યાં હોય તો કાંદ્ય તરફ તો પડતું નજ નમાવે એવી હતી. છતાંએ પડોશી-ઓની કૃપનાશઙિત એકદમ સતેજ જની મઠ. આ એની પરણેલી સ્ત્રી હતી, એમ માનવાની અમારા સિવાય બધાંએ સાફ ના જ પાડી. એ લોકોમાંથી ધણાખરાની સ્ત્રીઓ આ બાઈ કરતાં બાહ્ય દેખાવમાં કાંઈ ચડે એવી હતી નહિ. છતાં-આ બાઈ કદરૂપી છે, માટે પેલાની સ્ત્રી તો નહિ જ હોય, ‘આવીને તે કોણુ પરણે ?’ વગેરે દલીલો ચાલી. ‘આ તો બાઈસાંહેબ કોઈ વિધવા બાઈને ઉપાડી લાવ્યા લાગે છે,’ એવી વાત પણ ચાલી. અને એક બાઈ (જે પોતાની વિધવા ભાણી સાથે સંસાર ચલતતા હતા તે) તો એટલે સુધી પણ બોલી ગયા કે આપણા આરા ઉત્તરની વસ્ત્રીના લત્તામાં આવે સડો ન જોઈએ. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે, ‘હા હવે જીન્દગી છે, આપણે કોઈ સંપૂર્ણ તો નથી જ, ખાનગીમાં ગમે તેમ ફરીએ, પણ આમ જાહેરમાં અનીતિ ચાલે, તો આપણા મહોદલાનું વાતાવરણ કેટલું કસુમિત જની જાય ? પોતાના છ વર્ષના ભવિષ્ય તરફ આંગળી ચીંધીને બોલ્યા—‘આ બાઈકો ઉપર કેવી જોડી છાપ પડે !’ અસંખ્ય બધા પડોશીઓ આ દલીલો સાથે પૂરેપૂરા સંગત થયા.

કરી ન ખખર નથી. પણ તમે કેમ એમ પૂછ્યું ?" ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા આવી. તે રાત્રી રાત્રી બેતી—“હું મારાં કંઈ એ ગાંડા ન છે.” મેં પૂછ્યું, “હમણાં ન એવા લાગે છે કે પહેલેથી એવા ન છે ?” તે બોલી, “હું તો હજી મેં આર દિવસ ઉપર ન પરણી છું ને ? પહેલાંની વાત અને ક્યાંથી ખખર હોય ! તેથી તો તમને પૂછવા આવી છું.”

પછી પેલી બાકાએ પોતાનો દનિદાન કર્યો. “હું ન્હાનપણમાં પરણી, ન્હાનપણમાં ન વિધવા થએલી. મારાં માળાપ પણ ધણાં વર્ષોથી દેવલોક પામેલાં. હું મારા કાકાને ઘેર રહેતી હતી. મારા કાકા જીવાનીમાં બહુ સુખમળા ખપવા, પણ કાકીના મરણ પછી તેમનું મગજ નરા મરકી ગયું. હું આતડી-આળીમ વર્તી-થઈ ત્યારે અને કહે કે “આપણે રાખાજીસુધારક કહેવાયએ, અને વિચારને આચારમાં કેમ ન મૂકીએ ? વિધવાનાં પુનર્લગ્નમાં હું મનાતો આવ્યો છું, અને આટલાં વર્ષો મેં તને કેમ ન પરણારી ?” મેં કહ્યું, “હવે મારે માથે ધોળા વાળ આવ્યા, હવે લગનની ક્યાં વાત કરો છો ?” પણ કાકા શેના માને ? તેમણે છાપામાં નહેરખખર મોકલી. જીવો, આ તે નહેરખખર.” આટલું બોલી તે બાકાએ મજવાનાથી એક છાપાનો ચોળાઈ મએલો ફેંકી કાર્યો, મેં તેમાં નીચે મુજબ વાંચ્યું.—

એક શિક્ષિત વિધવા પુનર્લગ્ન ઇચ્છે છે અને ન તમારી હબી સહિત પત્ર-વ્યવહાર કરે : (નીચેને સગામે) .. .

“તજ દિવસ પછી એક કાગળ અને હબી આવ્યાં,” પેલી બાકાએ આગળ મક્કામું. “તે કાગળમાં લખ્યું હતું કે ‘તમારો દુકમ આવ્યો કે તરન ન હું હબીકળાને ઘેર મરો. મેં એને બેવડા પેસા આપી, બે દિવસમાં ફેરો તૈયાર કરાવ્યો. તે બા રાત્રે બીડું છું. માર સરનામું ઉપર લખ્યું છે.’

“મારા કાકા આ જાણવાથી બહુ ખુશ થયા. પણ મેં કહ્યું, ‘આ માણસ પરણવા માંગે ન હોય તો મારે વિધે કરી વધારે તકનીક ન કરે, કશું પૂછવે નહિ ! (મારે એટલું તો કહેવું સ્વેદએ કે કાકાના ગાંડોવા તરગી જીવનથી હું કદાચી મઈ હતી; અને કોઈ સારા આધિક વયને હોવા પછે કમાનેરજનો પુરવ મળે, તો તેની સાથે લગ્ન કરવાને મેં વિચાર કર્યો ન હતો.) પણ કાકા શેના માને ? તેમણે તો લાખડતોય પેસા માણુમને કાગળ લખ્યો કે “તમે પહેલી ગાડીએ અધિ આવ્યા આરો. લગની ખજી સામગ્રી તૈયાર છે.” એ માણુમ પહેલી ન ગાડીએ આવ્યો, અને નજી ફરજ અદા કરે : હોય, તેમ પરણ્યો, અને એ રીતે હું અધિ આવી છું.”

આ વિચિત્ર કદાચી મેં રસબર સાબળી—પછી મેં તે બાકાને પૂછ્યું, “પણ તમારા પતિમાં તમને બીજી કશી વિચિત્રતા લાગે છે ખરી ?” “કશી વિચિત્રતા !”, તે બાઈ બરાડી બોલી—“એમનામાં સધારણ માણુમનાં કોઈ લક્ષણ ન નથી !” મારા કાકાને હું ગાંડા મળતી હતી. પણ આમની આવજ તેમ તે અત્યંત કાચા મળુવા. આ તો તદન ચક્રમ છે.” હિન્દુ સ્ત્રી-આવં પત્નીને ન જાને એવા શબ્દોમાં પોતાના પતિને તેણે પ્રમાણુપ આપી દીધું. વળી તે જરા માસ ખાઈ આગળ બોલી, “આમની ધેલજા વિચિત્ર પ્રકારની છે. આ આર દિવસમાં ન હું તે સમજી મઠ છું. પહેલે દિવસે તો હું

મુંચવાઈ જ ગઈ. એમણે આખો દિવસ ટાઈપગ્રાઈટરથી લખ્યા જ કર્યું, ને સાંજે બનર-
માંથી એક મોટો ટોપસો મળૂંરને માથે ઉંચકાવી ઘણી ચીજો લેવાની લાગ્યા. મે
પડીકાં જોડ્યાં તો તેમાંથી ન્હાવાના સાબુ, કપડાં ધોવાના સાબુ, માથાનાં તેલ, સુગન્ધિત
સેન્ટ, નુકસાની કાપડ, વગેરે ઘણું નીકળ્યું. મેં પૂછ્યું, ‘આ શું?’ ત્યારે એ કહે કે
એ તો છાપામાં આવ્યું હતું. એમ કહી મને એ ચાર છાપામાંહેની જાહેરખબરો બતાવી.
એક જગ્યાએ હતું:—

“તમે ન્હાવામાં જોહેજ કેમ નથી વાપરતા?” મેં પેલાં પડીકાંમાં જોહેજના
સાબુની પેટી જોઈ હતી. બીજી જાહેર ખબર હતી:—

“ન્હાવા માટે અમારા સુખડના સાબુ જ વાપરો.” સુખડના સાબુની પણ એક
પેટી પેલાં બંડોમાંથી નીકળી હતી. વળી એક બીજી જાહેર ખબર હતી:—“કપડાં તો
ટોમકોના બારસોપથી જ ધોજો.” ટોમકોનો બાર પણ એક લાંબા પડીકામાં હતો. વળી
એક બીજી જાહેર ખબર હતી. “જે તમે સુગન્ધિત ‘સેન્ટની રાણી’ નહિ વાપરો તો તમારા
મિત્રો તમારી હાંસી કરશે.” ‘સેન્ટની રાણી’ની બાટલી પણ એક પડીકામાં હતી. વળી
બીજી એક જાહેર ખબર હતી:—“અમારી દુકાને પધારી નુકસાની કાપડ ખરીદ કરો.”

“હું જેગાકળી બની આ સર્વ જોઈ રહી હતી, એટલામાં એમણે ફરી કોટ
ટોપી પહેરી લીધાં. મેં પૂછ્યું, ‘ક્યાં ચાલ્યા?’ ત્યારે કશું બોલવાને બદલે એક રીતિમા-
ની જાહેર ખબર મારા તરફ દેખી તે ચાલ્યા ગયા. મેં તે કાગળીયું વાંચ્યું—તો તેમાં
લખેલું હતું, “આજે સાંજે અમારે ત્યાં અવસ્ય પધારો.”

બાટલી વાત થઈ ત્યાં પોસ્ટમેનનાં પગલાં સંભળાયાં, અને ગોટાંમોટાં પાસંલો
લઈ, તે પેલા વિચિત્ર માણસના ઘર આગળ ઉભો; તેથી બાહ્ય હતી. મેં તેને ફરી આવ-
વાનો આમ્ર દરી વિદાય કરી. હવે મને આ દંપતિમાં ખૂબ જ રસ પડ્યો. સાંજે મારા
પતિને મેં સર્વ વાત કરી. જમી પરવારી અને તે લોકોને ઘેર ગયાં. પેલા માણસ
ટાઈપગ્રાઈટરથી લખતો હતો. મારા પતિએ પૂછ્યું, “કેમ શું લખો છો?” તેણે
હંચું જોયા વગર જવાબ આપ્યો, “બધાને જવાબો લખું છું—તમે બધાં શી રીતે પહેંચી
વગો છો?” મારા પતિએ પૂછ્યું, “શેની વાત કરો છો? કાંઈ સગમનું નહિ.” તેણે
જોડ્યા વગર પાસે પડેલા યોડનંદ કાગળનો આંગળીથી નિર્દેશ કર્યો. અમે બન્ને તે
વાંચવા મંડ્યાં. પહેલો કાગળ હતો:

મેઠ સાહેબ,

રૂપા પરી

પ્રાતઃ સમીર પૂરં ચોણકાં
 જનકે હૃદય અધીર
 ઝંખે કુમુદ દેવ વાલિકા
 ઝંખાં પૂવનાં તીર
 મૃદુલ હરિત તૃણ રોણનાં.
 નીચે સરે મ્હાન પાણીકાં
 ઉપર અજ આચ્છદ
 શઢ રે સોનેરી નવ પાર્મિયા
 સૂકા કાષ્ટ વિપાદ
 'ખળુ ખળુ' શૂનિ પડે મોતમાં
 પ્રતિકૂલ જમનું પલંગ આ
 લમતો અનિલ થે મદ
 કેધ રે જગી મારા પ્રાણમાં
 વ્યથા સ્વપ્ન મુગધ
 તૃણમય મૃદુનમ દેશની.-
 જગ આજાં શની-શ્મિત-તેજનાં
 જનકે તારક અસંખ્ય
 ગભીર નદી મુળ નિર્મળાં
 ભીંજ્યાં તટ-તૃણ સ્થ
 અમર વાગતી કો' દ્વીપનાં
 યુગયુગ શ્યામ શિલા પરે
 જમતું જરણ પુત્રીન
 સહજ, ભૂગર્ભનાં ગીન એ
 ગાતું ધ્યાને વિદીન
 'નિશદિનિ નિશદિનિ ક્યાંથી ક્યાં?'
 મુરખિ ભૂલું ને સ્વપ્ને પરવડું
 ભૂલું જન્મના દંશ
 જરણનાં નિરક્ષ નૃત્યમાં
 ભૂલે હૃદય નિમેષ
 શ્યામ પરે રૂપાપરી નિર્ઝર્યા
 નાચિયાં !

રવખરચ

- પ્રકાશ :** કેમ હજુ અધારું જ છે બધે ?
[કંટાળેલા છતાં હસતે મુખે સૈમ્બ રસોડામાંથી બહાર આવે છે. વળતી એ ચાર લોકો મુખનું સૈમ્બ વધારતી હોય તેમ તેના ધવજ ગોળ મુખને આવરે છે. પ્રવેશકાર આગળ આવેલા વીજળીક સ્વીચબોર્ડ પાસે જઈ તે મુખ્ય સ્વીચ 'ON' કરે છે. અંધકારનું સમ્પ્રદાય સાથેની ધરની કાલિયા તેજની અંધારમાં ફગી જાય છે, વ્યક્ત અવ્યક્તમાં ફરે તેમ.]
- સૈરભ :** પ્રકાશ વગર અંધકાર જ હોય ને ?
- પ્રકાશ :** સ્વીચ દાખલાનીય આગમ ? તમને ગમે છે કેમ આવામાં કામ કરવું ! અંધકારમાં પૂરું સુગળાની નાંખે તેવું અંધારું.
- સૈરભ :** કહ્યું તો ખરું કે પ્રકાશ વગર બધેય અંધારું. તમે ન આંખ્યા હતા તો હજુય અંધારું રહેતો !
- પ્રકાશ :** એ તો મને ખાતરી જ છે ! વિમુખને કેટકેટલો ટાક્યો ત્યારે તો એણે વીજળી લીધી. પેસાને બચાવ્યો ક્યો કરો. અને આ મકાને હવે તો ધોળાનો તો સાઈ. જતા બેસવા જેવું થાય !
- સૈરભ :** મારે જ કહે વીજળી આવીને ! હું તો કહી કહીને ચાલી નોંધ એ એકલા બે ન થયા તે ન જ થયા. આટલું તમે રોજ પાણી એવ એવ કરતા હતા તો આવી. અને ધોળાવવાનું તમે કહેશો ત્યારે.
- પ્રકાશ :** હું તે કેટલીયાર કહું ? અને એય બીચારો સવારથી સાંજ વેતરું ફરે છે ધોળીના બગદારી માફક. એને વખતે ક્યારે મળે ? અને દૂંધા પગારમાં પૂરું કરવાનું એય શું કરે ! એ તો ફીક છે કે કાકા મકતા ગયા છે આટલું ઘર અને યોગ્ય હીકાં તે હુતો અને હુતી મોજ કરો છો.
- સૈરભ :** આટલુંય તમે આંખ્યા તો થયું છે. નહિ તો હું સાસરે આવી પરણીને ત્યારે તો હબા રહેતું જ ન મમે એવું હતું. પણ આજ મોઝા કેમ તમે ? તમને ખબર હશે કે એ મોઝા આવવાના છે તેથી જ તમે.....હં.....
- પ્રકાશ :** તમને ખબર હોય તેટલી થોડી જ મને હોય !
- સૈરભ :** ત્યારે કેમ મોઝું થયું ? વાંચવામાં પડ્યા હશે. કે વિચારમાં ચટ્યાંતા ? મને આ ટેવ નથી પસંદ તમારી, બહુસ્વાહેય ! કાંઈ ન જરૂં એટલે એકલા એકલા ચિચાર ડાળવા ! ચિત્તપ્રમ થઈ જશે ચિત્તપ્રમ એમાંથી ! હવે તો ખરો તો સાઈ પ્રકાશનાઈ !
- પ્રકાશ :** બેમાંનું એકકે નહિ ! આજ તો એક વાણીનોતર્થ મેમાન આંખ્યા હતા.
- સૈરભ :** આવેજને બીચાર ! તમે તેમને ત્યાં ની જવ એટલે એ તમારે ત્યાં આવે ! કોણ હતું ?
- પ્રકાશ :** ધારે જે કોણ હશે ?

મિત્રીસો, કેઈ.....

પ્રકાશ : [વચમાં] હાં ચાલો આમન ?

સૌરભ : કેમ ? આમાંનું કેઈ નોકોતુ ?

પ્રકાશ : તે તો તમારે કહેવાનું છે ને ? થાડી મથા ઐરસામાં ?

સૌરભ : [વિચાર કરી] મને તો કાંઈ એવી મથ પડતી નથી. કેઈ મડળના સંચાલકો હશે !

[પ્રકાશ ટોકું ધૂણાવે છે.] હમુના ? ત્યાં કદી નાખેને ? બહેસા બન્યું ચીકણુ તો ખરું !

પ્રકાશ : કદાહી મથાં ? કે કંઈના ખુરી મઠી ?

સૌરભ : થાક તો થરનું કામ કરી કરીને લાએજે જ છે ને ! અને કંઈના જેવું તો આપમે કંઈયું છે વ ક્યાં ?

પ્રકાશ : તોય પડેવાનાં અને આત્યાના સાન્બંધનના કેં નથી પડ્યો !

સૌરભ : એ બધા જગ તમને ' [કાન્ક રિયાત આરના] હ...જગ આરના જ આ બોધાવતું ' દેન ' મોટા જોડી તો ખૂબ મને છે, ખમ પડતા છે. પણ આરી આમળે ચાચાડી ?

પ્રકાશ : સિયા મુરને ટપી જાને એવી બીક અમ્થાને નથી હવે તો..

સૌરભ : પાડી બનાવવા ચાંડી. જવ ! જવ ! બન્યું ! ક્યાં તમે ને ક્યાં હું ! ક્યાં રાજ બોજ ને ક્યાં માગો લેકી. નવો.....

પ્રકાશ : ક્યાં દિનમણિવામ સયં ને ક્યાં ચોખાસાનુ આગીયું ! વાહ તમે પણ માણુ બન્યા અવકોરો.....

સૌરભ : જુએને, જુએને ! હું બહુ કમી દેશ. તમારા બાઇ આરશે એટલે કે એકલા દેશ છે ત્યારે તો મને બનાવવામાં બાડી જ નથી મુકતો. નવો અવનાર લેસે પડશે તમારી જગમરી કરવા તો. વિચાસમેન કેટલાં નવીનદાર કે .....

પ્રકાશ : પાકું એનું એ ? તમે ક્યા બોલ નગાજવ છે ? વિમુખ જેવા મરડાગી પનિનાં પત્ની ! પ્રેદિમરે તો શેર બણુવરા આવે. કાંઈ વરણુગીના પાર !

સૌરભ : તોય બહારના તે બહારના, વિચાસમેનને તો.....

પ્રકાશ : કેટલાં પાપ ક્યાં હશે એણે મથે જવ તે ખારી સાથે એનો .....

સૌરભ : જુએ પાછાં થરમાં જ નહિ પેમસા હક કરીસર બોધ્યા છે તો.

પ્રકાશ : સિરબનેન ! હુમરા દૂરથી રળીયામણુ. તમને વિચાસની અદેબાઇ આવે છે અને એને તમારી આવડે પગપા પડી.

સૌરભ : મૂર્ચ પશ્ચિમમાં ઉગશે ત્યારે.

પ્રકાશ : સૂર્યને દિશા જ ક્યાં છે ઉગવા આશમવાની ! સિરબનેન ! મલિપરચવાદમણા જેવું છે. નેમાંય માથે સ્વભાવ ! તોખા ! એ કેમ કરી શકશે એ જ વિચાર રાત દહાડો આવ્યા કરે છે.

- : જાવ જાવ બાપુ! કેવો સ્વભાવ છે? ખાસ્સો જોઈએ તેવો તો છે!
વિદ્યાસભેને કેટલાં પુણ્ય.....!
- : [વચમાં જ] ફરી એનું એ! તમને ખબર નથી. નહિ તો આમ બોલો નહિ.
હું તો એટલો સ્વાર્થી, એટલો અદેખો અને એટલો વહેમી માણસ છું કે
તમે પરણ્યા હોત તો.....
- : શું પરણ્યા હોત તો? ને નથી તેનું શું? નકામું એ સંભારણો નહિ બાઈ
વારે ધડીએ.
- : સાચ્યું કહું છું સારભભેન! વિમુખનામાં અને મારામાં આબ જમીનનો
ફેર છે. એની હિદાયતા, એનો વિશ્રાંત અને નિખાવસતા નથી મારામાં. એ
ભણે ઓછું ભણ્યો દશે. પણ એનામાં ને છે તે મારામાં નથી. સામાન્ય
સ્ત્રીને જરૂર સુખી ફરી શકે તેનો સ્વભાવ છે. તેમાંય જેમ જેમ
દુન્યવી અનુભવ મળતો જાય છે તેમ તેમ તો હું વધુ અને વધુ વિચિત્ર
બનેતો જઈ છું. બીચારી વિદ્યાસ.....!
- : [ખીન્ન] બાપુ થયું હેડો દવે બિચારી વિદ્યારવાળા ના જોયા હોય તો!
આમને આમ જાતે ને જાતે દુઃખી થઈ સામાન્ય દુઃખી કરવાના છે.
બાપુ ભણેલા એક રીતે સાક્ષ્ય ખરા ને એક રીતે ખોટા ખરા! હજી તો
નથી પરણ્યા, નથી પડ્યાયા, નથી ઘર માંડ્યું ત્યાં તો બિચારી વિદ્યારા...!
મને તમારો આ સ્વભાવ ખીલકુલ નથી ગમતો બાઈસાંજ! જરા એકલાં
પડ્યા કે 'શું થશે?' ખસ! વિચાર, વિચાર અને વિચાર, બીજું કંઈ
નહિ! હું તો તમને સાફ કહી દઈ છું કે મને તમારી આ ટેવ જરાય
પસંદ નથી. એમનેય કહીશને હું તો આવશે એટલે.....! જુઓને શરીર
ફરી નાખ્યું છે તે! નથી બેરીની ચિન્તા નથી છોકરાંની ચિન્તા! કે કોત્રેજના
વિદ્યાર્થીઓની ચિન્તા પેડી છે? કે આ બધાનું શું થશે, ક્યારે પાસ
થશે, ક્યારે કમાશે, ક્યારે પરણશે અને ક્યારે ટેકાણે પડશે? એવું હોય
તો આખો શટનામું! આપણે નથી થવું પ્રેક્ષક! ન જોયા હોય તો મોટા
પ્રેક્ષક! કહેવાય ત્યારે મોટા પ્રેક્ષક અને હવે તો બેરીથીય ખોટું છે!
: સારભભેન! મારા કરતાં વિમુખ લાખ દરજ્જે સુખી છે. તમારા જેવી
સ્ત્રીનો પતિ!
- : [ખૂબ ચીડવાઈ] પણ અને પરણી ગયાં તેનું કેમ હવે? કાંઈ છૂટા છેડા
લઈ ફરી પરણવાનું છે હવે? એ તો ને જેનું નસીબ!
- : તમારા જેવાં લખને નસીબ કહેશે પછી બાકી શું રહેશે!
- : અને તમારા જેવા ભણેલા પ્રેક્ષકો વગર દુઃખે લમણે લાય. ટેકવી બેસશે
ચંડીરાંડની માફક એટલે તો રજીસરનું પુરપાથ ફંતીયામાંથી વિદાયગીરી લેશે!
એકનું ડાખનું જોર! હવે જુઓ તો માખણ જેવું. સાચું કહો મને!

‘દ’વા? હા, દવા!

આ વિશ્વવ્યાપી, અનુભવશ્રિય, અમૂલ્ય, અહામયા સત્ત્વથી અમ્બીકુમાર, ધનનતરી, હુકમાન કે જે. સર જેમ્સ રેડીફનસન જેવા સમય રસાચાર્યે ખામ લાખ્ય નથી. તો તેને સમ્પ્રદાયથી અમરજીવન શા માટે ન આપતું ?

દવા સમ્પ્રદાયની વ્યુત્પત્તિ માટે પાઠ્યથી પાલકી અને દારૂદ્રવ્ય દ્વારકાં સુધી પુરાતત્વ સમ્પ્રદેશોએ પૂરવવાનાં, આરેશા ત્રણદળદર મન-અભિપ્રાયમાંથી ફક્ત ત્રણ જ મન દાંડવા ચોમ લાગ્યા. દારૂદ્રવ્યથી જાનવત્તાચાર્યે દેશનુદ્ધતનુ નિવેદન એમ છે કે. ૧૮૪૬ વેલ અને ધનન સમુદ્રમથન કરતા હતા, તથા તેમના મુખત્રીથી ‘વાદ-વાદ-વાદ’ એ ધ્વનિ બહિર્ગત થયો, એ પુનઃ ‘દ’ એકે દારૂદ્રવ્યે ‘વા’ની સહિ થતાં, જેમ રાત્રા બોલ-‘વાદ-વાદ-વાદ’-મગ-મગ-મગ ‘તુ’ ‘રામ-રામ-રામ’ કરી નાખ્યું હતું તેમ ‘વાદ-વાદ-વાદ’ વિશેષે ‘દવા, દવા, દવા’ થઈ ગયું !

જાણુસરની જગત્ત્રવાને જુદો જ મન છે. કોરવપાંડવના વનવાસ વખતે બીમે કુળામાનવો-ચેરડીના ગાળા ચડાને બદલે બૂઝથી સાસીપરીવાતુ છોકુ આપ્યું. બધાકોળની વ્યાધિ નિદ્રાસ્થ ‘મોડેરી’ નો ઉપયોગ કરનાર કુન્તાણને સામીપરીવાએ ગળામાં દાદ કિલ્લન કરતા માંડ્યો-આથી એ રોગીનાએ ‘દવ-આ, દવ-આ’ એમ કહ્યું ! અને ત્યારથી દવા સમ્પ્રદાય પ્રચાર થયો.

શાહુરના જુઓજી મદરી વળી જુદો જ ખુવાસો આપે છે. સમુદ્રમથન અને નીકળેસ “હાહલ” અને “અમૂન” એ બે મારણનારજી શક્તિને એક એક અમ્બીકુમાર સમનવરક બધુએ “દાનવ-આ” “દેવ-આ” નામ આપ્યું. પાણુ એર કોણુ અને અમૂન કોણુ એ માટે દેવ-દાનવનો વિગ્રહ અટકાવવા, અને ‘દવા’ એમ મોવમ નામ આપ્યું. ત્યારથી દવા બારતમાં સર્વતોમુખી થવા માંડી.

તનમનતરી શાંતિ માટે ધનકાચ દવાનો પ્રચાર કરવામાં રસાચાર્ય તેમ જ ‘ઉદયેશ’, પુનાની ‘દામો’ ને ‘નામ દામો’, ‘શીમી-મુરોષી દામો’ તથા ‘એક-એકેશ’ અને ‘ચરકના પેદીપર’ ને ‘નાઇ આજ્ઞા-નાપિકા’ એ જીવનવિમલની જેહાદ ચલાવી છે !

અજીજી શા અપમાતુ માણુ-વિજાણી મીઠું, સોનામુખી, દિગ્વીજા મરીનો પંકાગો, કે નેપાગો, ચૂકનો પ્રતિકાર-સેકેલી મેથી કે અજાનાના ફૂલ, વાણુ વિકાગના વિજાણાર્યે નમ્બપે વાયાની ગોળી, દંતદર્દ માટે-કપુર કે રતકડી, મરદાહ માટે-આખમના મુળેએ અકે, બાદી માટે-નિફળાં-દરકાં, બેઝાં, આંખળાં (જે રમુજમાં ધરકાં, પ્લેડેશ, આંખળાં કહેવાતાં), પિત્તપ્રકાપના નાસ સારુ-દાવણુ, રાપકર, દિકામણી, મરી બરેલાં લીંણનાં ચેચિયાં, અને જીર્ણીજ્વર દહાવવા-કરીપાણુનો કોરો-સર્જનજીનાં જાણીતાં છે. આમ આરોગી માંડી અસ્વાસ્થ જામાના મુખી દવાનો વશવેલો ચાલ્યો આવ્યો જાય છે.

કોણુ જાણે શાથી એ ‘દવા’ સમ્પ્રદાય સુમ, અનુકંપા અને પંડીકની લાગતુથી

જેવાય છે । પણ સેંકડે સીન્દર દકા માનવો, પ્રાતઃકાલે હાટમાંહિરે કે ધંધાના ધામમાં જવાને બદલે, હાટતર માનેલા ઔણધાસવમાં હાટતમ-સંજવની ખરીદી, ડોકટર-વૈદ-કે હકામતો જીવનનિર્વાહ ઉત્પાદન કરવાના પરોપકાર માટે જાય છે !

સર્વેની પાતકમાતારમ દવાદેવી ધાનણાં અર્બકચી માંડી મરણનો ધરેડો ખેંચતા વૃક્ષતમ જીવને આશાના ઝોલે ઢીંચાવે છે. દ્રવ્ય કરતાં પણ દવા-અમૃત્ય કે અ મૃત્ય-મંત્રેણ પ્રમાણે ગણાય છે. બદાયુ વાગ્છતો રોગી, ‘ઈન્જેક્શન’, ‘હિરણ્યગર્ભની માત્રા’, ‘ઓક્સીજન’ કે ‘જડીબુટ્ટી’ના પ્રયોગોદ્વારા મરણહુખની ઝાંખી, સ્વજનોના મારફત પામે છે. આખરે કુદરત આગળ માનવ જ્ઞાન ને યત્ન નથી પડે છે ત્યારે જ વૃક્ષત વિદ્યાન-જ્યાં માનવ અટકે ત્યાં ધૃષ્ટરની શરુઆત-તેમને દિવાસો આપે છે.

દવાના વપરાસના મર્મમાં ઉતરીએ તો કંઈ નવી જ સૃષ્ટિ માત્રમ પડી આવે છે. કેટલાક દવાના ચુસ્ત બંનેને તનદશા કરતાં મન શંકાશીલ બનવાથી વહેંચજૂલને ગરવા-ધામવા દવાદેવીની આરાધના કરવી પડે છે.

તો વળી કેટલાક ઔણધોપાસક રોગી આહાર, આરામ અને નિદ્રા માટે અતિ અનિયમિત રહી, આ ચર્મ દેહને કાગળાવ માફક દાકે છે. દોષ પણ ગર્ભિત આસતોળ તેમના આત્માને આવે આપધાત માધવા પ્રેરે છે.

વળી કેટલાક લક્ષ્મીના લાડમાં માંદગીથી આખતવર્ગની અનુકંપા અને સ્વ પ્રત્યે આકર્ષણબરી મમતા દોરવા, દવાના પ્રચારકોને ધનચુંબકથી ચીટકાવી રાખે છે.

કેટલાક ગાંધેશ પામરોના સમયપત્રકમાં દવાને સ્થાન મળી જતાં, તે તેમને કોડે સદી જાય છે !

દવાની પડીકા કે ઔણધની શીશી કામખજા વિદ્યાર્થી, શક્તિચોર નોકર કે સામુના તંત્રને અચરજ બનાવતી કુતવધુની મુક્તિદા સાથી બની જાય છે !

સ્વેચ્છાચારી વાસનાવાદીઓ પોતાના જીવનસંગને ઔણધ ઓછાથી ઠાંકવા બાનિશ પ્રયાસ કરતા માત્રમ પડે છે,

તો વળી કેટલાક બેકારો, નાદારો, ટાંચે રોટલો ખચાવનારા, બન્નહુદ્યો કે ધૂનીઓ ઉન્માદરોગને કૃત્રિમ રીતે બપોર કે સત્યસ્વરૂપમાં રજુ કરતા ભિપ્રદ જ્ઞાન અજમાવે છે !

દવા સમ્બોધ્યારથી ચમકી આર પાત પીઠેહક કરનાર પણ તેના સકંઠમાં આવી જતાં, અવનત શિર-ઘીંચું મુખ—અને વિદૂત હાલનચલન કરવા છતાં, મદારીના મકંદ, હોમબસિ, અનશિશુ કે નાચેલા બળદ જેવા રજુ બની જાય છે.

કેટલાકને દવા કરતાં તેની ‘ચરી’ મુખમાં સ્થાવ લાવે છે.

‘જોડી ગરમી’ની આવગત માટે ચુકકંદ. ‘પાયેરીઆ’ વખતે સાકરનો શીશ. ‘હરસ’માં મર્યાનાં બહુમાં, હુખસ કે તવ્યા ગરમી સમયે ખજુરવાણું, શીંગસમાં પથ્થ-સાકર-કેસર કદિયેસ હુખમાં મારેલો ગંધક, અને બંગબરમ કે અગ્નિકુચાર ચોખ્ખા મધમાં મિશ્રાત માફક આરોગતા ઘણા મુખી-દર્દી હવે જીવમાં આવે છે. સંસહણીમાં હરા મીઠાવાળી ‘મધુરી’-તક, લોદી વધારવા ‘મરન સપ’ કે ‘ચીકન સપ’ અને કાપને અવરોધવા ‘અમૃતદન્ત—પ્રાક્ષાસવ’ દેડે હવે પીનારા પાકુ ઘણા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એ મુજબ દિગાટકચૂર્ણ, પ્રક્ષત્રી, સેકેન્ડી ધાણાઘળ, લીંબુમીઠાવાળી વરિયાળી, શીતો-

પત્રાદિ ચૂર્ણ, આયુર્વાદી લીલાં ખરી, દાઝમચૂર્ણ, મમ્મલેદાર લીડીખીપર, ખારીમુક દાઝાદિ મોંઘુખાર વાનગીઓ પણ નરમ ઔષધ તરીકે વપરાય છે. દવાને નામે સેકરીન, ઈંડા દાઝરસ, 'એકરચેનો પેગ', ગળનળનના પાકો, કેટલીક જાનની ખાટીઓ, કનિષ્ઠાશું, શીંશાકાંત, સાકમ, મુચળી દાઝાદિ દવાઓ ઘણુના મોઢાં રચવતા કરે છે.

આ તો ફક્ત વાપુના મુખ્ય અંગ, 'જઠ-ચક્રી'—પાચનક્રિયા અવયવની વાન જઈ. તેની સ્પર્શમાં હૃદય, મગજ, આંખ, નાક, ઘાં, હાથપગ, પણ આવસરે દવા ખડગી મેળવવા, સમાન હકમાદી બને છે, જાનવીની દવાકલ્પનાને પહેાંચી વળવા દેશવિદેશના સંજ્ઞની શોધક, ઔષધ ચિકિત્સા અને સક્રિય પ્રચારક સામયિકા-પત્રાએ ખરેખરે તૈયાર રહેવું પડે છે; કેમકે તેમનું કલ્પ-દેહ દૂર કરનાર એ મહામાત્રા છે. અતન, દણ, મધુર વાણી, હમખાની કળા, આશાવાદથી ગરજવાનની આખ્યા દક્ષવવાની તરફગમ એ દવાપ્રચારકની તાલીમ છે. હાથમદી—ટીકાને નખાવવા પ્રયોજન, ત્યાગીને રાગી બનાવવા મોહાત્મ, નીલિ-ખાનને ડગલવા સાહસ, અધિકારીને ચળાવવા ભેટ, ધમધમ કરતો ગણવા નેરોડ-પ્રમાદ અને સત્ય-ચાપને હચમચાવવા માખ-દામ ખખીવાર માવા તરીકે વપરાતાં નરોડ આવે છે. ઇકનો શુખાર ઉપરવા જુદાઈ અને કમેટિની ફાકી, મગજ વખતે ખુશામન, આર્થિક મુશ્કેલી ઉપેચવા જરૂરિય કુટિલ અવહાર અને સમજખીવને પીગળાવવા 'મગ્ગ' પારો વપરાય છે. જીવનની આશા મુકી હીથેશા રોગી બારે સર્વ હુલામ અપાય બની જતા, 'ગંગાજળ' પાનિપાવન પેય અને તુલસીદા પાકપ્રમાદ તરીકે ઉપયોગમા મેવાય છે.

ગોળપટ્ટણ તાડખૂચ જેવો, લાવખૂચ પાકા દમેશ જેવી, ગાંી રાણજી જેવું, સુકા ખરશ જેવાં, વિવેક પીધેશા કચાવાણુ, મુદાવા જેવું ખખડી ગમેણુ ટૂંરીચાર, પીગો ફચક દાઝાદિ 'ટૂંઝાકો' દવાને અંગે જ માંસ કે સાખન તરીકે ગણાવાય છે.

દવાની ઉત્પત્તિ, પ્રકાર અને પ્રચાર વર્ણવી, યથાચક્ર દવાનિરોધનો વિચાર કરી આ નિષ્ક્રિયા સપૂર્ણ કરીએ.

'રોગ હજાર પણ ઔષધ ચાગ' નાકક, ખારી હવા, શુદ્ધ બોમ્બ અને પેય, નિયમિત જાતખહેનન અને વ્યમનવિદોષો આનદ આગમ, આખી 'મેટરીયા મેડીકાને' બેરશ બનાવી દવા નાખને સફા કરી નાખે છે। જીવનના પ્રથમ આશ્રમ જ્ઞાતચર્ચાત્રમમાં નૈમિક જ્ઞાતચર્ચ, જુદરચાત્રને નિવરન, અને જાણના બે આશ્રમમાં શુદ્ધ જીવન અને હૃદય વિચાર દવાખાહની સગરી સામે અબેચ ચતુરગી દિવાલે રહે છે.

નિયેગી રેલી લાંબુ જીવવા સારું મહાત્માદુ જીવનરસની ખાટી અને સચ્ચિદાનદની પરીધ, (ફદાન બેડે સદાકર સાધી) અજીવન વાપરતાં દવા-વાદને નાખુક કરી સો શરદ નો સુમે દેખાડે છે. જીવનગમ એ રમણજી છે, સચ્ચિદાનદ એ કીમિયો છે અને તેના અખાલે

"શુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, સૌ માનવનાં,
રસાનક વિના સૌ વ્યયં જતાં"

એ મનાવન સત મત્ય સ્વરૂપમાં રહી શકે છે.

'સાદુ' જીવન, સરળ વિચાર, અને હૃદય આચાર' એ રાખખાણુ દવા છે.

ધનિ

મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો

કુંગરશી - ધરમશી સંપદ

(મ) પંજાબ

મધ્ય એશિયાના કોઇ વિભાગમાંથી ઇતિહાસના પૂર્વકાળમાં આર્યોએ ભરતખંડના પંજાબ પ્રાંતમાં પ્રથમ નિવાસ કરી સંસ્થાન વસાવ્યું હતું. અહીં જ શ્રી ક્રાગ્વેદની ઋચાઓ રચાઇ હતી. શ્રી વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિઓને અહીં જ વેદોનાં સૂક્તો પ્રકટ થયાં હતાં. અહીં જ એમની તપોભૂમિ રચાઇ હતી. અહીં જ એમણે આનાંચોનાં પરાજય કર્યો હતો. એ આર્યોના સમય (કદાચ બહેલાં) લગભગની ઇ. સ. ૫૦૦૦ વરસોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ હરાપ્પાના ખડેરમાં હાથ લાગ્યા છે. તે પ્રમાણે પંજાબમાં કોઈ અંતિ જુની સંસ્કારવતી પ્રજા રાજ્ય કરતી હતી. ઇરાનના સમ્રાટ દારાનો સેનાધ્યક્ષ રકોલેક્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૫ વરસે એક સૈન્ય પંજાબમાં લાવ્યો હતો. તેણે પેશાવર નજદીક નૌકાઓ બાંધી સિંધુ નદીમાં આગળ પ્રયાણ કર્યું હતું. પંજાબ એણે છતી લીધું હતું. એ સમય પછી પરદેશીઓનાં ટોળાંનાં ટોળાં પંજાબમાં હિમાચલની ગિરિમાળા ઉતરી આવવા લાગ્યાં. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં મહાન સીકંદરે પૈરસના પુરુષત્વ ઉપર વિજય મેળવી પંજાબ સર કર્યું હતું. મીટ્રી પાસેથી પંજાબ સૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્તે મેળવ્યું. મહાન અંશોકના મરણ મહી એ બેક્ટ્રીઆના મીટ્રાના હાથમાં આવ્યું. તે પછી શકોનાં ટોળેટોળાં પંજાબમાં ઉતરી આવ્યાં. પહેલી સદી લગભગ શકોનો સમ્રાટ કનિષ્ક પંજાબનો ધણી હતો.

પંજાબ ઉપર પરદેશીઓના હસ્તા ચાલુ જ હતા. મોઝના પ્રવાહની પેઠે એક પછી એક પ્રજાનાં આક્રમણો પંજાબ ઉપર આવવા જ લાગ્યાં. હિંદના આ દ્વારથી દેશ પરદેશીઓને આળી શક્યો નહિ. ગ્રીક, ઇરાની, બાક્ટ્રીઅન, શક, ક્ષત્રુ એ સર્વે પ્રજાઓ પંજાબની પ્રજા સાથે અદ્વિત પામી ગઇ. માત્ર યુરોપયનોની સંસ્કૃતિ અલગ અને બિન્ન રહી છે. અહીં જ મહારાજા અનંગપાળ અને તેની મદદમાં આવેલા રાજપુતોને મદમદ ગીઝનીએ હરાવ્યા હતા. અહીં જ ગોરીવંશના જાદુયાદોએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ખીલજી, ગુલામ, મોગલ વંશના વિજેતાઓએ આ જ માર્ગે હિંદ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. આદમદ દુરાનીએ મરાઠાઓનો આ પ્રદેશમાં પરાજય કર્યો હતો. મરાઠાઓ પછી શામી આવ્યા. અને ૧૮૪૮ માં ખીલજી શીખ લગઇ પછી પંજાબ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો. સને ૧૮૫૯માં પંજાબને લેફ. ગવર્નરના શાસનમાં સુકામાં આવ્યો.

પંજાબ હિંદુ સંસ્કૃતિનું પાટણ ગણાય છે. મદદોની સૌર્યભૂમિ છે. શક્તિમાન, શૂરા, તેજસ્વી, જળવાન પુરોની ભૂમિને અહીં જ શીખોના ગુરુ નાનકસાહેબે શીખ ધર્મનાં મૂળ નાંખ્યાં હતાં. તે પહેલાં કનિષ્કે શુદ્ધ ધર્મના શાસ્ત્રોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. તે પહેલાં ઋષિઓને વેદો આધિર્ભાવ થયા હતા. છેલ્લે છેલ્લે શ્રી ગુજરાતના મળશંકરે (શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ) આર્યસમાજનો મળજુત પાયો પંજાબમાં નાંખ્યો હતો. એ ખીજમાંથી આજે સુંદર નવપદ્ધતિત ટકા જની આર્યસમાજ દુસ્રો ક્રમો છે.

પંચાયતમાં ચિદિસ દહની મર્યાદા ૬૯૭૦૦ ચોરસ માઇલની છે. દેવી રાજ્યોનો વિસ્તાર ૩૧,૫૦૦ ચોરસ માઇલનો છે. વરસાદ ૧૦ થી ૪૦ ઈંચ જેટલો જુદાજુદા પ્રદેશોમાં પડે છે. પરંતુ એ પ્રાંતને ઈશિરી મદદ ખૂબ હોવાથી બારે ફળદ્રુપ ગળ્યો છે. હિમાલયની મોટી પાંચ નદીઓ એ દેશમાં ચાલી વહે છે. જેલમ, ચીનાબ, સુબી, બીઆમ અને સતલજ જુદીજુદી સિંચાણોમાંથી વચ્ચે સિંધુમાં મળી જાય છે. આ નદીઓમાંથી અનેક નહેરો ખોદી પંચાયતને નહેરોના પાણીથી વ્યાપ કરી દેવાય છે. લગભગ ૧૨૦૦૦ ચોરસ માઇલના વ્યાસમાં નહેરોનાં પાણી ફળદ્રુપ પાકો ઉત્પન્ન છે. દબરો માઇલ લાંબી નહેરો શરીરમાં નાડીઓની જેમ પંચાયતમાં ફેલાયેલી છે. તેમાંથી લાખો ટન ધાતુ, ચણ, ચલ્કા, બાજરી, જવ, યુવાર, તરુ અને શેરડીનું વાવેતર થાય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષો થયાં પંદોને કારણે ખેડૂતોને મદદ કરવું પડ્યું છે. નહિ તો પંચાયત ખેડૂતની હાલત રીક ગણાતી હતી.

પંચાયતનું ગુજરાત બારે જણી છે. પંચમે ગુજરાતની પ્રજાનો ઠીકઠીક જાગરુ પ્રેર પાડ્યો છે. ગુજરાત નામનું સ્થાપન કરનાર ગુર્જર લોકો કુદરતથી આવી પંચાયતમાં વસ્યા હતા. ત્યાંની પ્રજામાં એઓ મળી ગયા. પંચાયત એક મોટું શહેર ગુજરાત છે. બીજું ગુજરાતવાસ છે. તે સાથે ગુર્જરોનો જુનો સંબંધ હોવાની સભાવના છે. ત્યાંથી ગુર્જર લોકો મારવામાં થયેલ ગુજરાતના ઉત્પત્તિ હોવાનું વિદ્વાનો લાગે છે. સદગત ક્રી. સર રામપ્રસાદ બાંદરકર, દેવદત્ત બાંદરકર, વિન્સેન્ટ સ્મીથ વગેરે વિદ્વાનો એ ગુર્જર લોકો દ્વારા પરદેશથી આવી પંચાયતમાં રહ્યા હતા અને ત્યાંથી ફરી ફરી ગુજરાતમાં આવી તે પ્રદેશને પોતાનું નામ આપ્યું એમ જણાવે છે. શ્રી ચિત્રામણિ વૈદ્ય અને શ્રી ગૌરીશંકર ઓમા એમને પ્રાચીન કાળમાં દિદ્યા પંચાયતમાં આવી આર્યસંસ્કૃતિમાં હાથિયો જળવાવું પારે છે. કેટલાક લોકો ગુર્જરોને દુહાની એક શાખા માને છે.

પંચાયતમાં એ ગુર્જરોએ શાકળ (સિંધાળકાટમાં) રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય એમ જણાય છે. બિજામાં (શ્રીમાં) અને ભરગલ ગુર્જરો પાંચમા છૂટું સંક્રાંતિ ગુજરાતનામાં આવી વસ્યા હતા, અત્યારે પણ પંચાયતમાં ગુજરાતની જાનિઓ છે. કાશ્મીરના શ્રી અમરનાથની યાત્રાએ જ ગયા હતા ત્યાંના ભરગલો પોતાને ગુર્જરો તરીકે ઓળખાવતા હતા. તેઓ શુરવીર લોકો હતા. એ રીતે આપણું ગુજરાત પોતાનાં નામ, પોતાની પ્રજા માટે પંચાયતનું ઓછીઆણું છે.

મહાગુજરાતના લોકાણ, બાડીઆ, ઉડીઓ, ઓસતાળ વગેરે અનેક પ્રજાઓનાં મૂળ પણ પંચાયતની નીકળે છે. લોકાણનું નામ પણ લાહોરમાંથી થયું હોવાનું જણાય છે. એમની શિવે પંચાયતમાં મોટી વસતિ છે. બાડીઆઓ પણ પંચાયતની જ આખ્યા છે. પંચાયતમાંથી સિંધ અને ત્યાંથી ગુજરાતમાં તેમનું આગમન થયું છે. રાજપુતોની ધણી જાતે પંચાયતમાંથી આવી છે. મુસલમાનોમાંથી પણ કેટલીક જાતે પંચાયતનું મૂળ ધરાવે છે. ઓસતાળ પણ પ્રથમ પંચાયતના જ છે. આથી રીતે આપણું ગુજરાતની ધણી જાનિઓનાં મૂળ પંચાયતમાં નીકળે છે. પંચમે ગુર્જર પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં મોટો ફાળો આપ્યો જણાય છે. આથી કોઇ પણ પ્રાંત કરતાં આપણે પંચાયત સુધે વધારે નિકટનાં ગણાઈએ. એ પ્રદેશ આપણી સંસ્કૃતિનું મૂળ સ્થાન છે.

પંચતંત્ર બારે રસકસવાળો પ્રાંત છે. એની ભૂમિ બારે રૂળકુપ છે. પરંતુ એ આખા મોટા પ્રદેશમાં એક દરિયાનું બંદર નથી. એટલે બંદર વગરનો એ મોટો પ્રાંત નાક વગરના મોટા જોવા છે. પંચતંત્રને પરદેશો સાથેનો સંબંધ સેંકડો માઇલ દૂર આવેલા કરંચી શહેરના બંદર મારફતે થાય છે. આથી નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેલાઇન ધક, તેલનાં બીધાં, કપાસ વગેરે પદાર્થો કરંચી ખાને આવે છે. ત્યાંથી પરદેશો ખાતે સ્ટીમરો મારફતે ચડે છે. આથી દૂર વગરના ધરતી પેઠે પંચતંત્રને એક મોટામાં મોટી અગવડ થઈ છે. હિંદની બીજી રેલવેઓની પેઠે નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે પણ હવે સ્ટીમરો સાથે હરીદાઈમાં ઉતરી છે. એટલે ઘણાખરો ધક, ચણા અને તેલ ને બીધાનો વેપાર રેલવે મારફતે કસકતા, મુંઝવળ અને મદ્રાસ સુધી સીધો થઈ ગયો છે. પહેલાં દરેક વેપાર કરંચી સુધી રેલવેમાં અને તે પછી સ્ટીમર મારફતે બીજા પ્રાંતોના બંદરો સાથે હતો. હવે પરબારો રેલવે માત્ર આંતર હિંદના માર્ગે લઈ જાય છે.

પંચતંત્રની ખીણવણી છેલ્લાં સાંદેક વરસો થયાં થઈ છે. મોટીમોટી નહેરો બંધાઈ તેનું પાણી વડીને ખેતરોમાં જવાથી છેલ્લાં પચાસેક વરસો થયાં ત્યાં અનાજના કપાસના મોટા પાકો થાય છે. નહેરોની પહેલાં પંચતંત્રમાં અનાજનો કે કપાસનો વધારો વધારો નહોતો. પરંતુ ત્યારથી પંચતંત્રમાં વેપાર વધે ત્યારથી મહાગુજરાતીઓ પંચતંત્ર તરફ ધસ્યા. સાદા વરસો પહેલાં પંચતંત્રમાં જાડુ થોડા ગુજરાતીઓ હતા. પરંતુ હવે જેમ વેપાર વધે છે તેમ ગુજરાતીઓ પણ વધે છે. પંચતંત્ર પ્રગત પણ બારે સાહસિક છે. વેપારમાં, ઇન્ડાસ્ટ્રી તરીકે તેઓએ સારી પ્રગતિ કરી છે. શિક્ષણમાં પણ ફીક છે. એટલે એમની વચ્ચે ગુજરાતીઓ જાડુ ફાયતા નથી. છતાં પણ હૂધના લોકોની અંદર સાદરની પેઠે તેમની સંખ્યા પંચતંત્રીઓ સાથે જાડુ જ પ્રીતિથી રહે છે. પંચતંત્રીઓ સાથે મારવાડીઓ અને ગુજરાતીઓ વેપારી સંબંધમાં આવે છે. અનેક શહેરોમાં તેઓ સાથે જ રહે છે. છતાં ક્યાંય પણ કસેશ લેવામાં આવતો નથી.

મુંઝવળ દેશો પંચતંત્રમાંથી છુટી ધક મંગાવે છે. મુંઝવળમાં ધકની પેદાશ ખપત કરનાં ઓછી થાય છે. તે સિવાય મુંઝવળની મીઠો—મોટી આણની મીઠો માર્ગે ધક લેવાય છે. એ મયં પંચતંત્ર પુરા પાડે છે. ગુજરાતી વેપારીઓ પોતાના પ્રતિનિધિઓ પંચતંત્રના ધક પેદા કરનાર હાલ્લાઓથી મંડીઓ એટલે મુખ્ય શહેરોની બજારોમાં રહે છે. ત્યાં માત્ર ખરીદે છે. કેટલાક માત્ર સીધો મુંઝવળ ચડતી દે છે. રેલવેનું તુર પરબાર ઘરાડી નાંખવામાં આવ્યું છે. કરંચીના બંદરમાં પણ ધકનો મોટો જથ્થો આવે છે. ઘણી વખતે મોસમમાં દસ લાખ ગુણી ધક બેગા થઈ જાય છે. પછી મુંઝવળ, કાકીઆવાડનાં બંદરો વગેરે દેશો માત્ર જાય છે. કસકતનો વેપાર મોટા ભાગે મારવાડી વેપારીઓના હાથમાં અને થોડા ભાગે ગુજરાતીઓના હાથમાં છે.

પંચતંત્રની નહેરોનાં પાણીથી મોટી રકમ કપાસની ગોસડીઓ તૈયાર થાય છે. લગભગ પંદર લાખ ગોસડી કપાસ પંચતંત્રમાં પાકે છે. બધા કપાસ લગભગ કરંચીમાં આવે છે. કરંચીમાં ઘણા ગુજરાતીઓ એ કપાસ ખરીદે છે. લગભગ મુંઝવળની પચીસ પેટીઓએ કરંચીમાં શાખા ખોલી છે. તેઓ કરંચીથી પંચતંત્રનો કપાસ ખરીદ કરી જવપાન, એલ્ફીઆ, નર્મની, સ્ટીલરટ્રેડ વગેરે દેશોમાં ચડાવે છે. થોડા મુંઝવળ પણ મોકલે છે.

એન્ડ્રીઆ, જર્મની, સીટરરેન્ડ વગેરે દેશોમાં ચલાવે છે. થોડા મુખ્ય પક્ષ મોકલે છે. કપાસના વેપારનો એક બાજુ યુરોપીયન અને બીજો બાજુ અપાનીત સીપરોની મારફતે ચાલુ થાય છે. ત્રીજો ભાગ ગુજરાતી સીપરેન હાથથી ચડે છે. મુખ્યત્વે કપાસના વેપારનો અર્થો ભાગ હવે કરોડોથી ચડે છે.

પંજાબમાં લાખો ગુણી ચણાની પેદાશ થાય છે. તે માટે મોટી મંડીઓ (બજારો) પંજાબનાં જુદાજુદા સ્થળો પેદા કરનાર જીવજાતો છે ચણા બહુ થોડા જ પ્રમાણમાં મુંબઈ ક્ષણિક ખરીદ કરે છે. મોટા પ્રમાણમાં મદ્રાસ ઇન્ડિયામાં ચણા ખવાય છે. તુનીઝીરીન, મરમારનાં બહરો, મદ્રાસ એ સ્થળે ચણાની લાખો ગુણી ચડે છે. એમાં લગભગ મોટા ભાગ ગુજરાતના વેપારીઓ ચલાવે છે. તેઓ C. I. F. એક્ટ્રે બહર પહોચેના માલ દેશવરોના વેપારીઓને વેચે છે. પછી એક મારફતે ડેમુગેટ માથે તે તે બહરે હુડીઓ કરવામાં આવે છે. વેપારીઓ જાન્યારની વચાકુ સારી જુએ છે તો પંજાબમાં માલ એટલે થડ તથા ચણાનો નશ્વો બરી રહે છે. પંજાબમાં એને કેદા બનવા કહે છે. પંજાબની હવામાં અનાજ વજાદી સળુ નથી. દેવદાક વેપારીઓ બ્યારે ખેડૂનો સગદારી મહેસુલ બરવાની હોય છે ત્યારે માલની આમલતી છૂટ થાય છે ત્યારે નાશનાં કાલ બરી રહે છે. માલની તોળી થતાં વેચે છે.

ગુજરાત પંજાબમાં મોટા વજાદા ચાલે છે. તેમાં સારો ભાગ રેલ્વે મારફતે પરબાગે ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગમાં જાય છે. યાત્રી વડાએમાં કમ્પ કોલિયાવાડના બહરો ખાતે ચડે છે. પંજાબની જનુ મોખાના પાકને રિંગ અનુકૂળ નથી, તેમ કપાસ અને થડ જેટલી ખેડૂનો મોખા વેચાય ચાલના નથી. તેથી નિધની પેદાશના મોખા વંદારે ભાગે પંજાબ જાય છે. અમી, સરમી, તથા વગેરે નેપના જીવા પક્ષ પંજાબમાં પેદા થાય છે. પરંતુ તેઓ ધણાખરા કરોડોના બહર મંડીને જુદેજુદે દેશવરે ચડે છે.

પંજાબનાં ધણાખરાં શહેરોમાં ગુજરાતીઓના નાના નાનાં સંસ્થાનો છે. દિન પ્રતિ-દિન એની વસતિની પ્રગતિ થતી જાય છે ગુજરાતીઓ વંચના જ જાય છે. ગુજરાતીઓ વચ્ચે નાના વજાદામાં હેનાનીયી કહે છે. દુન્યા દેશમાં જુદાજુદી જાતિઓવાળી બ્રાહ્મિઓ બ્રાહ્મિઓ જેવો સબધ બાધે છે. જાતિના અનુચિતપણો વિરેક પક્ષ પરદેશોમાં બ્યારે મોળા પત્નિ દેખાય છે. સ્ત્રીઓ જુની શક્તિ ધરેડમાં ઉઠેલી હોવા છતાં પરદેશના સંસ્કારોને હાથે હવે કાઢી “જુ જુ” ની લખ્યા પડતી નથી. પંજાબી ભાષાઓ સથે નિસ પરિચયને હાથે સારે નામે પ્રમગે સબધમાં આવે છે. વિવાહલિક કાર્યોમાં ભાગ લે છે. પરંતુ ગુજરાતી મસ્તૂતિ છેવટે નોખી પડી આવે છે. કુવકેમે કોટ્ટરેશ હવે સીકોને માટે એસરમી બન્યો છે. માત્ર પંજાબમાં ઘણા કુવકો ચોગલા અને પાટુનો પહેરે છે. તેટલા કરતાં ગુજરાતીઓ એ પરંત્રેશને ઉપયોગ કરવા નથી. પંજાબીઓમાં મંચાહારી વર્ગ છે. ગુજરાતીઓ વચાખજા અદિમક છે. પંજાબીઓમાં હોદાણા બારીઆ પક્ષ મંચાહારી છે. માત્ર ખતી અને કેટલોક વર્ગ વેચુર છે.

રાતનો દરદી

સ્વર્ણ દવે

“ દાકતર સા...હે...બા, દાકતર સા...હે...બા ! ”

ક્ષિતિજના ઉપર ઉપર, ગહન તિમિરના હોઠ સાથે હોઠ ચોંપીને ઉભી રહેલી દર દર દિશાઓ દબણી બપોળી કોપી ઉઠશે, એવો બપોળર સાદ નિર્જન રાત્રિના એકાંતમાં પડ્યો. બંધ બારણા ઉપર ત્વેરથી કોઈએ ટકોટ માર્યા અને નકુચા પડ્યી ઉતરી પડે તેટલા બળથી બારણાને દબાવવામાં. રાતનો પહેલો પહોર વીતી ગયો હતો. સમક્ષ જગતને ગળી જતા ધસતા અંગારાને કાળજીથી માફક પોતાના પોષણમાં ખુંચી ખુંચીને બરી. રાત્રિનો ખીન્ને પ્રદર રાત્રિના પેનમાં એકાંત પડ્યો હતો. એવી પ્રખર રાત્રિમાં પડેલો સાદ એવો તો બપોળર લાગ્યો કે બાલમવાની નીંદ પણ તુટી જાય. બહાર કોઈની “વીઝીટ” આવી દશે માતી મેં કાનસ એનાયું. નીચે આવી બારણાં ઉઘાડ્યાં. બારણાં ઉઘાડતાં કાનસનો પ્રથમ બહાર ઉમેરી વ્યક્તિ ઉપર પડ્યો, અને માત્ર આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આકાશ તરફ નજર નાંખી તો સપ્તર્ષિ બ્રહ્માના આશા પર આવી ગયા હતા. આરક્ષી મોડી રાતે એકાંત આ શુદ્ધ કેમ આવ્યા દશે એ માત્ર માટે તો મહાન આશ્ચર્ય જ રહ્યું.

“ શું છે સુંદરજાન ! આરક્ષી મોડી રાતે ક્યાંથી ? ” આવેશ જણાવતે રાક્ષાનો પ્રયત્ન કરતાં મેં પૂછ્યું.

“ જે કાંઈ પૂછ્યું હોય તે પછી પૂછજો. દાકતર સાહેબ ! અને અંદર આવવા દો, પુષ્કળ દાંડ ચરપો છે.”

“ પણ છે શું એ તો કહે, ” કાંઈ પણ ઉત્તર આપવાને બદલે એક દાય વડે ધક્કો મારી બારણા વચ્ચેથી અને ખસેડી સુંદરજાન અંદર ધુસ્યા. ખુણામાંથી નેતરની ખુરશી ખેંચી, ધોતીયા વડે ચાપડી, મારીના લોહી જળીન પર પડે તેમ સુંદરજાન ખુરશીમાં બેસી પડ્યા. કાનસ દેખાડ ઉપર યુદ્ધી તેમની સામે ખુરશી નાંખી તું એકો. સુંદરજાનના મોઢા પર બળનાં ચિહ્ન દતાં. આંખોમાં પુષ્કળ ગમરાટ હતો. ક્યાંય પર પડીનાનાં ખુંદ બાજપો દતાં. શલ્ય દશિયાળા તેમના યોગ્ય એકાંતની આરે બાજુ ઘુંઘવાટ બર્ષા કરતા દતા. ધમખાના જેવો હાતિમાં દાંડ ચરપો દતો. ધોતીવાર જાદ મેં પૂછ્યું. “ તમને શું થાય છે, સુંદરજાન ? ”

“ સુંદરજાનની ફરી પેતાં બારણાં બંધ કરો, ” મુન્નતા અવાજે તેમણે કહ્યું. ઉઠીને મેં બારણાં વાટ્યાં. આંખોની ફરી તેમની સામે પડેલાંની જલ્યાએ એક લીધી.

“ દાસ ! દવે કેવી આવે છે ! લેડ તો ખરો. ” આરે જાગ્યું એક આંખ ફેંકી સુંદરજાન બોલ્યા :

“ કોણ આવે છે ? તમારી સાથે ખીન્ડું કોઈ દતું ? ” મેં પૂછ્યું. પણ બપોળ બોલાએલા વાક્યથી રાક્ષા ધક્કો માર્યા હોય તેમ સુંદરજાને ઉત્તર કપો, “ કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ.”

જુઓ તો ખરું બહાર શો પવન છે?" એટલુ કહી સહનુ જોખીમાંથી હાથ બહાર કાઢી તેમણે ખારી સામે ધર્યો.

"હાકનર સાહેબ! બહુ દુઃદ સાથ છે. આટલો હાથ કાપી નાખો, ગમે તે કરી પણ ..

"કાંઈ ફેર પડ્યો હાથે છે?"

"ફેર શો પડે? કળવર ઉંચુ વધે છે. રાત્રે ઉઘ નહિ, દિવસે જ વધે નહિ. હાકનર સાહેબ! ખરું કહું છું હાથને પાડી નાખો, માથાથી આ વેદના જરાયે નથી સહેવાતી." જનમે અટક્યા વિના એકામાએ સુંદરમાય બોલી ગયા.

ધણી સભાગૃહનુંક મેં પાટો ખોલ્યો. હાથને ફાનખના અવરવણાનું ધરી બેસ્યો. જાણ તરૂન સારો થતા અણ્યો હતો, ચાખડીનાં કેજ આવી હતી અને તરુ એવી પહેલાની મારફત ફરતુ થઈ ગયું હતું.

"હાથ તરૂન સાથે થઈ ગયો છે, હવે પાટો છોડી નાખવામા વાંસ નથી. જુઓ ફેરી સુંદર ચાખડી આવી છે." આટલુ કહી વધારે ખાનડી મન્યા નેમના હાથ પા પીંચેથી મેં હાથ ફેરવ્યો. ત્યાં તે અણખડી જ નુકસાને કાઢી શક નાહતી.

"ઓ...ય...રે...ય... અરથે આ!" માન હાથમાંથી હાથ ખુટતી આવે રહે તેનણે કહ્યું.

"હાકનર સાહેબ! આટલુ કાઢુ કાપી નાખો. નહિતર હું નહિ છુટુ દો." હું પણ તેમણે બંધેલા રાંધી થડીખર હેખકામ મણે, ઘોડી સ્થાપના મેળવી મેં કહ્યું

"ખજા માણસ! જરા સાંન ચાઓ. આમ તો હું પાટો છોડ"

"માથાથી નથી મહેવાતુ. હાકનર સાહેબ અણ્ય દુઃદ સાથ છે."

"તમારો હાથ તરૂન સારો થતા મણે છે, નખમાએ રોગ નથી રહેલો."

"તમે જુકું બોલો છો, હું માનતો નથી."

"તમે બધે ન માનો છું કહું છું ને. તમારો હાથ તરૂન.. " બને બોલના અટકાતી સુંદરમાય વચમાં જ બોલી ઉઠ્યા.

"ફરી એકવાર એપરેશન કરો. હાથને કાપી નાખો. માથાથી આ વેદના નથી સહેવાતી."

"ફરી એપરેશન કન્યાની બીવકુષ જરૂર નથી."

"શું કહેા છો? જરૂર નથી? હું કહું છું જરૂર છે. તમારું પેટુ એપરેશન સાવ નિર્ણય નીવાર્યું છે." સુંદરમાય ઉરકેસલ ગયા. ચરીરમા શિથિલતા આવી મળી અને ફરી પાછો હાંફ અઠ્યો. મળમાં કોણે કેકણે જામ રૂધાલ જાણે હોય તેમ '૫૨૨૨ ૫૨૨૨' અચળ બહાર સળગાવ દાખ્યો.

"હાકનર સાહેબ! મમે તેમ કરીને મારો હાથ સચો કરી.....એકવારનું દુઃદ પુરું કરે એ પેલાં પવનના જાન્યર ત્રણાટથી ફફડાટ કરતા ખારણું ઉઠતી ગયાં. અને સમવાટ કમો પવન એરકામાં થયરાઇ મણે. જામક કરને દરેકો જુઝાઈ ગયો. અને એરકામાં અધાર બધી મણે. સફાળ સુંદરમાય છુટીમાંથી ઉઠ્યા થયા અને ખારણું તરફ દોડ મુકી. મોઝામાંથી બીહામણો ઉઠ્યાર નીકળી પડ્યો.

"આરી...હોં...હાકનર સાહેબ...આ...આરી...દીવો કરો." બની સકે તેટલી તરથએ હેખવાવનું ફાનસ મેં ફરી એનાબું. સુંદરમાય ખારણું સાથે સડેડા બની ઉઠ્યા

“ઘણુવાર માણસને તેની આંખ છેતરે છે, પણ મારી આંખ આત્માનાં મને છેતરી રહી નથી તેની વધારે ખાતરી કરવા હાથ ઉપર દુર્ભિન મુકી દરદીએ ચીંધેલી જગ્યા વારંવાર તપાસી પણ ન મળ્યો ડાઘ કે ન દેખાયું કોઈ પણ ગતનું ચિન્હ. હાથ તદ્દન તંદુરસ્ત હાલતમાં હતો. મારી મુંઝવણે મારા મનનાં બધા જ વિચારોને દબાવી દીધા. ફરી ફરીને એક જ વાત મારા મોઢામાંથી નીકળી પડતી:

“તમારો હાથ તદ્દન સાચો છે, તમને યાદ છે શું એ દરદી?”

“રોજ, રાત પડે છે ને અલિધા, કાંચ નીચે, ત્યાં પેશો ડાઘ દેખાય છે ત્યાં અસહ્ય વેદના ઉપડી આવે છે, હાથ નથી આવતી ખૂબ અજબો રહ્યા કરે છે.” કોઈ પણ દેશો જરાએ અપ્રત્યા પિના એક ચાસે દરદી બહું ઘોસી ગયો. સાંભળીને હું તો દિગ્ભ્રમ બની ગયો. પણ ને દિવસે આવ દરદીને સતોષવા સામાન્ય ઉપચાર ફરી હાથ પર ફેરડીંગ થયું અને દરદીને વિદાય કર્યો. પણ આખી રાત એ દરદીનું ઉચ ચિત્ર આંખ આગળ બતાવવા મારું નાચી રહ્યું.

“મુંદરજાતના હાથે મારા ડબનમાં અદ્ભુત રહસ્યપ્રકરણ ખોલ્યું. હાથ પર રોજ ફેરડીંગ થયું, દિવસમાં અચૂક એ વાર પાટો ખાતવામાં આવતો અને બાંધવામાં આવતો. તો પણ મુંદરજાતની ફરીઆદ એટલી જ રાખ્ય નહીં. દિવસો જતા તેમની ધીરજ ખુટવા લાગી. છેવટે એક દિવસ તેમણે કહ્યું, “ઘાતર સાહેબ, આમ નહિ ચાલે. તમે ઓપરેશન ફરી જુઓ. હાથ મને કાઢો હેરાન કરે છે.” આગળથી જ તેમણે પસારા ફરીઆદ મારા હાથમાં મુકી દીધા. મુંદરજાતના કેમમાં મને પણ ઉંડો રસ પડ્યો હતો, એટલે તેમને સતોષવા ઓપરેશન કરવા હું સંમત થયો. નાકી કરેલા દિવસે બરાબર તેમણે બતાવી તે જગ્યા પર-ત્યાં તેમને ડાઘ દેવાનો ભ્રમ હતો ત્યાં-ઉંડો ધા પાડ્યો. મને બરાબર યાદ છે. ઓપરેશન પુરું થયા પછી મુંદરજાતમાં કોઈ અજગ ચેતન સ્ફુરેલું. એના અંતરમાં આનંદના સાગરે ઉછળી ઉછળીને હોઝો મારેલી. વારંવાર મારી પીઠ ચાગડી પોતાના અસહ્ય આનંદને વ્યક્ત કરેલો. મારા અંતરને પણ ગર્વના ઓડકાર આવ્યા. હજી એ ઓડકાર શમ્યા ન શમ્યા, ધા રૂઝાવો ન રૂઝાવો ત્યાં તો પાકી ફરીઆદ આવવા માંડી.

“ઘાતર સાહેબ! કાંઈ ફેર નથી પડતો. દરદ ઉઠ્યું વધે છે.”

“ધા હજી રૂઝાવો તો દયો. પછી જોઈશું.”

“એ વાતને આજ બરાબર પંદર દિવસ થયા, અને મધરાતે જ્યારે સગમ દુનિયા નિગમી મુંવાળી સોડમાં લપાએલી પડી હતી, ત્યારે જોરથી કોઈએ બારણું ઠોક્યા અને જુમ પાડી.

“ઘાતર સાહેબ! ઘાતર રા...હે...બ.”

x

x

x

મવારના પ્લોરે પાંપણ ઉઘાડી. માતાની સોડમાં જગી ઉઠેલા બાળક નેયું પ્રજાન પ્રકુલ હતું. નીકરંગી આશ્ચર્યમાં હજાર અન્નિદિખાએ ફરી. સવારના મીઠા તડકાથી આશ્ચર્યિત થએલું આશ્ચર્ય કાંચનવલ્યું જન્યું. આગમાં જગી ઉઠેલા ચક્રા નેચા માથુસો પેલામાં જગી ઉઠ્યા. માણસની આંતરિક દુનિયામાં ગમે તેવી ગમગીની બંધે દોષ પણ

જ્ઞાનના જગતમાં પ્રથમ જીવન રસ બહેનો હોય તેટલું સવાર સુર હનું.

“રોજના નિયમાનુસાર દવાખાલું કિચકી બહાર ખુરશી નાંખી જાયુ ઉચ્ચાવનો હું એકો હતો. લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા હશે. એકાદ બે દરદી આવ્યા તેમને પનાવી કાઢ્યા ત્યાં નો ફેશ્યુ બાંધે ક્યારે અને-ક્યાંથી મારા જોડના દરદી સુદરવાય મારી સામે આવી ઉપચિત થયા. મઠ કાંઠે મધરાતે બનેલા બન્યા પડી હું તેમની માથે મમતા અને વિનમ્રપૂર્વક વાન કરવા લાગ્યો.

“કેમ રાતના ઉંધ આવી હતીને?” મે પૂછ્યું.

“ઉંધ! ઉંધ છેજ ક્યા?”

“રોજ મે દવા આપી તેની બીવડુલ અસર ન થઈ?”

“જરાએ નહિ. મને લાગે છે, ફિનિયાની આંખોમાંથી કુપ્પ જડી મઠ છે, શકતર સોંદેશી ખરું કહું છું. ત્યાં મુશી આ હાથ છે ત્યાં મુશી જીવનમાં ઉત્ત નથી.” મોક્ષનાં બોલનાં સંદરજાતની આંખમાં પાણી આવ્યાં. એમના અપદોના વેદના વ્યક્ત કરવાની દોશીય નહતી. કોઈને પણ લાગે કે તેમની વેદના ધણી કુદંતી હતી.

“આજે ફરી ઓપરેશન કરો. શકતર અદેશ! આન તું નહિ છતી શકું.” એટલું ફરી પુછાની માફક આગળથી જ બીજા પચાન ફીચીયા મારા હાથમાં મુકી દીધા. ધનનો વિશ્વ કોઈ અદ્ભુત હોય છે. સહાનુભુતિ વિશ્વ બીજે એક પણ માન્ય મારે મારે નહોતો. સુદરવાયને સનોપવા આજે પણ ફરી ઓપરેશન કરવા હું કમ્પલ થયો.

ખપોરે બહી વાગે ઓપરેશન કરવાનું નક્કી કર્યું એ પહેલાં મારાં ઘરો આગળથી મે સમગ્રી ગ્રામમાં. બરાબર અડીના ટકોરે સુદરવાયે દવાખાતામાં પગ મુક્યો. એમના આજનાં જ વાનાવરણમાં કોઈ અપાર નબીમ્તા આવી મઠ. સનન કિરકેશિયા રહેતા રોજના સંદરજાત આજે સોમ્ય અને ગમગીન હતા. અતઃગ્ય થયેલી કોઈ મહાન ઉચ્ચપાયવને રોજના પ્રથમ કરી રજા હોય તેમ ખુરશીના હાથ પગ નાથુ ઉપુ હાંતી સુદરવાય વિચાર મન બની ગયા. આજ જગતનો સખધ ભુકાવા શખવા સીન રવા હોય એના અનેક બોયો મોહને ઘેરી પડ્યા હતા. પૂરતી તૈયારી કરી ગયા પછી મે તેમને બોલાવ્યા.

“ચાલે ત્યારે,” ઓપરેશનની રમમાં લઈ જઈ કિચ ઉપર તેમને મુલાવ્યા.

“કેવોરોદેશ” અપુ ને?”

“હ...હું...ઓપરેશનની વેદના મને મધુર લાગે છે.” આમાન ઓપરેશન પણ ફરીથી સદન નથી થનું, એ મારો રોજનો અનુભવ હતો. કેવોરોદેશ આપવાને ખરે કોમ ઉપર દવા લગાવી આમડી બેઠેરી કરી, કાપ મુકવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં સુદરવાય મોંની ઉપા:

“મા કોરો કરતે હોં, જોતે પેચો ગાય દી ન મનપ,” તેમણે ખાનાવી એ જ જગ્યા ઉપર એક દબિયો મા કરી ઓપરેશન પતાવ્યું. ફેમીય કરીને ફરકીને વિશ્વ કર્યો. આજે ફરી માંથી એ જ સૂતિ અને મેનન તેમના અતરમાં પ્રમદમાં. વારવાર મારી પીક થામડી. ફરી એકવાર તેમના આત્માના બીનર આનંદનાં પખીમાં આજે વિલકિયાટ કરી લેયાં.

x

x

x

જીવન, કવન અને ભાષાવિકાસ

[અનુસંધાન ગયા અંકના પૃ. ૩૮૦]

કહે રે મને કામિની, તું ક્યાં રીખી ચતુરાજી ?
 આહિરકાંઠે ઉછરી ગોપતણી તું નામ—સાચું બોલેજી.
 કવિ દે ગોકુલમાં નહિ તો દાણે તુને ભણાવીજી ?
 કામસાસ્ત્રની કળા જીવડી દુનમાં ક્યાંથી આવી ?—સાચું

દશમ. પદ ૧૧૯

સાંભળ બેનડી, વાતડી તું શા માટે કરમાણીજી ?
 આગેનું કાંઈ નથી દીસતું તારા મુખનું ખાણીજી,—મારી સેજનીજી.

દશમ. પદ ૧૭૦.

ધરયત્રી માંડી કહું વાત પહેલાં દિનીજી,
 જેણે પ્રકારે હું થઈ દારી જુગજીવનની—મુખ પામીજી.

* *

મારા સમ છે શ્યામા ! આપો અણગ્યાઓ તબોબજી,
 મુખેમુખ અગડતાં ઉપચો રંગનો રાગ—મુખ પામીજી.
 આપતાં અધરે ડશી તને કાયા મારી કંપીજી,
 ના, ના, મા, મા રહે રહે કરતાં હૃદયશું આંપીજી—મુખ

પહે વાન હું યી કહું ? મેં સાજે નવ કહેવાયછ,
બાણજીપ્રણ રઘુનાથજીને તલજી સોપી કાપ—સુખ૦

નરસિંહનો શૃંગાર આપી છુટા પ્રકારનો છે. માનવરેમની કહ્યું કાંખી બાણજીમાં થાય છે તે નરસિંહમાં થતી નથી. એ શૃંગારમાં એકાગ્રવચાર છે. માનવી એકાગ્ર વર્ણવાદ છે, પણ તાદાત્મ્યવર્ણનમાંની ઉચ્છ્વાસી ઉછાચા રૈયાય છે. નરસિંહના પાવને શ્રીકૃષ્ણ એ દેવ છે એવું જ બાન છે. નરસિંહ પણ એ જ તાનમાં સાન જુએ છે, બાણજી તથા તેનાં પાવેઃ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે એ વાતનું બાન કાઢકવાર થાય છે. દયાવાનમાં માનવતા વિશેષ છે. પ્રેમાનંદે આવાં કેટલાંક પદો બાણજી તથા નરસિંહની અસરથી સખેલાં છે તે તે કવિઓના બાણાશ્રેખન પરથી સ્પષ્ટરેલાં છે.

ઉપર કહ્યું તેમ વિપ્રવંશ શૃંગારમાં બાણજી નરસિંહ કરતાં કંઈક વિશેષ માન આવી જાય છે. આતુરી મોડરણીનાં પદો બાણજીને હાર ખરાવરે એમાં નવાઈ નથી. તેમજ સરજીવ કવિઓની કરમનાથી યુક્ત બાણજીના માનને નતુનતું સૂમે છે.

“આવજી આંખો રે સજની! પિયુ વિના નવ જાહે રજની,

ખરેયા પિયુ! પિયુ! પોકારે મનમ પાવે બાજે મારે-૫
નિભજી તજી મનમસ માસ મનમના અમાન-૫
કાવે નહિ જો એને વારે કાયા મારી અમૃત મારે,
કોર જોવે છે ત્યાં એ પાપી સખજે મળીને હું સંતાપી ૬

૧૪૫. ૫૬-૧૧૬ ૧૫૦,

વળી,

કાણુ રે વિગળાં રસજીનાં તે બાદરે બાજે,
હૈડું કારે વિરહિણી જેવારે ખન ગાજે. રી૦
મનમ વેષે મનને કેવળને કારે,
આજે હારે ૧૫૫ આવજે વહાણા શું આંટે રી૦

૧૪૫. ૫૬ ૧૪૭

વિપ્રવંશ શૃંગારનો પ્રકાર બાણજી પ્રેમાનંદની આદ્ય નાજાખ્યાનમાં રમયતીની વિરહાવસ્થા વર્ણવનાં સ્થાને છે:—

દંતવણી હરે આજી પ્રાણ પરવાર એ બાણ,
ભૂખ બાગી, પ્રીત લાગી જાયો તે મન સખમણ.
કુળ પરજું, સદીઅ પરજું કહું કાંઈ મૂકે વહિ.
મનુ જાવે, રેહ આજે રાજે ને સુકે હદી!
સદુ કિંતવનિ મસવા માટે કારણી કાળો દેવ,
મુખચંદ્ર કોરેવા માદારે ઉપારો આવી મનની

રાહતું શિર હરિ હેલ્યું પુરાણિક મિથ્યા કહે,
વિરહિણીનું હેદય તે મર્મ માંહે નવ લહે ।
જર રહે ન રાહતે ધન્દુ પચતો પાપાએ,
વિરહિણીને પીડવાને વિધાતાએ આપીઆ.

૬૩૩.

પ્રેમાનંદે પણ આવી તક સાધી છે:—

રેમે રેમે વહિ પ્રગટ્યો લાગી તાલાવેલી
ધડીએ ધરથી બહાર નીકરે બેસે જાહેને આટાળી,
ચંદ્રકિરણ અર્ચિથી અહાં મારશે મુગ્ધને બાળી.—૨.

ચણપરણાને વ્યાકુળ કરવા વ્યોમ વર્યો છે પાપી !

શું કહીએ કમળાપતિને રાહતું મસ્તક નાખ્યું કાપી !—૪.

સિદ્ધિકામુતને શરીર હોત તો મુગ્ધને ચિંતા થોડી,
સુંધાકરને ગળત પેટમાં બળી ચાત રાખોડી;—૫.

જળપાત્ર વિને ઇંદુબિંબ દોહું રાખીને કીધી શાન,

લાવ્ય ભોગળ રીધુને માર પ્રહારે પિષ્ટ સમાન.—૬.

ધયાદિ

પ્રેમાનંદે નજની પણ આવી દશા વર્ણવી છે, બાલ્યે સમાન પ્રસંગની ઉપેક્ષા કરી હોય તેમ આ પ્રસંગ વર્ણવ્યો નથી. પ્રેમાનંદે દમયંતીની માને તેની પાસે આણી શકુંતલાને જોવા ગાતમી આવે છે એવા પ્રસંગનું ભાન કરાવી આ દશાને જોર આપ્યું છે. ઉન્માદ વર્ણવી પ્રેમાનંદે બાલણ કરતાં એક પગનું આગળ બધું છે.

૪

હાસ્ય

હાસ્યરસમાં બાલ્યે પદપ્રકાશન રનહેજસાજ કર્યું છે. રામવિવાહમાં રામનો ચરણ સ્પર્શથી પાપાણુસ્રી યઈ ગયો તો લાકડાની નાન પણ સ્ત્રી યઈ જશે એવો ભય ઉપસ્થિત કરી ઇન્દ્રશાપથી અહત્યાનું રૂપાંતર થયું એ વાતથી નાવિકને અગાત રાખી રામ વગેરે પાત્રોમાં પ્રતિનાયકના અગાનને મૂળ રાખી અન્તહાસ્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે:—

નાવિક વળતો બોલીયો સાંભળો મારા સ્વામ !

સાથ સહુ કો નાવે બેસો નહિ બેસાઈ રામ.

વાર્તા મેં સાંભળી છે ચરણચરણથી અપાર,

અહત્યા તો થઈ સ્ત્રી સહી પાપાણુ રીટી નાર;

આ દુવિકા માહારી એહ છે જુઓ મન વિવેક,

સ્ત્રી ચાર્તા વાર ન લાગે કાષ્ઠપાપાણુ એક.

આમ આશ્ચર્યનો ભય ઉપસ્થિત કરી એ સ્ત્રીને પોષવાની નાવિકની અશક્તિ બતાવી હાસ્ય પોષ્યું છે:—

આશુવિકા બાએ માહારી બાએ એક સી છે ઘેર
એ મળીને શું નામે ? શી કરે તાં પેર.
રામનિવાહ.

ક્રમશઃસરીમાં આહી આહી છટો છે પણ તેમાં બાણકરિને બાણજી ઝડપી છે. શ્રેમાનદત્ત હાસ્યરસનું મોંઘાનામ્યાન બાણજીએ મુકતાં મામેરામાં બોલતું વર્ણન, સુઘમાચરિત્રમાં સુઘમાની એક તથા વર્ણન વગેરેમાં આહી વધતી છટો હોય છે. શ્રેમાનદત્ત હાસ્ય તેના રાજ્યકથાથી જરૂર છે. પાવોની શારીરિક વિરૂપનામાં તથા પ્રસંગોના સ્વાભાવિક વર્ણનથી પણ સુઘમાચરિત્રમાં તથા મામેરામાં હાસ્ય ઉપજાવ્યું છે. મોંઘાના આમ્યાનમાં સુવનાશ્વરામની વિકળ દશાથી તેના ઉદ્ધારથી હાસ્ય પ્રેર્યું છે. જરૂર કેટલીક વાર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અનિગચોળિ કરી અસંભવ આણ્યો છે. એમ મર્યાદા અનિર્ધાર કરી છે, રણપદમાં કુંભકર્ણને કુદાવળની રીતિ સ્વાભાવિક નથી એ બેબેલાં કહી શુશ્રુષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે. નામદામ્યાનમાં ઇન્દ્રાદિ દેવોને વિષ કરવામાં પણ એવું જ બાન થાય છે. બાલજી આ સર્વથી વિમુખ રહે છે.

૫

વીરરસ

વીરરસનું બાણજી જુદું કાવ્ય લખ્યું નથી. સંપત્તિની બાંધાર છે. છતાં વીરરસને દાખારે એવી અસ્થિત બાણ બાણજી પ્રયોજી છે. કહક વિશેષ અરો રશ્મિશીરિવાહ તથા સત્પ્રભાગવિવાહમાં પ્રસંગવશાત્ વીરવતી છોળ હગાડી છે. આ રસ રેડવામાં બાણજી મિનાક્ષરી, કુંકા, અર્ધમૈત્રવયુક્ત પ્રસંગથી વાગવરચના શ્રુતી છે. આવી બાણમાં નાજુવાન અને શ્રીકૃષ્ણનું સુખ બાણજી વણ્યું છે:—

મહિમાઠું સુદ માંડયુ મુદિ પાડુ પ્રદાર;
રોહ મવે ન નજી ને મૈથિલી ભરથાર;
મને વેતી, બાથ લેનો, ગળ દેતો, બળ કરે,
મદી પાડે, મુદિ તાડે, આડે હાથે, તે ધરે.

દશમ પદ ૩૪૫.

રશ્મિશીરિવાહમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શિશુપાલના સૈન્યનું સુદ વિશેષ ચમકારો બતાવે છે:—

મન કરે, અથ જરૂરે, રેણુ હોડે, પુરતપી,
તે ચોપ જુકે, હોડ સુને, તોર જુકે, હરિ બણી;
મુમલધારી, કમનિ રિચારી, સદા સારિ રથા,
બીક દાળી, બૂદ પાળી બિરદ સાળી નિર્લેસ;
વીર નરમે, બાણુ વરસે સફ સરશે ક્રમ કરે,
રથે રામા, વળી સ્વામા, બળ નયને બરે:

દશમ પદ ૩૩૬

પ્રેમાનંદ અતે સંવિશેષે તેનાં પુત્ર વલ્લભનો વીરરસ આગળ બાલ્યુનો વીરરસ મોળે
 રે છે. રણયત્રમાં રામવલ્લભ, ઇન્દ્રજીત રાવણ પગેરેનું પરાક્રમ; અભિમન્યુ આખ્યાનમાં
 કાકાપુષ્પ; આખાદરણમાં એકલા ભોગળ લક્ષ્મી ઋણમતા અનિરૂપણ શૌર્ય; સુભદ્રાદરણમાં
 અર્જુનનું વીરત્વ એમ એમ જોતાં. અનેક સ્થળે વીરરસ નાખ્યો છે. તેમ જ વલ્લભનું
 એક જ વીરરસનું પ્રતિપાદક કાવ્ય દુઃશાસન રૂધિરપાનાખ્યાન અઘોરિક વીરરસનું ભાન કરાવે
 છે. નરસિંહ ગોવિન્દ ગમનમાં વીરરસના પરિધાન નીચે શૃંગારરસ રેડ્યો છે તે પણ
 અઘોરિક છે. આ સર્વનો ખ્યાલ આણનાં બાલ્યે વીરરસમાં નહિ જ નેવી પ્રગતિ કરી છે
 એમ માનવું પડશે.

અદ્ભુત .

અદ્ભુત રસની કાંઈક ઝાંખી ભાવણે બલધેરાખ્યાનમાં કરાવી છે. ઓ કૃષ્ણ જેવા
 દેવ છે તેથી ભાવણના કવનથી બહુ વિસ્મય પ્રતિપાદિત થતો નથી. પરંતુ ભાવણનો
 સમય જોતાં એ અત્યુગતું નથી. છતાં એ રસને ખીલવનાર વલ્લભનું કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન
 જોઈએ તો અર્જુન અને ભીમનું ઝરાવત સાથેનું યુદ્ધ, દેવોનો પરાજય, સેતુબંધન
 વગેરે વિભાગોમાં, મયદાનનું નિર્મિત સમાનાં વર્ણનમાં જ વિસ્મય છે તેને સ્વાભાવિક
 દેવી શક્તિનાં કાર્યશક્તિ વિસ્મય ભાવણમાં નથી.

ભાવણની આ પ્રકારની રસનિખતિની શક્તિ જોતાં નરસિંહ, પ્રેમાનંદ વલ્લભ
 કવિઓમાં ભાવણનું સ્થાન નથી એ સ્હેજે સમજાશે.

[આગળ]

પ્રકીર્ણ

(૧) શ્રી. મુનશીનું બે'મસોરમાં ભાષણ

તા. ૬ ફી જુનને રાજ બે'મસોરમાં ભારતના માનનીય નેતા ધીનિવાસ રાજાજીના પ્રમુખપણા નીચે એક મોટી સભા ભરાઈ હતી. આ સભામાં ભારતીય સાહિત્ય-પરિષદના સંયોજક અને ચુકરાવના સેક્રેટરિય રાહિયકાર શ્રી કૃષ્ણલાલ મુનશીએ એક મહત્વનું લાંબુ ભાષણ કર્યું હતું. ભાષણ ઉચ્ચ કેશનું અને પ્રભાવશાળી હતું. સાથે સાથે મહામાન્ય રાજાજીનું વિનોદપૂર્ણ મંથાનનિત્ર પણ એણે પ્રભાવશાળી ન હતું. નાગપુરની પ્રાથમિક બેઠક પછી આ જ સૌથી મોટી અને પહેલી સાંજનિક સભા હતી કે જેમાં ભાષણ આપીને શ્રી. મુનશીએ ભારતીય સાહિત્ય-પરિષદની જરૂરીઆત, એની પ્રતિષ્ઠા અને ધ્યેયના સંબંધમાં સેક્રે આગળ સ્પષ્ટ વિચારો મુક્યા. માનનીય રાખીને પોતાને જ ખબર નહોતી કે ભારતમાં એવી પણ કોઈ પરિષદ હોઈ શકે કે જેને અનાર મુધી પોતાની જાહેરાતને માટે નેટની જેલએ તેટલી મદદ વર્તમાનપત્રોહાર ન મળે શકે. આ નરી ભાગ્યેથી પરિષદ પોતાના મુખપત્ર 'હસ'કારા ભારતની પ્રાનીય ભાષાઓને છુટીકાઢ કરી નાંખશે અને દિલ્હીને જ એમની જગ્યા ઉપર લાડી મુકશે એવું કોઈ ન સમજે એમ કહીને કેટલાક શંકાસીપોતી શકા એમણે ફર ફરી ભારતીય સાહિત્યના સંગ્રહની જરૂરીઆત અને આંતર પ્રાનીય સાહિત્યકારોએ એક પ્લેટફોર્મ પર ભેગ થઈને વિચાર-વિનિમય કરવાનું મહત્વ એમણે સ્વીકાર્યું. અને 'હસ'ને માટે દિલ્હીનું વાહન હોવાની યોગ્યતા વિશે રાખૂ-ભાષા-શ્રેષ્ઠી શ્રી રાજાજીએ હાર્દિક સતોષ જાહેર કર્યો. એમણે હસની જેમ ભારતના દરેક પ્રાન્તમાં 'પ્રાનીય સાહિત્યોના પોતાના મુખપત્રોને પ્રગટ કરવાની જરૂરીઆત ઉપર પણ ભાર દીધો.

શ્રી. મુનશી અંગ્રેજીમાં બોલ્યા હતા. રાજાજીનાં અંગ્રેજીમાં ભોલતા માટે એમણે અંગ્રેજીમાં બોલતું એ મારે માટે કમનમીનીની વાત છે "એમ રિપોર્ટી બનાવી" તે પણ પરિષદના પ્રચારકાર્યને નહર આગળ રાખીને. સાચાર થઈને મારે અદિ અંગ્રેજીમાં બોલતું શરૂ છે." એમ કહીને પોતાના ભાષણની દરખાશ કરી, એનો કદક ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે.

"ભારતવાંની સંસ્કૃતિની તથા સાહિત્યની એકતા એ બ્રિટિશ-રાજનું પરિણામ નથી. એ તો મહાભારત અને રામાયણના વખતથી જ એકપારી અને અખંડિત પડેલી થતી આવી છે. અંગ્રેજોના આગમનની જન્મ પહેલાં આ એકતા દયાળીએ હતી; રાજનૈતિક એકતાના બાર બારે આપણામાં પ્રાકાશ સન્ધ્ય અને શિશુલુના કારણથી પેદા થયા હોય. આપણા બધા બેઠે ભારતની સંસ્કૃતિની અને સાહિત્યની એકતામાં ડાઘ આપણુ પડી નથી.

અમી પરિષદની સ્થાપનાને રિચાર નહો નથી. પણ કોઈથી, આપણામાંના કેટલાએ ભારતની પ્રજાઓ અને સાહિત્યોના સંગ્રહ તથા એકીકરણને અને તેઓને નામથી

ક્રિપિમાં પ્રગટ કરાવવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. પણ એ વિચાર આજે જ સફળ થતો હોય એમ જણાય છે.

ગયે વર્ષે ઉદ્દેશમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદ નીચે સફળ થયેલા હિન્દી સાહિત્ય-સંમેલને, હિન્દુસ્તાનનાં ખીજાં પ્રાંતીય સાહિત્યો અને સાહિત્યકારોમાં સહયોગ સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી અને સંયોજક નીમી મારા સહિત ત્રણ વ્યક્તિઓની એક સમિતિ નીમી હતી. મુશ્કેલી એ હતી કે એક બાબના સાહિત્યનો વિદ્વાન-ખીજ પાઠશી ભાંગના સાહિત્યકારોના વિષયમાં કંઈ જાણતો નહોતો. કેટલાક વખત સુધી અને પોતાને જ ખબર નહોતી કે કેરલ-પ્રાંતમાં પણ 'વલ્લ-ચોલ' નામના દોષ એક મહાન કવિ અને કલાકાર હવે છે.

આ સમિતિએ હિન્દુસ્તાનના લગભગ બધા પ્રાંતોના સાહિત્યકારોનો પરિચય કરીને ભારતીય સાહિત્ય પરિષદનો ઉદ્દેશ તેમની સામે રાખ્યો, બધાએ ઉત્સાહપૂર્વક સહાનુમતિ બતાવી. 'હંસ' માસિકનો ઉદ્દેશ જ્યાં આંતરપ્રાંતીય ભાષાઓના ઉચ્ચ સાહિત્યને એકત્ર કરીને એક જ દેશીય પ્રગટ કરવાનો હતો. જેમાં તો કથી ભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું કથું અને કેટલું સાહિત્ય છે તેનું હિન્દી કરવું જોઈએ એની જ અમને ખબર નહોતી. ખીજ મુશ્કેલી એ હતી કે કેટલીક વાર કેટલાક લેખોનો મળામાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી પંજી તેનો હિન્દી અનુવાદ કરાવવો પડ્યો હતો. હવે તો દરેક પ્રાંતમાં આરા ઉસાહી યુવક અનુવાદકો સહકાર આપના થઈ ગયા છે. દરેક પ્રાંતની સાહિત્ય પરિષદોએ પણ સહકાર આપવાનું વચન આપ્યું છે.

પ્રાંતીય પરિષદોમાં એવી પણ કેટલીક સંકુચિત હૃદયની વ્યક્તિઓ છે જેઓ પોતાના સાહિત્યકારોમાં પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માની બીજા પ્રાંતનાં સાહિત્યો તથા સાહિત્યકારો તરફ આંખ બંધ રાખી બેઠા છે. આને લીધે, કુવામાંના દેડકાની પેઠે તેમની નજર ખૂબ જ સંકુચિત થઈ ગઈ છે. આમ હોવા છતાં મોટા ભાગના સાહિત્યકારોએ આ પરિષદના ઉદ્દેશને મહત્વનો માની પ્રાંતીય સાહિત્યને એકત્ર કરવામાં અમારી જોડે સહકાર કર્યો છે.

આગસ્ટની તો દરેક પ્રાંતના સાહિત્યસેવી વિદ્વાનોનો સહકાર મેળવ્યા ઉપરાંત પરિષદ ખીજું કશું કરી શકી નથી; એને માટે જોઈએ પ્રચાર કરવો જોઈએ તેમજ પણ થઈ શક્યો નથી. આને માટે દરેક પ્રાંતની સાહિત્ય-સંસ્થાઓના સંચાલકોને મળવું જરૂરી છે અને આ કાર્ય શ્રી. કાકસાહેબ કામેલકરે ઉપાડ્યું છે. મને આશા છે કે દરેક પ્રાંતમાંથી એમને પૂરેપૂરો સહકાર મળશે."

(૨) 'સહી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

દિ. બ. કેશવલાલભાઈસંશોધિત બ્રાજણરચિત 'પૂર્વકાદંબરી'ના ટિપ્પણને અનુસરીને મેં 'સહી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'સ-હિ' ઉપરથી થયેલી માની હતી. આ સંબંધમાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલભાઈએ મને એક પત્ર લખ્યો છે તે વ્યુત્પત્તિસિક્કોને માટે અહીં આપવામાં આવે છે:—

સં. ૭. સ.

આને તમારું પુસ્તક મોકલ્યું બાસકૃત 'હંસાવનવિક્રમચરિત્રિકાલ' લેને હોય.

પૃષ્ઠ ૧૦૭ પર 'સદી' સરેકૂન પરથી કેશવગાવખાઈ કાઢે છે તે બચાવર લાગતું તરી. લખાણ દસ્તાવેજોમાં વખેરમાં "સદી" કરીએ છીએ તે ફારસી શબ્દ 'સદી' - 'ખર' 'સાનુ' એનું બ્રહ્મ છે. મુસલમાનોના વખતમાં એ શબ્દ ગુજરાતીમાં લખાય મધ મએએ અને લામે છે.

મુંબઈ, તા. ૮-૩-૩૬

સિ. કૃષ્ણલાલનક બટિલ

આ પછી ડિ. જી. કૃષ્ણલાલખાઈએ આ સંબંધમાં થી કેશવગાવખાઈને પૂછ્યું: શ્રી કૃષ્ણલાલખાઈના મન પ્રમાણે જ 'સદી' શબ્દનું મળ ફારસીમાં છે એમ કેશવગાવખાઈએ એમને લખી જમાવ્યું છે અને તે પ્રમાણે એમના ઉપનુંકલ પૂર્વ કદમરીના ટિપ્પણમાં પણ એમણે એ મુધારો રજીસ્ટર્સ છે. જુઓ પૂર્વ 'કદમરી'ની નવીન આગતિનું ટિપ્પણ. 'સદી' શબ્દ આમ ફારસીમાંથી ઊતરી આવ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ: નરસિંહરાવ દીવેટિયા (અનુપૂર્તિ)

શ્રી નરસિંહરાવખાઈએ એમના સંબંધની માગી આ લેખખાજા પાંચી નીચેને પત્ર મને લખ્યો હતો. તેઓથીની હન્ધ નીચેના મુધારો જુ. પ્ર.માં આપે એ હન્ધ દર્શાવી હતી એ દર્શાવત ત્વં આપનાં વાર થઈ તેથી એ અરે આજવાનું હું ઉચિત થઈ હું.

શંકરપ્રસાદ શરણ

રા. વાઈ શંકરપ્રસાદ છ. શરણ,

આ વખતના 'ભુષ્ણપ્રસાદ'માં મ્હારે વિગ્નો તમારો લેખ વાંચીને બહુ બાને સતોય થયો. પરંતુ તેમાં મજુ રેકાલેન્ડ ઉલ્લેખ બૃહમરેલા લાગે છે. તે નીચે પ્રમલ્લે:

(૧) ૧૪ ૪૩૧. "મધ્યરવિરે કાવચ" દેખાંતી નીચેની પંક્તિ—"બૂઝી બાન તણ મુગ રમ રમ્યા દહાડું રોડે," આ પંક્તિને અર્થ દરજમાં તહે બૃહમરી છે. રમ્યા તણ કહી તે કવિએ તણ એમ નથી પણ "તર બળી" કવિના દેખાંતે, એ અર્થ રજા જ છે.

(૨) ૫૪ : ૪૨૩. ગોપીજીનો પ્રસંગ-દર્શકન ખરી નથી. મ્હારા મનમાં લેખનસ્થ થયું જ નહોતું અને ગોપીજી મ્હને મળવા માટે નહોતા આવ્યા પણ દયારાખાઈને મળ્યાને. બાનુશંકર વ્યાને 'ગુજરાતીના એક આંકમાં આ પ્રમલે વિગતવાર લખ્યો. ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બરના આંકો જોએ. આસમાં ફરક દશે તો કાણ જાણે. બાનુશંકર વ્યાસને પૂછી જોએ.

(૩) ૫૪ : ૪૨૨. નરસિંહરાવ ઘેરથી રીસાઈને ચાલ્યા ગયા એ પ્રસંગ-તહે ખાતરી કર્ષ વિન્ન "એક મિત્રે કયું" એમ કિવદંતી ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં તણ તેહલા ઉપરથી કારે જગજગારી લેવામાં ખરેખર રખસત કયું છે. એ મિત્રે એમ પણ ઉમેરું હોત કે 'નરસિંહરાવ ઘર પાંચે ભેળાન પાસાં દવા' તો દરજ તે જણ તહે કાપે મધારી દેત. "સ્મરણ મુકર" પૃષ્ઠ. ૧૯૭મે પેરેમા ૧. તણ ૨ પાંચી જોશો તો ખરી દર્શકન જાણો. એ લેખ તહે અસલ પાંચો જ દશે. તેનું વિસ્મરણ આ વખત કેમ થયું તે સમજાતું નથી.

સિ. શુભેચ્છક,

નરસિંહરાવ લોળાનાથના

૧૯૩૩.

ન...વું...સા...હિ...ત્ય

ખાસ વીનતી:—લેખકો અને પ્રકાશકોને ખાસ વીનતી કે 'ગુજરાત'માં અવલોકનાર્યે મોકલવાનાં પુસ્તકો આદ્યતંત્રી કે વ્યવસ્થાપક ઉપર નહીં મોકલતાં 'તંત્રીમંડળ' 'ગુજરાત' ૧૧૨, એસ.એન.કે. રોડ, મુંબઈ એ સરનામે મોકલવાં.

સ્વીકાર અને અવલોકન

શ્રી. માર્ક ડેવિડ પુરાણ—(ગુજરાતી ભાષાંતર) ધાર્મિક અંશમાળા અંશ ૬ હોઃ ભાષાંતર કર્તા : શાસ્ત્રીજી તુળજીરામ ધીરજીરામ પંડ્યા; પ્રકાશક : શ્રી. બાલાસંકર ધીરજીરામ પંડ્યા; ગિરગામ, કાંઠાવાડી, કલ્યાણ મોતીની ચાલ નં. ૧, મુંબઈ નં. ૪ પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૧૫ સચિત્ર; મૂલ્ય : રૂપિયા પાંચ.

મીરાંબાઈ—લેખિકા : પુષ્પા ર. વકીચ; પ્રકાશક : મુખાકર ગુપ્ત, વડોદરા મૂલ્ય : ૭ આના.

શ્રી સયાજી બાલગાનભાણુનું આ ૧૨૫મું પુષ્પ છે. વિદુષી લેખિકાએ બાળકોની ભૂમિ નજર આગળ રાખી મીરાંબાઈના જીવન અને કવન વિશે રસિક વાંચન આપ્યું છે.

જુકર દી વોશિંગ્ટન—ગુજરાતીમાં મૂળ જીતારનાર : ગોવર્ધનદાસ કદાનદાસ અમીન; સંશોધન કરનાર : દોડયાલાલ માનસિંગ કામદાર; પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સદાપદ સહકારી મંડળ ત્રિ., વડોદરા; મૂલ્ય : રૂ. ૧-૧૨-૦૧ આવૃત્તિ બીજી.

અમેરિકાના મહાન લોકસેવકની અહમકયાની આ બીજી આવૃત્તિ છે. પ્રથમ આવૃત્તિ અવનતિમાંથી ઉન્નતિમાં જતા દુષ્કર્મનાર પ્રજાવર્ગના વાચન માટે પ્રેરક અને મૂલ્યવાન હતી. મંડળે આવું ઉપયોગી પુસ્તક ફરી પ્રસિદ્ધ કરી વાચકો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

ફારમ—લેખક : શારદાપ્રસાદ વર્મા; પ્રકાશક : સુગાનર કાર્યાલય, સુરત; (૩૭૭ લાહરી : દેશનેતા) : (બીજી આવૃત્તિ), મૂલ્ય : અડી આના.

દેશનેતાઓનાં ટૂંકાંટૂંકાં જીવનચિત્રો આપતી આ પુસ્તિકાની બીજી આવૃત્તિ છે. પુસ્તિકામાં લોકપ્રિય થવાના ગુણ છે અને અમે એને અધિકારી વર્ગમાં બહોળો પ્રસાર કર્યો છે.

આભનાં અજવાળાં—પ્રથમ ભાગ-પ્રયાસક : લક્ષ્મણલાલ મહેતા, મુમુન્ડ (મુંબઈ) મૂલ્ય : દસ આના.

પ્રયાસકના પ્રયાસ અમને વ્યથ લાભે છે. આ યુગની કવિતાને એમણે જાણી જોઈએ. ચોક્કસ પ્રાકૃતજનોમાં કરી એ વંચાવ પણ આપણી કવિતા સમૃદ્ધિમાં આ કે આવી કાવ્યકૃતિઓથી કંઈ જ લાભ તથી.

ટ્રેડલ પ્રિન્ટિંગ—લેખક : લીલજીભાઈ શંકરલાલ, મેતેજર, શ્રી રામોદય ક્ષેત્રિક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ભરુચ.

સુંદર કલાથી છાપીને આપણી મુદ્રણકલાને ઉન્નત અને અનુભવ મળે એ હેતુથી

દો....હ....ન

ગંગાનું કાવ્ય

ત્રિપથગા ગંગાના ત્રણ અવનાર છે. ગંગોત્રી અથવા ગોમુખીથી માંડી હરદ્વાર સુધીની ગંગા તે એમનો પ્રથમ અવનાર. હરદ્વારથી પ્રણવસગ સુધીની ગંગા તે એનો બીજો અવનાર. પ્રથમ અવનારમાં એ પડાના બંધનમાંથી મુક્ત થવા મથે છે. બીજા અવનારમાં એ પોતાની બેનપણી યમુનાને મળવા તત્તમે છે. પ્રણવસગ થઈ ગંગા અને યમુના મળીને પોતાના મોટા પ્રવાહ સાથે એ સનિવસનિ માગરમાં વિલીન થવાને જાય છે એ એનો ત્રીજો અવનાર. ગંગોત્રી, હરદ્વાર, પ્રણવ અને ગંગામાગર એ ગંગાપુત્ર આર્યોને માટે મોટામાં મોટા તીર્થસ્થાનો છે. જેમ ઉપર મળીએ તેમ તીર્થનું માહાત્મ્ય જવારે એમ મનાય છે. એક રીતે એ સાચું પણ છે. પણ મારે મન ભારતખંડને માટે અત્યંત આકર્ષક સ્થાન હરદ્વાર જ છે. હરદ્વારમાં પણ પાંચ તીર્થો પ્રતિષ્ઠ છે. દરેકનું માહાત્મ્ય પુરાણકાંડોએ અમ્મા તે રસમી વર્ણવ્યું છે. પણ એ કયા મહત્ત્વ મળેલા વગર પણ ખાખુમ કહી શકે છે કે 'હરિદ્રી યાત્રી'માં ગંગાનું માહાત્મ્ય કહે તે માહાત્મ્ય તે કાવ્ય કહે તે કાવ્ય અધિક દેખાઈ આવે છે.

—ગાનવ મહેશ્વર અવનતીર્થ દર્શક : કુમાર : શ્રેષ્ઠ : ૧૩૬૬

અને તેમની અનવસ્થાદિથી હમેશાં મંભાળ લેવી જ જોઈએ. આ એ જવાબદારીમાંથી ધર્મદષ્ટિએ ચાલવાનો ઘણો ફરનાર કોઈ પણ નોકર કે મજૂરના માલિકથી ફરી શકાય નહિ.

—દિગોરલાલ મશરવાળા : પૂરી મજૂરી : સર્વોદય જૂન : ૧૯૩૧

આશકમાશુક અને વરવહુ

.મંદુ: “માશુકથી મુક્ત થવાનો સરળ ઉપાય એ જ છે કે માશુકની સાથે લગ્ન કરવાં. તું વખતે એમ માનતો હોઈશ કે પ્રેમ એ મુક્તિ છે અને લગ્ન એ બંધન છે, પણ એમ નથી. પ્રેમમુક્તને તો લગ્નબંધન જ મુક્તિ છે. વધોં મુઠી વેઢને વર દૂર રાખી શકે છે, ને વહ વરનો પ્રેમ ઊડી ગયો છે એમ વહેમાની નથી. તેમ જ વહ વરની અવગણના કરી, ખીમ પર-ચાહે મા કે બેન, દિવર કે ભાઈ- પ્રેમ રાખી શકે છે, અને વરને પણ શક જતો નથી કે વહનો પ્રેમ એછો થયો છે. વરવહુ એકએકથી મુક્ત રહી શકે છે, કારણ કે લગ્નરૂપી આછવન બંધનથી હૃદયનાં વસણો ગમે તેવાં ફેરવાયલાં હોય તો પણ તેઓ બંધાયલાં હોય છે. આત્મપ્રેમ એ પણ એવી રીતે કામ કરે છે કે વર વહને અને અને વહ વરને પોતાનું માણસ પોતાનું ન રહ્યું હોય તો પણ પોતાનું રહ્યું છે એમ માન્યાં કરે. લગ્નની વ્યવહાર ફતેહ આ જ પાયા ઉપર સ્થાપ છે. વળી લગ્નબંધન હૃદયના સંચક્ત બાવોને સ્થાપીરૂપ આપવામાં પણ બહુ મદદ કરે છે. આશકમાશુક વરવહુની માફક એકએકથી મુક્ત રહી શકતાં નથી. પ્રેમ એ જ નેમનું બંધન હોવાથી એકનો પણ પ્રેમ ગયે તેઓ વેગળાં યદ જાય છે. શાખલા તરીકે તું અને કોકિલા. તું એને પરણ્યા પછી કંટાળ્યો હોત તો નીગતિ એના પીપર પંથગની આવત અને કંઈ પણ અંદેશા વગર કોકિલા ત્યાં રહેત. ચોક્કસ સમય પછી તારો પ્રેમ પાછો ફરી નીકળત એટલે પ્રાંછાં તમે એ પ્રેમજીવન શરૂ કરી શકત. માટે પરણુ, મિન્દુ, કોકિલાને પરણુ.”

—રવ. બ્યોમેસચંદ્ર પાઠકજી : જીવતી જીવિયત : પૃ. ૨૪

શ્રી નાનાલાલનાં કાવ્યોની અસર

શ્રી. નાનાલાલનાં કાવ્યો ઘણાં પ્રેરણાપોષક બન્યાં છે અને હજી બનશે. પણ તેમનાં કાવ્યોની ખરાબ અસર એ છે કે કશો જ અર્થ ન યાય એવાં શબ્દો મૂકવાની ટેવ કેટલાંકને એમનાં કાવ્યોથી પડી છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોનો એક અભિપ્રાય તો મનમાં સ્થાપિત કરી રાખવો જોઈએ છે કે પ્રથમ વ્યંગ્યાર્થ કાં તો વાચ્યાર્થમાંથી ને કાં તો લક્ષ્યાર્થમાંથી નીકળે. વાચ્યાર્થ કે લક્ષ્યાર્થ જ ચોક્કસ ન યદ શકે છતાં અંદરથી અચ્છુટ વ્યંગ્યાર્થ નીકળે છે એમ કહેવું એ ભાષા અને અર્થનો સંબંધ નહીં સમજવા બરાબર છે. હાલના કેટલાક જીવાન લેખકો આવી રીતે સુંદર ઉચ્ચારવાળા અથવા તેમને બન્યું લાગનાં બ્રજ, માયં, રસ, ભંડ્ય, વિરાટ, જેવા શબ્દોને ભેગા કરવાથી કૃતાર્થ યદ જવીતું હોય એમ સમજે છે. તેમાં ‘રસ’ શબ્દોનો અતિપ્રયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આવી જ રીતે કોમળતાવાચક પ્રયયોનો અતિપ્રયોગ પણ જીગૃહ્સાગ્રસ્ત લાગે છે. બહુવચનનો પણ અતિપ્રયોગ યાય છે.

—રામનારાયણ પાઠક : અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં બળો : ‘ગુજરાતી’ : ૧૨ : ૭ : ૩૬

હિન્દ ક્યારે આઝાદ થશે ?

ધણુ હિન્દીઓ આશાવંત છે કે હિન્દ સુકિત મેળવશે. ધણુ તો દૃઢ વિશ્વાસ ધરાવે છે કે હિન્દ સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કરશે જ. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ ક્યારે અને કેવી રીતે થશે તે કોઈ કહી શકતું નથી. બીજી બાજુ કેટલાક એવા છે જેઓ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ વિશે શકાસીલ છે. કેટલાક એવા હશે જેઓ એમ માનતા હશે કે હિન્દ કરી પણ સ્વતંત્ર્ય પ્રાપ્ત નહીં કરે. કેટલાક લોકો એટલા બધા પશન, અગત્ય અને રાજકારણ પ્રત્યે બેદરકાર અને બીનરાજદારી માનસવાળા છે કે તેઓ દેશની પરતવતા કે સ્વતંત્રતાનો વિચાર સરખો : પણ ભાગ્યે જ કરતા હશે. જનતાના આ બુદ્ધિભ્રાન્ત નિભાગોનું સખ્યાત્વ અછગત્વનું શક્ય નથી. પરંતુ એ વિશે તો શક નથી કે હિન્દની ૯૦ ટકા જેટલી નિરંકર પ્રજાના પણ રાજકીય જાગૃતિ બહુ ઝડપથી આવતી જાય છે.

—રામાનંદ ચૌધર. હિન્દના સ્વતંત્ર્યપ્રેમના કંઠકો : પ્રાગબંધુ : શિશુ તથા રાજકારણ વિશેષક ૨ : ૧૩૩૬

[અનુસંધાન પ. ૪૦]

શ્રી હીરાલાલે આ નાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આપણા હાજીનાલાઓ આવાં પુસ્તકો પોતે વાંચી અને પોતાના કામદાર વગેરે માટે વચારીને એમાંથી ધણે જ અનુભવ મેળવી શકે. મુદત્તકાલ વિશે આટલી બધી ચીજ્જાણી વાંચી, વિચારી અને આચરણમાં મૂકી શ્રી હીરાલાલે એમના પ્રિય ધર્મા ને કળા પ્રત્યેના શુદ્ધ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. આતું પુસ્તક આ ધર્માની હવે ત્યા સરચાઓ શરૂ થઈ છે ત્યાં અભ્યાસપુસ્તક તરીકે જરૂર સ્વીકાર્યું જોઈએ.

તમને એ નહિ રામજીવ—મદદના રોજરોય કૃત : અનુવાદક : મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ : પ્રસ્તુતક : પ્રસ્થાન કાર્યકર્તા, અમદાવાદ : કિ. શ. ૦-૬-૦.

આર્થનર કરતું, અનુવાદ કરશે એ સામાન્ય રીતે ધમક છે તેટલું સરળ કાર્ય નથી એમાં ૫ જેમ મુજ મેષક વધુ પ્રતિબાધપૂર્ણ તેમ એ કાર્ય વધુ રિષ્ટ બને છે. એ રિષ્ટ કાર્ય સફળતાથી કરે તેવા આર્થનર કનિને કે અનુવાદકને અરેખર ધન્યવાદ જ થશે છે. આ નાનકડું પુસ્તક રચિતાના મદદના આદ્યા દૌસ્તોયે લખેલું અને તેને સફળ અનુવાદ શ્રી મનુભાઈએ કર્યો છે. આ આતૃતિ બીજી છે. તેની પહેલી આતૃતિમયે શ્રી વિજયરામ વૈવ, બુદ્ધિમાન ઉચ્ચશક્તિના વગેરેએ એમાં સુકતકદે વખાણ કર્યા હતાં. એટલે બીજી આતૃતિ વેળા વધુ કહેવાનું રહેતું નથી. બાકી આદે રચનામાં આવેલ આ સંવાદો બાકીને તો ધણુ મમકે જ પણ એ ઉપદાન એ જ્ઞાતકોનાં વડીલોને પણ—અને એમણે વાંચતાં જ જોઈએ—ગમશે.

નાનું પુસ્તકમાં ૨૧ સંવાદો છે અને તેમાં મિત્રતા, જાન-મહેનત, શુદ્ધ, દિવાની બદામત, મહેનત, કેશ, પત્નાવો વગેરે વિષયોને દૌસ્તોય પોતાની જાણીની શીશુશીની નજરે, બાકી સમગ્રી શકે તેવી સરળ બાનીમાં રચે છે. આવાં પુસ્તકોનો પ્રચાર જેમ વધુ થાય તેમ સારું.

તં ત્રી સ્થા ને થી

સવ ધર્મ પરિપદ

જગતના બધા ધર્મોની પરિપદ નિમિત્તની સભામાં નામદાર સયાઈરાવ ગાયકવાડનું જે બાપણ થયું તે વર્તમાનપત્રોમાં છપાઈ ગયું છે. તેમણે જે ઉદ્વેગ અને ઉદાર વિચારો રજૂ કર્યા તે આપણી-હિન્દની ધર્મબાવસાને યોરવાન્વિત કરે તેવા છે. જેમ જેમ જગતનાં માનવીનો ખુદ્ધિનિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ આપણાં અને બધાનાં અનેક ધાર્મિક મત્તાઓ કસોડી પર ચડતાં જાય છે.

જગતમાં આજે વૃદ્ધ વૃદ્ધ અનેક ધર્મો પ્રવર્તે છે એ સર્વવિદિત સત્ય છે. દરેક ધર્મના અનુયાયીઓ એક કે બીજા કારણને લીધે પોતાના ધર્મને બીજાના કરતાં યોગ્ય કે વધારે ઉત્તમ માને છે. વળી વિચારમંદિર પુરોજો બધા ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોનું તત્ત્વ સમગ્રી તે બધાની એકવાક્યના રથાપના પ્રયત્ન કરે છે છતાં પોતે પોતાની ધર્મપ્રણાલી તથા દેશ તત્ત્વર થતા નથી. ધર્મનો સંબંધ સમાજ જોડે અને સમાજની વ્યક્તિઓ જોડે હોવાથી એને એ સમાજના વાતાવરણનો સંપર્ક થાય છે અને તેટલે અંશે વિશાસ માનવનાથી દૂર સંકુચિત દેશમાં એ આવી પડે છે. આપણા બધા ધર્મોમાં આ વસ્તુસ્થિતિ આપણને જણાયા વગર નહિં રહે. વ્યારે જગતને આજે એવો ધર્મ જોઈએ છે જેમાં સૃષ્ટિની સમગ્ર માનવજાતો—દેશ અને કાળનાં બન્ધનોથી પરબોલી માનવતાનો જ વિચાર દોષ. અને માનવનું શ્રેય સામાં છે તે વિશે આપણે એક નિર્ણય બાંધી શકીએ તો આવા ધર્મની કસપના આપણને સહે. જ્યાં સુધી દરેક માનવ પોતાની માનવતાને પોતાના દેશ અને કાળના બન્ધનમાં બંધાવેલી સમજે ત્યાં સુધી આવા વિશાસ અને સર્વસ્પર્શી ધર્મની કસપના પણ અશક્ય છે.

બીજી એક બાબત એ વિચારવાની છે કે આજે દરેક ધર્મની વિશિષ્ટતા આપણી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે. આ વિશિષ્ટતાને બંધે એ દરેક ધર્મનું ખાસ લક્ષણ કે ભૂખણ માનવામાં આવે, પરંતુ વસ્તુતઃ એવી વિશિષ્ટતાઓ જ સમન્વયમાં અન્તરાવરૂપ બને છે. એટલે સર્વ ધર્મોના સમન્વયનો વિચાર કરતાં એવી વિશિષ્ટતાઓનો સર્વ ઉત્તરેષ નહિં પણ પરિપાક જ હજી જણાય છે, અને સર્વ ધર્મોનાં સમાન તત્ત્વોની ગણના જ આવા કાર્યમાં મદદરૂપ થઈ પડશે. પણ આજે જગતને ધર્મ વિશે આવી વિચારણા કરવાની યુક્તિ કે ક્ષમિત છે ખરી? દરેક દેશમાં બીજા પ્રવાહો આગળ ધર્મવિચારણાનો પ્રસંગ તો દંભાઈ જાય તેવી સ્થિતિ છે. પણ માનુસ જને વિચાર નહિં કરે તો કાળ તો પોતાનું કાર્ય દરે જ જાય છે. સમયના પ્રસંગ જોડે અસંગત જણાનાં અનેક વર્ગોની પરસ્પરથી પ્રાપ્ત સંબંધો તત્ત્વો પણ આજેઆજ ખરી પડશે; અને જગતનું પ્રયાજ માનવકલ્યાણના માર્ગે દરે તો માનવતાને અનુકૂળ એક જ ધર્મ અવશિષ્ટ રહેશે અને એના ઉપર પ્રાચીનતાની હાથ બંધે દોષ કે ન હોય.

ગુજરાત ઇન્સ્ટિટ્યુટ

શુક્રવાર તા. ૧૭-૭-૨૧ને રોજ મુંબાઈની સેટ ઝેરીઅર્સ કોલેજમાં ગુજરાત ઇન્સ્ટિટ્યુટનું ઉદ્ઘાટન શ્રી. જ્ઞાનાર્પિ દેસાઈએ કર્યું છે. ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે આવી એક સંસ્થા મુંબાઈમાં સરૂ થઈ એ આપણે માટે બહુ હર્ષની વાત છે. આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં શ્રી. મુનશીએ જે મદદગારી મદદ આપી છે તે એમની પ્રતિ બને ગુજરાતપ્રેમને ઉચિત જ છે. ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવે એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં શ્રી. મુનશીને સહકાર હોય એ અત્યાધિક જ છે. તે ઉપરાંત સેટ ઝેરીઅર્સ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ઊંચાઈ, પણ આ પ્રવૃત્તિને સફળ બનાવવામાં બહુ મદદરૂપ બન્યો છે.

આજ સુધી મુંબાઈની એક જ કોલેજમાં ગુજરાતીના અભ્યાસની સમગ્ર હતી તે વખતે સેટ ઝેરીઅર્સ કોલેજનું આ પગલું વિશેષ આદરપાત્ર બને છે. હિન્દની ભાષાઓને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ઉચિત સ્થાન મળતું જવું છે તે વખતે આપણે આપણી ઉન્નતિ માટે ધરતા સર્વ પ્રયાસો કરીએ તેમા આપણું જ શ્રેષ્ઠ છે.

આ પ્રવૃત્તિને અધિક વેગ આપવારૂ અને વિશેષ સમર્થ બનાવવારૂ શ્રી. મુનશીનું ખીલું કાર્ય તે એ ઇન્સ્ટિટ્યુટને તેમણે પોતાનો પુનઃસંમત આપ્યો તે છે. પ્રાચીન કાવ્યભાષા, કાવ્યકોશ, જૂના માનિકોના સમૃદ્ધ, જૂનાં પુસ્તકો વગેરે કેટલું જે સાહિત્ય આજે ગુજરાતમાં જ ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે ઉપયોગ્ય નથી—એટલે કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા આવે પ્રસંગે પોતાનો પુનઃસંમત અર્પણ કરે તો જ નહીં સંસ્થામાં સાચા પુસ્તકો એકત્ર થઈ શકે. અમને બાકા છે કે કાર્યમાં સમા અને શુ. વ. સોમાપટીમાંથી થોડીએક હસ્તલિખિત પ્રતો પણ અહિં લાવવાની અવકાશ કરવામાં આવશે. કાનઈ એનગ્રીના ટૂંકરીઓએ ગુજરાતી અભ્યાસ માટે ચાર સ્કોલરશીપો પંચે ઇન્સ્ટિટ્યુટને આપી છે તેથી અભ્યાષીઓને ઘણી અનુકૂળતા મળશે.

વળી આ સંસ્થા માટે જે દંડ એકત્ર કરવામાં આવ્યું છે તે જોતાં ગુજરાતીઓને મારો સહકાર તેમાં જરૂર છે, અને તે કોલેજમાં હિન્દીસની સંસ્થાને જે સફળતા મળી છે તેવી જ સફળતા આ સંસ્થાને પણ મળશે એવી અમને આશા છે.

છએક મામ પડેલાં વ્યક્તિ યેવેલી આ બાજાને આપણુ જરૂરી મૂનું સ્વરૂપ મળે એ હર્ષની વાત છે અને એ સફળતાને પણ શ્રી. મુનશી, સેટ ઝેરીઅર્સ કોલેજના વિનિયોગક હાથર યેવેશિયો અને એ જ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને છે. અમે આ અસ્થાને ઉર્જવક ભાવિ અને સર્જક કાકીદાં ઇન્દ્રીએ છીએ.

જીવનની કરુણતા

શ્રી. નરસિંહરાવ દોશિયાનાં પત્ની અ. સો. સુગ્રીલા પટેલનું અવસાન થયું છે. સમગ્ર આ માનથી તેઓ પોને ચલાવીરણ છે તે વખતે આ આપાત તેમના જીવનની કરુણતામાં ઘણું ઉમેરો કરે છે. આજ સુધીમાં પણ એમણે એટલે અનેક આપાત કીધા છે, અને કરુણરસને જીવનમાં પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે. એ કરુણરસ મળે એમના જીવનનું એક તત્વ જ બની ગયો હોય તેમ આ અવસાનથી આપણને કામે છે. શ્રી. નરસિંહરાવ

બાળએ ગુજરાતને ધણુ આપ્યું છે. પુત્રના અવસાનના આઘાતમાંથી જ આપણને સ્મરણ સંહિતા મળી. આજે પણ એમનું માનસ કાંઈક આપી રહે એટલું શક્તિશાળી તો અવશ્ય છે. અ. સો. મુશીબા બહેનનાં અવસાનથી કરુણુરસની એકાદ સેર પણ એમના હૃદયમાંથી બહારી શબ્દરૂપ ધરે તો નવાઈ નહીં. પણ અત્યારે તો એમના દુઃખમાં અમે અમારી સલાહભૂતિ વ્યક્ત કરીએ છીએ, અને સદગનના આત્માને પરમ શાન્તિ મળે એમ પરમાત્માને પ્રાર્થાએ છીએ.

ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ

ભારતીય સાહિત્ય પરિષદે “હંસ” માસિક લઘુ લીધું છે, અને હવે તે તેનું મુખપત્ર બનશે. એના તંત્રીમંડલમાં શ્રી. પ્રેમચંદ અને શ્રી. મુનશીની સાથે શ્રી. કાકાસાહેબ કાસેરાકર જોડાયા છે. પ્રકાશક પણ દોસ્તીના મુલિમ્બાન સરના સાહિત્ય મંડલ પાસે જશે. હિન્દના સાહિત્યોનો સમન્વય એ આદર્શ ન્યાયી શ્રી. મુનશીએ ૧૯૩૬માં દેશની આગળ મુક્યો ત્યારથી એનો કિયાતમક પ્રચાર જપાગમંથ વધતો ગય છે. હિન્દી સંમેલન, મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ, કાનડ સાહિત્ય પરિષદ, કેરળ સાહિત્ય પરિષદ એને હાડું. એકેકેમી જેવી સંસ્થાઓએ આ આદર્શને સદ્કાર આપ્યો છે. એ જ બનાવી આપે છે કે આ આદર્શ દેશે અપનાવી લીધો છે.

— : હાસ્યરસનાં જાણીતા લેખક : —

શ્રી. ધનમુખલાલ કૃ. મહેતા રચિત.

હાસ્યરસિક ચોવીસ વાર્તાઓ

આકર્ષક ચિત્રો સાથે—મુદ્ર ૩૫૦ ગાં

સાસુજી

નિર્દોષ આનંદ આપતું લેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ : ચોસ્ટેજ : ૦-૩-૩

(રજિસ્ટ્રેશન-વી. પી. ખર્ચ જુદું : ૦-૩-૦)

“ ધનમુખલાલની મર્મણી કથન-ગુજરાતને જાણીતી છે. કેટલીક નાની વાર્તાઓમાં ખરે તેમ જ કેટલાંક વિનોદાત્મક શબ્દચિત્રો લેખાધ શકાય, એવાં ચોવીસ હજારનાં પુલ જેવાં અને હુકાં લખાણોનો આ સંગ્રહ એમની લેખિનીમાં રહેલી મર્મપદ્ધતિ દીપાવે છે.”

— “જનમલ્લમિ”

મળવાનાં દેકાણાં } “ગુણસુદરી કાર્યાલય” ૧૧૪, ગીરગામ મુંબાઈ, ૪

અને જાણીતા શુકસંદર્શ પાસેથી

વ....ર્ત....મા....ન....સા....ર

સાહિત્ય સંસદ

સંસદના સભ્યોને શ્રી. મુનશીજી ડી. મહુરિયાનું જોડપટ તા. ૧૯મી જુલાઈને રોજ જોવાનો સાત આપવામાં આવ્યો હતો. તા. ૨૬ માં ને રોજ જૈન મહાવીર વિદ્યાલયના સભાગૃહમાં સંસદ તરફથી તા. ૧૫, સર્ગીન, મરખા, વ્યાપાર વગેરેનો કાર્યક્રમ સભ્યોને માટે રાખવામાં આવ્યો હતો.

સેંટ જ્યેવિયર કૉલેજ ગુજરાતી ઇન્સ્ટિટ્યુટ

આ સંસ્થાનો ઉદ્ઘાટનવિધિ તા. ૧૭મી જુલાઈને રોજ શ્રી. જુલામાઈ દેસાઈને દ્વારા થયો હતો.

શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા

(૧) સભા તરફથી પ્રધિનચર્ચક વ્યાખ્યાનભાષણની તહેદર સભા તા. ૨૮-૬-૩૧ ને રોજ થઈ હતી તેમાં ડૉ. કલ્પતરાલ પડ્યાએ આપ્યો ખેરાક' એ વિષય ઉપર દિ. બ. કૃષ્ણલાલ કોરેનીને પ્રમુખપદે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

(૨) તા. ૨૭-૭-૩૧ ને રોજ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાસે લખાવવા ફરિફાળના નિબંધોમાંથી શ્રી. સુદાસ કૃતશક્તિજિત 'સહશિક્ષણ'ના નિબંધનું તહેદર વાચન તથા સ્વ. ડૉ. મનમોહન સર્ગીની વિવેચન થયું હતું.

અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો

આ વિષય ઉપર તા. ૨૯મી જુનથી તા. ૩૭ જુલાઈ સુધી પાંચ વ્યાખ્યાનો મુખ્ય યુનિવર્સિટી તરફથી ડૉ. વમનજી માધવજી વ્યાખ્યાનભાષણને અંગે શ્રી. રામનાથજી પાઠકે આપ્યાં હતાં.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફની મંથાવલોકનપંથનિ

આ સંબંધે શ્રી. જીવનલાલ મહેતાએ એક પ્રકારક તરીકે વિવેચકોને પુસ્તકો પ્રકારે મોકલવા સંબંધી કટલીક અર્થો ઉપજાવી છે.

હિન્દી પોસ્ટલ ખાતાની પ્રગતિ

હિન્દી દેશનકલોની જાનીવામાં કાર્ડ કાર્ડ પોસ્ટલના જતાં વ્યવસ્થાપ છે ને મોકલનાર તરફ ખર્ચ મોકલવા છે.

ફરિફાળ સંભાગ

અગત્યનોદાય ફરિફાળ આપવાનો જાનવરુરમાં રાખવાની આ સંસ્થાએ પ્રયત્ન આદર્યો છે.

૪૪૧ .... ગુજરાત : જુલાઈ : ૧૯૩૫

યુવાનોની શારીરિક તાલીમ

આ વિષય ઉપર તા. ૨૭-૭-૩૬ને રોજ ધી બોરા યુથ લીગની ડિમેટિંગ સોસાયટીની સભામાં શ્રી. ઇન્દુલાલ યાગિકે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

આચાર્ય આનંદશંકરનું વ્યાખ્યાન: સાહિત્યચર્ચા

તા. ૨૮-૬-૩૬ને રોજ વિદેપાર્થ સાહિત્ય સભાને આચર્યે ઉપરનું વ્યાખ્યાન થયું હતું.

ખાંસાહેબ નશીરુદ્દીનખાં

ઇન્દોરના આ સુપ્રસિદ્ધ ગાયકનું, તા. ૧૨-૬-૩૬ને રોજ અવસાન થયું છે.

દેશસેવક કુમારિકાઓ માટે

યુનામાં 'કેલોશિપ ઓફ સર્વિસ' નામની એક સંસ્થા સ્થપાઈ છે તેમાં દેશની સેવામાં જીવન અર્પણ કરે એવી કુમારિકાઓ લાખો થઈ શકશે.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં લશ્કરી તાલીમ

આ યુનિવર્સિટીની સેનેટ અભ્યાસક્રમમાં લશ્કરી તાલીમનો સમાવેશ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

પ્રથમ ગુજરાત યુવકપરિષદ

ગઈ તા. ૪-૭-૩૬ને રોજ અમદાવાદમાં શ્રી. અચ્યુત પટ્ટવર્ધનના પ્રમુખપદે મળી હતી.

મહમદ પયગંબર સાહેબની જન્મતિથિ

તા. ૩-૬-૩૬ને રોજ હિન્દમાં દેર દેર જાજવાઈ હતી.

અમદાવાદમાં એન્જિનીયરિંગ કોલેજ

શ્રી. કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ શેઠે રૂ. ૧૫ લાખની ગોઠવણ કરી ઉક્ત કોલેજ સ્થાપવાની ગોઠવણ કરવા માંડી છે.

પ્રાચીન વસ્તુઓનું ખેદકામ

મદુરાન્ટકમ ખાતેના શ્રી કાયદરામસ્વામીના પુરાણા મંદિરના બોયરનું ખોદકામ કરતાં એક પ્રાચીન મંડપ અને શ્રી. કૃષ્ણની ત્રાંગાની મૂર્તિ તથા બીજી વસ્તુઓ મળી આવી હતી.

જીસાન માસિક પુસ્તકો (હિંદી, ગુજરાતી અને મરાઠી)

પ્રજાવાણી અને જાગૃતિ

આર. સેવકજી ૨૦૮ ૧૦ પ્રજાવાણી મેન રોડ, મુંબઈ ૪

અનુભવ

હુનીયાકાદાઓનો અનુભવ
એ જ સૂચવે છે કે જીવનકાળનો
ધનસંચય એ વૃદ્ધાવસ્થાની
માચી સહાય છે.

હૈયાતીના વીમાદ્વારા કરેલ
અચૂત ઘડપણમાં મુખ પ્રાપ્તિનું
સાધન બને છે.

હૈયાતીનો વીમા એ —
“હિંદુસ્થાન”ની એક વિ
શિષ્ટતા જ છે.

વિશિષ્ટ

ખોનસ

હૈયાતીના વીમા ઉપર
દર હમરે દર વરસે રૂ. ૨૩

હિંદુસ્થાન

કો-ઓપરેટીવ

ઈન્શુરન્સ સોસાઈટી લીં

હોર્નબી રોડ, — મુંબઈ.

હિંદુસ્થાનની અપ્રમદ્ય ઇન્સીની વિમાસંરક્ષા.

- પ્રકાશ : તમે ઝાળખો છો આવનારને !
- સૌરભ : હું તો આખી દુનીયાને ઝાળખતી હોઈશ પણ તેથી શું ?
- પ્રકાશ : પણ આમને તો ખાસ !
- સૌરભ : એટલે ?
- પ્રકાશ : તમારાં નહકનાં જ સગાં ! તમારી ને મારી અદેખાઈ કરી રહ્યાં છે તે.
- સૌરભ : આપણી અદેખાઈ ? તેમાંય મારી ? મેં ક્યાં દોષતું બગાડ્યું છે કે....., અને તમે તો મરતાને મરે ન કહો એવા છો પછી !
- પ્રકાશ : બહુ બધાં છો.
- સૌરભ : તેમાં જ તમને આમ તલસવવાં ફાવે છે ને !
- પ્રકાશ : તમારાથી તો તોખા ! જરા મમકે ન થાય ! છંદગીમાં આટલી શબ્દોતી મમકે નહિ રહે ત્યારે તો હું મૃત્યુ પસંદ કરીશ !
- સૌરભ : બહુ સારું ! બોલાય છે એટલું રહેતું નથી મૃત્યુ ! મૃત્યુ ! મૃત્યુ ! કરી રહ્યા છો તે. બોલો, બોલો ! બોલી નાંખોને બાઈ ? મારે તો હજી અડધું બાકી છે. ને એમને આવવાનો વખતે થઈ ગયો છે, પગલાં વાગતાં હશે.
- પ્રકાશ : [હંકારી] તમારાં ભગિની.
- સૌરભ : કાણ દામિની ? અરે કાંઈ બનાવવી ધારી છે મને ? કહી નાંખોને બાઈ ! શાક તો બળી હુંડ્યું !
- પ્રકાશ : ના માનવું હોય તો ના ઈલાજ ! બાકી મારે વિશ્વાસ આવ્યો છે જ ક્યારે તમને કાંઈ દિવસ ! તમારાં બેનને જ પુછજોને !
- સૌરભ : [રસોડામાં જઈ શાક ઉતારી, કુપ સગડી પર સુકી] અરે પણ... !
- પ્રકાશ : અરે પણ શું ! તમે ગાંધીઆમાં ત્રણત્રણ વાર આવો ને એ જીવનભરમાં એક દિવસે ન આવે ? જાણે સ્વાર્થ !
- સૌરભ : આવે ! હું ક્યાં ના કહું છું ! પણ માન્યામાં નથી આવતું. તમે તો.....
- પ્રકાશ : હા...! આમે તો વહેંચી લીધું હતું. અને તેમાં જ એ આવ્યાં હતાં.
- સૌરભ : કાંક લેવાતું બાકી રહી ગયું હશે !
- પ્રકાશ : લેવાતું ને આવવાતું બન્ને !
- સૌરભ : એટલે ? તમે આમ ગોળ ગોળ ન બોલો બાઈસા'બ ! હું કાંઈ દામિની નેટલું બણી નથી. મગનું નામ મરી નહિ પાડે ત્યાં સુધી આપણને સમજ પડતી નથી.
- પ્રકાશ : તમારાં દામિનીએન આવ્યાં હતાં.
- સૌરભ : તે તો કહ્યું તમે !
- પ્રકાશ : પૂરું સાંભળશોય ખરાં કે એમને એમ...! તમે ન માનો તેની વાત કરવા.
- સૌરભ : તમને મનાવવા ?
- પ્રકાશ : એથીય વધુ !
- સૌરભ : ઘેર-તેડી જવા ? આવેસ્તો ! બીચારી ! તમે ફેટલા દિવસથી એ ધર ત્યજ્યું

શ્રીમતી બહેનો,

આપની રંગબેરંગી સારીઓ સાથે સુમેળ સંધતા સોનાના મુંદર મીનાકારી
દાગીના મેળવવાનું એક જ માનીતું મથક:-

નાગરદાસ વીરચંદ એન્ડ સન્સ, ધવેરીઓ.

૩૨, સ્વદેશી માર્કેટ, મુંબઈ, ૨.

લેટેસ્ટ ટ્રીક્ષાખિના મીનાના, સાચાં મોતી ખાંધેલાં ઝુમખા.

પિં. ૨૧. ૧૦ અને વક્ર.

સૌરભ : ત્યાં સુધી ? અને એક નાદાન છોકરી એવું બોલી ગઈ. તમારે ત્યાં આવી તેમાં તમે મદાન વિચારસાગરમાં ફળવા મંડ્યા ? ફીક બાઈ, નાટક તો મળતું !

પ્રકાશ : પૂરું સાંભળ્યુંય છે કે હાંકમે જ ગ્રખતું છે ! આ તો નાટકની પ્રસ્તાવના થઈ.

સૌરભ : હજુ પ્રસ્તાવના જ થઈ ? ત્યારે નાટક તો બારે હથે ?

પ્રકાશ : એમને તો તમારું સ્વયંકથિત જ્ઞાનના પદ લઈ લેવું હતું. એમને તો તમારી માફક માફ જેવા ગભર યુવાનને પરણવું હતું. જેના વાળ એ બોલે.....

સૌરભ : [વચમાં જ] તમારા જેવો ! તમે તો નહિ જ ને ?

પ્રકાશ : કદાચ હું જ.

સૌરભ : અરે !

પ્રકાશ : કહું છું ને સામાનું હૃદય જોળખ્યા વગર તમે બડગાટ કરવા મંડી નહો છો. હજુ દુનીયા જોળખતાં નથી.

સૌરભ : એટલે જ સુખી છું. પણ તમે ક્યો ભાગ ભજવ્યો ?

પ્રકાશ : લગભગ નાટકના મિત્ર જેવો.

સૌરભ : ફરી પાછી ફટબાણ શરૂ થઈ. સારું દીવા જેવું બોલોને બાઈ !

પ્રકાશ : દુનીયામાં નથી જાનતું તે નાટકમાં બને છે. અને દુનીયામાં બને છે તેના તરફ નાટકકાર નાકતું ટેરવું ચલાવે છે અને પ્રેક્ષકો—પીટ કન્નાસ સીવાયના—પહેલા જ દૃષ્ટે ખુરશીઓ ખાલી કરી ઉઠી જાય છે.

સૌરભ : આવું બધું કહો તે મને કેમ સમજાય ?

પ્રકાશ : જરા તો ધીરજ ગ્રખનાં શંખો ? બીચારા વિમુખને બહુ પગલતાં હશે ! સાંભળો ! દુનીયામાં મિત્રની વફાદારી જનસે જ સાંપડે છે. નાટકમાં એવકા મિત્ર કદપાય જ નહિ.

સૌરભ : અને કદખીએ તો ?

પ્રકાશ : નાટકના માલીકની ખીચડી મોંઘી થઈ જાય !

સૌરભ : એટલે તમે સોહનલાલને વફાદાર રહ્યા એમ જ ના ? હં...હવે સમજાયું.

પ્રકાશ : જેમ વિક્રમ ભર્તૃહરિને રહ્યો હતો તેમ. એમની કૃતજ્ઞતા કદખી લઈને.

સૌરભ : ના હોં ! સોહનલાલ તો આમ બહુ સમજતો છે. એ તો જરૂર તમારી પીઠ થાપડશે જાણશે તો.

પ્રકાશ : તમારા તો બનેલી ખરા ને ! મામાનું ઘર ક્યાં દૂર છે ?

[રસોડામાંથી કાંઈક ઉભરાઈ જતું હોય તેવો અવાજ અને સાથે દુધ બળતું હોય તેવી વાસ આવી છે.]

સૌરભ : હાથ ! હાથ ! વાતોમાં ને વાતોમાં મારું તો દુધ ઉભરાઈ ગયું. [તે રસોડામાં દોડે છે. બારણું ખૂંખડે છે. વિમુખ દાખલ થાય છે.]

વિમુખ : [પ્રકાશ તરફ બેઈ હસતે મુખે] Follow તું આવી ય ગયો છું ? અને સુરભિ ક્યાં ગઈ ?

સોદરનો સહાયક
યામત્રીનો સુરક્ષક

લીન્ડા

હાવાનો સાબુ

બનાવનાર:
લોન્ડોન રોયલ વર્કસ
કલોકટ, મુંબઈ
મદ્રાસ

વધારે કેગલો મળે છે

બાપણાય કરે છે ! અને ખોટું થયું તો કે તારી બેન ! શું ફનીયા છે !

વિમુખ : પણ તું તો પરાક્રમની વાત કરે છે, ક્યાં ખોટું થયાની વાત : કરે છે ?
કે એના પરાક્રમોની અદેખાઈ આવી ? સાચું કહું છું, એના અંદરના ઉત્સાહ અને તનમનાઈમાંનું તારામાં કશુંય નથી. ત્યાં જાય ત્યાં તેજતેજનાં પાથરણાં, આનંદની રસસરિતા, સ્મિતડાંની ફનીયા !

સૌરભ : [ખીન્નઈ] જરા ધીરજ રાખી હોત તો એને પરણત !

વિમુખ : એ જ કહેવડાવવું તું મારે ! જરા ગમ્મતે ન થાય તારાં આ સ્વભાવ પર તો ! [વધુ ચીડવતો] અને તેય હવે તો એ પરણી ગઈ બાકી એમ કરત ! તમે બન્ને સંખીને રહેત કે કેમ એ જ શંકા હતી.

સૌરભ : હં....., તો હવે ય ક્યાં વડી ગયું છે ? તમારા પ્રકાશબાઈને અદ્યે તમે જ !

વિમુખ : કેમ divorce લેવાની છે સોહનનાથથી ? ઉઘડી ગયાં ત્યારે તો સોહન-લાલનાં ! અને આ પ્રોફેસર સાહેબ સાથે એવણુ અદ્યવાનાં છે ?

સૌરભ : પૂરું સાંભળવું ય છે કે એમને એમ....! એને તો આ તમારા પ્રકાશબાઈ જેવો ગમતુ સુવાન જોઈતો હતો.....

વિમુખ : જોઈતો હતો કે જોઈએ છે ?

સૌરભ : બન્ને ! 'હતો અને 'છે !

વિમુખ : જોઈતો હતો એ તો તદ્દન ખોટું બાકી જોઈએ છે એ કદાચ માની શકાય. મેં તો તે વખતે જ ક્યાં નહોતું કહ્યું કે આ છોકરીથી ધર મંડાવાનું નથી !

સૌરભ : કહ્યું તેમાં શું વળ્યું ! કાંઈ ક્યું હોત ને કહેતા હોત તો દીક છે, બાકી...

વિમુખ : [વચમાં જ] પણ તારી બેનને ધીરજ જ ક્યાં હતી ? એને તો પરણુ ઉઘ્યું હતું ! ધડીયાં લખ કરવાં હતાં અને રાજ પ્રુશીથી. સોહનનાથ જોડે પરણી છે. એ તો સ્નેહલગ્નની ખાંડ ખાતાં ઉંચીય નહોતી આવતી-નથી આવતી, પછી હું કે કોઈ શું કરે ! અને હવે અસતોય જન્મ્યો હોય ને પ્રકાશ જેવા સુવાનની જંખના જાગી હોય તો ના પણ કેમ કહેવાય ? પ્રકાશ પરણી બને !

પ્રકાશ : કોને ?

વિમુખ : તારી પાછળ ઘેડું બન્યું હોય તેને સ્ત્રો !

પ્રકાશ : પ્રકાશ કરનાં પતંગીયાં વધારે છે તેનું શું ?

સૌરભ : ખાંડ ખાઓ. ખાંડ થોડી ! શી પુરય બત છે ? એક મારી દામિની જેવી બોળી, બીચારી, બરમાઈ ગઈ તેમાં કો.....

પ્રકાશ : [હળવો બની] તો તેય મેં થોડાં જ તંમારાં દામિનીબેનને બરમાયાં છે ? એ આવે છે ત્યારે હું દિશા બદલું છું, તોય.....

સૌરભ : [તેડસી જ મનાઈથી] તેમાં જ કહું છું કે તમે છોકરી જેવા છો !

[બારણું ખખડે છે. સૌરભ બેઠકની બંધ થઈ બેસે છે. સૌ.

રિમત વેરતી પ્રવેશો છે. એનાં પોપચાં દબેલાં છે. દેહમાં ચામિનીનું ઓળખ છે. બાંધ વગરનું જગત અને હૃદયીય તેની ક્ષત્યાગતાને જાણભરી બતાવી મૂકે છે. મોહિનીના અવતારમગી એ કૌવના તેના વર્ણબેશ્વરી વધુ મોહક બને છે.]

સૌદામિની: [સચિવેક] વિમુખશય, આતુ કે ?

વિમુખ : [દંડકથી] આપ્યા પડી પૂછતુ દરો ?

સૌદામિની: [કરગાથી] અમે તો નાક વગરનાં ને એટલે વગર મોઝાળ્યે ય આપીએ, કેમ પ્રકાશ ?

[પ્રકાશ મૌન ધારણ કરે છે.] પાવ તમારું ઘર પૂરતી સાસ સાસ માણમે આવે એટલે અમે મોઝાળીએ તો ય તમે તો ન આવો. બાહ્ય મોઝા માલુસ કહેવાએ તમે તો !

વિમુખ : [કરગાથી] થોડું ખરું એવું.

સૌદામિની: થોડુંક ખરું કેમ ? તો કાંઈ જગ્યામાં ય નથી પગાં અમે ! [સૌં કુખ બારે કરી પાઠ પગમાં આડે છે.]

સૌદામિની : અરે દામિની ! સદા ! એમના કહેવાતુ તે થોડું લગાડતુ દરો ! [વિમુખ તરફ દ્રી] અને શું તમે ય તે ! એ બીચારી વિમુખશય, વિમુખશય, કરી મોં સુકરે ને તમારે કીઆમે નથી એનો ! [દામિની તરફ] એ આગરામ દામિની જાણ તેને..... [દામિની તો ય નથી લંબી રહેતી] એ કુ' મરું દામિની જાણ તો ! [પ્રકાશને] તમે કહેને જગા ! માલુ શુ આમ... એ ય વિચિત્ર છે.

પ્રકાશ : અરે સૌદામિની મેન !..... એમ તે કાંઈ.....અરે એમ તે કાંઈ જગ્યા ! તમારી વાટ જોઈને તો અમે મેઝા રવાં છીએ ક્યારનાં ! માલુ સમ ! માલો ! માલો ! અરે એન તે કાવ ! તમે બ્રોડ અને પીરામ કાટોને સૌદામિની ! [સૌદામિનીનું હુમકુ સંભળાય છે] અરે, અરે દામિનીમેના... કાંઈ માણાં થયાં ?

[દામિની ઉઠી પ્રકાશ સૌદામિનીની તરફીક જાય છે.]

શ્રીમતી સૌદામિની નાયકુ શું કહે છે :-

“ મહાભારતના અપવાદ વખતે વાપરવામાં આવેલ ‘આસર’ યુ-ડી ટેલિનની બનાવટ પ્રકાશની છે તેમજ તેની સુચારુ સુમધુર અને તાજગી આપનારી છે.

પી આસર કેમીકલ વર્કસ, મુંબઈ ૬.

પર્ણકાંઠિ, પુના, તા. ૨૨ જુન ૧૯૭૭

આજના સાદેમ, મહાભારતના અપવાદ કારણના મોહકવામાં આવેલી આપની માયાળુ અને આવકારદાયક બેરોની પેઢીનું બેરોની ન એકી સારા બંધ દીકરીર છું આજેક શીશામાં બરેલા ‘યુ-ડી ટેલિન’ (ટેલિન સૌદામિની) બનાવટ અને પ્રકાશની માલિક પડી છે અને આવા મધુર તાજગીભર્યાં અને સુવાસિત દોહધેલ સૌદામિની બનાવટ માટે મારાં અભિનંદન પાઠવું છું. આજના સાદેમને સંપૂર્ણ સફળતા મળે !

આપની વિનયલુ, સૌદામિની નાયકુ

સૌદામિની : [રમસ અવાજે] મોઢ તમારી દામિનીબેન. બાળુ તમારું કેરમ !
[વિમુખ અને સૌરભ પણ તેને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. બધાં એકબીજા વચ્ચેથી બોલેલી શરે બાળુ બેસી જાય છે.]

વિમુખ : [પીસીસ ગોદવતાં] કોણ કોણ Partner થાય છે ? અમે બે અને તમે બે બેનો !

સૌરભ : નથી રમવું !

વિમુખ : આજ રમણીનો જ દિવસ લાગે છે.

સૌરભ : ત્યારે વળી ! તમે બે ચ Champions અને અમે.....

વિમુખ : શું અમે.....! સૌદામિની તો અમને બન્નેને શરમાવે એવું રમે છે. અને એમ નહિ બેસો તો પછી કેમ બેસશો ? મારી તો એ બેઠું થશે નહિ. [સૌદામિનીના મુખ સાથે ત્રાંસી આંખે જુએ છે.] બાકી રહ્યો પ્રકાશ. કેમ પ્રકાશ ?

પ્રકાશ : આપણે તો બધું જ સરખું છે.

સૌરભ : [વિમુખને] આપણે બે અને એ બે. કેમ સુદ ? પ્રકાશ સાથે રમશો ? [સૌં દેખતાં પોપચાંમાંથી ત્રાંસી આંખે પ્રકાશ તરફ મટકું મારી લે છે.]

વિમુખ : Silence is half consent. આજે ત્યારે બેસી રહો જેમ છે તેમ જ. કોણ Open કરે છે ?

[પ્રકાશ ચાર કરે છે. કાટખણે બે સંદેહ પાસે પાસેના ખાનામાં જાય છે. ત્રીજી બહાર આવે છે તેમજે એ લાઈ લે છે.]

સૌરભ : કેમ એક વાગમાં જ ખસાસ કરવું છે ? તમે તો જમરા બાઈ !

[બધા તાકીને જોઈ રહે છે. ફરી દાવ લેનાં પ્રકાશ એક કાળી પોકેટમાં લે છે.]

સૌદામિની : Doesn't matter partner !

[સૌદામિની વારો આવે છે. કાળીને બદલે સંદેહ રમે છે. એક સંદેહ ખાનામાં જાય છે.]

સૌરભ : આવજુ તો ખરું !

[વિમુખ :] ખસખસ હસી] Marvellous! Three Cheers for my partner, Prakash !

[સૌરભ આનંદમાં આવે છે.]

અરે તું હસે છે શું ? આપણી કાળી છે ને તું સંદેહ રમે છે ! હાલુય રસોડામાં ચિત્ત હશે ! હું બાળુ ને !

સૌરભ : સાચું હવે ! નવેનવું તો એમ જોઈય ના ! આવું પાંચ, સાત વાર રમી છું...

[બાદણું ખખડે છે અને સૌં નો નોકર બાળુ પ્રવેશે છે. ચારેક વર્ગનો એ અણધાર છતાં ચાત્રક છોકરો મુખપરથી અસીત લાગે છે. કાટકું ટેનીસ અને ખાખી ચદી એટલું એણે પહેર્યું છે.]

બાળુ : [થોડીવાર ઉભો રહી] બેન !

સૌદામિની: [બોડ તરફ જ નજર રાખી] મરી ગઇ તારી બેન! જીવ જ લેવા બેઠ
છે. હજુ માંડ પાંચ મિનિટ નથી થઈ ત્યાં નો 'બેન'! તેડું પાંચળ નો
પાછળ જ રોય! બેન મરી જશે જડી બધાં શુ કરશે!

બાકુ : સાહેબ બોલાવે છે.

સૌદામિની: કડે કે કેરમ રમે છે. હજુ એક બોડ યુરૂં નથી થયું.

બાકુ : પણ ..... બેબી મો છે.

સૌદામિની: [તેડું વચ્ચે ઉઠ્યે જમન ચાલે છે] બાકુ! તું એમ કરને બાબ, કામ
ચોલા દે, જડી કરને. બેબીને રમાડને જરા. હુ આ ચાલી! નાદિ નો
એમ કરને, ..., ચાલી વા! આવને બાકુ! જા નો!

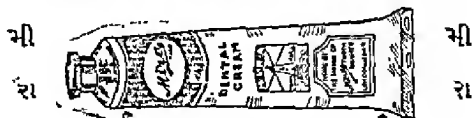
(બાકુ જાય છે)

[કેમ રાત ચાલે છે પાંચેક મિનિટમાં બાકુ ખપાઈ છે તે મોહનવાચન
મિતવાયું છતાં ઉચ્ચાલિત મુખ દેખાય છે. ચાલીબચેક પાંચાં કાગળાં એ
શ્વસ્થતા મુખપર મગજાવણવાળી ચાને ચાન્ડેવ જમન કરે એવી જાણના-
સાહબી રંગાઓ છે અને છેડે પટેલુ પાંચીયુ અને મેકગ્રાફીયર કાપલુ
ખાલીરા એમનું મરીચુરન માનમ કદક અમે પ્રતિગિમે છે.]

સર્વોત્તમ મી-૧ નોવા દૂધ બ્રશ

હાંતને દરેક ખુણામાંથી માફ કરે છે. એના વાળ ઉત્તમ જાતના હોવાથી મજબુત
અને સફાઈગંથ રહે છે. આપનું બ્રશ 'મી-૧' જ હોયું બેઠકે.

મીરાં ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા અમૂલ્ય હાંતના રક્ષણ માટે વાપરો.
સંપૂર્ણ ડેન્ટલ મેકે છે. આજે જ ખરીદો.

હીલ ઇલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

રોનક હાઉસ, સેફ્ટામ રોડ, સુપ્રહ.

સોહનલાલ: ઓહો હો ને કાંઈ ધમાક ચાલી રહી છે ને અહીં તો !

[જ્યાંનું મુખ તેમના તરફ ફરે છે સીવાય કે વિમુખનું]

સૌરભ : સાચીની ખબર મેં આપ્યા હશે. તમે તો બાઈ મોટા માણસ કહેવાઓ. અમારી જુવંદીમાં શાના આવો ! રખેને ધુળ ચોંટે. એ ! બે ! કપડાં ન બગડે.

સોહનલાલ: વાહરે ! તું ક્યારની બોલતાં ચીખી ?

સૌરભ : કેમ બહુ નવાઈ જેવું લાગે છે ?

સોહનલાલ: લાગે જ ને ! તું નાને મોંએ મોટી વાતો કરતા મારે ત્યારે !

સૌરભ : નાનપણનો ય સમય હતો ! કંઈ આખો જન્મારો તો નાના નથી જ રહેવાનાં !

સોહનલાલ: તારી બેન જેવી પત્નીનો પતિ સદા ય મુવાન રહી શકે એમ હું તો માનું છું.

[સોહનલાલની કૃત્રિમ રિમન પ્રકટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.]

સૌરભ : અને સાથે સાથે એ ય કહી જ દોને કે તમને પાંચદા ય એ જ કરે ! બાપી મારી મોટી બીચા.....

સોહનલાલ: .....બહુ દુઃખી થઈ મરી ગઈ. એમ જ ના !...

સૌરભ : હૈયે હોય તે ઓઠે આવે. બાપી હું એવું કશું બોલી નથી.

વિમુખ : હવે પડતી ચેલશે એ વાત ! નાહક મે જ્યાં લડી પડશે,

સોહનલાલ: અરે કાંઈ ઘેસા થયા ! આ તો એ ધડી ગમ્મત ! એ ત્રિદિ બોલે ત્યારે બોલશે કાણ ! બેખાને આપે નહિ તો સાચો કાણ કહેશે ? રંગો, રંગો ને તમે તમારે !

[વાતાવરણ હળવું બને છે. સોહનલાલ હાથકે બેસે છે. સૌ. નો વારો આવે છે. તે પ્રકાશના મુખ સાથું જુએ છે. ગાંડી આંખે પળવાર તેમનાં ચક્ષુ તાદ્ભિન્નક રહે છે. પ્રકાશ જેમ તેમ માનસિક સમતોલપણું જળવે છે.]

ઐશ્વર્યિની : કપી રમું પ્રકાશ.....પ્રકાશબાઈ !

પ્રકાશ : બેસો Home Stroke લઈ લો.

સોહનલાલ: [વાતાવરણ સમજતો પ્રવેશ કરતા] તમે કાક સુદની મોખીમાં ધડેલી છે બધી પ્રકાશ !

પ્રકાશ : એ બધા એમના Home Strokes છે ને !

સોહનલાલ: A bit more gallantry ! Mr. Prakash ! એટલે એને Home Strokes વગર બીજા Strokes જ નથી ફાવતા એમ જ ને !

સૌરભ : [બધાં ગદગદી] એવા છે !.....પ્રકાશના બીચારા સીધું કહે છે ત્યારે gallantry ના પાઠ પઢાવવા મારે છે. અમરુ કશું છે કે વ્યમાચો પુરતિક્રમ : ?

સોહનલાલ: તેં વડીલાન ક્યારની ચઠ કરી ? અને પ્રકાશ કાંઈ હેમરી નથી કે બોલનાં શરમાય ! અને પાછાં સંસ્કૃતમાં !

સૌરભ : તમે કનિસે રાખ્યો હશે સમૂહ બોલાવો ! તમારા મેડું ક્યાંથી આવે
અમને ?

સૌદામિની : પ્રકાશ જેવા વગર પેમે શીખવનાર છે ને ?

સૌરભ : અદેખાણ આવતી હશે !

સોહનસાલ : એને શુ કરવા અદેખાણ આવે !

વિમુખ : ડાહી સાસરે ન જાય ને.....હા...હા...હા...હા ! સોહનસાલ !

સોહનસાલ : શું છે આટલું બધું ?

સૌરભ : હાનિનીની વજીરગ કરી એ છે !

સોહનસાલ : [અસહ સ્વરૂપ પર આવે છે.] અ.....હં.....! શુ નહિ કૃત્યારે તોલ્ય
કરશે ?

સૌરભ : એ જ ખાટી રજુ છે.

સોહનસાલ : [ખાં ખાતા] દાણ તો બધું ધણ ખાટી છે.

વિમુખ : [કાંઈ] અ..... હં . . .

સૌદામિની : [ખીવાતી] દાણ તો મને કોલેજમા મોકલવાના છે.

[તીવ્ર નાજ સોહનસાલ તરફ ફેરે, પાટી ખેંચી લઈ પ્રકાશ તરફ
સ્થિત રહે છે. વિમુખ, રીઝમ, પ્રકાશ જલ્દીનાં મુખ પર આણું ન
સમજાવ તેડુ સ્થિત ફરકે છે. સૌદામિનીના મુખ પર અમચીનીની ળાસ
પથગણ છે. સોહનસાલને કંઈ સમજતુ ન હોય તેમ એમનાં શૂન્ય મહુ
મૂચવે છે.]

સૌરભ : પ્રકાશખાઈ પામે સમૂહ શીખવા ?

સોહનસાલ : કોઈ મહત્ત શીખે તો કોઈ પૈસા ખરચીને !

સૌરભ : જખરા અદેખા !

સૌદામિની : દોષ જ ને ! વિમુખરાવ એકમા સાગ.

સૌરભ : દાણ એરી ને એરી જ રવી.

સૌદામિની : બમે રવા તેમાં તારે શુ ?

સોહનસાલ : [ક્રમકે આવતાં] ક્યાં ફેરવે વેડી પર છે !

જયોતિ રેખા

શ્રી. મુન્દરજી શ્રી. બેદાઈનાં ખગ્ગાઓનો સમહ

શ્રી. નરસિંહરાવ લોખાનાયના વિરતુત વિવેચનામુદ્રા પરિષદ તથા શ્રી. મુન્દરજી
અને શ્રી. રવિ દત્તાના ભાવપૂર્ણ ચિત્રો સહિત કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

તથા—ગુણમુન્દરી કાર્યાલય ૮૨, અમરોતી હાઉસ, ગીરગામ બેઝ રોડ,

અરં અણીતા જુલેસેરો વેચે છે.

મુખ્યાર્થ-૪.

ચિમુખ : ખજર પડશે એ તો હવે ! તેનું આત્મારથી શું !

સોદામિની : શી ખજર પડવાની હતી ?

ચિમુખ : [તેટલી જ દંડકથી] હું તારી સાથે વાત નથી કરતો. હું સોદનલાલને કહું છું : તને તો ખજર પડવામાં શું બાધી રહ્યું છે હવે ? હું તો સોદનલાલની વાત કરું છું.

સોદનલાલ : તેમાં તમારે શું ?

ચિમુખ : શરમાવાનું ! આત્માર મુશી હતું, હવે નહિ લેવા કે દેવા ! અમારે શું ? હા...હા...હા...હા...! કેમ સારખ આપણે શું ? [સારખ તરફ જોઈ] તારી તો બેન થાય ને ?

સોદન : બેન માનીએ તો બેન, બાધી અદેખાઈ કરતી હોય તો તે ય ક્યાં નથી ચતી ?

સોદા નર્મ : છો રહ્યાં અમે અદેખાં !

સોદન : હું તારી વાત નથી કરતી.

સોદનલાલ : ત્યારે કોની ?

ચિમુખ : A bird more familiar ! તમારા કરતાં સોદામિની વધુ ભણી છે અને હોંશીયારે બાધી નથી કે વારે વારે વકાલત કરતી પડે.

સોદા લાલ : વકાલત શાની એમાં ? ખરું કહેતાં ખાર શો ?

સોદન : અમે અમારે એ જેનો બોલીએ તેમાં તમારે શું કામ વચ્ચે માથું મારવું પડે ?

સોદનલાલ : તમારા બે કરતાં હું નાનો નથી ચિમુખ, તે ગમે તેમ ચડબડી શકે.

ચિમુખ : મોટા છો તો મોટાજ જાળવી રાખો અને સગવાતી ન હોય તો તીર્થંતરીમાં પૂરી રાખો કે નાસી ન જાય ! બાધી નહિ રાખો તો ય અમારે શું ?

સોદનલાલ : તમારે શું ? પોતાના ઘરમાં પારકાનું અપમાન કરવાનું ? જરા વિવેક શીખો ન આવડતો હોય તો. આમ ને આમ ઘર ગંધે ચડશે.

ચિમુખ : અપમાન કયું ? તમે તો કાંઈ બોલ્યા જ નથી ! સાંભળવાની શક્તિ ન હોય તો બોલીએ નહિ ! અને અપમાન કયું હોય એમ લાગવું હોય તો નોતર્યા-તા ય કોણે ? અમારે ઘર ગંધે ચડાવતાં પહેલાં આપનું સંભાળવું ને તો ય બસ ચક્રો !

મહારા : અરે ચિમુખ ! શું બકે છે જીમ હવે તેમ ! ગમે તેમ તો ય એ મોટા કહેવાય !

ચિમુખ : મોટા એમના ઘરના ! મોટાજ જાળવતાં આવડતી હોત તો.....
[સોદનલાલ શુસ્સામાં ને શુસ્સામાં ચાલ્યા જાય છે. પાછળ પગ પછાડતી બાળકની સોદામિની ય જાય છે. જોરથી વસાતા બાળકોનો અવાજ સંભળાય છે અને બધું સાંન બની જાય છે.]

સોદન : [શુસ્સો રામતાં] કેટલો મીઠાજ છે ?

ચિમુખ : એ ય અસાધર છે તો. એ નાદાન છે પણ ખેસા..... !

TEL. 41307

વેપારીશ્રાવ માટે લખો— હંસ દીવાન કું. મુંબઈ નં. ૮

પ્રકાશ : તારે લીધે તો હું એ લોકોને જાળખું. તારે લીધે તો એમના લગ્નમાં જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું અને તું નહોતો આવવાનો એટલે તો મેં ય માંડી વાળ્યું હતું. તેં કેટલો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તો હું ગયો હતો ને ઉપરથી.....આ તો એમ કે બને અગ્રેતાં છે. સૌદામિની ખીચારી બતી, બોળી અને સુશીલ છે. હજુ ક્યાં જીવન જોયું છે? અને સોદનદાલે ખીચારા.....મને તો હસવું આવે છે એમને યાદ કરું છું ત્યારે! બરાબર દામિનીનો contrast ન જોઈ લો. એ તો ખીજ વારનાં લગ્ન ન માણસને પરવશ અને વધુથેલો બનાવવા પૂરતાં છે.

વિગુખ : એ માનસશાસ્ત્રનાં થોડાં તું ઉપદ્રાવ્યા કર! વેદીયો ન રહેવાનો છે! પોતે બન્ને એટલે જગ આખું ય બચું. કોઈ બનાવી જશે ત્યારે સીધો યશે!

પ્રકાશ : પણ તું આજ મોડો કેમ આટલો બધો? હું ન હોઉં તો સૌરભજેન હીજરાઈ ન મરે ને તું ન આવે ત્યાં મુઠી!

વિગુખ : તેથી જ મોડો આવ્યો!

સૌરભ : નહિ, નહિ! કહોને! કેમ મોડા આવ્યા?

વિગુખ : આજ Charge સોંપવાનો હતો.

પ્રકાશ : કેમ છુટો થાય છે?

વિગુખ : લગ્નમ એવું જ!

સૌરભ : અરે કાંઈ થેલા થયા? બોલવું પડ્યું તું કોઈ સાથે?

વિગુખ : 'નોકરી નો અર્થ ન ' ના કરી'. પચાસ રૂપઈમાં તો વૈતરા જોડ્યું કામ કરો અને એટલું ય જોણું હોય તેમ એમનાં બોલ ક્રોધજો તે વધારામાં.

પ્રકાશ : પણ આજ જોયિતું શું થયું?

સૌરભ : વધારે બોલાબોલી થઈ Mr. Desai જોડે?

વિગુખ : બોલાબોલીનું તો કાંઈ નહિ! ચાર વરસ થયાં નોકરી કરે પણ એક આનો પગાર વધારવો પડે છે કે ચૂક આવે છે! તેમાં ય આ છેક્કા છ-આઈ માસથી તો હું એટલે હાથે બે માણસનું કામ બેચું છું. એક hand વિદાય કર્યો. મારો પગાર વધારવો નથી! અને બીજો hand લાવવો નથી! મેં કાંઈ કહ્યું નથી આમ કે હું છુટો થવાનો છું! સ્વતંત્ર થઈને મને પડી જાય એટલે નિવૃત્તિવાનજી!

પ્રકાશ : કાંઈ એટલું છે?

વિગુખ : ગોઠવવાનું શું હતું એમાં! મારી સાથે ચાર પાંચ જણા નીકળી જવાના છે! હેડ મીકેનીક, એના બે આસીસ્ટન્ટ, એક હેન્ડ વધુ અને કદાચ storekeeper પણ જોડાય!

સૌરભ : [સાશ્વત] પછી?

વિગુખ : પછી શું! સ્વતંત્ર થઈને! અમારા વગર એમના ધંધામાં ધમ મીકું ન વળવાનું છે! અને good will અને એટલું સંપાદન કર્યું છે કે ordersનો વાંધો આવવાનો નથી.

- પ્રકાશ : પેટ્રોલની એકમની લેવી છે !
- વિગુપ્ત : સન Sundry ! પેટ્રોલ, એમેસરીન, સ્પેર પાર્ટ્સ, Work shop બધુંય !
- પ્રકાશ : પછી ગેરેજ કાઢવું છે ?
- વિગુપ્ત : પછીની વાત પછી ! અત્યારે તો બે ચિન્નાઓને આમનત્વ આપ્યું છે !
- સૌરભ : મારી અને તમારી ?
- વિગુપ્ત : પૈઆની અને બધું નાની ધણ એટલે સામાન જેવા મુળાઈ જતું પાળે એટલે તારી પણ ખરી !
- સૌરભ : એમાં મારી શરૂ ચિન્ના ? અને પૈસા તો પ્રકાશબાબુએ ખુબ એકઠા કર્યા છે.
- વિગુપ્ત : એ તો જાણે સમજ્યા ! પણ હું મુળાઈ જાઉં પછી તારૂં શું ? તું રહે કોની સાથે એકની !
- સૌરભ : કોઈ ખાણ જરૂરી તમારી મુરબિને ?
- વિગુપ્ત : હું તો બહી છે ! એકપચાયુ છામે ને !
- સૌરભ : ને તારી તો ય એકલા જ છામે છીએ ને ! તમારું શું ફેકાર્યું હોય છે આવવાનું ? અને રાતના તો મારી ઘમિલી છે જ ! બે જમ્યા ફરમ રાત્રીયુ, ગાઈયુ હાથકે ભેરી એક બીજાને મને હાથ ફીટાગી અને કંઈ આવશે એટલે મૂકી રહીશું !
- વિગુપ્ત : હાથ એ ધર જુઝાવ નથી, બાકાબાકાનું થયું તો ય ? એમને ઘેર તો નથી જ જતું આપણે અને એ સહુને એકસઠવાય નથી.
- પ્રકાશ : તને વાપો ન હોય તો મારે ત્યાં જશે ! એમને લીધે બાને ય ગમશે ! હું તો કહું છું અઘવાડીયુ ત્યાં જ રહે તો શું ! ધરને તાણુ મગશે ! સૌરભએમને જોખને મળશે !
- સૌરભ : હા ! હા ! એ લીક છે ! કેમ ?
- વિગુપ્ત : સોનાથી વાળી પીણુ શું ? તને કાવનું હોય તો ? અને બાપ કહે, કહે, કહે છે કે મુરબિયુ તો મોલ જોયા નથી મળતું ! અઘવાડીઆ સુધી માધાગ્રીક કરતો એટલે ફરી સજાએ તારી !
- સૌરભ : માધાગ્રીક ? તે અમે કેસ હોઈયું ? અઘવાડીઆ બાથ કેમ ?
- વિગુપ્ત : તારી જોડે તો મુખને ન થાય !
- સૌરભ : કેમ ત્યારે જલારીત્તી કહેવા પૈસા જોઈએ ?
- વિગુપ્ત : ચારમો ચારમો ! હાનુ તો જાણના આવશે ને ! ફારીયુ તો પૈઆને પાર નહિ રહે ! એ તો આવે છે કે જાય છે એવું છે બાહ અઘવાડીઆ દાખખા તો ! સતજાય પડે ને અવજાય પડે !
- પ્રકાશ : બારે બારે બારે ? તો તને ક્યારનોય ક્યા કંઈ છું કે તું આ નોકરી મૂકી દે ! સવારના સવારથી તે સાંજના સાત..... !
- (પરદો પડે છે.)

[અનુસંધાન પૃ. ૪૨૩]

ધણા ગુજરાતીઓ જેવા કે લોહાણા, ભાટીઆ, ખત્રી, ઝોસવાળ એમનાં મૂળ સ્થાન પંજાબમાંથી નીકળે છે. તે અગાઉ કહેવાય ગયું છે. પરંતુ દેશપ્રાણ અને રીતભાતની ભિન્નતાથી પંજાબમાં ચાલુ રહેતી કેમો અને ગુજરાતમાં આવી વસેલી કેમો વચ્ચે રાત્રી અને બેટીવ્યવહાર નથી. પંજાબી ભાષા હિંદી ભાષાની દુહિતા છે. પરંતુ ઉચ્ચાર ભેદ છે. વ્યાકરણદૃષ્ટિએ વિભક્તિઓ અને પ્રત્યયોનો ચોટા ભેદ માત્ર છે. પુરુષવર્ગમાં તો પંજાબી અને ગુજરાતીઓ વ્યવહારમાં હિંદી જ વાપરે છે. કોઇ થોડાં જુનાં ગુજરાતી વસનારાં માત્ર પંજાબી બોલે છે. પંજાબી ભાષાની લિપિ ગુરમુખી છે. તે પણ સંસ્કૃત લિપિમાંથી આવિર્ભવ પામી છે. ગુજરાતીઓ ગુરમુખી લખતાં જાણતા દીકા નથી. કદાચ કોઇક અપવાદરૂપ હશે. ગુજરાતીઓ પોતાના હિસાબકિતાબ ગુજરાતી ભાષામાં રાખે છે; કાગળપત્રમાં ધણું કરી ગુજરાતી અને ચોટા ભાગ અંગ્રેજી અથવા હિંદીનો ઉપયોગ કરે છે. પંજાબમાં જીર્દુનો પ્રચાર ભારે પ્રમાણમાં છે. પ્રજામાં એકાવન ટકા મુસલમાન છે, ૩૬ ટકા હિંદુ અને ૧૪ ટકા શીખો છે.

પંજાબી હિન્દુઓમાં મુસમાન અને શીખોના પ્રમાણમાં મોળા ગણાય છે. ગુજરાતીઓ તો મારકાડ અને બાઈબાઈથી દૂર જ ભાગે છે. ચંદ ટકા શીખો વંશપરંપરાના લગ્નથી અને છાતી કાઢી સામા ઉભા રહેનારા છે. પંજાબમાં હમણાં ભારે જોશથી જાતીય ઝઘડા ચાલુ છે. તેમાં હિન્દુઓના દેખાવ વધારે નજા છે. માત્ર ગુજરાતના ધ્યાનક સરસ્વતીથી સ્થપાયેલ આર્યસમાજના સભ્યો ભય અને બીકણપણું બતાવતા નથી. રાત્રી-બેટીનો વ્યવહાર નહિ હોવાથી ગુજરાતી સંસ્કૃતિ અને પંજાબી સંસ્કૃતિ જુદી જ રહે છે. ગુજરાતી વેપારીઓ અને દુકાનવાળા મોટા પ્રમાણમાં છે. એટલે યુનીવર્સિટી શિક્ષણ, સરકારી નોકરી અને મ્યુનીસીપાલિટી, પત્રપ્રશિય, લેખક, કાયદો, વેદક એવા એવા સંસ્કૃત ધંધાઓમાં પંજાબમાં ગુજરાતીઓની ઉણપ સહેજે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માત્ર પંજાબમાં રહેતાં પચાસેક પારસી કુટુંબો સંસ્કૃતિમાં ઉચ્ચ પદની ધરાવે છે.

પંજાબમાં સ્ત્રીઓને તો ઝોખી સ્વતંત્રતા છે. ધણું કરી ગુજરાતીઓ લગભગ પડોશમાં રહી એકબીજા સાથે હજોબજો છે. પરંતુ સ્ત્રીઓને દેવદર્શન સિવાય વધારે હરવા ફરવાનું રહેતું નથી. પંજાબમાં પડોશ જળવાયો છે, એટલે સ્ત્રીઓ વિશેષ બહાર પણ નીકળતી નથી. એમને હરવા ફરવાની એક પણ સંસ્થા પંજાબમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. ગુજરાતીઓએ પણ એ અંગને ભારે નજાળું રાખ્યું છે. પતિના સ્નેહી પંજાબી કુટુંબમાં ક્યારેક જવાનું થાય છે, ત્યારે એકબીજાને સમજાવવા હિંદીનો ઉપયોગ થાય છે જે બંને કોમની સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણતી નથી. ગુજરાતીઓ પંજાબમાં વિવાહાદિ કાર્યો કરતા નથી. એક જ કોમના ગુજરાતીઓ મોટી સંખ્યામાં એક શહેરમાં મળતા નથી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિવાહાદિક કાર્યો દેશમાં કરવા ગુજરાતીઓ જાય છે. બે અઢી વરસના વસવાટ પછી ગુજરાતી ધર અને દેશની ઝંખના કરે છે.

ગુજરાતીઓની વસતિમાં મોક્ષમ પ્રમાણે ભરતીઓટ થયા કરે છે. ધર્મ તથા ચણાની આવકની મોસમમાં એટલે વેશાખથી ભાદરવા સુધી મુંબઈ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડથી અનેક ખરીદનારાઓ આવે છે, મોક્ષમ ઉત્તરથી પછી રવાના થઈ જાય છે, મોક્ષમમાં

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ **'GUJARAT and its LITERATURE'** **(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)**

લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મો. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રવિશ્લેષન મારે માટે મોઠક વાચન થઈ પડ્યું છે. * * *

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના અધિકારનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ કથ છે. કીયુન મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શે તેને સજીવન બનાવતી તેમની કલ્પના અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ કથમાં છે. કર્તાને બોળાબ-નાર-માસ જેવા મારે નહીં પણ-બીજાં ધણુનિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી બાબત એ છે કે આદ્યેશ અથામ પરિચય તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની ટીપાણો પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રતિભા સમયમાં.

પરંતુ આ કથનું આદ્ય લક્ષણ તે એ છે કે ગુજરાતના સાહિત્યનો અકાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંતોષ દષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કનૈયાલાલે વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વક કર્યું છે. * * *

—આચાર્યશ્રી. આનંદદાસ કેરકર, પુલ્ક,

પ્રો. વાઈસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક કથ જેવો નથી. એનું સ્વ વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે તત્ત્વસ્પર્શી વિજ્ઞાની જરૂર છે તેની પાવતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવનનો ધણો સમય સેવામાં માળ્યો છે. પાને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. * * *

શ્રી. મુનશીના કથના અપૂર્વ શુભ એ છે કે એમણે ધરણના સમર્થ સાહિત્યકારોનો અને તેમની કલા-ગીર્ષાનો જીવો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખૂં મુખમાં કરી શક્યા છે. એમના દર્શનના સત્યાસત્યની કું બધાં પરીક્ષા કરી શકું એમ હું ત્યાં તે અને સ્વિકાર અને સર્વસંપૂર્ણ જણાવું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્ણતાઓ પણ ન સંતાપવામાં કર્તાએ જે જુદી દર્શાવી છે, તે મારે ગુજરાત કર્તાનું ખુબ જ કળી છે.

—ડૉ. એ. બેરીડલ કીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનીવર્સિટી એફ એડિનબરો

વીરીયાળાને સારો તણકો પડે છે. જાડી દુકાનદારો, ગઢેતાઓ, પેદીયાળાઓ, કાદખાનાવાળાઓ, મેશ માટે રહે છે. પંચતથ એ નવો પ્રાંત છે એટલે બહુ જુનાં ગુજરાતી કુટુંબો વંશ-રંપરાનાં ત્યાં મળતાં નથી. પંચતથમાં અનેક રથોઓ ગુજરાતીઓ રહે છે તેનું સંદિગ્ધ અર્થન પ્રસંગોપાત અસ્થાને નહીં થયું પડે.

લાહોર:—પંચતથની ગુજરાતીઓ શહેર છે. અકબર અને જહાંગીરનું એ માનીતું શહેર હતું. રહેનસાહ જહાંગીરનો પિશાળ સુંદર ચેન્ને પણ અહીં છે. શાહજહાંએ સુંદર સ્થાપત્ય આપેલું છે. જમલગાં જ નરજહાન જોગમની તદ્દન સાદી અને ગરીબ કબર છે. શીખ સામ્રાજ્યનું પણ એ મુખ્ય શહેર હતું, એટલે ગદાગ્રન્થ દલુદ્દત્તસિંહની સમાધિ, શ્રી ગુરુ અર્જુનસિંહની સમાધિ એ સ્થાપત્યો દર્શનીય છે. મોગલા જમાનાનો કિલ્લો, બાદશાહી ગરીબ, જહાંગીરનો સુંદર શાહીમાર બગીચો, અનારકલી એ જેવા જેવાં છે. અંગ્રેજી અમલનાં મુનીમસ પણ પડીઓનું લોરેન્સ માર્ડન, હાયકોર્ટ, મોજ, ગવર્મેન્ટ હાઈસ, કોલેજ એ જેવા મોગ્ય છે. નવી રાડક હપર નવું શહેર મુગલાંતિના નિયમે મુજબ બંધાયું છે.

ગુજરાતીઓ લગભગ ૨૦૦ની અંદર છે. કાસલાના વેપારીઓ, રંગના વેપારીઓ, દુકાનદારો, કપડાના વેપારીઓ વગેરે પંચતથની ગુજરાતીઓમાં પરસ્પર અંકુષ છે. મિત્ર-મંડળ જેવી સંસ્થા છે. વેપાર હપર એક લાખે નાંગી ગુજરાતી હેકરાંહોકરીઓને માટે આદંબની સ્કૂલ છે. પુસ્તકો અને પત્રગાનપત્રો ગુજરાતીઓને મળે તે માટે એક નાની લાયબ્રેરી પણ છે. ગુજરાતીઓ પ્રવાસ કરી આવે છે તેમને રહેવા માટે જુની અનારકલીમાં ગુજરાતી બંધુસમાજે સારી સગવડ કરી આપી છે. નાનું ગુજરાતી મંડળ ગુજરાતી સંસ્કૃતિને ઠીક નીભાવી રહ્યું છે. બહારના ગુજરાતીઓ તરફ પક્ષપાત છે. પરસ્પરે સારી સહાનુભૂતિ છે. એકબીજાને હાય આપવા લાહોરના ગુજરાતીઓ ઉમુક્ત રહે છે.

અમૃતસર:—લાહોરથી એક કલાકના રેલ્વેના રસ્તે અમૃતસર આવ્યું છે. શીખ ધર્મના પંચમગુરુ શ્રી રામદાસનું એ મથક હતું. આખા પંચતથમાં એ મોટામાં મોટી મંડી એટલે વેપારનું સ્થળ છે. દિલ્હી, કાનપુર વગેરે વેપારનાં મોટાં મથકો માંહેનું અમૃતસર એક ગણાય છે. અમૃતસરનું શીખ સુવર્ણ મંદિર એક અતિ સરસ સ્થાપત્ય તરીકે જગતશહુર છે. તાજ પડી સ્થાપત્યોમાં એનો નંબર બીજો છે. તમામની આસપાસ સંગેમરમરનું શ્વેત અને નાદર કાદીગીરીવાળું એ શ્રેષ્ઠ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે. અમૃતસરમાં ગુરખા બાગમાં અકાલીઓને પોલીસ તરફથી પડેલા માર્નો બહાદુરીથી સામનો કરવા ને માર ખાવામાં બાદે હરિદ્વાઈ દેખાડતાં શીખોનું દ્રશ્ય મેં જોયેલું ત્યારથી જ તેમનાં શાયર્ય ને તેમની શુભોના હું પક્ષપાતી થયો છું. અમૃતસરમાં કુરબી યાત્રામાં શ્રી લક્ષ્મી નારાયણનું ભવ્ય અને સુંદર કાદીગીરીવાળું મોટું મંદિર દર્શનીય છે. એક જન મંદિર પણ છે.

અમૃતસર કાપડ અને અનાજની મોટી પેડી (બમ્બર) ગણાય છે. ઉનની સુંદર સાલો પણ મરસ થાય છે, ગુજરાતીઓની સંખ્યા ત્રણમોની અંદર છે. કપડાં, રંગ, જરી, કટપીસ, સુતર, કોથરા વગેરેના વેપાર ગુજરાતીઓએ કરે છે. કેટલાક નાના દુકાનદારો છે. પરસ્પર સંપ્રસારો છે. હળવામજવાનું પણ ઠીક બને છે. ધણું કરી ગુજરાતીઓ એક જ સત્તા અથવા વિભાગમાં રહે છે. પરદેશથી આવતા ગુજરાતીની આગતાવગતા

એમણે જ વીરચંદ રાધવજી ગાંધીને ચીકગોની ધર્મપરિષદમાં મુક્યા હતા. શ્રી આત્માનંદજીના શિષ્ય શ્રી ઉપાધ્યાયજી શ્રી વક્સમ વિભવંજીની અગ્રેના જૈનો ઉપર ગુજરાતી આસરની છાયા હતી. એટલે અહીં ગુજરાતી રીખવવાની શાખા પણ સ્થપાયલી હતી. જૈન મંદિર સાફ છે. શ્રી આત્માનંદજી જૈન ગુરુકુળ સારી સંસ્થા છે. ગુજરાતી જૈન વિદ્યાર્થીઓએ પણ તેનો લાભ લીધો છે. લોખંડની ત્રીંગેરીઓ, ખુરશીઓ, લોખંડના ફરનીચરનાં અહિં ઘણાં કારખાનાં છે.

શ્રીઆલકોટ:—આહુ ગુજરાતી વસતિ નહીં છે. પરંતુ ગુજરાતીઓની આવગતવનું આ સ્થાન છે. અહીં કીકેટ, હોકી વગેરે રમતનાં સાધનોનું મોટું કારખાનું છે. શ્રીઆલકોટનાં રમતગમતનાં સાધનો આખા હિંદમાં પ્રખ્યાત છે. બહુ મોટા પાયા ઉપર સ્પોર્ટ્સની મીન્ટે બનાવે છે. શેરંજી બનાવવાનાં પણ કારખાનાં છે.

રાવલપીંડી:—પંજાબની સરહદ ઉપરનું શહેર છે. અહીંથી કાશ્મીર જવાની મોટરો મળે છે. અહીંથી થોડે દૂર તક્ષીલાનાં મોટાં ખડેરા બહુ દર્શનીય છે. એ સ્થળે ખોદકામ થયાં જ કરે છે. એક સાફ મ્યુઝીયમ પણ એ જ સ્થળે વસાવ્યું છે. રાવલપીંડી વેપારનું મોટું મથક નથી ગણાયું. એ જોશ્વ કંપનીના રાવલપીંડીથી થોડે દૂર કુવા છે. આખા હિંદમાં આ જ ભૂમિમાં તેજ મળે છે. ગુજરાતી દુધનગરો અને બીજા અગ્રી પંદરેક હશે. અહીં થોડાં બોરા ધનવાન વેપારીઓ છે.

લાયલપુર:—૩ તથા અનાબની મોટી મંડી છે. વેપારનું સાફ મથક છે. લાયલપુર લાઈનમાં પુષ્કળ ધર્મ આવે છે. મુંબઈ તરફથી ઘણા આડતીઆ અગ્રે આવે છે. કપાસની પણ આ સારી મંડી ગણાય છે. આહુ એ સ્થળે વીશેક ગુજરાતી ભાઈઓ રહે છે. પરંતુ મોસમમાં ઘણા વધી જાય છે. જીનો, પ્રેસો વગેરે અહીં ઘણાં છે.

ગુસ્તાના:—મોટું શહેર છે. આ શહેરનો સમૃદ્ધ ઇતિહાસ છે. અનેક હક્કાઓ આ શહેર ઉપર ચલા છે. અનેક શાસનો એના ઉપર બદલાયાં છે. વેપારનું સાફ મથક છે. નરસિંહજીનું મંદિર વખણાય છે. પ્રહલાદપુર જોવા જવું સ્થળ છે. સુદ્ધ મેવો બહુચીસ્તાનથી આવી મુંબઈ વગેરે દેકાણે ચડે છે. ગુજરાતી વેપારીઓ પંદરેક હશે.

જાલંધર:—તુલસીના પતિના નામથી આ શહેર પ્રસિદ્ધ છે. અનાબની મંડી છે. લાલા દેવરાજે અહીં કન્યા મહાવિવાહય રચાવ્યું છે. એના પ્રિન્સીપાલ શ્રી સન્નોદેવીએ મુંબઈમાં વિદ્યાલય માટે સાફ ફંડ એકઠું કર્યું હતું. ત્રણસો કન્યાઓ છે, એકે થ ગુજરાતી કન્યા મારા જોવામાં આવી નહીં. ગુજરાતીઓ દરોક્તી અંદર છે.

હુધીનાથ:—અહીં ઉનની શાક્ષો મોટા પ્રમાણમાં આવે છે. સાડી, હોઝીયરી રેશમી કાપડના ગૃહઉદ્યોગો બહુ જ મોટા વિસ્તાર ઉપર આવે છે. લાખો રૂપિયાનો માલ અહિં તૈયાર થઈ હિંદ બહાર ચડે છે. ગુજરાતીઓ દસ-બાર હશે હોઝીએરી લેવા માટે અહીં ગુજરાતીઓ ક્યારે ક્યારેક આવે છે.

અંબાલા:—મોટી હાવણી છે. ૩ તથા અનાબની મંડી છે. જૈન મંદિરો ઘણાં છે. ગુજરાતીઓની આવગતવ છે.

પંજાબમાં રહેલે લાઈન ઉપર અનેક સ્ટેશનોમાં ગુજરાતી વેપારીઓ અને વેપારીઓના પ્રતિનિધિઓ પ્રસરેલા પડ્યા છે. ગંગાનર, મોટાલાલોડ, કરજીપુર, ડાબલ્લી, અરકવાલા, હોસાર,

બુધવાસ, એકનામાદ એ બધાં વેપારી મથકો છે, કપાંક વીક, કપાંક પદર, કપાંક દસ અને કપાંક પાંચ ગુજરાતી વેપારીઓ રહે છે. તે મિયાપ મોગમમાં તો ઘણા ત્યાં આવે છે. ખાત ખરીદ કરી ગુજરાત કાઢિયાવાડ અને મુબઇ તરફ મથકવો એ જ એમનું લક્ષ્ય છે. એ સ્થળોએ ઘણાં વેપારીઓ ઘણાં પૈસા ખર્ચે છે. દર વર્ષે આ લાદનમાં મેકોડો ગુજરાતી પ્રતિનિધિઓ આવજાય કરે છે.

દિલ્હીનો પ્રાંત હમણાં જુદો મનાસાવા આવ્યો છે. પગલુ ખરેખરી રીતે તો એ પંજાબમાં જ ગણાય છે. આઝમી દિલ્હી કચલાખાથી ગજવાની ફેરડી દિલ્હીનાં લાલચમાં આવી છે, ત્યાંથી દિલ્હીને કમીસરવા હાથ નીચે જુદો નાનો પ્રાંત દરાવ્યો છે. મમુનાકિયાનુ એ શહેર પાદવાના વખતમાં હમિનગપુર તરીકે નેમની રામધાની તરીકે ઓળખાતુ હતુ. તે પછી અનેક રામવગોએ દિલ્હી ઉપર રાજ્ય કર્યું છે. તેમાં સૌથી છેલ્લા મોગચો હતા. આજે પણ એ સર્વ ગજવામાંની ગજવાનીઓના અવશેષો અનેક માણસોમાં પથરાઇ પડ્યા છે. દિલ્હી એ વેપારનું મોટું મથક છે. ફર્ટ હન્ડીયા, બી. બી. રી. આફ, મોચે વેરનું કેફે અને છ. આઈ. પી. રેવેનુ મોટું જકથન છે.

સમગ્ર વીમ કોડ રૂપિયા ખર્ચાંને નવા દિલ્હીને સરકારે બાંધ્યુ છે. લાલમરોપનો મહેલ, એમેરખાલી, મુનીવર્ગીરી, મેકેટેંગલર, ગજામહો અને અનેક નવા મોટા જમણા ખાંડવામાં આવ્યા છે. મોગલ રામવત મુદર આપતલા નમુનામાં દુખાયુનો રોનો, વજાન આરાનો રોનો, જુનો કિચો, કુતુબમિનાર, જુમામસજદ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે. રામ સવાઈ

સચિત્ર

વાર્તા સંગ્રહ

સંપાદકો.

રમજલાલ નરહરિજાલ વકીલ, એમ. એ.

પુષ્પા રમજલાલ વકીલ, બી. એ.

તેમાં પૂમકેતુ સમનાચલ્ય પાંક, કૌશાલ્ય સુનગી, રેકન્મિ, હાસાંકર, રમજલાલ દેસાઈ જેવા પ્રસિદ્ધ અને મિલ્લહસ લેખકોની દ્વારા વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રો. બાતુશંકર વ્યાસની પ્રસ્તાવના સહિત

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૦]

[મૂલ્ય બાર આના

મોલ એન-અમ-કેરસનદાસ એન્ડ સન્સ નાણાદ, મુરત

સર્વ જાણીતા બુકસેલર્સ વેચે છે.

જાપસિંહની ઓળખરવેટરી (માનમંદિર) પણ જોવા જેવું

દિલ્હીમાં એક હમ્મર ગુજરાતી બાઈઓ હશે. અનેક ધંધાઓમાં એઓ રોકાયેલા છે. વેપારી, દુકાનદાર, કમર્સ એ ત્રય મુખ્ય કામ છે. રંગ, કોથસા, અનાજ ઝવેરાત વગેરેના વેપારીઓ ગુજરાતીઓ છે. અમદાવાદ અને મુંબઈની મીલના ઓળટો પણ છે. આખો ગુજરાતી સમાજ ખુબ બન્યુંતરથી પરસ્પર રહે છે. ગદારના ગુજરાતીઓની અવરજવર પણ સારી છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં દેસી રાજ્યોનો સંબંધ દિંદી સરકાર સાથે સંધિ થવાથી તેમની અવરજવર પણ ઘણી સારી છે. રામજોના ગુજરાતી મંત્રીઓની મોટરે પણ દિલ્હીગાયર થાય છે. શીડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન મરચન્ટસ એમ્બર (દિંદી વેપારી સંસ્થા-ઓનો સંયુક્ત સંઘ) માં ભાગ લેવા અનેક ગુજરાતી વેપારીઓને ઉતરવાનું સ્થાન ગુજરાતી અતિથિગૃહ એક આશીર્વાદ સમાન છે. જાળકોને સાટે એક ગૃહ અને સાથે લાવઘેરી પણ છે. દિલ્હીના ગુજરાતીબાઈઓની મેવાદારિ તીવ્ર છે, શીડરેશન સમયે અમને વેપારીઓને અગવડતાના ભોગે સારી સગવડ કરી આપે છે. દિલ્હીમાં થોડા સરકારી મોટા ઓશીસરો પણ મળે છે. રાહેરની જાહોજલાલી પ્રગતિશીલ છે.

પંજાબમાં હિન્દુઓનું યાત્રારથજી કુરક્ષેત્ર છે. અહીં સર્વશ્રદ્ધાળુનો મોટો મેળો ભરાય છે. લાખો યાત્રીઓ દિંદના જુદાજુદા ભાગમાંથી આવે છે. ત્યાંથી તે યાત્રેશ્વર સુધી દિંદની મોરારાં મોરી સુધ્ધ ભૂમિ ગણાય છે.

સરહદનો પ્રાંત એમાં થોડાં પંજાબના હુસ્તા જોડી બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રાંત ધણોખરો પહાડી છે. એમાં યગને પણ જવાબ આપે એવી પહાડી, શૂરવીર અને નિર્દય સરહદી પ્રજા રહે છે. એઓનાં શાસન માટે દર વરસે કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ દિંદી સરકારને કરવું પડે છે. વેપાર જાદુ થોડો રહે છે. એટલે ગુજરાતીઓને આકર્ષણ બહુ થોડું છે. માત્ર પેશાવરમાં થોડા ગુજરાતીઓ વસે છે. મેવાનો મોટો વેપાર છે. આ અફઘાનીસ્તાનના વેપારનું દાર છે.

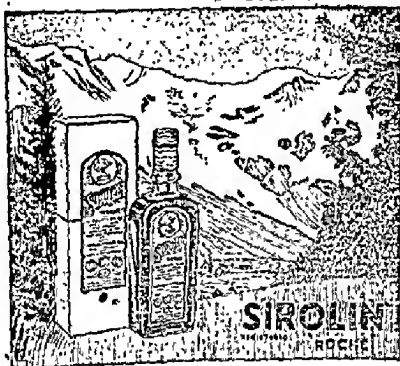
પંજાબમાં પ્રચાસેક પારસી બાઈઓનો કુટુંબ વસે છે. સરકારી અમલદારો, કંટ્રાક્ટરો, મોટર વેચનારા, ત્રીજેરી વેચનારાં, દારૂ વેચનારા વગેરે ધંધામાં એ બાઈઓ છે, પરંતુ છુટાછવાયા છે. એક સામગ્રી વસતિ નથી.

પંજાબની ઉત્તરે કાશ્મીરનું રાજ્ય આવ્યું છે. એ પ્રદેશ વાયુપરિવર્તન માટે પ્રખ્યાત છે. ટંડી મુનિં લાવનારી હવા, ચોદ્રાઈ અને શીતળ જળ, આંખોને દારી દે તેવી લીલાશથી આ પ્રાંત સદિસૌંદર્યમાં જગનમરમાં વખણાય છે. એ પ્રાંતમાં જાણુવા જેવો વેપાર નથી. પરંતુ અનેક પ્રવાસીઓ દર વરસે સેંકડોની સંખ્યામાં કાશ્મીર જાય છે. ત્યાં મેં ઘણા ગુજરાતીઓ ધનવાનોને લાકડાં ઓટોમાં રહેતા જોયા છે. હંમેશા શ્રીનગરમાં રહેતો ગુજરાતી ધ્યાનમાં નથી. જમ્મુમાં પણ સાંબળ્યો નથી. કાશ્મીરનાં મહારાણી ગુજરાતના ધરમપુરનાં કુંવરી-ગુજરાતજી છે. અમરનાથની યાત્રા એ કરિન યાત્રા છે. સાધુઓના સંઘમાં કેટલાક ગુજરાતી સાધુઓ પણ હતા.

જરા સરખી ખાંસી—

વખત જતાં ક્ષય નિપજાવે.

અને જર જીવાન ઉમરમાં સોચેને વરગી અશક્ત
ખાવો મુકે છે !

તંદુરસ્તી અને યુવાનીયો આપણે નારા થયો આપણા મટે
જગપ્રસિદ્ધ, સર્વથી રક્ષક અને દાનિરહિત દવા

સીરોલીન "રોચે" પીઆ.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૨૯]

ઝોપરેશન પછી નિયમિત પહેલાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. દિવસમાં બે વાર ડ્રેસીંગ થતું. બેચાર દિવસ સુધી દરદીની ફરીયાદ બીલકુલ ચાલી ગઈ હતી એટલે હું પણ ચિંતામુક્ત રહેતો. પાછલાં રમરણે બચારે સંભાઈ હું ત્યારે એકલો હોઉં કે પછી દોઝોના ડાયરા વચ્ચે હોઉં પણ મનમાં હસવું આવ્યા વગર નથી રહેતું. તદ્દન તંદુરસ્ત હાથને આવી રીતે કાપ્યાની કાપ્યાની નકામો કરી નાખનાર સુંદરલાલ મારી દૃષ્ટિએ પાગલ લાગ્યા. છેલ્લા છેલ્લાં દિવસોમાં સુંદરલાલે મારી આસપાસ કોઈ અદ્ભુત રહસ્ય ખડું કરી મુક્યું હતું.

ખીન ઝોપરેશન કર્યા પંદર વીસ દિવસ થઈ ગયા. ધા ઝપાટાબંધ રડાતો હતો. વચમાં એક બે વાર સુંદરલાલે દરદ ઉપડ્યાની ફરીયાદ કરી હતી. ફરીયાદને ન ગણકારતાં માત્ર સામાના ડ્રેસીંગ કરી તેમને જવા દીધા હતા. હમણાં વળી બેચાર દિવસ થયાં ઉંધ નહિ આવવાની ખૂબ ફરીયાદ કરતા હતા. અને ઉંધ નહિ આવવાથી હાથનું દરદ ઉંપડે છે એ વાત પણ કહી હતી.

ફરી એક દિવસ બરાબર મધરાતે બારણા પર ટકોરા પડ્યા અને સાદ સંભળાયો: "દાકતર સાહેબ! દાકતર સાહેબ!" પથારીમાંથી સફાઈ હું ઉઠ્યો થઈ ગયો. નીચે નંદા બારણાં ઉઘાડ્યાં. મારા અનંત આશ્ચર્ય વચ્ચે સુંદરલાલ હાંફળાફાંફળા બની ઉભા હતા: આજે ફરી પેલા બપોળાં ચિન્હ અને અત્યંત ગભરાટના બાંવ મોંઢા પર હતા. છાતીમાં પહેલાની માફક જ, ધમણ ચાલતી તેવો હાંફ ચડ્યો હતો.

"સુંદરભાઈ! આ શું આદ્યું છે? રાત્રે તો જવવા દો." કંટાળાભર્યા અવાજે મારે કહેવું પડ્યું.

"દાકતર સાહેબ! નથી રહેવાતું... તેમની આંખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં. કાનસના અન્નગાળામાં બીની ચએટ્ટી આંખો ઝગારા મારવા લાગી. તરત ઝોળીમાંથી હાથ બહાર કાઢી મારી સામે ધર્યો. હાથને જોતાં જ મારી આંખો ફાટી ગઈ. મન પરથી કાણુ ખસી ગયો હોય તેમ મારાથી ઝીસ પડાઈ ગઈ.

"અરે !...આ.....શું.....ક્યું...ગજબ...ક્યો...તમને આ શું સુઝયું?"

કાંઠા સુધીનો હાથ દાઝીને કાગા કોલસા જેવો થઈ ગયો હતો. ઉપર મોટા મોટા ફાંદા અને ચાંદાં ઉઘાં હતાં. એક બે જગ્યાએ માંસના લોચા બહાર નીકળી પડ્યા હતા. બગી ગયેલી નસો બહાર લગડતી હતી. અર્ધું ખરી ગયેલું એક હાડકું બહાર ઉપડી આવ્યું હતું, હાથમાંથી પાણીના જેવો રસ ઝરતો હતો.

"ગજબ ક્યો, તમને આ શું સુઝયું?" હાથ જોઈ મારાએ શરીરમાં અત્યંત શિથિલતા વ્યાપી ગઈ, કપાળ પર પસીનો બાઝી ગયો. અને હાથની હથેળી બીની બીની થઈ ગઈ.

"કાંઈ નહિ...કાંઈ નહિ..." ઘણી સ્વસ્થતાપૂર્વક તેમણે હડો ઉત્તર આપ્યો.

"દાકતર સાહેબ! તમે કહાય નહિ માત્રો પણ હાથ ચાલારનાં એવો વિશ્વેસો હતો જે આ ઉપાય ન લીધો હોત તો હું મરતાં બચત નહિ. કાંઈ કળતર! કાંઈ વેદના! સુગાર વગરનું દરદ! તમને પુરેપુરો ખ્યાલ આવવા મારી પાસે શબ્દો પણ નથી. દાકતર સાહેબ! દરદની પણ સીમા હોય ને?"

“એવું હતું તો મારી મારે આવતું હતું ને? પણ આ શું કયું તે તમને જાન છે?”

“સપૂર્ણ જાનમાં હતો નહિતર આવું કંઈ શા માટે? માણસ કેટલું સહન કરે? આખરે ન રહેવાયું. પાંચે ઉધાડી બરાબર પેલા ઘણ પર—જ્યાંથી અસલ્ય પેટના ઉપડી આવતી હતી, ત્યાં રોંગે એસીની સીસી આખ મીચી ફાલતી દીધી. હારા! હવે કેવો આરામ લાગે છે?” એટલું કહી આરામથી બગાડુ આઈ તેમણે ધગ લગાવ્યા, અને ખુરશી પર આગ પડી લાંબા થયા. ઘડિયાળના ચોકનો ટકોરો પડ્યો. રાત મુનકાર હતી. કોઈકવાર કુતરાનો અસરનો અવાજ અને રેલવાળા પેલીસનો “જાગ્યા રહેતો” ના સાદ એ મુનકારમાં સળંગળા. રાત જાગરેને વખતી હતી એટલે જ્યાં જઈ મે કહ્યું—

“આવો તમારા હાથને ફેરવીને કરી દઉં ક્યાંતો ઉઠાડો છે?” મુદતલાલના મોઢાપર ન સમજાય તેવું રિમન ફરતી ને ચાલુ ગયું. આંખના એ પુણા ચીણા કરી કાઢી આવ્યાને કોઈ પણ જાનની ચિંતિતતા બતાવ્યા વગર કંઈ “હાથને હવે આ સ્થિતિમાં ન રહેવા દ્યો એટલું કરી મારો હાથ પકડી નીચે એમ રાંધો, અધૂરી ઉધ નવ માગવા મિત્ર બતાવતી હોય તેમ ઉપર ઉપરી એવા બગાડા આવી ગયાં.

“ઘડતર સાહેબ! તમને મેં ધણા હેમન ક્યાં ખર ને! અને હજી કરી રહ્યા છું.” વધારે બોલવાની પ્રેરણા નહિ આપવાની હમજાથી હું મરો રહ્યા છતાં તેમણે ચાલુ:

“માણસના રૂબાગા રેખાના શરીરમાં એ પ્રકારના આત્મા વસે છે.” એમએક તરુન અમંગલ વાદ્ય સાંભળી હું જરા ચમક્યો. સુદરનાક શું બોલ્યા એ ન સમજતું. એટલે કદાચો દર્શાવવા મેં જાન ખડિત કહ્યું:

“શું કહ્યું હું સમજ્યો નહિ.”

“જાનથી માણસના શરીરમાં એ આત્મા વાગ કરે છે, એક સુર અને બીજો અસુર.”

“હું તેમાં કંઈ ન સમજું. જાનસાક્ષિ મારો વિશ્વ નથી. જુઓ એ વાચા, પડી જાયમાં ટકેલ પડ્યા. એક લાંબા બગાડાને આખા એરમાં મારતી મેં કદાચ અક્ત કર્યો.

“એટલું સમજાવ નથી? કહું છું તો ખરો કે એ આત્મા હોય છે. એક જાન અને બીજો કદરવો.” દરેક રાત્ર પર જાર દઈ ખીજવાયેલા અવાજે તેમણે કહ્યું.

“હા, એ તો સમજ્યો, પણ તેનું અત્યારે, આટલી મોટી રાતે શું છે? જુઓ પાણી આવી ચઢ છે. હવે તમે જાણે સુષ જાણે.” જ્યુ મારા કથન ઉપર જગએ લાડ આપ્યા વગર તેમણે આગળ હકાર્યું.

“અને વચ્ચે સદતર પુણ્ય ચાલતું હોય છે. અને આત્મા માણસને જાગ્યા કાઢે છે. અને પકડી પિંજી નીચડેલો આત્મા માણસની દાગ પોતાની શક્તિઓ સતેવે છે. માણસ એની દોરવણી મુજબ દોરવાય છે.”

“તમારે જે કહેવું હોય તે કહી નાખો જલ્દી, આમ મોટાણા શું વાલો છો? મારી ઉધ બગડે છે.” આમહપૂર્વક મેં વિનવિ કરી.

“જે કહેવું છે એ જ કહી રહ્યો છું. પણ ઉમ્મ રહો. પેટા બારીમારણાં ઉધાડી નાંખે. મરમી બહુ લાગે છે. મને જરા પાણી આપો.” મારી બારણાં ઉધાડી મેં તેમને પીવાનું પાણી આપ્યું. રેખા ઉપર ખાડી આમ મુરી, દવાની વાદ તેમણે મોટી કરી. ધીરા અવાજે, ખુબ સ્વાસ્થ્યના સ્વરે તેમણે કહ્યું.

“મેં સ્ત્રીહત્યા કરી છે.”

ચમકીને ખુરશી પરથી હું ઉભો થઈ ગયો. મૂઠ્ઠી માફક ડોળા ફાડી સુંદરલાલની સામે તાકતો, ધડકતી-છાતીએ ઉભો રહ્યો. આખા ઓરડાને ગતિ આપી હોય તેમ ચક્રોળની માફક ગોળ ગોળ ફરતો લાગ્યો. ઓરડાની હવામાં શરીર દબી-ઉઠે એવી ગરમી ફુટી નીકળી. મારી ઉંચ કોણ મલ્લે ક્યાંય ઉડી ગઈ.

“સમજ્યા નહિ? મેં સ્ત્રીહત્યા કરી છે એક નહિ બે,” તોળાઈને શખ્તો પહાર આવના હોય તેમ સુંદરલાલના શખ્તોમાં લાર હતો.

“કોની હત્યા? કઈ સ્ત્રીની તમે વાન કરો છો? તમારું મગજ કેકાણે નાની લાગતું,” મન ઉપર કાચુ આવના મારામાં ઓત્રવાની શક્તિ આવી.

“એ તો હું કહું છું. મારી પોતાની સ્ત્રી અને ગામકતી,” સુંદરલાલના અવાજમાં પાત્રી મંત્રીરત્ના આવી. “ઘડતર સારું જ! આમ તમને જ માત્ર કહું છું. અત્યાર સુધી આ કદરવા. આત્માએ કોઈની આગળ ઉન્માદ રાખ્યો ક્યો નથી. હૈયું નાનું હોય છે પણ તેનો ઉગ્રાટ સરુદ જોરો હોય છે. માણસ ક્યાં સુધી સંતાડી શકે? માટે જ તમને કહું છું. મારા હાથના દરદ પાછળ ફેરામાં ખડાં થઈ ગયે એટલે કંઈ ધનિદાસ છે.”

“ખુશાથી કહો. મારી ઉપર શ્રદ્ધા રાખજો. ત્રીજા કાને વાત નહિ. જનમ.” મેં સહાનુભૂતિ બતાવી.

“કહું છું. પ્રણ શી. ગરમી છે! જરા ઉના રડો, મને પાણી આપશો?”

સુંદરલાલના અંતરનો ઉગ્રાટ એટલો ઉચ દત્તો કે પહારની હવામાં પણ તેમને દાહ લગાડતી હતી. થોડી થોડી થારે ગળું સુકાતું હતું. પાણી પીને બેસાતું. તેમજે શર ક્યું:

“માત્ર બે વર્ષનો ગાળો પચાર થયો છે. હજી બહુ કાળ નાની વીરો. અમુક સંજોગોને લીધે મારે લગન કરવાં પડ્યાં. ‘પડ્યાં’ એટલા માટે કહું. છું કે ડોક્ટરોએ સલાહ આપી હતી. માટે, ‘અપુક ઉમરે માણસને લગન કરવાની જરૂરીયાત ઉભી થાય છે. જનીય સંવેદનો યોગ્ય રીતે ન સંતોષાય તો માણસ માનસિક અને ‘શારીરિક’ બન્ને રીતે નકમો થઈ જાય.’ ડોક્ટરોએ સલાહ આપતાં કહ્યું હતું. મને બરાબર યાદ છે. આજી મારો જીવન આદર્શ તો ‘જનસેવા’ હતો જે લગન કરનાં આજે પણ મને તથાજે ઉભો લાગે છે. ડોક્ટરોની સલાહ ન ગણીશ. ધણે સમય મેં કાઢી નાંખ્યો. દરમ્યાન અંણા સાથે મારો બેટો થઈ ગયો. ધણી ચપચક, શુચિશાળી અને લાગે શીખવાન છોકરી. તેણે જ મારો સંબંધ તોડ્યો. સ્ત્રીઓને હું ધીકરતો. પાછળથી ‘મને સમજતું’ કે એ ધિક્કાર પાછળ મારી મેઢી નયનમય કામ કરતી હતી. મારો સંબંધ સાચ પુર્યો. અને બન્ને પરણ્યાં. અમારું લગન એ જ રીતે જાન હતી. પ્રેરણા ન હતી.” સુંદરલાલ જરા અટક્યા. “આપરે શી. ગરમી છે. જરા...પાણી...પાણી...પાણી આપોને.” પાણી પીને તેમણે આગળ ચલાવ્યું:

“આપણો સ્વભાવ. તો તમે જાણો છો ને? ધણે શંકાશીલ. શંકા એ તો મનુષ્યસ્વભાવમાં ધણી સહજ વસ્તુ કહેવાય. એક પુરુષ. તો એવો બતાવો જે સ્ત્રી ઉપર માનિકપંથુવો દાવ ન કરતો હોય! ઘડતર સાંદુષ એક તો બતાવો?”

“સાચી વાત, આખી લગનસંસ્થા એના પર રચાયેલી છે.” ખુરશી આગળ ખસેડી

શાન્તે મે સારા કરી.

“આજુ પહે કામળુ એક જાન હતુ. છતાં મારા જીવન ફરી ભેને ચાલી. કામળાં એક આનંદમાં નાની પેઠીમાં એ જડવે સારી સખી તારુ ખરતી. ચાલીએ ઘેરોમે કચા તેની જામે જ રહેતાં. જાંબા કમજ મુઠી એ ચાલી મને જાણ ન હતી. એક દિવસ કામળો ફરી આજુ વાચતી હતી. આજમન જ દુ જલ થાયે. ચાલીએ ફરી ચાલતી તેને કામળો મનેની લીધા. અને જડવે કામળાં સંવાળી દીધુ. એવાર મે પૂછ્યું: “આજુ, પેણ કામળો કામળ છે?” એવું મેણ પર કામળો સાથ દીધુ જાણે. આજુ રિમન ફરી મારુ પ્રશ્ને જવાબી થયે. જાણી મે આર જાર એણ પ્રશ્ને જવાબ, વાગવાર પૂછ્યું જ્યાં જયે એણે કાળે ચાર જવાબી ત્યારે માત્ર રોમેરોમ સંગી કામળ.

“તારે એ કામળો મને જાણવા પડી.” જન દો જાણતી મારુ તેને આજુ રિમન મુને મેણ પર સાથ દીધુ જવાબી મારી કાળે જાણવા મે મારુ પ્રશ્ન કર્યો. એમ એમ કાળી તેમ તેમ જાણવા જેવાની કામળ મારા માણ.” સુરપાત્ર બે. જાણ આજુ. પેણ કામળે બીજા કામળી મારુ તો મિત્રી થયે. એક દીર્ઘ આમ મુઠી તાર મુને:

“આજુની પ્રતીક સખી છે. ફરીએ અમારુ મનેક છતાં મારાં પ્રતીક કર્યો. સુરપાત્ર મારી તાજેતરના કીડી આજુની કીડી મારુ અજાણ મારુ મારુ હતુ. સમજામ મારુ જોતી જ રહેતી. એ તાજે સાથ કાળી એક દિવસ મિત્રી થયે મુજબ મારુને કું જાણે. આજા ન માર તેમ પીને જયે આજુની જાણી નજીક પડે. એકોમા નીચેની ચાલીએ મુખ્યે કામળ સાથ સમજામે. મારુ જાણ પડેની આજુ. જાણ પડેની સાથે એકી સાથ મારુ. ચાલીએ મુખ્યે અપામમાં તેણે સાથ લીધા. આજેતરના જુમળમાં મને જાણ આન ન રહ્યું. અપામમાં અને અપામમાં મારો જામળો સાથ એમની વિનંતો. જામળો આજુના મારુ જયે જડવે પડેની પડેની જાણે. ફરી સાથ મિત્રો. મારુને એ જ જાણાએ જાણ પડે. ઘેરોવાર જાણ ફરી મારુ કામળે મારુ પર સાખી રાખ્યું. એક કીડી દીર્ઘ આમ કર્યો આજુ જાણમાં પડેની આજુ ફરી કામળાંની ચાલીએ જાણી પર પડે. તે જ જાણે માત્ર સાથ પર જાણીમાં એ કીડી જાણ. દીર્ઘ મારુ કર્યો. તેણી જ મારી આનંદી મારુ કે તે આનંદાંની પડેની જાણ આજેતરના જાણાએ આન આજુ. જામળો કું કામળ તારુ કીડીએ જાણામને કામળ કીડીએ. દીર્ઘ મારુની પેણ જાણ આજુ કામળ, તેણી. કામળો આજુ કામળ. કામળો મારુના વચ્ચે જાણ જાણ એમ સાથે છે. મારુમાંને સમજેતરના કામળની નાની મારુની જાણા વિવેકની વિવેકના આવી હતી અને અંજાત તેમાં કામળો જાણી મારુમાં કર્યો. આજે જે મારુ વડે છે એવા પ્રશ્ન જાણી જાણ આજુ માત્ર પર કામળો મારી વેડવેનાં જાણીએ એક મિત્ર મારુ તેમાં ન સમજા વેડવેના તેણી વિવેક છે.” સુરપાત્ર ફરી જાણ આજુ. કીડી તાજેતર મારુ. આજે કીડી આજુ મારુ:

“કામળો મારુનાં એ કામળો તો સમ પડેનાં મે જા એને કામળ કર્યા. કામળો સંજારી સમજાની કીડીની રેક તને જાણે છે તેની કીડી જાણી મારુનાં પડેનાં આજુની જાણી તારુ વચ્ચે. આજુ વિવેકો ફેડ જાણ જાણીમાં પડેનાં હતો. છેવટુ છેવટુ પેણ

સ્મિત, શરમની પેલી લાલ ટશો, મોઢા પર અકિત થએલાં પડ્યાં હતાં. આંખો તેજહીન અને સ્થિર પડી હતી છતાં આકર્ષક લાગતી હતી. સરીરનાં ગાત્રો ફરીને બરફ જેવાં હતાં બની ગયાં હતાં; છતાં સૌદર્યની તેમાં ઉજ્જ્વલા હતી. બસ ! એ દિવસથી હાથ પર દરદ ઉપડ્યું છે. જ્યાં પેમાં ગરમ આંસુ પડ્યાં હતાં ત્યાં. દિવસો જતાં એ જગ્યાએ કાળો ડાઘ ઉપસી આવ્યો. દૂર કરવા મેં ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ ડાઘ કોતરાઈ ગયો હતો. દિવસે દિવસે હાથની વેદના વધવા માંડી. કળતર કરતું થવા માંડ્યું. ઘાતર સાહેબ ! તમે કહેતા હતા કે હાથ તદ્દન સારો થઈ ગયો છે પણ હું કેમ માનું ?” મેં સુંદરલાલ અટક્યા. પાણી માગ્યું. પાણી પી ફરી આરંભ કર્યું :

“છોકરીનું મોઢું ! બરાબર અણા આંખ આગળ ખડી થતી. અણાએ જાણે જોગાયું બદલ્યું હોય તેમ છોકરીનું મોઢું દિવસે દિવસે અણા જેવું વધારે થવા માંડ્યું. મારા ઇવનને વધારે તો તેણે દમ્યું. મારી દૃષ્ટિ આગળથી છોકરીને દૂર કરવા તેના મોસાળ મોકલી દીધી. મોસાળાયાં કેટલા દિવસ ગયે ? છોકરી પાંચી આવી અને મારે માટે માંડપણ લેતી આવી. મારી આંખ સામે સતત અણાને ખડી કરી મુકતી છોકરી, જ્યાં મુઠ્ઠી ઇવે ત્યાં મુઠ્ઠી ઇવનનાં મળગેલો અનુષ્ઠા એકવાચ નહિ. ઘાતર સાહેબ ! એક...રાતે...એને...પણ...” સુંદરલાલની આંખમાંથી પાણીની શેઠ છુટી. એમનું કહેવાનું હું સમજી ગયો. આંખો ટુઝી ફરી શરૂ કર્યું.

“અને એ રાતથી હાથનું દરદ જોરથી વધારે ઉપડ્યું. આંખરે એક રાતે હું તમારી પાસે આવ્યો. તમે કહ્યું, ‘હાથ તદ્દન સારો છે.’ પણ હું કેમ માનું ? પેસો ડાઘ પણ વધારે ગાઢો થયો. તમે કેમ ન જોઈ શક્યા ? મને આશ્ચર્ય લાગે છે. અણા અને તેનું પ્રતીક બને ગયાં—મારે માટે ઇવનનો અનુષ્ઠા પાછળ મૂકાવે.” “ગાગળા થએલા સુંદરલાલે ચોડો વિસામો લીધો. પછી આગળ સત્તાન્યું.

“ત્યાર પછી ઘરમાં એકસો હું રહી શકતો નહિ. કાણ જાણે ક્યાંથી એક બિલાડી અને તેનું બચ્ચુ ઘરમાં પેંધાં પડ્યાં છે. ઘણીવાર મારીને હાંકી કાઢવા મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ રોજ મધરાતે મારી પયારી નીચે આવી ટુંડીઆંવાળી પરપુરની સોડમાં લપાઈને સુઈ રહેતાં. મધરાતે એકએક ક્યાંયે મારા ઓરડામાં ધુપવાટ કરતો પવન પુટી નીકળતો; અને દિવાલો વચ્ચે ‘હુ ઉ ઉ ઉ, હુ ઉ ઉ ઉ’ કરતો ધુમસતો. દીવા ટોપાટપે ઓલવાઈ જતા. અંધારામાં મારી પયારીમાં ઓરડા ઉપર આવીને કોઈ એમનું હોય. તેવો ‘ભાસ’ થતો. નાના બાળકના રડવાનો અવાજ ઘણીવાર મારા ઓરડામાં પવનના મુસવાટા સાથે સંભળાતો. ટેબલ પરનાં કાગળાં અને ખીંટી પર જરવેમાં કપડાં ફરફર કરતાં ઉડી જતાં. ત્યારે પેંડી બિલાડી અને તેનું બચ્ચુ ઘેર અંધારમાં એક સાથે “મ્યાઈ;.....મ્યાઈ” કરી બચકર ચિત્કાર કરી ઉડતાં. એક પછી એક ઘણાં ઘર મેં બહારમાં પણ એ જ બિલાડી અને તેનું બચ્ચુ મારી પાછળ ભમ્યા કરે છે. એવા જ પવનના વટાળે ઓરડામાં ટુંકાડા મારે છે. દીવા આપોઆપ ઓલવાઈ જાય છે. અને અંધારામાં એક સાથે “મ્યાઈ;.....મ્યાઈ...મ્યાઈ” કરતાં બિલાડાં ચિત્કાર કરી મૂકે છે.”

સુંદરલાલ અહિં વિરમ્યા. એમની આંખો ઘેરાતી હતી. મોઢા પર ઉત્તગરનો યાક [અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૮૨]

[અનુસંધાન ૪. ૪૦૧]

માનતાનગો ત્યાગ અંગેડ છદ્ધ સોડમાં
આપી દે મલં આનદે, દોહને ય ગમે ન ને.

માતા દેવી, પિતા દેવ મન માનવરૂપમાં,
એમની અગ્નિમેવામા મહાત્મ્ય શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી વમે.

ગાન લક્ષ્મી અને સત્તા આનંદે, ના દેવું કે દરે
સાદું સરલ વાત્સલ્ય શિશુ આદર મને રમરે.

સ્મરું ને એકવારે ને ધીઆતાં અમુ તે મરું.
નિઃકામ પ્રેમથી પુણ્ય ત્યાગની અર્ચના કરે.

અતની પડીએ ચે ના પિતૃદક્ષિન સાંપડ્યાં
દાનદો દોષનાં આડાં અતરો પાપદાં નડ્યાં !

માથે મારે મરી હાથ છેલ્લી આશિષ આપવા
અપના કરના તાન ગયા ! મરું હુ જખતે.

વર્ષોનાં બહેનની સાથે પુણ્યસ્તોક પિનાવણી
નિરમ્લિઓ વરી જતી, આવની રમ્ભતિઓ વડી.

ઓળખ મુરખામાની જુદી પામે દિને દિને
જીવને રાખું ને છપુ મેને તે મોકલું કપું !

અન્નાપકષો મારું ચીરીને તાતનેજનાં
કિરણો અધના ઓથે રહેડુ તે બતાવનાં.

અમી નીગળનાં સારે દેખું વસ્ત્ર ભોમનો,
કોર દેડથું દેવું માદરું અમતે મો.

બાકનું કરણું વેગે વ્યાકુલ બની દોડુ
ભાવમુર્તિ પિતાજીની પદરેણું પખાળી ;

જીવનપદ્યે બાક કરણું બેઠું એ રહે.
ભરિંએ ભરિંએ અગ્નિભોગમા મમી રહે.

પૂજાદ્રાવ્ય

[અનુસંધાન પૃ. ૪૦૪]

“ હા. મને મારી સાંદણી આપો તો ”

“ ક્યાં છે ? ”

“ પેસો લઈ ગયો, ” કહી સંજ્ઞાને મસુદને બતાવ્યો.

પછી સેવંદરાય અને અક્ષ ઉભી મુરત્રાણ પાસે ગયા અને બધાએ ધીમે ધીમે ક્યાં સુધી વાતો કરી.

૯

બીજા દહાડે સાવાર મસુદે. સંજ્ઞાને પોતાના તંબુમાં નગદકેદ રાખ્યો. ત્રીજા દહાડે પછા ફરતાં પહેલા ગઝનીના મુસતાન મહમૂદ, ધોરી રસ્તે ભેગી થયેલી રજપુત સેનાઓ જોડે નિરર્થક આયત્તાનું છોડી રણનાટ રીધો. માર્ગ શોધવાની ઉત્સુકતાથી પૂર્વ તરફ જતાનું છોડી પશ્ચિમ દિશામાં પદમકીની પુડે કુચ કરવા લાગ્યા. અને ઘોઘા ચાહાણનો પાત્ર દેવની આગ્રા પાળવામાં પોતાને આશ્ચર્યાળી માનતો, આવ્યો તે જ રસ્તે આંધિને ભેટવા તકસતો, પદમકી વહુને મીઠે ગીતે પ્રેમસાહતો, આગળ ને આગળ રસ્તો બતાવવા લાગ્યો.

પ્રકરણ છઠું

જેમાં સામંત મિત્રતા આંધે છે.

૧

સૈદ્ધાનાં રમણોની પ્રેરણાથી પ્રવૃત્ત સામંતે બાપને હરાવવાનો નિશ્ચય કયારનો કરી દીધો હતો, અને તેને પરિપૂર્ણ કરવામાં જરાય વાંધો નહીં આવે એમ એના બાલકુલ્યને ખાતરી હતી. સાંદણીઓના ધુધરાઓને ધમકારે આશુ ને ચંદ્રાવની એક પાસ છોડી શ્રીમાલમાં થોડીક જ વાર થોભી તે અપ્રાપ્તવય પરમારના પાટનગર ઝાસે જઈ પહોંચ્યો. ઝાસેરના વાકપાતરાજ ઘોઘાયાપાનાં રાગા ચતા હતા.

સામંત ઝાસેરની તલેદી પાસે આવ્યો ત્યારે ત્યાં સાંદણીઓના કાફલો પડેલો જોયો; અને એ પોતાની સાંદણી પરથી હનચીં એટલે સામેથી એક શત્રુસાંજ્ઞાન સ્વરૂપવાન યુવક આવતો જોયો. સામંતને તેની યુખમુદ્રા પરિચિત લાગી; ક્યાં ને કયે વખતે તેને જોયેલો તે એકદમ યાદ ન આવ્યું. “ ક્યાંથી આવ્યા ? ” નવા આવનારે મીઠાશથી પુછ્યું.

સામંતની રમણચક્રિ સનેજ યહ. સોમનાથના મંદિરમાં, સાસા નૃત્ય કરતી હતી ત્યાં આ માણસ ભેટા હતો. તેણે ઉમેળાથી જવાબ આપ્યો, “ તમે આવ્યા ત્યાંથી. ”

“ પાટણથી ? ” નવા આવનારે સાચય પુછ્યું.

“ ના. પ્રભાસથી, તમે ગંગે સર્વત્ર ને પાટણના બીમદેવ પાસે બેસાડતા ”

“ તમે ત્યાં હતા ? ”

“ હા, ” અને ચંચળ સામંતે આ આવનારનું કાફલું, પણ કંઈપી લીધું. “ અને તમે પણ મારી માફક સોમનાથની આગ્રા-પ્રમાણેજ આવ્યા લાગો છો. તમારું નામ શું ? ”

“ હું બીમદેવનો મંત્રી વિમલ, ” કહી સામંતને બધા સંનિધેથી દૂર લઈ ગયો.

“ ને તમે ? ”

"કું ઘોષાગણના પાત્રો દીકરો, સામંત," હસીને જામને કહ્યું, "તમે જેવા ઓછાને હોયે જ આવ્યા છે."

"ને તમે જ" જામ વિભવે પૂછ્યું.

"કું ઘોષા બાણને ખાતર કરવા જઈ છું. મને ચુરહેવે મોકલ્યો. તમે?"

"સારું થયું તમે મળી ગયા." વિભવે કહ્યું. "સાચાં તો તમારા સગા થયા. તમે સાચે કહેવા સામંતો તો કે ખાતરો."

"શું કહેવાનું છે."

"જાણે મદદ કરે તો પાટણ અહીંઆ આવે. અને બધા મળી સરકર સર્વ મરજમના સુરવાળાને રજા વચ્ચે જ પુરે કરીએ."

"અરે," ખડખડ હસી જામને કહ્યું: "પણ આ તરફ આવે તો ને. વચ્ચે બેલા છે માદા ઘોષા બાણ-રજાના મુલવી; ને સપાદરના વીર જાણમ, હજાર મદદા ધણી; ને તોદાવ, કોણ ને સુરમાગર તો શુધં."

"એ ખરું, પણ જેટલી વધુ તૈયારી કરીએ એટલી બોડી, સોમવાદ્ય મદાદેવનું કામ છે."

હંદગીના વીમા માટે સદ્ગર સ્વદેશી કંપની

૨૬. સર મનમોહનદાસ રામભાઈ નાણાંને દલગ રજાવાળી અને બાણાંસ વેપારી હીરકરોની રૂબરૂ નીચે ચાલતી થી ઈન્ડીયન મર્કન્ટાઈલ ઈન્સ્યોરન્સ કું. લી. મીટીંગ છેલ્લાં અમુલ્ય વર્ષથી ધીમ્મ આગમની સેવા કરી દિગી જનનાનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવી રહી છે. આ સુવ્યવસ્થિત સરચાની થીને થીને કંપી સુદર પ્રમાણ ધર્મ છે તે નીચેના આંકડાઓથી સદગ સમજાય છે:—

વરસ	આવક રૂ.	રીઝર્વ ફંડ રૂ.	નફો વહેંચ્યો-રૂ.
૧૯૦૮	૭૧,૮૧૧	૭૫,૦૦૦	૫
૧૯૧૬	૮૧,૧૨૨	૨,૧૧,૧૨૨	૬૧
૧૯૨૪	૧,૦૨,૨૫૭	૫,૧૫,૦૦૦	૧૨૧
૧૯૩૨	૧,૩૬,૨૧૪	૭,૪૮,૦૦૦	૧૫

કુલ અનુદાન રૂ. ૧૨,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

હકન બેજ વર્ષે પૈસા ખર્ચોથી ચાલુ રહેતી એવીથી, વંચાણના પ્રીમીયમ વગર અપંગમને સપૂર્ણ જામદર પાયા વર્ષે આવેઆપ એમાં ધનાં પ્રીમીયમવાળી એવનજ વારિક પ્રીમીયમ ૫૬ રાં દમ વગલગ, વિ. વિ.

જુ વિવન માટે લખો:—

છ. એન. રાણા, બી. એ. લાઈફ એનજન,

ધી ઈન્ડીયન મર્કન્ટાઈલ ઈન્સ્યોરન્સ કું. લી.

સર ધીમ્મ મદદ રામ, કોટ. શુભર્ષ.

એક પ્રત ખરીદી લ્યો

ખૂબજ વખણાયેલ
મુજરાતી સહિત્યમાં
એક અને અન્ય

ભિમિ

કાવ્યાંક

આ અંકની વિશિષ્ટતા

હજુ મુખી કોઈ પણ સામયિકમાં
બહાર મળી પડ્યાં એવાં
લાંબાં પ્રમંગ કાવ્યો આ
અંકમાં પ્રગટાયેલાં છે

એમાં

૨૨૧ ખાતાનો દફતાર અંક
છુટક નકલ કિંમત : રૂ. ૧૫
આહુકોને ચાહુ લવાજમે

વાર્તા સાહિત્ય,
વિવેચના, નિબંધો
વગેરેની સામગ્રી
૬૨ અંકે-

ભિમિ ખાસે છે

કેણ કેણ ?

ગુજરાતભરના જાણીના
કવિવરોની કૃતિઓની
બરપુર છે

આને જ આહુક ચંપા લખો:-

ભિમિ કાર્યાલય

૨-સો હોલ, કરાંચી.

દી. બ. દેશવજાલ મુન, પ્રોફેસર
બ. ડ. ઠાકોર, શ્રી. હવિતજી,
શ્રી. મનમુખજીવ અવેરી, શ્રી.
મુદરમ, શ્રી. ઉમાચંદર ભોરી,
શ્રી. પૂનજીવ, શ્રી. દુર્ભેશ મુડલ,
શ્રી. મુદરજી બેટર્જી, શ્રી. બાદરા-
યજી, શ્રી. મોહિનીચંદ્ર, શ્રી.
રમણ સોની, શ્રી. પ્રમુદામ
કવિદાસ, શ્રી. ભોગીજીવ માટેસરા,
શ્રી. કેશવજીવ શાંભી - વગેરે

પ્રતિ લખાણ મ. ૪

[ગાંતનો દરદી: અનુસંધાન પૃ. ૪૭૬]

ક્રો. નિદ્રાના બારે પોપચાં ખીજાના માંડ્યાં. એક ઝોડું આવ્યું. એવામાં પવનનો પારો ઝોરડામાં આવી પથરાયો. સુંદરલાલ ઝળકી જાગી ઉઠ્યા. ફરી પાછી આજે મી ચીસ નાખી.

“આવી.....હોં.....ઘડતર સાહેબ !.....આ.....આવા.” પવનથી દીવો ગયો હતો. સવારના આઠા પ્રકાશે ઝોરડામાં પગલી પાડી.

“એ તો પવન-છે. ગભરાયો છો શું? જુઓ બહાર સવાર થયું. તમે હવે સુઈ જાઓ.” ઝોરડું ફરી મેં ઉઘની ગોળી આપનાં માંડી.

“રહેવા દો ગોળીને. આજે મને નિશ્ચિતપણે ઉઘ આવશે. મારો કદરો આ-મા ઘડમાં બચવાના પગથાર પર જઈ ઉભો છે.”

સુંદરલાલ ઉભા થયા. વિષુદ્ધ પડતા મારા હાથને તેમના હાથમાં લઈ બળપૂર્વક અને કશું.

“ઘડતર સાહેબ! આજે જ આ પોળમાંથી હું મક્કન બદલી નાંખીશ.” સુંદરલાલ નાના પગથીઆ ઉતર્યા ને મોઢુ મારી પાસે ફરતી બોલ્યા.

“સલામ.”

“સલામ,” મારાંથી ઝોરડું જ ફક્ત બોલાયું.

પ્રભાતની પાંપણો પુરેપુરી ઉઘડી હતી. અગ્નિરથમાં બેસીને ધરતીના દિગ્વિસ્તરે સૂર્યનાશયણે ફિરછોતી હતાર હતાર લગામ હાથમાં પકડી હતી. રથના પૈડામાંથી ખાઓ ઉડીને પૃથ્વી પર પથરાવા લાગી. એ તેજરેખાના પ્રકાશમાં દૂર દૂર જતી ઘસતી આકૃતિ અદૃશ્ય થઈ.

મૂર્ચ્છા ઉઘે અને આવ્યો. સૂર્યની સાથે ફેરફારી ફરી ફેર ચડ્યા હોય તેમ આંખે નીંદરનાં ઘેન ચડતાં. દિવસની પ્રાંપણો મીઠાઈ અને રાતની ઉઘડી. પોપણા પ્રખ્ય તારા અંધારમાં ફરવા લાગ્યા.

તે જ દિવસે બરાબર મધરાતે ફરી પાછા કોઈએ દવાખાનાનાં આદરણાં મોઢાં. એને પેલો ગિરપરિચિત સાદ સોનીના એકાંતમાં સંભળાયો:

“ઘડતર સા...હે...બ, ઘડતર સા...હે...બ.”

સાદની સાથે પોળનાં કુતરાંએ દોડસ આદર્યું.

ખાખીઓને અને મિત્ર-પત્નિઓને ભેટ આપવા લાયક સુંદર રાસ-સંગ્રહો			
માંગીતાંગલિ	ગુણસુંદરીના રાસ	રાસતરંગિણી	રાસચંદ્રિકા
મોંગલિકા ગીતો	વિધવિધ લેખકોના	કવિ બોલાદ-રતો	કવિ ખમરદાસનો
અને રાસ	ચુટ્ટા ૬૦ રાસ	રાસસંગ્રહ	રાસસંગ્રહ
મૂલ્ય : ૫-૦	મૂલ્ય : ૦-૪-૦	મૂલ્ય : ૦-૧૦-૦	મૂલ્ય : ૦-૮-૦
પોસ્ટલ : ૦-૧-૩	પોસ્ટલ : ૦-૧-૩	પોસ્ટલ : ૦-૧-૩	પોસ્ટલ : ૦-૧-૩
આરે પુ-તકે સાથે લેનારને રૂ. ૧-૧૨-૦ માં ઘેર બેઠાં મળશે.			

નવો રાસસંગ્રહ		ગુણ ગરવી ગુજનાતજી પ્રિય માસિક	નવસંકલ્પો
રાસમાલિની		ગુણસુંદરી	૧ કવિયાની આગ
જુનાં અને નવો વિધવિધ કવિઓએ રચેલાં		સ્ત્રી-કપયોગી લેખો, રમખર્ચા રાસ, સુંદર કુંડી અને ચાલુ વાર્તાઓ, સ્ત્રી-ગજનનાં સમાચાર, ક્ષમામી દરીદ્રાદ્યો, વગેરે.	મૂલ્ય : ૧-૦-૦ પોસ્ટલ : ૦-૩-૦
૨.૪ રાસ-ની		ઉપરાંત બાલકો માટે બાલવિભાગ.	૨ તૂટેલા બધન
મૂલ્ય : રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટલ : ૦-૪-૦		સુનીતા શ્રોફ, એમ. એ. શ્રીહરનની નવસંકલ્પા	મૂલ્ય : ૦-૮-૦ પોસ્ટલ : ૦-૨-૦
		લેખક : શ્રી યજ્ઞેશ દ. શુક્લ.	૩ સંસાર વિન્દલ
		સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ થી ૧૩મું વર્ષ સુધી ચાલે છે.	મૂલ્ય : ૧-૦-૦ પોસ્ટલ : ૦-૩-૦
		લવાજમ : દિંદમાં ૪-૧-૦; પરદેશ રૂ. ૧-૮-	તથા સાથે લેનારને રૂ. ૨-૮-૦માં ઘેર બેઠાં

કુંડી વાર્તાઓના સંગ્રહ		તમારા બાળકોને નિહરે ખનાવવા	
૧ લક્ષ્મીની સાડી	મૂલ્ય ૦-૧૨-૦ પો. ૦-૩-૦	૧ વાનર એનાનાં ગીતો: મૂ. ૦-૨-૦	
૨ સોળ સુંદર વાર્તાઓ	ભા. મૂ. ૧-૦-૦ જે પો. ૦-૩-૦	૨ વાનર કૈનિક રમેશ: મૂ. ૦-૩-૦	
૩ પોડશી	મૂ. ૧-૦-૦ પો. ૦-૩-૦	૩ આવા વાંદરાન લેઈએ: મૂ. ૦-૨-૦	
ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂ. ૨-૦-૦માં ઘેર બેઠાં મળશે.		— પોસ્ટલ દરેક પોણા આના —	
		ત્રણે પુસ્તકો સાથે લેનારને સાત આનામાં ઘેર બેઠાં મળશે.	

પોશ્ચી મંગાવનારે તેટલી રકમની રીકીટા મોકલવી. "ગુણસુંદરી" ના આલોકને દરેક પુસ્તક રૂ. ૨૫ વગતરથી મળશે.	વ્યવસ્થાપક "ગુણસુંદરી" મુંબઈ, ૪.
---	----------------------------------

મુદ્રક : મંગળદાસ સી. પ્રેમવાલા સુદ્ધ અગ્રિ : ધીન્ધુ એગિલો પ્રી. વક્સ, ૧૨૮, એગિલો સ્ટ્રીટ, ૬૯ મુંબઈ, ૧. પ્રકાશક : અમનલાલ સી. પ્રેમવાલા ૧૨૮, એગિલો સ્ટ્રીટ, ૬૯, મુંબઈ.

ગુજરાત

પુસ્તક ૨ : અંક : ૬

ઓગસ્ટ ૧૯૭૬

: વ્યવસ્થાપક :

ગમનદાસ પ્રેસવાલા, એમ. કે.એમ.

ગુજરાત કાર્યાલય :

ધી ન્યુ એપોલો પ્રી. વર્ડ્સ

૧૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

અ તુ ક મ લી

સાત્ય શાસ્ત્ર કે નહિ ?	...	...	કનેવાલાદ મુનશી	૪૮૩
સોહાગમાં	...	...	કેમારાડર એવી	૪૮૪
જય સોમનાથ	...	...	કનેવાલાદ મુનશી	૪૮૫
સૈયમજી સેઠની દુકાને	...	...	પતીલ	૪૮૬
સીદામિની	...	...	પ્રભુલાલ પાઠક	૪૮૭
અધ્યાત્મિક	...	...	ઈન્દુલાલ સાધી	૪૮૮
પંખીનો માળો	...	...	મુશી ઠાકર	૪૮૯
બાંધવાર સરને	...	...	પૂલતાલ	૪૯૦
મુવનો	...	...	રમણી અરાધના	૪૯૧
મિનુએ	...	...	અમનલાલ માધી	૪૯૨
મહાગુજરાતનાં સચાઈનો : મધ્યપ્રાંત	...	...	કુમરશી સંપત	૪૯૩
કેમરજીગુપ્તા	...	...	રમણીલાલ મોદી	૪૯૪
એક કવિતા	...	...	વિધિન વિનાઈ	૪૯૫
અપવાદ	...	...	દીરાલાલ નામ્વાલી	૪૯૬
મનુષ્ય	...	...	પૂલતાલ	૪૯૭
ભારતીય સાહિત્ય અને ભાષા	...	...	કનેવાલાદ મુનશી	૪૯૮
વિનોદકવિજ્ઞાન	...	...	સર્વોદય મહેતા	૪૯૯
ગુજરાતની સ્ત્રીઓના ગૌરવ ખાતર	...	...	...	૫૦૦
નવું સાહિત્ય	...	...	...	૫૦૧
તંત્રીસ્થાનેથી	...	...	...	૫૦૨
ધર્મમાનસાર	...	...	...	૫૦૩
અખુરિ એ જ આપણું	...	...	કેમાલાલ પ્રોવરી	૫૦૪
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બંદોબસ તથા વિસ્તાર	...	...	...	૫૦૫
સાહિત્ય સંસદ બંદોબસ	...	...	...	૫૦૬
અનુક્રમિકૃતિ-ગુજરાત નવું પુસ્તક ૨.	...	...	...	૫૦૭

બાંધક સંવાદના વિષયમાં ૨. ૫

સંસદના સંસદ બંદો ૨. ૫

૫૨૬૨માં ૧૨ રીલીંગ

આ અંકની કિંમત આઠ આના

આ માસિક મગજસમ સી. પ્રેમલાલએ ૧૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈમાં આવેલા ધી ન્યુ એપોલો પ્રી. વર્ડ્સમાં જાયું અને મગજસમ સી. પ્રેમલાલએ તે જ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત લેખકોના મૌલિક
કૃતિઓથી સમૃદ્ધ 'ગુજરાત'નો
નવેમ્બર માસનો

વાર્તા અંક

જેમાં ધૂમકેતુ, ધનસુખલાલ મહેતા, દુર્ગેશ શુક્લ, જ્યોતિન્દ્ર દેવે,
બાદરાયણ રમણ વકિલ, વજેરે જાણીતા લેખકોના
સહકારથી 'ગુજરાત' ના વાંચકો આગળ સુંદર
નવલિકાઓ ધરવામાં આવશે.

‘ગુજરાત’નું નવું વર્ષ સપ્ટેમ્બરથી
શરૂ થાય છે

ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કારનો વિકાસ સાધતા, શ્રી સાહિત્ય
સંસદના આ જાણીતા મુખપત્રના ગ્રાહક બનો

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ચાલુ વાર્તા
જય સોમનાથ

તમને દર મહિને 'ગુજરાત' મેળવવા
ઉત્સુક બનાવશે.

લોકલમાં

: વસંતતિલકા :

એની દીડી ન નજરે સુખમાધુરી મેં.
દેખાત તો ઘણી ય ડોક ફિરાવતામાં;
જોયું ન કિંતુ પ્રીતને જરી, ના જ. જોયું.
ને તો ય તે ફાળફાળે સુખ આંતરે તો
એ રોમ્પરોમ રસમૂર્તિ તરે અનરત.—૫

એનાં હશે પ્રભુચક્રમાળુપૂર્ણ નેણ,
ધીરે ઢળી ઉછળતું ય હશે જ હૈયું.
દીકલ આ નયનથી ન સ્વયં આરે મેં,
તો યે કહું અમૃતકેસર હશે જ હૈયું
વેગાલી લોકલ તણા ધનકાર તાલે
ધીરેધીરે ઉછળી મરત ઢળી રહતું.—૧૨

હું તો શું જાણું, પણ સામી જ બેઠકે ઠો
બેઠકા વચ્ચે જરી ફેરવી ફીણ નેચ
જે આમતેમ, કદિ ઝાઝું ય ખાઈ લેતો.
એ ફીણજોયન મહી કહીંથી ય ત્યાં તો
મેં જોઈ, જોઈ સહસા બલુકંતી આગ.
આંખો કરી જરઠ કોટિકે રોમ ફેરી
દાળી મને સુખ પૂઠે કંઈ તાકી જોતો,
ને કે ચિરંતૃપિત અમુથી પી રહતો.—૧૬

મેં પૂઠ ફેરવી ન જોયું સ્વયં જરીકે.
કે કે હતી જરુર નાં સુખ આંખ સામે
એ વૃદ્ધનાં પરમ તૃપ્ત પ્રસન્ન નેત્રે
મેં એક જોઈ છળી ડોલતી લોલ મરત.—૨૩

લાવણ્યમૂર્તિ સુખનેચથી જોઈ જાતે
મેં હોત, તેથી આઠકા રસરૂપરંગે
એ કાલજર્જરિત નેચ મહી નિહાળી.
ને એકવાર નિરખેલ તહીં હજી યે
જોયાં કહું ઉર ભરીભરી નેણ એનાં
વિશ્વે ઉછાળી ઢળતું વળી મત હૈયું
ને જે વસંતલયતી કરવેલ રમ્ય.—૩૦

ઉમાશંકર જોષી

જય સોમનાથ

‘પાટણની પ્રજા’ને ‘ગુજરાતના નાથ’ની
પુરઃસંધાનરૂપ ઐનિદ્રુસિક નવસાધ

દેનેપાસાસ મુનશી

[ગ્રામ અંદેશ પૃષ્ઠ ૪૮૦ થી ૪૮૫]

આમજનાં પ્રકરણોનો સાર

[પ્રતોષિની એકાદશી દેવાથી ચાચાજીઓનાં બધું સોમનાથના મંદિર તરફ ધન્યતાં આવે છે. સોમનાથના યિવાજીવનો દિવિદ્યાન મુખર્ણ પછી ચન્દનદાન અને તે પછી પામણ મંદિરની રથાપના સોમનાથની સેવામાં તબુએથી ચારમે નર્તકોનો, તે બધીની અધિષ્ઠાતા બેમાન્તેની પુત્રી સુન્દરી ચોરનો સોમનાથ આજન નૃત્ય કરાવેનો પ્રથમ દિવસ છે. તેથી ચોરા અર્ધર ઇલાદમાં છે. તેનું મન સોમનાથમાં જ નિરત છે, તેની માતા બંધા પામણ સપ્રભાવના અધિષ્ઠાતા સર્વજ્ઞ બંધે મળી ચોરનો પોળાક લઈ આવે છે. અને ગુર્જર નરેશ બીમદેવના આમમની બજાર આવે છે. યોગ સોમનાથ વિશાલ બધા મંદિરોનરવાલ છે બધા ચોરને અભ્યાસદારિકા કહે છે અને તે અનુભવથી સુખરથી એમ માને છે.

આત્મીને વખતે મન સર્વજ્ઞ બીમદેવને લઈને મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે, બીમદેવ મંદિરને છોડીપ્રકાર કરાવેના નિર્બુધ બંધેને બધુલે છે. જગા શીર્ષિકાનથી પ્રમુખની ચાચાન કરે છે, તે પછી ચોરા નૃત્ય કરવા આવે છે દિશાવચ કંપર તપ કરના શિવને પ્રસન્ન કરવા પ્રદન થયેલી પાર્વતી જેટ ચોરાએ પોળાને આત્મા રેતને નૃત્ય આરંભ્યુ. પાછળ કહેલી નર્તકોનો મી. સરોદે એ પ્રસન્નતા કોરો માવ છે અને ચોરાનુ નૃત્ય વિશેષ આદ બનતુ નવ છે. એનુ નૃત્ય પ્રખ્યાત્ય બન્યું. ચોરાએ સવમ છાંડેલ તે પછીએ ફરી મન સર્વજ્ઞ તેને વચગીને સોમનાથ આવજ મૂકી. અચાનક મતી દાનોર મંદેવાના આમમના સમાચાર આવે છે. સનર મુત્રાફરી ફરીને આવેલા દાનોર મંદેવા નજલ્તાવિષના આમમમૂત્રી ખમર આવે છે. સર્વજ્ઞ મનની અનુ-જાણી બીમદેવ દક્ષીની તૈયારી કરવા પામણ નવ છે ચોરા સોમનાથના મંદિરમાં મઈ દોવ છે તે વખતે એક કાપાથી તેની પાછળ પડે છે. ચોરા સમુદ્રસનાલ કરી બહાર નીકળે છે તે વખતે કાપાથી આક્રમણ કરે છે. બીમદેવ નેરવાને બચાવે છે. બનેનુ મેલિત બનેને વાર્તાલાપ, બીમદેવ વિમલને સાથે લઈ બંધા ચાકો નવ છે. તેના હરવતુ મેચાણુ ચોરા તરફ છે-ચારીર ધર્મયુધ તરફ ચક્રદાવ છે. પલમં મુત્ત અવધવાથી બે પનિદારીઓ ને બારો વચકે છે. કંઈ ચોરેબરવા આ અચાનક મુનુથી બંધે વેળાનુચક મનસાદ ફેરવા છે. શિવરાશિ પસાજે ચાંતિ તાપી આ મુઠાવાદ ગુરદેવ મન સર્વજ્ઞને કહેવડાવે છે. તે બધાઓને કહે છે કે ને દેવકાષ નથી. દેવકાષ છે મનના આલ્પાથી ચાંતિ. કાંતી બવકર અત્યાધિક વિશા વર્ષ. ચોરાને બીમના પ્રેમનુ રજિત છતાં બવકર રવખ આવે છે. સવારમં જગા આવી તેને નજાકી, રાત્રા મજાનના ખમર આવે છે. ચોરા ચંદિર પાલ છે. સવારે કાપાકીનુ મુત્તુ દરીયામાંથી નીકળે છે તેથી દાઢાકાર વર્તે છે. સર્વજ્ઞ યેલમકના કુવર સનમન અને તેના પુત્ર સામવને જલના રાજ્ય ચોપાસાવાને નેનાવવા મોકલે છે. તબુને માર્દે જતાં સનમનની કાંદળી પન્મજા અણુગ્રાંભળ્યા પરાક્રમે કરે છે. વિષમ રમુગ્રવાલ ચરમેનો કોટા સનમન ક્યમેનો બેલિ માર્દે ફારે છે. બીરે રતે-આપુથી-સામવ આવે છે. સામવનો વિમલ સાથે કોટા. ચાપુતિરાબને મળવા સામવ ને વિમલનુ જુડું. ચાપુતિરાબની મંદે આપવાની ના. આ પછી આવજ થયે]

પ્રકરણ છ હું (આહ)

બાપાતો ને ચંપી કરનારા હોતે ગયા.

“શું છે ? કહો,” સવજે કહ્યું.

“આપ જાણો છો કે ગરજનનો સુરત્રાણ સોમનાથનું મંદર તોડવા આવે છે”

“હા, હા, હા, હા,” વૃદ્ધ રાજા પડખાડ હાથી પડ્યા. “એ વાત તો મારો આખો રાજગદ જાણે છે.”

“કેવી રીતે ?” સામંતે પુછ્યું. એની આંખો આ વૃદ્ધનું હાસ્ય લેઈ ચમકી હોતી. મુન્નતાનનો અન્નપાક મુખી આવ્યો હતો,—એ મ્નેચ્છનો સદેશ લઈને હમણાં જ ગયો.”

“મ્નેચ્છનો સદેશો ?” સામંત ને વિમળ એકે શ્વાસે બોલી ઉઠ્યા.

“ત્યારે એમ કહોને કે વાત તો મારે તમને કહેવાની છે. સુરત્રાણે મુન્નતાનથી મને ખંડણી મોકલી છે.”

“ખંડણી”

“હા. મારી મદદ માંગી—જાણેરમાં યદ્ય ભાગ માંગ્યો. સોનગિરિ ચોદાણથી તો એ થરથર કાંપે છે,” કહી રાવજે મુઠને આંકડા ચલાવ્યા.

“પછી ? તમે માંગ્યું આપ્યું ?” વિમળે શ્વાસ રોધી પુછ્યું.

“મેં ખંડણી લઈ ખંડારમાં મુકી”—

“ને આપે મદદ આપવાનું કહ્યું ?” શુસો રોડી સામંતે કહ્યું.

“મેં સાફ કહી દીધું : શુન્દરાન જવું હોય તો જા,—તારી વાત તું જાણે—પણ પરમારના રાજ્યમાં પગ ન મુકતો. નહીં તો ભાગતાં બોંધ ભારે પડશે.”

“પણ, મામા,” સામંત વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો. “વિમળ મંત્રી તો તમારી મદદ માંગવા આવ્યા છે. તમે ને બીમદેવ મળો તો રણ વચ્ચે એ મ્નેચ્છને પુરો કરો.”

“અહ, બીમને મારી ગરજ પડી જરી,” રાવજે ખંધાઈથી કહ્યું. “ને પહોર મારવાડ પર ચઢાઈ કરવા મેં હજાર ઘોડા ને જસે સાંઢણી સાગી ત્યારે તો પેત્રો એનો સગો થતો હતો. હા, હા, હા, હા. બીમદેવને જઈને કહેજે કે તારું કરમ તું જોગવ. મારે શું ?”

“પણ, મહારાજ,” વિમળે કહ્યું. “આ તો મારા શુન્દરાન પર તવાઈ નથી. મ્નેચ્છ તો સોમનાથને તોડવા આવે છે. આ તો પર્માનું કામ છે.”

“એ તો તારા બીમદેવની વાતો. મથુરાં તોડ્યું ત્યારે બીમદેવ કેમ ન ગયો તેની કુમકે ?”

“પણ, મહારાજ, મ્નેચ્છ સપાટવશ ને નાંદોદ, જાણેર, આપુ ને પાટણ વગેરે પ્રમાસ જાય એ તે કેં બને.”

“પરમાર હવતાં ક્યા મ્નેચ્છની મગદૂર છે કે જાણેરમાં પગ મુકે ?”

“પણ, અહીંઆંથી નહીં જશે તો બીજેથી જશે, વિનય તો એનો જ

ધરો ને ?”

“જેવો, જેવો એ વિનંતી કરનારો !” વાકપતિરાજે કહ્યું.

“દેવતુ ખામ તુરંતે તે કશુંક કરિય ખાતરો લાગવો.”

“એ તો બીમદેવનું ખામ છે. એનામા એટલું બળ નથી કે પોતાના કષ્ટદેવને સંભાળે.

“પણ, કાકા, એ પરદેશી મ્હેન્ટ આપણા સામ્યોમાંથી જાણ, આપણા દેવધામે તોડે ને આપણાથી જેવા કેમ કરાયા ? એ તો ગૌલાકલ્પનો દેવતા; એ તો આપણું દેવોને તોડનારો. એને આપણી બુદ્ધિમાંથી માગ કેમ આપાય ?”

“તેથી જ મેં કહ્યું કે ખચરદાર જાણેરમાં પત મુકયો છે તે.”

“બીજો પગ મુકીને જાણ, મહારાજ, વિનંતી ઉમેરું.” “પણ તોડો તો તમારા જ મારે ને મહિરો તો તમારા જ જીવ કરે ને.”

“તું પણ તારા દમોદર મદેવની નીસાળે બેસો છે. હું એમ માની જીવે મરું એવો નથી.”

“એને તમે એ દેવદોહી મ્હેન્ટને રોકવા મદદ નહી કરો !” સામંતનો પીત્તો ઉઠ્યો. “હું વાકપતિરાજને આ ચોખે.”

“હોઝા,” વાકપતિરાજે જય નિસ્સગ્રસ્થી કહ્યું “તારા પોલા બાપા જેવો હું પારડી લગ્ન પહોંચે એવો નથી.”

“મામા,” અર્પણે સામંત બોલી ઉઠ્યો. “પોલા બાપાએ એનો આપો અવતાર બધાની વહારે ઘાઘ પુરો કર્યો છે. એને પારડું ને પોતાનું નથી.”

“મહારાજ,” રિખરે ઠંડું પાણી રેડ્યું, “પણ મારા મસી જે માણે તે આપા તૈયાર છે.”

“હવે, હવે કેમ ! એને તો ખજાણાને આયુગદ જીતવો છે.”

“મહારાજ, પણ અત્યારે એ તમારા દાણમાં છે. એને દેવનામનું સંરક્ષણ કરવું છે. તમે માણે તે આપ્યા વિના છુટકો નથી.”

“વહેવો આપ્યો હોત તો જુદી વાત. પણ હવે તો વાકપતિરાજનું વચન ન હરે. એમને આમ ન આપું. પણ તને મદદ ન કર.”

“મેં અમને મારી, મ્હેન્ટ તમને મારશે તો.”

“જેવાં જેવાં એનાં મોઢાં.”

“જે પ્રમાણ સુધી ઘરાનજ પ્રમાણે તેને કોણે બપ લાગયો છે ?” વિનંતે પુછ્યું.

“હોઝા, બધા તારા ધણી જેવા નથી. સમજ્યો ? પરમારતું શુરાતન તેં નેકું નથી. એ પગ તો મુકે ?” શસ્ત્રાખાં કહ્યું.

“આપનું શુરાતન તો મ્હેન્ટને મારી દાંડરામાં છે.”

“કેમ, અસ્થા, નાને મોઢે મોઢા મોઢા મોઢા ધણે કે ! જા જાતને પણ તારા પોલાબાપાને કે વાકપતિરાજનું શુરાતન દાખાં છે.”

સામંત ઉભો થઈ ગયો. “મારા બાપાને એમ ન કહેવું પડે. રણમેઢે રાજાની બેઠાં ક્યા મ્હેન્ટની મગફર છે કે આગળ વધે. એને તમે મેળવ કરો, તમારા અંધારામાં.

એવું આખો તો તમારા બધાનો છવ લેશે," સામતે કહ્યું અને રાવળ ગુસ્સામાં તકાડો કરે તે પહેલાં ત્યાંથી ચાલી ગયો.

"ઘોઘાની આખી વેલ જ અવિચારી છે," રાવળ બખડયા ને વિભળને કહ્યું,
"તું જ તારાં ધણી પાસે પાછો. મારું વચન હું નહીં ઉઠાવું."

"કાલે સવારે હું આપને પાછો મળીશ."

"હું એકનો બે નથી થવાનો."

"આપ કર્તાહત્તા છો," વિભળ નમ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કરી ઉઠ્યો અને વાફપતિરાજ ચંપી કરનારાઓને પાછા બોલાવ્યા.

(૩)

રાવળની સ્વાર્થી આત્મશ્રદ્ધા જોઈ સામંતના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એ અધીરે પગે પોતાને ઉતારે ગયો, અને માણસોને તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી. ઘોડીચારે ગંભીર મુદ્રાએ વિભળ આખો ત્યારે તે નીચું જોડ, જમીન ઉપર ઉમ દૃષ્ટિ ધારીને બેઠો હતો.

"ચોદાણુ, અધીરા નહીં થાઓ," વિભળે હેતથી આ બકાદુર સુવકને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

"વાફપતિરાજ શું આ અધોગતિએ પડ્યુંઆ છે? ગૌઆલણુનો કામ ઉઘાડે છેએ ચાક્ષો આવે ને જાણેરાજ લાંચ લઈ તેને આવવા દે! સૂર્ય ને ચંદ્રની કીર્તિ પશુ કમંકિત થવા બેડી છે. ઘોઘાખાખા અત્યારે હોત તો આતું માયું વાડી નાંખન," સામતે કહ્યું.

"બાઈ, બાઈ, આપણે અત્યારે એમના પરાણા છોએ. એવું ન બોલીએ."

"હું તો એને એરે કહેન. વાફપતિરાજ આવાં વેશુ બાપે! આ તો પૃથ્વી રસાતાલ જવા બેડી."

"નિરાશ ન થાઓ. કાલે ફરી સમજાવીશું."

"એ નહીં સમજે, કદી નહીં સમજે. એને તો જાણેરાની પડી છે—ગૌઆલણુનો નાશ થાય, સોમનાથની ધ્વજ પરે તેની કેં નથી પડી. એરે-પડી ને: એવુંનું ધન લઈ આપેલા વચનની; કુલને ધર્મની નથી પડી,"

"પણ, ચોદાણુ, અકળાયે શું વળે? જાણેરા થકીને એવું ન આવે તો કયાં થકીને આવે?"

"અરે ઘોઘાખાખા રણમાં પેસવા જ સારા દે?"

"પણ ધારે કે આવે; તો પછી મારવાડમાં થકીને આવે. બીજે ક્યાંથી?" વિચારગીલ મંત્રીએ કહ્યું.

"અરે, એ કદી માગ ન આપે," સામતે કહ્યું.

"મારે અહીંઆથી મારવાડ જતું જોઈએ. તમે આવશે?"

"ના," સામતે કહ્યું. "સોમનાથની આજ્ઞા છે કે મારે ઘોઘાગઢ જતું ને ઘોઘાખાખાને ચેતાવવા."

તૈયબજી શેઠની ટુકાને

(એક પ્રદર્શન)

• વનવેલી છદ :

વાડકી સરીખી ટોપી દાખી માથે બરાબર
ડુકાનની ગાદી પર, રૂઆંચ નસાચ સમો
દાખનના બેચી રથા હતા શેઠ તૈયબજી,
આરે આરો લેતા માટે, પટેલવેલી ન વાર,
તેનું ધરકામ કરનાર બાઈ કેસરનો ૫

ધાગી, નામે નરોત્તમ, સરેપો પગાર તેનો,
નરસનરના દિનો હોવાથી, પટેલો તેજી
નવાં કપડાંઓ હતાં વેનરેલાં સારી રીતે,
વાણમાં જણાવી હતી કારીગરી કામગીરી,
અને બેસા પથ તેના પગમહી દોરીવાળા ૧૦

ચલવેલા સેમાનથી ચાચક થતા હતા.
ફેંકી દીધુ, આવતાં ન, હાથમાંતુ ફૂંકે તેણે,
જુનાનિઆની અઘથી, હોવાના પગરતુ ન
સાવા છૂંક વડે અગ્રપતુ લગાર લેડે,
સડક ઉપર,
નડુ આવેયું ઘરાક જાણી ૧૫

સાવકાર બોમ્બા, ખુમ થતા, શેઠ તૈયબજી,
તેની ખાસિયત મુજબ, કરીને ટોળ મીટી,
નૈરાશિક તેની અનુનાસિક શેઠીમાં આખ:-
" આઓ, બેચિયા, ફરમાંઓ જે ટુકમ હોએ,
તમારી ફકાન સંમુજને—એલા છાંદિમ, ૨૦

રેલી કુમ્મી જરાં તું અઢિઆં છાંદી લાંબ,
બેસ્યા એઓને મીટે. "

અગત્ય થતો ધમ્મે ન
બોલાયો નરોત્તમ આસન ઉપર ત્યારે
તેના મગજની પરિસ્થિતિ થઈ પડી બહુ
હરદખરેલી: નીકળ્યો તે હતો ધેર ધગી ૨૧

ત્યારે તેણે એવી ધારણાં હેઠળની મહી - તેના
બાંધી હતી, કે તેને ઓળખનાર કોઈ અને
કોઈ પણ મળી આવશે; પરંતુ તેમ નહિ
નમીબવસાત્ બની શક્યું. ઇચ્છાહિમ પણ
નવોજ નોકર હતો શેઠની દુકાને, જે કે, ૩૦

થઈ હતી કેસરની સાથ તેને ઓળખાણ
સારી સરખી થોડાક દિવસથી, લગભગ
રમુચ આદતોવાળો હોવાના પરિણામેથી
વખતો વખત મળતો તે હતો કેસરને,
ખાનગીમાં ચખાડવા ચોરેલી વસ્તુઓ મોકી, ૩૫

જેવી કે વેચાવાની આનુસ્તામાં પડી હતી
શેઠની વખાર મહી. બોળો ધધો કરનાર
નુકસાનથી નજીવા પાલખાલ થના નથી,
તેમ નીચ હોવાનું જોરવ રાખનાર લોક
થોડીકથી નકામી ચેષ્ટાથી બચે થતા નથી. ૪૦

કેસરને છાનાં અડપત્રાં કરવામાં જેમ
આનંદ તે લેતો હતો, તેમ હતો કેસરને
મળતો આનંદ, તેને પ્રસંગ થવાથી પ્રાપ્ત,
અપરાધોથી ગમીયઃ મોડું સાફ કરવાનો ।
ખુશીથી જે સહન એ કરી લેતો. એવી રીતે ૪૫

માત્ર થોડા હંગામમાં એકબીજા ફેરી સગ
સહંતર નજી થતાં, બન્નેનાં હૃદયમહી
વફાદારી કરાં બીજા રેખાયાં ને સાચા જેવો
જણાતો હતો હવે તે રહેા માત્ર ઉપલક્ષી
કેસરનો ખ્યાર - તેના ધણી નરેશતમ પંર. ૫૦

બાપ વિનાનો બિચારો નરેશતમ બાંધીને
તેડવાને માટે આવ્યો, ત્યારે તેના સસરાએ
રાખી પાડ્યો ત્યાંજ કહી, "અમારં, જમાઈ હોંડ,
કિયું મળો મરીજનું તો, અમારી કેહરીનું
ને તમારં બેયેનું પોણુ ઓંઈ ચેઇ રહેઃ ૫૫

જાપ જપું જોના એ જ મળે તો
 મુજ સના મંદિરની મોઝાર,
 ચાતદિવસ એની ધોવા ચરણુરજ
 રેડું આંસુઝાંની ધાર.....
 રે...એ...છેડું જાવરનાં જણુકાર...મારા.

[તેનું મુખ રૂમસ થઇ જાય છે. તેના અવાજમાં અંતર ગૂઢ ધન વ્યથાનો થરકાટ અને રૂદ્ધતા પડ્યા સંભળાય છે. દાદર ખખડે છે અને પળ વારમાં સૌરભનું રિમતભર્યું મુખ દેખાય છે.]

સૌરભ : [હાથે બેસી, સાદામિનીના ગળે હાથ વીંટળાળી કેમ રહી ગઇ ?
 [અચ્ચુ માઝા મૂકે છે.]

સૌરભ : અરે...અરે...લે, ના ગાઇશિ ! [સૌ ફૂસકે ચડે છે.] અરે દામિની ! કાંઇ ઘેલી થઇ ! મારા સમ જે દામિની ! મારી મીઠી નહિ ! [તેની આંસુ-ભીની આંખો ચૂમે છે.] કેમ કાંઇ નવાબૂની થઈ છે ? જે ભાઇ, આમ મૂંગાં નહિ બેસી રહેવાનું ! કહેને ! સોહનશાહ વડયા હતા ? [તેનાં ફૂસકાં શમવાને બદલે વધતાં ચાલે છે.] મારી બચુ નહિ ! દામિની ! મુઠુ ! મારી દામુ, નહિ ! નહિ પૂછું બસ ! થયું હવે ? અરે...અરે...[તે બુચકારા બોલાવી શાંત કરવા પ્રયત્ન કરે છે.] મારી મીઠી નહિ ! એક વાર મુખ મલકાવ ! મારા સામું જે તો !

મુઠુ ! તું નહિ હોય ત્યારે મને કેમ કરીને ગમશે ! હું કોને ત્યાં દોડી દોડી જઈશ ?

સૌદામિની : [આંસુ લૂછતાં] પ્રદાશ છે ને ! ગમવાનું તો મને નથી ! ત્યાં વગડામાં કોને લાવીશ ? અહીં તો તું ય ખરી ! આખો દિવસ કેમ જશે એ જ સમજાવું નથી !

સૌરભ : હજુ તો બંગેએ જતાં જતાં છ મહીના નીકળી જશે ! પણ મુઠુ ! મારી એક વાત માને તો કહું !

સૌદામિની : મારા હાથની વાત હશે તો અવશ્ય !

સૌરભ : તમે અહીં જ ના રહો ? નક્કમું ખરય ! એ ય આગ છે ! નાનાં છોકરાં ! અને શહેરમાં તો કંઈ ને કંઈ કામ નીકળે જ !

સૌદામિની : બસ સરવીસ છે ને !

સૌરભ : બસ તે બસનું કામ કરે ! કાંઈ, જોઈએ ત્યારે ને ચાહીએ ત્યારે બસ થોડી જ મળે ? કોઈ માદું સાચું હોય, ચીજભાવ લાવવી પડે ! ને એ ય ખરચના પોષણ જ ને ! આપા જઈ પાછા પડવાનું !

સૌદામિની : પણ એ કાર સમજાવો છે !

સૌરભ : કાંઈ ઘેલી થઈ ? કાર ને બાર, બધી વાતો છે ! એ તો તને રાંછ કરવા પૂરતું જ, બોલવાનું ! મોટરનું ખરચ એટલે કાંઈ નાનાં છોકરાંની રમત

આ આવતું જોઈ નવું પતંગીયું.
પરંતુ આ તો પચરંગ ચીડિયાં
ઉરે ઉરે ધાક લઈ ઉડી જતી,
જોતી જરા સાંભળતી, કંકારતા
ભરેલ હારથે,

૩૦

નિઃસ્તબ્ધ સંસાર હસાવતી જતી.

એને કદાપિ—

સંસારનાં માનવપ્રીતિ પ્રતિ
જોતો તિરકાર, હતી નહિ ધૂણા;
ને કોણ આ હતી? ૩૫

સાગર સ્ત્રી કે પરણેલ પાપટી
જોતી, હતી. ભુવનમોહિનીસભી
શુભાનની મોહક નારીઆકૃતિ
જેનાં મધુ દર્શનથી શરીરના
ખડે અનળી વિજળી જળૂકતી, ૪૦

અંકારતી વીજળી પ્રાણતારને
ધીણા બનાવી દઈને શરીરની.
માનિનીઓને ગણતી મધૂરનાં
પીછાંમહીની મૃદુ રંગપુરણી,
સુગંધરંગ દિનરાત રાચતા ૪૫

ને આથકતા—

સૌ પુરુષોને ગણતી પતંગીયાં.
અજાંબને તારકચુંદડીમાં
મદી મનોહારી નિશાની ફૂરેમાં;
અધારથાગે રમવા જતી'તી. ૫૦

ઈંદુલાલ ગાંધી

પંખીનો માળો

સુરસી હાકુર

સોડીની હાંપ જેવી મોટા વડાની સીંગળ હાંપ નીચે એક સાધુ બેઠો છે. વડાની વડાપાસાએ જોડલા એના અનુભવ એની અમલ કરેલી રાત્રી આંખમાં સ્પષ્ટ તરે છે. એની પાસે એક ફંડ ને કમ કમ જ સંપત્તિયા છે. સુરસી આઠી ભરમના રાત્રુગાર એની સાધુનાની સાક્ષીય છે. ખુશખબર પર બેઠો એ સાધુ કુરુર દેખાતી માનનાં હાથની હાર તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિ ખાખી રહ્યો છે. જમનની નિરર્થકતા એની એ શૂન્ય દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબિત થાય છે.

એ વડાની વડાપાસા જુલુઆ કાક ખુબે એક પખીની લોક બેળી છે. તે તદ્દન શાન્ત મોડાં છે-જાણે આ સાધુ ને એ સધુની પેરી શૂન્ય દૃષ્ટિ ઉપર વિચાર ન કરતું હોય!

ત્યાં તે કાલ્ય જાણે કમ એક પક્ષીએ પાંખ ફરકાવી સધુની દૃષ્ટિ તેના તરફ ફરી કે તેને કુરુર ક્યો. ખીછ જ ખાતુ કિડાવવા તરફ જોતો એ પખીનો માળો સાધુએ દિહો ને જગ્ય દસ્તે—

એકલામાં ત્યાં થાને યોગ્ય મેલાવ નીકળ્યા.

“ખાતુ-અખાસી માયો જોઈ!”

“હોં-અતુ ફર નીકળી મજ દો એ તો!”

“તોય ફેરવે સજવ થયે હશે!”

“વખત! આ એક ખેતરમાં આવીએ એરો.”

“તો તે આડકામાં ફરી દશે, દખખાં પોતી વળતુ.”

“—તો બાઈ, માયો હોડી તમે અદિ કાંઈ?”

“આ એક દોર ખેતાયું તે જરા બાઈ કાંઈ નિકળ્યા દયા.—”

“તો જરા બેસો રિખો કોઈ.”

“વાઈ! ખાતુ,” કહી જાય જ બેઠ ને સાધુની કુરુરખરી દૃષ્ટિ માં એ

જાય જ કુરુરખરી જોવા ખાંડ્યા.

“જાણ્યો, કયે માય રોડ છે જાઈ?”

“આ અદિયો બે ખેતરમાં હોં રાખુકાં રહીએ હોં ખાતુ.”

“હે—તો રાખુર અદિયો ને ખેતરમાં જ ફર છે પુ?”

“હા ખાતુ,” ધખાવડાએ હોંકારી દીધા.

“ત્યારે તો તમે જાણ જ તોંય જ દોઈ.”

“દાસો ખાતુ—વખ ખાઈ પાસો તો અમે જાણ્યું કરતું ઉતરતુ નહિ. જાણું

ખેતર રાખી આપને જાણી સેવ કરીયું જાતુ.—”

“હા જાતુ, અરો તો મોર થાવ-તમ જેવ સાધુના આ જામમાં કાંઈ?”

“આ...રે...ત્યા.” એ રાખ જોવા રાખી પૂરિ. “આ જામમાં પડેલાં એક કદમ

દાનું-જાણ જેવ ખેત જાણ્યું જાતુ, જાણું કુરુર ખેતર... ..”

ડોસાની આંખમાં જાનાની સ્મૃતિ સાથે અંતરનાં અશ્રુ ચઢી આવ્યાં... “તે મ્હારે ને એ ધરને તો સારાસારીશો ધરોળો! મ્હને તો નાનાભાઈ ભાઈ જ દહે!

—“પણ શું કહું બાપડ? આવ દીકરી દીવોય નથી!”

“તેમનું નામ શું હતું જોવાળ?” સાધુએ પૂછ્યું,

“નામ—! એ નરસિંહભાઈ—શું માણસ! કે—કરોડ માણસમાં એની જોડ ન મળે...આ ગામની એ તો મોટાઈ તે આ જ.....

“આ સાંભળતાં જ સાધુની આંખમાં અગ્નિએ અશ્રુ તરી આવ્યાં ને બેત્રણ ખંદાર પણ પડ્યાં—ત્યાં વૃદ્ધ જોવાળ પાંડો ભોલી ઉઠ્યો.—

“અરે બાપડ, આ તમ સંસ્થાને આ શું—અમે તો રહીએ પણ તમે!...! હા પણ નરસિંહભાઈનું નામ જ એવું હતુંય ગામની વસતિ રહે છે.

એટલામાં ઝાડ ઉપર પક્ષીઓની કીકીઆરી સંભળાઈ ને સર્વેએ જોયું જોયું. ઘોક અગ્નિયું પંખી આવ્યું હતું ને પેલી જોડી સીધા—“જળીઆના બે ભાગ” સાળીત કરવા ઉપર જન્દ મચ્યું ને એ પક્ષી પણ વસતિમાં રહી માનવની મુખાંધની આસર થતાં હવેલેણ લડવા માંડ્યાં. આ સાધુ ને જોવાળો તો જોઈ જ રહ્યા.

“હશે, હવે હમણાં જ પી જશે,” કહી વૃદ્ધે આગળ અસાધ્યું.

“ને બાપડ, પાછું જુઓ હું ભૂલી ગયો. નાનાભાઈની વાન—”

—“તે એક દન ભાઈ એવો બહો આવ્યો. આ ગામમાં રોગ ફાટી નીકળ્યો. કોઈ કોઈનું નહિ એવો સમો આરી ગયો ને કૈસ ધરધરનું ઘટ ગયું—ને જુઓને આ વધારે તે શું કહું? આ બધા જવાન બેકાસે એમાંની એમને તો ખચર નહિ હોય પણ કોકનો બા તો કોકનો કે એમ મરેલાં—મ્હને હજુ એ વખતનાં સપનાં આવે છે ને મધ્યરાત્રે દોસિયામાંથી જીવો થઈ જતક થુ બાપડ! બહુ કરે ભગવાન ને એ દન ફરી મ્હારા દસમનને પણ ન જોવો પડે ને પેલા નાનાભાઈ એમાં સ્વપાયા. નાનાભાઈમાં વંહુ લાખેણી લાડી જેવાં એ પણ એમની પૂકે થયાં એ પૂછ્યા તો મ્હોલા હશે અહિં ને નાનાભાઈના પિત્રાઈ કે કોઈએ શી સંભળ લે? એ ને એ. નાનાભાઈને એક નાનો પાંચેક વરહનો કુંવર જેવો છોકરો કોણ જાણે અને.....

“એટલામાં તો પેલા પંખીની લાડાઈ નાની તે ખૂબ જ ખૂબ ને પેલો કિલ્લા જેવો માથો હોડે પડ્યો—કે તરન જ ટોરન જાડે ઉડ્યા.

“તે આવડ, આ માજા જેમ જ તે દન. નાનભાઈનો માથો બાપડો ને છોકરો ક્યાંય નીકળી ગયો.

સારા કંઈ જુલો પડ્યો હતો, પણ એ દન કોઈ, ફારીનાં હવની પડી ત્યાં કોણ કોની સંભાળ કરે બાપ? ને એ છોકરનો પનો ન મળ્યો. તે ન જ મળ્યો આવ જો વાતને તો આવીસેક વરહ થયાં. હું તો કંઈક ગામ પહોં ગયો. પણ ક્યાંય બાળ ન મળ્યો. થોડા વરહ પછી કોઈ કહેલું કે આ જંગલનાં માટેવા આપ્તો બેગો એ ક્યાંય નીકળી ગયેલો. કોણ જાણે એ નાનાભાઈની નામ નિવાન આવ જ્યાં હશે...

આટલું સાંભળતાં તો સાધુની આંખમાંથી પૂર નીકળવા માંડ્યાં ને પંખીના ગાળ તરફ જોઈ એણે ય પોતાને બહાનુન કહી સીમિ—એ સાધુની આંખમાં આંસુ ન સમાયાં

“એ બાપડ, માલો ન માલો પણ આ તમારા જેવું જ માનામાન બિખારતા.”

“ગેવાળ!”

“આં બાપડ કેં યાચ છે તમને.”

એટલા નો માથો પાડી ફરી ને ગોધન જોઈ બધાની આંખ કુપડી. ગેવાળનાં હૃદય ઉપરનાં ને સાંતુને ફરી ગાંધી વિનવી ફરી ગાંધી તરફ લીંચા.

ગાંધીનાં સાંતુ આજ્યા આજ્યાની વાત કહી ને પવન બેળી ઘરવરમાં જેમ્સે નીકળી. સોડાઈ આ વૃદ્ધ ગેવાળને ત્યાં આવતા આડમાં ને સાંતુની અમીટિ જોઈ પાવન અથા ખાની ઘર વળતા આંડમાં.

રોતે બધાએ સાક ઉતારી વાળુ કરવાની વેળ થઈ ત્યારે સાંતુને પણ કોરે પીરસી બધા ય ગેવાળ આજર આ વૃદ્ધ ગેવાળના આગળજે ખીલની આંતીમાં આંગણમાં બેઠા.

ખીલની આંતી ને ખીલતા રમતા ગેવાળના ગોધન, કૌભાર ને સૌન્દર્ય, પાવન ને આનંદની અનિઓશી ગેવાળના પીએ છે ને અન્દની આંખ બધા ઉપર ફરે છે.

“ને બાપડ, જોડુ બેન્ને હો!”

“કેં નહિ છુ તો નાખને જ આહાર કર છુ.”

“એ તો બાપ, સાંતુ ને કેં અમથા દએ અથા છે!” ગેવાળે અતરથી સાંતુની પ્રશ્ન કરી.

“ત્યારે બાપડ, આજુ રણ વતન કમુ!” એ હુવાન ગોવાડે ગોવનની કુતરસાથી પૂછ્યું.

“મહા વતન!—સાંધ બાંધે ગેવાળના!”—

“ના તો વે?”

“મહા વતન તો મહેને ખમર નેત્રી પણ થોડા દલાઈ ઉપર મહાન ગુરુએ સચારી કરી ને તે રાખે બધા અરમ ફેડવો.”

“હું તે જોમળે તમને તાલ ને કમુ ના તારે તમારા ગામનુ બાપ.” પેપે રાધ ગેવાળ મેડાં ફેડાંએ મુકતા અડધા બેઠી ઉડ્યો.

“હા.”

“ત્યારે તમારી વાત ને કોર બાપડ.” ફરી પેપા મુલાલ ગેવાળે કહ્યું.

“આ મોંઘાબાપડ એ ખીલ છે ને આ જાનગીમાં ફરી ગાંધી આવશે બાપ—આખી જાળી સાંતવતા મળશે તો.”

“પણ તમે કેં જ બાપ કમ નથી બાપડ?” વૃદ્ધ ગેવાળે વચવા જ પ્રશ્ન કર્યો.

“ગેવાળ તમને ખમર છે ને આજે બેઠેલા ને?”

“હા બાપડ, પણ એ કાઠી તે કાઠી. એની મજા તો કેં એર જ, પણ તમે કમુ હોન ના તો ત્યાં જ ઉભા રહત—અમે ત્યાં સોંપી ઉભા છી કમ.”

“ના ના ગેવાળ એ વાત, તે કમ! નહિ પણ—પેપે પંખીને માલો પાપો તે જોવો દતો ને?”

“દાખે બાપડ.”

“પણ આની વાત તો રહી ગઈ.” પેપે મુલાલ ગેવાળ ફરી જોવો.

“હા બેટા, એ જ કહ્યું છું. જુઓ પંખીનો માળો તૂટ્યો ને એવું જ આ જીવન આપણું. એ પંખીનાં માળાનેવું તૂટતાં કે વાર લાગે ! ને એમ જ આ કાકાએ કહેલું ને નાનાબાઈનો માળો બાંધ્યો.

બધા ઉપર જાણે નિગ્રહાએ ચામૂક માર્યા જેવા ભાવ તરવા માંડ્યા.

“ને આ માળાનું હું એક પંખી છું.”

“હું—મ્હારું નાનાબાઈનું રતન ! આ કહી વૃદ્ધ ગોવાળ ભાણુ પરથી ઊભો થઈ ગયો ને સાધુની બાજુમાં બેસી ને પગમાં માથું મૂકી ખૂચ રડી પડ્યો. પીસ્તાડીસ વર્ષનું રોષી રાખેલું રૂઢ આજ દાડી નીકળ્યું ને વૃદ્ધના અવાજે ગામ ગાજી ઉઠ્યું બાજુની વસતિ આવી લાગી. સાકોષ કે શ્વપ્ન જેવું હોય તેમ જોવા માંડ્યું.

આમ વાતોમાં રાત તો ક્યાં ગઈ તેની કોઈને ખબર જ ના રહી. સ્વવારના પ્હોરમાં જ સાધુએ બધાની વદાય માગી.

સાકોષ પાંચ પડી કરગરવા માંડ્યું—“બાપજી, યોગ દાંડા રોકાઓ—અમારૂં તપ હશે બાપ, કે આ નાનાબાઈનું રતન જેવું.”

“ના બાઈઓ, મ્હારો આશ્રમ સૂતો છે. માનુષ્યમિતી ભાળ લાગતાં પ્રત્યુ પહેલાં એક વેળ માનને મળવા આવ્યો હતો ને તમને ય મળ્યો. હવે મ્હારું તપ પથ્ય ફળશે.

“પથ્ય બાપજી, આ ગામ કકડે છે. રહેા ને એક દિન”—વૃદ્ધ ગોવાળે આજીજી કરી.

“અરે ઘનાકાકા—પેલો પંખીનો માળો બૂટી ગયા ? આ માળાનાં પંખી આપણે વચર કલ્લે પથ્યાં ય ઉડી ચાલ્યાં, ને જરો; હું તો કહીને જાઉં છું, જે પંખીનો માળો બાંધ્યો એ તો બીજો જાડ જાય ને ! પેલાં પંખી કાલ ઉડી આંતાં તે માટે અને જ્યાં દો.”

તે સાકોની આંસુની વાટે સાધુ સીમ વચલી આશ્રમ બણી ક્યાં ય નીકળી ગયા.

“અરેરે પંખી ઉડી ગયું !”—

પેલા ઘનાકાકા બોલ્યા ને દરેકના હૈયામાં એ રાખ્દ શુંજી ઉડ્યા. સાધુને ગામ. જનના હૈયા વચ્ચે અરેકાર માત્ર વાનાવચ્ચ સમસ્તને ભેદી રેલો.

બંધિયાર સરને

: ચાઈલરિસીઝન :

આવો બાપ ! ઘટે દુઃશ્રવણ નર્દી; આ બંધિયાર મહી સૂકાઈ અરધું ગયું તુ યર ! ને સૂકાઈ પૂરું જતાં બાકી વાર ન લામશે; કમળની લક્ષ્મી વટે શોભતાં તારાં જે જળ નિર્મળાં અમૃતના મીઠાશવાળાં તારી મેલી પૂજા જાણે; સમંચ છે; કલ્યાણ તારું ચર્ધી રે કે માર્ગ, કદે પ્રવેશ વડનો બાલે બધાં લાવતાં મોંપાં જીવન દુઃખી; મર નર્દી આ બંધિયાર રહી.

યુવાને

૨૫૫૫૫ :

અમે યુગઅરજીની બધી કીડા આરસા,
દિશા ઉભરીને ઉભળી કુમળા પરાવર્તને
જગાડી જગના અધારી નવચેતને પ્રેરતા.
અમે જગસપાડીએ રમજીરો વટોળીયા,
ઉભેડી જડમુગથી ટરણવટી, ને વેરતા
નવીન યુગભાવનાં બીજ અનંત શાશ્વતથી
અમે વનનાડીને વિવિધ જોડીયાડે ખસ
આળીક નયને ચાકે રમવાળ, હાકોડતા
ગરોલબરી મોડેલે વનીવનીતણાં વાંદરાં.
અમે આયુષ્યકોટ ઉપ થજી વીર્યભર વાઙ્મ્ય
ધરી જમતની ધુરા પ્રમત્તકધરે, શિંથતા
નિરંતર ચોંચ નરી નકર ભોમને મૂંઢતા.
અમે અમરધુનની અમનગાડીના કેલગા,
તમે ઉપર ઈ જતા રામરૂપાવડે શાયના;
હવે સમક એકની સમય અંતિમે અન્યને
બની બસામરના બહી ભરજોમના રાખતા
રમણીક અરાસવાળા

બિન્દુઓ

તે હાર તારી દુઃખની વરાળ,
સંતાપ તે કાસની ભરમમાં બળ્યો.
વળી રીંગી વાની ગઈ છે શબિઓ,
નો, નો, ઉઘ્યો મૂય ભરત કાળ.
*
ઉ હવે ને શોક બધે બરેલા
ન અંત એકેય તથો જ વિશ્વે.
ઉ વફતા આટલી: 'શોધનારને
મળે ન એની ઉત્તરવાંડી પાંખના.'
*
ઉંડાં જળો જોય કોઈ વિશાળા
ના અગ્નિ આત્મ કુમલનારો:
પ્રદર્શી વિદિ નવ રાખનાર
ને મૈત્રને મર્મ છરી જનાર
અમનકાલ ગાંધી

મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો

કુંગરશી સપ્ત

: મધ્ય પ્રાંત અને બીરાર :

સને ૧૮૫૩ પછી મધ્યપ્રાંતો અંગ્રેજ સરકારના સીધા શાસન નીચે આવ્યા છે. પેશ્વાના ચાર મોટા સરદારોએ ચાર મોટાં દેશી ગળ્યો રચાયાં. સીધીઆ અને હોલ્કરના મોટા પ્રદેશો મધ્ય હિંદમાં આવ્યા છે. ગાયકવાડનું શાસન ગુજરાત પ્રાંતના કુળદુષ ભાગો ઉપર અધાપિ પર્વત ચાલુ છે. પરંતુ ભોંસલેનું નામ્ય મધ્યપ્રાંત સને ૧૮૫૩માં લોડ ટેક્સાક્ટીની ખાઉકરી રાજ્યનીનિનુ ભોગ ચઢ પડ્યું. ત્રીજા રઘુનાથરાવના સ્વર્ગવાસ પછી આવો મોઢા ભૂગાય ? આગળ આપેલાં વચનો ઉપર પાણી ફેરવીને વૃદ્ધ મહાપ્રણીએ દત્તક લીધેલા વારસને નાવારસ દ્વાપવામાં લોડ ટેક્સાક્ટીને સમય લાગ્યો નહિ. કાઉન્સીલર જનરલ લોના સમ્પત વાંધા છતાં તેણે મધ્યપ્રાંત ખાતર કયો. રાજ્યખમતો અને રાજ્યના અલકાદો જાત કયા. એક પણ સોનીનું રીપું વહેવારના પિના આવો મોટો પ્રાંત અનાયાસે મળી ગયો. સ્વર્ગકુ નહિ દોપ ચુંસાઈ. *Minght is rānght*. અમ્મ.

બીરારની વાત પણ રચિક છે. એ નીજામનું હતું. નીજામની તે સમયની અધાધુધી ભરેલી સરકાર અંગ્રેજ સરકારના નિભાવ ખર્ચનું કોઠા ભરણું અંગ્રેજ સરકારને કરી શકી નહિ. જદલામાં બીરારનો કુળદુષ પ્રદેશ અંગ્રેજ સરકારને પડે આપ્યો. દમણના નિજામના પિતા રાજ્યગાડી ઉપર હતા. લોડ કર્જન સને ૧૮૦૨માં તેમને મળવા આવ્યા. ખાસ સંભાળપૂર્વક કોઈ પણ પ્રધાન કે સલાહકાર વગર માત્ર એકલા જ નીજામ સરકારને લોડ કર્જન સાથે મુક્તાશન આપવાની ગોણણ ચઢ. સુસદીઓના પીર લોડ કર્જને નીજામને ખૂબ દમદારી આપી. બેજો નીજામ પ્રપંચમાં દખાઈ ગયો. તેણે બીરાર હમેશને માટે પચીશ લાખ રૂપિયા વાર્ષિક લેવાની ચરતે ચિટ્લિસ સરકારને લખી આપ્યો. હાલ તે મધ્ય પ્રાંતનો પાંચમો હજ્જો છે. દમણનાં નીજામ એ બીરાર પાછું મેળવવા ભારે ઈતેમર છે. તેઓએ એક કરનાં વધારે વખત ખાસ આ કુળ મેળવવા પ્રતિનિધિમંડળ વીલાયત મુક્યાં છે. સર સેમ્યુઅલ હોરે મીડી જગ્યાન આપી હતી. પરંતુ હજી તો અંગુરો અત્યાચાર છે.

એના પાંચ હંડગા છે. જગતપુર. નાગપુર, નર્મદા, હોંગનાગાદ અને બીરાર. એ પ્રદેશમાં સને ૧૮૫૩ પછી ગુજરાતીઓની ખૂબ વસતિ છે. આવા કુળદુષ પ્રાંત અને વળી મુંગલથી નવદીક પ્રદેશમાં કાંઈ ગુજરાતીઓ પોતાની સાહસકથા ન લખાવે ? લગભગ વસો વસો થયાં અદિ મગાઓ આવ્યા હતા. તે પહેલાં તો અનાય કોડ પ્રજાની મોટી વસતિ હતી. હવે આર્યોએ એમને વિશ્વાળ નીચેનાં જંગમોમાં કાદી મુક્યા છે. હજી અનાય ગોરાની વસતિ પણ એ પ્રદેશમાં મોટી છે. હિંદના બીજા પ્રાંતો અદાદિશ, અંગાસ, બીરાર, મરાઠામાં તો માન વેપાર કે મોકરીને અર્થે ગુજરાતીઓ ગયા હતા. એઓનાં સંસ્થાનો માત્ર વ્યાપાર માટે એ સ્થળે હતાં. પરંતુ મધ્યપ્રાંતમાં તો વેપાર, ઉદ્યોગ, ખેતી, મનુરી, કારીગરી એ રેના પધ્ધતી ગુજરાતીઓ મળી શકે છે. એઓ હિંદી વ્યાપક રીતે રહ્યા છે. મહાદાપ્તીઓની મધ્યપ્રાંતમાં સંખ્યા ઘટી મોટી છે. બાપા તરીકે મધ્યપ્રાંતમાં

મુખ્યત્વે મરાઠીનો ઉપયોગ છે. ગઝલદારી સુક્રમમાં અંગ્રેજોની બીજી તરફે મદદાત્મકી પ્રત્યેના હાથ છે. મોટા અધિકારો તેમના હાથમાં છે. જનુ વેપારકર્તાઓનો ખાસ ધ્યાનનો તે ગુજરાતીઓના હાથમાં છે. મુમલમાંનો માત્ર ચાલુ દર છે. પણ દિલ્હીમાં પરસ્પર કૃત્રિમી હાથે મોટા અધિકારોમાં અસામાન્ય મોટા કૃષિ તેઓને મળ્યા છે. સગલદારી પ્રત્યે ગુજરાતીઓના નમિ તે વગી જ નથી.

ગુજરાતીઓના ૭ વર્ગો પાડી સકાય તેમ છે. તેઓ ગામે ગામ વિખરેલા છે. અર્ધો લાખથી ઉપર તેમની મધ્ય પ્રાંતોમાં સંખ્યા છે સુબદ્ધી તદ્દન નબલકી માલ પાર કપાકમાં જ મધ્યપ્રાંતના પ્રદેશમાં અગમગાડી પ્રવેશ કરે છે એટલે ગામડે ગામડે વેપારી, દુકાનદાર, મજદુર અને ગુજારી કારીગર વર્ગો જોવામાં આવે છે. એવની આકરિશ મેળવવાને મધ્યપ્રાંત નીક કોષ મળ્યા છે, મધ્યપ્રાંતે જ; દાદુષ જાતિ પાંચ છે. એટલે તેમાં મોટા પાકો પેદા થાય છે માત્ર વીમ દાદુષ ધાત્રય માલમાં તે જગલો જ છે. એટલે ગુજરાતી વેપારીઓ નામ વલેવેનુ લાડુ તપાસી ખરીદે છે. જગલના કમલ પાત્ર આવે છે. જગલની બીજ પેંગલ પાત્ર ખરીદી છે.

પચાસ લાખ એકમાં એવાની ખેતી મધ્યપ્રાંતમાં થાય છે. આપણા ખાવાના સરસ એવા પાત્ર ત્યાં નીપડે છે. છેવલ પચાસ વસ્ત્રો કેવા તાવપુર કાપાના કાંઈ પાત્ર રહેશે નહીં તે ગુજરાતી વેપારીઓ રહેલ ઉપર એવાની ગુણીઓ અગ્રવના દેખ છે. મારો પોનાનો વેપાર મુખ્યત્વે એવાનો હતો એટલે અગ્રાજ બાજમધ વેપારીઓના માણસો ત્યાં પચાસ પાથર્થો રહેતા હતા. હરેક ગામગ્રામથી થોડી થોડી એવાની ગુણીઓ દરરોજ એવી કરી રહેલ ઉપરથી મુખ્યત્વે તદ્દન મેકલવાનો રિવાજ છે. મધ્યપ્રાંતના એવા વખણાય છે. હવે ત્યારે રંગુનથી મોટી રકમ આવના એવાની લાખો ગુણીઓની ચડને બગલા તથા મધ્યપ્રાંતના એવાના વેપારને માણુ ખનાતી દીધા છે, હવે ગુજરાતીઓના હાથમાં એવાનો વેપાર ચાલુ છે.

મધ્યપ્રાંતોમાં પાંચીસ લાખ એકમાં થકો પાક ચાલુ છે. એ પાક ધણીખરે જામવ પુર મારકતે દિલ્હી બીજા બાજોમાં જા. છે. હમણાં છેવલ સતેક વરસો થયા થકે પરદેશ ખાને ચડના નથી. એકદેશીઆ અને અરજેદાતના મોટા પાકોની સારે દિલ્હી થકે દનિહામાં પડતા થકે છે. એ દેશના જગલના થકે દિલ્હી બાજોમાં ખાલો ચનાં અગ્રાજવા દિલ્હી સરકારે દર દરકરે ડરિયા એકની રક્ષણ જાતના નાંખી છે. આથી દિલ્હી થકે રક્ષણ મળ્યું છે. જામવપુર મોટું થકેનું જામવ છે. તાંચી મેડી રકમ થકે સુબદ્ધની બાજોમાં આવજા ત્યાં થાય છે. ગુજરાતી વેપારીઓનો થકોના વેપારમાં સારો દિલ્હી છે. થકા સુબદ્ધના વેપારીઓની જામવપુરમાં પેડીઓ છે. મધ્યપ્રાંતના થકેની આગી હતો મુંબઈ થકી પમદ કરે છે. થકે ગિલાલ તેવનાં બીજાંની પાત્ર મધ્યપ્રાંતના બેરોમાં મેડી પેંગલ થાય છે. એ પાક પણ ગુજરાતી વેપારીઓ મુખ્યત્વે લઈ આવે છે.

લગભગ વીમ લાખ એકમાં મધ્ય પ્રાંતનાં કપાકનો પાક ચાલુ છે. જુદાજુદાં કપાકના રથાનો અને બાજોમાં ગુજરાતી વેપારીઓનાં જુદા પાત્રો પાથર્થો રહે છે. સારે તરફથી મુખ્યત્વે મોઝેના પ્રતિનિધિઓ કપાકની આંકડીઓ ખરીદવા ત્યાં મેળા થાય છે. સારી, વાકરે અને બીજા અંગે કપાકીઓ ગુજરાતી ગુમાસ્તાઓ પણ કપાક ખરીદે

છે. મુરતીઝાપુર, આકોલા, ઉમરાવતી એ સર્વે જિલ્લાઓમાં કપાસ પીકવાનાં ગુજરાતી માલિકીના અનેક જનો છે. ધણા ગાંસડીઓ બાંધવાના પ્રેસો પણ ગુજરાતી માલિકીના આવેલા છે. સવારના પહોરમાં ખેડુતો જનોમાં ગાંસડીઓ ભરી કપાસની ટુટીનાં ઢોકડાં લાવે છે. વેપારીઓ તે ખરીદી જનમાં પીકાવે છે. એ પીકેલા કપાસની પ્રેસમાં ગાંસડીઓ બંધાવી રેલ્વે મારફતે મુંબઈ ચડાવે છે. હજી મધ્યપ્રાંતનો કપાસ લાંબા તારનો બહુ થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. આકોલા, ઉમરાવતી મુરતીઝાપુર, નાગપુર ખાતે કપાસના ગુજરાતી વેપારીઓના પુષ્કળ પ્રતિનિધિઓ વસે છે.

જુનાર એ ગરીબોનો ખોરાક છે. પચીસ લાખ એકરમાં મધ્યપ્રાંતોમાં એની વાવણી થાય છે. મોટો પાક ઉતરે છે. તે ઘણેખાં મધ્યપ્રાંતના ગરીબોને ખાતા કામ લાગે છે જતાં થોડો ભાગ મુંબઈ તથા ગુજરાત તરફ ગુજરાતી વેપારીઓ ચડાવે છે. તેમનાં બીજા મધ્યપ્રાંતમાં પાકે છે. એના મોટા સોદા મુંબઈના વેપારીઓ મુંબઈની બીજાંની બજારમાં કરે છે. એ રીતે મધ્યપ્રાંતની મુખ્ય પેદાશોમાં ગુજરાતી વેપારીઓને ખૂબ રસ છે. તે માટે તેઓ પોતાની સાખાએ ખોડી બેસા છે.

મધ્યપ્રાંતમાં ગુજરાતીઓ મધમાખીઓની પેઢે હવાયસા છે. એમના છ વર્ગો છે. તે સંબંધી જાણવાનેગ હકીકત નીચે સુત્રગ છે:

૧ શાહુરોઢાગરો:—થોડા નાગપુર અને જયપુર ખાતે વસે છે. તેમાં પહેલે નંબર મારવાડી અને બીજે નંબર પારસીઓ છે. એઓ મીઠામાથેડો અને ઉદ્યોગપતિઓ છે. એમના હાથમાં પુષ્કળ કામ અને વાણિજ્ય છે. હજારો માણસો કામ કરે છે. લાખોના ઈન્કમરેકર્ડ ભરે છે. મેસર્સ તાતા કંપનીની સ્વદેશી મીઠાના એજન્ટ સર બેનનજી, સર દાદાભાઈ માણેકજી (કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનાં પ્રમુખ) એ વર્ગના છે. પણ એવા આંગળીના વેદા ઉપર ગણાય તેટલા જ છે.

૨ વેપારીઓ:—ઘડ, કપાસ, ચોખા, તેલબીયાંના વેપારીઓ પુષ્કળ મધ્યપ્રાંતોનાં છે. તે વસ્તુઓનાં મધ્યકો માટે છે એ ઉપર કહેવાઈ ગયું. તે સિવાય મલખાંચી કરીચાણું મંગાવનારાઓ, મુંબઈથી, જનપાનથી અને વિજાપુરથી કાપડ મંગાવનારાઓ, ગુજરાતના તમાકુને વેચનારાઓ, ધીના વેપારીઓ, લાદગાના વેપારીઓ, લોદાના વેપારીઓ, વિજાપુરની સામાનના વેપારીઓ: એવી રીતે અનેક મોટા વેપારો મધ્યપ્રાંતમાં ગુજરાતીઓ અગ્રગણ્ય રીતે લઈ ચલાવે છે. તેઓની સંસ્કૃતિ વેપાર પુરતી છે. રાધો તો અગ્રેજી જાણતા નહોતા. પરંતુ એમનાં હાથો અને જાંબો કપાસ, ઘડ અને ચોખાની જતો તપાસીને એવી સૂક્ષ્મતા મેળવવા પામ્યા હતા કે તે ખરેખર અનુભવીઓ બન્યા હતા. દરે અગ્રેજી ભણેલા યુવકોએ તેમની ગાદી સંભાળી છે. પરંતુ એ સૂક્ષ્મ અનુભવ મેળવનાં તેમને સમય લાગશે. મધ્યપ્રાંતના વેપાર સાથે ગુજરાતીઓનો ગાંઠો સંબંધ છે. તેમાં તેઓ જોત પ્રેમ થયા છે. તેમને અધિકારો મળ્યા નથી. તેટલી તેમનામાં વિદ્યા પણ નથી. ગુજરાતી વેપારીઓનાં છોકરાં મેડ્યુમેટો કે વકાલો કે ઇન્જીનેર થવાના થોડા જ દાખલા છે.

ધણખંડ વેપારીઓ મધ્યપ્રાંતને જ સ્વદેશ જનારી બેસા છે. જ્યાં પોતાની સાતિતું જુથ મોટું હોય છે. ત્યાં વિવાદાદિ પહોં કરી લે છે. એમણે મોટાં શહેરોમાં કેટલીક રથાવર બિઝનેસ પણ ખરીદી છે તેનાં જાણાં ખાણ છે. પરંતુ મોટો ભાગ બાહુતી જગ્યાનાં

રહેવાનું પસંદ કરે છે અને સાથે બાકા ખર્ચે છે. ગુજરાતી વેપારીઓ બહુ સાદી રીતે રહે છે. તેમનું જીવન બહુ અર્થાત્ નથી. તેમના ઘરમાં પાકુ દેખણ, ખુરશીઓ, પદગો એવું ફરનીયર રાખવાની મોટા બાજે જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ વૃધ્ધા દાની બહુ રહે છે. ગુજરાત તરફથી જે મોટી રકમ અરજીઓ આવે છે તેમાં આ વેપારીઓ દાની રકમો બરી આપવા મનાઈ કરતા નથી. પછી તે બ્રાહ્મણોને અરજી દેવા, મદિર, ધર્મશાળા સંભવતના અરજા દેવા કે ગાંધીજીની પ્રતિમા અરજા દેવા. ગુજરાતી વેપારીઓ તેમને સમાન બાંધે મદદ કરે છે. એક મુખી વેપારી દાની રકમ બરી આપે એટલે બીજાઓ પોતાના કાળા પ્રમાણે બરતાં ખાંડી પાની કરતા નથી.

૩ દુકાનદારો:—અધ્યપ્રાંતના રાહુરેશહેર અને ગામેગામ ગુજરાતી દુકાનદારો ખતરોમાં પોતાની નાની દુકાનો રાખીને બેઠા જીવામાં આવે છે. દેશથી દેરીઓના લાઠીનીકળેલા એઓ મોડરી કરી કંકસરથી પાચસો દબર રૂપિયા બચાવી નાની દુકાનો કરી બેસે છે. પ્રથમ બાર માસ પછી તેમનું ગણ મળે છે. સવારના પંદરમાં વહેલા આવતી દુકાનો ઉપર ઘણા ઉપર બેસે છે. વચ્ચેમાં એકાદ કડાક જમવા જાય છે. ફરી પાછા દુકાને ફરેક વાચા સુધી બેઠા રહે છે. ઘણે જવા પછુ બીયો મુકના નથી. એમનાં ઘરાકો બધાજ જાય છે. એટલે તેમની અમુક હદમાં ચીજો ખર્ચે છે. આ દુકાનદારો મોટા વેપારીઓ પાસે મુદ્દને ચીજો લઈ બ્યારી ઉધાર લેમે છે. મદિનની બ્યારેરીએ જ્યારે ઘરાકોને પગારે મળે છે ત્યારે તે દુકાનદારો પાસે જમે કરાવે છે. દુકાનદારો રોજની રોડક બેગી કરી સામઠા વેપારીઓને બરે છે.

દાણાની દુકાનો, કાસરીની દુકાનો, ઢોઝીપરીની દુકાનો, ધડીયાણાની દુકાનો, રેડીઓની દુકાનો, ચીની કામની દુકાનો, ગાંધીયાજીની દુકાનો, કરીઆણાની દુકાનો, બીડી, સીગરેટ, પાનની દુકાનો, જાડપાણાની દુકાનો એવી અનેક જગની દુકાનો ગુજરાતીઓ અગ્રાવે છે. તે પોતાપોતાની શક્તિ અનુસાર પેદા કરે છે. સૌ મેગલેમ અગ્રાવે છે. નાની નાની પોંચ સાત રૂપિયાનાં દોઢીયા પડાય રહે છે. કુકુજ સાથે દેવા તો પછુ જગ્યાની તગી ભેગાવે છે. ગામડાના અને નાના રાહુરોની દુકાનચાળાઓ નીચે દુકાન અને બગલમાં અથવા ઉપર રહેવાનું રાખે છે. નાના જાઠાઓ અને પુરોને પોતાના ધધામાં જ રોકે છે એમને પછુ લાંબી કેળવણીની જરૂર નથી. ચોડું ગુજરાતી અને બેતજી અધેજ બણે છે. પછી દુકાન ઉપર બેસે છે. આ દુકાનદારોની સખ્યા ઘણી મોટી છે. વિવાદ વચેરે પોતાના દેશમાં જાઠ કરે છે. બહુ કંકસરથી રહે છે. કેઠની દુકાન સારી આવે તો ચોડું ધન પેદા કરી શકે છે, તેની મોલકાન લે છે.

હમણાં મંદીના સમયમાં ઘણાખરા તો જેજોમ જે પુરનું કાંદ છે. જતાં મોડરી કરતાં દુકાનદારી ધણી રીતે મારી છે. રવત્ર ધધિ હાથમાં રહે છે. બરિયમાં પ્રગળિ થઈ શકે છે. વર્તમાનપત્રો વાંચવાની બુખ હવે આ દુકાનદારોમાં જમી છે. જે પૈસા ખચી જામબુનિ જેવા પત્રો ખરીદી સૌ વાંચે છે. તે સિવાય બીજા સાહિત્યની બુખ નથી. જ્યારે છુટી દેવા તો સતિમાંમાં જાર આપ્યા અર્થાં જાય છે. ઘણાખરા બીડીયા બસતી દેવા છે. સાંજે ફરવા જવાને આજ નથી. માત્ર અધીને દિવસે મિત્રો મળીને ફરવા જાય છે. ગુજરાતીઓમાં પાપડી પંદરવાનો સિવાજ હવે એટલો મનો જાય છે. માત્ર

ટાપીઓ અને ઝાંખા તથા તેના ઉપર કબજા પહેરવાનો યુવાનોનો રિવાજ સૌ ઠેકાણે પ્રવર્ત્યો છે. આ દુકાનદારો ધર્મ વગેરે બંધેનોનો બહુ વિચાર કરતા નથી. જુને ચીસે ચાસે છે. પરંતુ સાતિપાંધન અને સ્પર્શસ્પર્શ બહુ શિથિલ થઈ ગયાં છે.

૪ કારીગરવર્ગ:—ખગાળ, બ્રહ્મદેશ, યુ. પી. કે પંચખમાં ગુજરાતનો આ વર્ગ દેખાય છે. એમની સંસ્કૃતિ દુકાનદારોથી નીચી છે. સુથાર, કડીયા, કંસારા, ચોની, હનમ વગેરે આ વર્ગના છે. હમણાં સાકલક રીપરે કરનારાઓનો મોટો વર્ગ તૈયાર થયો છે. આ કારીગરવર્ગ પોતાપોતાની લાઠીનાં અનુભવ ધરાવે છે. તેમની પાસે બહુ થોડી અથવા નહીંજેવી મુડી હોય છે. રોજ ઉપર એઓ કામ કરે છે. એમને મધ્યપ્રાંતીમાં દરરોજ રૂ. ૧૫ થી રૂ. ૨૫ સુધી રોજ મળે છે. પરંતુ પુરતું ત્રીસે દિવસ કામ મળતું નથી, એટલે માસિક ૩૦-૪૦ની રાસ આવે છે. આ વર્ગમાં આશ્ચર્યજનક નજીવું હોય છે. પરંતુ પહેલાં લગભગ ૬૦ ટકા અભણ નીકળતાં હશે. હવે માત્ર ૫૦ ટકા અભણ હશે. સૌ પોતાના છોકરાને થોડું બણાવવા ધારે છે. ગુજરાતી સ્કૂલોનો ન્યાં અભાવ છે ત્યાં મરાઠી શીખવાડે છે.

કારીગર વર્ગ સુખી છે. દુકાનદારવર્ગ કરતાં એઓ વધારે કરકસરીયા છે. તેમની જરૂરિયાતો બહુ થોડી છે. દુકાનદારવર્ગનો સ્ત્રીવર્ગ મહેનતુ નથી. મધ્ય વર્ગ તરીકે દુકાનદારને સાંસારિક જવાબદારીઓ છે તેની કારીગરવર્ગને નથી. દુકાનદાર વર્ગને જાડાં વસ્ત્રો અને જાડું જોજન અને સીકાયું નથી. કારીગરવર્ગ ઘેસ, ખાનગીના રોટલો અને જાડાં વસ્ત્રો પહેરી નીભાવી શકે છે. કારીગરવર્ગની સ્ત્રીઓ વધારે મહેનતુ છે. બે કે તેઓ બહાર જઈ રોજ કામે લાગતી નથી. કારીગર વર્ગ પણ ખીડી ખૂબ ખીએ છે. આજકાલના યુધરેલા જગાનાના ચાહની હોટલના એઓ અનન્ય ભક્તો છે. હોટલ પાસેથી પસાર થતાં હોટલવાળા, પંસાનો ચાહનો કોષ (ખાયાને કોષ કહે છે) આપને એ રીતે ચાહુ તેમને વ્યસન પડેલું હોય છે. હોટલવાળો દલદી ચાહને ખૂબ ઉદાળી એ ઉદાળો એમને પીવડાવે છે. એ વ્યયન હમેશને માટે એને ચોટે છે. કાલિક ઉત્તેજના જરૂર મળે છે.

૫ મજૂરવર્ગ:—મંથપ્રાંતમાં ગુજરાતી વર્ગને પણ કામ મળે છે. શહેરોમાં ગુજરાતી મજૂરો દેખાય છે. એઓ મીઠીઓ, સુથારો છે. બાંધકામોમાં મદદ આપે છે. એમની સંસ્કૃતિ કારીગરો કરતાં પણ ઉતરતી છે. એમ તો સ્ત્રીવર્ગ પણ રોજ કામ કરવા જાય છે. મજૂરને દરરોજ રૂ. ૦૫ થી ૧, મજૂરી માટે મળે છે. સ્ત્રીઓને રૂ. ૦૫ થી ૦૫૫ સુધી મળે છે. ગામમાં છુટક મજૂરી પણ કરે છે. કામ પુરતા પ્રમાણમાં મળે છે તો આ વર્ગ સુખી છે. સવારમાં ઘેસ ખી કામે જાય છે. બપોર પછી સાથે લાવેલા રોટલા ખાય છે. રાંધ્યા પછી ઘેર આવેને રસોઇ કરે છે. ખાવાપીવા પહેરવાનું બહુ સાદું અને જાડું હોય છે. આ વર્ગ પણ દર દોઢ બે વરસે દેશ તરફ જાય છે. રહે, મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેમાં આ વર્ગ ખૂબ કામ મેળવે છે. તેઓનું શિક્ષણ બહુ પછાત રહ્યું છે. શહેરમાં દૂર ઝુંપડા જેવા ઘરોમાં રહે છે.

૬ કોન્ટ્રાક્ટરવર્ગ:—મંથપ્રાંતમાં આ ગુજરાતી વર્ગ સારી સંખ્યામાં વસે છે. રહે, જાહેર બાંધકામખાતો અને ખાનગી કંટ્રાક્ટરો રહે છે. લગભગ પોણાસો વરસો

સ્મરણશૃંગાર

: ૪૯૧ :

પ્રભો ! સ્મરણહીવડી હૃદયમન્દિરે કોણ એ
સદૈવ પ્રગટાવતું તિમિરધુળને સંહરી ?
અને સમયનો સમીરણ કહિયકી નીસરી
શિખા ટગમગાવતો ?—અનિલ પ્રેરતું કોણ એ ?
કંઈક સ્મૃતિનિર્જશી સુગ ઉરે અરોહ્યાં વહે
સુરમ્ય, સુખપૂર્ણ સર્વ તટ જિન્દગીનાં કરી.
અને ખડક કોણ એ જરણપન્થ મધ્યે ધરી
પ્રવાહ અવરોધતું ? સક્તિ કેમ થઈ રહે ?
પ્રભો ! ઈરશિલાપટે સ્મરણલેખ આલેખતું
દિન પ્રતિદિને અદૃશ્ય નિજ હસ્તથી કોણ એ ?
અને અચિર કાલમાં સકલ કોણ ભૂસી જતું,
વિકૃષ્ટ જ્યમ તારકાફર થતા પ્રભાતે નભે ?
પ્રભો ! ગહન આ રહસ્ય ન કદાપિ જાણે તો કણ્યુ.
તથાપિ ક્યમ વર્તમાન સહ ભૂતને સાંકળ્યું ?
રજનીકાન્ત ગોદી

એક ઈચ્છા

: વસન્તતિલકા :

ઈચ્છે મનુષ્ય સઘળાં સુખ વિશ્વમાં આ,
ના દુઃખ કિન્તુ પરતું મનમાં વિચારે.
ના હામ દુઃખ સહવા, કરવા જ ઓછું,
સ્વાર્થા બને સહુ તથ જગને જવાને.
અન્યાય ન્યાય નહિ કારી વિચારવાનું;
ભેષ્ટ ન જાય સઘળું પ્રભુતું કદેશું.
રિશ્તે કરું, સહન દુઃખ કરી ઘટાડું,
ના હું તરું જગત અઘ દુઃખમાં પડેશું.
ભે મરુ દૂર કરતું જગથી મળે તો,
સાન્નિધ્ય ના પ્રભુતણું સુખને પ્રક્ષોભે.
ઈચ્છા રહે અરર જીવનની આર્જીયાં,
મારે ઉરે જગતદુઃખ ભલે જડાયાં.
ઈચ્છા નહીં કદિ કરું જગ ઓડવાની,
ભે ખિન્ન એક દુઃખતું જગમાં રહેશું.

ગિપિન ઘિનાઈ

“અપવાદ”

હીરાલાલ નાઠુવાલી

ધણા કદે છે કે રસત્રય ખેલકામાં રહેવા કરતાં, માલીઓમાં રહેવાથી એકાપણું લાભનું નથી. પડોશીઓ પ્રત્યે આનૃનાતની લાગણી કેળવવાનો અવકાશ મળે છે, અરસ-પરસ સુખ કે દુઃખની યાત્રા કરી—કહી સંભળાવી—એક બીજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લઈ શકાય છે.

આ ક્ષણ અનુભવિત સત્ય ઉઠિત દરી, છતાં મ. જેમ દરેક નિયમને ‘અપવાદ’ હોય છે—એમ બૌદ્ધિભિતો સિદ્ધાંત કહે છે—તેમ આપા સર્વસામાન્ય નિયમને પણ ‘અપવાદ’ દોષી થકે છે, એમ મને મળેલા અનુભવ પરથી મને લાગે છે.

મોટી મનવર આવી હોય, દરેક માથે દશધરી પદર જેટલાં કુટુંબો સ્વતંત્ર રીતે રહી થકે એટલી દુમ્મો હોય, પુરુષઓએ અને મહિલાઓના સખત મરબાદ-કેલદલમાં ચાલિતનું નામ સરખું અનુભવવાનું લગભગ અશક્ય હોય, છતાં મ આપા ખોપળીયા વાલ્મીકીમાં પણ કોઈ નિર્દેશ વનવાસીની જેમ એકાન્તવાસ સેવનારાં મળી આવ્યાં મુરકેલ નથી !

આવી જ એક બરચક માલીમાં હ રહેતો હતો. મ્હારી દુમની પાસેની જ દુમ, જે થોડો વખત ખાલી પડી હતી, તેમાં થોડા મનવથી એક વ્યક્તિ રહેવા અર્થી હતી. લગભગ એતણુ મહિના પસાર થઇ ગયા હશે, તે પછુ એ નૂતન વ્યક્તિ સાથે એળખાણુ પાડવાનો મારે મોકો આવ્યો ન હતો.

હું પણ એકલો જ હતો, એટલે કોઈની સોમન વિના મુંઝવણ અનુભવી રહેો હતો. મ્હારી પડોશી પણ ‘એકાલત’ હોતો એટલે એમ મ્હારી શોધક દષ્ટિ કહી-રહી હતી. કારણ તદ્દન સરળ હતું ! એના દુમમાંથી સ્ત્રી-કોઈનો અવાજ સરખો સંભળાતો ન હતો. બારણાં હમેશ વસાવડા જ રહેતા ! આ વ્યક્તિ કોણુ દશે, અટકું બધું એકાન્તપણું કેમ સહી શકતી હશે, એ કલ્પના મને મુંઝવી રહી હતી ! મનુષ્યની ક્ષતિભરી સતોષપ્રત્ય નહિ ત્યાં સુધી એને જ જ વળતો નથી !

હું ‘સોજ’માં જ જમતો હોવાથી, સ્વચારે સ્નાનાદિક કાંઈ પનારી, ઘેરથી વહેલ જ નિકળી જતું પડતુ હતું ! સ્નાનના પછુ એરિસથી મુલકા પડી, રહેવા જતો અને બારેબાર ‘સોજ’માં થઈને જ મારે ઘેર આવતો, અને મુંઝ જતો, એટલે એ પડોશી સાથે એળખાણુ પાડવાનો મોકો જ સંપાદ્યો ન હતો.

એક દિવસ, જમવાની દુધિ ન હોવાથી, સ્નાનના, કાલકરનાં વધુ રીતે સખના થોડે ઘેર આવ્યો. લગભગ દશનો સુખાર હતો. કોઠ, ટોપી કાઢી, આરામ ખુરાતીમાં ‘હા...આ...થ...’ કરીને પડતું નાખ્યું. ચાપીમાંનાં ઘણાં ખર્ગ નિદ્રાધીન થએલાં હોવાથી, એકદમ શાન્ત વાતાવરણુ હતું ! જમવાની રુચિ ન હોવાથી, એક કપ મ્હા જમવાી સેવાના ધરાવથી, તરત ઉઠ્યો અને થવ પેટવવા જડી પડ્યો. પણ કંઈ કચરો મચવડું હમે તે કેમે મ પેટતો ન હતો. બીનની શોધ કરી જવ જઈ જ મુઠેલી મળી આવી !

હવે શું કરવું ? હું વિશ્વાસમાં પડ્યો; કેમકે આલીમાં બધાં જ સ્વર્ગીયો હોવાથી, નાહક ઉદાસનાં હૃદય ન લાગ્યું. રૂમની બહારની બાજુ નજર કરતાં, મ્હારા પેલા નર્સનું પેરાઈની રૂમનાં બારણું ઉપરનાં વેન્ડીકેટરમાંથી લાઠીનો પ્રકાશ આવતો જણાયો. બહાર એ જાગતો જ હોયો. નેહરો. પરંતુ પીન કેમ મંગાય ? દોષ દિવસ બોલવાનો પ્રસંગ પણ મોંપડ્યો ન હતો, છતાં ય, મ્હારી તલ્લખ એવી લાગી હતી કે અંતે શિથિલાચારને પડીતો મુકો, બારણું ખોલેલું અને પછી નાના બાળકના મુખ પર, ચોરી કરીને પકડાઈ જવાના બધે જોયો બાપ પ્રગટે છે તેવો બાપ ધારીને હું ઉભો રહ્યો.

એક... બે... કણ પસાર થઈ પણ કોઈ જવાબ ન મળવાથી હું ફરી બારણું ખોલેલું અને બોલ્યો 'હોતો હતો ત્યાં તો 'કણ ?' કહેતાં પાડોશીએ બારણું ઉઘાડ્યું ! મ્હારી હાથ તાળવે ચોરી ગઈ.

'કણ રમેશભાઈ ! શું કામ છે ? આવોને ?' કહેતાં એણે બારણું સંપૂર્ણ ઉઘાડી મ્હારે બંધર આમંચો, અને તરત બંધર આંધો ગયો કેમકે એણે સ્થપ પર મ્હારું પાણી મુકેલું હતું ! જરૂર કે ન જરૂર એ ખ્યાલમાં હું ઉભો હતો ત્યાં તો એણે 'કેમ આવોને બંધર ? મ્હા પીણોને ?' કહેતાં ફરી આમંચ બાપ્યું, એટલે મ્હારે જરૂર જ પાંચું.

'હા ! એટલે એમકે હું પણ મ્હા બનાવવાનો જ વિચાર કરી રહ્યો હતો, 'મ્હું પ્રવેશી દેશું, 'રૂમમાં' દેશું બરાબર હશે એટલે પીન લેવા જ આવ્યો હતો.' 'ત્યાં ત્યારે ! હીક ટાઈમસર આવી ગયા ! બેસો ને !' કહેતાં એણે મને કપ ધર્મી, અને એક કપ પેલે લઈ, મ્હારી ખુરશીની પાસે જ આરામ ખુરશીમાં ગોઠવાયો.

મ્હા પીતાં પીતાં, મ્હે રૂમમાં ચારે કોર નજર કરી લીધી. સરસામાન આછો હતો. એક ખુંભામાં ગરમ પાણી મીઠોનો બબો, અને પાણિયાર પર પાણી ભરી રાખવા નાનું પોપ અને એક નાનું મટકું, એ સિવાય ખાસ સામાન હતો નહિ એટલે એ એકસો જ હોવાનો મ્હે ફરેલી કંપના સત્ય હતી-લાગતી હતી.

'પોશીએ મ્હા પછી ચીગારેલું કેમ ધયું' પણ હું પીનો ન હોવાથી એણે એક સગમાં અને એના ઉડના ગોથ તરફ યોડી વાર નેહર કરી બોલી ઉઘો : 'ત્હમને રમેશભાઈ ! એમ કદાચ યયુ દરે કે આપણે એક બીજાને ઝાળખતા ન હતા, છતાં ત્હમાને 'મામ' કેમ જાણી શક્યો હોય ? ત્હમની રૂમની બંધર લગાવેલાં પાડીયા પડ્યા મ્હે 'ધારી લીધું' હતું કે રમેશભાઈ ત્હમાને જ નામ હશે ! ખરું ને ?'

'હા ! એટલે હું જરા વિચારમાં તો પડ્યો ખરો ! કેમકે આપણે કોઈ વખત પણ મ્હામે મોટે મજા ન હતા ! ત્હમાને નામ ?'

" સુરેશ ! "

'તે સુરેશભાઈ ! શું કદા છે ?'

'એક ઓશીસમાં " સર્વિસ " કરી હવન લીતાવું હું !' સુરેશથી નાપચેઅનપચે હલકમ વચાગ કદાચ ગઈ ! એના સ્વરમાં સંપૂર્ણ નિરાશા બરી હતી.

'ત્હમે આમ એકલાવા જવું હવન કેમ માળતા જણાવ્યો છે ? અન્યત્ર !' ઇન્નેમરી સિવાય બીજો કોઈ મ્હારો દેવ નથી.

‘રમેશભાઈ! જીવનમાં જ્યારે કંઈ નિરાશાઓ આવે ત્યારે મનુષ્યને સ્વાભાવિક
જીવન પર કંઈકો કોપવું છે! એ તો તારો સમજી શકે ને!’

‘જરૂર! એટલે તારા જીવનમાં પણ એવી કોઈ નિરાશા-પણી હશે! મને પ્રથમ
કંઈ હશે તેમ સ્વાભાવિક હોવાની યાચી જ પડે છે! તારાં એમાં હરકત કે અપમાન
જેવું.....’

‘તારે ના! એમ તો ખરું હવે એવું કીકું થઈ ગયું છે કે અપમાન કે અન,
બહુ મારખું મળ્યું છે! પણ એમ કે તારાં એમાં કદાચ રમ નહિ પડે!’

‘કેવડું મને એ જાણવામાં થયું રમ પડે! અને કદાચ બને એમ હોય તો
તારાં કુઝામાં બનતો બાગ સહ મરું!’

‘રમેશભાઈ, તારાં કાગળો મારે આભાર! જ્યાં આમાં હલકો જ મરત
હોવાથી, મારે એકવળે જ મરવાનું છે!’ કહેતા સુરેશે અચાસ મઠ મથેલી સિશ્વરેટ
ફેંકી દઈ ખીછ સળગારી.

‘જાણે મન બનાવેને વાદ કરવા મરતો હોય તેમ સુરેશ ઘોડીવાર ચાલત બેસી
રહ્યો, તું પણ કલ સતેજ રાખીને બેસો.

‘એ ચાલો, રમેશભાઈ, અચાસ સુરેશનો અચાસ આવ્યો, ‘મજો વખત વીળી
ગયો! સ્નેહ-દોહ અને ને પણ સ્નેહના સાક્ષાત્ અવતાર, સર્ગી એક સૌંદર્યસંપન્ન મુક્તી
અને ખીલ એક ખામ મચ્છાનું નિવરે હતો. એ ચાલ, હવે તારા હૃદયમાં ખટકી રહી
છે! પણ એ બાળાનો રહેવા દઈ, મળાવી જ વાન તાર કરીશ.....’

‘...હું કેવળમાં હતો તારની વાન છે!’ સિશ્વરેટના કડી રહેતા કુમારના મોં
તરફ, હો સ્વપ્નદ્રાવી નેમ સ્નેહ સુરેશે કહ્યું, ‘જુનિયર બી. એ. માં હું હતો, તારા
બાળપણનો મિત્ર-સહાધારી, એનું નામ...પણ હવે જ્યારે બહુ જ કહેવા પડે છે, ત્યારે
કહેવામાં શી હરકત છે!...હા! એનું નામ રમણ! નહાવણના ગોડાના હોવાથી, દોરડેમાં
પણ અને એક જ રમના ‘ક્રેમનિન’ હતા! ‘ક્રેમનિન’ અપમાન, અપમાન નિત્ર સાથે અપમાન
બન મળી જાય છે, ત્યારે એ મિત્ર-સ્નેહમાં અધ બની ગઈ, જીવનની ખાનગીમાં ખાનગી
જેવી બાગન પણ એને જણાવતા આવડે અચાસ નથી! પરંતુ! હવે મનુષ્યનું
હૃદય પ્રાદર્શક થયું હોય તો! મિત્ર સાથે બંધો હોય તો તો આપણા મુખે મુખી અને
આપણા દુઃખે દુઃખી બની, આપણા મુખદુ ખામ બનતો બાગ દઈ, મિત્ર કદાચ પણ અધ
કરતા મથે છે. જ્યારે સ્વાર્થ મિત્ર મળ્યા હોય તો, સાચા મિત્રતા ફાંચે કરતો, બધી વાત
મળી સહ, પોતાનો કાપડો જ જુએ છે અને એ સ્વાર્થ રાખતા જતાં, પ્રથમ આવે
મિત્રનું ગણ કાપડાં પણ અચાસનો નથી! નેમ હવે કુક મારી મારીને કરે છે તેવી જ
રિતિ એવા મિત્ર મિત્રતાનો ડોહ કરતાં કરતા જ મિત્ર-દોહ કરી, પોતાનો સ્વાર્થ
સાધી લે છે.....’

‘...પણ હવે એ બાળાનો કંઈ છું વળે!’ ઘોડી વાર ચાલત રહી સુરેશે સ્વકથનનું
અનુસંધાન કરતાં કહ્યું, ‘અમારી સાથે બચતો અનિશ્ચય પણ અમારો ખાસ મિત્ર હતો!
આમ અમારી મિત્રિપુટિ બનતા પાની હતી. ત્રણમાંથી એકની ગેરહાજરી અમને ખૂબ
સામળી! અને યજ્ઞી વાર અનિશ્ચયને ઘેર જતાં, અને અનિશ્ચય પણ અવાનવાર અમારી’

રૂમ પર આવતો. અનિરુદ્ધના પિતા શ્રોમન્ત હોવાથી, એ દોષો એક સાથે મોટા ખોટા શબ્દોને રહેતા હતા. એની માતા સ્વર્ગસ્થ થયેલી હોવાથી એ, એના પિતા અને એની પહેલ તરગિણી, એમ ત્રણ જ ઘરમાં રહ્યાં હતાં! તરગિણી, અનિરુદ્ધથી ન્હાની હોઇ, હજુ બચતી હતી. મુબાઇ લેવા સંદેશમાં ઉઠેલી હોવાથી અને એના પિતા મુબારક હોવાથી, અમારી મંડળીમાં વિના સંકોચે બગતી અને અમારા વાર્તાવાપમાં પણ, જગ્યાએ ઘરમાથા વિના, છુટથી ભાગ લેતી. સોળ વર્ષની હોવા છતાં એ કુંવારી હતી.....

‘.....તરગિણી મુંદર હતી,’ પુનઃ થોડી વિશ્રાન્તિ લઇ, મુરેશો કહેવા માંડ્યું. ‘મ્હારી અને એની દૃષ્ટિએ સામસામી થતાં, એ કેઈ કેઈ વાર લગ્નથી નીચું જોતી, ત્યારે મ્હને હું લાગ્યશાળી માનતો. અંગ્રેજીમાં “Love At First Sight” કહે-છે તેમ મ્હારા હૃદયમાં પણ એના પ્રથે સ્નેહ પ્રગટતો જતો હતો. અમારી પ્રાંતો દરમિયાન, મ્હારા તરફ જોઈ રહેતી એની આંખો, મ્હારી આંખો ઘણીવાર પકડી પાડતી અને તે વખતે એ સ્મિત કરી, નન્દર ફેરવી લેતી. આમ નયનકાર અપારે સ્નેહ જામતો હતો’ અને હું મૂર્ખ, પોતાને જાગ્યશાળી માનતો હતો !.....આમ થોડો સમય વહી ગયો. એ દરમિયાન તરગિણીનો સ્નેહ મ્હારા તરફ દૃઢ થતો જતો હતો એમ હું માની રહ્યો હતો. પણ હા! એ મ્હારી આશા !...મનુષ્યને ત્યાં મુખી નિરાશાની દોષર લાગતી નથી ત્યાં મુખી એ આશાના વખતમાં અટકાવા જ કરે છે! બચિષ્વરો બેઠા દોષર કળી શકવા સમર્થ છે !.....’

ખીછ સિગરેટ ખસાસ થતાં, ત્રીજી સળગાવી, મુરેશો થોડી વાર આમતેમ આંટા માર્યા, ત્રણે ગત બનાવેલા સ્મરણથી ઉજળતી વેદના દૂર કરવા મથતો હોય તેમ !

‘તમને દોષગ્રાહ! મ્હારી સિગરેટથી હરખત તો થતી નથી ને !’ પુનઃ સ્વસ્થાને બેસનાં મુરેશો પુછ્યું.

‘જરાયે નહિ !’

‘તો હીક ! કેમકે બ્યારથી મ્હને નિરુદ્ધા સાંપડી, ત્યારથી સિગરેટ મ્હારા જીવનમાં અંગત્યનો ભાગ બનવાવા માંડ્યો છે ! એમાં હું મ્હારું દુઃખ વિસારે પાડું છું-કહો, વિચારે પાડવા મથું છું.....પણ હું મ્હારી વાત આગળ ચલાવીશ. મ્હારો રૂમકમ્પેનિયન રમણ પણ અમદી વાતોમાં બગતો હોવાથી, એનાથી હું કશું છુપું રાખતો ન હતો. જીવનની રસરસ વાતોનાં, તરગિણી પ્રથેના મ્હારા સ્નેહની વાત પણ મ્હને કહી હતી. એવામાં અનિરુદ્ધ મિત્રાર પડ્યો અને એની ચાકરી માટે અમારા બેમાંથી કોણે રહેવું એ નિર્ણય કરીએ ત્યાં તો સંજોગવશાત્ મ્હારી માતાની અચાનક માંદગીના સમાચાર આવ્યા એટલે મ્હારે તો તરત જવું પડ્યું. રમણ અનિરુદ્ધની ચાકરી માટે એને ત્યાં જ રહેતો. રમણ ઠીકઠીક મુંદર હતો અને એ વાત એની જાણ બહાર ન હતી, કેમકે ટાપવીપથી પોતાના સંદર્ભને બમકબયું કરી, ખાસ કરીને સ્વીર્ગર્ભને પોતાના તરફ આકર્ષવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તરગિણી-એના નામ મુજબ જ-અચિરચર જિંદગાળી હતી. રમણના સતત આભિપ્રયથી રમણ પ્રથે આકર્ષાતી જતી હતી. અને એ વાત રમણની ધ્યાન બહાર ન હોવાથી, એને પોતાના તરફ વધુ આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યા કરતો ! કે તરગિણીને મ્હાનો હતો પણ એ વાત એના મોટે હું સ્પષ્ટપણે કહી શક્યો ન હતો.

તરગિણીના રમણ પ્રત્યેના પક્ષપાતની આવી કાંપી મ્હને જ્યારે હું, મ્હારી માતાની તબિ-
યત સારી થઇ અને પાછો આવ્યો, ત્યારે થતા લાગી. રમણ મ્હારો મિત્ર હોવાથી, મ્હેં
બોળાવ્યુમાં, ખર્ચ કરતાં મુખાકમાં જ, મ્હને હવેજોસા સરખતી વાત કરતાં, એણે અધાઈ
અર્ધે દાસ્ય વેરનાં એ વાત જ હજારી દીધી. એટલે મ્હેં મૂર્ખે એ મત્ય માત્યું અને
પદેમ કાઢી નાંખ્યો!.....આમ વળી થોડા દિવસ વીત્યા અને.....અને.....એક દિવસે
સહુ વાળનુંગાળનું માંડવે આવ્યું.....આટલવન સાંભ્યા કરશે એવો આધાન હજવે
પહોંચ્યો.....’

પુનઃ મન બનાવેના સ્મરણોથી સુરેશને જતા વેરના થતી હોય તેમ અટક્યો,
આખતેમ થોડા આંધ્ર માર્યા અને ફરી બોલઃ

...અમ્હારી પરીસા પરી મહાઅને ‘વેરેલન’માં કયાંક જહાલ જતુ કે તરગિણીના
શાન્તિવ્યમાં રહેવાય તેમ કરતુ એ વિષે મ્હારા હૃદયમાં ગામચક્ર આવી રહી હતી.
તરગિણીના પિતાને મોટે, તરગિણીને હું મ્હાનો હતો એ વાત કરી, મ્હારું બાવિ નકરી
કરવા મ્હારું અધીકું હૈયુ આનુર થઈ ગયું હતુ ત્યાં એક સવારે મ્હારા હૃદયને સખત
આઘાત પહોંચીગયાથી બુદ્ધાન બન્યો, જેને હું નેત્રીના મોહમાં, કેવળ સરખ માત્રી વિસરતા
મથી રહ્યો હતો. હું અને રમણ, કમેશ મુગ્ધ મ્હા પી રવા હતા ત્યાં રમણનું નામ
થોડાજોટા ટપાની એક પત્ર આપી ગયો ગયો આનુન્નાથી પત્ર ફોડીને વાંચ્યો. પત્ર વાંચનાં
વાંચનાં એવા મુખ પર હાંતો આવ પ્રગટ્યો. મ્હેં કહ્યું, “રમણ, ત્હારી વચ્ચે ફડી પડી
જાય છે! આટલો બધો ખુશ થતો કેમ જણાય છે? કાંઈ મુખ સમાચાર” વિવાદ કે
લખના તો નથી ને!” દર્શિત થતા રમણે કહ્યું, “મુરેશ! ત્હારી કબજના સત્ય છે!”
“એમ? કોણ વિવાદ કે લખ?” “ચેં છત્તેઝરી ફર્ગી.” “ત્હાન એક આસ મિત્રતા.”
હું અન્યયન થયો. મ્હારો ખાત્ર મિત્ર તો એ જ હતો, સારે શું એનાં અને કદાચ
તરગિણી સથે તો નહિ હોય? વડેનના પુનર્જન્મથી મ્હાગયો થયું ન સમ્પી શકાયુ!
“મ્હારો મિત્ર તો તું જ ને? જોળ જોળ જોળતુ રડેશ કઈ રપાટ થતો હોય તો?”
રમણ થોડીવાર, કહેતુ કે ન કહેતુ એમ ગામચક્રમાં હોય તેમ, શાંત રહી બોલ્યો,
“સુરેશ! મ્હારી પર્મદંથી જાણી ખુશ થતે કે?” “કયા પિતા કેવી રીતે કડી શકું?”
મ્હારી હન્નેઝરી હવે વધુ ફિલં ખમે એમ ન હતું, એટલે કહેને ખખર,
પણુ થજી સમચથી કમાઈ ગમેશા સંસાયથી ઉતેડત થતો, મ્હારાથી મુગ્ધ અર્ધ.
“તરગિણી સાથે તો નથી ને?” રમણ વચ્ચે વિમાચક્રમાં પડ્યો પણ અતો જો વાત
કરતાં એ અચકલો હતો તે જ વાતને મ્હારો પ્રશ્ન મહદય થઈ પડ્યો હોય તેમ બોલી
હજ્યો, “સુરેશ! એમ જ છે! આ પત્રમાં મ્હારા પિતાની સમતિ પણ આવી ગઈ છે!
અને હવે બનશે તો પંદરેક દિવસમાં જ અગાધી લખન...” પણ એની આગળની વાત
સાંભળવા જેટલું ફિલં મ્હારામાં રહ્યું ન હતું! હું કોઈ પણ બોલ્યા પિતા તરત જીતે
બહાર આપ્યો ગયો. હા! તરગિણી! તું મ્હને આમ દોષ કેમ એમ મ્હને સ્વપ્ને
ખ્યાન ન હતો! અને મિત્ર રમણ, તું મિત્ર પડી સતુનાં ગરજ સારશે એમ મ્હેં
નહોતું અર્ધું!.....

.....તે જ સ્કાંતે હું દેશમાં આજ્યો ગયો! ખસ! ત્યારથી મ્હારા હૃદયનખરી

રસ જ હડી ગયો. વેકેશન ઉપડતાં હું પાછો આવ્યો પણ હવે હોસ્ટેલમાં જવા રહેવા પગ જ ન હોય. અને અન્તે મહેં બચવાનું પણ છોડી દીધું. ત્યારથી આ નોકરી સ્વીકારી, આ જીવન ગાળવું શરૂ કર્યું. બસ! રમેશભાઈ! આ મ્હારી કથની છે!! કહેતાં મુરેશો સિમરેટનું હું બહાર ફેંક્યું અને ધડિયાળ તરફ જોઈ ઉમેયું, 'ઓહો! સ્લાડા અગિઆર થઈ ગયા ને? રમેશભાઈ! તમારે કદાચ મોડું થયું હશે? અને નાહક કંટાળો પણ.....'

'નારે! એમાં કંટાળો શેનો? પણ હું એમ કહેતો હતો કે એમ એક નિરાશાથી આંખ જીવન વેડી નાખવા કરતાં ક્યાંય લગ્ન કરી.....'

'રમેશભાઈ! તમારી લાગણી માટે આભાર! પણ જીવનમાં સેહ એક જ વાર ફરી શકાય! જેમ દરેક નિયમને "અપવાદ" હોય છે તેમ હું પણ લગ્નના સામાન્ય નિયમના "અપવાદ" રૂપ જીવન ગાળવા ઇચ્છું છું! આમે સારુંગઈ! માફ કરજો!"

'વાહ! એમાં માફ શું કરવાનું? સારુંગઈ!' કહેતાં હું બેઠો અને મારી રૂમમાં જઈ, મુરેશનું એકાન્ત વાસ જેવું જીવન ગાળવાનું સ્વસ્થ જણાતાં, એના દુર્ગંધી જીવન વિશે ખ્યાલ કરતો કરતો હું પથારીમાં પડ્યો!

મનુપ્રભુ

: વસંતતિલક :

અલ્પાંડ આ અમિત વિરતુત દિગ્ગતિ,
કલ્યાણ ન જાય પદ વિશ્વવિશાળતાનાઃ
પૃથ્વી ય હુદ્ર, પાછી શા મનુ બાપડાના
હોયે - હિસાબ? જન શૂન્ય સમી અનતિ
બાતે છતાં પણ ચાચર આત્મવતિ
પોતામહી કર્યું વિકીત, અકાળતાના
એકાદે કર્યા જ્વલિત કાળની કંદરાના
અધાર : ન્દોય મનુ માટી, મહા 'આહ' તે.

દેખાય વામન છતાં ય ત્રિલોકકેશ
માપે મહાપદ પદવપવિક્રમે એ;
ઉદામ મૃત્યુજલ્ જીવનસાગરે એ
નર્તાવતે અમૃતનો મહિમા અનેશ.

'સોહ' તજી અંકજ જ્વેત તિરાટબાપી,
વાળે મનુપ્રભુ તજી ચિર રાત્ર્ય સંબાપી.

પૂજાલાલ

ભારતીય સાહિત્ય અને ભાષા:

કનૈયાલાલ મુનશી

સંસદના સભ્યો, બહેનો અને બાંધુઓ,

આ સાથે સંસદ ચેરમાં પુરા કરે છે. ૧૯૨૨માં આપણે ને બીજા નામનું તે આજે હજી થયું છે. આજે સંસદમાં પાંચમો ઉપર મુદત્તો અને સભ્યોનો સંખ્ય છે. આ વર્ષે સંસદ રજીસ્ટર સોસાયટી બની છે, 'મુજરાત' તુ પ્રગટન પાણુ મુખાપ આપ્યું છે, અને મુખાપ સંદેશમાં મુજરાતી ઇન્ડીયન ઉપુ થયુ છે. સંસદના ને સભ્યોએ આ બધા કામમાં સક્રિય ફાળો આપ્યો છે તેમને હું અભિનંદન આપું છું.

કચ્છા પૂછે છે કે મુજરાતી ઇન્ડીયન કેરીપમ કોલેજમાં શા આરે? કારણ એટલું ના કે એ કોલેજના મુજરાતી વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહને લીધે એ મારે? ખાસ બચ-હાક બુનિદા પર આપ્યો, એ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ ને બોલે છેવટી લીધો એવો બોલે છેવટી કોઈ પ્રીન્સીપાલ તૈયાર ન હતા, અને હાલની સ્થિતિમાં યુનીવર્સિટીમાં એવી કે સંસ્થા થતી અસંકલ્પ હતુ.

આ વરષે રીડ છોડાવાજ ગલીઆસએ સંસદને સારી મદદ કરી છે. સંસ્થાના એ 'સાહિત્ય વર્તમાન' હુ તમારા બધાના તરફથી આવકાર આપુ છુ.

૧

ગયે વરસે આ સ્થાનેથી મેં આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાં હતાં:

"મુજરાત આર્થિકસંસ્થાએ બરબર રસવાડું સાધત ન અને તે: એના હાથમાં અર્થ રોડ ન એના હાથમાં ધોર થા' ને આર્થિકસંસ્થાને નુન્ય જમાનામાં પ્રાતિક સારદારી બૂલી નાંખી હતી, અને આના ને વિચિત્રા છે: છતાં સાહિત્ય ને કલાની એવાનતા હેરામાં સંસ્કર હતી. આજે તેા અર્થોચીત સાધનસુવધિ છે: રાજકીય આરોહણે પ્રત્યક્ષ સપ્ટમાત છે: એટલે સરકારનાં બીજા જવાબી ફરજનાં એક કે બે દશક્રમા આજે રાષ્ટ્રમાળમે ઉત્કલ પત્ર બેઠ્યાં. પ્રાંતીય સાહિત્યોમાંથી એક સર્વસમાન્ય સાહિત્ય-સમુદ્ધિ સંઘની આજે બેઠ્યાં, અને તેના ઇન્કારી નાદમાં બીજા પ્રતિનાં સહ્યે મુજરાતે પત્ર પોતાના આત્મકો સર પૂર્ણ હતી"

આ વચન ઉચ્ચારતી વખતે મને જતાય ખ્યાલ ન હતો કે થોડા ન સમયમાં આ 'જાવતા સિદ્ધ થયેલો પ્રયત્ન આજે, એથીવ ૧૯૩૫માં હોરમાં ખરેખર હિંદી સમેલને અને તેના પ્રમુખ મહાશયએ આ જાવતાને સકાર કર્યો. ૧૯૩૫ના એપ્રિલમાં 'દેસ' પત્ર હજી એ મુનિમાન થઈ, અને ૧૯૩૬ના એપ્રિલમાં નામપૂરમાં સ્થપાયેલો આંતરીય સાહિત્ય પ્રકાશમાં સંગ્રહ પામી.

આ પ્રમાણમાં કચ્છા પ્રાંતીય સાહિત્યપ્રેરેલો સદાકર છે. હિંદી સાહિત્ય સમેલન,

અવનિવામી (?) થા સૈવજ્ઞાનથી પદ્ધતિબદ્ધચારે (૨૭ સદી) લેખકશ્રવે સમૃદ્ધ સૌથીએ શાળામાં 'ભરગવેલા' લખી, કલ્યાણવાસી કુવિનિને (૧૫ મી સદી) મૃદાકથાનો સમૃદ્ધ અનુવાદ કર્યો. સૌમદેવે (૧૧ મી સદી) કથાસંગ્રહાગર લખ્યો, જેનેદે મૃદાકથામંજરીમાં શોધકથાનો સમૃદ્ધ કર્યો. વેદાન્તપદ્યવિનિધિ અને વિદ્યામનકાવિશિક્ષા રૂપે લોકકથા સમૃદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાન પામી.

અને મહાભારત ને રામાયણની કથાનો આઠો મારો અનુવાદ પણ તે જ પ્રમાણે પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં થયે. વિમલે મહાભારતી પ્રકૃતમાં રામાયણનો અનુવાદ પદ્યચરિત્રમ્ નામના અથમાં કર્યો. તેજશાળમાં આદિ ૧૪મે (૧૦મી સદી) ૧૪મહારત લખ્યું, અને અનિલનાથએ (૧૨મી સદી) રામાયણચરિત્રમ્ લખ્યું.

૩

વીરને સરખાવે મોટા મરકાર પ્રાન્તે પ્રાન્તે ફળિયાએ અને એક જ પ્રકારના લગ્ના એટલે કથા અને માહિત્યના બીજા એક જ પ્રકારના થયા. અપભ્રંશનું સાહિત્ય આખા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં એક હતું, હોદ્દા જેના ગુજરાતમાં હતા તેના જ આમાલના હતા, અને જે ગુરખીઓ અને ગુરખાઓ આપણે ગુજરાતની વિશિષ્ટતા માનીએ છીએ તે યોદ્ધા ફેરફાર સાથે ફરક પ્રાન્તના લોક સાહિત્યમાં મળે છે.

આપણે આ મનાવટ આપ્યું છે કે ગુરખા એ ગુજરાતશ્રેણી હતાં છે. સાકંષરે પુરાણે આપણે હતો કે પાવતીએ બાણમુરતી ઉપાને લાસ્ય વત્સ શીખવ્યું અને તેણે શીખવ્યું સૈવજ્ઞાનની કોએલે. પણ હમણા જ જે નાગરે જોડું ત્યારે આપણે કે અંકમાં તામીલનાદ ને ફેરફારમાં પણ એ અમુર કન્થા ચાલે ડરી આવી હાથી અને ત્યાંની કોએલે પણ એના જ ગુરખા-આપણી જાય વગર-શીખતી આવી હાથી. આપણે હતો કે કાવ્યનિક હતો. વીંદી સરકારનો સાગર જે ચારે તરફ હતો છે તે આપણી પાળે હોદ્દાને કોટને એ આપણું જ તલાવડુ એમ આપણે માની બેઠા.

એકધારા સરકારોમાં સરકાર સાહિત્યની પ્રેરક ને જાગૃત્ત્ય સામગ્રી બન્યાં. સમૃદ્ધ શબ્દો, રસનિદા રાખ્યો, સરસના વીનમાં કલ્પનાચિત્રો, યુનિયના અને ૧૪૦૫મી અદ્યુત આલનાએ ફોક આલના સાહિત્યને એકરમી બનાવી દીધો.

૪

દરમી સદીમાં યુગ બદલાય છે ને નવાં બંધો પ્રગટે છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાએ લોકકાવ્ય ન હોવાથી નિર્લેપ અને છે. વાચકનિક કલ્પનનું મેળા શોધતી રસગતિ દેશભાષાએ દાગ રાખાવત દશોવરનો પ્રયત્ન કરે છે. અને પ્રાન્તીય ભાષાઓનો જન્મ થતા મડે છે. ભાગ્યન મધ્યનો પ્રગટ તરંગ આખા વિદેશ કલ્પન અને સાહિત્ય પર ઘસડી વધે છે. જે સરકાર અને સાહિત્ય એક હતાં તેના બદલતી ડોમિ નવી એકધાર રહે છે. જાગૃત્ત્ય

એક જ હિમિ પ્રાન્તપ્રાન્તને રસબીની કડી રહે છે, ને તેનાથી ધમ્મએલાં ગીતા દરેક સાહિત્યને નવી દિશા બતાવી રહે છે.

બકિત મધ્યાનહે ચડે છે. ચૈતન્ય, મીરાં, નરસિંહ, મુર ને તુલસીદાસ, એકનાથ ને તુકારામ, બધા એક જ સંસ્કારકુળના સંતાનો, દેશના સાહિત્યની એકતા સિદ્ધ કરે છે. રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ, ચૈતન્ય વિચારના પ્રવાહને પણ જુદા જ પ્રકારનો વેગ આપે છે. આ બધાની પ્રેરણાથી પ્રાંતપ્રાંતની દેશભાષા સચ્ચ થાય છે અને સાહિત્યને સરસ બનાવવાના પ્રયત્ન આરંભાતા જાય છે. આખા દેશની સર્જકતા જડ ધર્મગ્રંથોની સંસ્કૃતિ અને પ્રાકૃત સાહિત્યની પ્રજ્વલિતા પરથી કુદી લોકહૃદયના અંતરમાં દેશભાષા દ્વારા હુલ્લી મારે છે. અને આ નિમગ્નતાને પરિણામે હવન્ત સાહિત્યમાં અગાધ રત્નો શોધાર આવે છે.)

કુબીરનાં વાક્યો આ બળને દર્શાવે છે:

સંસ્કૃતાર્થ પંડિત કહે, વહુત કારે ધમિમાન,
માયા જાનિ તરફ ફરે, તે નર મૂઢ બજાન.
સરિફારત સંસાર મં, પંડિત કારે વજાન,
માયા મક્તિ વૃદ્ધાવહી, મ્હારા પદ નિરવાન.
મંસ્કિરત હૈ કૂપજલ, માયા વાહતા નીર,
માયા સતગુન સહિત હૈ, સતમત ગહિર મંતીર

ભાષાઓનો આ પરસ્પર સંબંધ આકસ્મિક નથી. ગોદાવરીની ઉત્તર તીરે હિંદમાં બોલાતી ભાષાઓ અસલી આર્યોની દેશભાષામાંથી ઉદ્ભવી છે. ડૉ. ગ્રીન્મરસન જેવા ભાષાશાસ્ત્રનિષ્ણાતના બહુમાન્ય મત પ્રમાણે એના બે પ્રકાર હતા. એક આર્યોના Outer Band 'બાહ્યમંડલ'ની ભાષા, અને તેમાંથી આજે લાહૂડા અથવા પશ્ચિમ પંજાબી, સિંધી, કચ્હી, મરાઠી, ઉડીયા, બીહારી, બંગાલી અને આસામી ઉદ્ભવી છે. અને આર્યોના 'આંતર મંડલ'—Inner Band—ની ભાષામાંથી પશ્ચિમ દિંદી, પંજાબી, ગુજરાતી, બીહારી ને પહાડી ભાષાઓ નીકળી છે. પૂર્વ દિંદીમાં બનેલું સંમિશ્રણ છે. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ આ જુદી જુદી ભાષાઓ નથી. પણ જેનાં મુખાષ્ટકી પેશાવર અને શીતોગં સુધી એક ભાષા, દશ દશ કોશે ન જણાય તેમ સ્વરૂપ બદલતી, વિસ્તરે છે.

અસલી આર્યોની આ જ દેશભાષાનો આર્યાવર્તમાં બોલાતો શુદ્ધ પ્રકાર તે સંસ્કૃત; અને એ જ સંસ્કૃતની મદદ વડે દશકે દશકે, છેલ્લાં બે હજાર વર્ષો થયાં, દેશભાષાના પ્રકાર પાછા વિકસ્યા છે. એટલે આજની ઉપરોક્ત ભાષાઓ પર સંસ્કૃતનું પ્રાધાન્ય આકસ્મિક નથી, સ્વાભાવિક છે. પ્રાધાન્ય માત્ર ઉપરથી દોડી બેસાડેલું નથી, સ્વભાવજન્ય છે. એ બધી ભાષાઓ સંસ્કૃત કુલનદીનીઓ છે. સંસ્કૃતનું બધાદણુ એ એમનું બધાદણુ છે. સંસ્કૃતની નમૃદ્ધિ એ એમની સમૃદ્ધિ છે, સંસ્કૃતનો આત્મા એ એમનો આત્મા છે. સંસ્કૃતમયતા એજ એમનું સર્વ સામાન્ય તત્ત્વ છે, ને સંસ્કૃત વડે જ એ એકતા વ્યક્ત કરી શકે એમ છે.

દ્રવિડભાષાઓમાં કાનડી, તામીલ, તેલુગુ અને મલયાલમ એક ખીજનાં પાસેનાં સંબંધી, અને આ બધી ભાષાઓમાં પણ સંસ્કૃતનો અંશ એટલો બધો છે કે જો ક્ષિપિ અને ઉચ્ચારણનો ભેદ ન હોય તો તામીલ સીવાયની બધી ભાષાઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં થોડી ઘણી સમજાય છે. મારા પોતાના અનુભવથી હું જાણું છું કે શિષ્ટ ગુજરાતીના જ્ઞાનવાળાને હિંદી બંગાલી કે મરાઠી સમજાય એટલું જ નહીં પણ મલયાલમ અને તેલુગુ પણ ધણે અંશે અને કાનડી કેંક અંશે સમજાય. સંસ્કૃતના સામાન્યત્વમાંથી આ એકતા ઉદ્ભવી છે અને ભાવિ હિંદીમાં એ તત્ત્વને પ્રાધાન્ય મળે તો તે સાહિત્યસમન્વયની ભાષા થવા પામે.

સંસ્કૃતના સામાન્ય તત્ત્વ ઉપર જાર દેતાં હું જરા ય સરમાતો કે ખંચાતો નથી. સાહિત્યની પ્રાંતીય વાણી આજે સંસ્કૃતમય છે અને તેને સંસ્કૃતમય રાખ્યા સિવાય સાહિત્યમાં સમૃદ્ધિ આવવાની નથી. જો મારે ઉચ્ચ આદર્શો ને હંડા વિચારો વ્યક્ત કરવા હોય, જો મારે રસસમૃદ્ધ શબ્દો વડે સર્ગકૃતા ખીલવની હોય તો મને સુગમ એવી સંસ્કૃત ભાષાનો બંડાર મૂકી હું ક્યાં જાઉં? હું અઝેજ શબ્દો વાપરું તો એ પરદેશી શબ્દો હું બરોબર વાપરી કેમ શકું? અને વાપરું તો કેટલા સમજશે? હું અરબ્બી શબ્દો વાપરવા માટે પરદેશીયન કે અરબ્બી ભાષા શિખવા જાઉં? જો સત્ય જ વસ્તુ જોઈએ અને કહીએ તો તે એક જ છે કે સંસ્કૃત ભાષાએ પ્રાંતીય ભાષાઓને જે સમૃદ્ધિ અને એકતા આપ્યાં છે તેના વડે જ રાષ્ટ્રભાષામાં પ્રગટેલા સાહિત્યમાં એકતા અને સમૃદ્ધિ આવશે, ખીજ રીતે નહીં આવે.

આનો અર્થ દોષ ન કરે કે હું એવા મતનો છું કે સામાન્ય વ્યવહારમાં લોકાપયોગી

કે રાજીનમાં ૨૯ ધર્મેશ પંચાયાના તરફથી શબ્દોને નાંખી છા તેને બદલે જાડખાનોડ મંદેશ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો. બાષા સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાય છે ત્યારે બોલનાર સર્વસામાન્ય શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે, અને દરેક પ્રાંતીય ભાષામાં જે તરફથી શબ્દો વપરાય છે તે પછી વખત વેળેના આચરણમાં થકા બદલી છે. એ શબ્દોના બ્યવહાર વિના જાનનાડુ દુદ્ધ સ્પર્શવું અશક્ય છે.

દરેક ભાષાના એ સ્વરૂપ હોય છે એક સ્વરૂપ છવતના બ્યવહાર માટે હોય છે, બીજુ સ્વરૂપ કવચાનિચાસ અને વિચારને વ્યક્ત કરવા માટે. પદેપુ સ્વરૂપ મર્ગમમ્ય હોવુ જોઈએ, બીજુ સ્વરૂપ વિચાર અને ઉદ્વેગને વ્યક્ત કરે અને પોતે એવુ હોવુ જોઈએ, સોશીનીની બાજુ વડે શિષ્ટ સાહિત્ય ન રૂની છકાય; નોદિગીનેશાની બાષામમદિથી મીનગોવિડ ન લખાય. મર્ગમમ્ય સોશીસાહિત્ય અને સરમત્ત મનિમાન કરના શિષ્ટ સાહિત્યની વચ્ચે જે ભેદ છે તે ભેદ સોકોપરેશો બાજુ વચ્ચે અને મરવાના વાદતરૂ બાજુ વચ્ચે છે;— આર્થ્યવર્તના મામમ્મોમાં દુખવતના દુદ્ધાએ બોયાના દસો અને જેનુ સસારી સ્વરૂપ મદ્ધાસરમાં આશુ છે તેની વચ્ચે અને ક્રિયામત્ત શાકુતત્ત વચ્ચે છે તેજ દુસર ભેદ. શિષ્ટ સાહિત્ય અને તેની બાજુ એ જગતનો વિષય નથી. સામાન્ય જાનનારો કદિ એ મુગમ નદિ શાય, દરેક કાનિગ નાનમદેવ ન ગાંધી શકે. દરેક મામડીએ મી શકે એવે નાનમદેવ ન અધાય. અને તે જાતીય બાજુ ને નાનુબાજુ દાર કવચાના તાનમદેવો બાંધવા હોય અને તેમનુ સોદધ હિદમરમા પૂજનુ કરવુ હોય, તો સરદૂલ સાહિત્યના સુરમ આરમપદ્મજીની માનમી વિના છુટકો નથી.

૭

આ પ્રશ્નની કાચે દિદી અને ઉદુંતો પ્રથ મકશાએયો છે, જો કે ધણે બાગે આ પ્રથ સંયુક્ત પ્રાનતો છે, બીજા પ્રતિએ નથી, એ પ્રાનતમાં મરદૂનમય દિદી અને ફારામય ઉદું વચ્ચે વિશ્વદ ચારે છે, અને આ પ્રથ જલે આખા દિદોશ હોય એમ સમજુ અજૂગનજુ પત્રુ આ બાષામાં જોઈએ ને કરના વંધારે આરેશ બનાવે છે. આ વિષયમાં વચ્ચુરિધનિ નેતરી જોઈએ.

(૧) વાસ્તવિક રીતે દિદી અને ઉદું એ જુદી બાષાઓ છે જ નહીં. મરવેશાદેયો કેગસયેયો વર્ષ બાદ કરીએ તો સયુક્ત પ્રાનતી જાનતા એક જ બાષા બોલે છે, જેમાં મરદૂન, ફારામી અને દેવી ત્રણેય તર્જા છે. એ બાષામાં જે ફારામી શબ્દો વંધારે વાપરે તેને ઉદું બોલતો કહીએ. જે મરદૂન અરજા દેવીય શબ્દો વંધારે વાપરે તેને દિદી બોલતો કહીએ. અને સામાન્ય માણુમ નો વ્યવહારને સમ્મ વાપરે. અર્થે તે કોઈ પત્રુ બાષાનો હોય. આ છવત્ત બાષા તે એન્નમના અધિકારીઓની દષ્ટિએ હિન્દુ-સ્થાની કહેતય, હિન્દુની દષ્ટિએ દિદી કહેતય, મુગીમની દષ્ટિએ ઉદું કહેતય; અને ભારતીય સાહિત્ય પરિષદે એને હિદી-હિન્દુતબી કહી છે.

(૨) સૈદ્ધાંતો થયાં આ હિંદી-હિન્દુસ્તાનીનો સંસ્કૃતમય પ્રકાર સાહિત્યની પણ ભાષા છે. મલીક મહમદ નવસિ, અકબર બાદશાહના મંત્રી અબ્દુલ રહીમ ખાનખાના અને યાદી સહેમ (૧૬૬૮-૧૭-) જેવા મુસ્લીમ સાહિત્યકારોએ પણ એની સેવા કરી છે. ત્યારે અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ આવી અને હિંદુ લેખકોએ નવું સાહિત્ય રચવા માંડ્યું, ત્યારે સાધારણ રીતે આ સાહિત્ય વડે અને સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રેરણાથી એમણે સાહિત્યનું સર્જન શરૂ કર્યું, એટલે આ ભાષા વધારે સંસ્કૃતમય બની ગઈ. આને આપણે હિંદી કહીએ છીએ. આ હિંદી, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ ને મધ્ય પ્રાંતમાં સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. ફાનડી, તેલુગુ અને મલયાલમ ભોજનારા હિંદીના અભ્યાસીને પણ સુગમ છે.

(૩) અસમજ ને હિંદી ભોગમ લશ્કરની વ્યવહાર ભાષા બની તે ઉદું કહેવાઈ. એમાં સામાન્ય હિંદી કરતાં ફારસી શબ્દો વધારે હતા એજ ફેર. અર્વાચીન જમાનામાં ત્યારે મુસ્લીમ વિદ્વાનોએ એ ભાષાદ્વારા સાહિત્ય રચ્યું શરૂ કર્યું ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે પોતાને સુગમ એવા ફારસી અને અરબી સાહિત્યદ્વારા એમણે ઉદું સાહિત્યનો પ્રારંભ કર્યો. પરિણામે સાહિત્યની ઉદું ફારસીય બની ગઈ, અને હિંદી-હિન્દુસ્તાનીથી તેમજ સાહિત્યની હિંદીથી જુદી પડી. આ ભાષા માત્ર સંયુક્ત પ્રાંતના કેટલાક ભાગના હિંદુ ને મુસલમાન, અને બીજા પ્રાંતના મુસ્લીમ વિદ્વાનોને સમજાય એમ છે. ને સંસ્કૃતમય હિંદી ભાષા સમજી શકે છે તે બધાને આ ધણે ભામે પડખાપા લેવી છે. ૧

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંદીમાંથી સંસ્કૃતમય હિંદી અને ફારસીમય ઉદું નેમણે બનાવી તેમને એ રસ્તો લીધા વિના છુટકો જ ન હતો. આ પ્રયત્નમાં ન હતો દેવ, ન હતું ચેતનસ્વ, કે ન હતો સંપ્રદાયવાદ.

એમાંથી એક પ્રવાહને અત્યારે શેષી શક્ય એમ હું માનતો નથી. હિંદીનો લેખક આજે શૃંગારસ વિકાસને કે ઐતિહાસિક નવલકથા લખે તો તે જયદેવ અને વ્યાસ વાલ્મીકીની જ પ્રેરણા શોધે, બીજી એને મેગવરી શક્ય નથી. મુસ્લીમ લેખક સાહિત્ય સરજાને તો તે શાદી અને હાથીન સિવાય બીજા કોને શરણે લય ?

૧ ૧૯૩૧ ના સેન્સસ રીપોર્ટમાં ડૉ. હન્ટ કહે છે એ શબ્દે અર્થઃ સ્વયં છે:

In the case of the spoken language admittedly the use of the terms Urdu and Hindi do give rise to embittered controversy between two schools which are generally speaking conterminous with Hinduism and Islam in religion. In point of practice it is impossible to define any boundary between Urdu and Hindi as spoken, since the difference consists merely in a preference for a Persian or for a Sanskrit vocabulary, and as an illiterate man uses only the language of common speech it is generally the bias of the enumerator which would determine the category of his return.

વિનોદકણિકાઓ

સતીશ મહેતા

—૧—

કવિ નર્મદાજીની શતાબ્દી જીવનકાળ પછી લોકોનું મ્થાન એમના તરફ વધારે ખેંચાયું. બે જગ્યા એમનું જીવન ધર શોધવા હતા. એક રસ્તે જનારે પુછ્યું, “આ નર્મદાજીકેતું ધર કે?”

“હા જી, પણ તેઓ હાલ અહીં રહેતા નથી.”

—૨—

ટેલિફોનની ધંકડી વાગી ને રમેશએ ટે ફોન લેવા આજ્યો, “જગનનાથ છે કે?”

“અહીં એનું કોઈ રહેતું નથી.”

“ત્યારે આ કયો નગર છે?”

“તમે ફરવો ને.”

—૩—

સરકારની અદર એક દશાણી અને મુજમતી બાલુગાળુમાં બેઠા હતા. એક ખેતમાં એક હાથી પીપ કપર જાણે રહી મમણાનો હતો. આ બેઠા પેલા દશાણીએ શુભકાંતીને પુછ્યું:

“કાલ ક્યા વાળે?”

“આ ક્યાં વારે જી, આ તો પીપ ગાળ ફરવે જી.”

—૪—

“આજના છાપામાં છે કે ચોખાચાખા એવીબીવીવામા પુકાળ વરનાદ પડાને લીધે છટાવીઅન સીપાઈઓ લડી સકશે નહીં.”

“પણ તું એમ કહું કે છટાવીઅન સીપાઈઓ મુજમતી પીંગી રોપી માફક પણ આમળા છતી બેસી બટે તો કેવું?”

—૫—

રમણીકથાન મુજમત બંગ્લોનો હતો. જેકેસનના દેશમાં ગયો. બીજે વિસે મુજમતી રીત પ્રમાણે રોપી વગર મરેજામાં જ્હાર નીકળ્યો સામેના જોટલા પર જમનખાઈ બેઠા હતા તેણે જોણ્યો અને પુછ્યું, “કેમ બર્ક કોણ?”

“કેમ જોણ્યો નહીં? એ તો તું રમણીકથાન.”

—૬—

જ્હાર મામ જાતી મદદમાં જોણખાણુ જનુ જાતી થાય છે. એક બાઈ ચાલ્યા, પણ તેને વાતોનો બાઈ જ કંઈયો. બાલુવાળો જુમ પાનુડીઓ. તેણે ધ.એ સંજો કુછ્યું, “આપ ક્યાં છે?”

[અનુસંધાન પૃ. ૫૫૮]

ગુજરાતની સ્ત્રીઓના ગૌરવ ખાતર

ગુજરાતની સ્ત્રીજગતના ગૌરવ પરત્વે નીચેની પ્રત્યાપ્તિ અમને ખાતરી છે તેને પ્રતિષ્ઠિ આપવાનું અને આનંદપૂર્વક સહકારીઓ છીએ અને સમિતિના હેતુઓને સફળતા હાંસીએ છીએ. આ પ્રત્યાપ્તિના અગાધાન ઉત્તરોની તારીખ ૩૧ : ૮ : ૩૬ સુધી તૈયાર થઈ છે.

તારીખો, ગુજરાત

ગુજરાત સ્ત્રી સંગઠન યોજના સમિતિ

દેવેશ હાઉસ, ૭૫, અમદાવાદ

તા. ૧૩ : ૮ : ૩૬

ન....વું....સા....હિ....ત્ય

૧ અવલોકનો

પાતંગીયાં:—સંપાદક: જમ્બુ દાણી; પ્રકાશક: મુંદર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ન્યુ ઇરા સ્કુલ, લુહસ રોડ, મુંબઈ, ૭: કુલ ગીતસંખ્યા: ૪૩

જાનકો અને બાલિકાઓને અતિશય પ્રિય થઈ પડેલ આ ગીતસંગ્રહની પ્રથમાવૃત્તિની દિવસ દસ આના રાખવામાં આવી હતી, ત્રીજી આવૃત્તિ વેળા એ ધરાડીને પાંચ આના રાખેલ અને હવે આ ત્રીજી આવૃત્તિની દિવસ માત્ર ત્રણ આના રાખેલ છે. પાંચ વર્ષમાં ત્રણત્રણ આવૃત્તિઓની જરૂર પડે એ આ નાનકડા પુસ્તકની પ્રેમપ્રિયતા સાબીત કરે છે અને પહેલાં દસદસ આને મળેલા સંગ્રહ હવે માત્ર ત્રણ આને મળે છે એ નાણતાં નાનકડાં જાણકો એની ચોંટી અને પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની બાંધ શ્રી જમ્બુ દાણીને ફરજ પાડે એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન લગાવ છે. જાનકોના માનસના ઊંડા અભ્યાસને પરિણામે શ્રી દાણીએ આ સંગ્રહ કયો છે એને પરિણામે જ આ સંગ્રહને આવડી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ વિના સંશયે કહી શકાય.

“ ૩ ”

સંગીત-મંદીરી:—જાગ ૧-૨ સાથે: સંપાદક: જાનવંતરાવ દત્તાત્રેય કુલકર્ણી; પ્રકાશક: મુંદર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર; દિં. રા. ૦-૧૨-૦

ન્યુ ઇરા સ્કુલના પ્રીતીપત્ર શ્રી. વ્યાસ પોતાના આમુખમાં જણાવે છે તેમ “જાનકોના સર્વોચ્ચ અને સંગીત વિદ્યા માટે જાણમાં ત્રીજા વિષયોને જોડતું આજે સ્થાન છે તેટલું જ, બાકે તેથી ૫ વધારે સ્થાન સંગીત અને ચિત્ર જેવી કળાને હોતું જોઈએ—એ કલાઓથી જાનકોની અંદર રહેલી ગૂઢ શક્તિ પ્રગટે છે અને તેના આરિઘ્નધાતુઓમાં એ વસ્તુ મુંદર બાગ બગવે છે.” ચિત્રકલા માટે ગ્રંથાળુ આપવામાં જોડતી સંમતતા છે તેટલી સંમતતા સંગીત શાખાના માટે નથી એ વાત જાણીતી છે. યુરોપીય સંગીતમાં નોટેશન પદ્ધતિ, શીખાકો માટે ક્રમિક પરિક્ષાઓ વગેરે છે તેવું હજી આપણા સંગીતમાં કરવાનું રહ્યું છે. આથી વસ્તુસ્થિતિમાં નાનાના જાણકોને માટે, દમણા બુદ્ધેશ્વરે દેશજેથી જીવજીવતા યત્ન થાય છે. એ યત્નો કેટલે અંશે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ તરત જણાતું નથી જોડે આપણે તે આપા યત્નો વધારી લઈને સતોષ માનવો ઘટે.

સંગીત-મંદીરીના સંપાદક આ ક્ષેત્રમાં અનુભવી છે અને તેમના સંગ્રહ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ગીતો અને રાગની પરંપરામાં વિવેક વાપરવામાં આવ્યો છે. માત્ર ન્યુ ઇરા નાદિ પથ અન્ન સ્કુલો પથ આવાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરે અને તેનાં પરિણામ જાહેર કરે તો આ વિશામાં સારી પ્રગતિ સાધી શકાય.

સંગીત-મંદીરીની હવે પછીની આવૃત્તિઓમાં ફરક રાગોં સંપૂર્ણ થઈ આપવામાં આવે અને સંગીતશિક્ષકોએ આ પુસ્તકના વસ્તુને કેવી રીતે શીખવવામાં ઉપયોગમાં

હેતુ એ વિગે માહિતી આપનાર લેખ પણ કોમેન્ટમાં આવે તો પુસ્તકના ઉપયોગીપણામાં આથી પણ વધારો થાય.

“અ.”

સંકેતવર્તી—લેખક : સેપાન : પ્રકાશક : અઝલિ અંબાભાઈ, કેન્સા હાથ, કંગાની :
કિ. ર. ૧-૧૨-૦; પૃષ્ઠ ૩૧૨

અ જ લેખકનાં આગલાં પુસ્તક “અતરૂની વાતો”ની સમીક્ષાના પુનરાવર્તના બન્યુઆરી અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. એમાં જ અને લખેતુ કે “આ કૃતિના લેખક માત્ર શુદ્ધ જીવનકથાકાર નથી, જડ હતિદાસકાર નથી પણ હૃદય આશા આપતા સાહિત્યકાર છે.” આ એમના બીજા પુસ્તકથી અમદા એ કથનને સુદિ મળે છે. નવકથા કહે કહેવા એ નિષ્પલ્લ અર્થમાં લેવામાં પછી પૂરી ક્ષમી રીવાજ મૂળ સ્થાપ તેની ક્યા નથી. આપણે ત્યાંનું અદિસક શુદ્ધ અનેક રીતે જમનાના હતિદાસમાં અપૂર રહેશે. એ વિગેના સર્વ પ્રકારના સાહિત્યના અધો આવકારદાયક હોય જ. તેના વળી આ તો નવકથાના પ્રકારમાં છે એટલે વાચકો ઘણા આનંદથી વાંચશે એવી આશા રહે છે.

“અ.”

• કેરણાંક વિવેચન :

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ પુસ્તક ઘણું સારૂ પામ્યું છે. એ પુસ્તકનાં અવલોકનો અનેક વ્યક્તિઓએ જુદાજુદા દિશિનિર્ણયી કર્યા છે, અને એ ખ્યાં એટલી નિષ્ણાત વ્યક્તિઓથી થયાં છે કે મહારા જેવી વ્યક્તિ આ ક્ષેત્રમાં અંપચાલે એ બનિ સાહનિક પગલું કહેવાય. છતાં આ અવલોકન કરવા પ્રેરણા છું એવું કારણ એટલું જ છે કે મને એ પુસ્તક બહુ કિંમતી લાગ્યું છે. શુદ્ધરૂપી સાહિત્યમાં આવા વિવેચનાચક્રી બહુ જ આવરકતા હતી. સાહિત્યના અભ્યાસીને માટે આ એક મહત્વવાન ગ્રંથ ગણાય.

લેખકના હાથ નીચે શિષ્યલુ પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી, એમનાં અનેક પુસ્તકો ઉપરનાં વિવેચનો ગ્લબ્ધ પછી, આવાં વિવેચનો પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં જોઈએ એવો આશય મને હતો. અને અનેકજાર એ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે લેખકને વિનંતિ પણ કરેલી. એ વિદ્યાર્થીઓએ પણ મને લાગ્યું કે આટલી મુદર અને સચોટ વિવેચનશક્તિ માત્ર વિદ્યાર્થીઓની મર્યાદિત સમ્મ્યામાં પુગાઈ રહે એમાં શુદ્ધતાને મોટી ખોટ છે. એટલે શુદ્ધતા આવા ધનિબદ્ધશાળી વિવેચકને પિછાને એવી અતરૂની હજીને પ્રકાશનકારા મર્નિંચંત થતી જોઈને અત્યત હાથ થાય છે.

હૃદય ક્ષાના વિવેચકની વિરિષ્ટતાનાં ધોરણે શ્રી નવકથામબાઈ આપણે એ વર્ણના વિવેચક તરીકે લેખકમાં સકોચ અનુભવામાં નથી.

વિવેચકમાં પ્રથમ આવસ્થાના વિચાળ જ્ઞાનની છે. વિવેચનના પુસ્તકનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવા ઉપરાંત, એ જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા એનામાં આંતરદષ્ટિ અને સ્થમજલ્ય સમિ જોઈએ. આજ સાહિત્યનું વાચન પ્રશ્ન નથી. એ સાહિત્યનાં પ્રેરકશક્તિ-તત્ત્વજ્ઞાન અને

તંત્રી સ્થાનેથી

કવિ મૈથિલીશંકરજીની સુવર્ણ જયન્તિ

હિન્દી સાહિત્યપ્રેમીઓને કવિ મૈથિલીશંકરજીનું નામ કંઈક દુરો. આ વરસે એમની સુવર્ણ જયન્તિ ઉજવવાનો એ પ્રશ્ન્ય હિન્દી સાહિત્યપ્રેમીઓએ તા. ૨૧-૭-૧૯૩૬ ના રોજ કરેલો તે પણ ઘણું વિદિત દુરો. પ્રશ્નસાથી દૂર પડી રહીને બંદી વિનમ્રતાથી સાહિત્યસેવા કરનાર આ સર્જનને આ પ્રસંગે અમારાં અભિનંદન છે. હિન્દી સાહિત્ય સંગ્રહનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની પણ એમને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. છતાં તેનો પણ નમ્રભાવે અને એમની સ્વચ્છાવસદબ નમનાથી એમણે અસ્વીકાર કર્યો હતો. લોકની વાહવાહની સહેજ પણ હચા વગર સંસ્કરના દોષ પણ ખૂણામાં પડી રહીને સાહિત્યસેવા નિષ્કામ થઈતી હતી કંઈક એમાં જ આ કવિએ જીવનની પર્યાપ્તિ માની છે. આમાં સત્યુત્પત્તિ સાહિત્યસેવા ઉર્જાવલ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? એમના જીવનની આ અર્થશતાબ્દી પ્રસંગે અનેક પત્રકારોએ અને પંચોએ પોતાની શુભેચ્છા દર્શાવી છે. અગે પણ એ બધા જોઈએ અમારા સુર પૂરીએ છીએ અને કવિશ્રીને દીર્ઘાયુ હજીએ છીએ.

સુખાનની વિદ્યાર્થી પરિપક્વ

આજ ગામમાં ડૉ. સુમન મહેતાને પ્રમુખપદે વિદ્યાર્થીઓની પરિપક્વ મનો, પ્રમુખ સાહેબે અને પરિપક્વ એમની દેશભાવે અને સંસ્કૃતિઓની બચાવ અણગમતીઓ કરી મોકલો વિગમ અને વિકટ પરિસ્થિતિનો ઉદ્ધારોદ કર્યો. આમાં જે રાષ્ટ્ર ન્યાં પોતાના કૌતુહલની અસ્થિતિ માટે જાગૃત થઈ ગયો છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને તેના બાવિ નાગરિકો ન જાગે અને પોતાનાં કર્તવ્યોની ચર્ચા કરી વિગમ વિમુક્ત અને શાંત હોવા સંભા કરે એ અસંભાવિક જ છે. વિદ્યાર્થીઓ પુણ્યની અતી રચનારિઓ માથે અમારી જીવનની હમદર્દી છે અને એમના બાવિને માટે અનેક વિગમ પરિસ્થિતિઓ જનમાં અને પૂરા આશાવાદી છીએ. રાષ્ટ્રનાં દેહવિદાસ, જ્ઞાનવિદાસ, સામગ્રિક, આર્થિક અને સુકિતવિકાસ સામે અવરોધનાં દિમાલપણોમાં જાહેર હાથો છે તેનો સમાનો પ્રાપ્તને સાથ આપી વિદ્યાર્થીજગત જેવું દેશનું ઉત્કૃષ્ટ લોકો ન કરે એટલી હઠમીનના દવે દેખાતી નથી એ વિદ્યાર્થીજીવનના ઉજ્જવળ અને સ્વચ્છ બાવિનાં ચક્ષુ સુચિત્તો છે. વિદ્યાર્થીઓને માથે સુખાનતિની જવાબદારી સાથે તેમના સર્વોગ શારીરિક, માનસિક અને શુદ્ધિવિષયક વિદ્યા માટે મૂલ્યવાન છે. શિક્ષણના આગમ તરીકે જાગૃતિને વહેતું અને માનવને સૌએ તેવું ઉચ્ચ સ્થાન આપવાનું છે. શિક્ષણના વિષયોની જાહેરના, વ્યર્થ વિષયોના વર્ગોના અસહ્ય ભાર, જીવનનાં સોનેરી વર્ષો કેળવણી લેતાં લેતાં વધારે પડતાં મૂલ્યવાન પડે છે અને તેનો લાભ શૂન્ય છે તે બધું શાંત ચિત્તે વિચારપૂર્વક વિચારી જવાની જરૂર છે અને તે પછી પોતાના કર્તવ્યોના કાર્યક્રમ ઘડવાનો છે. વિદ્યાર્થીઓ આ બધું કરવા કટિબદ્ધ થાય એમ એમને ઇચ્છીશું. એમણે પરિપક્વ બની એમની જે નૈતિક દિમાલ જનમાં તે માટે અમારાં તેમને અભિનંદન છે.

વડોદરા રાજ્યે ઉક્ત એકેડેમી સ્થાપનાનો હેતુ રાખ્યો છે અને તેના નિયમોનો ખરડો જાહેર પ્રગ્ન આગળ રજૂ કર્યો છે.

કવિ નાનાલાલ મણિમહોત્સવ

સોનાગઢ (કાશીઆવાડ) ખાતે શ્રી. મજરાજસિંહજીના પ્રમુખપદે ઊજવવામાં આવ્યો હતો. કાશીશ્રીએ 'પૃથ્વી પ્રસરેશો આર્ધવંશ' એ વિષય પર રસ લખાણ આપ્યું હતું.

જમનનું સૈથી પહેલું ઊતું પુસ્તકાલય

અમેરિકાનું પેસિફિક પરનું જહાજ 'ફ્લાઈંગ ફ્લિપર' વેક અને મિડ્વે ટાપુઓ ઉપર આ પુસ્તકાલય લઈ ગયું છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ૬ રકરી તાલીમ માટે થંનારી દરખાસ્ત

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં આવી દરખાસ્ત રી. વાડ તા. ૧૯ મં.ની રાજ્યમાં પેશ કરનાર છે.

શ્રીયુ અમ્બાલા ન જાની : જૂની ગુજરાતીના નતિયા

તા. ૧ થી ઓગસ્ટે સત્તાવીશ વર્ષો સુધી પત્રકારત્વની સંગીન સેવા કરી શ્રી. અંબાલાલ જાની 'ગુજરાતી'માંથી નિજા થઈ છે. એમની સંશોધનક્રિયાઓ લાગુ હવે એ શ્રી કાશીના ગુજરાતી સભાને આપી સભાનાં ઇતિહાસ અને સાહિત્યવિષયક હસ્તક્ષિપ્ત પુસ્તકોની તારવણી કરી એમાંનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો સંશોધન કરશે.

પ્રગતિશીલ સહિતકારોનો સંલેખ

આ શીર્ષક તથા અમદાવાદના પ્રગતિમાન લેખક મંડળે પોતાનાં મંતવ્યો ગુજરાત આગળ રજૂ કર્યાં છે.

મેકિસમ ગે કીનું છેલ્લું સુપ્રસિદ્ધ નાટક

આ સુપ્રસિદ્ધ રશિયન લેખકના કાગજોમાંથી એક અપ્રસિદ્ધ નાટકની હસ્તક્ષિપ્ત પ્રત પ્રાપ્ત થઈ છે.

નાગરિક સ્વતંત્રતા સંધિ

આ સંસ્થાના માનક પ્રમુખપદનો સ્વીકાર શ્રી સ્વીન્ડનાથ ટાગોરે કર્યો છે અને તેના મુખ્ય અધિકારી તરીકે શ્રી. સંગેશ્વરીની નાયકુએ સહેવાનું સ્વીકાર્યું છે.

હરીન્દ્રાથ અટ્ટાપાંકયાયનું કવિનાવાચન

તા. ૯-૮-૩૬ને રાજ્ય તરુણ ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના આશ્રય નીચે શ્રી કાશીના ગુજરાતી સભામાં થયું હતું.

બર્નોર્ડ શો આયરિશ નાગરિક તરીકે

આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટની ક્યુરેશમાં જઈ પોતે ફ્રી સ્ટેટ પ્રત્યે વફાદાર છે એમ સ્વયંતલી આ નાટ્યકારે સાબી કરી છે.

અનુભવ

કુનીયાકાઠાઓનો અનુભવ
એ જ સૂચવે છે કે વૈવનકાળનો
ધનસંચય એ વૃદ્ધાવસ્થાની
સંચી સહાય છે.

હૈયાતીના વીમાદ્વારા કરેલ
ખચત ઘડપણમાં મુખ્ય પ્રાપ્તિ
સાધન બને છે.

હૈયાતીનો વીમા એ —
“હિંદુસ્થાન”ની એક વિ-
શિષ્ટતા જ છે.

વિશિષ્ટ

ખોનસ

હૈયાતીના વીમા ઉપર
દર હપ્તે દર વરસે રૂ. ૨૩

હિંદુસ્થાન

કો-ઓપરેટીવ

ઈન્શુરન્સ સોસાઈટી લી.

હાનોબી રોડ, મુમ્બઈ.

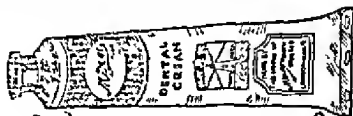
હિંદુસ્થાનની અમમલ્ય જીવનની વિમાનરેયા

સર્વોત્તમ મીરા નોવા દૂધ બ્રશ

હાંતને દરેક ખુલ્લુઆંથી સાફ કરે તે એવા વાત ઉત્તમ જાનન દોરામી મજબુત અને સફાઈવાળું છે. આવા બ્રશ 'મીરા' જ હોય છે.

મી
રા

મી
રા

મીરા ડેન્ટલ ક્રીમ

તમારા સમગ્ર દાંતના સ્થાન માટે વાપરો.
સબળો ડેન્ટલ ક્રીમ છે. આજે જ ખરીદો.

હીલ ઇલીયોટ ઍન્ડ કું. લી.

સ્ટોનક નાઉન, ગ્રેડુઅલ રોડ, મુંબઈ.

નંથી માયી રાકી ! લગ્નની વાત કહું છું ને એ મહાન ચિન્તામાં પડી
નવ છે ?

.....' બિચારી વિલાસ !' ક્યાં કરે છે.

સૌદામિની : આગળ કંઈ બોલતા નથી ?

સૌદામિની : કશું જ નહિ !

સૌદામિની : પણ મને નથી ગમતું સૌદામિની ! કાલની રાત મારી, પ્રભુ આવે છે, શા
રીતે ગઈ છે તે.

સૌદામિની : એ તો તારી આંખો જ કહે છે ! બીચારા સૌદામિની ! એમના વ નસીબનો જ
વાંક કે બીજું કંઈ ! બાપી પાણી માગતાં દુધ ધરે છે !

સૌદામિની : કશે વધારા કરી દેશ તેટલી ! પણ.....સૌદામિની ! દરજી તો ક્યાં !
આખું જીવન વીનાવવાનું છે ! એ કહેને સૌદામિની !...એને...! એમને
કેટલો દલદલ અભિપ્રાય બધાનો દશે મારી વનંદુકથી ?

સૌદામિની : સામાન્ય મુદ્દેઓમાં વધારાની નિર્ભયતા ન સમજે તેટલા માનવતાવાદીન એ
નથી ! અને સમજે વ તે સ્થિતિમાં મૂકાયેલ અકિનને માનસ પરીક્ષા
કરતાં પહેલાં તેના સચિત્તો, સ્વભાવ વગેરે તરફ દુર્લક્ષ કરે તેટલા અવધાની

સૌદામિની : [નોકરને આદેશ બનાવવાનું કહી] તમને ગીત ગાવતો જ વખત લાગે છે ને આ ! દેવામાં તો હોળી સળંગની હોય ત્યા...! કયું ગીત ?

“ એ મુખમળની યાદ...!”

સૌરભ : આરે પેલુ...શું બાણુ ?

સૌદામિની : “ મારો હીચકો રે...!”

સૌરભ : આરે ના બ્રાધ ના !...હીચકો ખીચકો કાઢ નયી...આ તો...તું ભે-લિયે પ્રકાશ ને આપણે જ્યાં બેસા દેના મારે ત્યાં આને તે ગાયુ હતું, કેમ.. પ્રકાશ પેટી વગાડી હતી અને તે શરમાળાં શરમાળા ગાયુ હતું ? બાણુ! હું ય દમજીની તો જુવકહી ચલ ગઈ છું. હંમે છે જણ દોડે નથી આવતું!

સૌદામિની : [વાળની મેંદ સાથે રમત કરતી] અ ...હ... ‘આનખના અધકાર!’ એ જ ના ? [સૌરભ દશામાં માથું ઢસાવે છે.]

સૌદામિની : [વાળની મેંદ સાથે રમત કરતી] એ જાવને જાગ્યાર સૌરભને! હીચકો ચલાવ્યા વગર આપણથી નહિ ગયા! [તે લાડ કરે છે.]

આરશારતી-ચિનાસ

આનખના... ..અધકાર , ...

કુમારે... ના ..વકરી.....મરખાર...!

કૃષ્ણજી... સાવર જળવીયે

આમ ચરે ..કમળની કીસ્તી

કેવળ કીન ખણે ચકરી

હર, શરેર ...કીનાર .....કુમારે.....

જ્યેમ હરે તારવીયા ટમકે...

શરીર રજની અંગે મકકે

હર જાગે કુર તારવ ટમકે

હંમે એ.. ધ...કના...ર..... ..કુમારે.....

મુક્ત અપવાદ...
નેપથુન બાજસે
 ૨૫૪ આબી મુદ્દીયર
 ૨૫૫ હથાતીયર
 નેપથુન એસ્થુઅરન્સ કુલ્લી
 નફાના દરદારો
 પોલીસે
 બેનોરને
 મલે છે

[સૌદામિનીનો આત્મા મીતનાં આકાષ તાનમાં વિચરી રહ્યા હોય છે ને પ્રકાશ પ્રવેશે છે. કોનેજમાંથી સીધો જ આવતો હોય તેમ તેનાં કપડાં, હાથમાંનાં પુસ્તકો અને મુખ પરનાં સ્વેદબિંદુઓ સૂચવે છે.]

પ્રકાશ : [સરિમત] હ્યો...અહીં તો જલસો ચાલી રહ્યા છે ને કાંઈ! છે કાંઈ ચિન્તા...!
[ગાન બંધ પડે છે. હીચકો પણ સાથે...]

પ્રકાશ : ખાનગી જલસો લાગે છે! મેં જ ભૂલ કરી! યોગ્યાચાર્યા વગર ઊભો જ રહ્યા હોય તો!...!...અ...હ...! I See...! આ તો એમ કે કદર વગરના માણસ આગળ...

સૌરભ : તમારી ખડુ બીક લાગે છે એને! રખેતે કાંઈ ભૂલ કાઢે...!

પ્રકાશ : કેમ બેરતી અને આસાવરી બેમાં થઈ ગયાં હતાં?

સૌરભ : બૂધ ન કાઢે તો પ્રોફેસર કોણ કહેશે! છેવટે ય ઓકા વગર રહેવાનું નહિ!

પ્રકાશ : મનન્યાં નહિ તમે!

સૌદામિની : [સકટાશ] અમે કાંઈ પ્રોફેસર નથી!

પ્રકાશ : કહેવાની એક પણ તક વતી કરો તો તમને સૌદામિની કોણ કહેશે! જરા લાગ આવ્યો કે કાઢકો કરી જમુક્યે જ છૂટકો!

સૌદામિની : હા...! અમે તો એમાં છીએ! સ્ત્રાવમેન ક્યાંથી હુમ્મ પામે ય! [તે સખ્તે સખ્ત પર બાર મૂકે છે.]

સૌરભ : અરે સુદુ!

પ્રકાશ : સુદુમેન! મને અન્યાય કરો છો તમે! હું તો એમ કહેતો હતો કે આસાવરી જેવાં સૌદામિન અને...

સૌદામિની : ...બેરતી જેવી હું. એમ જ ના! [રિમસ થઈને તેવનાં પાણી તે મોઝે ચડતાં હશે! છો રહ્યાં અમે ખરાબ.]

પ્રકાશ : માત્રી ઉપમાને શું કામ સાર્યં કરો છો?

સૌરભ : પાછાં લટ્ટી પડશે! મેલો ને બાઈસાહેબ! તમારાથી ય એને ચીડવ્યા વગર રહેવાનું નથી અને એ ય એવી છે...જલ્દાજલ્દામાં માથે તાણી લે છે!

સૌદામિની : પણ જુઓને ત્યારે એ કેવું કહે છે!

સૌરભ : મને ય કશું કે તેને એકલીને!

સૌદામિની : કરો વકાવત! તમને ય કશું—! શું મોઢું કશું? તમે આસાવરી અને મને તો...! બહે-રહ્યાં અમે બેરતી! ક્યાં કોઈને બારે પડીએ છીએ! ખીચારા એ તો બોક્કતા ય નથી! આસાવરીને ઘેર જ કાં નથી જતો! શું કામ બેરતીનું મોઢુ ય જોતું પડે!

[તે રડી પડે છે.]

સૌરભ : અરે સુદુ! સુદુ! જુઓ કદું હું ને! હજુ તો મુખમાં જ બોક્ક છે ત્યાં તો...

પ્રકાશ : પણ અમને ન ચાપ?

પાસેથી જાંચા સંસ્કારોની આશા ફળીજીત થતી નથી. સાહિત્ય, સંગીત, કલા, હુન્નર અને સંસ્કારિતાની સેવા એઓ કરતા નથી.

મધ્યપ્રાંતના વેપારીઓને સહમિલન માટે કાંઈ કલ્પ જોવી સંસ્થા પણ નથી. આપણા બાઇઓ સંઘર્ષવનની મોજ ચાખતા નથી. યોગ્ય અપવાદો બાદ કરતાં ગુજરાતી શુસ્તકાવયો પણ હજી રચાપાયાં નથી, બાળમંદિરો, માધ્યમિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી નથી. સંસ્કારપોષક પ્રવૃત્તિઓને પ્રગતિ મળી નથી. ત્યાંનાં મુખ્ય શહેરોનું વર્ણન ગુજરાતી દૃષ્ટિથી નીચે સુગમ છે:

નાગપુર—મોટું શહેર છે. હાઇકોર્ટ, યુનીવર્સિટી અને ગવર્નમેંટ મહેલ ધરાવે છે. ખંભાત નાગપુર રેલ્વે અહીંથી શરૂ થાય છે. ગુજરાતીઓની વસતિ સાતેક હમ્બરની ગણાય છે. અહીંની નારંગીઓ બહુ વખણાય છે. કલકત્તા અને મુંબઈ વચ્ચેનું સ્ટેશન છે. સીતાબાઈ રેકરી ઉપર બોસવેનો મઝબુત કિલ્લો છે; ગુજરાતીઓનું મોટું સંસ્થાન અને સારો વેપાર અહીં છે.

હીમનગર—એ કપાસનું મોટું મથક છે. કપાસના ગુજરાતી વેપારીઓથી ઉભરાય છે. એના છલ્લામાં ગુજરાતીઓનાં ઘણાં છન ગ્રેસો છે. તાતાની એમ્પ્રેસ મીલ બહુ મોટી છે. સર બેનનજી અને તેમના સુપુત્રો કારબાર વખણાય છે.

જામનગર—નાગપુર જેવડું જ શહેર છે. અગરકંટકનાં પહાડોમાંથી નીકળી નર્મદા જામનગરના આરસના પર્વતો બેઠી ખજાગણ કરતી જાય છે એ દેખાવ ભારે સુંદર છે. અહીં ધકોનો મોટો વેપાર છે. તેમાં ગુજરાતીઓનો સહિય ભાગ છે. જામનગરથી હરદ ઇડીયા રેલ્વે છ. આઈ. પી. સાથે સંગમ કરે છે. ગાંડીઆ એ સામાન્ય મોટું શહેર છે. એમાં બીડીનાં પાનનો મોટો ઉદ્યોગ છે. એ ઉદ્યોગમાં દેશીક ગુજરાતીઓ લક્ષાધિપતિ બન્યા છે. વાઘરા—એ નાનું શહેર છે. પરંતુ એમાં દોહસાની ખાણોનું મથક છે. ખીમ્બ નંબરનો સાધારણ દોલસો આ ખાણોમાંથી નીકળે છે તે નાગપુરની કાપડની મીલોમાં વપરાય છે. મુંબઈની મીલો નાગપુરનો મધ્યપ્રાંતિય દોલસો બહુ મંગાવતી નથી. ગુજરાતી ખાલેકીની ખાણ છે. એ બહુ નફો કરતી નથી.

— ખીમ્બે મોટો ઉદ્યોગ મેંગેનીઝ ધાતુની ખાણ છે. એ ધાતુ લોહનું બનાવવા કામ લાગે છે. વિશાલ પથ્થુ ખૂબ ચઢે છે. એમાં પંદર વીસહજાર મશુરો કામ કરે છે. સાડા પાંચ-વાઝટન માત્ર મોટી ઘાટે છે. એમાં પણ ગુજરાતી પ્રતિનિધિત્વ પોતાનો મોજો દીક જળજી રહ્યું છે. વાઘરા એમાં ગુજરાતીઓની દુકાનો છે. વેપારીઓ પણ ગુજરાતીઓ છે. પરંતુ એ ગુજરાતીઓનું હાલ તીર્થધામ બન્યું છે. અહીં થી જામનાલાલજી બંમને બાંધેલા આશ્રમમાં પૂજ્ય ગાંધીજી રહે છે. તેમ કોંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટી પણ અહીં જ મળે છે. એટલે આખા હિંદ માટે રાજ્યદ્રોહી તીર્થક્ષેત્ર બની રહ્યું છે. સાગર—સાગરના મોટા સુંદર તળાવની પાસે છે. એમાં પણ ગુજરાતીઓની વસતિ છે. આદોલા એ વીરારનું મુખ્ય શહેર છે. એ તો ગુજરાતીઓની મોટી વસતિ હોવાથી લગભગ ગુજરાતની રહેજા ગાંધી કરાવે છે. એમાં અનેક છનગ્રેસો ગુજરાતી મોલેકીનાં છે. કપાસના વેપારમાં ગુજરાતીઓ બહુ રસ લઈ રહ્યા છે. આથી ઉમ્મરવાતીમાં પણ ગુજરાતીઓનાં જુનાં

ધાન્ય છે. મામડાઓમાં કયામ લેવાને ધણુ ગુજરાતીઓએ અગ્રે જમાવ્યો છે. મામડાઓમાં દુકાનો પણ ગુજરાતીઓની ધણી છે. માંચાંમાં સાખની પેદાશ થાય છે, ફેનોગ્રાફની ચુટીઓ લાખની બને છે. એ ઉદ્યોગ પ્રગતિસીલ છે. એમાં ગુજરાતીઓ શ્રેષ્ઠીઓ રસ લઈ રહ્યા છે.

એક વિષયમાં ગુજરાતીઓ દમોશ બનુ પડત છે. તેઓ રાજ્યકાબજમાં પેતાના મેળા અને સંપત્તિ પ્રમાણે લાભ ઉઠાવી છાડવા નથી. કોઈ ખુનીસીપાલીની, જેવી કે જલ્લપુર, નાગપુર, આદિના કે હમસરદીમાં તેમના મેળવશે જતા હશે પરંતુ તેઓએ પણ આગેવાનીઓએ બાગ લીધો જાણ્યો નથી. નાગપુરની ધાગળખામાં તેમનો પ્રવેશ પણ નહોતો છે. એટલે ગુજરાતીઓને વેણ અને હિંમતિવાદ મિત્રાય બીજુ કાંઈ પ્યેય સ્વરૂપ નથી એમ સાબીત થાય છે. દેશીદારો લઈ મેટાં બાંધકામો કરવાના પણ તેમણે પ્રગતિ કરી છે. પરંતુ બીજી સંસ્કૃતિ અને જા પડે એા આદર કરવામાં ગુજરાતીઓ પડત છે મારવાડીઓ ગુજરાતી કરતા પણ વધારે વાણિજ્યમેદી છે. પરંતુ સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતીઓ કરતાં પણ પડત છે.

એક વિષય ગુજરાતી પ્રજાની ધ્યાનમાં લાવુ જુ. જેમ મહાગુજરાત પોતાના વેણરીઓ, દોન્ટાકરો, કાગીરો અને મનુગે દિવના બીજા પ્રદેશોમાં મુકે છે, તેમ સરકારવાળા સ્થાનકો અને રોકડો, વડાઓ અને પ્રદેશોને પણ મુક્યા જોઈએ. એમના વગર આપણુ સરકારી વન કરનાર છે. ગુજરાતીઓની ઉચ્ચ જાણ બીજી પ્રજાઓ ઉપર પડતી નથી. વિદ્યાનવર્ગ આ માટે ગુજરાતના જ મોટી મહે છે તેનુ કાચુ સમજનું નથી. આપડી મોટી ગુજરાતી વચન આ પ્રદેશ ધગવે છે જતા એક પણ ગુજરાતી દૈનિક, માસિક કે અઠવાડિકનો પ્રગત થયો નથી. કેઈ ગુજરાતી સાથે ભેખડ પણ વેચાયા આવ્યો નથી.

સચિત્ર

વાર્તા સંગ્રહ

સપ્તાહકો:

રમણલાલ નરહરિકાલ વકીલ, એમ. એ.

ગુપ્તા રમણલાલ વકીલ, બી. એ.

જેમાં મુમકેતુ, સમતાસમજ પાઠ, કન્યાવાનુ મુનશી, સ્નેહ-સ્મિ, હમાસકર, રમણલાલ દેસાઈ એવા પ્રસિદ્ધ અને સિંધુવત સેખાંબની દૂરી વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રો. જાનુશંકર વ્યાસની પ્રસ્તાવના સહિત

૧૯૬૭ મેંચા ૧૪૦]

[મૂલ્ય બારે આના

મોલ એમ.એસ.-કેર.એન.દાસ.એન્ડ સન્સ - નવરત્ન, મુરત

શર્મ લાણીના બુકનેટર્સ વેચે છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૮૮]

“આપુ, મ્હેન્ટ ધોધાધડ જવાનો હશે તો ક્યારનો જા પહોંચો હશે.”

“તો એનો ધાણ પણ નીકળી ગયો હશે.”

“તો પીડા ઝાઝી,” વિમલે હમર્યું. “તમને ઘણી ઉંઘ આવતી હશે.”

“નારે, મને આજે ઉંઘ જ નથી આવવાની. પેલાના રાખડો મારા કાનમાં સંભળાયા જ કરે છે.”

જરા સરખી ખાંસી

અને
બર જુવાન
ઉમરમાં સીઆને
ધરી, અરાખા ડોસીઆ
લેવી કરી મૂકે છે!
તાંદુરસ્તી અને યુવાનીતા
અકાળે નાશ થતો આકાવવા
મરિ જગતપ્રસિદ્ધ, સર્વથી સધામત અને હાનિરહિત
•દરા સીરોલીન "દોશ" પીઆ

SIROLIN
TROCHE

અને તમારા જાળકોને પણ આપો
પીવામાં યલોજ રવાણીટ છે.

LABORATOIRES F. J. J. J. J.

માણસ પાસે ધાર્યું કરાવે. અને માનસો ? મેં દશ વર્ષમાં કોઈ દલાડો એને મીનગ જોતાં નથી જોયા.”

“ જાઓ, જાઓ, જેને મીનગ ન હોય એ તે માણસ ?”

“ મહેતાજી અમારા રાયને હમેશા કહે છે: જેને કોઈ હોય તે રાજવી શ્રેષ્ઠ, જેને કોઈ ન હોય તે મંત્રી શ્રેષ્ઠ.”

“ ત્યારે તમને કોઈ નથી થતો ?”

“ કોઈ કોઈ વાર થાય છે તેથી જ હું મહેતાજીનો સગોપડીયો નથી. હોત તો રાવળ ના કહેત ?” વિગળ દરચો, અને સામત હેતથી આ નવા મિત્ર સાથું જોઈ રહ્યા. પહેલો વિસામો આપ્યો ત્યાં તેઓ ચોખ્ખા. ત્યાં તપાસ કરતાં માત્રમ ૫૩૫૦ કે મુખીએ ખીન્ને વિસામે ચોખ્ખાનો વિગળ ગામ્યો છે. વિગળને રચ્યું—જોડેલો મુખી મારોરથી દૂર મયો.

[આધુ]

—: હાસ્યરસના જાણીતા જોખક :—

શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા રચિત

હાસ્યરસિક ચોખીસ વાર્તાઓ

આકર્ષક ચિત્રો સાથે—સુંદર રૂપરંગમાં

સાસુજી

[નર્દોષ આનંદ આપતું હોટ આપવા લાયક પુસ્તક]

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ : પોસ્ટેજ : ૦-૩-૩

(રજીસ્ટ્રેશન-વી. પી. ખર્ચ જુદું : ૦-૩-૦)

“ ધનસુખલાલની મર્મોળી ક્વમ ગુજરાતને જાણીતી છે. કેટલીક નાની વાર્તાઓમાં ખાસે તેમ જ કેટલાંક વિનોદાત્મક શબ્દચિત્રો લેખાઈ શકાય, એવાં ચોખીસ હળવાં પુલ જેવાં અને કુદરતી લખાણોનો આ સંગ્રહ એમની લેખિનીમાં રહેલી મર્મપદ્ધતિને દીખાવે છે.”

—“જ-મલૂનિ”

મળવાનાં { “ગુણસુંદરી કાર્યાલય” ૧૧૪, ગીરગામ મુંબઈ, ૪
દેશાણું { એકદેશ,

અને જાણીતા ગુરુસેવરો પાસેથી

[તૈયગજી શેઠની દુકાને : અનુમધાન ૪. ૫૦૧]

જાવવાની તારી મંચ ફીવાની કેવ ધરે.
જો તમેને પારે તો જી છાપરી જવારી આપુ
ગોખી, નીચે બેગા રિયે તોયે વાસિ નમરે
અમે નિચે આખો ઘરે ગેર નદાં પેદી રેના.
કમાઓ ને ગંધી ખાવ, દેડેડી રેડી જારી—૧૦

કરી દોકો તો છે કામ દરે મજ નદદુએ”
પમર ન પડે એવી વાત તેની ન હોવાથી
નગેનમ કરી વચવાટ સમજાવી આર
રંગા; તેને લાવકની કારખાનામદી એક
ચાકરી મળી અને તે ચાકરી મળેલા જાગ્યા. ૧૪

એકેક બહેણે મેલથી જાત, બાવણે તેની
હાથ નહિ રળા દવા હાથની કોમના તેની.
જાત જાત કોમનારો પળુ દતો નગેનમ.
તેથી શેઠ તૈયગજી તેને લે ચમિક જાતી
એમાં ન તપાહ દતી.

એકથા શેઠ તૈયગજી
ધોણક વખત પડી, “કેમ સંધિયાજી, કાંએ ૩૦

એકલા જવાંતા નથી? હું તમારે જોઈએ છું
તમારા જોવા તો, શેઠ, ક્રેહ નંદિ જોયાં, શેઠ.
ખાંધો મોઠો અમે સત્તે બાવેથી લેચીએ છીએ
નાંખતો જ નયો રખી, દારિન કે અમે ધરો ૭૫

મોંઘા જાવા પર ચણારિએ ઢિએ.”

નગેનમે

કયું, “શેઠજી, નરો આપ્યો હું મોને બોલવાને,
આપ્યો છું હું જવ મારે દિગમ લેવાને મારે.”
સાંભળી એકું મવા લેવજી શેઠ તૈયગજી,
માત્રી એવું, કે દીવાળી આત્રી પડાથી પાંચે ૮૦

તેના કાઠ આગનિયાએ દશે ખાવર લીધી,
જેની સાથે કારખાન અને દતો કાળથી:
પળુ એકથા ક્રેહ થાઈ તરલ જ “સંધેમજી,
માંપ કરસો—મેં જાતું કે હોંએ જરાક કાઠ

તેથી એવું જોણાઈ ગયું—હાંસે થેયું તે થેયું !
ક્યાં પેરીમાંથી આંધ પધારે છે ? ઈશ્વારિય, ૮૫

બાં તો, જન્મ સેધે માટે 'આ' ની વર્દી આંધિ આંધ,~
માંમાં નોકરે સાથે માંયુ કુટીકુટીને રોગ
જાને અછ જતી માણ મગજની મુતરફેની !
દુકાનદારીનું કાંમ બહુ સાંધુ કપરું છે.”

જેમ જેમ જતો હતો વખત, હા; તેમ તેમ ૯૦

અકબાવા નરોત્તમ વધારે વધારે લાગ્યો,
પાર તેની ગુચવણ કેરો નહિ રહ્યો, વધારે
પડી ગાહ તેની પાસે ગરમ ગરમ આગી.
કેવી રીતે સમજાવી શકે તે પોતાની સ્થિતિ
હાલે ? કેમ કરી કરી શકે તેમ અથવા જ ૯૫

કે પોતે છે કેસરનો ધણી ? અદા તણો સ્વાદ
તેને દવા જેવો લાગ્યો. તૈયમજી શેક પણ
વિચારમાં ગઈ હતા નિહાળતા તેનો ચહેરો,
કરતા ફિકર, કેટલાનો હશે માગનાર
જેણે નહિ નામ હજી પોતાનું હતું બનાવ્યું.
એટલામાં એક નરોત્તમને વિચાર સૂઝ્યો ૧૦૦

અને સૂઝતાંની સાથે અમલગાં મૂકી દીધો.
કાઠી તેણે મળવાની મહાંથી 'પ્રવાહ-પેન'
અને એક કાપડીની ઉપર લખાને આપું,
આખી તરત જ શેક તૈયમજીને હાથોહાથ :—
“ હું તમારું કામ કરનાર બાઈ કેસરનો ૧૦૧

ધણી, નામે નરોત્તમ, લઈ છું જણાવવાની
સ્મત, કે મહારે પડેલું હોવાથી કામ શેકું
આગ્યો છું તમારી પાસે લેવા, જો ઉદાર શેક,
ચહેરો પગાર તેનો—મારો આગ્રહાર તમે
નકામો કર્યો આ બધો.”

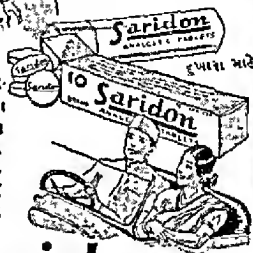
૧૧૦

કાપડી એ વાંચતાં જ
કોંધ કરી તીખો બોલી હાથે શેક તૈયમજી,
વરસાવતા અને સખુનનો વરસાદ,
ધોંધાટથી જોડના બગ્ગર બહુ ભેડું થયું :—

મારે ફરવા નથી
આવડું. મારું માથું
દુખે છે.
તેમાં શું?

સારીડોનની એક રકમ
આપણે લીધી ત્યારે તેવો
આવડો દુખાવો સાત
મીનિટમાં દૂર કરે છે.
એટલી ઝડપથી અને જોર-
દાર બસર કરનારી જોઈ
તાન ગુસ્તાનરહીત એ
રવા છે.

Saridon

સ્વચ્છરસોડમાં બનાવેલી.

<p>વિ ના મૂ લ્યે</p>	<p>સાધેના દુખનામાં તમારું નામ અને શરનાનું ચોક્કસ જણરે જણા. પોસ્ટ ઓફીસ ગોડર નં. ૧૯૯. કુલક. એ સનામે માડલી બાથ એલે તપને સારીડોન ત નરુનાનું પાકીર મરન ચોક્કો બાપનામાં આવરી.</p>	<p>રેલેટ</p>
	<p>મરુનાન સાડવા, નીચેના સરનામે અને જણ સારીડોનનું ફોટ નમુનાનું પાકીર દાંધ જણ કોમલ બપવા દવાક બપું જણર ચોક્કો બાપરી.</p>	<p>આકોસબાડા નં. ૧૯૯, કુલક. મરુનાન સાડવા, નીચેના</p>
	<p>તમા સાધનામુ</p>	<p>નં. ૧૯૯, કુલક.</p>
	<p>ONJAWAT VALUO</p>	<p>(પરેડાની કોમે બાપના મરે કમલ)</p>

“આયો જૈરીનો પગાર લેવાને સાંક્રાનો ભાઇ
તેમાં આવો બદો ચરસો રાંખનાનું કારન મું ? ૧૧૫

કરાવી બિગાર મારી દુકાન તે ભારે મારી,
ખેવકૃપ, બદમાંસ, નાંચાપક, કમખખત !
મેં તો બનું કે આયો હમે કો મારો લેનદાર
આયેનો, તેથી મેં તારી સરખા કરી આંતરી
નાનમ લગારી મને નફદન નરોતિય !..... ૧૨૦

હુંમે—સાડું થેયું, નંદિ નીકરો એ આરતિઓ,
ની તો એને આંખન મું ?—હરામનદીનો કોઇ !
છાંદિમ, સંવાનન રૂપિયાની પાંચસીઓ
પંકશી કે એને કે જરૂરી એ દાંદે પરે;
અને એની કેસરીને ખન કરી દેને કેં એ
કાંચથી ન આવે કાંમે.” ૧૨૫

પતીલ

અર્ચુ એ જ આપણું.

: શિખરિણી :

વદે શૃંગો “બતો ઉર રસ અમારો વહી નદી—
“રૂપે, ને ના રેતો અમ ઉર વિશે સંચય કહી;”
કહે એયું મણી કવિ—“યુપ રહો ! જે જગમ વહે
“તમારો તે સાચો રસ; ઉર તણો કોઇ ન લહે.”

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

ટેલીફોન:
૨૧૧૧૦
ટેલીગ્રામ:
કમ્-કુર્ટ

સારસ્વતી

નિવાસ

રહેલા
જમવાની
આદર્શ
સગવડ

૨૧૫ કાલબાદલી સડમુબઇ ૨

। ભારતીય માહિત્ય અને ભાષા અનુસંધાન ૫. ૫૨૨ ।

જ્યાં સુધી મધુકન પ્રાંતના જીવન-વ્યવસ્થાની બાબત દિલી-દિલ્હીના સારિયનુ વહન થતા જોડણી સમૂહ ન થાય ત્યાં સુધી આ એ પ્રવાહોનો નગમ અગમ છે. પણ એ વધુ પ્રમાણમાં હું સારિયનુ અનુસંગે દિલીમાં થાય અને રિંગ મહિત્તના અનુવાદો હુંમાં થાય તો પરિણામે સારિયવિનિમ્બ વધે અને જીવન-વ્યવસ્થાની દિલી-દિલ્હીના માહિત્યોપયોગી થવા લાગે.

અગ્રેજી નજી આપ્યું તે પહેલાં દિલી લેખને કાગળી મળે વાપરના અવકાશ નહીં, તે હું લેખકોને સંસ્કૃત શબ્દોનો અણખંડ નોંધેના આપને દુર્ગાને નજીક અને ધર્મિક વ્યવસ્થાને લીધે આગે દિલી લેખકને કાગળી મળે વાપરવાની મુશ્કેલી છે અને દેવનામ લેખકોને સંસ્કૃત શબ્દ અગ્રેજી થઈ પડે છે. બન્ને કામના લેખકો એ આ સુગ કાગળી નામે અને બન્ને બાબતોથી જે થેના શબ્દો દેવ તેનો વપરાશ કરે તો સંસ્કૃતમય દિલી અને કાગળીય હું વચ્ચેનું વધુ અંતર કપાઈ જાય.

દિલ્હી-મુસ્લિમ કોમોનો જે કામ પ્રત્યે છે તેનું જ આ એક ભાગ છે. ન્યા સુધી દિલ્હી અને મુસ્લિમ વચ્ચે નિઃ સમાવિષ્ટ અને સંસ્કારિક પરિવર્તો કોનામના ન વિચારે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નો અનિમ નીવડે આવશ્યક નથી.

૮

દિલી-દિલ્હીનાની બીજા એક પ્રશ્ન મુસ્લિમો મધુકન પ્રાંતની બહાર જુદી જુદી રીતે બેસે છે. નિઃસમ દેશબાકા આ સમય વડે અર્થ છે. મુસ્લિમોમાં એ લગભગ સમાવળી બની જાય છે તે મદ્રાસમાં એ મદ્રાસની સમીપ આવી પડેલ છે. એનો કાગળી પ્રશ્ન પણ ખીલપુર જોડના મુસ્લિમના નીપાણાને બોધના આભેજા. તે જ પ્રમુદે સંસ્કૃતમયી પ્રેરણ મધુકન પ્રાંત ચિરાયના બીજા પ્રતોમાં ફેરવાયેલાં સંપુર્ણ દિલી બોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ધણે બાગે પોતાની દેશબાકાથી સંસ્કૃત તત્ત્વો લઈ તેને દિલી વ્યવસ્થાપદનિએ વાપરે છે. આ સંસ્કૃતમાં સંસ્કૃત તત્ત્વ પ્રધાન છે, કારણ કે બોધનાને એ જ બહારથી શબ્દો મળે છે. દિલી બાબતોમાં જે સામાન્ય તત્ત્વ છે તે આ રીતે એક નવી બાકારે બહાર પડે છે.

આ બધા પ્રયોગો કામમાં રેતાં એમ લાગે છે કે મધુકન પ્રાંતના લોકોની વ્યવસ્થાની બાબત એ એક. દિલ્હી એક પ્રાંતની એ જીવન માન્યતા, આખા દેશના વ્યવસ્થાની સામાન્ય બાબત નહીં.

આ બાબત બોધમાં ઘણે અંશે સંસ્કૃત શબ્દો બરી, મધુકન પ્રાંતની બહારના વાગીઓ વપરાશમાં આણી રહ્યા છે એ જુદી-એ બાબતે ફેરવાયેલાંની સાચી મા. આ બાબતો બોધનારોનો જીવન-વ્યવસ્થા એકની માન્યતા કારણ જ રહેવાનો, એકની સારિય પ્રતિ એ બાબત વડે જ વિકસવાની. પણ જેમ જેમ સંસ્કૃત વધતો જશે, જેમ જેમ વિજ્ઞાન હીંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોને એક બીજાની સમીપ લાવતું જશે, જેમ જેમ આખા દેશના સંસ્કાર ને જીવન એકધારે થતું જશે તેમ તેમ આ બાબત જીવંતતા

પ્રાપ્ત કરશે. પણ જ્યાં સુધી દષ્ટિ પહોંચે છે ત્યાં સુધી પ્રાંતોની દેશભાષાઓનું સ્થાન : કદિ નહીં ભાઈ શકે. જેટલે અંશે આ ભાષા હવનવ્યવહારની ભાષા થતી જશે તેમ તે એનો કોય અર્થાચીન હવનની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળે એવો સર્વગ્રાહી થઈ જઈ એમાં ધણા યુરોપીય રાષ્ટ્રો પણ આવશે. અને જ્યારે આખા હિંદ એ હવનવ્યવહાર એકધારે ચકો ત્યારે આ અર્થા તત્ત્વો જેમાં એકાકાર થયાં છે એ રાષ્ટ્રભાષા હવંત યશે, એમાં સાહિત્ય સંસ્કૃત સંસ્કૃત થઈ પડશે. અને પછી ઉર્દૂ, હિંદી સંસ્કૃત-ફારસીના ઝગઝગ નામ કે નીશાન નહીં જડે.

૯

આ આશયમાં સિપિનો સવાલ અગત્યનો બને છે. સિપિ એક દોષ તો બંગાલ હિંદી, ગુજરાતી ને મરાઠી જે પ્રાંતોમાં આ ભાષાઓ બોલાય છે ત્યાં એ ચારે ભાષા જરૂર વંચા અને બીજા પ્રાંતોમાં જે રાષ્ટ્રભાષા બોલતા થાય તે પણ વાંચે. આ સિપિ તો દેવનાગરી : સ્પષ્ટ શકે.

આ વિષયમાં પણ હિંદુ-મુસ્લીમ મતભેદનો સવાલ આવે. મુસ્લીમો આ ઉર્દૂની સિપિ હોડી આપણી સ્વીકારે એ આશા તો ન જ રાખી શકાય. જ્યાં હિંદુઓ પણ એક સિપિ નથી ત્યાં દેવનાગરી અને ઉર્દૂ બે શીખવોના પ્રયાસ પણ નિષ્ફળ બં એટલે વાસ્તવિક નિરાકરણ તો એકજ દોષ કે જ્યાં દેવનાગરી સ્વીકારી શકાય ત્યાં સ્વીકાર્ય અને ઉર્દૂ દેવનાગરીનું સમાધાન બે સિપિ દ્વારા કે રોમન સિપિથી કરવું એ સવા પછી રહે છે.

આને આપણે ગુજરાતીઓ શિરોરેખા વગરની દેવનાગરીમાં તો લખીએ હોય દાખલા તરીકે ક, ચ, જ, ફ, બ એમાં પાંચજ અક્ષરોમાં ચોથો ફેરફાર થઈ ગયો છે : સીધો કરતાં તો વાર સાગે જ નહીં. ધણા હિંદીભાષીઓ ને મરાઠીઓ વ્યવહારમાં શિરોરેખ વગરની સિપિ વાપરે છે. બે શિરોરેખા વિનાની દેવનાગરી પ્રચલિત કરી શકાય તો એ મોટો મઠ હતો કહેવાય.

દેવનાગરી સિપિ બધા પ્રાંતો ખાસે સ્વીકારવાની એ એક વાત; એ સિપિ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ સુધારા કર્યા એ બીજી ને તદ્દન નીરાશા વાત એ બે વાતનું ધુ ધુરી રીતે જ નિવરણ થઈ શકે. આને સિપિસમિતિ અને ગાયકવાડ સરકારે સ્થાપે સમિતિએ આ નિરાકરણ આજુવાના પ્રપ્ત આદર્શ છે પણ જ્યાં સુધી દેવનાગરી બંગા ને ગુજરાતમાં સ્વીકારાઈ નથી થઈ ત્યાં સુધી આ પ્રયત્નોને બેફાલો ઝોક મળે મુશ્કેલ છે.

૧૦

ઉપરના પ્રસંગોને દર્શે આપણે ૧૯૩૧ ના વસ્તિવચનમાં આપેલી બોધનાર સંખ્યાની દષ્ટિએ વિચારીએ.

૧. દિલ્હીસ્તાનમાં (ખલ્લદેહ સહીત)
દેશભાષા બોલનારની સંખ્યા ૩૪,૯૮,૮૮,૦૦૦.
૨. સંસ્કૃતકુલની ભાષાઓ બોલનાર ૨૫,૩૭,૧૨ ૦૦૦.
૩. દિલ્હી-દિલ્હીસ્તાની જેની માતૃભાષા હોય તે ૧૨,૦૨,૩૯ ૦૦૦.
૪. દિલ્હી-દિલ્હીસ્તાની જે સહેલશબ્દી સમગ્ર શકે તે ૧૧,૦૦ ૦૦,૦૦૦.
૫. દેવનાગરીમાં લખાતી ભાષા બોલનાર ૧૪,૧૬,૨૯,૦૦૦.
૬. દેવનાગરીના જ પ્રકારની લિપિમાં લખાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યા ૯,૩૩,૫૧,૦૦૦.
૭. સંસ્કૃતપ્રધાન દ્રવિડ ભાષાઓ બોલનાર ૪,૧૭,૧૮,૦૦૦.
મલયાલમ: ૯૨,૩૮,૦૦૦.
કનડી ૧,૧૨,૦૬,૦૦૦.
તેલુગુ: ૨,૬૩,૭૪,૦૦૦.
૮. સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષા બોલનાર ૨,૧૪,૧૨,૦૦૦.
તામીલ: ૨,૦૪,૧૨,૦૦૦.
બીજી ભાષાઓ: ૧૦,૦૦,૦૦૦.

બીજી રીતે ગણીએ તો—

૧. દિલ્હીમાં દર ૧૦,૦૦૦ માણસે ૯,૯૮૨ માણસો દેશભાષા બોલે છે.
૨. આ દેશ હવેની સંખ્યામાં ૭,૨૩૫ સંસ્કૃતકુલની ભાષાઓ બોલે છે, જેનું સાહિત્ય અને કોઈ સંસ્કૃતની પ્રેરણાથી ઉદ્ભવ્યા છે.
(અ) આ સંખ્યામાંથી ૪,૦૫૩ દેવનાગરી લિપિમાં લખાતી ભાષાઓ વાપરે છે; અને
(આ) ૨,૬૬૨ દેવનાગરી લિપિના કાઠ એક પ્રકારના લખાતી ભાષાઓ વાપરે છે; એટલે ૬,૭૧૫ માણસો થોડે ઘણે પ્રજાને દેવનાગરી લિપિ સ્વીકારી શકે.
૩. ૧,૩૩૪ માણસો સંસ્કૃતપ્રધાન દ્રવિડ ભાષાઓ વાપરે છે. એમનું સાહિત્ય સંસ્કૃત સાહિત્યની સમૃદ્ધિ બરખૂર છે. એ તત્ત્વથી જ એમનાં સાહિત્ય અને કોઈ સંસ્કૃતકુલની ભાષાઓ જોડે એકતા સાધી રહ્યાં છે.
૪. ૫૯૩ માણસો સંસ્કૃતપ્રચુર દ્રવિડ ભાષાઓ વાપરે છે. એમનાં સાહિત્યમાં સંસ્કૃતનું સારું તત્ત્વ છે, અને કોઈમાં હીકહીક છે. એ તત્ત્વ વડે જ એ દિલ્હી બીજી ભાષાઓ જોડે સમાગમમાં આવી શકે.

દર ૧૦૦ દિલ્હીઓએ હીસ્ત્રાગ કાઢીએ તો—

- (અ) સંસ્કૃતકુલની ભાષા બોલનાર ૭૨
દિલ્હી બોલનાર: ૩૪
દિલ્હી સમગ્રનાર ૩૧
દેવનાગરીમાં લખાતી ભાષા બોલનાર ૪૦

જે માનુષ્યાણી રોચા કરશે તેજ સાહિત્ય સમન્વયની ખરેખરી સેવા કરશે; જે સાહિત્ય સમન્વયને ઉત્તેજશે તે માનુષ્યાણી પણ અભિવિક્ષિ સાધશે.

હિંદુ રાષ્ટ્ર છે, વિરાટ પુરુષ થતુ જાય છે. એકતાન મચાવે એને નાક લાગ્યો છે. એક ભાષા, એક વિધિ, એક સાહિત્ય—પૂર્વે ન હતા તેવાં—સમન્વયના એને કોડ જાગ્યા છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દરેક પ્રાનીય સાહિત્યક આશય વિમલનું અદ્યુત્ત દર્શન ઉત્તું કરે છે. જે પૂર્વે સાહિત્યકેની મેન્દ્રઓ ન કરી શકી તે આજે અવાંદિત સહિત્યકારોએ કરવાનું છે, પોતાના પ્રાણ રેડી એ. સાહિત્યનું મર્જન કરવાનું છે કે જેથી એક જના તત્ત્વમના હિન્દુ પ્રાણનો એમાં પડે એ મળવાય. એકતાનો નેત્ર યુગ હાડે છે. બેદો ભુવી એ એકના આપને સહિત્યમા મનિમાન કરીએ, એના નવી સમન્વયના દર્શન કરીએ એજ આપણું કર્તવ્ય. એ કર્તવ્ય કરના આજે મત ધર્મો છોડીને સાહિત્યના આજ મર્જન-હાને રાજો સર્વભાવ જાતુ વેદ્યએ છે. જેના નરે આજે ભાગના સહિત્ય ને મશ્કાર એક છે—જેમનું આજે સાહિત્ય મિત્રમણિએ અનિનિષિ દહિએ પ્યાન કરનાને જેમને "આમનુર્વદનો શ્રદ્ધા", "દિગ્દાનુરૂપે દર્શિ" અને "અભ્યર્ચન રાજુ" તેઓ લાગના—તેમને જ, આજે પણ, દ્વારાય વિષ્ણુરૂપ વ વ્ય સદુપાય વિષ્ણુ. નમો યે વદ્ધાવિષયે વસિષ્ઠાય નમો નમઃ ॥

[ગુજરાતી સ્ત્રીઓના ઝોર ૫૧૨ અનુમધાન પૃ. ૫૮૫]

- (૧) મોટા ભાગનું સાહિત્ય ધૃમગદ્ય, ગ્રેમ અને વધુ પડતી લાગણીને પ્રધાન્ય આપે છે અને સામાન્ય જનતાની પ્રગતિને અનિષ્ટ તાર્થે દોષવામા કાગજુમન બને છે. આ સબધમાં આપનો મન જણાવશો.
- (૨) સ્ત્રી વ્યક્તિત્વ અને સ્વતંત્ર્યબળને પથે જાઈ સત્યુ હવન છપી શકે એવો પ્રચાર કરવામાં આજ સાહિત્યકાર તરફે આપનો મદકાર આપશો.
- સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓ આ પ્રગતિમા કેમ અને દેરશે હાથે આપી શકે તે જણાવવા કૃપા કરશો.

ઉપર જણાવેલા મુદ્દાઓ વિષે આપનો અભિપ્રાય તા. ૩૧-૭-૩૧ સુધીમા નીચેને સરનામે જણાવશો, આ સહયે અમારી અનિનિષે સર્વનગદન માટે જે ચેરના રિચારી છે તે આપના અભિપ્રાયની આજાએ મોકલુ છુ.

ચિ.

અયોધ્યના શુકેશ

મુદ્રક : યુનિવર્સલ સ્પ્રિંગ પ્રેસ મેન્ડા સમિતિ

[નવું સાહિત્ય : અનુસંધાન ૫. ૫૨૭]

હવેનથી અગાઉ રહેલ વિવેચક પોતાના વિષયને એવ્ય ન્યાય આપી શકે નહિ. આ ઉપરાંત એના બે ધર્મો છે, એક મૂલ્યદર્શન (Judgment) અને બીજો રહસ્યદર્શન (interpretation). એ કે દેશલાક વિવેચકો લેખકની કૃતિઓ પદ્ય પાઠવામાં (exposition) જ ધર્મ સમજે છે. આથી દેશલાક ઊછરતા લેખકો નિરતેસાહી બની જાય છે. વિવેચકનો હેતુ તો લેખક તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી, પુસ્તકના મર્મભાગને શોધીને લેખકનો ઉદ્દેશ બતાવવાનો છે. એ કૃતિમાં રહેલાં નાચવંત અને સાધન તરવોતો વિવેક કરી જગત સમક્ષ એ લેખકની ખામી અને ખુબીઓ બતાવવાનો છે.

રહસ્યદર્શનનો અર્થ લેખકની પ્રશંસા કે નિંદા નથી, પણ લેખકમાં રહેલાં અવ્યક્તને વ્યક્ત કરવાનો છે. સમ્પ્રદાય ઉપરાંત કપિના હૃદયમાં રહેલા ગૂઢ તરવને પિછાની લેખકે જનુ કવેશ આપું એ કોઠકું ઊઠેલવાનો છે. એને બદલે અત્યાદના વિવેચકોમાં બે ખામીઓનું અસ્તિત્વ દેખાય છે; લેખકના પુસ્તક અને વિચારોને પોતાનું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવાનું એક સાધન માનવાની અને એમના વ્યક્તિગત અણગમતો અને પૂર્વગ્રહો વ્યક્ત કરવાની.

બીજી મુશ્કેલી વિવેચક આપું હૃદયનું બૌદ્ધિક અને તરત્ર ભાન ન રહે ત્યાં મુશ્કેલી એ સાચું વિવેચન કરી શકતો નથી. આ બે ખામીઓમાંથી મુક્ત થયા પછી જ લેખકને સાચો ન્યાય આપી શકાય.

શ્રી. નવલયમભાષમાં વિવેચકના દેશલાક લક્ષણો સદજ છે. એ લક્ષણોનું દર્શન આ પુસ્તકમાં આપણે કરી શકીએ છીએ.

પુસ્તકની પ્રાસાદિકતા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ભાષા એટલી સરળ છે કે સામાન્ય મનુષ્ય પણ સહેલાઈથી સ્વમજી શકે. અધરી અને આડંબરી શૈલીદ્વારા પોતાની વિદ્વતા બતાવવાના મેદમાં વિવેચક ખેંચાઈ ગયા નથી. એટલે એમને અપાયેલું “લોકબોધ વિવેચક” નામ યથાર્થ છે. જગતના સામાન્ય વર્ગને વિવેચનસાહિત્યમાં રસ લેતો એઓ કરી શક્યા છે.

એમના પુસ્તકના સંકારનું બીજું આકર્ષક તત્ત્વ તે એમનો હાસ્યરસ છે. એ વિનોદ મર્મવંધક નથી પણ વિવેચકે જાડુ ખુબીથી લેખકનાં સ્ખલનો હાસ્યરસથી રંગીને મુક્યાં છે કે લેખકો પોતે પણ એ કંટુ સ્ત્રોતો સંકારી શકે છે.

એમનો પૃથક્કરણશીલ સ્વભાવ લેખકની કૃતિનાં સદસદેશો તપાસી લે છે, અને એક વિતાનશાસ્ત્રીની જેમ સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિનાં તરવો છુટાં પાડી એની ખુબી સ્વમજવે છે. અમુક સંજોગોમાં અમુક માનના વર્તનનું પૃથક્કરણ કરી સાચા સ્વરૂપમાં મુકી દે છે.

એમની મૈત્રિક વિચારસરણી આ પૃથક્કરણની મદદ આવે છે, અને આ બેનાં મિશ્રણથી એમનાં વિવેચનો લેખકને પણ આદરણીય લાગે છે. આ પદ્ધતિથી એમનાં રહસ્ય દર્શન (interpretation) વિશિષ્ટ બને છે. એમના હવેનમાં તરી આવતા બે મુદ્દો મૈત્રિકતા અને વિનોદ, એમના વિવાદિગણમાં હંમેશાં એમના વિવેચનો માટે ઔત્સુક્ય પ્રેરે છે.

એમના સ્વાભાવિક સ્વતંત્ર માનસને ક્ષીણે સત્તમે સત્વ અરૂપમાં મુકતા એ કદિ કરતા નથી. અત્યાચાર્ય પ્રથમાં બહુ લેખકોએ થઈ પડેલા લેખકોની કૃતિઓની કૃતિઓ પણ જાણ સમજ ખરી કરી શકે છે. એમાં લેખકોએ કે સમાજનો એમને બધ નથી. સમાજને જે પુસ્તકોને અર્પણકારનાં આધુનિકતામાં માન્યા હોય એને એનું ચોખ્ખું ક્ષેત્ર ને સ્થાન પોતાની સોદશિયતાને કોને બનાવી દીધાં છે.

ઊંઢતા લેખકો આ પુસ્તકમાંથી ચોખ્ખું માર્ગદર્શન મેળવી લે છે. એ ઉપરાંત અગ્રાણ લેખકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કરાવી એની જુખીઓ બતાવવામાં વિવેચકે માર્ગ માન્ય છે. એ મહાનુભૂતિના કર્શન એમનાં ઓગાડકના વિવેચનમાં જોઈ શકાય છે.

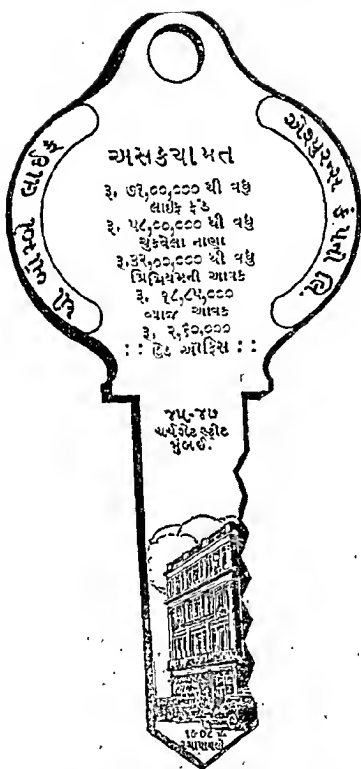
આ પુસ્તકમાં દરેક લેખકની બંધી જે કૃતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આપ્યો હોવાથી વાંચકને ખૂબ રસ પડે છે. એ ઉપરાંત એમના વિશાળ અભ્યાસ અને સાહિત્યિકમની પ્રતિભા થાય છે. આ પુસ્તકમાં આપેલાં વિવિધ અવનવો પદમાપાના સાહિત્યની વ્યાખ્યા લેખકો ઉપરની અસર બહુવિધ રહી શકે છે. અને એ જ એમની સર્વદેશીયતા સ્પષ્ટ છે.

સામાન્ય કોટિનાં વાચકોને એમનો દારૂપરમ આકર્ષે છે અને અભ્યાસી વર્ગ એમના તુલનાત્મક અભ્યાસથી આકર્ષાય છે. અને કોઈ મહેનતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, છતાં આનો અભ્યાસ કેવળ પુતળાં બનાવતો નથી પણ કોઈ સર્વમાનસ ક્રિયામાં પડે છે. અને એમની વિચારસરણીથી વાચકવર્ગ વિચાર કરતો થાય છે.

શબ્દાર્થ ઉપરાંત વાર્તા, રહસ્યદર્શન, ગુપ્તતા, પુત્રકના લેખનશૈલીની પંચિચિતિ અને વાનપરશુની પિંડન આ બધાં તરતો રસદાયક વિવેચકમાં આભાવિક હોય છે અને એનાં કર્શન થી તાકરામતમાં થાય છે. આ રીતે એનાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ બધ અવનવી બાજુ પાડે છે. વિવેચનમાં પુસ્તક વાચકના શોખીનો બહુ જ જૂઠું છે, છતાં આ પુસ્તકના વાચકમાં રસ લેનારની સખ્યા સારી છે એ જ એનું સાદૃશ્ય બતાવે છે. આ સર્વમાન્ય સત્કાર વિવેચકને એમનાં બીજા કેટલાંક વિવેચનો પ્તાર પાડવાની પ્રેરણા આપે છે એ જ અભ્યર્થના.

દન્તુમતી બહેતા

સૌંદર્યનો સહાયક
ચામડીનો સુરક્ષક
લીમ્ડા
જહાવાનો સાબુ
બનાવનાર: વેલ્ટેબલ સોપ વર્ક્સ
બલીકટ, મુંબઈ
સાથે કેટલો મજા છે

સ
કે
બ
તા
ની
ચા
વી

એન.સી. અને પોલિસીની વિગત માટે લખો:-

:: સાંચ રોકેટરી ::	:: મેનેજર ::	:: સાંચરોકેટરી ::
:: યાત્રા બચત ::	:: હેડ એક્સીઝ ::	:: ગોંધી રોડ ::
:: ભાગનગર ::	:: મુંબઈ ::	:: અમદાવાદ ::

શ્રી માર્ક ડેપુરાણુ: (ગુજરાતી બાબાનર): પાર્થિવ મંથમાલા મંથ ૧ કુંઠ:
બાબાનરદાર: સાત્તીજી તુલસીદાસેર ધીરજગમ પંડયા: પ્રકાશક. શ્રી. બાબાસકર ધીરજગમ
પંડયા, ગિરગમ, કાંઠાવાડી, કટપાણુ મોતીની ચાક ન. ૧, પુર્ણાણ નં. ૪; પૃષ્ઠમંથ્યા
૩૬૫૪૪૦; મૂલ્ય: પાંચ રૂપિયા.

સમગ્ર બાબા અને સાહિત્યના એક સફળ અભ્યાસક સાત્તીજી તુલસીદાસેર ધીરજગમ
પંડયા એમના દિગ્વિજયના કાર્યાવસરના વર્ષોથી મૃંગાણમાં સંસ્કૃત સ્તોત્રો, માહાત્મ્યો અને
પુરાણોમાંથી અત્યુત્કૃષ્ટ શુદ્ધ, રસિક અને શિષ્ટ ભાષાંતરો દ્વારા ગુજરાતની પ્રાચીન
ધર્મસાહિત્યિકાવાળા અને ધર્મરત ઉપાસકોની સેવામાં કંઈ ને કંઈ વાચનમામત્રી રજૂ કરતા
આવ્યા છે. 'શ્રી માર્ક ડેપુરાણુ' આ ગુજરાતી ભાષાંતર એમની પ્રકાશિત પાર્થિવ
મંથમાલાનો છઠો મંથ છે. આપણા પુરાણોમાં સુપ્રસિદ્ધ આ પુરાણના દળદાર સંસ્કૃત મંથને
એમણે વીજ નેટલાં વર્ણોના હિંગ પરિશીલનથી સેવી મેવીને દમણાં એવું સરસ ભાષાંતર
પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સામા વખતની સખ્ત ખંત અને સ્નેહગમના એક પરિપક્વ ફલ તરીકે
ગુજરાત આમળ આ આપણા પાંચમા પેઢ મણના મધોમાંના એકને પ્રગટ કરવા માટે
સાત્તીજીને અને ધનવાદ આપીએ છીએ. વળી પુત્રાકને પ્રભાવના, હવનચરિતમાર, ગિરો
વગેરેથી સંપૂર્ણ કરવામાં એમણે કયાશ રાખી નથી એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે.

હવે ઉત્તરવર્ણનો બાબે એક પણ દેહો જેમાં નથી એવી આપણી પ્રાચીન વિચારવેળીમાં
ઉછરતી આપણી અમમ્મ દહ અત્તા મધો પ્રતિ પ્રેમભરિતથી આકર્ષાય છે. નીતન
વાચન આપતી શિષ્ટ નવરં કે નવરિદાઓનો ગુજરાતમાં મણુતર સંખ્યામાં છે-પણ જ્યાં
આ વાચકવર્ગને બહુ આકર્ષી શકતી નથી ત્યાં બદ્ધન નવલકથા જેવી આ પૌરણિક
કથા એને રસભર આકર્ષે છે અને એના વાચનના રમમાં લીન કરે છે. આ વર્ગ
માટે આ મંથન વાચન મરતર્થી બદ્ધન સ્થિતિવાળાઓ માટે એક શુદ્ધ વાચન થઈ
પડે એમાં શક નથી.

વળી આપણા અમણ બ્રહ્મચર્યજીથી પ્રાંતી બીજા વર્ણો ને સરસ પુસ્તકોનાં
બાબાંતરોમાંથી પોતાની ધારિક જ્ઞાનદર્શ છીણતે છે તેમને આપણા દરબી દેવિના
દેવોના અને પુસ્તકવિદોનાઓનું જ અગુણ, દરેકકા વગરના અને બાંધે

એમની અધીનો લાભ લઈ પધરાવે છે. આ સ્થિતિમાં રાસ્ટ્રીય જેવા જવાબદાર પુરાણુત અને સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના સારા લેખકનું આ બાબાંતર આ વાચકવર્ગની સાચી સેવા કરે છે એમ કહેવું જ જોઈએ.

આપણાં પુરાણો પ્રત્યે જૂના ને મધ્યકાલીન ગુજરાતનો અધ્યાત્મ વાચકવર્ગ ચાલુ ખંચાયા કર્યો છે. પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિએ આ પુરાણના રસભાષાંતર માટે ૫ પે ૧૧નું રસિક આયુષ્ય વીતાવ્યું છે. આ પુરાણમાં આપણા પ્રાચીન લોકદ્રવ્યનું તાદ્રશ પ્રતિબિંબ ઊંડુંઊંડું પડેલું જણાય છે અને વધારે પડતી ઘેરી કલ્પનાઓ જોઈને તેમાં સત્ય જોવા નેટલું એ લોકદ્રવ્યન આજે તો વિકાસ પણ પામ્યું છે ત્યાં આ પુરાણના વાચનની જૂનવાણી એમને સૈદ્ધાંત પાછળ જરાએ લઈ જવાનું સાહસ નહીં જ કરી શકે.

માર્કેટ ચેમ્પિયન, દૈવીમાહાત્મ્ય (ચંડીપાઠ) ગુજરાતમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે અને એવું આવું સરસ ને શુદ્ધ ભાષાંતર બીજું યશું જાણ્યું નથી.

રાસ્ટ્રીય અને એમના વિદ્યારસિક પાંધુએ આ પુસ્તકના પ્રકાશક બનીને ગુજરાતની સેવા કરી છે. આ પુસ્તકનો આપણો જૂનો વાચકવર્ગ સારો ઊણવ કરશે એમ અમે હૃદયથી છીએ.

શંકરપ્રસાદ રાવત

સામાર સ્વીકાર

અગીઆરજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, લાડી:—અહિવાસ-પ્રકાશક: મધ્યમ સભા તરફથી દેશવસાત કરસનજી ઓઝા, પ્રમુખ: કાર્યવાહક સમિતિ તથા મનહરરામ મહેતા, હીરાલાલ પારેખ, હરિપ્રસાદ મહેતા અને ગોકુલદાસ રાયચુરા, મંત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ: મધ્ય રૂ. ૪-૦-૦.

આખલ (ત્રિવેણી (વાર્તાસંગ્રહ):—લેખક: ગિરીશ મ. બટ; પ્રકાશક: ગોપાળરાવ ગમ્મનન વિહાર, શ્રી દક્ષિણમુર્તિ પ્રકાશન મંદિર, જાવનગર, મધ્ય: બાર આના.

ટપાલમાં:—લેખક ગિરુભાઈ; પ્રકાશક: ઉપર મુજબ; મધ્ય: પાંચ આના.

પ્રવાસવાર્તા:—લેખક: શંકર રાહ અને નરેન્દ્ર બધેશ; પ્રકાશક: ઉપર મુજબ; મધ્ય પાંચ આના.

રંગુજ (સાપ્તાહિક):—તંત્રી અને પ્રકાશક: રમેશભાઈ ગૌતમ; ૩૧૧, બાર સ્ટ્રીટ, રંગુન, છૂટક નકલ એક આના.

નામ પ્રમાણે આ લખવું સાપ્તાહિક છે. રંગુનના આ ગુજરાતી પ્રવાસને અંગે સફલતા ઇચ્છીએ છીએ.

કીસાન (માસિક):—પુસ્તક પહેલું: અંક પહેલો; તંત્રીઓ: પી. ડી. પટેલ અને સી. એલ. દેસાઈ; વ્યવસ્થાપક: આર. કૃષ્ણ એન્ડ કંપની, ૨૦૮-૧૦ ખેતવાડી મેઈન રોડ, મુંબઈ, ૪; લઘુનકલ રૂ. ૨-૮-૦. પરદેશ: દસ શિલિંગ; જાહેર સંસ્થા: રૂ. ૨-૦-૦.

ગુજરાત ખેતીપ્રધાન છે અને તેની ખેતી અને ખાગ્યાતની ખાલવણી માટે પ્રેરણા આપવાની અને વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવાની આ નીની માસિકે તેમ રાખી છે. એની નેમ બર આવે એમ અમે હૃદયથી છીએ. માગ્યાનિવાસી ખેડુતવર્ગમાં એનો પ્રસાર થાય એ

હિંદુવા બોલ્ય છે. બાપાની શુધ્ધિ અને હાવમની સફાઈ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

કમ્પીરવાળી—લેખક: ડૉક્ટર સોદગમ હોમસજ સતીક, રોસન ટેરેસિઝ, સામજી બિન્ડીંગ, આર રોડ, મુબાઈ ૭ (વિવિધ પરિક્ષાઓ)

ડૉ. સતીક કમ્પીરવાળીના રસત છે. એ વાળીમાંથી તારણ કરી તે પર પોતાનું વિચેચન ચાલુ કરવાનો એ શોખ ધરાવે છે. એમની આ સંતવાળીની બકિન માટે એમને મુખારકગાદી.

[નર્તંગાન સાર અનુસધાન ૫. ૫૩૦]

‘ગોર્ધી’ દિનની ઊજવણી

મુંબાઈના પ્રમુખિમાન મુજરાતી લેખકમંડળે ‘ગોર્ધી’ દિન તા. ૩૧મી જૂલાઈએ ઊજવણો હતો.

કિન્દની રાજપ્રકરણી અને અધિક પ્રશ્નો અર્થતું સાહિત્ય

રાષ્ટ્રીય પ્રકાશન બોર્ડના ઉપધ્યક્ષ સાહિત્ય લેખનનું કાર્ય યોગ્ય વખતમાં શરૂ થશે. પકિન ન્યાદરવાત, પ્રો. કે. ડી. લાલ વગેરે વિવિધ વિષયો વિશે પુસ્તકો લખશે.

હિન્દુ સ્ત્રી વારસા હક્ક

મુંબાઈની કોલેજનામાંએ હિન્દુ સ્ત્રી વારસાહક્કને અનુમોદન આપવાનો કસાર કર્યો છે.

શ્રી. મિશ્રીચંદ અને મનમોહનનિંદ

આ મરણર વિમાની બેડાન્સમાં વિમાની સરના બાગ લેવાની તેવારી કરી રહ્યા છે.

મુજરાત વિદ્યાપીઠ રનાતક સંઘ

આ સંસ્થાની કાર્યવાહક સમિતિએ તેની છેલ્લી સમક્ષમા લેકલેશન કરવાના સાહિત્યના પ્રકાશનની ને સ્નાતકના પરિચયવિકાસની યોજના કરી છે.

સૌરાષ્ટ્ર: વૈદિક અને પૌરાણિક

આ વિષય ઉપર રાજકોટ સાહિત્ય સભામાં શ્રો. પ્રાણીજીવન લેખકોએ એક સં- શોધનાત્મક બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

આપણી સિપિ અને વટોદરા રાજ્ય

સિપિ સંજ્ઞામાં નીચાણની સમિતિએ કેટલીક બચાવબો કરી છે તે તે રાજ્યની વિવાધિકારી કચેરી તરફથી તેના અંકે ૨૫ અને ૧૯૩૫-૩૬માં પ્રમિલ કરેલમાં આવી છે.

ખંભાતનું ઐતિહાસિક બંદર ખીલશે ?

કુદરતી ખેલણથી ખમાન ડકા પામેશે દરિયે પાંચ માઈલ દૂર હતો ને પાંચમો ૧૮ જેટલો તજદીક આવ્યો છે.

બારમું ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

અમદાવાદ, તા. તા. ૧-૮-૩૬

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં ભરવામાં આવનારા બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનને માટે તા. ૩૧મી ઑક્ટોબર તથા ૧ લી અને ૨ જી નવેમ્બર ૧૯૩૬ ને શનિ, રવિ તથા સોમવાર (૧૯૯૨ના આસો વદ ૧, ૨ અને ૩)ના દિવસો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

સાહિત્ય સંમેલને એક દરમ્યાન કરાવે જોઈતા દરજ્જા તેમ જ તે દરજ્જાનો અમલ કરવા માટે હાથ ધરવા યોગ્ય સ્થનાત્મક અને ઈર્ષા કર્તવ્ય સંબંધની સૂચનાઓ, જુદાજુદા વિદ્વાનો, લેખકો, કાર્યકર્તાઓ અને વિચારકો તરફથી રજુ કરવામાં આવે એ જરૂરનું છે. જેઓ સંમેલન અને પરિવહને પ્રાણવાન સંસ્થાઓ કરવા કઈ છે તે રીતે પોતાના વિચારો અગાઉથી જણાવવા આમંત્રણ છે, કે જેથી તે સંબંધે વિચાર કરવાનું તેમ જ યોગ્ય લાગતા પ્રશ્નો સંમેલનની વિષય વિચારણી સમિતિ સમક્ષ રજુ કરવાનું લેખકો, ર. પત્રી સદે. આ સૂચનાઓ તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સુધી મોકલી શકાશે.

લેખકોને વિનવે છે કે તેઓ હવે પોતાના નિબંધો ૧૫મી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં મંત્રીઓને પહોંચે એ રીતે મોકલી આપે.

સંમેલન પ્રસંગે ગાવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં મગજ અને પ્રેરણાત્મક નવાં સુગેય ગીતો તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં સ્વી મોકલવા માટે ગુજરાતનાં કવિઓને સંમેલનની સ્વાગત સમિતિનું આમંત્રણ છે. એ રીતે મજેલાં ગીતોમાંથી પાંચ ગીતો પસંદ કરવામાં આવશે અને એ પસંદ થએલાં ગીતોના સ્થનાત્મકોની પચ્ચે રૂ. ૫૦)નો પુરસ્કાર વહેંચવામાં આવશે.

[વિનોદકણિકાઓ : અનુસંધાન પૃ. ૫૨૩]

“હું ગુજરાતનો, મારું નામ હિંદલાલ, મારું જો છોકરી ને ત્રણ છોકરા છે. બન્ને છોકરીઓ કુવારી છે. જણે છોકરાઓ ધંધામાં પડ્યા છે. અને મારી ધૈરી ગુજરી ગઈ છે અને અત્યારે હું દેશમાં જાઉં છું—ખીજું કાંઈ?”

“હા જી, પણ તમે ક્યાં જાતરવાના?”

—૯—

એક વીસીમાં એક કદાવર ગાણુએ માત્રીક જોડે નક્કી કર્યું કે અંતરે છુટકે જમી જોત્તન પસંદ પડતાં મહીનાની કુપનજૂક લેવી. જમી આવ્યા પછી માત્રીકને પુછ્યું, “જો રોજ આવી જ રોજ થતી હોય તો હું પણ જૂક લઉં.” માત્રીકે જવાબ આપ્યો, “હા, પણ તમને જો રોજ આવી સુખ લાગતી ન હોય તો.”

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મ. મુનશી

શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રાવલોકન મારે માટે મોકલેલ વાચન શુ ૫૬૩ છે. * * *

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનની બરેલો અને કર્તાના નિઃશિત્તવનું સર્વપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ કથ છે. શ્રીમુત મુનશીએ ગુજરાત વિષયના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને જે વસ્તુને તેના સ્પર્શ તેને કલ્પવન બનાવતી તેમની કલ્પના મન સ્પષ્ટ સ્પર્શના આ સંદર્ભમાં છે. દર્શન વિજ્ઞાનના આભારા જેવા માટે તરીકે પદ્મ-પીત્ત ધર્માન આકર્ષક પગાડે એવી બાબત એ છે કે આદ્યો આદ્ય પદ્ધતિ તેમણે લીધા છે, અને તે પદ્ધતિની દીવાલો પાછળ અને અનુવચ્ય મારીદિક પ્રવૃત્તિના સમયમાં.

પરંતુ આ કથનું આદ્ય તરફ તે એ છે કે ગુજરાતના સાહિત્યને અન્યથા ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંજ્ઞા દર્શાવતે કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કરાંએ વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વક કર્યું છે. * * *

—આચાર્યશ્રી. આનંદરાંકર દુવ

પ્રો. વાલ્મેસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી. એનું સ્ત્રોત વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે તત્ત્વપર્યાય વિદ્વાનો જરૂર છે તેની પાસના કર્તામાં છે, કારણ કે તેમણે જીવનના ઘણા સમય વિષામાં આજ્યો છે. આને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. * * *

શ્રી. મુનશીના કથના સર્વપૂર્ણ ગુણ એ છે કે એમણે પૂરોપૂર્ણ સમર્થ સાહિત્યકારોના અને તેમની કલા-મીમાસાના જીડો આજ્યો કર્યા છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરું અભ્યાસ કરી શક્યા છે. એમના દર્શનના સ્વાસવની કંઈક પરીક્ષા કરી શકું, એમ છુ ત્યાં તે મને સ્વિકર અને સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ દર્શન કરાવતાં પ્રમાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અનુભૂતિઓ પણ ન સંતાપવામાં કરાંએ જે જ્ઞાન દર્શાવી છે, તે માટે ગુજરાત કર્તાનું બહુ જ કાર્ય છે.

—ડા. એ. બેર્ડેલ્સ કીથ, ડા. આ. એલ.

કુનાવર્સી બોર એડીનબરો

શ્રી સાહિત્ય સંસદનો ગત છ માસિક અહેવાલ

ગહેરબ ન મુખે સાહેબ તથા સભ્યે,

આપણી સંસદની પ્રગતિ અત્યાર સુધી માત્ર સાહિત્ય વિષયક હતી પણ હમણાં હમણાં એમાં કલાના ક્ષેત્રમાં પણ સંસદે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો છે એના પર આપ સર્વતું લક્ષ ગયા વગર નહીં રહ્યું હોય. સંસદની સાહિત્યવિષયક પ્રગતિના પરિપાકરૂપ "શુન્દરાની ઇન્ડીયન" નામની સંસ્થા મુંબઈની સેન્ટ જેવીઅસ કોલેજમાં આપણા પ્રમુખશ્રીના અગ્રેગરેટને પરિણમે સ્થપાઈ ચુકી છે. સંસદ આજ રાખે છે કે આ સંસ્થાકારા એક ભાષા તરીકે શુન્દરાની ભાષાના અધ્યયનને તેમ જ એને લગતા સંશોધનકાર્યને ઉત્તમ ધોરણે મળશે. ઉપરાંત ગત વર્ષમાં ચલાવેલી આપણી આખ્યાનમાળાની ચોત્તનાવું કાર્ય શુન્દરાની સાહિત્ય પરિષદે ઉભાડી લીધું છે. આ પ્રમાણે આપણી શુભ સાહિત્ય વિષયક પ્રગતિ વિકાસ પામનાં એનો એક માત્ર યુનિવર્સિટીમાં આપના પરમ કુચ્ચ શિશ્ય તરફ વળ્યો છે એટલું જ નહીં પણ એને લઈને આપણી પ્રગતિને કલાના ક્ષેત્રમાં ફેક વિશેષ કાર્ય કરવાનો આવકાશ મળે છે.

પરિણમે કેરલ કલામંડલ અને દક્ષિણ ભારતના રાજીન્દ્રનાથ ટગોર ગણના કવિ-રાત્રમ વચ્ચેએકનો સહકર કરી આપણી પ્રાચીન વૃત્તકલામાં ઉત્તમોત્તમ ગણના કથક-વૃત્તનો ફેક ખ્યાલ સંસદના સભ્યોને આપી શક્યો છે. ઉપરાંત શ્રી. રાજીશીદેવી અને શ્રી. ગોપીનાથ સરખા કલાકારના હાથમાં વૃત્તકારા હૃદયસંચલનનું આધિકાર્ય કેવું સુંદર રીતે થઈ શકે છે તેનું દર્શન પણ કરાવી શકાયું છે.

આ પ્રકારની પ્રગતિને અંગે મઠ જા. ૨૬-૭-૨૬ ને રાજ શ્રી. જૈન મહાશીર વિદ્યાવ્રતમાં કરનામાં આવેલો સંગીત સમારંભ આપના સ્મરણમાં તાજે જ હશે. તે પ્રસંગે કુ. અંજલી, તથા કુ. જંસરીયાલા તેમ જ લાઇ વાગીએ કરેલા વૃત્ત પ્રયોગો ઉપરથી આપની પ્રતિતિ થઈ હશે કે એ કલાને લગતું કેટલું અમૂલ્ય વચ્ચ શુન્દરાનાં અશોધિત પડયું છે. આ અવસરે શુન્દરાના અગ્રગણ્ય સંગીતશાસ્ત્રી અને ગાયકવર પંડિત ઔકારનાથજી, શ્રીમતી બહેન સરોજ તથા બહેન મુદ્દલા તેમ જ તેમનાં સખીમંડલો, શ્રીમતી શીલાવતી ગહેનના અગ્રેસરત્વ નીચે ફેલોશીપ સ્કુલની ગાળાઓ વગેરે ને એ સર્વેએ મળી આ સમારંભને વિજયી બનાવ્યો છે તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ઉપરાંત રાગર સુપીટાનગળા શ્રીયુત સ્ત્રીનગલા હેસાઈ સંસદ તરફ જે મમત્વ રાખે છે એનો ઉલ્લેખ ન કરીએ તો એમને અન્યાય થયો ગણાય. એમના સદ્ભાવથી "ડૉ. મહુદિશ" ની શીઘ્ર સંસદના સભ્યોને જાનાવવા સાર વિશેષ સગવડ થઈ શકી હતી, અને એમની "એ ખગ્ગ વળુ" ની શીઘ્ર પણ સંસદના સંચો વેતવા જતાં તેમને વિશેષ સગવડ કરી આપવામાં આવી હતી એ તો આપ જાણો છો. એમના આ ઔદાર્ય અને સદ્ભાવ ગદ્ય આ પ્રસંગે એમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આપને જાણીને આનંદ થશે કે સાહિત્યરસિક લોકચિન્થાન સંસ્થાના શ્રીયુત શ્રી. પી. મણીઆસએ આપણી સંસદને રૂ. ૧૦૦૦ એક હજારની રકમ ઉપહાર તરીકે

આપી છે અને વિશેષ આર્થિક સહાયતા એક વિશેષ યોજનાને અંગે એમણે આજ્ઞાનું જાહેર્યું છે. એ યોજના મંજૂરી થાયજે સુધી રહી છે. નિમિત્ત નિજીય પર આજનાં પરિણામ આપની સમુખ રજુ કરવામાં આવશે. આ પ્રકારનાં શ્રીયુત મળીઆવાનાં માર્ગિત્ય પ્રેમ અને ઉદારતાની કદર જાણી સમરે એમને “માદિત્વસત્ર” નું વિરલ આપ્યું છે અને એ એમણે સ્વીકાર્યું છે તે જાણ એમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આપણું મુખ્યત્વે “યુજ્જ્વલ” પાત્રું સંકળન થયું છે એ તો અણ જાણો છે. એનું પૂર્વ યોજનું સ્મરણ કરતાં આર્થિક “યુજ્જ્વલ” તેની સમસ્યા જનુ જાંખુ પડે છે. પણ દરે એનું પ્રકાશન મુજબમાં આવ્યું છે, પત્રિકાએ એની વ્યવસ્થાનાં સમસ્યામાં કેટલીએક વિશેષ અનુકૂળતા મળતાં એને વિશેષ આજ્ઞાં જણાવવાની અમે આજ્ઞા રાખીએ છીએ. પણ એટલું તો અમારે આપદરજાંક જાહેર્યું જોએ કે પૂર્વ જેમ થયું હતું તેમ સંસદનાં લેખક સમયેએ સક્રિય સહકાર મળ્યોનો નહીં મળે ત્યાં સુધી “યુજ્જ્વલ”નાં પૂર્વ યોજનને જાણુ આજુજા તનોજાં મહેનત કરી રહ્યા છે તેજનાં પ્રથમ મનોજાંક સરળતા પ્રાપ્ત કરશે કે કેમ એ જાંકાર છે. આ પ્રમને “યુજ્જ્વલ”નાં તની મજાને હાર્દિક ઉપકાર માનીએ છીએ.

આપણાં ઉગ્રવી મરી શ્રીયુત જાહેર્યું વર્ષ, જેમની જનમ વ્યવસ્થાગતિ, અધુક નિજનિત્વ, અજરજરનાં અને મીઠાં આમારથી જાણ સર્વ પત્રિકા છે. તેમની સ્વચ્છતા જુજાવાનાં રીતનાં તાંકે નીજાંક જ્યાં સસરે એક કામચલાંક અધિકારી મુજબએ છે. એ બાદ પુરી પાયા અને શ્રીયુત હાર્દિક જાહેર્યું અને અનુકૂળ કારને અજાણી પ્રાપ્તિમાં મુજબ કરતાં વિનિત્ત કરી ને એમણે સદા સ્વીકારી પેઠાની કાર્યસત્તા અને અનુકૂળતા સાથે આપી સંસદનાં પ્રમણે વિજાની કર્યું તે જાણ એ જાહેર્યું ઉપકાર માનીએ છીએ.

છેવટે શ્રી હેરેન્દ્રનાથ અને એમનાં નામો કુમાર મોરારી, શ્રી જગદીય અને ગિરીશ મુનશી, એને મીટી એઅમુજન્સ કારનાં સ્વચ્છતા તથા જે જે વ્યક્તિએ સંસદની પ્રવૃત્તિ સારણ કર્યા સદા કરી ગ્યા છે તેમનો તેમ જ શ્રી આપદરજાનાં અધિકારીએએ અને આજ સર્વ આમાર નિમજજુને માન આપી અરે પધાવાં તે જાણ આપને ઉપકાર માની તથા આજ સંસદની પ્રવૃત્તિમાં જે રજા જાણ રહ્યા છે તેમાં જાંજાં કરશે એની આજ્ઞા રાખી આ અહેવાલ સમાપન કરવાની રજા હાલએ છીએ.

પણ ખરેખર તે પ્રમણે કરીએ તે પહેલાં આપજામાંની એક મદાન વ્યક્તિનો હાર્દિક ઉપકાર માનવાનો પ્રમણ રજુ કરીએ છીએ અને અમાની પ્રતિતિ છે કે એ પ્રત્યાજ્ઞે આજ વધારી લીધાં વગર નહીં રહે. આ મદાન વ્યક્તિ તે આપજા પ્રમુખ શ્રીયુત મુનશીજી. એમનાં અંગે પદમ મદત્તનાં જાહેર્યુંમાંથી સમજાં કાઢી એમનો અનિત્ત ઉગ્રાદ, રાજકારિક વિગત, વિગત સંમજાં અને અભિષ વ્યવસ્થાગતિને સાથ સસરે જે આપૂર્વ વાત્સલ્યએ એઓ આપી રહ્યા છે તેની જરૂરી પ્રકાશ કરીએ તેવી એછી છે. વાત્સલિક રીતે કરીએ તો સંસદની એક એવી પ્રવૃત્તિ નથી કે એમની પ્રેમજાનું પરિણામ ન હોય. તેથી એઓએ અત્યાર સુધી સમાજની પ્રતેક પ્રવૃત્તિમાં અને એનાં કાર્યકારમાં પ્રાણ પુરી રહ્યા છે તે જાણ એમનો હાર્દિક ઉપકાર માની અને તેમ કરવાનું એઓ આજ રાખશે એવી વિનિત્ત કરી આ અહેવાલ ખરેખર સમાપન કરીએ છીએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મધ્યમ સભાની બેઠકનો અહેવાલ

સાહિત્ય પરિષદની મધ્યમ સભાની સામાન્ય બેઠક તા. ૧ લી. ઓગસ્ટ ૧૯૩૬ ને શનિવારે સાંજે પાંચ વાગે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના ચેરમેનશ્રી (૧૧૧, એડાલ્ટોન્સ રોડ ઉપર) પરિષદના પ્રમુખ દિ. અ. શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ગજેરીના પ્રમુખપદે મળી હતી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભ્યો હાજર હતા :

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી	શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી
„ મનહરરામ મહેતા	શ્રી. વશવંત પંડ્યા
„ મણિલાલ નાથુભટ્ટી	„ વિઞ્ણાય વેંચ
„ અંબાલાલ મ્લની	„ સંકરપ્રસાદ ચાવડા
„ ગિદારીલાલ શાસ્ત્રી	„ હરિલાલ બરગા
„ બાનુશંકર બાપ	

સંસ્થાનમાં મધ્યમ સભાની બેઠ બેઠકનો અહેવાલ મંત્રી શ્રી. મનહરરામ મહેતાએ વાંચી સંભળાવ્યા બાદ સભામાં નીચે પ્રમાણે કરાવે સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા :

૧. તા. ૩૧-૩-૩૬ સુધીનો તમામનીને રજુ કરવામાં આવેલો ચાર્જિક હિસાબ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૨. સેન્ટ્રલ એસેમ્બલી કોલેજનો હોદ્દા પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા માટે વાપરવા દેવાની માગરૂની સ્વીકાર કરવા બદલ પરિષદ તરફથી એ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ સાહેબનો આભાર માનવામાં આવે છે.

૩. લાડી પરિષદના રિપોર્ટના સંબંધમાં કેવળ ખર્ચ ખાતે રૂ. ૫.૦૦ પરિષદ તરફથી આપવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી, પણ ખર્ચ વધી જતાં ખુરતા રૂ. ૮૭-૯-૦ તે ખાતે આપવાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે.

૪ (ક) શ્રી. સંકરપ્રસાદ ચાવડાએ ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક ૧જી તથા ૨જી લેખકોનાં જીવનચરિત્ર, રિપ્પણ વગેરે સાથે છપાવી તૈયાર કરાવ્યાં તે અર્થે દરેક પુસ્તક દીઠ રૂ. ૧૨.૫૦ તેમને મહેનતાણા તરીકે આપવા;

(ઘ) તે જ પ્રમાણે જો તેઓ ૩જી પુસ્તક તૈયાર કરી છપાવે તો એમને મહેનતાણા તરીકે રૂ. ૧૨.૫૦ આપવા.

અંતમાં પ્રમુખશ્રીને ઉપકાર માની સભા બરબાસત થઈ હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

(સામાન્ય આવક ભવનનો હિસાબ: તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૩૫ થી ૩૧મી માર્ચ ૧૯૩૬ સુધીનો)

ક્ર. આ. પા.	ક્ર. આ. પા.
૨૫૬-૦-૦ સવાગમની આવક	૫૫-૪-૬ દપાક તથા તાર ખર્ચ ખાતે
૧૨૪-૬-૧ સામાન્ય ભડેળાના વ્યાજના	૧૧૫ ૨-૦ છપામણી તથા સ્ટેશનરી
૧૦૫-૭-૦ મેન્દાના મેરીમ ખાતાના	ખર્ચ ખાતે
વ્યાજના	૩૪૫-૦-૦ પગાર ખર્ચ ખાતે (મુખાહ
૨૭૬-૦-૦ પુસ્તકોની ગેવડીની આવક	તથા અમદાવાદનો મળાતો)
૩૬૮-૨-૨ પરિવહન દ્રવ્ય ફોન	૮-૮૫-૬ પરચુરેશન ખર્ચ ખાતે
વ્યાજની આવકના ૧૦	૫૦૦-૦-૦ છાત્રી પરિવહન રીપોર્ટની
દકખેડ ફોનો (મધ્યસ્થ સભાના	છપામણી જેટ પ્રેસને આપેલા
દરજ પ્રમાણે કાપેલો)	(મધ્યસ્થ સભાના દરજ
૪૦-૪-૦ પરિકા સવાગમના (ગયા	પ્રમાણે)
વર્ષના સરવાલામાં હતો તે)	
૫૧૬-૧૮-૩ આદમી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા	૧,૦૨૬-૧-૩ કુલ ખર્ચ ચાલુ વર્ષનો
રહેલી સીકક આવી તેના.	૬૬૬-૩-૩ આવકનો વધારો (ખર્ચ કરતાં)
૧,૬૫૨-૮-૬ કુલ આવક ચાલુ વર્ષની.	૧,૬૮૨-૮-૬

Examined & Found Correct.

111, Esplanade Rd, Ramprasad C

" Road, Mehta,

Fort, Bombay, Incorporated

7th May, 1936. Accountants

Registered

Accountants

(સહી) મોતીચંદ ગિરધરભાઈ કાપરીઆ

(..) મળીસાલ શશીભાઈ નાણાવટી
અમદાવાદ

(..) મનહરભાઈ મહેતા

મુંગે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

(૮૨૯ ફંડોના વ્યાજની આવક-બચકનો હીસાબ: તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૩૫ થી ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૬ સુધીનો)

રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.
૨૩૨-૧૪-૮ કાંઠાવાળા પ્રાચીન સાહિત્ય ફંડના વ્યાજના	૪૪-૮- કાંઠાવાળા પ્રાચીન સાહિત્ય ફંડના વ્યાજ ખાતે ખર્ચ (પરિપક્વ સામાન્ય બંટાળને બે વર્ષના વ્યાજના ૧૦ ટકા જેટલો ફાળો મધ્યસ્થ સમાના દરવા પ્રમાણે કાપી આપ્યો તેના)
૧૭૪-૧૦-૮ કાંઠાવાળા સ્ત્રી સાહિત્ય ફંડના વ્યાજના.	૩૩-૬-૦ કાંઠાવાળા સ્ત્રી સાહિત્ય ફંડના વ્યાજ ખાતે ખર્ચ (ઉપર મુજબ)
૧૭૪-૧૦-૮ કાંઠાવાળા બાળ સાહિત્ય ફંડના વ્યાજના.	૩૩-૬-૦ કાંઠાવાળા બાળ સાહિત્ય ફંડના વ્યાજ ખાતે ખર્ચ (ઉપર મુજબ)
૪૪૮-૧૩-૦ નર્મદ સ્મારક ફંડના વ્યાજના	૮૬-૧૨-૫ નર્મદ સ્મારક ફંડના વ્યાજ ખાતે ખર્ચ (ઉપર મુજબ)
૭૫૮-૦-૦ રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડના વ્યાજના.	૧૪૧-૧૫-૧ રણછોડદાસ મોદી સ્મારક ફંડના વ્યાજ ખાતે ખર્ચ (ઉપર મુજબ)
૨૮૧-૧૦-૧૧ પઢીયાર સ્મારક ફંડના વ્યાજના	૨૫૮-૧૧-૭ પઢીયાર સ્મારક ફંડના વ્યાજ ખાતે ખર્ચ
૨,૦૭૦-૧૧-૧૧	

૫૬૮-૧૧-૧ કુત્ર ખર્ચ દરેક ફરિયાદી બ્યા-
જમાંથી

૧,૪૭-૦૦-૧૦ આપકનો વધારો (ખર્ચ કરતા)
તે મરવાયામાં જમા થનારેણા
જુદાં જુદા ફરિયાદી બ્યાજમાં
જમાઈ ગયું છે.

૨,૦૭૦-૧૧-૧૧

Examined & Found Correct
111, Esplanade Rd, Ramprasad C
Fort, Bombay, Mehta
7th May 1936
Incorporated
Accountants
Registered
Accountants

(સદી) મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
(..) અણીલાલ રાધાભાઈ નાણાવદી
અનનસો
( ) મનહરરામ મહેતા
મંચી

દરેક
જગ્યાએ
મળે
છે.

વેપારીભાવ માટે લખ્યો— હંસ દીવાન કું. સુખાઈ નં. ૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (સરવાયુ: તા ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૩૬ સુધીનું)

સાહિત્ય પરિષદ હસ્તકનાં

દ્રુષ્ટ ફોટો:—

દ્રુષ્ટ ફોટોના ઇન્વેસ્ટમેન્ટ:—

(સાચેના પરિશિષ્ટ મુજબ)

રૂ. આ. પા.

૫,૪૫૨-૦-૦ હરગોવિંદલાલ કાંઠાવાળા (પ્રા-
ચીન સાહિત્ય પ્રકાશન આ-
તાનું) દ્રુષ્ટ ફોટો

૪૦૦-૭-૭ હરગોવિંદલાલ કાંઠાવાળા (પ્રા-
ચીન સાહિત્ય પ્રકાશન
આતાના) દ્રુષ્ટ ફોટોના વ્યાજ
આતાના

૪,૧૧૪-૦-૩ ઉત્તમચા હરગોવિંદલાલ
કાંઠાવાળા (સ્ત્રી સાહિત્ય આ-
તાનું) દ્રુષ્ટ ફોટો

૩૦૦-૫-૪ ઉત્તમચા હરગોવિંદલાલ કાં-
ઠાવાળા (સ્ત્રી સાહિત્ય આ-
તાના) દ્રુષ્ટ ફોટોના વ્યાજ
આતાના

૪,૦૨૭-૦-૩ રમણલાલ હરગોવિંદલાલ
કાંઠાવાળા (બાળસાહિત્ય આ-
તાનું) દ્રુષ્ટ ફોટો

૩૦૦-૫-૪ રમણલાલ હરગોવિંદલાલ
કાંઠાવાળા (બાળસાહિત્ય આ-
તાના) દ્રુષ્ટ ફોટોના વ્યાજ
આતાના

૯,૭૫૫-૬-૨ નર્મદ સ્મારક દ્રુષ્ટ ફોટો

૭૫૫-૧૫-૪ નર્મદ સ્મારક દ્રુષ્ટ ફોટોના
વ્યાજ આતાના

૧૯,૦૦૦-૦-૦ રણુજીરામ મોદી સ્મારક
દ્રુષ્ટ ફોટો

૧,૨૭૫-૭-૧૧ રણુજીરામ મોદી સ્મારક
દ્રુષ્ટ ફોટોના વ્યાજ આતાના

૪,૯૭૭-૧૨-૯ પરીાર સ્મારક દ્રુષ્ટ ફોટો

રૂ. આ. પા.

૯,૭૬૩-૧૪-૦ ૫ ટકાની રા. ૯,૧૦૦ની
સરકારી નોટના (કાંઠાવાળા
દ્રુષ્ટ ફોટો ખાતે)

૪,૦૬૮-૨-૯ ૩૫ ટકાની રા. ૫,૦૦૦ની
સરકારી નોટના (કાંઠાવાળા
દ્રુષ્ટ ફોટો ખાતે)

૯,૭૩૨-૧૦-૩ ૬ ટકાની રા. ૮,૦૦૦ના
મુંબાઈ મ્યુનિસિપલ બોર્ડના
(નર્મદ સ્મારક દ્રુષ્ટ ફોટો
ખાતે)

૧૯,૧૬૩-૧૦-૯ ૪ ટકાની રા. ૧૯,૦૦૦ના
મુંબાઈ મ્યુનિસિપલ બોર્ડના
(રણુજીરામ મોદી
સ્મારક દ્રુષ્ટ ફોટો ખાતે)

૫,૨૦૪-૧-૮ ૧ ટકાની રા. ૪,૦૦૦ના
કરાંચી પોર્ટ દ્રુષ્ટ બોન્ડના
(પરીવાર સ્મારક દ્રુષ્ટ
ફોટો ખાતે)

પરિષદના સામાન્ય ભડોળના
ઇન્વેસ્ટમેન્ટ:—

૨,૦૦૦-૦-૦ ૪ ટકાની રા. ૨,૦૦૦ના
બોમ્બે પ્રો. કો. બેન્કના
ડીમેન્ચરના

૧,૯૫૧-૮-૭ ૧ ટકાની રા. ૧,૫૦૦ના
કરાંચી પોર્ટ દ્રુષ્ટ બોન્ડના

૪૦-૦-૦ શ્રી. હીરાલાલ પાદેખ ખાતે

૪-૦-૦ શ્રી. ગોપુળદાસ સવયુગ
ખાતે

૧૪૭-૧-૧ યાત્રીક રેલવે રૂ. ૩.૫૫
બાબ ખાતમા
૪,૩૬૧-૦-૦ કાગળી રેલવે રૂ. ૩.૫૫
૨,૨૫૧-૦-૬ પુસ્તક ખાતમા
૧,૬૬૧-૪-૦ આગકો વધારો (ખચ
કરતા) ચાલ ચંદ્રાચ
પ્રમાણે
૬૬૬-૩-૩ આગકો વધારો (ખચ
કરતા) ચાલ ચંદ્રાચ
દીમાખે.

૫૬,૫૬૫-૦-૮

Examined & Found Correct
111, Esplanade Sd Raniprasad C
Road, Mehta,
Fort, Bombay, Incorporated
7th May, 1936 Accountants
Registered
Accountants

૧૫૦-૧ ના. બચતના નોંધ પામે.
બેંકના મોવડા—

૧,૦૦૦-૦-૦ બેંક મોવડા મંડીયાના
શીક્ષક કોષ્ટકો
-૫૮-૩-૪ બેંક મોવડા ખાતમા
૧,૧૭-૧-૪ દાખાવીત બેંકના ચાલ
ખાતમા
૨,૧૭૩-૧૨-૦ દાખાવીત બેંકના ચાલ
ખાતમા.

૫૬,૫૬૫-૦-૮

(૩૬) ચાલીચક નિરંધરનાથ દાખાવી
(..) મળીકાલ દાખાવી નાખાવી
ખાતમા.
(..) મળકાલ મળેલા મંડી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પરિશિષ્ટ

(ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ખાતાની સીક્યુરીટીઓની ટ્રસ્ટ ફરોવાર તપસીલ,
સરનાયા મુજબ)

રૂ. આ. પા.

(૧) હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા (આગેવાન સાહિત્ય ખાતાના ટ્રસ્ટ ફંડની ૫ ટકા તથા આ ટકાની સરકારી નોટના	}	૫,૫૪૪-૧૩-૩
(૨) હિરમળા હ. કાંટાવાળા (સ્ત્રી સાહિત્ય ખાતાના) ટ્રસ્ટ ફંડની ૫ ટકા તથા આ ટકાની સરકારી નોટના		૪,૧૫૮-૯-૯
(૩) રમણલાલ હ. કાંટાવાળા (બાળ સાહિત્ય ખાતાના) ટ્રસ્ટ ફંડની ૫ ટકા તથા આ ટકાની સરકારી નોટના	}	૪,૧૫૮-૯-૯
(૪) નર્મદ સ્મારક ટ્રસ્ટ ફંડના ૬ ટકાના રૂ. ૮,૦૦૦ ના બોન્ડે મ્યુનિસિપલ બોર્ડના		૯,૭૩૨-૧૦-૩
(૫) રણછોડલાલ મોઢી સ્મારક ટ્રસ્ટ ફંડના ૪ ટકાના રૂ. ૧૯,૦૦૦ ના બોન્ડે હામ્યુવમેન્ટ ટ્રસ્ટના બોર્ડના	}	૧૯,૧૬૩-૧૦-૯
(૬) પદ્મીના સ્મારક ફંડના ૬ ટકાના રૂ. ૪,૦૦૦ ના કરાંચી પોર્ટ ટ્રસ્ટ બોર્ડના		૫,૨૦૪-૧-૮
(૭) પરિષદના સામાન્ય બડીજનું ઇન્વેસ્ટમેન્ટ: ૪ ટકાના રૂ. ૨,૦૦૦ ના બોન્ડે પ્રો. કો. બેન્કના ડીમેન્ચરના	}	૨,૦૦૦-૦-૦
(૮) પરિષદના સામાન્ય બડીજનું ઇન્વેસ્ટમેન્ટ: ૬ ટકાના રૂ. ૧,૫૦૦ ના કરાંચી પોર્ટ ટ્રસ્ટ બોર્ડના		૧,૫૫૧-૮-૭

કુલ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ રૂ.... ૫૧,૯૧૪-૦-૦

Examined & Found Correct

111, Esplanade
Road,
Fort, Bombay
7th May, 1936.

Sd. Ramprasad C.
Mehra
Incorporated,
Accountants
Registered
Accountants

(સહી) મો. ગિ. કાપડીઆ

(„) મણિલાલ દાદાભાઈ નાણાવટી
ખાનગી

(„) મનહરરામ મહેતા

મંત્રી

શ્રીના સૌભાગ્યની નીશાની

હીરાની સળી કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે
કુદાળેડી કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે

✗ આપુ સસ્તા દામે હીરાની જથ્થો વસાવવાની આ તક છે ✗
બહારગામના ઓર્ડરનો માત્ર વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે
કોઈ પણ હાથસર માત્ર પસંદ નહિ પડે તો એક અડવાડીઆ
સુખીમાં પૂર્વ નાણાં આપી માત્ર પાંચે સખીયું.

સ્થાપના. ૧૮૯૫

સુરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

હીના વેપારી,

૩૫૬, શાંતમહેવી રોડ મુંબાઈ, ર.

પ્રોડક્ટની વખણાએલી રેકર્ડો

પ્રોડક્ટનો વગવાન છુદ્દનો નાટક આજે જ દસાવો.

મીસ અનવરીઝન (જનારમ)

B 2221 { લલ્લુ મેં બી મેરે . (મગ્જ)
કરે ખે । વર્ધ્યુ . (કળી)

મીસ રાજકુમારે અને પાર્થી.

B N 221 { જુનરખાતા ... [મ.મ ૧]
" ... [સામ]

રજદ પાન.

R : 170 { સાંગી વાદન ... (સરંગી)
શારંગી વાદન ... (મુલાવની ટાળી)

ધી મ્યુઝીકલ પ્રોડક્ટ્સ લીં

મુંબાઈ — કલકત્તા — મદ્રાસ — કોલમ્બો

એક પ્રત ખરીદી લ્યો

ખૂબજ વખણાયેલ
ગુજરાતી સાહિત્યમાં
એક અને અન્યેક

ભિમિ

ના

કાવ્યાંક

આ અંકની વિશિષ્ટતા

દલુ સુધી કેઈ પણ સામયિકમાં
બહાર નથી પડ્યાં એવાં
લાંબાં પ્રસંગ કાવ્યો આ
અંકમાં સંગ્રહાયેલાં છે

એમાં

રૂ. ૧ પાનાનો દળદાર અંક
છુટક નકલ કિંમત : રૂ. ૧૫
ગ્રાહકોને ચાલુ લવાજમે

વાર્તા સાહિત્ય,
વિવેચના, નિબંધો
વગેરેની સામગ્રી
દર અંકે-

કે.ણ કે.ણ ?

મૂલરાજભરતા વાણીના
કવિવરોની કે.તિ.એ.થી
બરખુર છે.

ભિમિ ખરીદો છે

આજે જ ગ્રાહક થવા લખો:-

ભિમિ કાર્યાલય
રેન્ડા હાલ, કરાંચી.

દી. બા. કેશવલાલ ધુન, પ્રોફેસર
બા. ક. ઠાકોર, શ્રી. લલિતભા,
શ્રી. મનમુખલાલ ઝવેરી, શ્રી.
મુદરમ, શ્રી. ઉમાશંકર જોશી,
શ્રી પૂનલાલ, શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લ,
શ્રી. સુદરભા જેટલી, શ્રી. બાદશા-
યણ, શ્રી. મોહિનીચંદ્ર, શ્રી
રમણ મોની, શ્રી. પ્રભુદાસ
ઝલિલાસ, શ્રી. જોગીલાલ ચાંડેસર,
શ્રી. કેશવલાલ શાસ્ત્રી વગેરે

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪

[તંત્રીશ્રીશ્રી : અનુસંધાન પૃ. ૫૨૮ થી]

શ્રી. મનહરરામ મહેતા અને શ્રી. જયકૃષ્ણ વર્મા

સંસદના માનદ મંત્રીઓ તરીકે આ બંને બંધુઓએ અને અમારાં ખામ અભિનંદન આપીએ છીએ. શ્રી વર્મા હુલ્લાવાયાના દિવાન નીમાયા છે તે સંસદને માટે એક આનંદની વાત છે. એમની વિશ્વ વખતે એમને વિશે અને ગુજરાતમાં ઉદ્યેષ કંઈ હશે. શ્રી. મનહરરામ મહેતા સુગંધી હાઈકોર્ટના ચીફ ક્લાર્ક તરીકે નીમાયા તે માટે અમારાં તેમને હૃદયમાં અભિનંદન છે. ખામ કરીને નોંધવાની આજ્ઞા એ છે કે આ જગ્યા ઉપર હાઈકોર્ટના આ ખાતાના હિતહાસમાં ગુજરાતી નહીં પણ દિલ્લીઓ અને કેરળીયાર મુસલમાન અમલદારી જ નીમાયા છે. શ્રી મનહરરામ મહેતા પહેલા જ ગુજરાતી ક્લાર્ક હશે. આ માટે અમે એમને અભિનંદન પૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.

શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલનાં પુસ્તકો

અક્ષરવિધી દ્વારામનુ છગનચરિત્ર
મોક્ષમુક્તિ ઉપાયા અથવા પ્રભોધનવીતી
અને શીપર રાવલમહોદયીનાવદ
(ગુની ગુજરાતી)
નરપતિદ્વિપચંદ્રનીવાર્તા (ગુની મજાગી)
મધુસૂદન હાસ્યવિક્રમચરિત્રનાથ
(ગુની ગુજરાતી)
કમિકપાય પુત્રક ૧-૨ (અંગ્રેજી એથા,
પાંચમા પોરણ માટે)

મધુમનુષ્ય બા. ૧ (અંગ્રેજી પાચમા
છઠ્ઠા પોરણ માટે)
ગુજરાતનો નાથ: અવશેષ અને દીકા.
(નવપત્રિવેળી નામક વિગ્નન રિવે-
ચનરેખ સાથે)
ગુજરાતી સાહિત્યના પાત્રાણુઓ ભાગ ૧
અને સાહિત્યપ્રકાશિની (૧૯૩૬ ની
મેટ્રિકની ગુજરાતીની પરીક્ષા માટે
અપૂર્વ સદમિત)

સર્વ લાંચીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

લે ટ ર કો ડ ન	પ્રાચીન તથા અર્ધપ્રાચીન કથામય છાપડાના માટે આ શીરનામું નોંધો દેવો		રુ ક કો ડ
	સુનરાક તથા રેશમી સાકીઓ	પાકા રંગની ગેરંટી	
		અદિત્ય રંગીનો તથા છાપડો.	૩ ૭ ૫ ૬

ગુજરાત ટાઈંગ અને પ્રીટીંગ વર્ક્સ

કુશલ

સરનામું

૧૩, સમીગલી સ્વરેખી ખાતેકેડ ગુંબાઈ, ૨. મેન્જરદી સીનેખા પાસે, શીરગામ ગુંબાઈ.

ગુજરાત : નવું પુસ્તક : ૨

[ભાગ ૧૯૩૧થી આગસ્ટ ૧૯૩૬]

આનુકંભલિકા : સાહિત્યના અંગોવાર

૧ કાવ્ય

આનામિકા	સુદરશ એટાઇ	૭
આનુકંભ પ્રેમ	અમલચાવ માધી	૩૧૬
આનુકંભ દેવયોગ	પતીલ	૩૨૪
આપું એ ના આપયું	રંગરાવ ત્રિવેદી	૫૪૬
આશુ પીત	બાલુ	૨
એક ઇચ્છા	નિખિત મીનાઇ	૫૧૩
એકલ એ રાદ	અયોગ્ય શુકલ	૧૧૨
અધાર થયે	દેવુભાઈ માધી	૪૮૫
કાળી	પુડગીક	૩૨૧
આરતો	રમણિક અસાવરાળ	૧૪૨
ગમે	પ્રદલાલ પારેખ	૧૪૩
સાંદની	કેકિન	૨૨૨
અમલનુ આચર્ય	સુદરશ	૧૨૩
તેવનના રોડની દુકાને	પતીલ	૪૮૫
તોડાની સાગરને આદુવાન	પૂનાચાવ	૧૪૧
ધુગમં	પ્રદલાલ પારેખ	૨૦૫
નથી કરિ થતું	અનુપમાચાર્ય ઝવેરી	૩૧૫

नभुं तने ।	पूज्यसाध	१०४
प्रशांत सिन्धु	"	३१०
प्रार्थना	संस्कृत महत्ता	२
मिथुने भोली	व्यक्त परमनिष्ठासी	२१०
मित्राडी	व्योक्तना शुद्ध	४१२
मिन्हुआ	यमनास्य योनी	५०१
वर्षिपार सन्ने	पूज्यसाध	५००
मनुप्रभु	"	५०८
मनुप्रार्थ के १	स्वप्नस्थ	१४३
भारा सहगन पितादने अर्धकालि	पूज्यसाध	४००
मेघमालमुक्ति	"	२०४
मुवानो	रमणीक अनामवाणा	५०१
इपापरी	स्वप्नस्थ	१४१
शमना जन्मरभां	रामप्रसाद शुद्ध	२२४
शरदां	उपासक	२५०
शेकडभां	उपासक जेपी	४८४
वसन्त	रानीकान्त मोदी	२०
विश्रामपिपली	रमणीक अनामवाणा	४२०
व्योम वाहणी धरो	रानीकान्त मोदी	२४१
शम्भा सूर जथा	जगद्वर ज्योति	२०४
स्थामोक्तवर्ष	वसिष्ठ	३२१
साहचर्य-मर्म-मान	परीक्ष	८
रमणीकान्त	रानीकान्त मोदी	५०८
रमणीकान्त	रमणीक अनामवाणा	१०४
द्विशा	हनुमान्त गोपी	२०४

२ नवकथा

०४ सोमनाथ कन्यासाध मुन्नी ३,१०५,२०५,३११,४०१,४८५

३ टंटी वार्ता

अपवाद	दीवसाध नाझुनरी	५०२
मेकरो	मुन्नी सूर	१७
व्योम	रामकुमार नील	२२७
मेकरी कान्त	वैकुण्ठ साध	२२३
नीला	मिर्जान शुद्ध	१११
पंथानो भागो	मुन्नी सूर	४८७
पनिभ-प्रयुक्ती वा प्रयुक्ती ?	कुमुभास	१२७

કુટુંબોં કમ	કિર્તનમિંદુ આવા	૨૧૫
ખિચારો ગુલકેવ	વીરુખાવ નાજાવડી	૩૪૧
બોજો શિખર	વિનોદિની નીકાક	૪૦૭
રાવનો દરદી	રતીન્દ્ર કવે	૪૨૪

૪ નારક

દુલ્લડખોર	સમચન્દ્ર શુકલ	૨૨
વિજેવી	સનાતન ખુશ	૩૩,૧૧૮,૨૧૧
સોદામિની	પ્રદમાદ પાક	૨૧૭,૪૧૩,૪૮૧

૫ નારિકા

અધારમણી	નર્મદાચક્ર શુકલ	૨૩૯
	૬ દ્વારક	

એક અદ્ભુત અન્યાયિય	ગગનચિદામી મહેતા	૨૩૧
--------------------	-----------------	-----

૮ નિર્મલિકા

આંસુનો અદિભ	અનત રાવલ	૨૫
દવા	અન્નિકુમાર	૪૧૫

૯ વિવેચન

બાકામી	મચેન્દ્રસર પંડ્યા	૧૩૧,૨૨૩,૩૩૩,૪૩૦
--------	-------------------	-----------------

૯ કલિ

કલા અને શૈલ	રમણીક મહેતા	૩૧
મુંબઈની આદ સોમલકાદીનુ		
કલાપ્રદર્શન : ૧૯૩૬	રવિસર રાવલ	૧૫

૧૦ શૈલનકથા

શૈલરાત્રી સહિત્યના આગાધુઓ : નન્દિહરણ દીવેડીયા (અનુપૂર્ણ) નન્દિહરણ		
	દીવેડીયા અને શકરપ્રભાદ રાવળ	૪૩૭

શરિયત (નિમવેન્દુ ખોત્ર)	ગામ્બ	૧૨૫
-------------------------	-------	-----

રાજગદમી	ધૂમકેતુ	૧૩
---------	---------	----

સમચ ગ્રમદામ	"	"
-------------	---	---

૧૧ આ-ગકથા

અડધે રત્ને	કનૈયાલાલ મુનશી	૬
------------	----------------	---

૧૨ અરુપતિ

'સદી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી અને શકરપ્રભાદ રાવળ	૪૬
--------------------------	--	----

મવાસત્ર ફોન

મહાશુભરાતનાં સંસ્થાનો: બંગાળા	કુમરશી સંપત્તિ	૧૧૫
" બિહાર ઓરિસા અને શુભરાતના ઉદ્યોગો }	"	૨૩૫
" પુ. પી. સંયુક્ત પ્રાંત	"	૩૪૪
" પંજાબ	"	૪૨૦
" મધ્યપ્રાંતો અને બિહાર	"	૫૦૨

૧૪ જીવનમંત્ર

આત્મા	ક્રમેષાચાર મુનશી	૩૮૯
જીવન	"	૧૦૩
બાવનાશક્તિ: કલેશ ત્વેરે વિગ્રહ	"	૧
" : સ્વધર્મ	"	૨૦૩
" : પુરુષ	"	૪૦૫
સત્ય—શાશ્વત કે નહીં ?	"	૫૮૩

૧૫ સંશોધન

ચીની યાત્રાશુ દયુનસંગ	ધનપ્રસાદ મુનશી	૩૯
બાળસ્તુ વસ્ત્રિપત્રનામું	નાનાલાલ મહેતા	૧૦૬
ભરમના પ્રાચીન નિવાસી	ધનપ્રસાદ મુનશી	૧૩૯

૧૬ પત્રસાહિત્ય

કુદરતદર્શન	કિશનચંદ્ર આચાર્ય	૨૯
મહાધર્મ	વેકુંડ સાહુ	૧૩૬

૧૭ ચર્યાપત્રો

ત્રિવિશુધવરણ	કેશવરામ રામની	૧૪૪
--------------	---------------	-----

૧૮ પ્રતીક

શુભરાતની સાહિત્ય પરિષદ (અનુવાદ)	મંત્રીજી	૫૫૯
મગધપ્રાચીન	શ્રીરામચંદ્ર મહેતા	૩૪૩
બેંગલોરમાં બાળજી	ક્રમેષાચાર મુનશી	૪૩૫
ભારતીય સાહિત્ય અને બાળ બાળજી	"	૫૧૪
" પરિષદ	મદદમા ગોંધીજી	૨૪૩
" (સ્વામીનાથજી)	શ્રદ્ધાશ્રી કાલેશ્વર	૨૪૫
વિનોદકવિદ્યો	સતીશ મહેતા	૫૨૩
દિન્દી સાહિત્ય સંમેલન (બાળજીમાર)	બાળુ શતેન્દ્રપ્રસાદ (બાળાંતરગત પીકુબાઈ દેસાઈ)	૨૫૧
સાહિત્ય સંસદ (વાર્ષિક અહેવાલ)	મંત્રીજી	૫૬૦

તંત્ર થી

તત્રીયાનેથી
દેહાદ્ય
નરુ સાદિત્ય : અવયોક્ત
"
"
"
વર્તમાનસાર

તત્રીઓ, શુભાંગ ૫૧, ૧૫૫, ૧૫૫, ૩૫૩, ૪૪૨, ૫૨૮
" " ૫૩, ૧૫૩ ૩૫૧, ૪૩૯,
તત્રીઓ, કન્યાશાલ મુનશી, ૪૧, ૪૫,
રાકેદસાદ ગરળ, બાનુસકર ૧૪૭, ૨૪૭, ૨૫૩,
આસ, નવવગુરુ વિવેદી, મિ. વ. ૩૪૭, ૩૫૦,
અનલ ગરળ, કન્ટમની મહેતા ૪૩૯, ૫૩૯
તત્રીઓ ૫૫, ૧૫૭, ૨૫૭, ૩૫૫, ૪૪૫, ૫૨૮

અનુક્રમણિકા : લેખકવાર

અગ્નિપ્રમા
અનલ ગરળ
કન્ટમની માધી
કુપામક
કુપામકર બેદરી
કન્યાશાલ મુનશી

કામથી કાવેદકર
કિસનસિદ્ધ ગરળ
કુમુમાકર
દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ગ્રવેરી
કેકિન
કેશવરામ શાસ્ત્રી
ગમનસિદ્ધારી મહેતા
ગમનસાકર પંડ્યા
ગામ્
મહાત્મા ગાંધી
અમનપાલ ગાંધી

દયા ૪૧૫
અંમુનો મદિમા ૨૫; ગ્રામ નારકો (અવયોક્ત) ૯૮
અધારવાર ૪૯૫, પાનખાનો પ્રેમી ૧૧૨; દિમા ૨૦૪
સરકાં ૨૫૦
સાકેશમા ૪૮૨
અરવિ રત્નો ૯; આમા; ૩૯૯; ૪૫ મૌમનાથ
૩, ૧૦૫, ૨૦૫, ૩૧૧, ૪૦૧, ૪૮૫; જીવન ૧૦૩;
મે મોરમાં બાણ ૪૩૫; બારનીય સાદિત્ય અને બાણ,
બાણશાકિત: કલેશ બેદરી વિચાર ૧; બાણશાકિત: સ્વપર્ષ
૨૦૩; બાણશાકિત પુરુષ ૩૦૯, બાણશાકિત ૫, ૨૫૦-
બાણશા (અવયોક્ત) ૩૪૭ સત્ય-શાશ્વત દે નર્મદા ૪૮૩
બારનીય સાદિત્ય શરિયાતુ સ્વમનખાણ ૨૪૫
કુદનદર્શન ૧૯, કુદેશાં ૬૦ ૨૧૫
પ્રતિમા-પ્રખ્યાતી બા પ્રખ્યાતી ૧૨૭
સદા સદાની વ્યુત્પત્તિ ૪૩૬
ચાંદની ૨૨૨
વિધિસુધારણા ૧૪૪
એક અવ્યુત્ત આશ્વાસ્યુ ૨૩૧
બાણ ૧૩૧, ૨૨૩, ૩૨૩, ૪૩૦
પરિવેષ (નિમ્નેન્દુ ખેત) ૧૨૫
બારનીય સાદિત્ય પરિવેષના પ્રમુખાદેથી બાણ ૨૪૩
અનુવર પ્રેમ ૩૧૧; મિન્દુએ ૫૦૧

નવંત વરતનિવાસી
જોશસાથ ત્રિવેદી
વ્યોત્સના શુક્રત
હુંગરથી સંપદ

તંત્રીઓ, શુન્નરાત

મિખરે મોતી ૨૧૦

અપ્યું એ જ આપણું ૫૪૬

એકલ એ.સદ ૧૧૨; મિત્રાડી ૪૧૨

મહાશુન્નરાતનાં સંસ્થાનો: બંગાળા ૧૧૫; મિહાર:
ઓરિસા અને શુન્નરાતના ઉદ્યોગો ૨૩૫; યુ. પી. :
સંયુક્ત પ્રાંત ૩૪૪; પંચાથ ૪૨૪; મધ્યપ્રાંતો અને
મિહાર ૫૦૨

તંત્રીસ્થાનેધી: સદ્ગત શ્રી. કમલા નહેરુ, મુંબઈના
કોરોનર અને શુન્નરાતીઓ ૫૧, સદ્ગત શ્રી દીનશાહ
એદમજી વાચ્છા, સદ્ગત શ્રી. ધીરજસાથ નાણાવડી,
વિશ્વપ ૪૮ ગોંડળનાં મહારાણી સદ્ગત શ્રી નંદકુંવરના
૧૦૧; અપદસરના? ૧૧૫; હિંદી રાષ્ટ્રીય મંદાસભાનું
ઓગણીપચાસનું સત્વ ૨૫૫; નવા બ્લાહસરોવ ૨૫૬
આદોઅ આશ્રમ: દેવઅધામ ૨૮૩; ડૉ. અનંસારીનું
એકાએક કટુણુ ઋતુ ૨૯૪; સંસ્કૃતિ અને પશુબળ,
પડિત જવાહરલાલનાં ભાષણો ૩૫૧; દેવ. અબ્બાસ
તેમજહ, રવ. હમનસાથ હરિમાસ ૫૨૫, શ્રીયુત
વર્માની વિશ્વપ ૩૫૪; સર્વધર્મ પરિપદ ૪૪૨; શુન્નરાત
ક્રિસ્ચિયન, હવનની કસ્ટુતા ૪૪૩; ભારતીય સાહિત્ય
પરિપદ ૩૪૪ મુંબઈની વિવાર્થી પરિપદ ૫૨૮; કવિ
ત્રેપિતીસરજીની ગુરુથું ૮૫૫નિ ૫૨૮.

દેહન: જાણની કાળ પુખ્ત, ધર્મનાં હાર. શ્રી
જાવનારધાન કે શુષ્કિપ્રધાન? ૫૩; રવિઆયુની
સાહિત્યસાષ્ટિ, માનુષ્યાણ જ દેવવાણીનું ખરું વાહન,
દિંદના પદરેથી હિંતરીઓ ૫૪; ગર્વું શુન્નરી તણુ
પંચવાદ પિ. હાથકેલોગ ૧૦૨; વિશ્વતું અધર્મોગ,
સાહનગમનો દસ, ૧૫૩; આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું
મધ્યકાલ, વિવેચનનાં મિત્રો ૧૫૪; એ અમર આશા!
મુવકે ગાટે ૩૫૬; વાત્સીકિનો હંદ, ત્યાગનો ખોટો
આદશ ૩૫૩; વર્ષકલહ, સંન્યાસીઓ દુનિયાના સાચા
સહેનશાનો ૩૬૩; પક્ષીશિકારીઓ ૩૯૪; ગંગાનું
કાળ્ય નર્મદ અને નવત્રામની મલકાશ, મહેનવાણાનું
મધ્યકાલ ૪૦૮; આશાકમાયુક અને પંચાદ, શ્રી.
નાનાજીજીનાં કાવ્યોની અમર ૪૪૦; હિન્દ ક્યારે
અમરદ થશે?

અવધેડનેઃ કરસનરામ મુલશ ઇવનઅલિનો
અભ્યામ (અગેશ), ઇઅવનત્ત સિદ્ધિશુ, વાચન
પ્રવેશપેદી ૬૫૩; સાદિત્વકલ્પેશ, સંવેદ્ય, ધી ન્યુ
આકેટ લુક ૨૫૪; અગેશ આકુત્તરમાળ ૩૫૧;
કિશાણ સંસ્થાઓ, વિવમય ૦/૦૧ (નામન આક)
૩૦૬; મીશ્વેશ, શુકર દી. પોસિંગેન. કોરમ,
આવનનાં અવગ્યાણાં, દૂર ૪૩૮; અને ખીન

નીની માત્રાગુ દુપુનગ ૪૯; અવનના પ્રાચીન
નિવાસી ૧૩૪

ધનપ્રવાહ મુનગી

ધુમકેતુ

નન્સિદ્ધાન દીવેદીયા

મજાશ્મી ૧૩; અમર્થ રામરાસ ૧૩

મુદ્દરની મહિત્વના માતાગુઓ નન્સિદ્ધાન દીવેદીયા
(અમુદ્ધિ) ૪૩૭

નવચંદ્ર વિવેદી

નર્મદાશ્વર શુક્ર

નાનાકાવ મહેન

નિરમલ શુક્ર

પતીન

ક્રમચેતી રાજેશ્વર (અવવેશન) ૨૫૭

અધાદમી ૨૩૯

આવરુ વમિત્તનામુ ૧૦૯

નીવા ૧૧૧

અવુદ્ધ દીવેશ ૪૨૫, નેવમ્લ રોડની કુશને ૪૮૯;

ફાન્ડર્-નવ-ગાન ૮

પુક્રીક

પૂનકાશ

કાળી ૨૧

તેશ્વરી સમને આદ્યાન ૧૪૧, નમુ તને! ૪૦૦;

૫૨૧ ૧૦૪, પ્રશાંત ગિન્યુ ૩૧૦; અધિયાદ મને

૫૦૦, અમુદ્ધ ૫૦૮; આગ સદગત વિનાશને

થકાંગલિ ૪૦૦; મેર મણુ મુક્તિ ૨૦૪

સૌદામિની ૩૧૭ ૪૧૩, ૪૫૧

મને ૧૪૩; ધૂળમાં ૧૪૩

અવગ્યાણાં ૩૪૩

એક હજાર ૫૧૩

અમુગીન ૨

મુદ્દરન અને તેનું મહિત્વ (અવવેશન) ૪૧

શમ્ભા સર બધા ૨૦૯

નથી કિ થવું ૩૧૫

અવધેડનેઃ કાનિલ અને બીજા વાર્તાઓ ૧૫૭;

દીપમાળ ૧૪૮; કાળીનાથ ૧૫૦; રાવયુગની રમણસી,

૧૫; તમને એ નહો સમજાય ૪૪૧; અને બીજા

ભૌતિક કોશ, વડાવુની પતિમાળ, નિરાંતે અદમદી

પ્રકાશ પાદ

„ પારેખ

પ્રીતિપ્રસાદ મહેન

પિપિન સીનાલ

બાનુ

આવુશંકર વ્યામ

આવરુ બેરા

મનમુખસાક્ષ અવેરી

મ.

મુરલી હાકર

મંત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મંત્રીઓ, સાહિત્ય સંસદ

દેવનીકાન્ત મોદી

રમણીક અસાવયાળા

રમણીક મહેતા

રુપિશંકર રાવળ

રસીન દરે

જામુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

રામચંદ્ર ગુપ્તા

રામપ્રસાદ ગુપ્તા

લક્ષ્મિ

રિનોદિની નીલકંઠ

વેલ્કે સાહ

શંકરપ્રસાદ રાવળ

સલીશ મહેતા

સનકુમાર વીણ

સંપાન ગુપ્તા

સુદેવ બેરાલ

સુદેવ

સુદેવ

સીતલાલ નાથુરરી

(પુ. ૨ ખંડ ૩ જો), ધર્મ અને સમાજ ૪૯;

આસખેલ ૧૪૬; અને બીજાં

એકલો ૧૭; પંખીનો ખાજો ૪૯૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આદેવાલ પૃષ્ઠ

વાર્ષિક આદેવાલ (વિ. સં. ૧૮૯૨-૯૩) ૫૧૦

વસંત ૨૦; વ્યોમ ખાજી ધરો ૨૪૬; રમણસુંખલા

૫૦૮;

ખારેલો ૧૪૨; સુખાનો ૫૦૮; વિધવાપંખીશી ૪૦૦;

રમણીકા ૧૦૮

કાશ અને હવન ૩૧

સુગાંધી આઈ સોસાપટીનું કાશપદ્ધતિનાં ૧ ૩; ૧૫

સાનેલી દરે ૪૨૪

હિન્દી સાહિત્ય સમેતન બાપચુકાર (અનુપદ્ધતિ

કીમુખાલ દેસાઈ)

હુકમખેલ ૨૨

લખના વખતરમાં ૩૧૯

સામેદિપત ૩૨૨

બોલો સિદ્ધાર ૪૦૭

ધેણી કાજળ ૩૨૩; મહાધર્મ ૧.

આપદેશકનાં : સંગીતપ્રવેશિકા, ... સંગીતપ્રવેશિકા,

સાહિત્યરત્ન (ભા. ૧-૩) ૪૫; ગુજરાત વર્તમાનપત્ર

સોસાપટીનાં પ્રકાશનો : ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક

છટ્ટું : ૧૯૩૫, અર્ચાવીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન

૪૬, ૪૭; ગુજરાતી સાહિત્યમાં સોનેટ ૪૮; હિન્દુ-

સ્થાપનો દલિદાસ. (ઉત્તરથર્ક), ૩૬ રત્નેશ્વરકુન

શ્રીમદ્ભાગવત ૫૦; ગુજરાતની લખતપતિયો ૧૭;

શેડી વિગ્રામદેવ ગણિ મહોત્સવ અભિનંદનગ્રંથ,

સીદ્ધિનો સદેશ, રવિ ૧૫૧; શ્રી કામંસ ગુજરાતી

સભા ત્રૈમાસિક ૧૫૨; માર્ક ૩૫ પુષ્પ ૫૨૬

રિનોદિપિયાઓ

૫૨૩

વજ્રમૃગ ૨૨૭

રિનોદિ ૩૩, ૧૧૮, ૨૧૧,

અનામિકા ૭

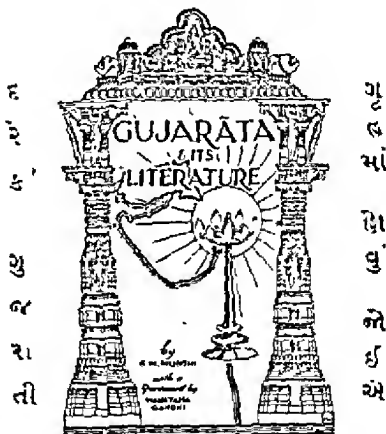
વજ્રાનુ આશા ૧૨૩;

મનુષ્ય કે ? ૧૪૩; કાપરી ૧૧૧

આપવાલ ૫૦૨; ગિયારો મુદ્રે ૩૪૧

GUJARAT & ITS LITERATURE (ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય.)

લેખક : શ્રીયુત દત્તેયાજી મા. મુનશી

ઇ. સ. ૨૧૦થી આરંભ કરી, ગુજરાતનું ભાગોક્તિક અને ઐતિહાસિક જ્ઞાન કરાવી, મરુત, પ્રાકૃત, અગ્રજ, જુની ગદ્યા મધ્યકાલીન અને અગ્રજી ગુજરાતી બાદ અને સાહિત્યનાં પ્રવર્તમાન ગુરુત્વ અભિવ્યક્ત કરતો ગુજરાતી સાહિત્યનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ.

મુદ્રક : ૨૬-૧૧-૧૯૦૭ : ૮, ખ. જુહાપુર

પ્રકાશક : લોન્ગમેન્સ ઓન એન્ડ કંપની

સર્વ જાણીતા જી. એન્ડ કો. પારેધી મળગે

યુરોપના વેપારીઓ ગોદરેજના નાહવાના સાબુ પોતાના દેશમાં આયાત કરે છે !!!!!!!

પોતાના દેશના નામાંકીત ડાકટરો અને રસાયણશાસ્ત્રીઓના ગોદરેજના નાહવાના સાબુ માટેના ઉચ્ચ અભિપ્રાય લાણી જરમનો હિંદુસ્તાનથી ગોદરેજના સાબુ અને ખાસ કરીને ગોદરેજના સુખડના સાબુ મંગાવીને તાપરવા લાગ્યા છે.

ખર્તાન એમર ઓફ ટ્રામર્સ અને એક્સપેરીમેન્ટલ કેમીસ્ટ્રી માયક્રોસ્કોપી અને એક્ટરીઓલોજી માટેની જર્મન પબ્લીક હાઇવેટરીના કેમીસ્ટ્રી ડૉ. ઓફ્ટે કહે છે કે:-
“મેં ગોદરેજના વેઇટબલ દાહ્યક સાબુ તપરવા છે અને મારા અભિપ્રાય મુજબ તે એવા પ્રકારના છે કે જે વડે સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ અને સ્ટેપ્ટોસ્ટ્રેપ્ટોકોકસના જંતુઓ તેમજ ગ્રાઇફાઇડ તાવના અને બીજા એવા રોગોના જંતુઓ મરી જાય છે જંતુનાશક તરીકે એ સાબુ અતિ ઉત્તમ છે.

દેર કાલ હુમુન્ડ જ કહે છે કે:-

હું ચામડીના દર્દોના સ્પેશીયાલીસ્ટ છું અને ગાલુ છું કે જનવરોની ચર્મની માંથી બનાવેલા સાબુ મનુષ્યની ચામડીને માટે બારે તુલ્યનાકારક હોય છે. લાંબા ધખમના અંગત વપરાસ પછી અને તે પછીની સ્વચ્છતા તપાસના અંગે હું મગર આનાકાનીએ તમારા વેઇટબલ સાબુએને તંદુરસ્તી અને ખુબસુરતી મળવવા માટેના સાબુ તરીકે માનખું લેવું અત્યંત આપું છું.

ગોદરેજના સુખડના સાબુ અને કેમીસ્ટ્રી સોપ કોઇ પણ દુકાનદાર પાસે જરૂર એવા માંગેલા.

કાંદખાતું:-

ગોદરેજ સોપ્સ લીમીટેડ.

ડાહાધલ રોડ, મુંબઇ.

એન. નાદીરશાહ પ્રોટર્ એન્ડ કંપની, મુંબઇ.